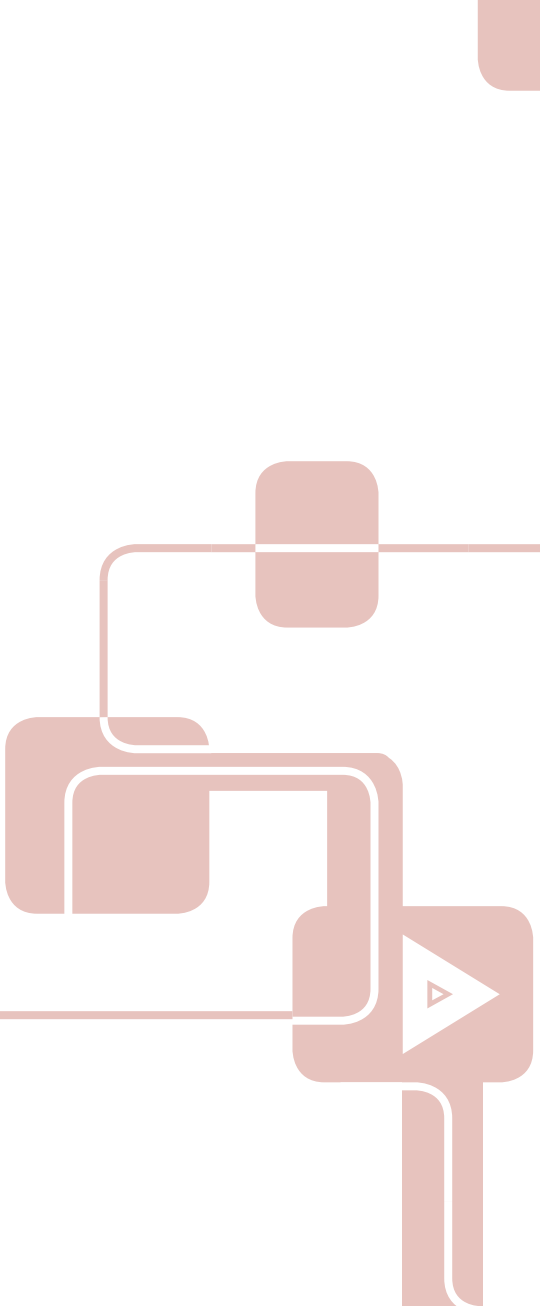

Державна соціальна служба
для сім'ї, дітей та молоді

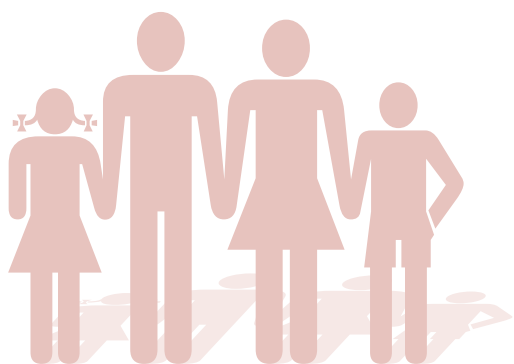
Інститут проблем виховання
Національної Академії педагогічних наук України

Всеукраїнський громадський центр "Волонтер"

Представництво Дитячого фонду ООН
(ЮНІСЕФ) в Україні

Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів

За загальною редакцією
І.Д. Зверевої

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту проблем виховання
НАПН України Протокол
№ 5 від 26 травня 2011 р.

Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів:

навчально-методичний посібник / Авт. кол.: Бондаренко Т.В., Гришко А.А.,
Журавель Т.В., Зверева І.Д. та ін. / За заг. ред. І.Д. Зверєвої – К.: "Версо 04", 2011 – 672 с.

Авторський колектив:

Бондаренко Т.В. (теми 2.5, 2.6); **Гришко А.А.** (теми 3.1.1, 3.4, 3.5, 6.2); **Журавель Т.В.** (теми 2.7.1, 2.7.2, 2.9, 2.12.2, 4.2 (III–IV)); **Зверева І.Д.**, д-р пед. наук, професор (теми 2.12.2, 3.1.2); **Катаєва О.С.** (теми 3.7, 3.9); **Кашпур Ю.М.**, канд. психол. наук (тема 2.7.1); **Кочемировська О.О.**, канд. психол. наук (концептуальні засади Програми, загальні рекомендації для тренера до проведення модулів 4 та 6, теми 2.4, 2.7.1, 2.9, 2.10, 4.1, 4.2 (I–II), 4.3, 4.4, 6.1, 6.2), **Лоріашвілі Л.С.** (загальні рекомендації для тренера до проведення модуля 3, тема 3.2.); **Михайленко І.В.** (Додатки 1.2.1, 1.2.2, 1.3.1–1.3.6.); **Онщенко І.М.** (теми 3.6, 3.8); **Остролицька Л.І.** (тема 2.12.1); **Пилипас Ю.В.** (вступне заняття, тема 2.12.2); **Руда О.В.** (вступне заняття, загальні рекомендації для тренера до проведення модуля 5, теми 2.1, 3.1.1, 3.3, 3.5, 5.1, 6.2, Додаток 3.4.2.); **Удовенко Ю.М.**, канд. психол. наук, доцент (загальні рекомендації для тренера до проведення модуля 2, теми 2.2, 2.3, 2.5, 2.7.1, 2.8, 2.11); **Христова Г.О.**, канд. юр. наук, доцент (загальні рекомендації для тренера до проведення модуля 1, теми 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, Додатки 1.4.1, 1.4.2.).

Загальна редакція: Зверева І.Д., доктор педагогічних наук, професор.

Рецензенти:

Безпалько О.В., доктор педагогічних наук, професор; директор Інституту психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка.

Дубініна І.М., заступник директора Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді.

Видання підготовлене у рамках проекту "Удосконалення нормативної та методичної бази з питань навчання прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу з метою підвищення їхнього виховного потенціалу", що реалізовувався Всеукраїнським громадським центром "Волонтер" у партнерстві з Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, а також згідно з затвердженою наказом №79 від 14.01.2011 р. Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту "Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їхнього виховного потенціалу".

Координатор розробки програми та посібника від Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді – **Юлія Пилипас.**

Координатор розробки програми та посібника від ВГЦ "Волонтер" – **Тетяна Журавель.**

Координатор проекту від ЮНІСЕФ – **Андрій Гайдамашко.**

Надруковано за сприяння Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

© Держсоцслужба
© Європейський Союз
© Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні
© ВГЦ "Волонтер"
© Дизайн та верстка ТОВ "Версо 04"

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Програма навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу	7
Концептуальні засади Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу та навчально-методичного посібника до неї	14
Вступне заняття до Програми.....	17
МОДУЛЬ 1. Права дитини та механізми їх захисту за міжнародним і національним правом. Права і обов'язки батьків та осіб, які їх замінюють.....	23
Тема 1.1. Міжнародні стандарти прав дитини та позиція України	25
Тема 1.2. Юридичні засади захисту прав дитини в Україні.....	35
Тема 1.3. Державна політика щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу в механізмі захисту прав дитини.....	54
Тема 1.4. Правові основи попередження та протидії жорстокому поводженню з дітьми в сім'ї та поза нею	79
МОДУЛЬ 2. Розвиток особистості дитини.....	97
Тема 2.1. Основні закономірності розвитку дитини на різних вікових етапах	99
Тема 2.2. Емоційно-вольова сфера розвитку дитини	118
Тема 2.3. Мотиваційна сфера особистості	136
Тема 2.4. Вплив темпераменту на формування характеру та поведінки дитини.....	155
Тема 2.5. Формування прихильності у дітей	166
Тема 2.6. Процес формування ідентичності у дитини	180
Тема 2.7. Сексуальність у житті особистості	192
Тема 2.7.1. Поняття сексуальності, її розвиток та стратегії сексуального виховання дітей	195
Тема 2.7.2. Сексуалізована поведінка дітей та її подолання.....	226
Тема 2.8. Поведінкові особливості дитини, які ускладнюють процес спілкування та взаємодії з нею.....	239
Тема 2.9. Вплив несприятливих умов соціалізації на формування дезадаптивних форм мислення та поведінки дитини	256
Тема 2.10. Соціально-психологічна робота з дітьми, які мають поведінкові відхилення.....	274
Тема 2.11. Психічна травматизація дітей як наслідок впливу несприятливих умов соціалізації.....	300
Тема 2.12. Діти з особливими потребами у прийомній сім'ї та дитячому будинку сімейного типу	321
Тема 2.12.1. Особливості виховання та розвитку дітей з інвалідністю	321
Тема 2.12.2. Особливості догляду та виховання дитини з ВІЛ-позитивним статусом	349

МОДУЛЬ 3. Сім'я як система взаємодії	377
Тема 3.1. Сім'я як первинний інститут соціалізації дитини	379
Тема 3.1.1. Роль сімейного оточення у розвитку та соціалізації дитини	379
Тема 3.1.2. Толерантність як основа благополуччя сім'ї	394
Тема 3.2. Методи сімейного виховання	410
Тема 3.3. Формування сімейних традицій, цінностей, сімейних реліквій	440
Тема 3.4. Конструктивна взаємодія між біологічними і прийомними дітьми, дітьми-вихованцями	453
Тема 3.5. Специфіка виховання прийомних дітей, дітей-вихованців в неповних сім'ях	463
Тема 3.6. Дитячий колектив, динаміка розвитку колективу	472
Тема 3.7. Міжособистісні стосунки між чоловіком та дружиною у прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу	486
Тема 3.8. Підготовка прийомної дитини, дитини-вихованця до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу	499
Тема 3.9. Попередження емоційного вигорання у прийомних батьків, батьків-вихователів	511
МОДУЛЬ 4. Формування життєвої компетентності прийомної дитини, дитини-вихованця та підготовка до самостійного життя	527
Тема 4.1. Особливості виховання підлітка	529
Тема 4.2. Профілактика асоціальної поведінки підлітка	545
Тема 4.3. Формування життєвої компетентності дитини: розвиток навичок та вмінь	565
Тема 4.4. Професійне самовизначення та допомога у виборі професійного шляху	581
МОДУЛЬ 5. Підтримка зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця з рідними: важливість для дитини, проблеми та шляхи вирішення	603
Тема 5.1. Роль біологічної родини у житті дитини	605
Тема 5.2. Проблеми та шляхи вирішення встановлення чи відновлення зв'язків з біологічною родиною прийомної дитини, дитини-вихованця	622
МОДУЛЬ 6. Приймна сім'я, дитячий будинок сімейного типу у соціумі	635
Тема 6.1. Соціальна мережа сім'ї	637
Тема 6.2. Підтримка життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу – збереження та розвиток виховного потенціалу	644
Додаток А	663
Відомості про авторів	671

Вступ

Розвиток сімейних форм виховання – прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу – визнано пріоритетним напрямом державної політики у найповнішому забезпеченні інтересів дитини і соціальної підтримки сімей. Важливим елементом якісного функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу є навчання прийомних батьків, батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу. Отже, відповідно до Положення про дитячий будинок сімейного типу та Положення про прийомну сім'ю (постанови Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 №564 та №565 відповідно), прийомні батьки та батьки-вихователі мають один раз на два роки проходити спеціальне навчання з метою підвищення свого виховного потенціалу.

З цією метою у 2007 році наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 04.04.2007 №1015 було затверджено Програму підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів.

У рамках проекту “Впровадження тренінгової програми ПРАЙД щодо підготовки спеціалістів із сімейних форм виховання в Рівненській та Івано-Франківській областях”, що здійснювався Українським Фондом “Благополуччя дітей” у партнерстві з Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді за підтримки Карпатського фонду в Україні, у 2008 році було розроблено робочі матеріали до “Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу”. За підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні підготовлено 47 спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо проведення підвищення кваліфікації прийомних батьків, батьків-вихователів.

Однак життя вносить свої корективи: результати аналізу ефективності Програми підтвердили необхідність її вдосконалення з урахуванням нових запитів і потреб прийомних батьків і батьків-вихователів.

У рамках проекту “Удосконалення нормативної та методичної бази з питань навчання прийомних батьків, батьків-вихователів з метою підвищення їхнього виховного потенціалу”, що реалізувався Всеукраїнським громадським центром “Волонтер” спільно з Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, розроблено нову редакцію Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу (затверджено наказом Мінсім'ямолодьспорту від 14.01.2011 №79).

Цьому передувало проведення Аналітичним центром “Соціоконсалтинг” моніторингового дослідження впровадження Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків, батьків-вихователів у Хмельницькій, Донецькій, Черкаській, Дніпропетровській, Київській областях та м. Києві.

Ця програма стала результатом переосмислення і поглиблення Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів 2007 року, є її вдосконаленим варіантом; в ній розширено окремі теми (інформація нормативно-правового характеру, формування життєвої компетенції дитини, збереження здоров'я та попередження соціально ризикованої поведінки тощо); введено нові теми: статеве виховання, подолання сексуалізованої поведінки дітей, попередження жорстокого поводження з дітьми та подолання його наслідків у роботі з дітьми, які його зазнали, особливості підліткової психології, профорієнтація, дисциплінарні методи виховання та ін.

Запропонований до програми методичний посібник відповідає інформаційним і методичним запитам спеціалістів, які проводять навчання; враховує необхідність співробітництва батьків і спеціалістів; містить різноманітні форми, методи і техніки інтерактивного навчання.

Програма і посібник орієнтовані на потреби та запити прийомних батьків, батьків-вихователів, спирається на науково-педагогічні принципи освіти дорослих (пріоритет самостійності, використання власного досвіду, індивідуального підходу до змісту навчання, системність, усвідомлення процесу навчання, актуалізація його результатів, розвиток потреби у подальшому підвищенні власної кваліфікації та самоосвіти тощо).

До складу творчої групи з розробки Програми та підготовки посібника увійшли як науковці із провідних ВНЗ і науково-дослідницьких установ України, так і експерти-практики із неурядових організацій, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, психологічних служб. До створення посібника залучилися фахівці з психології, педагогіки, соціальної педагогіки, соціальної роботи, права, які є авторами теоретичних напрацювань і практичних розробок у різних галузях, пов'язаних із забезпеченням належного функціонування сімей, у т.ч. прийомних і дитячих будинків сімейного типу. Серед авторів посібника – також експерти з розробки першого варіанту Програми, що, безперечно, сприяло збереженню цілісного підходу до основних принципів, за якими вона створювалася.

Висловлюємо вдячність розробникам перших робочих матеріалів до “Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу”, а також доктору педагогічних наук, професору І.Д. Зверевій та кандидату педагогічних наук, доценту Ж.В. Петрочко за надані консультації та корисні поради щодо змісту посібника, що дозволило зберегти і розвинути ідеї та напрацювання вищезгаданої Програми.

*Директор Державної соціальної служби
для сім'ї, дітей та молоді
Н.Л. Лук'янова*

Програма навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу

➔ **МОДУЛЬ 1. Права дитини та механізми їх захисту за міжнародним і національним правом. Права і обов'язки батьків та осіб, які їх замінюють.**

Тема 1.1. Міжнародні стандарти прав дитини та позиція України.

Поняття та зміст прав дитини. Каталог прав дитини. Історія визнання прав дитини на міжнародному рівні. Міжнародно-правові зобов'язання України у сфері захисту прав дитини та механізм контролю за їх виконанням. Конвенція ООН про права дитини. Комітет ООН з прав дитини як інструмент моніторингу стану дотримання прав дитини в Україні. Захист прав дитини у Європейському суді з прав людини. Міжнародні засади протидії насильству над дітьми.

Тема 1.2. Юридичні засади захисту прав дитини в Україні.

Національне законодавство України у сфері захисту прав дитини та проблеми його дотримання. Захист прав дитини на освіту, житлових та майнових прав. Законодавче регулювання праці неповнолітніх. Органи та установи, на які покладається захист прав дитини та розгляд скарг щодо порушення прав та інтересів дитини. Врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її особисто чи її сім'ї.

Тема 1.3. Державна політика щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу в механізмі захисту прав дитини.

Законодавчі засади соціального захисту дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Правовий статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Сімейний кодекс України як нормативна основа взаємних прав і обов'язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють). Права та обов'язки біологічних батьків дітей, позбавлених батьківського піклування. Особливості юридичної відповідальності дитини певного віку за вчинення злочинів та інших правопорушень. Відповідальність батьків та осіб, які їх замінюють, за вчинення дітьми правопорушень та завдання шкоди.

Прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу як інститут захисту прав дитини. Права, обов'язки та відповідальність прийомних батьків та батьків-вихователів.

Тема 1.4. Правові основи попередження та протидії жорстокому поводженню з дітьми в сім'ї та поза нею.

Поняття та форми жорстокого поводження з дітьми в сім'ї та поза нею за законодавством України. Права дитини, які порушуються внаслідок жорстокого поводження. Законодавство України з протидії жорстокому поводженню з дітьми та попередження насильства в сім'ї. Система заходів з профілактики та припинення жорстокого поводження з дітьми. Особливості правових заходів реагування на випадки вчинення насильства над дітьми в сім'ї. Юридична відповідальність за вчинення злочинів проти дитини. Органи та установи, які діють у сфері попередження жорстокого поводження з дітьми та насильства в сім'ї, їх повноваження та алгоритм взаємодії.

➔ **МОДУЛЬ 2. Розвиток дитини. Вплив несприятливих умов соціалізації на розвиток особистості дитини.**

Тема 2.1. Основні закономірності розвитку дитини на різних вікових етапах.

Загальна характеристика поняття “розвиток”. Механізми розвитку особистості. Психологія дитинства: вік немовляти (від народження до 1-го року, ранній вік (від 1 до 3 років), дошкільний вік (від 3 до 6 років), молодший шкільний вік (від 6 до 10-11 років). Психологія юності: підлітковий вік (від 11-12 до 14-15 років), юність (від 14-15 до 18 років). Кризи вікових періодів розвитку дитини. Шляхи та техніки конструктивної взаємодії батьків з дітьми відповідно до вікового розвитку дітей.

Тема 2.2. Емоційно-вольова сфера розвитку дитини.

Емоційна сфера розвитку особистості: поняття та класифікація емоцій і почуттів. Форми вираження емоцій та почуттів. Психічні стани особистості в різних ситуаціях життєдіяльності. Вікові й статеві особливості емоційної сфери особистості. Здатність диференціювати емоції. Допомога дитині адекватно реагувати як на успіх, так і на неуспіх. Роль емоцій в управлінні поведінкою та діяльністю. Регуляція емоційних проявів у дитячому та підлітковому віці. Формування емоційної зрілості. Емоції як основна мотиваційна система особистості.

Вольова сфера розвитку особистості: поняття про волю. Фази та ознаки вольових дій. Вольовий акт та його структура. Формування вольових якостей у дитини. Безвілля: причини та шляхи допомоги. Формування самоконтролю та саморегуляції у дитини.

Тема 2.3. Мотиваційна сфера особистості.

Поняття про потреби, мотиви та мотивацію. Класифікація потреб дитини з урахуванням її вікових потреб. Суб'єктивні чинники, які обумовлюють потреби дитини. Фактори, які впливають на формування мотивації у дітей. Стратегії формування мотивації у дітей до навчання та праці. Розвиток здібностей у дітей.

Тема 2.4. Вплив темпераменту на формування характеру та поведінки дитини.

Поняття про темперамент. Типи темпераменту та їх психологічна характеристика. Поняття про характер. Фізіологічні основи характеру. Структура характеру. Формування рис характеру у дітей. Акцентуації характеру у підлітків.

Тема 2.5. Формування прихильності у дітей.

Поняття прихильності. Механізм та стадії розвитку прихильності у дітей. Види порушеної прихильності та їх поведінкові прояви у дітей. Поняття депривації та синдрому госпіталізму у дітей. Стратегії допомоги та взаємодії з дитиною, яка має порушену прихильність. Значення попередніх емоційних зв'язків для розвитку прихильності у прийомної дитини, дитини-вихованця до прийомних батьків, батьків-вихователів.

Тема 2.6. Процес формування ідентичності у дитини.

Поняття ідентичності та її значення у нашому житті. Яким чином історія дитини впливає на відчуття власного “Я”. Розвиток ідентичності дитини на кожному з вікових етапів (від народження до підліткового віку). Роль прийомних батьків, батьків-вихователів у формуванні, розвитку та збереженні ідентичності прийомної дитини, дитини-вихованця. Методики роботи з дітьми, які виховуються у сімейних формах виховання, по складанню їх ідентичності (сімейний колаж, казка, книга життя, сімейне дерево тощо).

Тема 2.7. Сексуальність у житті особистості.

Поняття про сексуальність. Критерії норми сексуальності людини та стереотипи, пов’язані з цією властивістю. Розвиток сексуальності в онтогенезі. Поняття сексуальної самосвідомості (структурні компоненти, викривлені сексуальні уявлення та комплекси). Причини сексуалізованої поведінки у дітей (психічні травми, насильство, сексуальні комплекси та ін.) та засоби її корекції. Особливості сексуального виховання дітей різного віку та статі у сім’ї.

Тема 2.8. Поведінкові особливості дитини, які ускладнюють процес спілкування та взаємодії з нею.

Проблемна поведінка у дітей: різновиди поведінкових проявів. Фактори, які обумовлюють проблемну поведінку у дитини. Вплив почуття страху на поведінку дитини. Потреби, які визначають поведінку дитини. Концепція сильних сторін дитини.

Шляхи допомоги прийомній дитині, дитині-вихованцю та прийомним батькам, батькам-вихователям. Дисциплінуючі техніки у вихованні прийомних дітей, дітей-вихованців.

Тема 2.9. Вплив несприятливих умов соціалізації на формування дезадаптивних форм мислення та поведінки дитини.

Характеристика поняття та різновидів “несприятливих умов соціалізації”. Становлення особистості дитини в несприятливих умовах соціалізації.

Вплив насильства та жорстокого поводження на розвиток дитини та формування дитячо-батьківських стосунків в прийомній сім’ї та дитячому будинку сімейного типу. Види та форми жорстокого поводження з дитиною. Критерії виявлення наслідків впливу насильства та жорстокого поводження щодо дітей. Особистісні риси та поведінкові особливості дитини, яка страждає від жорстокого поводження, різних форм насильства. Психологічна допомога дітям, які зазнали насильства та жорстокого поводження. Специфіка роботи з дітьми, які зазнали насильства в сім’ї, та з дітьми, які зазнали насильства зі сторони ровесників чи інших дорослих. Особливості роботи з дітьми, які демонструють ознаки сексуалізованої поведінки як наслідок їх травматизації. Відповідальність за вчинення жорстокого поводження з дітьми відповідно до чинного законодавства.

Соціальна ізоляція та депривація в дитячому віці. Синдром госпіталізму у дитини як наслідок депривації.

Тема 2.10. Соціально-психологічна робота з дітьми, які мають поведінкові відхилення.

Сутність адиктивної, девіантної, делінквентної поведінки. Соціальні та біологічні фактори, які обумовлюють відхилення у поведінці. Характеристика різновидів відхилень у поведінці дитини, її психологічні особливості та відповідні соціально-психологічні стратегії допомоги дитині та сім’ї:

- агресивна поведінка;
- залежна поведінка (адиктивна поведінка: хімічна, харчова, ігрова залежності та ін.);
- суїцидальна поведінка, вікові особливості суїцидальної поведінки;
- делінквентна поведінка.

Тема 2.11. Психічна травматизація дітей як наслідок впливу несприятливих умов соціалізації.

Поняття психічної травми. Види травмуючих подій. Фактори, які впливають на наслідки травми. Етапи реакції на травму. Вікові особливості реакції на травму. Допомога дітям на різних етапах переживання психічної травми.

Тема 2.12. Діти з особливими потребами у прийомній сім'ї та дитячому будинку сімейного типу.

Психологічні особливості дітей, які мають проблеми фізичного та розумового розвитку, психоневрологічні захворювання, захворювання серцево-судинної системи, з малими та затухаючими формами туберкульозу, діти з синдромом Дауна, ДЦП, діти з вадами слуху, зору, діти, які живуть з ВІЛ/СНІДом. Допомога дітям з особливими потребами.

➔ **МОДУЛЬ 3. Сім'я як система взаємодії.**

Тема 3.1. Сім'я як первинний інститут соціалізації дитини.

Функції сім'ї (господарсько-економічна, репродуктивна, соціалізуюча, виховна, комунікативна, рекреаційна, психотерапевтична). Роль батька та матері у забезпеченні функцій сім'ї. Оцінка рівня реалізації функцій та їх вплив на життєдіяльність сім'ї. Шляхи компенсації відсутності моделі поведінки одного з батьків.

Деформація сімейних стосунків при влаштуванні у прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу прийомної дитини, дитини-вихованця. Шляхи зміцнення сімейних стосунків.

Тема 3.2. Методи сімейного виховання.

Розширення уяви про існуючі методи сімейного виховання та дисциплінуючі техніки. Відпрацювання нової моделі реагування на проблемну поведінку прийомної дитини, дитини-вихованця. Методи підтримання нової поведінки прийомних батьків, батьків-вихователів та прийомних дітей, дітей-вихованців. Методи модифікації поведінки. Обставини, почуття, можлива поведінка, що потребує корекції. Негативні методи впливу. Метод покарання та його наслідки: логічні, штучні та натуральні. Адаптивні (ненасильницькі) форми виховання дитини. Методика Розенберга. “Дисципліна серця”.

Конструктивні моделі спілкування: активне слухання, “Я-висловлювання”, перефразування тощо. Види активного слухання та формування відповідних навичок. Розгляд техніки “Я-висловлювання” та її можливостей у спілкуванні з дітьми.

Тема 3.3. Формування сімейних традицій, цінностей, сімейної реліквії.

Культурні аспекти в сімейних формах виховання. Розвиток творчого потенціалу прийомної дитини, дитини-вихованця. Моральне, естетичне, екологічне та патріотичне виховання прийомної дитини, дитини-вихованця. Вплив масової культури, дитячої та молодіжної субкультур на виховання та розвиток дитини.

Розгляд існуючих сімейних цінностей, шляхи їх збагачення та розвитку. Формування та передача сімейних традицій, реліквій. Ознайомлення з принципами планування та проведення сімейних ігор. Розгляд ігор для сімейного відпочинку: ігри поколінь, ігри розвиваючі, ігри з природними матеріалами, ігри на зупинках, ігри під час подорожей, ігри в будинку, побутові ігри, рольові ігри.

Тема 3.4. Конструктивна взаємодія між біологічними і прийомними дітьми, дітьми-вихованцями.

Фактори, які обумовлюють непорозуміння та конфлікти між біологічними та прийомними дітьми, дітьми-вихованцями. Допомога дітям у прийнятті та формуванні доброзичливих взаємин.

Шляхи налагодження стосунків між біологічними та прийомними дітьми, дітьми-вихованцями. Використання навичок “командування” у сімейній взаємодії.

Тема 3.5. Специфіка виховання прийомних дітей, дітей-вихованців в неповних сім'ях.

Розкриття ролі батька та матері. Вплив відсутності одного з батьків на формування ідентичності дитини та формування моделі сімейних відносин. Шляхи компенсації та формування соціально-прийнятних моделей поведінки в сім'ї, міжособистісних стосунках.

Тема 3.6. Дитячий колектив, динаміка розвитку колективу.

Етапи розвитку дитячого колективу. Розгляд ролей кожного члена групи. Формування та закріплення навичок визначення кожного етапу розвитку колективу. Використання навичок командування в сімейній взаємодії. Шляхи оптимізації життєдіяльності в дитячому колективі.

Тема 3.7. Міжособистісні стосунки між чоловіком та дружиною у прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу.

Подружні стосунки. Шляхи підтримки гармонійних подружніх стосунків. Профілактика вигорання у міжособистісних стосунках. Формування навичок відновлення гармонії, конструктивне вирішення непорозумінь. Тайм-менеджмент (планування, координація, делегування та час для себе).

Тема 3.8. Підготовка прийомної дитини, дитини-вихованця до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Умови повернення дитини в біологічну сім'ю, влаштування під опіку, піклування, усиновлення. Планування майбутнього прийомної дитини, дитини-вихованця. Підтримка тривалих стосунків у житті дитини. Як говорити з дитиною щодо повернення її до біологічної сім'ї, влаштування під опіку, піклування, усиновлення. Прощання з прийомною сім'єю, дитячим будинком сімейного типу.

Тема 3.9. Попередження емоційного вигорання у прийомних батьків, батьків-вихователів.

Поняття про емоційне вигорання та його складові. Причини, ознаки та стадії емоційного вигорання. Профілактика вигорання у прийомних батьків, батьків-вихователів (позитивне ставлення до себе та оточуючого світу, підвищення власної самооцінки, збереження особистого простору тощо). Стратегії подолання синдрому емоційного вигорання. Аналіз результатів своєї діяльності, усвідомлення власної батьківської позиції.

➔ **МОДУЛЬ 4. Формування життєвої компетентності прийомної дитини, дитини-вихованця та підготовка до самостійного життя.**

4.1. Особливості виховання підлітка.

Підлітковий вік як криза (криза залежності та криза незалежності). Психофізіологічна основа особливостей поведінки підлітків. Динаміка розвитку особистості дитини 12–18 років. Нормативні прояви підліткового віку та визначення відхилень. Психологічні особливості віку: пізнавальна, емоційно-вольова, мотиваційна сфери особистості. Типові поведінкові реакції у підлітковому віці. Підліткова агресія. Становлення ідентичності та самовизначення.

Специфіка становлення ідентичності у прийомної дитини, дитини-вихованця. Міфи та упередження щодо підліткового віку. Відділення від сім'ї та проблема побудови комунікації дорослих з дитиною. Специфіка комунікації з прийомною дитиною, дитиною-вихованцем. Роль ровесників у житті підлітка. Дружба та любов у підлітковому віці.

Юридично-правові аспекти: малоліття та неповноліття, динаміка прав та рівнів відповідальності дитини 11–18 років у цивільній, сімейній, адміністративній, кримінальній сферах.

4.2. Профілактика асоціальної поведінки підлітка.

Акцентуації характеру та психопатії у підлітків. Девіантна та делінквентна поведінка підлітків. Ризик алкоголізації та наркотизації. Конструктивна та відповідальна комунікативна поведінка. Профілактика залежностей (алкогольної, наркотичної, комп'ютерної, ніотинової тощо). Збереження здоров'я як важливий напрям виховання. Роль спорту та захоплень у профілактиці асоціальної поведінки підлітків. Організація підліткових груп за зацікавленнями.

4.3. Формування життєвої компетентності дитини: розвиток навичок та умінь.

Поняття життєвої відповідальності та відповідальності за власне життя, значення прийняття самостійних та відповідальних рішень. Планування майбутнього дитини (професійне самовизначення, вирішення проблем житла, навчання, працевлаштування). Розвиток навичок та умінь, необхідних у самостійному житті: самообслуговування, планування доходів та витрат, розпорядження грошима, розв'язання побутових проблем, написання заяв та запитів, профілактика захворювань тощо. Правова соціалізація та формування правової культури прийомної дитини, дитини-вихованця.

Навчання етикету. Норми ввічливості та соціальні вимоги до поведінки. Підтримка навчальної та пізнавальної активності підлітка.

Підліткова сексуальність. Особливості статевого виховання дівчат та хлопців. Розвиток умінь вести розмову на тему сексуальності (застосування п'ятикрокової моделі прийняття рішення). Правові аспекти небезпечної статевої поведінки.

4.4. Професійне самовизначення та допомога у виборі професійного шляху.

Проблема професійного самовизначення підлітка. Психологічна готовність випускників шкіл та професійно-технічних закладів до професійної діяльності та самовизначення. Вікові особливості професійного самовизначення. Психофізіологічні особливості та вибір професії. Класифікація професій. Визначення здібностей та підтримка зацікавлень. Визначення типу професійної мотивації. Розвиток комп'ютерної писемності. Методики профорієнтації. Подолання упереджень щодо освіти та професійного спрямування дитини. Особливості ринку праці України.

➔ **МОДУЛЬ 5. Підтримка зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця з рідними: важливість для дитини, проблеми та шляхи вирішення.**

Тема 5.1. Роль біологічної родини у житті дитини.

Поінформованість дитини про біологічних родичів. Шляхи пошуку інформації. Як розповісти дитині про історію її життя (пояснення причин виникнення кризи у біологічній сім'ї). Проблеми у формуванні прив'язаності. Типи порушеної прив'язаності. Роль прийомних батьків, батьків-вихователів у "примиренні" з минулим.

Тема 5.2. Проблеми та шляхи вирішення встановлення чи відновлення зв'язків з біологічною родиною прийомної дитини, дитини-вихованця.

Визначення можливих шляхів встановлення чи відновлення родинних зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця. Налагодження стосунків з біологічною родиною: проблеми, шляхи вирішення. Способи організації спілкування з біологічними родичами. Юридичне підґрунтя підтримки зв'язків з біологічною родиною. Роль центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей та правоохоронних органів у процесі встановлення чи відновлення родинних зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця. Особливості взаємодії з родиною у разі, якщо спілкування з біологічними батьками неможливе.

➔ **МОДУЛЬ 6.**

Прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу у соціумі.

6.1. Соціальна мережа сім'ї.

Взаємодія з освітніми та медичними закладами і установами, службою у справах дітей, органами праці та соціального захисту населення, соціальними службами, правоохоронними органами, судами тощо. Каталог прав та обов'язків прийомних батьків, батьків-вихователів і дітей. Використання юридичних засобів розв'язання проблемних ситуацій: можливості та обмеження для втручання з боку держави. Порядок взаємодії органів та служб у сфері забезпечення прав та інтересів прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу: обсяг повноважень та нормативне регулювання діяльності. Налагодження ефективної співпраці прийомних батьків, батьків-вихователів з представниками місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, різними соціальними інституціями та неурядовими організаціями.

6.2. Підтримка життєдіяльності прийомної сім'ї – збереження та розвиток виховного потенціалу.

Робота з вигоранням. Переживання та подолання впливу соціальних упереджень щодо прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Подолання проблем соціальної комунікації. Спілкування з сусідами та родичами. Сімейні традиції як спосіб посилення сімейного потенціалу. Організація груп батьківської самопомоги. Значущість оцінки потреб дитини, складання та реалізації плану соціального супроводження, складання інформації про ефективність функціонування прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу. Партнерська участь прийомних батьків, батьків-вихователів у проведенні оцінки потреб. Взаємодія прийомних батьків, батьків-вихователів із спеціалістом центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на різних етапах функціонування прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Концептуальні засади Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу та навчально-методичного посібника до неї

Програму навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу не слід сприймати як єдиний засіб у вирішенні проблем, що виникають у них в результаті життєдіяльності і реалізації виховного процесу. Її призначення – надати можливість прийомним батькам і батькам-вихователям дізнатися більше про стилі виховання, способи покращання комунікації з дітьми різного віку, допомогти їм підвищити впевненість у власних силах, навчитися передавати прийомним дітям та дітям-вихованцям свою життєву мудрість та насагу.

Програма допомагає зменшити рівень стресу, що зазнають сім'ї, сприяє покращанню спілкування, розвитку комунікаційних навичок, позитивного підходу до виховання дитини та її дисциплінованості, зменшує ізольованість батьків, пропонує широкий діапазон ефективних способів виховання, подає вичерпну інформацію про батьківські обов'язки та підходи до виховання, рівень їхньої самооцінки, нереальні очікування і хибні уявлення про розвиток дитини та роль батьків тощо.

Мета програми – посилення виховного потенціалу прийомних батьків, батьків-вихователів, підвищення рівня батьківської компетентності, що сприятиме повноцінному та гармонійному розвитку дітей і самореалізації батьків, встановленню між ними позитивних стосунків.

На завершення навчання прийомні батьки, батьки-вихователі поглиблять **знання** про:

- засади захисту прав дітей у сім'ї;
- прийоми підвищення самооцінки;
- практичні прийоми налагодження сімейних взаємостосунків;
- соціально-психологічні фактори становлення особистості дитини та особливості її розвитку;
- методи сімейного виховання та відновлення стосунків дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування з рідними, шляхи формування життєвої компетентності дитини та підготовки до самостійного життя.

Батьки удосконалять **уміння** ефективного спілкування з дитиною, зможуть проаналізувати причини поведінки дитини, власні емоції, почуття, поведінкові прояви тощо, використовувати різноманітні форми та методи організації й проведення змістовного сімейного дозвілля, запобігати девіантній поведінці дитини та особистому вигоранню.

Програма ґрунтується на низці принципів, якими керується тренер при поданні інформації.

1. Безумовна повага до прав дитини та дії в їх найкращих інтересах.

Сімейні форми виховання є способом забезпечення інтересів дитини, тому батьки мають бути обізнаними у положеннях відповідних нормативних актів і визнавати важливість дотримання прав дитини для її здорового розвитку. Батьки повинні усвідомлювати, що права дитини **НЕ** протистоять правам прийомних батьків і батьків-вихователів, вони їх доповнюють і розвивають, а інші члени сім'ї роблять усе можливе для забезпечення інтересів прийомних і рідних дітей.

2. Формування батьківської компетентності. У результаті навчання учасники отримають вміння, знання й навички, необхідні для вирішення питань, пов'язаних з вихованням прийомних дітей, дітей-вихованців. Також вони підвищать рівень освіченості, здатність ефективно вирішувати нові нестандартні завдання та кваліфіковано забезпечувати сприятливі умови для життя та розвитку прийомних дітей, дітей-вихованців. Формування батьківської компетентності є безперервним процесом, що розвивається на рівнях: усвідомлення, знання/розуміння, застосування навичок, їх закріплення.

3. Правова поінформованість. Учасники підвищують обізнаність у змісті нормативно-правових актів задля забезпечення ефективної життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, відстоювання власних інтересів та інтересів своїх вихованців.

4. Визнання неприпустимості жорстокого поводження з дітьми. Прийомні батьки, батьки-вихователі отримують інформацію та навички розвитку позитивної взаємодії з дітьми на підставі розуміння їх базових потреб у любові, підтримці та піклуванні. Учасники усвідомлюють, що негативна поведінка прийомних дітей та дітей-вихованців є наслідком досвіду пережитого насильства та жорстокого поводження, а отже, потребує не покарання, а корекції. Корекція поведінкових відхилень є тривалою справою. Не слід очікувати негайних результатів. Крім того, вірогідне виникнення проблем, які призводять до емоційних зривів. Батьки мають визнати неприпустимість насильства щодо дітей, навіть у найлегшій формі, та повністю відмовитися від його застосування у виховному процесі.

5. Інтерактивність та обмін досвідом. Програма реалізується у вигляді тренінгів, що відбуваються в атмосфері взаємної поваги. Певні навички та уміння учасники опановують самостійно. Вони також знайомляться з іншими сім'ями та з тими засобами, якими вони намагаються впоратися з аналогічними проблемами. Отримання інформації від тренера й рівних собі допомагає учасникам ухвалювати правильні рішення та змінювати життя сімей і дітей на краще. Важливим є створення мережі взаємної підтримки.

6. Проактивність. Ефективна реалізація програми передбачає активність учасників в отриманні необхідної інформації та набутті навичок. Тренер має сформувати в учасників не лише розуміння важливості їх активного залучення до програми, а й мотивацію до самостійного розв'язання проблем на підставі оцінки та застосування наявних ресурсів. Очікування допомоги – малоефективна стратегія. Важливо навчитися витребувати її, однак ще важливіше – вміти використовувати власні ресурси. Батьки отримують лише базову інформацію та основні навички для кращого піклування про дітей, тому нагальним є постійне підвищення рівня їхньої поінформованості.

7. Відповідальність. Основна відповідальність за сім'ї, дітей та самих себе покладається на учасників. Відповідальний дорослий зможе навчити цьому й дитину. Людина, яка покладається на інших та обставини, не зможе навчити дитину самостійності й сприяти її успішності. Тренер може підказати окремі техніки та способи вирішення певних ситуацій. Соціальні служби можуть надати консультацію чи допомогу у конкретному випадку. Повністю покладатися людина повинна лише на свої знання і досвід.

Структура посібника

Програма передбачає 40 годин загального обсягу навчання прийомних батьків, батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу. Зміст навчально-методичного посібника складається з 6 самостійних модулів, що мають завершену структуру й об'єднують більш вузькі змістовні блоки, теми:

- 1. Права дитини та механізми їх захисту за міжнародним і національним правом. Права і обов'язки батьків та осіб, які їх замінюють** – 4 теми щодо нормативно-правового забезпечення і регулювання діяльності прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу.
- 2. Розвиток дитини. Вплив несприятливих умов соціалізації на розвиток особистості дитини** – 12 тем, що розкривають основні закономірності психічного розвитку дітей різного віку, наслідки та прояви впливу несприятливих умов соціалізації, способи їх подолання.
- 3. Сім'я як система взаємодії** – 9 тем щодо специфіки життєдіяльності сімей з прийомними дітьми та дітьми-вихованцями, встановлення системних зв'язків, подолання труднощів адаптації дитини до сім'ї.
- 4. Формування життєвої компетентності прийомної дитини, дитини-вихованця та підготовка до самостійного життя** – 4 теми стосовно проблем і способів виховання підлітків, їх професійного самовизначення, розвитку життєвої компетенції.
- 5. Підтримка зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця з рідними: важливість для дитини, проблеми та шляхи вирішення** – 2 теми з питань комунікації дитини з біологічними батьками та участі прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу в цьому процесі.
- 6. Приймна сім'я, дитячий будинок сімейного типу у соціумі** – 2 теми з питань формальної та неформальної взаємодії прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу як соціальної системи з оточенням; налагодження співпраці з державними органами та службами.

Всі модулі викладаються послідовно, їх сутність повністю розкривається в темах та вправах до них (є опис кожної, вказано тривалість їх проведення, подано зразки роздаткових матеріалів). Кожна тема може бути доповнена тренером відповідно до потреб групи. Цілісність блоків, за якими побудовано навчально-методичний посібник, робить її універсальною, що дозволяє тренеру довільно їх використовувати з оптимальним для кожної групи обсягом.

У кожній темі розкрито зміст, який відповідає її меті та завданням. На основі даного змісту тренеру, під час організації навчання прийомних батьків, батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу, необхідно будувати тренінгові заняття, включаючи необхідні структурні вправи: знайомство з учасниками, визначення очікувань, встановлення правил роботи групи, актуалізацію тематики, а також, наприкінці вправи щодо підбиття підсумків. Доречним буде у ході проведення заняття використання вправ з підвищення активності (руханок) учасників, які тренер також обирає на свій розсуд та враховуючи особливості групи. Деякі приклади структурних вправ подано наприкінці посібника, у Додатку А.

До кожної теми розробниками запропоновано головні ідеї, які мають бути донесені до учасників тренінгу у процесі його проведення.

Успіх навчання значною мірою залежатиме від професійної компетентності тренера, рівня його підготовленості, врахування ним потреб і запитів прийомних батьків і батьків-вихователів, застосування в роботі інтерактивних методів і творчих підходів.

Радимо при організації навчання прийомних батьків, батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу використовувати також “Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу” /Автори: Г.М. Лактіонова (керівник), Т.Ф. Алексєєнко, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, В.С. Петрович, О.В. Руда, А.М. Шеламкова / За заг. ред. Лактіонової Г.М., – К.: Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008 р.).

Вступне заняття до Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу

Мета: знайомство з учасниками та ознайомлення їх з концептуальними засадами Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу, з'ясування потреб учасників у контексті висвітлення тем Програми.

Завдання:

- познайомити учасників;
- розробити правила роботи в групі;
- надати загальне уявлення про концептуальні засади Програми, з'ясувати основні потреби прийомних батьків, батьків-вихователів у контексті висвітлення тих чи інших тем.

Загальна тривалість: 2 год. 10 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Необхідні матеріали
1.	Привітання	Вступне слово тренера	5 хв.	-
2.	Знайомство "Розповідь про сім'ю"	Представлення сімейних пар	40 хв.	Бейджи, маркери, аркуші альбому для фліпчарту
3.	Концептуальні засади та основні ідеї Програми	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, занотовані основні концептуальні засади Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу
4.	Правила роботи в групі	Мозковий штурм	10 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
5.	Актуальні проблеми та необхідна інформація	Робота в групах, мозковий штурм	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту з підготовленими таблицями, маркери по кількості груп
6.	Освітні (навчальні) потреби учасників в контексті Програми навчання для прийомних батьків, батьків-вихователів з метою посилення їх виховного потенціалу	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Таблиця із напрацьованою інформацією з попередньої вправи, перелік тем, запланованих для викладання в рамках навчання

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Привітання

Мета: привітання учасників.

Час проведення: 5 хв.

Хід проведення:

Тренер вітає учасників, коротко презентує себе та тренерську команду, наголошує на меті зібрання, регламенті зустрічі тощо.

➔ 2. Знайомство “Розповідь про сім’ю”

Мета: познайомити учасників між собою, допомогти відчути себе в групі комфортно, створити невимушену атмосферу, продемонструвати, що група складається з учасників, які мають різний життєвий досвід та досвід прийомного виховання.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, бейджі, маркери.

Хід проведення:

Тренер просить учасників підписати бейджі (написати своє ім’я або ім’я та по батькові).

Після цього тренер пропонує учасникам познайомитися один з одним, відповідаючи по колу на наступні запитання (їх бажано підготувати заздалегідь на аркуші блокноту для фліпчарту):

- *Розкажіть про себе, свою сім’ю?*
- *Скільки часу ваша родина функціонує як прийома сім’я, дитячий будинок сімейного типу?*
- *Якими трьома вашими досягненнями та успіхами ваших дітей ви пишаєтеся найбільше?*

Орієнтовний час на кожну особу/сім’ю – 5 хв.

Якщо учасники представлені сімейними парами, презентувати свою родину можуть чоловік і дружина спільно, доповнюючи один одного.

У процесі знайомства тренер та група можуть задавати уточнюючі запитання тому, хто веде розповідь.

Після завершення представлення тренеру варто запитати в учасників, що вони відчували в процесі знайомства з іншими родинами, що зрозуміли для себе.

До уваги тренера!

У ході обговорення варто підкреслити, що групу складають люди різного віку, різних інтересів і різного життєвого досвіду (особливо, що стосується прийомного виховання). І це дуже добре, оскільки кожен із учасників може зробити свій вагомий внесок в роботу групи, а обмін досвідом поряд з отриманням інформації матиме значно більший результат.

У процесі розповіді учасники поряд із досягненнями можуть згадувати проблеми та труднощі, з якими вони зіткнулися. Тренеру варто заохочувати учасників говорити про позитиви, трансформувати вирішені проблеми у досягнення. Ті проблемні моменти, які ще не знайшли свого вирішення, можуть бути трансформовані в подальшому, як запити учасників на отримання інформації, у ході проходження даної Програми та під час соціального супроводження.

Тренеру варто слідкувати за часом, аби всі учасники були в рівних умовах, оскільки завжди є ризик того, що одні учасники намагатимуться звернути увагу групи на себе та говоритимуть досить багато.

Вправа може потребувати більше часу, в залежності від кількості учасників.

➔ 3. Інформаційне повідомлення “Концептуальні засади та основні ідеї Програми”

Мета: надати загальне уявлення про концептуальні засади Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу, основні ідеї та принципи, що покладені в основу.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, занотовані основні концептуальні засади Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам концептуальні засади, основні ідеї та принципи, які покладені в основу Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу.

До уваги тренера!

При підготовці інформаційного повідомлення доцільно використовувати Концептуальні засади Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу.

➔ 4. Мозковий штурм “Правила роботи в групі”

Мета: встановити спільно з учасниками чіткі та зрозумілі правила роботи в групі.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує спільно з учасниками визначити правила, якими керуватиметься група протягом усіх занять.

До уваги тренера!

Тренеру до правил, запропонованих групою, варто включити такі, які б обумовлювали:

- частоту і тривалість зустрічей (виходячи з основних концептуальних засад, ідей та принципів Програми);
- потребу відвідування всіх занять без пропусків і запізнь;
- спільну відповідальність/активну участь/партнерство.

Правила роботи мають бути сформульовані короткими, чіткими і зрозумілими для учасників фразами або реченнями.

Після прийняття правил роботи в групі тренер вивіщує плакат з правилами, щоб учасники могли бачити його протягом усіх занять. При потребі правила можуть бути доповнені самими учасниками або тренером.

➔ 5. Робота в групах, мозковий штурм “Актуальні проблеми та необхідна інформація”

Мета: з'ясувати потреби учасників в отриманні інформації, виходячи з проблемних питань та труднощів, які виникають в ході функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту з підготовленими таблицями, маркери.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у дві-три малі групи. Для кожної групи виділяє по аркушу альбому для фліпчарту з підготовленою заздалегідь таблицею (таблиця 1) та маркери.

Тренер пропонує в малих групах протягом 20 хв. якомога детальніше обговорити та занотувати актуальні проблемні моменти та труднощі, що виникають в ході функціонування їх прийомних сімей, дитячих будинках сімейного типу.

Таблиця 1

У вихованні дітей	
У подружніх стосунках	
У взаємодії з соціальним оточенням (родичами, друзями, сусідами, громадою тощо)	
У взаємодії з державними установами та закладами (школа/дит. садок, лікарня, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служба у справах дітей тощо)	

Потім відбувається презентація результатів роботи в групах. Робити це можна по черзі (кожен озвучує одну проблему, інший доповнює, не повторюючись, до повного вичерпання списку).

По мірі озвучування труднощів тренер фіксує їх на аркуші альбому для фліпчарту в таблиці, яка підготовлена для цього.

Далі тренер пропонує учасникам спільно проаналізувати список озвучених актуальних проблемних питань та труднощів, відповідаючи на наступне запитання:

- *Яка інформація потрібна для вирішення проблемних питань та труднощів? (що допоможе посилити власний виховний потенціал?)*

Тренер за допомогою мозкового штурму разом з учасниками визначає їх потреби у отриманні певної інформації та занотовує у другій колонці (навпроти зазначених проблемних питань).

Фінальна таблиця має виглядати наступним чином:

Таблиця 2

Актуальні проблемні моменти та труднощі, що виникають в ході функціонування прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу	Яка інформація потрібна для їх вирішення та посилення власного виховного потенціалу
У вихованні дітей	
У подружніх стосунках	
У взаємодії з соціальним оточенням	
У взаємодії з державними установами та закладами	

До уваги тренера!

Дана інформація є своєрідним зрізом очікувань учасників щодо отримання інформації. Для тренера вона має слугувати основою для використання під час розгляду запланованих тем Програми навчання для прийомних батьків, батьків-вихователів з метою посилення їх виховного потенціалу.

Таблиця із аналізом актуальних проблемних моментів і потреб учасників у інформації має бути вивішена для загального огляду. Слід врахувати, що вона знадобиться під час виконання наступної вправи.

➔ 6. Інформаційне повідомлення “Освітні (навчальні) потреби учасників в контексті Програми навчання для прийомних батьків, батьків-вихователів з метою посилення їх виховного потенціалу”

Мета: проаналізувати відповідність очікувань учасників змісту запланованого навчання.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: таблиця із напрацьованою інформацією з попередньої вправи, перелік тем, запланованих для викладення в рамках навчання.

Хід проведення:

Використовуючи проаналізовану інформацію з попередньої вправи, тренер звертає увагу учасників на перелік тем, які передбачено для викладення в ході навчання, учасниками якого є прийомні батьки, батьки-вихователі.

Для врахування очікувань учасників щодо необхідної інформації, тренеру варто:

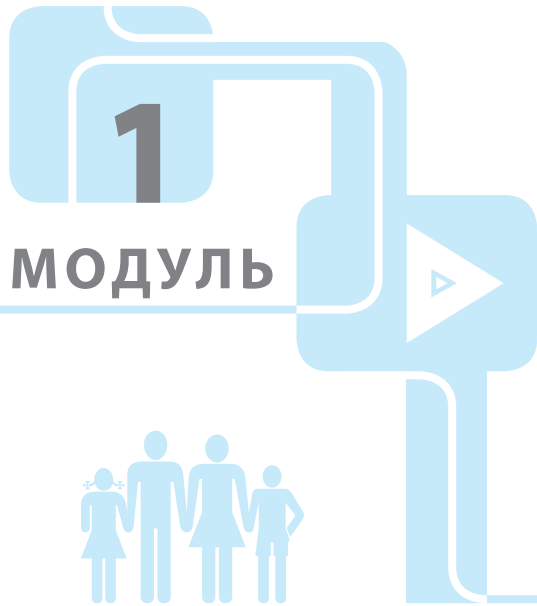
- пригадати ще раз коротко основні концептуальні засади (ідеї та принципи) Програми;
- мотивувати батьків до активної участі у Програмі з метою посилення власного виховного потенціалу та рівня батьківської компетентності;
- звернути увагу на те, що Програма поряд із використанням інтерактивних форм та методів роботи спрямована перш за все на обмін досвідом між батьками та спільний пошук відповідей на їх нагальні проблеми та питання;
- зауважити, що до проведення навчання, у разі потреби, можуть бути залучені інші фахівці;
- озвучити, що перелік тем, які будуть висвітлені, обраний тренером із врахуванням аналізу потреб прийомних батьків, батьків-вихователів, за результатами проведеного попереднього анкетування;
- акцентувати увагу на тому, що протягом часу, передбаченого для навчання (40 год.), не можливо максимально задовольнити усі зазначені у попередній вправі освітні (навчальні) потреби учасників. Набуття знань, умінь і навичок для вирішення ряду проблемних моментів та ситуацій потребуватиме від учасників самоосвіти, мотивації до постійного посилення власного виховного потенціалу, співпрацю з іншими фахівцями. Окрім того, життя постійно ставитиме все нові і нові завдання, які необхідно буде вирішувати. Водночас слід наголосити, що у разі необхідності, учасники можуть звертатись під час навчання за індивідуальними консультаціями. Крім того, певні потреби учасників у навчанні можна задовольняти в ході соціального супроводження прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу шляхом організації клубів спілкування прийомних батьків, батьків-вихователів, груп взаємопідтримки, організації та проведення консультацій фахових спеціалістів тощо.

До уваги тренера!

Варто звернути увагу прийомних батьків, батьків-вихователів на теми, які мають бути подані у курсі навчання в обов'язковому порядку, виходячи з основних концептуальних засад Програми (наприклад ті, що вже визначені та заплановані для проведення на основі попереднього анкетування прийомних батьків, батьків-вихователів, опитування соціальних працівників тощо).

Оскільки інформація з попередньої вправи є своєрідним зрізом очікувань учасників щодо отримання інформації, тренеру важливо протягом усього навчання повертатися до неї, використовувати заявлені проблемні ситуації під час розгляду тих чи інших тем.

Доцільним є також повернення до заявлених освітніх потреб учасників (викладених у таблиці) наприкінці навчання з метою підбиття підсумків та аналізу отриманої інформації.

Права дитини та механізми їх захисту за міжнародним і національним правом. Права і обов'язки батьків та осіб, які їх замінюють

➔ Загальні рекомендації для тренера до проведення модуля

Даний модуль спрямований на підвищення правової культури прийомних батьків та батьків-вихователів, рівня їх обізнаності у галузі прав дитини в цілому та особливостей правового статусу дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, формування в них поваги до дитини як суб'єкта правовідносин, носія прав людини.

➔ Основні завдання модулю:

- забезпечення прийомних батьків та батьків-вихователів необхідними знаннями щодо міжнародних стандартів прав дитини та міжнародно-правових зобов'язань України у сфері їх забезпечення та захисту, а також базових навичок щодо використання міжнародно-правових засобів захисту прав дитини в практичних цілях;
- підвищення рівня обізнаності учасників щодо законодавчого регулювання прав та інтересів дітей, врахування думки дитини при вирішенні справ, що стосуються її особисто чи її сім'ї, системи органів та установ, на які покладається забезпечення та захист прав дитини, а також відпрацювання практичних навичок щодо реалізації;
- вдосконалення розуміння учасниками правового статусу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, юридичних засад створення та функціонування прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, а також визначення шляхів вирішення практичних проблем у цій сфері;
- ознайомлення прийомних батьків та батьків-вихователів з міжнародними та національними правовими засадами попередження жорстокого поводження з дітьми в сім'ї та поза нею, інституціональним механізмом протидії жорстокому поводженню з дитиною та засобами юридичної відповідальності за вчинення насильства над дітьми; сприяння усвідомленню учасниками неприпустимості жодних форм та проявів жорстокого поводження з дітьми.

Слід підкреслити, що модуль не охоплює прикладні питання фінансового забезпечення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу та інші суто прикладні матеріальні чи процедурні питання їх створення та функціонування, що, як правило, добре відомі учасникам після проходження навчання як кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Модуль більшою мірою присвячений методологічним проблемам розуміння правового статусу дитини як носія прав людини, активного суб'єкта різного роду правовідносин (сімейних, майнових, трудових тощо), а також особливостям юридичного становища дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які через свій надзвичайно уразливий стан потребують підвищеної уваги та піклування з боку державних та суспільних інститутів.

Модуль містить вправи різного ступеню складності, які побудовані на основі ключових методів проведення навчального тренінгу, передусім, інформаційних повідомленнях, мозкових штурмах, структурованих дискусіях, роботі в малих групах з практичними ситуаціями чи нормативно-правовими актами та інше. Вибір тренером вправ при складанні плану конкретного тренінгу має відбуватися з урахуванням потреб групи та рівня підготовки учасників. Вправи, що пропонуються у модулі, можуть подаватися в єдиному “юридичному блоці” тренінгу або ж доповнювати вправи з суміжних тем інших модулів.

Частина матеріалів, спеціально розроблених для використання у межах даного модулю, викладена у додатках після відповідної теми. Інша частина необхідних матеріалів подана у додатках до відповідних тем Модуля 1, що розміщені на електронному носії, який додається до даного посібника.

Проведення вправ цього модулю вимагає включення до роздаткових матеріалів учасників вказаних до кожної теми міжнародних документів чи нормативно-правових актів України. Офіційні тексти цих актів слід перед кожним тренінгом віднайти в інформаційно-пошукових законодавчих базах, наприклад, на офіційному сервері Верховної Ради України (www.rada.gov.ua), де вони розміщуються в актуальному стані, тобто з врахуванням всіх останніх змін та доповнень.

Христова Г.О.

Тема 1.1. Міжнародні стандарти прав дитини та зобов'язання України

Мета: формування у прийомних батьків та батьків-вихователів необхідного рівня знань щодо міжнародних стандартів прав дитини та міжнародно-правових зобов'язань України у сфері їх забезпечення та захисту, сприяння усвідомленню учасниками цінності прав дитини та вдосконалення базових навичок щодо дотримання та захисту прав дитини, закріплених в міжнародно-правових документах.

Завдання:

- узагальнити та поглибити знання учасників щодо поняття прав дитини, їх переліку, історії визнання прав дитини на міжнародному рівні та змісту основних прав дитини, закріплених в Конвенції ООН про права дитини;
- сприяти наданню учасниками об'єктивної оцінки щодо стану дотримання прав дитини в Україні та ознайомити їх з рекомендаціями Комітету ООН з прав дитини щодо виконання Україною своїх зобов'язань у галузі забезпечення та захисту прав дитини;
- сприяти формуванню в учасників стійкого усвідомлення цінності прав дитини як особистості, необхідності ставлення до дитини як носія прав людини.

Головні ідеї:

- згідно з міжнародними стандартами прав дитини *КОЖНА дитина*, незалежно від її віку, національності, походження, соціального статусу, характеристик її поведінки, способу життя, схильностей та будь-яких інших об'єктивних чи суб'єктивних характеристик *володіє всіма правами дитини в рівному обсязі та правом на їх забезпечення та рівний захист*;
- окремі категорії дітей, які перебувають в найбільш уразливому стані, потребують особливої уваги з боку держави та суспільства, до них належать діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування;
- основу міжнародних стандартів прав дитини становить Конвенція ООН про права дитини – єдиний міжнародно-правовий договір, який ратифікований ВСІМА країнами світу, крім США та Сомалі, отже закладені ним міжнародні стандарти прав дитини є дійсно загально визнаними та універсальними. Ця Конвенція передбачає механізм контролю за її виконанням, з метою здійснення якого функціонує Комітет ООН з прав дитини.

Загальна тривалість: 2 год. 30 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
1.	Поняття та каталог прав дитини	Інтерактивна вправа з використанням методу "мозкового штурму"	20 хв.	Аркуш альбому для фліпчарту, маркери
2.	Історія визнання прав дитини на міжнародному рівні. Конвенція ООН про права дитини та Національний план дій щодо її реалізації на період до 2016 р.	Інформаційне повідомлення	40 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди з презентацією, тексти Конвенції ООН про права дитини
3.	Стан дотримання прав дитини в Україні	Рольова гра	90 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
4.	Рекомендації Комітету ООН з прав дитини щодо виконання Україною своїх зобов'язань у галузі забезпечення та захисту прав дитини	Інформаційне повідомлення	30 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди з презентацією

Глосарій до теми:

Права і свободи людини – основні правові можливості людини, необхідні для її існування та розвитку в конкретних історичних умовах, які об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства, є невід'ємними, загальними та рівними для всіх та визнаються і охороняються державою в обсязі міжнародних стандартів;

Дитина – кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосованим до даної особи, вона не досягла повноліття раніше (ст. 1 Конвенції ООН про права дитини). У випадках захисту дитини від тяжких форм насильства (торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації та сексуального розбещення дітей тощо) дитина означає будь-яку особу, що не досягла 18-літнього віку;

Права дитини – основні правові можливості (свободи) людини, що не досягла повноліття, необхідні для її належного існування, виховання і розвитку.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Інтерактивна вправа “Поняття та каталог прав дитини”

Мета: узагальнити та поглибити знання учасників щодо поняття прав дитини та їх переліку.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер просить учасників своїми словами дати визначення прав людини та прав дитини, а також вказати, кого ми називаємо дитиною, після чого тренер озвучує визначення прав людини, прав дитини та поняття дитини за міжнародними стандартами та аналізує їх разом з учасниками.

Використовуючи метод “мозкового штурму”, тренер просить учасників по колу називати відомі їм права дитини та записує їх на фліпчарті. По завершенню всіх варіантів учасників тренер коментує перелік прав дитини, записаний на фліпчарті, та, за потреби, доповнює його з врахуванням міжнародних стандартів прав дитини, згідно з якими до основних прав дитини належать:

- право на життя, виживання і вільний розвиток;
- право на ім'я і набуття громадянства;
- право знати своїх батьків і користуватися батьківською турботою;
- право не розлучатися з батьками всупереч їх бажанню; право підтримувати контакти з обома батьками;
- право на возз'єднання зі сім'єю, що знаходиться в іншій державі;
- право вільно залишати будь-яку країну і повертатися в свою країну;
- право на захист у разі незаконного переміщення та повернення з-за кордону;
- право вільно висловлювати свою думку з усіх питань;
- свобода думки, совісті, релігії;
- свобода асоціацій і мирних зборів;
- право на повну інформацію, що сприяє добробуту дитини;
- право на користування послугами системи охорони здоров'я;
- право користуватися благами соціального забезпечення;
- право на освіту;
- право на відпочинок і розваги;
- право на захист від економічної експлуатації;
- право на захист від усіх форм насильства, сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, незаконного зловживання наркотичними засобами і психотропними речовинами;
- право на гуманне поводження, на захист від незаконного та довільного позбавлення волі.

Запитання для обговорення:

1. Чи добре Вам знайомий каталог прав дитини? Чи почули Ви про нові для Вас права дитини?
2. Що основне для себе Ви можете виділити у визначеннях прав людини та прав дитини?
3. Чи вважаєте Ви, що обсяг прав дитини має бути більшим (рівним, меншим), ніж обсяг прав дорослої людини?
4. Чи потребують права дитини підвищеного захисту порівняно з правами дорослої людини?

До уваги тренера!

Тренер має наголосити на тому, що *КОЖНА дитина*, незалежно від її віку, національності, походження, соціального статусу, характеристик її поведінки, способу життя, схильностей та будь-яких інших об'єктивних та суб'єктивних характеристик *володіє всіма правами дитини в рівному обсязі та правом на їх забезпечення та рівний захист*. При цьому окремі категорії дітей, які перебувають в найбільш уразливому стані, потребують особливої уваги з боку держави та суспільства, до них належать діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування.

Враховуючи, що перелік прав дитини досить ґрунтовний, тренер може записати його на аркуші для фліпчарту заздалегідь, зберігаючи належні формулювання відповідних прав дитини, і вивісити його у центральне місце приміщення для проведення тренінгу після того, як учасники завершать називати відомі їм права дитини. Доцільно також заздалегідь роздрукувати цей перелік прав дитини на аркушах паперу та роздати їх учасникам по завершенню виконання вправи.

➔ 2. Інформаційне повідомлення

“Історія визнання прав дитини на міжнародному рівні. Конвенція ООН про права дитини та Національний план дій щодо її реалізації на період до 2016 р.”

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників щодо історії визнання прав дитини на міжнародному рівні та змісту основних прав дитини, закріплених в Конвенції ООН про права дитини; сприяти формуванню в учасників поваги до прав дитини.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентацією, тексти Конвенції ООН про права дитини за кількістю учасників.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам інформаційне повідомлення щодо історії визнання прав дитини на міжнародному рівні, а також роз'яснює зміст прав дитини, закріплених в Конвенції ООН про права дитини, та аналізує національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 р. Інформаційне повідомлення тренера доцільно супроводжувати мультимедійною презентацією, яку слід підготувати на основі матеріалів, викладених в *електронному додатку 1.1.1.*, а також текстів *Конвенції ООН про права дитини* від 20 жовтня 1989 р. (набула чинності для України 27 вересня 1991 р.) та *Закону України “Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року”* від 5 березня 2009 р. №1065-VI. Тексти цієї Конвенції та закону слід надати учасникам як роздатковий матеріал для його подальшого використання при виконанні наступної вправи та можливого практичного застосування. По завершенню інформаційного повідомлення необхідно провести обговорення.

Запитання для обговорення:

1. *На Вашу думку, чому сприяє закріплення прав дитини на рівні міжнародно-правових документів?*
2. *Чи мають діти добре знати свої права та мати уявлення про можливі засоби (форми) їх захисту?*

3. *Хто має розповідати дітям про їх права та роз'яснювати їх зміст (батьки, вчителі, соціальні педагоги, залучені фахівці, запрошені школою для проведення лекції з прав дитини, представники громадських організацій тощо)?*
4. *В чому найчастіше проявляються порушення прав дитини у Вашому оточенні?*
5. *В чому особливості прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування?*

До уваги тренера!

Тренер має наголосити, що відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Органи державної влади України у своїй діяльності повинні безпосередньо керуватися нормами міжнародних договорів. Більш того, згідно з ч. 2 ст. 19 Закону України “Про міжнародні договори” від 29 червня 2004 р. №1906-IV, якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Аналогічні положення закріплені в Цивільному кодексі України (ч. 2 ст. 10), Цивільному процесуальному кодексі України (ст. 428), Кодексі законів про працю України (ст. 81), Житловому кодексі України (ст. 193) та інших законодавчих актах України. Отже, в Україні визнається та діє принцип пріоритету міжнародних договорів, визнаних державою в установленому законом порядку. Це означає, що розглянуті положення Конвенції ООН про права підлягають безпосередньому застосуванню в Україні та захисту в судовому порядку у разі їх порушення.

➔ 3. Рольова гра “Стан дотримання прав дитини в Україні”

Мета: організувати обговорення учасниками сучасного стану дотримання прав дитини в Україні; сприяти формуванню в учасників вміння аналізувати ситуацію у галузі прав дитини, ідентифікувати порушення прав дитини та визначати засоби реагування на такі порушення; надати учасникам загальне уявлення про процедуру розгляду Комітетом ООН з прав дитини доповідей держав щодо стану забезпечення та захисту прав дитини.

Час проведення: 90 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, фліпчарту.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у три групи та роз'яснює учасникам, що ця вправа є імітацією засідання Комітету ООН з прав дитини, який уповноважений розглядати доповіді держав, у тому числі України, щодо виконання ними міжнародно-правових зобов'язань у галузі забезпечення та захисту прав дитини.

При розгляді державних доповідей Комітетом ООН з прав дитини беруть участь три сторони:

- *Члени Комітету ООН з прав дитини* – визнані міжнародні експерти в галузі прав дитини, які є незалежними, діють від власного імені та не відстоюють інтереси держав-учасниць Конвенції, які їх висунули. Їх роль буде виконувати 1 група учасників.
- *Члени державної делегації*, які представляють перед Комітетом ООН з прав дитини державну доповідь щодо стану забезпечення та захисту прав дитини, передбачених Конвенцією ООН про права дитини, що відтворює офіційну позицію держави. Їх роль буде виконувати 2 група учасників.

- *Лідери громадських організацій, інших інститутів громадянського суспільства, яким надається можливість представити перед Комітетом ООН з прав дитини альтернативну доповідь щодо стану забезпечення та захисту прав дитини, передбачених Конвенцією ООН про права дитини, що відтворює позицію громадськості, вказує на основні проблеми у галузі прав дитини, які потребують оперативного вирішення та, як правило, є значно критичнішою, ніж державна доповідь. Їх роль буде виконувати 3 група учасників.*

Виходячи з цього, тренер забезпечує кожну з груп аркушами для фліпчарту та маркерами та просить їх виконати наступні завдання:

- **1 група** має скласти приблизний *перелік зауважень та рекомендацій Комітету ООН з прав дитини щодо виконання Україною своїх зобов'язань у галузі забезпечення та захисту прав дитини*, який група зможе оперативно доповнити по завершенню презентації доповідей двох інших груп, для чого:
 - визначити, які права дитини найчастіше порушуються в Україні;
 - вказати, які найбільш поширені форми (способи) порушення прав дитини;
 - визначити особливості порушення (захисту) прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
 - вказати, що має зробити держава для запобігання та протидії порушенням прав дитини;
 - визначити шляхи посилення ролі прийомних батьків та батьків-вихователів у забезпеченні прав дитини.
- **2 група** має скласти *державну доповідь* щодо стану забезпечення та захисту в Україні прав дитини, передбачених Конвенцією ООН про права дитини, для чого:
 - визначити, які права дитини захищаються державою;
 - вказати, які форми (способи) забезпечення та захисту прав дитини в Україні;
 - визначити, які проблеми існують у галузі забезпечення та захисту прав дитини в Україні;
 - визначити особливості державної політики у галузі забезпечення та захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні;
 - визначити напрями державної підтримки прийомних батьків та батьків-вихователів.
- **3 група** має скласти *альтернативну доповідь* щодо стану забезпечення та захисту в Україні прав дитини, передбачених Конвенцією ООН про права дитини, для чого:
 - визначити, які права дитини найчастіше порушуються в Україні;
 - вказати, які найбільш поширені форми (способи) порушення прав дитини;
 - визначити основні причини порушення прав дитини з боку держави;
 - виділити поширені порушення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
 - визначити проблеми у галузі підтримки та сприяння прийомним батькам та батькам-вихователям у забезпеченні прав дитини.

На виконання завдань групам надається 30 хвилин. Під час роботи над завданнями групи мають виходити з власного досвіду та розуміння ситуації, а також використовувати Конвенцію ООН про права дитини та Закон України “Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року” від 5 березня 2009 р. №1065-VI.

По завершенню підготовки рекомендацій та доповідей розпочинається їх презентація. Учасники групи 1 розміщуються в один ряд посередні тренінгової кімнати, імітуючи президію. Учасники групи 2 та групи 3 розміщуються відповідно праворуч та ліворуч від них. Учасники групи 1 обирають зі свого складу “головуючого”, який урочисто розпочинає “засідання Комітету ООН з прав дитини”.

Першим слово надається групі 2, яка презентує *державну доповідь щодо виконання в Україні Конвенції ООН про права дитини*. По завершенню презентації “члени Комітету ООН з прав дитини” та “лідери громадськості” можуть поставити “державній делегації” запитання.

Далі слово має група 3, яка презентує *альтернативну доповідь щодо виконання в Україні Конвенції ООН про права дитини*. По завершенню презентації “члени Комітету ООН з прав дитини” та “державна делегація” можуть поставити “лідерам громадськості” запитання.

На презентації та обговорення кожній групі відводиться 20 хвилин.

Після того, як були представлені “державна та альтернативна доповіді”, “члени Комітету ООН з прав дитини” мають можливість порадитись 5 хвилин щодо фінальних зауважень та рекомендацій стосовно виконання Україною своїх зобов'язань у галузі забезпечення та захисту прав дитини, після чого “головуючий” презентує їх учасникам. На презентацію відводиться 10 хвилин.

По завершенню презентації тренер підбиває підсумки.

Запитання для обговорення:

1. Які складнощі виникли у груп під час виконання завдань?
2. Яка інформація (матеріали) допомогли групам виконати завдання?
3. Якої інформації (матеріалів) не вистачало групі для виконання завдань?
4. Чи зрозуміла учасникам після виконання вправи процедура розгляду Комітетом ООН з прав дитини державних доповідей та надання зауважень та рекомендацій щодо виконання державами своїх зобов'язань у галузі забезпечення та захисту прав дитини?
5. Як громадяни можуть максимально ефективно використати цю процедуру для покращення ситуації на національному рівні?

До уваги тренера!

При виконанні вправи тренер має уважно стежити за перебігом часу та дотриманням регламенту. Тренер також має перепитати у груп, чи зрозумілим для них є завдання та, за потреби, пояснити їх ще раз.

Тренер має завершити вправу висновком про необхідність посилення ролі прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу у забезпеченні прав дитини як альтернативних форм сімейного виховання, що відповідають її найкращим інтересам.

➔ 4. Інформаційне повідомлення “Рекомендації Комітету ООН з прав дитини щодо виконання Україною своїх зобов'язань у галузі забезпечення та захисту прав дитини”

Мета: ознайомити учасників з зауваженнями та рекомендаціями Комітету ООН з прав дитини щодо виконання Україною своїх зобов'язань у галузі забезпечення та захисту прав дитини та визначити шляхи їх практичного застосування.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентацією.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам інформаційне повідомлення щодо заключних зауважень та рекомендацій Комітету ООН з прав дитини за результатами розгляду третьої та четвертої зведеної періодичної доповіді України щодо виконання Україною своїх зобов'язань за Конвенцією ООН про права дитини, ухвалених 3 лютого 2011 р. (*електронний додаток 1.1.2.*).

Інформаційне повідомлення доцільно супроводжувати мультимедійною презентацією, яку слід підготувати на основі матеріалів, викладених в *електронному додатку 1.1.2*. По завершенню інформаційного повідомлення необхідно провести обговорення представленого матеріалу з урахуванням особистого досвіду учасників тренінгу.

Запитання для обговорення:

1. Які положення заключних зауважень та рекомендацій Комітету ООН з прав дитини щодо виконання Україною своїх зобов'язань за Конвенцією ООН про права дитини видались учасникам найбільш актуальними?
2. Які положення цих заключних зауважень та рекомендацій Комітету ООН з прав дитини є найбільш значущими для прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу як альтернативних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування?
3. Як можна використати ці заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини для покращення стану забезпечення та захисту прав дітей в Україні?

До уваги тренера!

Тренер має підкреслити, що заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини за результатами розгляду періодичних доповідей України щодо виконання зобов'язань за Конвенцією ООН про права дитини виступають вагомим важелем впливу на політику держави у галузі прав дитини та інструментом лобіювання громадськістю позитивних зрушень у цій сфері.

Наприкінці тренер має підкреслити, що Конвенція ООН про права дитини – це єдиний міжнародно-правовий акт, який ратифікований ВСІМА країнами світу, крім США та Сомалі, отже закладені ними міжнародні стандарти прав дитини є дійсно загально визнаними та універсальними.

Законодавча база:

1. *Конвенція ООН про права дитини*, ратифікована Постановою ВРУ від 27 лютого 1991 р. та набула чинності для України 27 вересня 1991 р.
2. *Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії*, ратифікований Законом України від 3 квітня 2003 р. №716-IV
3. *Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182*, ухвалена в межах Міжнародної організації праці, ратифікована Законом України від 5 жовтня 2000 р. №2022-III
4. *Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод*, ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. №455/97-ВР
5. Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” від 23 лютого 2006 р. №3477-IV
6. *Європейська соціальна хартія (переглянута)*, ратифікована із заявами Законом України від 14 вересня 2006 р. № 137-V
7. Закон України від 5 березня 2009 р. №1065-VI “Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року”.

Христова Г.О.
Михайленко І.В. (Додатки)

Тема 1.2. Юридичні засади захисту прав дитини в Україні

Мета: формування у прийомних батьків та батьків-вихователів необхідного рівня знань щодо законодавчого регулювання прав та інтересів дітей; врахування думки дитини при вирішенні справ, що стосуються її особисто чи її сім'ї; системи органів та установ, на які покладається забезпечення та захист прав дитини, а також базових навичок щодо його практичної реалізації.

Завдання:

- підвищити рівень знань учасників щодо законодавчого закріплення та захисту різних категорій прав дитини;
- узагальнити та поглибити знання учасників про органи та установи, на які покладається забезпечення та захист прав дитини, та обсяг їх компетенції;
- вдосконалити навички практичного застосування законодавства України у сфері захисту прав та інтересів дитини;
- сформувати в учасників стійке усвідомлення необхідності врахування думки дитини при вирішенні питань, які стосуються її особисто та її сім'ї.

Головні ідеї:

- в Україні сформовано досить розвинуте національне законодавство у сфері забезпечення та захисту прав дитини, яке в цілому відповідає міжнародним стандартам прав дитини;
- відповідні закони та підзаконні нормативно-правові акти України (укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, відомчі та міжвідомчі акти відповідних міністерств та відомств тощо, основні з яких буде розглянуто в межах цієї теми) закріплюють та захищають різні категорії прав дитини, зокрема право дитини на освіту, житлові та майнові права дитини, особливості реалізації трудових прав неповнолітніх;
- законодавство України передбачає особливості забезпечення та захисту права на освіту, житлових та майнових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Ці особливості (пільговий вступ до ВУЗів; збереження права на житло, в якому вони проживали з батьками, рідними до встановлення влаштування, зокрема, в прийомні сім'ї або дитячі будинки сімейного типу; збереження за прийомними дітьми чи дітьми-вихованцями раніше призначених аліментів, пенсій, інших видів державної допомоги, які переходять у розпорядження прийомних батьків (батьків-вихователів) і витрачаються ними на утримання прийомних дітей (дітей-вихованців) тощо) викладені у відповідних додатках до теми та мають бути висвітлені при виконанні тематичних вправ;
- в Україні функціонує єдина система органів і служб у справах дітей, а також спеціальних установ для дітей, що покликана всебічно та взаємоузгоджено сприяти реалізації та охороні прав і свобод дитини.
- міжнародне та національне право гарантує право дитини на врахування її думки з того віку, з якого вона може її висловити, при вирішенні основоположних питань, які стосуються її особисто чи її сім'ї. Такий підхід забезпечує ставлення до дитини як до суб'єкта, активного учасника суспільних відносин, а не пасивного спостерігача за подіями, які безпосередньо стосуються її долі.

Загальна тривалість: 4 год. 15 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали, обладнання
Сесія I. Засади законодавства України щодо захисту прав дитини (2 год. 15 хв.)				
1.	Засади законодавства України щодо захисту прав дитини. Право дитини на освіту, житлові та майнові права дитини	Інформаційне повідомлення з використанням мультимедійної презентації, обговорення	45 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди з презентацією, Додаток 1.2.1., електронний додаток 1.2.1.
2.	Законодавче регулювання праці неповнолітніх	Інтерактивна вправа	30 хв.	Аркуш альбому для фліпчарту, маркер
3.	Органи та установи, на які покладається забезпечення та захист прав дитини	Інтерактивна вправа з використанням методів "мозкового штурму" та роботи в малих групах	60 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, фліпчарт, стікери різних кольорів, ручки, тексти Закону України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" за кількістю учасників
Сесія II. Практика забезпечення прав дитини (2 год.)				
4.	Розгляд практичних ситуацій стосовно прав дітей	Робота в малих групах за методом "кейс-стаді", презентації результатів, обговорення	80 хв.	Мультимедійне обладнання, аркуші з практичними ситуаціями, Додаток 1.2.2.
5.	Врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її особисто чи її сім'ї	Інтерактивна вправа з використанням методу структурованої дискусії	40 хв.	Мультимедійне обладнання

Глосарій до теми:

Дитинство – період розвитку людини до досягнення повноліття;

Охорона дитинства – система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав;

Майнові права дитини – суб'єктивні права дитини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також з тими матеріальними вимогами, які виникають з приводу розподілу цього майна. Майнові права дитини складаються з наступних видів: 1) право дитини на утримання від своїх батьків, або осіб, які їх замінюють; 2) право дитини на майно, отримане в дар або у спадщину. При досягненні дитиною 15 років, вона набуває часткової дієздатності і може стати власником коштів, отриманих як заробітна плата, стипендії та речей, придбаних за ці кошти;

Житлові права дитини – суб'єктивні права дитини, пов'язані з задоволенням потреб в житлі. При вирішенні питання захисту житлових прав дітей законодавство йде двома шляхами: це збереження за дітьми вже належного їм на праві власності чи користування житла та надання нового жилого приміщення;

Трудові права дитини – суб'єктивні права дитини застосовувати свої здібності у виконанні певної трудової функції. Законодавством визначено рівність прав неповнолітніх у трудових правовідносинах порівняно з правами повнолітніх. Законодавство України легалізує пільги для неповнолітніх у сфері охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I. Засади законодавства України щодо захисту прав дитини

➔ 1. Інформаційне повідомлення “Засади законодавства України щодо захисту прав дитини. Право дитини на освіту, житлові та майнові права дитини”

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників щодо переліку основних законів та підзаконних актів України у сфері охорони та захисту дитинства; поглибити їх знання щодо права дитини на освіту, обсягу житлових та майнових прав дитини.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентацією, Додаток 1.2.1., електронний додаток 1.2.1.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам інформаційне повідомлення щодо основ законодавства України у сфері захисту прав дитини, обсягу права дитини на освіту, житлових та майнових прав дитини з урахуванням *особливостей вказаних категорій прав дитини для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування*. Інформаційне повідомлення доцільно супроводжувати мультимедійною презентацією, яку слід підготувати на основі матеріалів, викладених в *Додатку 1.2.1.* та *електронному додатку 1.2.1.* Інформацію, вказану в додатках, бажано надати учасникам як роздатковий матеріал для його можливого подальшого використання. По завершенню інформаційного повідомлення необхідно провести обговорення представленого матеріалу з урахуванням особистого досвіду учасників тренінгу.

Запитання для обговорення:

1. Як учасники можуть використати законодавство України у галузі захисту прав та інтересів дитини для допомоги дітям, які перебувають під їх опікою чи піклуванням, та з якими перешкодами вони можуть при цьому зіткнутися?
2. Які перепони можуть виникнути при здійсненні прав дитини на освіту?
3. Чи стикалися Ви з порушенням прав учнів з боку вчителів школи?
4. Як регулюються права батьків та дітей на майно та житло?
5. Який обсяг майнових та житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування? Які проблеми виникають при їх реалізації?

До уваги тренера!

Тренеру не обов'язково зачитувати всі акти національного законодавства України, вказані в *Додатку 1.2.1.* та *електронному додатку 1.2.1.* Слід назвати основні з них та вказати учасникам, що ці матеріали включені до роздаткових матеріалів, в них вказано точні назви нормативних актів та їх вихідні дані (дата, номер), отже учасники зможуть відшукати їх повні тексти в інформаційно-пошукових законодавчих базах (зокрема, за адресою www.rada.gov.ua).

Тренер має підкреслити, що без спеціальної підготовки учасникам може бути важко розібратися в широкому переліку законодавчих актів у сфері захисту прав та інтересів дитини, тому при виникненні складних питань щодо дотримання прав дітей бажано звернутися за професійною юридичною консультацією. Такі консультації на безоплатній основі мають надавати фахівці відповідних органів і служб у справах дітей (*Див. вправу 3 цієї теми*).

➔ 2. Інтерактивна вправа “Законодавче регулювання праці неповнолітніх”

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників щодо особливостей реалізації права дітей на працю.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер виписує на фліпчарті питання, які найчастіше турбують прийомних батьків/батьків-вихователів, стосовно вимог, що висуваються законодавством до використання праці неповнолітніх дітей (*орієнтовний перелік питань наведено нижче*), та пропонує учасникам дати на них відповіді. Після того, як всі бажаючі висловились, тренер коментує відповіді на запитання у відповідності до чинного законодавства України, а саме:

Скільки годин мають працювати діти?

Згідно з чинним законодавством України про працю тривалість робочого часу для неповнолітніх є скороченою.

Робочий час не повинен перевищувати:

- 36 годин на тиждень неповнолітнім від 16 до 18 років;
- 24 години на тиждень особам від 15 до 16 років.

Якщо неповнолітня особа працює протягом навчального року у вільний від навчання час, то робочий день не повинен перевищувати:

- 18 годин на тиждень особам від 16 до 18 років;
- 12 годин на тиждень особам від 15 до 16 років;
- 24 години на тиждень для учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул.

Чи мають діти, які працюють, право на відпустку?

Діти, які працюють, мають право на щорічну відпустку тривалістю 31 календарний день у зручний для них час. У перший рік роботи відпустка може бути надана через 6 місяців безперервної роботи на підприємстві, в організації.

Яку роботу не може виконувати неповнолітній?

Використання праці дітей на важких роботах, роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також залучення до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні – заборонено законодавством України.

Чим обмежене звільнення працівників, молодших 18 років?

Звільнення працівників, молодших 18 років, з ініціативи адміністрації допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою служби у справах дітей. Батьки, особи, які їх замінюють, а також службові особи мають право вимагати звільнення неповнолітнього, якщо продовження роботи загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

Якщо у дитини віком від 16 до 18 років виникло бажання працевлаштуватись, до кого слід звернутись?

Особам віком від 16 до 18 років, при бажанні і можливості працювати у вільний від навчання час, можна звернутись до міського Центру зайнятості населення, де запропонують працевлаштування відповідно до встановленої броні на підприємствах міста. У віці від 15 до 16 років до Центру необхідно звернутись разом з батьками або особами, які їх замінюють.

Тренер може додати до коментарів іншу інформацію щодо законодавчого забезпечення праці неповнолітніх (електронний додаток 1.2.2.). Інформацію, викладену у вказаному Додатку, можна включити до роздаткових матеріалів учасників. Наприкінці вправи тренер запитує в учасників, чи залишилися ще питання, які вони хотіли б з'ясувати у сфері реалізації дітьми права на працю, та обговорює їх з учасниками.

До уваги тренера!

Тренер має звернути увагу учасників, що в окремих групах суспільства панує думка про припустимість використання дитячої праці та користування її результатами. Проте використання дитячої праці, навіть у власному домогосподарстві, має відбуватися виключно в межах законодавства України та вимог міжнародного права, передусім Європейської соціальної Хартії.

➔ 3. Інтерактивна вправа “Органи та установи, на які покладається забезпечення та захист прав дитини”

Мета: поглибити знання учасників щодо системи органів і служб у справах дітей, а також спеціальних установ щодо дітей, обсягу їх компетенції, механізму взаємодії, а також визначити роль суду в цій системі.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, стікери різних кольорів, ручки, тексти Закону України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” за кількістю учасників.

Хід проведення:

Тренер, використовуючи метод “мозкового штурму”, просить учасників називати відомі їм органи і служби у справах дітей, а також спеціальні установи та заклади, що здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень, та записує на фліпчарті названі учасниками органи та установи на достатній відстані один від одного.

По тому, як варіанти учасників буде вичерпано, тренер коментує перелік органів, служб та установ, записаний на фліпчарті та, за потреби, доповнює його з урахуванням системи інституцій, викладеної в ст. 1 Закону України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” від 24 січня 1995 р. №20/95-ВР, згідно якої здійснення соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції на:

1. Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді;
2. Служби у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад;
3. Кримінальну міліцію у справах дітей органів внутрішніх справ;
4. Приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ;
5. Школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
6. Центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
7. Спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
8. Притулки для дітей;
9. Центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
10. Соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

Далі тренер нумерує фінальний перелік органів, служб та установ, об'єднує всіх учасників у відповідну кількість груп (пар) і звертається з проханням до груп опрацювати повноваження відповідного органу (служби, установи). Для цього тренер роздає кожній групі текст Закону України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” та просить її виписати на стікери повноваження відповідного органу (служби, установи) у сфері забезпечення і захисту прав та інтересів дитини (по одному повноваженню на кожному стікері). На виконання цього завдання групам відводиться 10 хвилин, після чого представник кожної групи оголошує повноваження відповідного органу (служби, установи), та розміщує відповідний стікер на фліпчарті біля вказаної інституції. По завершенню презентацій всіх груп тренер коментує повноваження відповідних органів та установ у сфері забезпечення і захисту прав та інтересів дитини з використанням додаткових матеріалів (електронний додаток 1.2.3.).

Запитання для обговорення:

1. Чи зрозумілі для Вас розглянуті повноваження органів та установ у сфері забезпечення і захисту прав та інтересів дитини?
2. Чи перетинаються повноваження цих органів (служб, установ)?
3. Чи стикалися Ви з ситуаціями неналежного виконання такими органами (службами, установами) своїх повноважень у сфері забезпечення і захисту прав та інтересів дитини?
4. Які існують засоби реагування на невиконання (неналежне виконання) відповідними органами і установами своїх зобов'язань або зловживання ними повноваженнями у галузі забезпечення і захисту прав та інтересів дитини?
5. Як виглядає механізм взаємодії між вказаними органами (службами, установами) у питаннях забезпечення і захисту прав дитини?

До уваги тренера!

Тренер має наголосити на необхідності при опрацюванні компетенції органів та установ у сфері забезпечення та захисту прав дитини звертати увагу на особливостях їх взаємодії, перенаправленні дитини, яка потребує допомоги чи захисту, взаємному інформуванні про випадки порушених прав дитини та спільній реалізації (сприянні у реалізації) повноважень у цій галузі.

За результатами виконання вправи учасники мають усвідомити, що органи і служби у справах дітей, а також спеціальні установи для дітей утворюють єдину систему, яка покликана всебічно та взаємоузгоджено сприяти реалізації та охороні прав і свобод дитини.

Сесія II.

Практика забезпечення прав дитини

➔ 4. Робота в групах

“Розгляд практичних ситуацій стосовно прав дітей”

Мета: вдосконалити практичні навички учасників щодо реалізації вимог законодавства у сфері майнових та трудових прав дітей.

Час проведення: 80 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, аркуші з практичними ситуаціями, Додаток 1.2.2.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у групи по 4-5 осіб (число груп залежить від кількості учасників), надає кожній групі роздруковану на папері практичну ситуацію (Додаток 1.2.2.) та просить учасників її розв'язати. При обговоренні ситуацій тренер рекомендує учасникам використовувати матеріал, викладений у Додатку 1.2.1., якщо він був розданий.

На обговорення ситуацій групам відводиться 15 хвилин. По завершенню роботи груп тренер просить представника кожної з них викласти позицію групи щодо розв'язання ситуації, яка стала предметом її обговорення. Для зручності тренер демонструє учасникам ситуацію, яку обговорювала відповідна група, на мультимедійному обладнанні. На презентацію кожної групи, обговорення ситуації та висновки тренера відводиться 15 хвилин.

Запитання для обговорення:

1. Які складнощі виникли у групи при обговоренні ситуацій?
2. Яка інформація (матеріали) допомогли групі дійти висновків щодо ситуації, які були презентовані?
3. Якої інформації (матеріалів) не вистачало групі при обговоренні ситуацій?
4. Чи стикалися учасники з такими чи подібними ситуаціями в їх повсякденному житті стосовно їх власних або прийомних дітей (дітей-вихованців)?

До уваги тренера!

Тренер має привернути окрему увагу учасників до питання про органи та служби у справах дітей, які можуть бути долучені та сприяти розв'язанню конфліктних ситуацій, які склалися стосовно майнових та трудових прав дітей. Такий підхід дозволить узагальнити знання, отримані учасниками в результаті виконання попередніх трьох вправ теми, та простежити зв'язок між правами дитини та інституціональними засобами їх забезпечення та захисту.

➔ 5. Вправа “Врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її особисто чи її сім’ї”

Мета: забезпечити стійке усвідомлення учасниками обов’язку врахування думки дитини при вирішенні питань, які стосуються її особисто та її сімейного середовища.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання.

Хід проведення:

Вправа розпочинається запитаннями тренера, що спрямовані на з’ясування позиції учасників стосовно необхідності врахування думки дитини при вирішенні питань, які пов’язані з нею особисто чи її оточуючим сімейним середовищем. Якщо учасники недостатньо активно беруть участь в обговоренні, тренер може запросити їх висловлювати свою позицію по колу.

Після висловлювань учасників тренер за допомогою мультимедійного обладнання виводить на екран таблицю “*Право дитини на висловлювання та врахування її думки за міжнародними актами та національним законодавством України*” (електронний додаток 1.2.4.) та послідовно роз’яснює учасникам її положення. Тренер акцентує увагу учасників, що ця таблиця роздана їм в роздаткових матеріалах задля її подальшого врахування при вирішенні основних питань, які стосуються обсягу прав дитини.

Запитання для обговорення:

1. Чи потрібно враховувати думку дитини? В яких випадках? Наведіть приклади.
2. З якого віку слід враховувати думку дитини при вирішенні основоположних питань її життя?
3. В яких випадках вимагається згода дитини на вирішення її долі?
4. Як розрізняється обсяг права дитини на врахування її думки та інших прав дитини залежно від її віку?

До уваги тренера!

Тренер має переконати учасників в їх юридичному обов’язку врахування думки дитини з того моменту, з якого вона може її висловити, при вирішенні основоположних питань, які стосуються її особисто чи її сім’ї. При здійсненні *усиновлення*; влаштування дитини у сім’ю *патронатного вихователя*; влаштування дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, до *прийомної сім’ї* або *дитячого будинку сімейного типу* законодавством закріплено вимогу стосовно не лише врахування думки дитини, а й отримання згоди дитини на такі дії, якщо дитина досягла такого віку та рівня розвитку, з якого вона може її висловити. Такий підхід забезпечує ставлення до дитини як до суб’єкта, активного учасника сімейних відносин, а не пасивного спостерігача за подіями, які безпосередньо стосуються її долі.

Додаток 1.2.1.

→ Захист прав дитини на освіту, житлових та майнових прав дитини

Право на освіту

Згідно зі ст. 3 Закону України “Про освіту” держава гарантує доступність і безоплатність освіти в державних і комунальних навчальних закладах, надання стипендій і пільг учням і студентам. Це право щодо дитини має свою специфіку, оскільки дитина одночасно зобов'язана отримати повну середню освіту.

Шкільна освіта, навчання взагалі – це окрема сфера суспільно-правових відносин, які регулюються спеціальними нормативними актами: статтями *Конституції України, Законами України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, Статутом школи та будь-якого відповідного навчального закладу* тощо.

Держава забезпечує право на вибір навчального закладу і навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах. Доступність забезпечується також створенням умов для вибору профілю навчання відповідно до інтересів і здібностей дитини, різними формами навчання: денною, вечірньою, заочною, екстернатом.

Додаткові пільги встановлюються державою для учнів державних професійно-технічних навчальних закладів, студентів вищих навчальних закладів I - IV рівнів акредитації з числа дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. *Згідно зі ст. 37 Закону України “Про освіту”* зазначені категорії дітей перебувають на повному утриманні держави, тобто, *забезпечуються стипендією, житлом, харчуванням, одягом, побутовими речами, предметами особистої гігієни, а також грошовими виплатами відповідно до чинного законодавства. Діти-напівсироти, діти із малозабезпечених сімей та ті, які проживають у відриві від батьків, забезпечуються безкоштовним триразовим харчуванням і стипендією, а учні, які проживають у сім'ях, – безкоштовним одноразовим харчуванням і стипендією.*

Навчально-виховний процес забезпечується встановленням законодавством прав та обов'язків батьків або осіб, які їх замінюють. До прав батьків або осіб, які їх замінюють, зокрема, відносяться: вибирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей; приймати рішення щодо участі дитини в інноваційній діяльності загальноосвітнього навчального закладу; обирати і бути обраними до органів громадського самоврядування загальноосвітніх навчальних закладів; звертатися до відповідних органів управління освітою з питань навчання і виховання дітей; захищати законні інтереси дітей.

Батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані: забезпечувати умови для здобуття дитиною повної загальної середньої освіти за будь-якою формою навчання; постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей; поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до сім'ї, старших за віком, державної і рідної мови, до народних традицій і звичаїв; виховувати повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського народу, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання та навколишнього природного середовища, любов до України.

Закон України “Про охорону дитинства” визначає, що для дітей-інвалідів та інвалідів з дитинства, які потребують опіки і стороннього догляду, органи управління освітою, за згодою батьків дітей або осіб, які їх замінюють, забезпечують навчання в загальноосвітніх та спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах за відповідними навчальними програмами, у тому числі і в домашніх умовах (ч. 7 ст. 19).

Законом України “Про освіту” передбачено права та обов'язки учнів та вчителів. До прав учнів відносять (ст. 51):

- право обирати профіль навчання, індивідуальні програми, позакласні заняття; вносити пропозиції з питань організації та умов навчально-виховного процесу, відпочинку, побуту учнів;
- користуватися навчальною, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою навчального закладу;
- захист від будь-яких форм фізичного та психічного насильства;
- оскаржити у разі незгоди четвертну, річну, підсумкову оцінку до ради освітнього закладу у місячний термін і скласти екзамени з відповідного предмета;
- участь у юнацьких та молодіжних організаціях;
- брати участь у науково-дослідній, конструкторській, експериментальній чи інших видах науково-практичної діяльності: конференціях, олімпіадах, конкурсах, виставах;
- особисто або через своїх представників брати участь у громадському самоврядуванні навчального закладу.

До обов'язків учнів відносять (ст. 52 ЗУ “Про освіту”):

- дотримуватись законодавства, моральних та етичних норм;
- систематично і глибоко оволодіти знанням, підвищувати загальнокультурний рівень;
- дотримуватись правил внутрішнього розпорядку, підтримувати навчальну дисципліну;
- бережливо ставитись до майна закладу освіти;
- дбати про власну гігієну та охайний зовнішній вигляд.

Вчителі мають право на (ст. 55 ЗУ “Про освіту”):

- повагу та захист професійної честі та гідності;
- вільний вибір форм, методів та засобів навчання, виявлення педагогічної ініціативи;
- участь в обговоренні та вирішенні питань організації навчального процесу; в роботі органів громадського самоврядування закладу;
- підвищення кваліфікації, перепідготовку, вільний вибір змісту програм, форм навчання та установ, які здійснюють підвищення кваліфікації і перепідготовку.

Вчителі зобов'язані (ст. 56 ЗУ “Про освіту”):

- виконувати статут закладу освіти, забезпечувати умови для освоєння учнями програм та рівня обов'язкових державних вимог, сприяти розвиткові здібностей учнів;
- дотримуватись педагогічної етики, моралі, поважати гідність учнів, дотримуватись положень Конвенції ООН про права дитини;
- дотримуватись правил і режиму внутрішнього трудового розпорядку;
- захищати учнів від будь-яких форм фізичного або психічного насильства;
- постійно підвищувати свій професійний рівень, педагогічну майстерність, кваліфікацію;
- виконувати рішення органів громадського самоврядування закладу освіти та адміністрації.

Весь навчальний процес у загальноосвітній школі організований згідно з навчальними планами, затвердженими Міністерством освіти і науки. Форми занять можуть бути різні: у вигляді уроків, лекцій, лабораторно-практичних та семінарських занять, диспутів, навчальних екскурсій тощо. Норми навантаження у навчальних програмах та планах навчальних закладів повинні визначатися з урахуванням віку та стану здоров'я дітей. Контроль за дотриманням цих норм у порядку, встановленому законодавством, забезпечують органи управління освіти та органи охорони здоров'я.

Для здобування вищої освіти наразі необхідним є складання тестів Зовнішнього центру оцінювання якості освіти. *Дітям-інвалідам, дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, та іншим категоріям дітей, які потребують соціального захисту, держава забезпечує пільгові умови для вступу до державних та комунальних професійно-технічних, вищих навчальних закладів за умови наявності у них достатнього рівня підготовки.*

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 05.04.94 №226 “Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування”, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, а також особи з їх числа віком від 18 до 23 років зараховуються поза конкурсом. Згідно з нака-

зом Міністерства освіти і науки України від 19.10.2010 №961 **“Про затвердження Умов прийому до вищих навчальних закладів України”** кількість місць для зазначених осіб установлюється приймальною комісією вищого навчального закладу за погодженням з Міністерством освіти і науки України і не повинна бути більше 25 відсотків обсягу державного замовлення з кожного напряму підготовки (спеціальності), доведеного вищому навчальному закладу.

Держава має стежити за тим, щоб освіта забезпечувала розвиток особистості, талантів і здібностей дитини у якнайповнішому обсязі, тому вона підтримує та заохочує особливо обдарованих дітей шляхом направлення їх на навчання до провідних вітчизняних та іноземних навчальних закладів і встановлення спеціальних стипендій.

Право на житло

Конституційним правом кожної дитини є право на житло. Зокрема **ст. 18 Закону України “Про охорону дитинства”** забезпечує право дитини на проживання в таких санітарно-гігієнічних та побутових умовах, що не завдають шкоди її фізичному та розумовому розвитку. Органи опіки та піклування при виконавчих комітетах місцевих рад зобов'язані здійснювати контроль за додержанням батьками або особами, які їх замінюють, майнових та житлових прав дітей при відчуженні житлових приміщень та купівлі нового житла.

Аналіз положень **Закону України “Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей”**, **Сімейного кодексу України та Закону України “Про охорону дитинства”** дає можливість стверджувати, що законодавчі акти вимагають здійснення контролю за збереженням житлових прав дітей саме на етапі вчинення правочинів з нерухомим майном, право власності на яке або право користування яким мають діти, шляхом надання органами опіки та піклування згоди на вчинення зазначених правочинів.

Відповідно до **ст. 177 Сімейного Кодексу України** батьки зобов'язані дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах. Дозвіл органу опіки та піклування на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини надається в разі гарантування збереження її права на житло. Під гарантуванням слід розуміти укладання договору на придбання іншого житла дитині (не гіршого за попереднє). Можливість укладення попереднього договору передбачена **ст. 635 Цивільного кодексу України**. У процесі обміну житла органи опіки та піклування також контролюють, щоб умови проживання дитини після здійснення цього правочину не погіршилися.

Проте слід зазначити, що у національному законодавстві не прописане право дітей на житло у випадках накладення арешту, стягнення на нерухоме майно та при його конфіскації. Звернення стягнення на майно і визначення частини в спільній власності майна відбувається за рішенням суду на підставі подання державного виконавця або співвласників майна. І якщо у приватизаційному свідоцтві на житло, у договорі купівлі-продажу житла чи іншому документі, який свідчить про право власності, відсутні дані про дитину як співвласника, то під час конфіскації чи звернення стягнення, її інтереси захистити просто неможливо.

Особливої уваги з боку органів влади потребує практика захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-інвалідів, безпритульних і бездоглядних дітей, тих, котрі перебувають у закладах соціальної реабілітації. **Законом України від 01.07.2010 року №2394-VI “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа”** про-являється турбота держави про таких дітей у сфері захисту житлових прав. Зокрема внесені зміни до Житлового кодексу, Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, Закону України “Про охорону дитинства”, Закону України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” та Закону України “Про житловий фонд соціального призначення”.

Так, у **Житловому кодексі** – ст. 39 “Порядок взяття громадян на облік, потребує яких поліпшення житлових умов”, – доповнено частиною другою, згідно з якою, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які досягли 16 років, а також особи з їх числа беруться відповідними

органами місцевого самоврядування на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, за місцем їх походження або проживання до влаштування в сім'ї громадян, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

До **Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”** введено нову редакцію ст. 33, згідно з якою, діти-інваліди з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у сім'ях піклувальників, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, державних або інших соціальних установах, *після досягнення повноліття мають право на позачергове одержання житла і матеріальну допомогу на його упорядкування у разі, якщо за висновком медико-соціальної експертизи вони можуть здійснювати самообслуговування і вести самостійний спосіб життя.*

Відповідно змін до **Закону України “Про охорону дитинства”** держава забезпечує дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, а також особам з їх числа, які до передачі під опіку чи піклування, влаштування в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, мали впорядковане житло, що зберігалось за ними, вселення їх у ці приміщення і повернення їм майна, що знаходилося в цих приміщеннях на день передачі дітей під опіку чи піклування, влаштування в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які до передачі під опіку чи піклування, влаштування в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не мали впорядкованого житла або вселення яких у приміщення, що зберігалось за ними, неможливе внаслідок його знищення чи пошкодження або з інших поважних причин, що унеможливають проживання там цих дітей, *забезпечуються позачергово впорядкованим житлом за місцем їх походження або проживання до влаштування в сім'ї громадян, відповідні заклади в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.*

За змінами до **Закону України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”**, за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також особами з їх числа зберігається право на житло, в якому вони проживали з батьками, рідними до встановлення опіки, піклування, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у порядку, встановленому Кабміном. Місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування за місцем знаходження житла дітей несуть відповідальність за збереження житла і повернення його дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, а також особам з їх числа після завершення терміну перебування у сім'ї опікуна чи піклувальника, прийомній сім'ї.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які досягли 16 років, у разі відсутності в таких дітей житла мають право зараховуватися на квартирний облік та соціальний квартирний облік за місцем їх походження або проживання до встановлення опіки, піклування, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за заявою опікуна чи піклувальника, прийомних батьків, батьків-вихователів, адміністрації закладу, де проживає дитина, або органу опіки та піклування. *Після досягнення 18 років такі діти протягом місяця забезпечуються соціальним житлом до надання їм благоустроєного житлового приміщення для постійного проживання.*

Перебування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які досягли 16 років, на соціальному квартирному обліку не є підставою для відмови їм у взятті на квартирний облік або зняття з квартирної обліку осіб, які потребують поліпшення житлових умов, чи обліку осіб, які мають право на отримання житла (пільгових кредитів на будівництво і придбання житла) за державними житловими програмами для окремих категорій громадян, визначених законодавством.

У **Законі України “Про житловий фонд соціального призначення”** частину другу статті 13 Порядок взяття на квартирний облік – доповнено абзацом третім, згідно з яким *взяття на соціаль-*

ний квартирний облік дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які досягли 16 років, здійснюється за заявою піклувальника, прийомних батьків, батьків-вихователів, адміністрації закладу, де проживає дитина, або органу опіки та піклування, а осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – за їх заявою.

Майнові права дитини

Відповідно до норм цивільного законодавства малолітні особи (діти, яким не виповнилося 14 років) мають право вчиняти дрібні побутові правочини, вкладати кошти у банківські (кредитні) установи та розпоряджатися ними. Правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, стосується предмета, який має невисоку вартість, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку. В результаті цих дій малолітня особа може набувати у власність певне майно.

Неповнолітні діти віком від 14 до 18 років мають більш широкі майнові права. Окрім вищезгаданих дій, вони вправі самотійно розпоряджатися майном, яке вони придбали на свій заробіток, стипендію чи інший дохід, окрім нерухомих речей та транспортних засобів, самотійно здійснювати права автора на твори науки, літератури та мистецтва, об'єкти промислової власності або інші результати своєї творчої діяльності тощо. Отже, у дітей може виникнути право власності на майно в результаті купівлі речей за власні кошти, отримання спадщини, дарування, створення його власною працею.

Частими є випадки, коли діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовуються в сім'ї на виховання та спільне проживання з метою забезпечення належних умов для їх зростання в сімейному оточенні. Законом України “Про охорону дитинства” встановлено, що кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку. Особи, які замінюють батьків (зокрема й прийомні батьки та батьки-вихователі), несуть відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідно до законів України. Пунктом 11 Положення про прийомну сім'ю, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р., №565 встановлено, що *за прийомними дітьми зберігаються раніше призначені аліменти, пенсія, інші види державної допомоги. Суми коштів, що належать прийомним дітям, як пенсія, аліменти, інші види державної допомоги, переходять у розпорядження прийомних батьків і витрачаються ними на утримання прийомних дітей.* Положенням про дитячий будинок сімейного типу, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р., №564 визначено, що *за вихованцями зберігаються раніше призначені аліменти, пенсія, інші види державної допомоги. Суми коштів, що належать вихованцям, як пенсія, аліменти чи інші види державної допомоги, переходять у розпорядження батьків-вихователів і витрачаються на утримання вихованців* (п.14 Положення). Але виникає питання про право прийомних батьків та батьків-вихователів пред'являти позов про стягнення аліментів. Хоча прийомні батьки та батьки-вихователі є законними представниками прийомних дітей та вихованців, проте, як вважається, права на пред'явлення позову про стягнення аліментів вони не мають, оскільки переважна більшість питань матеріального та фінансового забезпечення прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу вирішується органом, який прийняв рішення про їх утворення.

Вважаємо, що все ж позов про стягнення аліментів на дітей пред'явити можна, проте звернутись із ним до суду повинен орган опіки та піклування. Підстави для такого висновку містяться у законодавстві. Так, ч.4 ст.19 СК встановлює перелік спорів, при судовому розгляді яких участь органів опіки та піклування є обов'язковою. **Прямо передбачено право подання позовів про захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у п.7 ч.2 ст. 11 Закону України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”.**

Отже, встановлений законодавством обов'язок органів опіки та піклування щодо захисту прав дитини, в тому числі на утримання, за умов надання дитині статусу дитини-сироти або дитини,

позбавленої батьківського піклування, може реалізовуватись й у такий спосіб як пред'явлення відповідного позову до суду [9].

Що стосується дотримання майнових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що є вихованцями інтернатів (або влаштовані в прийомні сім'ї чи дитячі будинки сімейного типу), то непоодинокими є випадки порушення права зазначених дітей на власність. Не всі, але деяка частина таких дітей мають власне майно (спадок від померлих батьків, закріплене житло, пенсійні книжки тощо), яке на період їх влаштування знаходиться під наглядом опікунів і держави. Місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування (за місцем проживання дітей до їх влаштування у відповідні заклади), законодавство України (зокрема, ст. 25 *Закону України "Про охорону дитинства"*, ст. 32 "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування") гарантують вихованцям збереження житлового приміщення, де вони проживали з батьками чи рідними, та повернення його дітям-сиротам чи дітям, позбавленим батьківського піклування, після завершення їх перебування у відповідному закладі для таких дітей, дитячому будинку сімейного типу чи прийомній сім'ї.

Зрозуміло, що наявність у дитини майна, а особливо житла, суттєво допомагає її адаптації до самостійного життя і значно підвищує її життєві шанси, сприяє дотриманню інших прав дитини-сироти. Але внаслідок несвоєчасного оформлення документів, помилок в документах, дій опікунів не на користь інтересів дітей, недбалого ставлення відповідальних осіб за збереженням майна дітей, відсутності процедури відповідальності, недосконалості нормативно-правових механізмів державного контролю за дотримання прав власності дітей-сиріт значна кількість дітей-сиріт чи дітей, позбавлених батьківського піклування, втрачають правові підстави власності на майно або ж саме майно. Органи влади не демонструють активної позиції щодо інформування про майно, яке належить дитині-сироті чи дитині, позбавленій батьківського піклування. Здебільшого інформування про наявність майна відбувається з ініціативи самих вихованців.

Додаток 1.2.2.

➔ Практичні ситуації стосовно прав дітей

Завдання 1.

У прийомній сім'ї гр. Котових з 2006 року перебуває неповнолітній, з числа дітей, позбавлених батьківського піклування, Красилов Іван 1995 р.н., учень 9 класу ЗОШ №149 м. Одеса.

До 2001 року Іван проживав в смт. Іванківка, Одеської області, де був прописаний разом з батьками.

За різних обставин батьків було позбавлено волі (де батько невдовзі помер), а мати заявника і досі там перебуває. Красилова Івана у 2002 році було направлено в школу-інтернат (Одеська обл. м. Ізмаїл).

Під час перебування в інтернатному закладі до адміністрації надійшов лист від Іванівської РДА, де зазначалося, що житло, на якому був зареєстрований Іван, продане та приватизоване іншими громадянами.

Які дії необхідно вжити для вирішення питання щодо захисту житлових та майнових прав Івана, оскільки через 2 роки неповнолітньому виповниться 18 років, а місця де дитина змогла б проживати, не має.

Відповідь:

Відповідно до ст.ст. 32, 33 Закону України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, зберігається право на житло, в якому вони проживали з батьками, рідними до влаштування в заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування за місцем знаходження житла дітей несуть відповідальність за збереження зазначеного житла і повернення його дітям, позбавленим батьківського піклування, після завершення терміну перебування у закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Жилі приміщення, в яких проживали діти, позбавлені батьківського піклування, до влаштування їх у заклади для дітей, позбавлених батьківського піклування, не можуть бути відчужені без отримання згоди на таке від органів опіки та піклування, яка може надаватися лише в разі гарантування збереження права на житло таких дітей.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які досягли 16 років, у разі відсутності в таких дітей житла мають право зараховуватися на квартирний облік та соціальний квартирний облік за місцем їх походження або проживання до влаштування в заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за заявою адміністрації закладу, де проживає дитина, або органу опіки та піклування. Після досягнення 18 років такі діти протягом місяця забезпечуються соціальним житлом до надання їм благоустроєного житлового приміщення для постійного проживання.

Завдання 2.

У серпні прийомній дитині виповнюється 18 років, у липні вона вступила до ВНЗ на державну форму навчання.

Які подальші дії повинні бути вжиті прийомними батьками?

Відповідь:

Відповідно до ст. 256-3 Сімейного кодексу, прийомні діти проживають і виховуються у прийомній сім'ї до досягнення 18-річного віку, а в разі навчання у професійно-технічних, вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації – до його закінчення. Якщо дитина навчається в ПТУ чи вузі I-IV рівнів акредитації, то продовжує отримувати матеріальну допомогу до закінчення навчання. Кошти на утримання прийомної дитини виділяються прийомним батькам з держав-

ного бюджету, якщо прийомні діти на час навчання проживають у прийомній сім'ї (п. 22 Положення про прийомну сім'ю).

Прийомні батьки повинні повідомити управління праці і соціального захисту населення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, структурний підрозділ з питань праці і соціального захисту населення виконавчого органу міської, районної у місті ради про вступ прийомної дитини до професійно-технічних, вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації та подати довідку з місця навчання про розмір стипендії (п. 5 Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною").

Завдання 3.

Відповідно до законодавства місцеві органи самоврядування повинні забезпечити дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, житлом після виходу дитини з прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу. На цей час деякі міські ради не можуть забезпечити дитину житлом, тому пропонують надати реєстрацію без права на житло, а через декілька місяців виділити земельну ділянку під будівництво та ведення домашнього господарства.

Чи правомірні такі умови? Які шляхи вирішення питання реєстрації дитини?

Відповідь:

Відповідно до ст. 33 Закону України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування", після досягнення 18 років діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, протягом місяця забезпечуються соціальним житлом (гуртожитком) до надання їм благоустроєного житлового приміщення для постійного проживання. Згідно п. 29. Типового положення про соціальний гуртожиток для осіб, які потребують соціального захисту, Адміністрація зобов'язана забезпечити: вселення осіб, яким надано житлове приміщення; ведення обліку та реєстрації осіб, які проживають у гуртожитку.

Відповідно до Закону України Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні "реєстрація" визначена як внесення відомостей до паспортного документа про місце проживання або місце перебування із зазначенням адреси житла особи та внесення цих даних до реєстраційного обліку відповідного органу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань реєстрації. Отже, реєстрація за місцем проживання не тягне за собою виникнення у зареєстрованої особи майнових прав на житло, у якому вона зареєстрована, а лише посвідчує факт проживання особи в певному місті.

Завдання 4.

Тринадцятирічний Сашко за участь у телевізійних передачах отримав винагороду у сумі 50 грн. За ці гроші він купив маркер (7 грн.) і електронний калькулятор (40 грн.). Батьки Сашка вирішили, що він нерозумно витратив гроші, оскільки в сім'ї є вже декілька маркерів і калькулятор. Вони віднесли покупки до крамниці, вимагаючи від директора повернення грошей. Директор відмовився задовольнити їх вимогу, пояснюючи це тим, що хлопчик зробив покупки за власні гроші, якими неповнолітні особи вправі розпоряджатися самостійно. Вирішіть справу.

Відповідь:

Відповідно до ст. 31 ЦК фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років, має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. Правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість.

Виходячи з суми правочину, його можна вважати дрібним побутовим, а тому батьки Сашка не мають права вимагати повернення речей.

Завдання 5.

16-річний Андрій поступив на роботу в товариство з обмеженою відповідальністю. Через кілька місяців до директора ТОВ прийшов батько Андрія і сказав, що син нерозумно витрачає свій заробіток – купує дуже дорогі речі, відвідує кафе та більярдну тощо. В той же час сім'я знаходиться в скрутному матеріальному становищі, оскільки, окрім Андрія, є ще двоє малолітніх дітей, а мати Андрія – непрацездатна за станом здоров'я. Директор з розумінням поставився до проблеми сім'ї і розпорядився видавати Андрію на руки лише частину зарплати, а решту видавати його батькам.

Чи правильно зробив директор?

Відповідь:

Відповідно до ст. 32 ЦК фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами. Але право неповнолітньої особи на самостійне розпорядження своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами може бути обмежене, або особа бути повністю позбавлена цього права судом за заявою батьків. Порядок обмеження цивільної дієздатності неповнолітньої особи встановлюється ст. 238 ЦПК. У заяві про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення цього права повинні бути викладені обставини, що свідчать про негативні матеріальні, психічні чи інші наслідки для неповнолітнього здійснення ним цього права. В даному випадку директор не мав права давати подібного розпорядження стосовно зарплати неповнолітнього.

Завдання 6.

16-річний Гриценко працював реалізатором у приватного підприємця на підставі трудового договору. Бажаючи придбати комп'ютер, він уклав договір позики на суму, еквівалентну 1 тис. доларів США. Довідавшись про це, батьки Гриценка заявили вимогу про розірвання договору, укладеного без їх згоди. Позикодавець Ковальчук відмовився розірвати договір, посилаючись на те, що Гриценко працює за трудовим договором, має самостійний заробіток і тому повинен вважатися повністю дієздатним. Орган опіки і піклування, до якого звернулися батьки за роз'ясненням, згоден за своїм рішенням надати неповнолітньому Гриценко повну цивільну дієздатність, але тільки за згодою батьків. При цьому батьки були попереджені, якщо вони не погодяться, Ковальчук зможе звернутися з позовом до суду про визнання Гриценка повністю дієздатним.

Вирішіть справу. Які підстави та порядок набуття фізичною особою повної цивільної дієздатності до досягнення нею повноліття?

Відповідь:

Відповідно до ст. 35 ЦК повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором. Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою зацікавленої особи за письмовою згодою батьків, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.

Враховуючи умови задачі, слід відмітити, що звернутись з позовом до суду може лише неповнолітня особа, яка досягла шістнадцятирічного віку, тобто сам Гриценко, відповідно Ковальчук не має права звертатися з позовом про визнання Гриценка повністю дієздатним.

У разі подання заяви до суду Гриценком суд, розглянувши справу про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, ухвалює рішення, яким задовольняє або відмовляє у задоволенні вимог заявника. У разі задоволення заявленої вимоги неповнолітній особі надається повна цивільна дієздатність після набрання рішенням суду законної сили (ст. 242-245 ЦПК).

Законодавча база:

1. Закон України від 26 квітня 2001 р. №2402-III “Про охорону дитинства”.
2. Закон України від 24 січня 1995 р. №20/95-ВР “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” (*обов’язково*).
3. Закон України від 13 січня 2005 р. №2342-IV “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”.
4. Закон України від 01 липня 2010 р. №2394-VI “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа”.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. №866 “Питання діяльності органів опіки та піклування, пов’язаної із захистом прав дитини”.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 р. №502 “Про затвердження Положення про кримінальну міліцію у справах дітей”.

Література:

7. Буров С. Окремі проблеми дотримання прав дитини. Права людини в Україні. – Чернігів, 2006.
8. Єфременко В.В. Сторони у справах про стягнення аліментів на дітей // Форум права. – 2007. – №3. – С.97-103 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07evvand.pdf>
9. Сімейне право України: Підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів / Т.О. Ариванюк, І.А. Бірюков, В.С. Гопанчук, О.В. Дзера, І.О. Дзера, Ю.О. Заїка, В.М. Співак. – К.: Істина, 2008. – 299 с.
10. Цивільні права малолітніх і неповнолітніх та їх цивільно-правова відповідальність / Л.М. Горбунова, С.В. Богачов, І.Ф. Іванчук; М-во юстиції України. – К.: ТОВ “Поліграф-Експрес”, 2006. – 42 с.

Христова Г.О.
Михайленко І.В. (Додатки)

Тема 1.3. Державна політика щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу в механізмі захисту прав дитини.

Мета: підвищення у прийомних батьків та батьків-вихователів рівня знань щодо законодавчого регулювання правового статусу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, юридичних засад створення та функціонування прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, а також вдосконалення навичок щодо його практичної реалізації.

Завдання:

- підвищити рівень обізнаності учасників щодо законодавчих засад соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особливостей їх правового статусу;
- узагальнити та поглибити знання учасників щодо законодавчого регулювання порядку створення та функціонування прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, їх ролі в механізмі забезпечення та захисту прав дитини, особливостей відповідальності прийомних батьків та батьків-вихователів за неналежне виконання своїх обов'язків по відношенню до прийомних дітей та дітей-вихованців;
- вдосконалити навички практичного застосування сімейного законодавства України при розв'язанні практичних ситуацій щодо взаємних прав та обов'язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють), а також обсягу прав біологічних батьків дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- забезпечити учасників достатніми знаннями щодо особливостей юридичної відповідальності дитини певного віку за вчинення злочинів та інших правопорушень, а також відповідальності батьків та осіб, які їх замінюють, за скоєння дітьми правопорушень та завдання шкоди; сформувати в учасників навички роботи з відповідними нормативно-правовими актами (Кримінальним та Цивільним кодексами України, Кодексом України про адміністративні правопорушення).

Головні ідеї:

- законодавство України досить повно визначає засади соціального захисту дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, а також особливості їх правового статусу. Пріоритетними формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, виступають сімейні форми виховання, до яких належать прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу;

- права, обов'язки та відповідальність прийомних батьків та батьків-вихователів по відношенню до прийомних дітей (дітей-вихованців) ґрунтуються на положеннях Сімейного кодексу України, а також спеціальних актах законодавства – передусім, Постановах Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. №565 “Про затвердження Положення про прийомну сім'ю” та від 26 квітня 2002 р. №564 “Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу”;
- обсяг прав та обов'язків біологічних батьків дітей, позбавлених батьківського піклування, залежить передусім від факту позбавлення їх батьківських прав, за умови якого *правовідносини між батьками й дитиною не припиняються, але набувають одностороннього характеру, оскільки складаються з обов'язків майнового характеру по відношенню до дітей*;
- законодавство України передбачає особливості юридичної відповідальності дитини певного віку за вчинення злочинів та інших правопорушень, а також відповідальність батьків та осіб, які їх замінюють, за вчинення дітьми правопорушень та завдання шкоди.

Загальна тривалість: 4 год. 10 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Роль прийомних батьків та батьків-вихователів у забезпеченні прав дитини (2 год.)				
1.	Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	Інформаційне повідомлення	45 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди з презентацією, Додаток 1.3.1., електронний додаток 1.3.1.
2.	Розгляд практичних ситуацій щодо взаємних прав і обов'язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють)	Робота в малих групах за методом “кейс-стаді”	75 хв.	Мультимедійне обладнання, аркуші з практичними ситуаціями (Додаток 1.3.2.), тексти нормативно-правових актів
Сесія II. Особливості юридичної відповідальності батьків (осіб, які їх замінюють) за шкоду, завдану дитиною (2 год. 10 хв)				
3.	Права та обов'язки біологічних батьків дитини, позбавлених батьківських прав	Інформаційне повідомлення, обговорення	40 хв.	Додаток 1.3.3., 1.3.4., електронний додаток 1.3.2.
4.	Юридична відповідальність за вчинення правопорушень та завдання шкоди дитиною певного віку	Робота в групах з нормативно-правовими актами, презентації результатів, обговорення	90 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, тексти кодексів за кількістю учасників груп, Додатки 1.3.5., 1.3.6.

Глосарій до теми:

Дитина-сирота – дитина, в якій померли чи загинули батьки;

Діти, позбавлені батьківського піклування – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти;

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування – визначене відповідно до законодавства становище дитини, яке надає їй право на повне державне забезпечення і отримання передбачених законодавством пільг та яке підтверджується комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування;

Особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – особи віком від 18 до 23 років, у яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування;

Форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – усиновлення; встановлення опіки, піклування; передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

Усиновлення – прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення дитини проводиться в її інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя;

Встановлення опіки та піклування – влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебувають, переважно, у сімейних, родинних відносинах з цими дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку і захисту їх прав та інтересів;

Передача до прийомної сім'ї – добровільне прийняття за плату сім'єю або окремою особою, яка не перебуває у шлюбі, із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від одного до чотирьох дітей на виховання та для спільного проживання;

Передача до дитячого будинку сімейного типу – прийняття в окрему сім'ю, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, на виховання та для спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, включаючи рідних, у такій сім'ї не може перевищувати десяти осіб;

Діти-вихованці – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані до дитячого будинку сімейного типу;

Батьки-вихователі – подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли на виховання та для спільного проживання не менш як п'ять дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування, та яким, за рішенням органів опіки та піклування, надано статус батьків-вихователів;

Прийомні діти – діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані до прийомної сім'ї;

Прийомні батьки – подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли на виховання та для спільного проживання дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування;

Державні соціальні стандарти для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами мінімальні норми і нормативи забезпечення дітей-сиріт, дітей, які залишилися без батьківського піклування, та осіб з їх числа;

Контакт з дитиною – реалізація матір'ю, батьком, іншими членами сім'ї та родичами, у тому числі тими, з якими дитина не проживає, права на спілкування з дитиною, побачення зазначених осіб з дитиною, а також надання їм інформації про дитину або дитині про таких осіб, якщо це не суперечить інтересам дитини.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I. Роль прийомних батьків та батьків-вихователів у забезпеченні прав дитини

➔ 1. Інформаційне повідомлення “Приймні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників щодо законодавчих засад соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, створення та функціонування прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу як форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; узагальнити та закріпити знання щодо особливостей відповідальності прийомних батьків та батьків-вихователів.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентацією, Додаток 1.3.1., електронний додаток 1.3.1.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам інформаційне повідомлення щодо законодавчих вимог до порядку створення та функціонування прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, а також відповідальності прийомних батьків та батьків-вихователів за неналежне виконання своїх обов'язків по відношенню до прийомних дітей та дітей-вихованців. Інформаційне повідомлення доцільно супроводжувати мультимедійною презентацією, яку слід підготувати на основі матеріалів, викладених у Додатку 1.3.1. та електронному додатку 1.3.1.

По завершенню інформаційного повідомлення необхідно провести обговорення представлено-го матеріалу з метою його практичного опрацювання.

Запитання для обговорення:

1. Чи може функціонувати прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу після досягнення прийомними батьками, батьками-вихователями пенсійного віку?
2. Чи є вікові обмеження для прийомних батьків та батьків-вихователів? Яка має бути різниця у віці між ними та дітьми?
3. Які органи (установи) контролюють перебування дитини на вихованні в прийомній сім'ї чи дитячому будинку сімейного типу та у який спосіб?
4. Які особливості відповідальності прийомних батьків та батьків-вихователів за неналежне виконання своїх обов'язків по відношенню до прийомних дітей та дітей-вихованців?
5. З якими проблемами щодо законодавчого регулювання статусу та порядку функціонування прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу стикаються учасники? Як Ви їх вирішуєте?
6. Чи виступають на сьогодні прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу ефективними інститутами захисту прав дитини?

До уваги тренера!

Тренер має підкреслити, що спеціальними нормативно-правовими актами, які містять відповіді на поставлені питання, є Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565 “Про затвердження Положення про прийомну сім'ю” та Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 564 “Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу”.

Учасники мають добре знати зміст цих актів та володіти їх текстами з метою оперативного розв'язання проблем, що можуть виникати під час функціонування прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу.

➔ 2. Робота в групах “Розгляд практичних ситуацій щодо взаємних прав і обов'язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють)”

Мета: вдосконалити практичні навички учасників щодо реалізації вимог Сімейного кодексу України стосовно взаємних прав і обов'язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють).

Час проведення: 75 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, аркуші з практичними ситуаціями (Додаток 1.3.2.).

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у групи по 4-5 осіб (число груп залежить від кількості учасників), надає кожній групі роздруковану на папері практичну ситуацію (Додаток 1.3.2.) та просить учасників її розв'язати.

На обговорення ситуацій групам відводиться 15 хвилин. По завершенню роботи груп тренер просить представника кожної з них викласти позицію групи щодо розв'язання ситуації, яка стала предметом її обговорення. Для зручності учасників тренер демонструє ситуацію, яку обговорювала відповідна група, на мультимедійному обладнанні. На презентацію кожної групи, обговорення ситуації та висновки тренера відводиться 15 хвилин.

Запитання для обговорення:

1. Які складнощі виникли у групи при обговоренні ситуацій?
2. Чи стикалися учасники з такими чи побідними ситуаціями в їх повсякденному житті стосовно їх власних або прийомних дітей (дітей-вихованців)?

До уваги тренера!

В електронному додатку 1.3.3. додатково представлено для обговорення ситуації, які можуть становити інтерес для відповідної групи учасників з урахуванням попереднього перебігу тренінгу. При обговоренні ситуацій та шляхів їх вирішення тренер має уважно стежити за часом та своєчасно завершувати дискусії за результатами обговорення завдань.

Сесія II.

Особливості юридичної відповідальності батьків (осіб, які їх замінюють) за шкоду, завдану дитиною

➔ 3. Інформаційне повідомлення “Права та обов’язки біологічних батьків дитини, позбавлених батьківських прав”

Мета: підсумувати розгляд положень Сімейного кодексу України стосовно взаємних прав і обов’язків дітей та батьків (осіб, що їх замінюють), визначити обсяг прав та обов’язки біологічних батьків дитини, позбавлених батьківських прав.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: Додатки 1.3.3., 1.3.4., електронний додаток 1.3.2.

Хід проведення:

Тренер підсумовує положення Сімейного кодексу України як нормативної основи взаємних прав і обов’язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють) з використанням матеріалів *електронного додатку 1.3.2*, а також презентує учасникам інформаційне повідомлення щодо обсягу прав та обов’язків біологічних батьків дитини, позбавлених батьківських прав (Додаток 1.3.3.). По завершенню інформаційного повідомлення тренер організовує обговорення матеріалу з метою його кращого засвоєння.

Запитання для обговорення:

1. В яких випадках батьки звільняються від обов’язку утримувати дитину?
2. В яких випадках батьки можуть бути притягнуті до участі у додаткових витратах на дитину?
3. Які права та обов’язки неповнолітніх батьків?
4. Вкажіть основні обов’язки батьків та осіб, які їх замінюють.
5. На яких підставах може бути позбавлено батьківських прав?
6. З якими проблемами законодавчого регулювання взаємних прав та обов’язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють), а також біологічних батьків дитини, позбавлених батьківських прав, стикаються учасники в своєму повсякденному житті? Як вдавалось їх вирішувати?

До уваги тренера!

При обговоренні вказаних запитань тренер має виходити з матеріалів, викладених у Додатку 1.3.4., та супроводжувати позиції учасників відповідними коментарями. Тренер має звернути увагу учасників, що обсяг прав та обов’язків біологічних батьків по відношенню до дитини, позбавленої батьківського піклування, залежить від підстав, з яких вона залишилась без батьківського піклування, а також факту позбавлення біологічних батьків дитини батьківських прав. В усіх випадках вирішення спору щодо спілкування дитини з біологічними батьками слід виходити з найкращих інтересів дитини та враховувати її думку.

➔ 4. Робота в групах з нормативно-правовими актами

“Юридична відповідальність за вчинення правопорушень та завдання шкоди дитиною певного віку”

Мета: опрацювати положення кодексів України, що передбачають відповідальність дітей певного віку за вчинення злочинів та інших правопорушень, а також відповідальність батьків та осіб, які їх замінюють, за вчинення дітьми правопорушень та завдання шкоди; закріпити навички роботи з нормативними актами; поглибити знання учасників в основних галузях права (цивільному, кримінальному, адміністративному).

Час проведення: 90 хв.

Необхідні матеріали: тексти кодексів за кількістю учасників груп, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, фліпчарт, Додатки 1.3.5., 1.3.6.

Хід проведення:

Учасники об'єднуються у 4 малі групи. Кожна з груп опрацює роздані за кількістю членів групи кодекси України та занотовує на аркушах альбому для фліпчарту відповіді на наступні питання:

- **Група 1.** Опрацює *Кримінальний кодекс України* та визначає:
 1. вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх з урахуванням переліку злочинів, за які кримінальна відповідальність настає з 14 років;
 2. види покарань, які застосовуються до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, та особливості їх застосування;
 3. примусові заходи виховного характеру, які можуть застосовувати до неповнолітніх, та випадки їх застосування.
- **Група 2.** Опрацює *Кодекс України про адміністративні правопорушення* та визначає:
 1. вік, з якого настає адміністративна відповідальність неповнолітніх;
 2. заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх за вчинення адміністративних правопорушень, та їх особливості;
 3. заходи адміністративної відповідальності батьків та осіб, які їх замінюють, за вчинення дітьми злочинів чи адміністративних правопорушень.
- **Група 3.** Опрацює *Цивільний кодекс України* та визначає:
 1. вік, з якого настає цивільно-правова відповідальність дітей;
 2. обсяг цивільно-правової відповідальності дітей залежно від їх віку;
 3. цивільно-правова відповідальність батьків та осіб, що їх замінюють, за завдання шкоди дітьми різного віку.

Робота з кодексом триває 30 хвилин, після чого представники груп презентують результати своєї роботи. На презентацію кожної групи, обговорення та коментарі тренера відводиться 20 хвилин. Для коментування презентацій тренер використовує матеріал, викладений в Додатках 1.3.5., 1.3.6.

Запитання для обговорення:

1. Чи важко було працювати з нормативно-правовими актами?
2. Чи була певна інформація, презентована під час виконання вправи, для Вас несподіваною?
3. Чи стикалися Ви з випадками притягнення дітей до тих чи інших видів юридичної відповідальності?
4. Чи знайомі Вам випадки притягнення батьків або осіб, що їх замінюють, до юридичної відповідальності за вчинення дітьми правопорушень чи завдання шкоди?

До уваги тренера!

Тренер має брати до уваги, що виконання цієї вправи вимагає певних навичок роботи з нормативним матеріалом, тому, враховуючи різний рівень можливої підготовки групи, краще заздалегідь підготувати витяги з вказаних у вправі кодексів з відповідними статтями, які стосуються поставлених питань. Ці статті переважно вказані у Додатках 1.3.5., 1.3.6.

Під час виконання вправи тренер має попросити учасників вказувати номери відповідних статей кодексів України, на які вони спирались при обговоренні питань, поставлених перед кожною групою.

Додаток 1.3.1.

➔ Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Пріоритетним напрямком розбудови українського суспільства кінця ХХ – початку ХХІ сторіччя є реформування системи опікування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, розвиток сімейних форм виховання зазначеної категорії дітей. *Закон України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”* від 13.01.2005 р. визначає пріоритетність влаштування дитини, що втратила батьківське піклування, “в сім'ї громадян України – на усиновлення, під опіку або піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу”. Формами державної опіки дітей нарівні з інтернатами є дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї. Саме останнім, в процесі реформування системи опіки в Україні, приділяється підвищена увага.

Варто знати чим саме відрізняється опікунство (передача дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомні сім'ї чи дитячі будинки сімейного типу) від усиновлення. Головною відмінною рисою є те, що **усиновлена дитина повністю прирівнюється до фізіологічної дитини батьків, і держава не втручається в процес її виховання та утримання. За усиновлених дітей відповідають безпосередньо батьки, а за дитину в прийомній сім'ї відповідальність несе держава, тобто відповідає за її утримання, стан здоров'я, здійснює контроль через соціальних працівників за ходом проживання та виховання цієї дитини.**

Слід зазначити, що діти, влаштовані у прийомні сім'ї чи в дитячі будинки сімейного типу, не втрачають статусу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Проживаючи у цих сім'ях, вони однаково можуть бути усиновленими. Ці діти, якщо це не суперечить їх інтересам та рішенням суду, мають право підтримувати стосунки з біологічними батьками. *Батьки-вихователі та прийомні батьки мають пам'ятати, що є просто законними представниками інтересів дитини. Втім саме вони мають першочергове право усиновлення, якщо про таке йтиметься.*

Прийомні діти виховуються в прийомній сім'ї (будинку сімейного типу) до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання в професійно-технічних, вищих навчальних закладах I – IV рівня акредитації – до його закінчення, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку.

На кожну дитину, яка передається у прийомну сім'ю чи дитячий будинок сімейного типу, органи опіки і піклування зобов'язані видати такі документи: рішення органу опіки та піклування щодо направлення дитини у прийомну сім'ю; свідоцтво про народження дитини; висновок про стан здоров'я, фізичний та розумовий розвиток дитини; довідку (атестат) про освіту чи висновок щодо рівня розвитку, наданий психолого-медико-педагогічною консультацією; рішення органу опіки та піклування за місцем походження дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, щодо встановлення відповідного статусу такої дитини та документи, на підставі яких ухвалено таке рішення (документи щодо батьків або осіб, які їх замінюють: копія свідоцтва про смерть, вирок або рішення суду, довідка про хворобу, розшук батьків та інші документи, що підтверджують відсутність батьків або неможливість виховання ними своїх дітей, тощо; опис належного дитині майна, у тому числі житла, та відомості щодо осіб, які відповідають за його збереження); довідка щодо наявності та місцезнаходження братів і сестер чи інших близьких родичів дитини; пенсійне посвідчення на дітей, які одержують пенсію, копія ухвали суду про стягнення аліментів.

На підставі рішення про утворення прийомної сім'ї (дитячого будинку сімейного типу) між прийомними батьками (батьками-вихователями) та органом, який прийняв рішення щодо її утворення, укладається *договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання (організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу)*. За цим договором прийомні батьки зобов'язуються: створити належні умови для всебічного розвитку дітей, одержання

ними освіти, підготовки до самостійного життя та праці; захищати їх права та інтереси; проводити щороку їх медичне обстеження та виконувати рекомендації лікарів-спеціалістів; співпрацювати з відповідними органами (центрами соціальних служб) у ході здійснення соціального супроводження прийомних сімей; у разі виникнення несприятливих умов для утримання, виховання і навчання прийомних дітей повідомляти про це місцеву службу у справах дітей; у роботі з дітьми дотримуватися вимог законодавства України про захист інтересів дітей та охорону дитинства; співпрацювати з місцевими службами у справах дітей та соціальними службами, залучати спеціалістів до вирішення проблемних питань; використовувати в повному обсязі та за призначенням державну соціальну допомогу, надану прийомним дітям чи дитячим будинкам сімейного типу, на забезпечення їх повноцінного харчування, утримання, виховання, розвитку і освіти.

Договір (угода) про організацію діяльності прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу *по-перше*, є підставою виникнення цілої низки правовідносин як майнового, так і немайнового характеру, *по-друге*, правовідносини, що виникають унаслідок укладення цього договору (угоди), є предметом регулювання різних галузей права, *по-третє*, зобов'язання, що виникають із цього договору (угоди), об'єднані єдиною метою – створення найкращих і максимально наближених до сімейних умов для забезпечення особистих і майнових прав дитини.

При передачі на виховання у прийомні сім'ї чи дитячий будинок сімейного типу діти зберігають право на одержання пенсій і аліментів від своїх рідних батьків. Прийомні батьки та батьки-вихователі не набувають права власності на аліменти, що належать прийомним дітям чи вихованцям дитячого будинку сімейного типу, а лише використовують їх за призначенням.

Ще одним джерелом права власності у прийомній сім'ї та дитячому будинку сімейного типу є майно і кошти, які можуть надаватися юридичними та фізичними особами у вигляді благодійної допомоги під час його діяльності. Ураховуючи те, що підставою виникнення цих правовідносин є договір, а також їх безвідплатний та цільовий характер робиться висновок, що вказаний договір є пожертвою, і тому, укладаючи з прийомними батьками та батьками-вихователями договір про надання благодійної допомоги, юридична або фізична особа повинна вказати, що майно і кошти передаються для використання на потреби прийомних дітей та вихованців дитячого будинку сімейного типу і не підлягають відчуженню.

Постановою Кабінету Міністрів України від 06.02.2006 р. № 106 затверджено порядок призначення і виплати державної соціальної допомоги та грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Розмір соціальної допомоги становить два прожиткових мінімуми для дітей відповідного віку. У разі коли дитині виплачуються призначені в установленому порядку пенсія, аліменти, стипендія, державні допомоги, розмір соціальної допомоги визначається як різниця між двома прожитковими мінімумами для дитини відповідного віку та розміром призначених на дату звернення батька-вихователя і прийомного батька на дитину пенсії, аліментів, стипендії, державних допомог.

Розмір грошового забезпечення становить 35 відсотків розміру соціальної допомоги на кожну дитину-вихованця та на кожну прийомну дитину, але не більше п'яти прожиткових мінімумів для працездатної особи одному з батьків-вихователів і не більше ніж півтора прожиткового мінімуму для працездатної особи одному з прийомних батьків. У разі затвердження нового рівня прожиткового мінімуму розмір соціальної допомоги та грошового забезпечення перераховується без додаткового звернення батьків-вихователів і прийомних батьків.

Соціальна допомога та грошове забезпечення виплачуються щомісяця не пізніше 20 числа на підставі платіжних документів, які готуються уповноваженим органом, одному з батьків-вихователів і одному з прийомних батьків державними підприємствами поштового зв'язку або перераховуються на особовий рахунок одного з батьків-вихователів і одного з прийомних батьків у банківських установах за їх вибором.

Прийомні батьки та батьки-вихователі представляють інтереси прийомних дітей та дітей-вихованців у цивільно-правовому і процесуальному сенсі, зокрема є законними представниками дітей на підприємствах, в установах та організаціях без спеціальних на те повноважень.

Обов'язок цивільно-правового представництва прийомних батьків та батьків-вихователів припиняється при досягненні прийомними дітьми та вихованцями віку 14 років, а обов'язок процесуального представництва – фактично припиняється тільки тоді, коли діти досягають повноліття чи навіть пізніше. Крім того, прийомні батьки та батьки-вихователі можуть бути процесуальними представниками неповнолітніх і тоді, коли останні самостійно звернулися до суду.

Прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу може функціонувати після досягнення прийомними батьками, батьками-вихователями пенсійного віку, але не більше ніж протягом п'яти років. Така норма була запроваджена, враховуючи інтереси дітей, які залишилися без піклування батьків, і вже виховуються в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу, з тим щоб вони зростали у сім'ях, які можуть створити найкраще середовище для їх виховання, утримання і розвитку.

Прийомні батьки та батьки-вихователі несуть персональну відповідальність за життя, здоров'я, фізичний і психічний розвиток прийомних дітей та дотримання принципу конфіденційності інформації щодо ураження прийомних дітей ВІЛ-інфекцією.

Слід зазначити, що у випадку дитячого будинку сімейного типу та прийомної сім'ї має місце як договірна, так і позадоговірна відповідальність батьків-вихователів та прийомних батьків. У випадку, коли невиконання ними свого обов'язку щодо виховання дітей завдає шкоди життю і здоров'ю дитини, вони повинні нести позадоговірну цивільно-правову відповідальність.

Протиправною поведінкою батьків-вихователів чи прийомних батьків шкода може бути заподіяна не тільки особі, але і її майну. Оскільки Договором про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу та Договором про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї не передбачено ніяких обов'язків майнового характеру батьків-вихователів та прийомних батьків щодо вихованців, можна припустити, що батьки-вихователі в разі заподіяння шкоди майну вихованців будуть нести за неї позадоговірну відповідальність.

Батьки-вихователі та прийомні батьки будуть нести договірну відповідальність за неналежне виконання або невиконання свого обов'язку щодо виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, покладеного на них Договором, у тому разі, коли їх діями шкода дитині, взятій ними для виховання та спільного проживання, не завдана. Таким чином, договірна відповідальність покладається на батьків-вихователів та прийомних батьків за неналежне виконання або невиконання обов'язків немайнового характеру.

Дія договору припиняється в разі виникнення в прийомній сім'ї (будинку сімейного типу) несприятливих умов для виховання дітей та спільного проживання (важка хвороба прийомних батьків, зміна їх сімейного стану, відсутність взаєморозуміння батьків із дітьми, конфліктні стосунки дітей), невиконання прийомними батьками обов'язків щодо належного виховання, розвитку та утримання дітей, порушення схеми антиретровірусної терапії дитини, повернення дітей рідним батькам (опікуну, піклувальнику, усиновителю), досягнення дитиною повноліття, досягнення батьками пенсійного віку, за згодою сторін та з інших причин, передбачених договором, та за рішенням суду.

У разі припинення дії договору питання про подальше влаштування дітей вирішується органом опіки й піклування (дітей, уражених ВІЛ-інфекцією, – органом опіки й піклування на підставі висновку закладу охорони здоров'я), який уживає вичерпних заходів до запобігання поверненню (влаштуванню) дітей в інтернатні заклади.

Для більш повної адаптації дитини в новій сім'ї, створенню позитивного психологічного клімату в сім'ї, умов розвитку дітей з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини, забезпеченню оптимальних умов життя дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, та осіб із їх числа та захисту їх прав проводиться соціальне супроводження. Соціальне супроводження прийомних сімей (дитячих будинків сімейного типу) здійснюється постійно центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та передбачає надання комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних та інформаційних послуг, спрямованих на створення належних умов функціонування прийомної сім'ї.

Соціальний працівник здійснює соціальне обслуговування дитини та сім'ї, соціальну опіку, є посередником між усиновлювачами, які висловили таке бажання, опікунами, піклувальниками, приймними батьками, батьками-вихователями та державними структурами, на які покладено вирішення питань життєзабезпечення дітей, і не є представником органів контролю¹.

Критеріями успішності соціального супроводження є:

- задоволення фундаментальних життєвих потреб дитини та забезпечення належних побутових умов;
- використання ресурсів та потенціалу громади для повноцінного розвитку дитини, її успішної соціалізації;
- досягнення у особистісному розвитку дитини – покращення показників навчання, залучення до гурткової роботи, спортивних секцій, громадських формувань, наявність успіхів у формуванні соціальних навичок;
- забезпеченість належного догляду за збереженням здоров'я дитини, прийняття, у разі необхідності, адекватних мір щодо його покращання;
- достатній рівень підготовленості дитини до самостійного життя – сформованість професійних планів, знання шляхів вирішення житлової проблеми, вміння розпоряджатися коштами, сформованість вміння вибудовувати стосунки, уникати небезпечних ситуацій, вести здоровий спосіб життя; здатність до прийняття самостійних рішень та відповідальності за них; працелюбність, наявність друзів, вміння співпрацювати;
- володіння навичками самообслуговування – наявність практичних навичок самостійно їсти, вдягатися; прибирати кімнату, мити посуд; користуватися побутовою технікою; самостійно приготувати нескладну їжу, сформованість навичок особистої гігієни відповідно віку тощо;
- достатній рівень самоусвідомлення, самоідентифікації дитини – володіння дитиною рідною мовою, можливість, за бажанням, відкрито сповідувати свою релігію; відчуття дитиною себе як окремою особистістю, яку цінують; позитивне сприйняття своїх здібностей, теперішньої ситуації загалом, відчуття приналежності до родини, громади; знання дитиною своїх кровних родичів чи інформації про них; належна самооцінка та позитивне світосприйняття; усвідомлення культурної та релігійної приналежності;
- встановлення та розвиток стосунків дитини з біологічною сім'єю, повернення до біологічної сім'ї (при відсутності заборони на такі стосунки згідно з рішенням суду);
- самопочуття дитини в сім'ї – впевнено, комфортно, відчуває прив'язаність до членів сім'ї, тепло відгукується про них, має дружні стосунки з усіма або з окремими членами сім'ї;
- успішне попередження гострих конфліктів, неадекватних відносин у приймній сім'ї (дитячого будинку сімейного типу);
- виконання приймними батьками /батьками-вихователями плану соціального супроводження;
- наявність позитивного морально-психологічного клімату у приймній сім'ї (дитячому будинку сімейного типу) – стосунки довіри, взаємоповаги між приймними та рідними дітьми, іншими членами сім'ї, родичами; залучення обох батьків у процес виховання, відсутність розчарування, невиправданих очікувань.

Припинення соціального супроводження приймної сім'ї (дитячого будинку сімейного типу) фіксується наказом директора центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з обґрунтуванням підстав. Копії відповідних документів передаються до служби у справах дітей.

¹ Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і приймним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та приймних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною" у 2006 році // Постанова Кабінету Міністрів України від 06.02.2006 р. № 106 / Офіційний вісник України від 22.02.2006 - 2006 р., № 6, стор. 52.

Додаток 1.3.2.

➔ Практичні ситуації щодо взаємних прав і обов'язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють)**Завдання 1.**

Людмила К. – 16-річна прийомна дитина висловила бажання вступити у шлюб з повнолітнім громадянином Русланом П. Оскільки прийомна дитина є неповнолітньою, існує певна проблема у юридичному оформленні шлюбу.

Які дії прийомних батьків повинні бути застосовані у даній ситуації?

Відповідь:

Відповідно до ст. 23 Сімейного кодексу суд своїм рішенням може надати право на шлюб особі, що досягла 14 років за її заявою, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Отже, суд надає право на шлюб (а не знижує шлюбний вік). Якщо дівчина з 16 років вже фактично перебуває із чоловіком у шлюбних відносинах, то суд може це врахувати і надати їй право на шлюб. При поданні заяви про державну реєстрацію шлюбу неповнолітня особа пред'являє паспорт громадянина України та копію рішення суду про надання права на шлюб (п. 17 Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні). Про судові засідання щодо надання права на шлюб прийомні батьки повинні повідомити органи опіки та піклування, оскільки присутність представника органів опіки та піклування на судових засіданнях є обов'язковою в разі, якщо розглядається справа стосовно дитини або з питань, що зачіпають права дитини. Якщо ж прийомні батьки чи орган опіки і піклування під час судового засідання доведуть, що шлюб не відповідає інтересам неповнолітньої прийомної дитини, то суд може відмовити у наданні права на шлюб. Рішення суду про відмову у зниженні шлюбного віку може бути оскаржене в апеляційному порядку (ст. 292 ЦПК).

Відповідно до ст. 34 ЦК України у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності. Повна цивільна дієздатність, набута неповнолітньою особою, зберігається як у разі припинення шлюбу, так і у разі визнання шлюбу недійсним (у випадку, якщо шлюб визнано недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи). Права прийомних батьків носять строковий характер, тобто існують лише до досягнення неповнолітньою дитиною 18 років. Але зазначені права припиняються при взятті шлюбу неповнолітньою дитиною.

До _____
(найменування суду)

Заявник: _____,
(П. І. Б.)

що проживає за адресою: _____
Номер засобу зв'язку: _____

Заява про надання права на шлюб

Я народилася _____ року у м. _____ області.

В січні _____ року я познайомилася з _____, _____ року народження.

В липні _____ року ми вирішили одружитися і звернулися з відповідною заявою до відділу реєстрації актів цивільного стану _____ міського управління юстиції.

Однак у реєстрації шлюбу нам було відмовлено у зв'язку з тим, що я не досягла шлюбного віку, встановленого ч. 1 ст. 22 Сімейного кодексу України, і запропоновано звернутися до суду.

У відповідності з ч. 2 ст. 23 Сімейного кодексу України за заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Реєстрація шлюбу з _____ відповідає моїм інтересам, оскільки ми кохаємо один одного.

Мої прийомні батьки і батьки мого майбутнього чоловіка не заперечують проти нашого шлюбу.

Крім доданих до заяви документів, зазначені мною обставини зможуть підтвердити мої прийомні батьки _____ та _____.

На підставі викладеного й у відповідності з ч. 2 ст. 23 СК України, керуючись ст.ст. 3, 88, 15, 119, 120, ч. 1, 3 ст. 234 ЦПК України

прошу:

1. Надати мені право на шлюб з _____, _____ року народження.
2. Під час підготовки справи до розгляду вирішити питання про виклик до суду свідків:
 - _____, який проживає за адресою: _____
 - _____, яка проживає за адресою: _____

Додатки:

1. Дві копії свідоцтва про народження.
2. Довідка з місця проживання.
3. Копія довідки з місця проживання.
4. Квитанція про сплату судового збору.
5. Копія квитанції про сплату судового збору.
6. Квитанція про оплату витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи.
7. Копія квитанції про оплату витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи.
8. Копія заяви.

“ _____ ” _____ 20 __ р.

Завдання 2.

У дитячому будинку сімейного типу родини Коваленків виховуються дві дитини-вихованки, які є рідними сестрами (12 та 16 років).

Нещодавно з місць позбавлення волі повернулася їх рідна мати, яка відбувала покарання за тяжкий злочин. У процесі перебування у місцях позбавлення волі у матері виявлено закриту форму туберкульозу.

Після звільнення з місць позбавлення волі вона виявила бажання забрати дітей з ДБСТ, проте самі діти відмовляються повертатися до матері.

З боку матері проявляються агресивні дії та шантаж стосовно батьків-вихователів, наявні спроби викрадення дітей.

Які дії батьків-вихователів повинні бути застосовані у даній ситуації?

Відповідь:

Оскільки діти знаходяться в БДСП родини Коваленків на законних підставах, то будь-які дії матері повернути їй дітей є протиправними. Відповідно до ст. 256-7 Сімейного кодексу вихованці мають право лише підтримувати особисті контакти з батьками, крім випадків, коли це може завдати шкоди їх життю, здоров'ю та моральному вихованню. Про повернення дітей не може йти мова, оскільки: по-перше: відсутнє рішення суду про повернення дітей матері; по-друге: враховуючи агресивно налаштовану поведінку матері, існує реальна загроза життю, здоров'ю та моральному вихованню дітей; по-третє: потрібно враховувати думку дітей, які не бажають спілкуватися з рідною матір'ю. Отже, родина Коваленків повинна повідомити відповідні служби опіки та піклування про виникнення несприятливих умов для належного виховання дітей, що зумовлені агресивними діями біологічної матері (ст. 31 Закону України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування"). А також звернутися до суду з вимогою забезпечити права та інтереси дітей та заборонити спілкування дітей з їх біологічною матір'ю.

Завдання 3.

У зв'язку з сімейними обставинами прийомна сім'я, до якої влаштовані 3 дітей шкільного віку, була змушена переїхати до іншого міста (у межах області).

Які дії повинні бути вжиті прийомними батьками?

Відповідь:

В першу чергу прийомні батьки повинні повідомити службу у справах дітей про переїзд до іншого міста. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів від 24 вересня 2008 р. №866 "Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини" служба у справах дітей повинна у разі зміни місця проживання (перебування) дитини до її особової справи додати дублікат обліково-статистичної картки, виготовлений на момент переміщення дитини. Про зміну місця проживання (перебування) служба у справах дітей за місцем її проживання (перебування) протягом семи днів подає інформацію службі у справах дітей за місцем первинного обліку дитини. Також необхідно повідомити про зміну місця проживання районну державну адміністрацію, з бюджету якої здійснюється утримання дітей у прийомній сім'ї, та повідомити новий особистий рахунок одного з прийомних батьків.

Завдання 4.

Неповнолітня 16-річна Наталка, яка є прийомною дитиною, народила дитину без укладання шлюбу. Чи є це підставою для виведення її з прийомної сім'ї?

Відповідь:

Законодавством встановлено вік, до якого прийомна дитина може перебувати у прийомній сім'ї (ст. 256-3 Сімейного кодексу). Прийомні діти проживають і виховуються у прийомній сім'ї до досягнення 18-річного віку. Також встановлено вичерпний перелік підстав, за яких припиняє своє існування прийомна сім'я (важка хвороба прийомних батьків, зміна їх сімейного стану, від-

сутність взаєморозуміння батьків з дітьми, конфліктні стосунки дітей, досягнення дитиною повноліття, досягнення батьками пенсійного віку).

У ст. 35 ЦК мова йде про можливість надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі, яка записана матір'ю дитини. При відсутності рішення органу опіки та піклування та згоди прийомних батьків повна цивільна дієздатність не надається, і прийомна дитина залишається в прийомній сім'ї до досягнення нею 18 років, а в разі навчання у професійно-технічних, вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації – до його закінчення.

Завдання 5.

У результаті позашлюбних стосунків 16-річна Р. Скорик народила хлопчика і через три тижні подала заяву щодо реєстрації народження дитини до відділу РАЦС. З посиланням на те, що Скорик не досягла 18-річного віку, працівник РАЦС повідомив про необхідність надати письмову згоду батьків на державну реєстрацію народження дитини і зобов'язання надавати матеріальну підтримку та допомогу у вихованні дитини. Батьки відмовилися надавати такі зобов'язання, посилаючись на погане матеріальне становище і непередбачуваність поведінки дочки, яка народила дитину поза шлюбом і всупереч їхнім порадам і бажанню.

Чи правомірні вимоги працівника РАЦС?

Відповідь:

Відповідно до ст. 156 Сімейного кодексу неповнолітні батьки мають такі ж права та обов'язки щодо дитини, як і повнолітні батьки, і можуть їх здійснювати самостійно, тому вимоги працівників РАЦС щодо необхідності надання письмової згоди батьків неповнолітніх на державну реєстрацію народження дитини є безпідставні та необґрунтовані. Проте відмова батьків Скорик надати їй допомогу у здійсненні нею батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків суперечить ст. 16 Сімейного кодексу, в якій зазначено: якщо мати, батько дитини є неповнолітніми, баба, дід дитини з боку того з батьків, хто є неповнолітнім, зобов'язані надавати йому допомогу у здійсненні ним батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків.

Завдання 6.

Народивши від випадкового зв'язку дівчинку, І. Навитка віддала її до дитячого будинку. Через три роки вона забрала дівчинку до себе, а ще через рік сусіди Навитки звернулися до місцевої адміністрації з заявою позбавити її батьківських прав. У заяві вказувалося, що Навитка веде аморальний спосіб життя (систематично випиває, часто приводить додому різних чоловіків), дитину не доглядає, дівчинка завжди голодна, неохайна, майже не має одяжі. Коли в матері збирається чергова компанія друзів, їй доводиться спати в коридорі.

Чи є підстави для позбавлення Навитки батьківських прав? Хто має право вимагати позбавлення батьківських прав? Який орган розглядає справи щодо позбавлення батьківських прав?

Відповідь:

Відповідно до ст. 164 Сімейного кодексу мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він: ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; є хронічними алкоголіками або наркоманами. Враховуючи умови справи, то існує дві підстави до позбавлення Навитки батьківських прав: ухилення від виконання свої батьківських обов'язків по вихованню дитини та систематичне вживання алкоголю (хронічний алкоголізм).

Згідно ст. 165 Сімейного кодексу право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років. Тому сусіди не мають права звертатися із заявою про позбавлення батьківських прав, проте вони мають право інформувати зазначені органи про неналежні умови перебування неповнолітнього.

Згідно з діючим законодавством виключно судом вирішуються справи про позбавлення батьківських прав (ст. 164 Сімейного кодексу).

Додаток 1.3.3.

➔ Права та обов'язки біологічних батьків дитини, позбавлених батьківських прав

З позбавленням батьківських прав, в принципі, припиняються сімейні правовідносини між батьками і дитиною. Батьки, позбавлені батьківських прав, позбавляються насамперед права на виховання дитини, зокрема на спілкування з нею, права визначати місце проживання дитини і вирішувати питання про її навчання, бути представником дитини. Вони перестають бути законним представником дитини та втрачають права на пільги та державну допомогу, що надається сім'ям з дітьми. У майбутньому вони не матимуть права вимагати від дитини, щодо якої позбавлені батьківських прав, аліменти, права на спадкування після цієї дитини, на управління майном неповнолітньої дитини. Батьки, позбавлені батьківських прав, також втрачають право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника (ст. 166 Сімейного кодексу України).

Одночасно з позбавленням батьківських прав суд на вимогу позивача або з власної ініціативи вирішує питання про стягнення аліментів на дитину. Аліменти на дітей стягуються на користь другого з батьків (опікуна, піклувальника, особи, в сім'ї якої проживає дитина), а також організації, де дитина перебуває на вихованні. Якщо дитина перебуває у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому закладі за рішенням суду аліменти можуть перераховуватися на особистий рахунок дитини у відділенні Державного ощадного банку України.

Крім того, на особу, позбавлену батьківських прав, суд може покласти відповідальність за шкоду, заподіяну його дитиною протягом трьох років після позбавлення особи батьківських прав, якщо поведінка дитини, що призвела до заподіяння шкоди, є наслідком неналежного здійснення батьківських обов'язків (ст. 1183 ЦК).

Водночас дитина зберігає свої майнові права, засновані на факті їх споріднення з особою, позбавленою батьківських прав. Зокрема, вона має право на одержання від цієї особи аліментів і на спадкування після неї. Тому треба погодитися з позицією, що позбавлення батьківських прав не породжує повного припинення правовідносин між батьками, позбавленими цих прав, і дитиною. Батько, матір втрачають права, але не звільняються від низки майнових обов'язків. Дитина зберігає більшість майнових прав (право на аліменти, право спадкування, право власності або право користування житловою площею). *Отже, правовідносини між батьками й дитиною не припиняються, але набувають одностороннього характеру.*

У разі потреби суд може виселити того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, з житлового приміщення, в якому він проживає з дитиною, або постановити рішення про примусовий поділ житла, або його примусовий обмін (ч. 2 ст. 167 Сімейного кодексу України).

При позбавленні батьківських прав особу позбавляють конкретного суб'єктивного права й обмежують її сімейну правоздатність. *Особі, позбавлені батьківських прав, не мають права бути усиновлювачами, опікунами і піклувальниками.* Позбавлення батьківських прав стосується лише тих дітей, щодо яких поведінка батьків або одного з них була визнана неправомірною. Щодо інших дітей, зокрема й тих, які будуть народжені у майбутньому, батьки своїх прав не втрачають.

Хоча позбавлення батьківських прав має безстроковий характер, але у разі, коли у способі життя недбалих батьків відбуваються суттєві зміни на краще, суд за їх заявою може поновити їх в правах.

Поновлення батьківських прав неможливе, якщо дитина була усиновлена і усиновлення не скасоване або не визнане недійсним судом, або якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття.

Правило, що міститься в законі про поновлення батьківських прав, є дійовим стимулом для зміни поведінки осіб, позбавлених батьківських прав. Суд перевіряє, наскільки змінилася поведінка особи, позбавленої батьківських прав, наявність обставин, що були підставою для позбавлення батьківських прав, і постановляє рішення відповідно до інтересів дитини. Такі справи розглядаються лише за заявою особи, позбавленої батьківських прав, а відповідачем може бути інший з батьків (опікун, піклувальник чи особа, в сім'ї якої проживає дитина) або орган опіки та піклування.

При розгляді позову про поновлення батьківських прав слід суворо дотримуватися принципу охорони інтересів дітей. Вирішуючи питання про поновлення в батьківських правах, необхідно з'ясувати думку другого з батьків (якщо він не позбавлений батьківських прав), інших осіб, з ким проживає дитина, щодо можливості поновлення позивача у правах. Така думка є вельми суттєвою, але не вирішальною при розгляді спору.

У разі відмови в позові про поновлення батьківських прав повторне звернення із позовом про поновлення батьківських прав можливе лише після спливу одного року з часу набрання чинності рішенням суду про таку відмову.

Батьки, поновлені у своїх правах, знову набувають батьківських прав і обов'язків у повному обсязі.

Додаток 1.3.4.

➔ Питання та відповіді щодо взаємних прав та обов'язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють), а також біологічних батьків дитини, позбавлених батьківських прав

У яких випадках батьки звільняються від обов'язку утримувати дитину?

Батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби. Батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину тільки за рішенням суду. Якщо дитина перестала отримувати дохід або її дохід зменшився, зацікавлена особа має право звернутися до суду з позовом про стягнення аліментів.

У яких випадках батьки можуть бути притягнуті до участі у додаткових витратах на дитину?

Відповідно до ст. 185 СК України той з батьків, з кого присуджено стягнення аліментів на дитину, а також той з батьків, до кого вимога про стягнення аліментів не була подана, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину, що зумовлені особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо). Розмір суми, яка стягується, має визначатися залежно від реально понесених чи передбачених витрат і не може бути визначений у частковому відношенні до заробітку (доходу) відповідача.

Які права та обов'язки неповнолітніх батьків?

Неповнолітні батьки мають такі ж права та обов'язки щодо дитини, як і повнолітні батьки, і можуть їх здійснювати самостійно. Неповнолітні батьки, які досягли чотирнадцяти років, мають право на звернення до суду за захистом прав та інтересів своєї дитини. Неповнолітні батьки у суді мають право на безоплатну правову допомогу.

Вкажіть основні обов'язки батьків та осіб, які їх замінюють.

Батьки та особи, які їх замінюють, зобов'язані:

- постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей;
- поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до державної і рідної мови, сім'ї, старших за віком, до народних традицій та звичаїв;
- виховувати повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського та інших народів, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання та навколишнього природного середовища, любов до своєї країни;
- сприяти здобуттю дітьми освіти у навчальних закладах або забезпечувати повноцінну домашню освіту відповідно до вимог щодо її змісту, рівня та обсягу;
- виховувати повагу до законів, прав, основних свобод людини.

На яких підставах може бути позбавлено батьківських прав?

Відповідно до ст.164 СК України мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вона, він:

1. не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
2. ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
3. жорстоко поведуться з дитиною;
4. є хронічними алкоголіками або наркоманами;
5. вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
6. засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо усіх своїх дітей або когось із них.

Позбавлення батьківських прав здійснюється на підставі рішення суду. Якщо суд при розгляді справи про позбавлення батьківських прав виявить у діях батьків або одного з них ознаки злочину, він порушує кримінальну справу.

Право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Батьківські права можуть бути поновлені за рішенням суду у порядку, передбаченому законодавством.

Додаток 1.3.5.

➔ Особливості юридичної відповідальності дитини певного віку за вчинення злочинів та інших правопорушень

Виходячи з аналізу діючого законодавства, можна зробити висновок про наявність таких основних видів юридичної відповідальності дітей:

- кримінальна відповідальність неповнолітніх;
- адміністративна відповідальність неповнолітніх;
- цивільно-правова відповідальність неповнолітніх;
- дисциплінарна відповідальність неповнолітніх.

Кримінальна відповідальність неповнолітніх

У ч. 1 ст. 22 Кримінального кодексу України (далі – КК) прямо зазначено, що “кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років”. Цей вік прийнято називати загальним віком кримінальної відповідальності, тобто таким, з якого настає відповідальність за будь-який злочин. У ч. 2 цієї ж статті встановлюється знижений вік кримінальної відповідальності: 14 років – за окремі, конкретно зазначені законом, злочини. Зокрема такі: умисні вбивства (ст. 115-117 КК), умисне завдання тяжких тілесних ушкоджень (ст. 121; ч. 3 ст. 345, 346, 350, 377, 398 КК), диверсія (ст. 113 КК), бандитизм (ст. 257 КК), зґвалтування (ст. 152 КК), крадіжка, грабіж і розбій (ст. 185, 186, 187 КК), вимагання (ст. 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (ч. 2 ст. 194, 347, 352, 378, ч.2, 3 ст. 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (ч. 2, 3 ст. 289), хуліганство (ст. 296).

Особа у віці від 14-ти до 16-ти років не відповідає за злочини, за які встановлюється відповідальність з 16-ти років, навіть якщо вона брала в них участь як співучасник. У цих випадках особа у віці від 14-ти до 16-ти років може нести відповідальність тільки, якщо в її конкретному діянні будуть ознаки іншого злочину, за який законом встановлена відповідальність з 14-ти років. Наприклад, якщо неповнолітній у віці до 16-ти років бере участь разом з іншими особами, що досягли 16-ти років, у такому злочині, як примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань шляхом насильства, небезпечного для життя чи здоров'я (ч. 3 ст. 355 КК), то він може відповідати тільки за вчинення, наприклад, тяжкого тілесного ушкодження за ст. 121 КК.

Особи від 16-ти до 18-ти років (або від 14-ти до 18-ти) визнаються законом неповнолітніми. Неповноліття на час вчинення злочину враховується кримінальним законом як пом'якшуюча обставина (п. 3 ст. 66 КК) [7].

Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх регулюються Розділом XV (статті 97-108) Кримінального кодексу України.

Адміністративна відповідальність неповнолітніх

Згідно з ст. 13 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) до осіб віком 16-18 років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи, передбачені ст. 24-1 КпАП, а саме: зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитись перед потерпілим; застереження; догана або сувора догана; передання неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, або під нагляд педагогічному чи трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Найменш суворим заходом є *зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитись* перед потерпілим. Цей захід орган адміністративної юрисдикції застосовує тоді, коли він дійшов висновку, що неповнолітній визнав неправомірність своєї поведінки, суспільну шкоду скоєного діяння і покався в ньому. Публічність вибачення при цьому полягає у здійсненні його в присутності інших осіб. Питання про форму публічного вибачення вирішує орган адміністративної юрисдикції з урахуванням усіх обставин справи і побажань потерпілого.

Попередження – суворіший захід виховного впливу, що полягає в усному оголошенні органом адміністративної юрисдикції офіційного від імені держави осудження неповнолітнього правопорушника і його поведінки, яка виявилась у скоєнні адміністративного проступку, що не становить значної суспільної небезпеки.

Догана або сувора догана є заходами морально-психологічного впливу, які застосовуються до неповнолітніх правопорушників у разі систематичного невиконання ними встановлених правил поведінки і скоєння правопорушень, що свідчать про формування антисуспільної установки. Вони супроводжуються офіційним від імені держави суворим засудженням неповнолітнього правопорушника і скоєного ним діяння.

Передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, складається з накладення на вказаних осіб органом адміністративної юрисдикції зобов'язання з посилення виховного впливу на неповнолітнього правопорушника: здійснення культурно-виховних заходів; роз'яснювальної роботи; систематичного контролю поведінки неповнолітнього.

Передача неповнолітнього правопорушника під нагляд педагогічному або трудовому колективу означає накладення органом адміністративної юрисдикції на відповідний колектив з його (колективу) згоди зобов'язання здійснювати на неповнолітнього виховний вплив і контролювати його поведінку.

Передача неповнолітнього правопорушника під нагляд окремим громадянам складається з покладення на них обов'язків з виховання піднаглядного і контролю за його поведінкою. Цей захід накладається тільки за згодою громадян, яким передається неповнолітній, і які добре зарекомендували себе на педагогічній роботі або в іншій сфері суспільно корисної діяльності [11].

Цивільно-правова відповідальність малолітніх та неповнолітніх дітей

Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно та договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Однак, якщо в неповнолітнього немає майна, достатнього для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть його батьки (усиновлювачі), піклувальники. Шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла 14 років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою особою, яка здійснює виховання малолітньої особи, – якщо вони не доведуть, що така шкода не є наслідком несумлінного виховання та нагляду за малолітньою особою або ухилення від виховання і нагляду [13].

Дисциплінарна відповідальність неповнолітніх

Суб'єктом дисциплінарного проступку завжди є особа, яка перебуває у трудових правовідносинах з власником або уповноваженим ним органом. *Деліктоздатність* – здатність особисто нести відповідальність за порушення трудових обов'язків є складовою частиною праводієздатності особи. Трудова праводієздатність за загальним правилом настає з 16 років, в певних випадках – з 15 років, а учнів – з 14 років (ст. 188 Кодексу законів про працю). Всі неповнолітні мають рівні права і обов'язки в трудових правовідносинах з повнолітніми. Це говорить про те, що до дисциплінарної відповідальності працівник може притягатися з моменту, коли він за віком досяг трудової праводієздатності й уклав трудовий договір з роботодавцем. У трудовому праві відповідальність має тільки особистий характер, на відміну від цивільного права, тобто її нести можуть тільки самі неповнолітні діти, які працюють [9].

Додаток 1.3.6.

**→ Відповідальність батьків та осіб, які їх замінюють,
за вчинення дітьми правопорушень та завдання шкоди**

Шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла 14 років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, – якщо вони не доведуть, що така шкода не є наслідком несумлінного виховання та нагляду за малолітньою особою або ухилення від виховання і нагляду (ст. 1178 Цивільного кодексу України (далі - ЦК України)).

Якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини.

Якщо малолітня особа перебувала в закладі, який здійснює функції її опікуна, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану нею, якщо не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

Якщо малолітня особа завдала шкоди як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини закладів або особи, що зобов'язані здійснювати нагляд за нею, ці особи зобов'язані відшкодувати шкоду у частинах, які визначені за домовленістю між ними або за рішенням суду.

Після досягнення повноліття особа може бути зобов'язана судом відшкодувати шкоду, завдану нею у віці до чотирнадцяти років життя або здоров'ю потерпілого, якщо вона має достатні для цього кошти, а вищезазначені особи є неплатоспроможними або померли.

Неповнолітня особа (у віці від 14 до 18 років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується її батьками (усиновлювачами), піклувальником або закладом, у якому перебувала неповнолітня особа, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини (ст. 1179 ЦК України).

Батьки (усиновлювачі), піклувальники, заклад, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, зобов'язані відшкодувати шкоду до досягнення особою повноліття. Особа відшкодовує завдану шкоду самостійно після досягнення повноліття, або якщо неповнолітня особа стане власником майна, достатнього для відшкодування такої шкоди.

Якщо особа набула повної цивільної дієздатності (досягла 18 років, вступила у шлюб), вона відшкодовує завдану нею шкоду самостійно. Якщо у такої особи не вистачає майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником.

Шкода, завдана кількома малолітніми особами, відшкодовується їх батьками (усиновлювачами), опікунами в частині, яка визначається за домовленістю між ними або за рішенням суду. Якщо в момент завдання шкоди кількома малолітніми особами, одна з них перебувала в закладі, який за законом здійснює щодо неї функції опікуна, цей заклад відшкодовує завдану шкоду у частині, яка визначається за рішенням суду (ст. 1181 ЦК України).

Шкода, завдана кількома неповнолітніми особами, відшкодовується ними у частині, яка визначається за домовленістю між ними, або за рішенням суду.

Якщо в момент завдання шкоди кількома неповнолітніми особами, одна з них перебувала в закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад відшкодовує завдану шкоду у частині, яка визначається за рішенням суду (ст. 1182 ЦК України) [13].

Крім цивільно-правової відповідальності, *батьки або особи, які їх замінюють, несуть адміністративну відповідальність за вчинення дітьми адміністративних правопорушень або злочинів.*

Відповідно до ч. 3 ст. 184 “Невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов’язків щодо виховання дітей” КУпАП вчинення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачено цим Кодексом, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від трьох до п’яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Згідно з ч. 4 ст. 184 КУпАП вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Законодавча база:

1. Закон України від 13 січня 2005 р. №2342-IV “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”.
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. №565 “Про затвердження Положення про прийомну сім'ю”.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. №564 “Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу”.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. №866 “Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини”.
5. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25 вересня 2009 р. №3385 “Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і служб у справах дітей у процесі встановлення опіки, піклування, створення та забезпечення діяльності прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу”.
6. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 23 вересня 2009 р. №3357 “Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу”.

Література:

7. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гаврик та ін. За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Видання друге, перероблене та доповнене. – Х.: ТОВ “Одіссей”, 2004. – 1152 с.
8. Москалюк В.Ю. Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект): Дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. – Х., 2003. – 176 с.
9. Прилипко С.М., Ярошенко О.М. Трудове право України: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Харків: Видавництво “ФІНН”, 2009. – 728 с.
10. Сімейне право України: підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 288 с.
11. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: Навчальний посібник. – К.: Атака, 2007. – 624 с.
12. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 2: Фізична особа. – Серія “Коментарі та аналітика”. – Х.: Страйк, 2009. – 296 с.
13. Цивільні права малолітніх і неповнолітніх та їх цивільно-правова відповідальність / Л.М. Горбунова, С.В. Богачов, І.Ф. Іванчук; М-во юстиції України.– К.: ТОВ “Поліграф-Експрес”, 2006. – 42 с.

Христова Г.О.

Тема 1.4. Правові основи попередження та протидії жорсткому поводженню з дітьми в сім'ї та поза нею

Мета: формування у прийомних батьків та батьків-вихователів належного рівня знань щодо міжнародних та національних правових засад попередження жорсткого поводження з дітьми в сім'ї та поза нею; інституціонального механізму протидії жорсткому поводженню з дитиною та засобів юридичної відповідальності за вчинення насильства над дітьми; сприяння усвідомленню учасниками неприпустимості жодних форм та проявів жорсткого поводження з дітьми.

Завдання:

- узагальнити та поглибити знання учасників щодо засад національного законодавства у сфері попередження жорсткого поводження з дітьми в світлі міжнародних стандартів прав дитини, поняття жорсткого поводження з дітьми та його форм;
- забезпечити учасників достатнім рівнем знань щодо особливостей різних видів юридичної відповідальності за вчинення діянь, які становлять насильство над дитиною;
- вдосконалити навички учасників щодо роботи з відповідними нормативно-правовими актами (Кримінальним та Сімейним кодексами України, Кодексом України про адміністративні правопорушення);
- розглянути перелік спеціальних заходів з попередження насильства над дитиною в сім'ї за законодавством України та практику їх реалізації;
- ознайомити учасників з системою органів та установ, які діють у сфері попередження та протидії жорсткому поводженню з дітьми, обсягом їх компетенції та алгоритмом дій.

Головні ідеї:

- жорстоке поводження з дітьми виступає однією з найбільш небезпечних форм порушення прав дитини;
- за вчинення будь-яких форм насильства щодо дитини передбачено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову відповідальність, а також негативні наслідки за сімейним правом;
- засоби виховання дитини, впливу на її поведінку як з боку батьків та осіб, які їх замінюють, так і з боку вчителів, вихователів, тренерів та інших осіб не є лише їх “власною справою”, а мають відповідати вимогам щодо поваги до прав дитини, передусім, права на захист її життя, фізичного та психічного здоров'я, належний розвиток дитини;
- захисту від жорсткого поводження в рівній мірі підлягає КОЖНА дитина, отже *категорично неприпустимо* “виправдувати” протиправну поведінку, жорстоке поводження чи нехтування дитиною через її “провокаційну чи аморальну” поведінку, “неслухняність”, “неблагополучність”, “схильність до жебракування чи бродяжництва” та інші аналогічні характеристики. Така поведінка чи схильності дитини самі є результатом неналежного ставлення та піклування щодо дитини, зневажання її інтересів та потреб.

Загальна тривалість: 3 год. 40 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Законодавче регулювання попередження та протидії жорсткому поведженню з дітьми (2 год. 10 хв.)				
1.	Засади національного законодавства щодо попередження жорсткого поведження з дітьми в світлі міжнародних стандартів прав дитини	Інформаційне повідомлення	40 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди з презентацією
2.	Юридична відповідальність за вчинення дій, що становлять насильство над дитиною в сім'ї чи поза нею	Робота в групах, презентації результатів, обговорення	90 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, тексти кодексів за кількістю учасників груп, Додаток 1.4.1.
Сесія II. Реагування на випадки жорсткого поведження з дітьми в сім'ї та поза нею (1 год. 30 хв.)				
3.	Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї за законодавством України	Інформаційне повідомлення	30 хв.	Тексти Закону України "Попередження насильства в сім'ї" за кількістю учасників, Додаток 1.4.2.
4.	Органи та установи, які діють у сфері попередження та протидії жорсткому поведженню з дітьми: алгоритм взаємодії	Інтерактивна вправа	60 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, стікери різних кольорів, ручки, тексти <i>Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення</i>

Глосарій до теми:

Жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею;

Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю;

Фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побиттів, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності;

Сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї;

Психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю;

Економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я;

Члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I. Законодавче регулювання попередження та протидії жорсткому поведженню з дітьми

➔ 1. Інформаційне повідомлення “Засади національного законодавства щодо попередження жорсткого поведження з дітьми в світлі міжнародних стандартів прав дитини”

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників щодо міжнародних та національних правових засад попередження жорсткого поведження з дітьми в сім'ї та поза нею, поняття жорсткого поведження з дітьми та його форм.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентацією.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам інформаційне повідомлення щодо засад національного законодавства у сфері попередження жорсткого поведження з дітьми в світлі міжнародних стандартів прав дитини, визначає поняття жорсткого поведження з дітьми та його форми. Інформаційне повідомлення тренера доцільно супроводжувати мультимедійною презентацією, яку слід підготувати на основі матеріалів, викладених в *електронному додатку 1.4.1.*

По завершенню інформаційного повідомлення необхідно провести обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Які права людини порушуються у випадках жорсткого поведження з дитиною?
2. Чи припустимі в яких-небудь випадках покарання дитини, які супроводжуються будь-якими проявами насильства?
3. Чи знайомі Вам випадки жорсткого поведження з дітьми з боку батьків, осіб, які їх замінюють, родичів, вчителів, тренерів та інших осіб, які перебувають в контакті з дитиною?
4. Чи знайомі Вам випадки застосування до них законодавства України у сфері попередження жорсткого поведження з дітьми?

До уваги тренера!

Тренер має забезпечити усвідомлення та внутрішнє сприйняття учасниками того факту, що жорстоке поводження з дітьми виступає однією з найбільш небезпечних форм порушення прав людини та не може розглядатися як вторинна, другорядна проблема, що не потребує втручання з боку держави через її “приватний” характер. До основних прав людини, що порушуються в результаті вчинення насильства по відношенню до дітей, належать:

- право на життя;
- право не піддаватися тортурам та іншим видам жорсткого, нелюдяного або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання;
- право на свободу та особисту недоторканність;
- право не піддаватися дискримінації в будь-якій формі;
- право на рівний захист відповідно до закону та рівний захист перед судом;
- право на захист якнайкращих інтересів дитини;
- право на рівне становище в сім'ї;
- право на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я;
- право на справедливі та сприятливі умови праці тощо.

Цей перелік не є вичерпним та може бути розширений.

➔ 2. Робота в групах з нормативно-правовими актами “Юридична відповідальність за вчинення дій, що становлять насильство над дитиною в сім'ї чи поза нею”

Мета: опрацювати положення кодексів України, що передбачають різні види юридичної відповідальності за вчинення дій, що становлять насильство над дитиною в сім'ї чи поза нею; закріпити навички роботи з нормативними актами; поглибити знання учасників в основних галузях права (сімейному, кримінальному, адміністративному).

Час проведення: 90 хв.

Необхідні матеріали: тексти кодексів за кількістю учасників груп, аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Учасники об'єднуються у 4 малі групи. Кожна з груп опрацьовує роздані за кількістю членів групи кодекси України та занотовує на аркушах альбому для фліпчарту відповіді на наступні питання:

- **Група 1** опрацьовує *Кримінальний кодекс України* та визначає статті, що передбачають відповідальність за діяння, які становлять *фізичне та психологічне насильство над дитиною*, визначає види покарань за такі злочини, виділяє злочини, які можуть бути вчинені тільки батьками дитини або особами, які їх замінюють.
- **Група 2** опрацьовує *Кримінальний кодекс України* та визначає статті, що передбачають відповідальність за діяння, які становлять *сексуальне та економічне насильство над дитиною*, визначає види покарань за такі злочини, виділяє злочини, які можуть бути вчинені тільки батьками дитини або особами, які їх замінюють.

- **Група 3** опрацьовує *Кодекс України про адміністративні правопорушення* та визначає статті, які передбачають відповідальність за насильство в сім'ї, а також інші форми жорстокого поводження з дітьми, вказує види стягнень за такі правопорушення.
- **Група 4** опрацьовує *Сімейний кодекс України* та визначає норми, які порушуються при вчиненні насильства щодо дитини, визначає статті Сімейного кодексу України, які передбачають негативні наслідки таких дій та їх різновиди.

Робота з кодексами триває 30 хвилин, після чого представники груп презентують результати своєї роботи. На презентацію кожної групи, обговорення та коментарі тренера відводиться 20 хвилин. Для коментування презентацій тренер використовує матеріал, викладений в Додатку 1.4.1.

Запитання для обговорення:

1. Чи важко було працювати з нормативно-правовими актами?
2. Чи була певна інформація, презентована під час виконання вправи, для Вас несподіваною?
3. Чи стикалися Ви з випадками притягнення винних осіб до юридичної відповідальності за злочини чи інші правопорушення щодо дітей?
4. Як Ви гадаєте, чи часто злочини або правопорушення, названі під час презентацій груп, залишаються прихованими (латентними) і, відповідно, безкарними?
5. Якими, на Вашу думку, мають бути дії осіб, яким відомі випадки вчинення таких злочинів чи інших правопорушень щодо дитини?

До уваги тренера!

Тренер має зробити висновок, що насильство щодо дітей в усіх його формах та проявах має міжсекторальний характер та зачіпає всі сфери суспільного життя. Вчинення таких протиправних діянь тягне за собою порушення норм всіх основних галузей законодавства та передбачає не лише кримінальну, адміністративну чи цивільно-правову відповідальність, а й різного роду негативні наслідки: від позбавлення батьківських прав до примусового поділу житлового приміщення.

Тренер має наголосити на необхідності захисту з боку держави **КОЖНОЇ** дитини та **категоричній неприпустимості** “виправдування” протиправної поведінки, жорстокого поводження чи нехтування дитиною через її “неналежну, провокаційну чи аморальну” поведінку, “неблагополучність”, “схильність до жебракування чи бродяжництва” та інші аналогічні характеристики. Така поведінка чи схильності дитини самі є результатом неналежного ставлення та піклування щодо дитини, нехтування її інтересами та потребами.

Тренер має брати до уваги, що виконання цієї вправи вимагає певних навичок роботи з нормативним матеріалом, тому, враховуючи різний рівень можливої підготовки групи, краще заздалегідь підготувати витяги з вказаних у вправі кодексів з відповідними статтями, які стосуються поставлених питань. Ці статті переважно вказані в Додатку 1.4.1. Під час виконання вправи тренер має попросити учасників вказувати номери відповідних статей кодексів України, на які вони спирались при обговоренні питань, поставлених перед кожною групою.

Сесія II.

Реагування на випадки

жорсткого поводження з дітьми в сім'ї та поза нею

➔ 3. Інформаційне повідомлення “Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї за законодавством України”

Мета: надати учасникам тренінгу узагальнену та систематизовану інформацію про передбачені законодавством України спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї, у тому числі – щодо дитини, та їх практичне застосування.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: тексти Закону України “Про попередження насильства в сім'ї” за кількістю учасників, Додаток 1.4.2.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам інформаційне повідомлення щодо основних положень Закону України “Про попередження насильства в сім'ї” та передбачених ним спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, які застосовуються також у випадках сімейного насильства над дитиною. При підготовці інформаційного повідомлення тренер має використовувати Закон України “Про попередження насильства в сім'ї” та матеріал, викладений в Додатку 1.4.2. По завершенню інформаційного повідомлення тренер має відповісти на запитання учасників.

Запитання для обговорення:

1. Чи стикалися Ви з випадками насильства в сім'ї над дітьми?
2. Хто і як мають реагувати на випадки насильства в сім'ї над дітьми?
3. Чи знайомі Вам приклади застосування спеціальних заходів з попередження насильства над дітьми в сім'ї?
4. Чи може сама дитина повідомити про застосування до неї насильства в сім'ї?

До уваги тренера!

Тренер має наголосити на тому, що насильство в сім'ї, яке вчиняється над дитиною, є найбільш небезпечним та НЕ може бути виправдано будь-якою поведінкою чи особливостями характеру дитини, її ставленням до оточуючих та іншими чинниками. У випадках вчинення сімейного насильства над дитиною спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї вживаються незалежно від згоди (бажання) дитини.

Насильство в сім'ї, *свідком* якого стає дитина, завжди завдає шкоду її нормальному розвитку та зачіпає її інтереси, навіть у разі, якщо відбувається між дорослими членами родини. В таких випадках дитина (діти) мають визнаватись потерпілими та отримувати захист від держави.

Тренер має підкреслити, що законодавство України про попередження насильства в сім'ї поширюється на осіб, які перебувають під опікою та піклуванням, тобто у випадках вчинення насильства по відношенню до прийомних дітей чи дітей-вихованців з боку прийомних батьків чи батьків-вихователів, поряд з заходами юридичної відповідальності, до них можуть бути застосовані спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї.

➔ 4. Інтерактивна вправа “Органи та установи, які діють у сфері попередження та протидії жорсткому поведженню з дітьми: алгоритм взаємодії”

Мета: визначити перелік органів та установ, які діють у сфері попередження та протидії жорсткому поведженню з дітьми з урахуванням положень основних нормативно-правових актів у цій сфері, їх обсяг повноважень та напрями взаємодії.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, фліпчарт, стікери різних кольорів, ручки, тексти Наказу Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України “Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення” від 16.01.04 № 5/34/24/11.

Хід проведення:

Тренер, використовуючи метод “мозкового штурму”, просить учасників називати відомі їм органи та установи, які діють у сфері попередження та протидії жорсткому поведженню з дітьми, та записує на фліпчарті названі учасниками органи та установи у дві колонки на достатній відстані один від одного.

По завершенню всіх варіантів учасників тренер коментує перелік органів та установ, записаний на фліпчарті та, за потреби, доповнює його з врахуванням системи інституцій, викладеній в *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення*, згідно з яким до них належать:

1. служби у справах дітей;
2. управління та відділи у справах сім'ї, молоді та спорту;
3. органи внутрішніх справ;
4. центри соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді;
5. органи та заклади охорони здоров'я;

6. органи освіти та навчальні заклади;
7. притулки для дітей;
8. центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
9. всеукраїнська дитяча лінія та система телефонів довіри.

Далі тренер нумерує фінальний перелік органів та установ, які діють у сфері попередження та протидії жорстокому поводженню з дітьми, об'єднує всіх учасників у відповідну кількість груп (пар) за їх кількістю, і звертається з проханням до груп опрацювати повноваження відповідного органу (служби, установи). Для цього тренер роздає кожній групі текст *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення* та просить її виписати на стікери повноваження відповідного органу чи служби (по одному повноваженню на кожному стікері).

На виконання цього завдання учасникам груп відводиться 10 хвилин, після чого представник кожної групи (пари) оголошує повноваження відповідного органу чи служби та розмішує відповідний стікер на фліпчарті біля вказаної інституції. Під час презентацій учасники мають стрілочками зобразити обов'язки органів та служб щодо *взаємного інформування* про отримання звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, а також результати їх розгляду.

По завершенню презентацій всіх груп (пар) тренер коментує повноваження відповідних органів та служб.

Запитання для обговорення:

1. Чи зрозумілі для Вас розглянуті повноваження органів та установ, які діють у сфері попередження та протидії жорстокому поводженню з дітьми?
2. Чи перетинаються повноваження цих органів (служб, установ)?
3. Чи стикалися Ви з ситуаціями неналежного виконання такими органами та установами своїх повноважень щодо попередження та протидії жорстокому поводженню з дітьми?
4. Чи зрозумілий Вам механізм взаємодії між вказаними органами чи службами у сфері попередження та протидії жорстокому поводженню?

До уваги тренера!

Тренер має наголосити, що відповідно до п. 2.1. *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення*" звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження з дитиною подаються **як самою дитиною**, так і фізичними особами за наявності фактів такого поводження або при реальній загрозі їх учинення.

Однак це положення залишається декларативним та не реалізується в практичній діяльності органів внутрішніх справ передусім через положення Наказу Міністерства внутрішніх справ України "Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються" від 14 квітня 2004 р. № 400. Цим порядком не передбачено особливу процедуру приймання та реєстрації заяви від дитини, а загальні правила прийому заяв не можуть бути реалізовані у разі подання заяви дитиною, яке не досягла 16 років.

Практична відсутність у дітей можливості особисто поінформувати міліцію про факти насильства щодо них з боку батьків, осіб, які їх замінюють, чи інших дорослих (вихователів, вчителів та інше), виступає прямим порушенням міжнародних стандартів захисту прав дітей, потерпілих від жорстокого поводження.

➔ Особливості юридичної відповідальності за вчинення насильства по відношенню до дитини [5, 6]

Закон України “Про охорону дитинства” (ст. 35), а також Закон України “Про попередження насильства в сім’ї” (ст. 15) вказують, що особи, винні у порушенні вимог законодавства про охорону дитинства, або ж вчинили насильство в сім’ї, несуть кримінальну, адміністративну або цивільно-правову відповідальність відповідно до законів України.

Кримінальна відповідальність за діяння, що становлять насильство над дитиною в сім’ї або за її межами настає згідно з Кримінальним кодексом України від 5 квітня 2001 р. №2341-III. Кримінальний кодекс України орієнтований на захист дитини від будь-яких форм фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насильства над дитиною в сім’ї або поза нею та постійно вдосконалюється в цьому напрямку. Дії, які складають жорстоке поводження з дитиною, враховуючи комплексний характер цього поняття, можуть містити склади злочинів, передбачених широким переліком статей Кримінального кодексу України. Серед них умовно можна виділити *три групи*.

До *першої групи* належать склади злочинів, які можуть бути скоєні стосовно будь-яких осіб, у тому числі по відношенню до дітей. До таких злочинів належать:

- умисне вбивство (ст. 115 ККУ);
- вбивство через необережність (ст. 119 ККУ);
- умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ);
- умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 ККУ);
- умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 ККУ);
- побої і мордування (ст. 126 ККУ);
- катування (ст. 127 ККУ);
- погроза вбивством (ст. 129 ККУ) та деякі інші.

Вчинення таких злочинів стосовно неповнолітнього або малолітнього внаслідок жорстокого поводження з ними членами їх сім’ї, особами, які їх замінюють, або будь-якою іншою деліктоздатною особою належить до обставин, які обтяжують покарання.

Вичерпний перелік таких обставин передбачений статтею 67 ККУ, серед яких законодавець окремо виділив:

- вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, яка перебуває в безпорадному стані (п. 6 ст. 67 ККУ);
- вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного (п. 8 ст. 67 ККУ);
- вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, яка страждає психічним захворюванням чи недоумством (п. 9 ст. 67 ККУ);
- вчинення злочину з особливою жорстокістю (п. 10 ст. 67 ККУ).

Причому всі ці обставини, окрім передбаченої п. 8 ст. 67 Кримінального кодексу України, суд зобов’язаний визнати як такі, що обтяжують покарання незалежно від обставин справи.

Виключення з цієї групи складає *умисне вбивство*, вчинення якого щодо *малолітньої дитини* виступає кваліфікованим складом злочину та тягне відповідальність за ч. 2 ст. 115 ККУ.

До *другої групи* належать склади злочинів, вчинення яких по відношенню до *неповнолітнього або малолітнього* визначено законодавством як *кваліфікуюча обставина*, що тягне за собою більш суворе покарання, передбачене частинами другими, третіми тощо відповідних статей Кримінального кодексу України.

До кваліфікованих складів злочинів, вчинюваних по відношенню до *неповнолітньої* чи *малолітньої* особи, належать:

- доведення до самогубства (ч. 3 ст. 120 ККУ);
- зараження венеричною хворобою (ч. 2 ст. 133 ККУ);
- ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ч. 2 ст. 136 ККУ);
- неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (ч. 2 ст. 140 ККУ);
- незаконне проведення дослідів над людиною (ч. 2 ст. 142 ККУ);
- насильницьке донорство (ч. 2 ст. 144 ККУ);
- захоплення заручників (ч. 2 ст. 147 ККУ);
- згвалтування (ч. 3, 4 ст. 152 ККУ);
- насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч. 2, 3 ст. 153 ККУ);
- грубе порушення законодавства про працю (ч. 2 ст. 172 ККУ);
- посягання на здоров'я людей під приводом проповідкування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ч. 2 ст. 181 ККУ);
- створення або утримання місць розпусти і звідництва (ч. 3 ст. 302 ККУ);
- незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3 ст. 314 ККУ);
- схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 315 ККУ).

Слід окремо звернути увагу на такі злочини, як торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 ККУ), а також сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 ККУ). Вчинення цих злочинів по відношенню до неповнолітнього або малолітнього передбачено як кваліфікуюча обставина (відповідно, ч. 2, 3 ст. 149 ККУ та ч. 3, 4 ст. 303 ККУ).

Слід підкреслити, що ці статті містять *примітки* стосовно вчинення вказаних злочинів по відношенню до дитини, які відтворюють міжнародні стандарти щодо попередження жорсткого поводження з дітьми, а саме вимогам Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, а також Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, про які йшлося в підрозділі 1.1. посібника.

Приміткою 3 до ст. 149 ККУ, а також приміткою 2 до ст. 303 ККУ передбачено, що відповідальність за цими статтями за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітнього чи неповнолітнього, а так само за втягнення малолітнього чи неповнолітнього в заняття проституцією чи примушування їх до заняття проституцією має наставати *незалежно від того*, чи вчинені такі дії з використанням обману, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності.

На втілення вимог нещодавно відкритої до підписання Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення спрямоване положення ст. 301 ККУ "Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів", яка як кваліфікуючу обставину визначає збут неповнолітнім чи розповсюдження серед них творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру (ч. 2 ст. 301 ККУ), а також передбачає найбільш тяжку санкцію за примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру (ч. 3 ст. 301 ККУ).

Третю групу становлять злочини, які можуть бути скоєні тільки по відношенню до дитини, оскільки особу потерпілого від таких злочинів, яким може виступати тільки дитина, передбачено їх основних складом. До таких злочинів належать:

- умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 ККУ);
- неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137 ККУ);
- підміна дитини (ст. 148 ККУ);
- експлуатація дітей (ст. 150 ККУ);

- використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 ККУ);
- статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ);
- розбещення неповнолітніх (ст. 156 ККУ);
- ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 ККУ);
- злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 ККУ);
- незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) (ст. 169 ККУ). Законом України “Про внесення змін до Кримінального та Сімейного кодексів України щодо усиновлення” від 4 червня 2009 р. запроваджено більш жорсткі заходи кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину;
- втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 ККУ);
- спонукання неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323 ККУ);
- схилення неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324 ККУ).

До цієї групи складів злочинів примикають “залишення в небезпеці” (ст. 135 ККУ), яке може стосуватися осіб, які перебувають в небезпечному для життя стані і позбавлені можливості вжити заходів до самозбереження як через *малолітство*, так і через інші обставини – старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану. Потерпілим від злочину, передбаченого ч. 2 ст. 135 ККУ, може бути тільки *новонароджена дитина* у випадку залишення її в небезпеці матір'ю, якщо остання не перебувала в обумовленому пологами стані.

До групи злочинів, які можуть бути скоєні тільки по відношенню до дитини, примикає також злочин, передбачений ст. 167 ККУ “Зловживання опікунськими правами”. Потерпілими від цього злочину можуть бути як діти, так і повнолітні особи, щодо яких встановлено опіку чи піклування, проте такі дії нерідко вчиняються саме по відношенню до неповнолітніх і малолітніх.

Нещодавно до Кримінального кодексу України було внесено зміни, спрямовані на посилення кримінальної відповідальності за сексуальне насильство щодо дитини в сім'ї з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Законом України “Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх” від 25 вересня 2008 р. № 600-VI вказані статті було доповнено частинами другими, які встановили більш сувору кримінальну відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, а також розбещення неповнолітніх, вчинені *батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього*.

Законом України “Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей” від 1 жовтня 2008 р. № 616-VI до вказаних статей ККУ було внесено аналогічні зміни. Цим законом було посилено кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми, вчинені щодо малолітньої особи або *батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього*, а за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу – крім названих осіб, також його *тренером*.

Відповідно до ч. 4 ст. 67 ККУ, якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини цього Кодексу як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує. Отже, при вчиненні вказаних в другій та третій групах злочинів стосовно дитини ця обставина не враховується судом як обтяжуюча, проте вчинення таких злочинів з особливою жорстокістю враховується як обставина, яка обтяжують покарання згідно з п. 10 ст. 67 ККУ.

Наведене свідчить про *безпідставність поширеної серед громадських організацій України думки про необхідність криміналізації насильства в сім'ї та насильства над дітьми, оскільки за такі діяння, що містять склади відповідних злочинів, вже передбачено кримінальну відповідальність за чинним Кримінальним кодексом України*. Проте серед науковців та правозахисників все частіше постає питання щодо доцільності доповнення Кримінального кодексу України *окремим складом злочину, який встановлював би кримінальну відповідальність за вчинення дій, що складають насильство в сім'ї*.

Слід погодитися з думкою науковців, які вважають, що доречним є виділення складів злочинів, які можуть вчинюватися внаслідок скоєння тих чи інших форм насильства щодо дітей та в сім'ї, в окремий розділ Кримінального кодексу України “Злочини проти сім'ї та дітей”, наслідком чого буде спрощення кваліфікації злочинів, скоєних в результаті насильства в сім'ї. Фахівці з кримінального права майже одностайно вважають, що злочини проти сім'ї та дітей мають власний родовий об'єкт. Однак, на думку одних науковців, родовий об'єкт злочинів проти сім'ї та дітей обмежується лише суспільними відносинами, що забезпечують нормальний розвиток дітей, на думку інших – включає в себе також і сімейні відносини.

На жаль, законодавці України не врахували думку науковців та світовий досвід з даного питання. Так, до Кримінального кодексу Російської Федерації, введеного в дію 1 січня 1997 р., включено главу 20, яка об'єднала низку норм щодо суспільно-небезпечних діянь, раніше розміщених у різних розділах Кримінального кодексу Російської РСР 1960 р. Всі склади злочинів, що входять до глави 20, за особливостями об'єкта поділяються на дві групи: злочини проти неповнолітніх і злочини проти сім'ї. Аналогічним шляхом пішли законодавці Республіки Білорусь. Так, Кримінальний кодекс Республіки Білорусь, прийнятий Палатою представників 2 червня 1999 р. та схвалений Радою Республіки 24 червня 1999 р., містить главу 21 “Злочини проти укладу сімейних відносин та інтересів неповнолітніх”. Кримінальний кодекс ФРН містить розділ “Злочинні діяння проти громадянського стану, шлюбу та сім'ї”. На наш погляд, даний підхід доцільно застосувати і в Україні.

Адміністративну відповідальність за діяння, які полягають у насильстві щодо дитини в сім'ї, передбачено ст. 173² “Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми” Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). Ця стаття передбачає відповідальність за “вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї”.

За невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей, яке може полягати у різних формах бездіяльності, пов'язаних з незабезпеченням необхідних умов їх життя, навчання та виховання, та містити ознаки жорсткого поводження з малолітніми чи неповнолітніми особами, настає адміністративна відповідальність за ч.1 ст. 184 КУпАП.

Нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, утворюють дрібне хуліганство і тягнуть за собою адміністративну відповідальність за ст. 173 КУпАП.

Якщо під час насильства в сім'ї було допущено порушення тиші на вулицях, площах, у парках, гуртожитках, житлових будинках та інших громадських місцях у заборонений рішеннями сільських, селищних, міських рад час, то таке діяння тягне за собою відповідальність за ст. 182 КУпАП.

Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, які їх замінюють, або іншими особами охоплюється ст. 180 КУпАП.

Якщо дії особи, яка вчинила насильство стосовно дитини, підпадають під ознаки злочину або адміністративного правопорушення, то разом з притягненням правопорушника до кримінальної або адміністративної відповідальності, до нього можуть бути застосовані заходи *цивільно-правової відповідальності*. У той же час, незалежно від переслідування особи в кримінальному або адміністративному порядку, дитина або її законний представник в будь-якому випадку мають право подати позовну заяву і притягти винну у вчиненні насильства щодо дитини особу до цивільно-правової відповідальності. Під цивільно-правовою відповідальністю в цьому випадку слід розуміти негативні для порушника наслідки скоєного їм правопорушення (насильства стосовно дитини), які виявляються в необхідності відшкодування потерпілому заподіяних моральних і матеріальних збитків.

Жорстоке поводження з дитиною, а також вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини, примушення її до жебракування та бродяжництва визнаються Сімейним кодексом України як підстави для позбавлення батьківських прав (відповідно, п. 3, п. 5 ст. 164 СК України) або відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 1 ст. 170 СК України).

Постанова Пленуму Верховного Суду України “Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав” від 30 березня 2007 р. №3 уточнює поняття жорстокого поводження та експлуатації дитини як підстав для позбавлення батьківських прав. Відповідно до п. 16. Постанови жорстоке поводження полягає у фізичному або психічному насильстві, застосуванні недопустимих методів виховання, приниженні людської гідності дитини тощо. Як експлуатацію дитини слід розглядати залучення її до непосильної праці, до заняття проституцією, злочинною діяльністю або примушення до жебракування.

Додаток 1.4.2.

➔ Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї за законодавством України

Згідно зі ст. 1 Закону України “Про попередження насильства в сім'ї” насильство в сім'ї – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. Отже, жертвою насильства в сім'ї є член сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї, у тому числі – діти.

До членів сім'ї належать:

- особи, які перебувають у шлюбі;
- особи, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою;
- їхні діти;
- особи, які перебувають під опікою чи піклуванням;
- родичі прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.

Законом України “Про попередження насильства в сім'ї” з урахуванням внесених до нього змін передбачено низку спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї. Такими заходами виступають:

- офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;
- узяття на профілактичний облік і зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, що здійснили сімейне насильство;
- захисний припис;
- обов'язок пройти корекційну програму.

Підставами для вживання заходів з попередження насильства в сім'ї виступають:

- заява про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого є реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;
- висловлене жертвою насильства в сім'ї або членом сім'ї, стосовно якого є реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, бажання на вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї у разі, якщо повідомлення або заява надійшли не від нього особисто;
- отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно неповнолітнього чи недієздатного члена сім'ї.

Заяви та повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення приймають управління у справах сім'ї та молоді місцевих державних адміністрацій, відповідні відділи виконавчих комітетів місцевих рад за місцем проживання постраждалого, а також служба дільничних інспекторів міліції або кримінальна міліція у справах дітей органів внутрішніх справ, які в межах своїх повноважень вживають передбачених Законом запобіжних заходів щодо насильства в сім'ї.

Законом України “Про попередження насильства в сім'ї” був запроваджений новий для України інститут захисного припису. Він представляє собою запобіжний захід і не є ані видом покарання, ані іншим засобом юридичної відповідальності. Захисним приписом особі, у відношенні якої він винесений, може бути заборонено:

- чинити конкретні акти насильства в сім'ї;
- отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї;
- розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї;
- відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї;
- вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.

Зазначені обмеження встановлюються на термін до 90 діб з дня погодження захисного припису з прокурором.

Захисний припис може бути винесений до осудної особи, яка на момент винесення захисного припису досягла 16-річного віку та вчинила насильство в сім'ї, але лише після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї. Захисний припис виносить дільничний інспектор міліції або працівник кримінальної служби у справах дітей за погодженням з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором. Захисний припис не підлягає погодженню у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину.

Відповідно до ч. 3 ст. 10 Закону України “Про попередження насильства в сім'ї” у разі вчинення особою насильства в сім'ї, після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, ця особа направляється до кризового центру для проходження корекційної програми. Проходження корекційної програми для такої особи є обов'язковим.

Це дає підстави віднести до системи спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї так звані “корекційні програми”, під якими розуміють “програми, спрямовані на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї” (ст.1 Закону).

У разі, якщо залишення дитини є небезпечним для її життя та здоров'я, працівники кримінальної міліції у справах дітей спільно зі службами у справах дітей вирішують питання щодо термінового вилучення дитини із сім'ї, де батьки чи особи, що їх замінюють, жорстоко поведуться з нею, та подальшого влаштування дитини (*п. 3.3.7. Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення*).

Законодавча база:

1. Закон України “Про попередження насильства в сім'ї” від 15.11.01 №2789-III зі змінами, внесеними Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї” від 25.09.08 №599-VI.
2. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу” від 26.04.03 р. №616.
3. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України “Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї” від 07.09.2009 №3131/386.
4. Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України “Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення” від 16.01.04 №5/34/24/11.

Література:

5. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / Авт.: Брижик В.О., Журавель Т.В., Кочемировська О.О., Нікітіна О.М., Христова Г.О. / За заг. ред. Журавель Т.В., Христова Г.О. – К.: ТОВ “К.І.С.”, 2010. – 238 с.
6. Прокурорський нагляд за додержанням законів України щодо попередження насильства над дітьми: наук.-практ. посіб. / О.О. Кочемировська, О.М. Подільчак, О.Р. Севрук, Г.О. Христова. – К.: ТОВ “К.І.С.”, 2010. – 88 с.

РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

➔ Загальні рекомендації для тренера до проведення модуля

Даний модуль передбачає підвищення рівня обізнаності прийомних батьків, батьків-вихователів щодо основних закономірностей розвитку дитини на різних вікових етапах у межах норми розвитку, а також в ситуації впливу несприятливих умов соціалізації на психічний розвиток дітей з метою відпрацювання власних конструктивних моделей поведінки з дітьми та визначення необхідного їм виду допомоги. Це допоможе батькам змінити, як правило, сформоване стереотипне уявлення чи упереджене ставлення щодо взаємозв'язку, наприклад, асоціального способу життя біологічних сімей прийомної дитини, дитини-вихованця та формування у неї негативних рис характеру, що закріпилися, і які неможливо змінити у процесі виховання тощо. Такий підхід прийомних батьків, батьків-вихователів є небезпечним для гармонійного формування особистості прийомної дитини, дитини-вихованця, оскільки він обтяжений страхами, навішуванням ярликів на дитину, а зі сторони дитини – протестною, агресивною поведінкою чи, навпаки, слідуванням нею “хибним” очікуванням батьків, що в цілому буде гальмувати її розвиток та соціалізацію.

Основні завдання модуля:

- забезпечення прийомних батьків та батьків-вихователів необхідними знаннями щодо основних закономірностей розвитку дитини на різних вікових етапах;
- ознайомлення зі специфікою формування сфер особистості в межах норми психічного розвитку та за несприятливих умов соціалізації дитини;
- переконання прийомних батьків, батьків-вихователів у важливості процесу формування прихильності та ідентичності у прийомної дитини в умовах прийомної сім'ї і дитячого будинку сімейного типу для її психічного здоров'я;

- визначення впливу несприятливих умов соціалізації на формування дезадаптивних форм мислення та поведінки у прийомної дитини, а також окреслення основних підходів до проведення соціально-психологічної роботи з дитиною, яка має поведінкові відхилення (девіантну поведінку);
- ознайомлення з психологічними особливостями дитини, яка має особливі потреби та визначення необхідних специфічних видів допомоги їй, а також сприяння в усвідомленні батьками значущості виховання такої дитини в умовах сім'ї для її психофізичного розвитку, формування навичок самостійного життя в межах її можливостей та інтеграції в суспільстві вцілому;
- підкреслення значущості прийомних батьків, батьків-вихователів у допомозі прийомним дітям, дітям-вихованцям, які були психічно травмовані внаслідок впливу несприятливих умов соціалізації;
- окреслення шляхів допомоги дитині в умовах виховання її в прийомній сім'ї чи дитячому будинку сімейного типу з урахуванням історії життя, оцінки потреб, сильних сторін, індивідуальних особливостей дитини.

Даний модуль є надзвичайно важливим для прийомних батьків, батьків-вихователів у частині розуміння ними актуального рівня розвитку їхніх прийомних дітей, дітей-вихованців, їх потенційних можливостей та необхідного виду допомоги.

Проведення даного модуля потребує високого рівня професійної кваліфікації та спеціалізованої підготовки тренерів у галузі психології та соціальної роботи. При викладенні модулю варто орієнтуватися на потреби та особистий досвід як прийомних батьків, батьків-вихователів, так і на особливості та потреби прийомних дітей, дітей-вихованців.

Обов'язково зміст вправ повинен охоплювати роботу з реальними історіями життя прийомних дітей та дітей-вихованців, що дасть можливість батькам отримати практичні та дієві шляхи розв'язання проблемних питань.

З метою дотримання цілісного підходу до викладу матеріалу тренінгу в даному розділі слід дотримуватись наступних рекомендацій, а саме комплексно транслювати наступні теми:

- основні закономірності розвитку дитини на різних вікових етапах; емоційно-вольова сфера розвитку дитини; мотиваційна сфера особистості; вплив темпераменту на формування характеру та поведінки дитини (теми: 2.1, 2.2, 2.3, 2.4);
- вплив темпераменту на формування характеру та поведінки дитини; поведінкові особливості дитини, які ускладнюють процес спілкування та взаємодії з нею; вплив несприятливих умов соціалізації на формування дезадаптивних форм мислення та поведінки дитини; соціально-психологічна робота з дітьми, які мають поведінкові відхилення; психічна травматизація дітей як наслідок впливу несприятливих умов соціалізації (теми: 2.4, 2.8, 2.9, 2.10, 2.11);
- формування прихильності у дітей; процес формування ідентичності у дитини (теми: 2.5, 2.6).

Ключовою ідеєю даного розділу є концепція сильних сторін та потреб дитини в процесі її реабілітації, виховання та розвитку.

Тема 2.1. Основні закономірності розвитку дитини на різних вікових етапах

Мета: розглянути особливості та закономірності розвитку дитини на різних вікових етапах для визначення шляхів та технік конструктивної взаємодії батьків з дітьми відповідно до віку.

Завдання:

- навчитись використовувати власний досвід дитинства для глибокого розуміння почуттів прийомної дитини, дитини-вихованця та налагодження з нею конструктивних взаємин;
- отримати детальне уявлення про етапи вікового розвитку дітей, психологію юності, труднощі та переваги кожного вікового періоду;
- розвинути вміння розпізнавати та задовольняти потреби дітей різного віку, окреслити шляхи та техніки конструктивної взаємодії батьків з дітьми відповідно до їх вікового розвитку.

Головні ідеї:

- розвиток дитини традиційно розуміється як поступовий, динамічний процес, який поділяється на стабільні та критичні періоди. Кожному віковому періоду властиві свої особливості;
- кожен період розвитку – це завжди нові можливості та нові труднощі. Результати проходження вікових етапів в першу чергу залежать від дорослих, які оточують дитину. Завдання батьків – знати, розуміти та допомагати у задоволенні потреб дитини того чи іншого віку, пристосуватися до тих змін, що відбуваються із дитиною;
- власне дитинство – ключ до кращого розуміння почуттів дитини.

Загальна тривалість: 3 год. 20 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Розвиток дитини від народження до дошкільного віку (1 год. 45 хв.)				
1.	Мандрівка в минуле	Керована фантазія	20 хв.	–
2.	Періодизація розвитку	Мозковий штурм	20 хв.	Аркуш альбому для фліпчарту, маркери
3.	Потреби дитини	Робота в групах	15 хв.	6 наборів карток з потребами дитини та декілька пустих карток
4.	Немовлята – які вони...	Обговорення у колі з елементами керованої фантазії	10 хв.	Напрацювання 1-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери
5.	Поводження з немовлятами	Робота у групах	10 хв.	Килимове покриття
6.	Ранній вік	Обговорення у колі	10 хв.	Напрацювання 2-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери
7.	Криза трьох років "Так-ні"	Робота в парах, обговорення у колі	10 хв.	–
8.	Дошкільний вік, або справжні "чомучки"	Обговорення у колі	10 хв.	Напрацювання 3-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери
Сесія II. Розвиток дитини від молодшого шкільного віку до періоду юності (1 год. 35 хв.)				
9.	Історія іграшки	Індивідуальна робота, обговорення у колі	15 хв.	Декілька іграшкових предметів на вибір, м'які іграшки
10.	Молодший і середній шкільний вік	Обговорення у колі	10 хв.	Напрацювання 4-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери
11.	Шкільний автобус	Робота в парах, обговорення у колі	15 хв.	Схематичне зображення на плакаті салону шкільного автобусу, аркуші А4 по кількості учасників
12.	Підлітковий вік	Обговорення у колі	10 хв.	Напрацювання 5-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери
13.	Підліток – який він насправді...	Дискусія	10 хв.	Аркуш альбому для фліпчарту, два контрастних маркери червоного і чорного кольору
14.	Знайомство наосліп	Робота в парах, обговорення у колі	10 хв.	Стрічки для зав'язування очей по кількості одна на двох учасників
15.	Юність	Обговорення у колі	10 хв.	Напрацювання 6-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери
16.	Ким би я хотів/ла бути	Індивідуальна робота, обговорення в парах	15 хв.	Аркуші А4 по кількості учасників

Глосарій до теми:

Розвиток – це специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового, поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного.

Віковий період – відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, відносно стійкі якісні особливості. У межах періоду відбуваються кількісні та якісні зміни психіки, що дає змогу виділити певні стадії, які послідовно змінюють одна одну. Межі вікових періодів відносно рухливі. Перехід від попереднього періоду до наступного часто має кризовий характер.

Вікова криза – нетривалий за часом (до 1 року) період розвитку людини, що характеризується бурхливими психологічними змінами.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I. Розвиток дитини від народження до дошкільного віку

➔ 1. Керована фантазія “Мандрівка в минуле”

Мета: досягнути кращого розуміння учасниками проблем дітей шляхом “занурення” у власне дитинство.

Час проведення: 20 хв.

Хід проведення:

Тренер просить учасників, щоб кожен подумки на мить повернувся у своє дитинство. Для того, щоб це зробити, потрібно розслабитися.

Тренер просить учасників закрити очі, повільно дихати, прислухаючись до власного дихання. Коли вони відчують, що починають розслаблятися, тренер пропонує їм подумки відправитися у будь-який відрізок часу власного дитинства, це може бути щасливий чи сумний час.

Далі тренер просить представити собі картину власного дитинства, задаючи учасникам наступні запитання:

- Скільки Вам років?
- Де Ви знаходитесь?
- Що Ви робите?
- Які Ви відчуваєте звуки, які запахи?
- Які почуття Ви відчуваєте?
- Чого Ви найбільше боїтеся?
- Чого Ви з нетерпінням очікуєте?
- Побудьте з Вашими спогадами.

До уваги тренера!

Після останньої фрази тренеру варто зробити паузу для того, щоб група могла подумати в тиші. Поступово необхідно активізувати групу, запропонувати їм відкрити очі. Важливо перевірити, чи всі учасники зробили це.

Після цього важливо запитати у учасників чи все з ними гаразд. Зауважте, що у кожного можуть бути різні відчуття, як приємні так і неприємні, можуть ожити глибокі, іноді не досить приємні спогади і це є нормальним.

Тренер об'єднує групу у декілька малих груп або пари (у залежності від чисельності групи). Якщо тренер бачить, що ця вправа викликала багато сильних почуттів і є достатньо часу, краще об'єднати учасників у пари або трійки. Тренер дає групам наступні питання для обговорення:

- Як Ви зазвичай проводили свій час?
- Хто був Вашим найкращим другом?
- Де більше за все любили гуляти?
- Які були плани?
- Що найбільше за все тривожило?

Кожна підгрупа протягом 5–10 хв. може поділитися один з одним своїми спогадами про дитинство.

Після того, як учасники закінчили обговорення у малих групах, важливо провести обговорення у колі.

До уваги тренера!

Важливо при обговоренні підкреслити різноманітність життєвого досвіду, роль дитячого досвіду у подальшому житті дитини.

Дана вправа, за вибором тренера, може проводитися як на початку, так і в кінці заняття. Вона є необов'язковою і лише посилює інші вправи і допомагає учасникам повернутися у дитинство для того, щоб краще зрозуміти власних дітей.

Під час виконання даної вправи досить важливою є довірлива атмосфера, щоб учасники могли відкритися. Обговорення не обов'язково має бути довгим, оскільки демонструє унікальність спогадів кожної людини.

Запитання для обговорення:

1. Які відмінності Вашого дитячого досвіду від досвіду інших ви помітили і що спільного?
2. Яким чином Ваш дитячий досвід допоможе зрозуміти прийомних дітей, дітей-вихованців?
3. Чому, на Вашу думку, важливі дитячі спогади?

➔ 2. Мозковий штурм “Періодизація розвитку”

Мета: пригадати вікову періодизацію розвитку дитини.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер наголошує на тому, що хороші знання про етапи вікового розвитку дитини, їх специфіку важливі для кожної людини, яка виступає у ролі батька, матері. Запорукою адекватного розвитку дитини є відчуття стабільності та безпеки.

Далі за допомогою мозкового штурму тренер разом із учасниками визначає основні етапи вікового розвитку дітей, які занотує на аркуші альбому для фліпчарту.

Тренер малює горизонтальну пряму, що являє собою вікову вісь, та наносить на неї відмітки, що відповідають віковим етапам:

- вік немовляти (від народження до 1-го року),
- ранній вік (від 1 до 3 років),

- дошкільний вік (від 3 до 6 років),
- молодший шкільний вік (від 6 до 10-11 років),
- підлітковий вік (від 11-12 до 14-15 років),
- юність (від 14-15 до 18 років).

У ході обговорення та фіксації вікових етапів тренер зазначаючи відмітки, що відповідають віковим кризам, наголошує:

Розвиток дитини традиційно розуміється як поступовий процес, що поділяється на стабільні періоди та критичні. Під кризою розуміється достатньо короткий період часу, протягом якого відбуваються значні зміни як в особистості самої дитини, так і її відносинах з оточуючими. Кризові періоди розвитку у всіх дітей проявляються по різному. Іноді у цей період поведінка дитини може бути складна (проблемна) для її батьків (вихователів), як, наприклад, криза 3-х років та підлітковий вік. Інші кризи є складними, перш за все, для самої дитини, оскільки пов'язані з кардинальними змінами умов її життя (народження, вихід в соціум і школа у віці 7 років тощо). Періоди між кризами рахуються відносно стабільними.

До уваги тренера!

У рамках даної теми розглядаються питання, що стосуються закономірностей вікового розвитку дитини (т. зв. норми). Решта аспектів, що стосуються різноманітних відхилень, буде розглядатися пізніше. Окрім того, для учасників варто наголосити, що навіть протягом даного заняття вдасться намітити лише основні аспекти вікового формування дітей. Детальніше вивчення даних тем слухачам варто проводити самостійно, поєднуючи читання рекомендованої літератури із вирішенням практичних завдань на навчаннях з метою підвищення виховного потенціалу, в групах взаємодопомоги та взаємопідтримки.

Пригадуючи разом із учасниками періодизацію вікового розвитку, зазначте, що у дитинстві виділяють декілька періодів, кожному із яких властиві свої особливості. Підкресліть, що в кожному віковому періоді перед батьками стоїть завдання зрозуміти потреби дитини того чи іншого віку, враховувати у виховному процесі ті зміни, що відбуваються із дитиною.

➔ 3. Робота в групах “Потреби дитини”

Мета: прояснити уявлення учасників про потреби дитини того чи іншого вікового періоду.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: 6 наборів карток з потребами дитини.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у 6 малих груп – по кількості вікових періодів, що розглядаються, і розподіляє вікові періоди між групами.

Завдання кожній групі пригадати дитину відповідного віку, подумати та визначити: які потреби у дитини цього віку. Для цього тренер пропонує кожній малій групі набір карток із зазначеними потребами дитини.

Важливо наголосити для учасників, що часу є обмаль, а тому їм не варто затягувати обговорення.

До уваги тренера!

6 наборів карток із зазначеними потребами мають бути заздалегідь підготовленими. На кожній окремій картці варто занотувати один із написів та декілька карток залишити пустими для того, аби учасники могли додати інтереси та потреби дитини того чи іншого віку, яких бракує.

Приклади потреб та інтересів:

- “повзунки”, “пелюшки”, “штанці та платтячка”, “джинси”, “ультрамоодний одяг”, “ділові костюми для молодої людини”;
- “пляшечка з соскою”, “цукерки, шматочок торту”, “вітамінізована їжа”, “фрукти та овочі”, “кока-кола і жуйка”, “пляшка пива”;
- “брязкальце”, “м’ячик”, “скакалка”, “роликові ковзани”, “велосипед”, “ляльки”, “машинки”, “комп’ютер”, “телевізор”, “книги”, “гітара”, “вудочки”, “лижі”, “спорт”, “рок-музика”;
- “сон”, “тепло”, “безпека”, “довіра”, “власний куток”, “власне ліжко”, “власна шафа”, “навички гігієни”, “власна колекція дисків або інших речей”, “навчання”, “потреба в любові”, “суспільно-значуща чи суспільно-корисна діяльність”, “самоповага та повага інших”, “самостійність”, “спілкування”, “почуття власної гідності”, “потреба в особистих досягненнях, їх визнанні”, “особистісний ріст та самовдосконалення”.

Можливий варіант проведення вправи без підготовлених карток (із заздалегідь написаними потребами). Тоді учасників можна попросити, аби вони самостійно зазначили на аркуші А4 особливості даного віку, специфіку потреб, інтересів дитини, яка перебуває на тому чи іншому етапі вікового розвитку, а також піклування з боку батьків.

➔ 4. Обговорення у колі з елементами керованої фантазії “Немовлята (від народження до 1-го року) – які вони...”

Мета: прояснити уявлення учасників про потреби дитини віку немовляти, усвідомити, скільки сил та часу потребує турбота про дитину даного віку.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: напрацювання 1-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер просить 1-шу малу групу представити свій набір карток з потребами, який вони склали для дитини від народження до року. На це їм виділяється 3 хв. Після представлення групи тренер просить інших учасників висловити свої зауваження та пропозиції.

Підсумовуючи роботу 1-ї малої групи, тренер робить невелике інформаційне повідомлення про особливості даного віку:

- *Немовлята – абсолютно безпомічні і повністю залежать від дорослих. Для немовляти світ представлений руками і тілом мами. Народження – це повна зміна умов існування, випробування і потрясіння, врівноважити яке може лише близька турбота та близькість мами.*
- *Характер немовляти формується не під впливом якихось окремих подій, а як результат повсякденної турботи про нього. У цьому віці формується базова довіра або недовіра*

до світу, яка стає основою життєвої позиції. Людина зазвичай не усвідомлює, у чому причина її “чорного” чи “світлого” сприйняття життя і навряд чи здатна змінити свої погляди.

- *Спілкування з дорослими має абсолютне значення для немовляти. Відомо, що новонароджені і діти першого року життя, які позбавлені можливості постійного догляду, піклування батьків, сильно відстають в розвитку і можуть навіть загинути, не дивлячись на хорошу турботу про їх фізичні потреби (ефект “госпіталізму”). Брати дитину на руки, качати її, гратися з нею, розмовляти, дивитися у вічі і посміхатися так само важливо, як і годувати її.*
- *Вік немовляти закінчується тоді, коли дитина оволоділа ходьбою і мовленням, набула здатність самотійно пересуватися у просторі і стає активною у спілкуванні.*

На наступному етапі для того, аби краще зрозуміти переживання та відчуття дитини, тренер додатково може запропонувати учасникам покерувати власною фантазією та уявити собі наступні речі:

- *Ваша реакція на пробудження?*
- *Перші відчуття, коли прокидаєтеся, наскільки вони Вам приємні?*
- *Чи легко Вам прокидатися?*
- *Як би Ви хотіли, щоб Вас розбудили?*
- *Чи можете Ви уявити собі те, що Ви прокидаєтеся від того, що хтось виштовхує Вас з ліжка?*
- *Як Ви переносите потрапляння у нове місце (зміна роботи, навчання, потрапляння в лікарню), коли відбувається втрата звичної обстановки і виникає залежність від незнайомих зовнішніх умов?*

Висловлювання учасників тренер занотує на аркуші альбому для фліпчарту.

Після керованої фантазії тренер коротко підсумовує, що усі подібні переживання є лише блідим відображенням того, що відчуває новонароджена дитина, ось чому таке велике значення має не лише турбота про її фізичні потреби, але і емоційне тепло, яке потрібно проявляти до дитини.

➔ 5. Робота в групах “Поводження з немовлятами”

Мета: зрозуміти, що якість поведження з немовлятами створює почуття безпеки і довіри або недовіри до оточення.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: килимове покриття.

Хід проведення:

Дана вправа може бути додатковою і проводитися у разі наявного у кімнаті килимового покриття.

Тренер пропонує декільком добровольцям побувати у ролі “немовлят”. Для цього він просить їх сісти на килим, обняти коліна і закрити очі. Решту учасників по двоє, троє сідають з двох сторін і, ледве торкаючись, починають повільно покачувати “немовлят” із сторони в сторону, поступово збільшуючи амплітуду рухів і все більше приймаючи на руки вагу тіла “немовлят”.

При цьому, ті, хто качають “немовлят”, мають тихо і лагідно промовляти певні фрази, наприклад: “Як добре, що ти у нас є”, “Ми тут для тебе”, “Ми тебе дуже любимо”, “Ти для нас дуже важливий” тощо. Поступово амплітуда має зменшуватися до повної зупинки. У цілому, вправу пропонується виконувати 5–7 хв.

Після того, як учасники закінчили вправу, тренер може ініціювати обговорення. Важливо запитати, що відчували учасники, як ті, хто виступав у ролі “немовлят”, так і, хто їх качав. На завершення, тренеру варто зауважити, що впевненість в “добррозичливості” оточуючого світу та почуття благополуччя пов’язані для немовлят з фізичною турботою про нього.

До уваги тренера!

Інший варіант цієї вправи можливий при аналогічній інструкції, тільки усі дії виконуються без реплік учасників, мовчки.

І в першому, і в другому варіанті вправи її слід проводити так, аби “немовлята” не бачили тих, хто виступає у ролі дорослих. У разі наявності додаткового часу учасники можуть помінятися ролями для того, аби якомога більша кількість людей могли побувати у ролі “немовлят”.

➔ 6. Обговорення у колі “Ранній вік”

Мета: з’ясувати уявлення учасників про потреби дитини раннього віку, особливості виховання та розвитку.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: напрацювання 2-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер просить 2-гу малу групу представити свій набір потреб, який вони склали для періоду життя дитини від 1 року до 3. На це їм виділяється 3 хв. Після представлення тренер просить інших учасників висловити свої зауваження та пропозиції.

Тренер пропонує обговорити у колі:

- Чи є заперечення або доповнення відносно представленого набору?
- Які потреби у даному віці переважають?
- Які потреби дитини даного віку у спілкуванні?

Після обговорення, тренер зауважує:

Ранній вік – це ціла епоха: ніколи більше в житті людини розвиток не йде так стрімко. До кінця першого року життя дитина оволодіває навичками ходьби і мовлення. Звичайно, це лише початок, але з цього моменту дитина стає самостійною і активною у пересуванні і спілкуванні.

Ближче до трьох років дитина перетворюється на самостійну особистість зі своїми симпатіями та антипатіями. Вона знає своє ім’я, стать і становище в сім’ї, вмє слухати і виражати співчуття, дуже цікава і активна, розуміє призначення різних предметів, вмє ними користуватися, активно грається з іграшками, пробує малювати. Тепер дитина не просто ходить, вона бігає і у її активному словникові більше ста слів, а розуміє вона біля тисячі.

Основне завдання особистісного розвитку в три роки – створення власної автономності. Дитина усвідомлює, що в неї є власна воля, і одночасно зіштовхується з необхідністю підпорядкування власних бажань вимогам реальності. Так виникає криза “ні” і “я сам”.

Результатом батьківських реакцій на зростаючу самостійність дитини будуть або доброзичливість, здатність поважати чужі межі і відстоювати власні, або отруююче почуття власної нікчемності. Успіх проходження цієї стадії формує ставлення до контролю та самоконтролю, співробітництва або свавілля.

➔ 7. Робота в парах “Криза трьох років. “Так-ні”

Мета: з’ясування особливостей кризи трьох років, конструктивної ролі супротиву, зв’язку між умінням поважати чужі границі і відстоювати свої.

Час проведення: 10 хв.

Хід проведення:

Тренер просить усіх стати в коло. Один із учасників повертає голову праворуч і, дивлячись своєму сусіду в очі, має сказати “так”. Той, у свою чергу, має повернутися до свого сусіда праворуч і сказати йому “ні”. Наступний, дивлячись на свого партнера праворуч, має сказати знову “так” – і т.д., поки коло не замкнеться.

Потім всі ті, хто говорив “так”, роблять крок вперед, утворюючи внутрішнє коло, і повертаються обличчям до тих, хто залишився у зовнішньому колі. Таким чином мають утворитися пари “так-ні”, які стоять обличчям один до одного, і два кола – зовнішнє і внутрішнє. Далі тренер просить учасників в парах підняти руки і прикласти долоні до долоней партнера. Завдання внутрішнього кола – говорячи “так”, натискаючи долонями, вирватися зовні. Завдання зовнішнього кола – кажучи “ні”, утримувати долонями натиск.

Вправа виконується 1-2 хв., потім партнери міняються ролями, і тепер кожен може спробувати себе у іншій ролі.

Запитання для обговорення:

1. Чи легко учасникам було говорити “ні”?
2. Що було важче у цій вправі: утримувати чи вирватися?
3. Що викликало задоволення, а що дискомфорт під час виконання вправи?
4. Що означає, на думку учасників, “відстоювати свою позицію і свої цінності” і як це співвідноситься з “пасивною безпомічністю”?
5. Наведіть приклади реальних життєвих ситуацій, коли важливо уміння говорити “ні”.

До уваги тренера!

Якщо число учасників непарне, то тренер може стати в коло.

Дуже важливо, щоб учасники під час виконання даної вправи почали діяти тільки після того, як вислухають інструкцію і строго за сигналом тренера.

Тренеру важливо звернути увагу учасників на те, що в три роки дитина вчиться так званому супротиву, і завдання батьків – навчити її робити це адекватно.

➔ 8. Обговорення у колі “Дошкільний вік, або справжні “чомучки”

Мета: з’ясувати уявлення учасників про потреби дитини дошкільного віку, особливості виховання та розвитку.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: напрацювання 3-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер просить 3-тю малу групу протягом 2-3 хв. представити свій набір потреб, який вони склали для дитини дошкільного віку. Після представлення інші учасники можуть висловити свої зауваження та пропозиції.

Тренер пропонує обговорити у колі:

- Чи є заперечення або доповнення відносно представленого набору?
- Які потреби у даному віці переважають, що є найважливішим для дитини даного віку?
- Які потреби дитини дошкільного віку у спілкуванні з дорослими та однолітками?

Після обговорення, тренер зауважує:

У дошкільному віці дитина починає багато гратися з однолітками, полюбляє компанії дорослих і дітей. Віддає перевагу колективним іграм з правилами і рольовим іграм у “життєві ситуації” (“доньки-матері”, “лікарня”, “магазин”, “школа” тощо). Дитина вміє виражати своє невдоволення не ударами і криками, а словами та проханнями. Вона задає дуже багато запитань (вік “чомучок”). До 6 років активний словник дитини налічує більше, ніж 2000 слів, вона знає основні кольори і геометричні форми, здатна схематично намалювати деякі фігури, наприклад, фігуру людини, будинку тощо.

Дошкільний вік – це вік, коли закладаються основи совісті і моральної відповідальності. Головне для дитини в цей час – бути активним і значимим членом своєї родини, адже вона засвоює сімейні цінності, і вони поступово стають пріоритетними.

Діти прагнуть допомагати по дому і з задоволенням роблять будь-які домашні справи разом із дорослими. Вони уже багато розуміють у людських стосунках, орієнтовані на співчуття, їх важко змусити, але з ними легко домовитися.

Мислення дитини цього віку носить “магічний” і “егоцентричний” характер. Вона помічає причинно-наслідкові зв’язки, але може плутати причину з наслідком (“вітер дує, тому що дерева качаються...”). Бажане поки що у її сприйнятті переважає над дійсністю, яскраво і не завжди контролювано працює фантазія. При цьому дитина бачить себе як центр подій, що відбуваються навколо неї, і якщо відбувається якесь нещастя, дитина схильна розглядати себе як його причину (розлучення батьків або смерть – “у всьому винен тільки я, я не був хорошою дитиною...” тощо).

Основне завдання особистісного розвитку у даному віці – формування ініціативи. У найкращому варіанті, коли обмеження дорослих помірковані і послідовні, а покарання не жахають дитину, ініціативність додається до досягнутої на попередній стадії автономності, якості підприємливості, планування і здатність “атакувати” завдання через бажання випробувати себе. Якщо покарання непередбачувані і придушення ініціативи носить тотальний характер, основною мотивацією в діяльності стає уникнення невдач, а поведінкою керує залежність від активних однолітків і нездоланне бажання проявити себе.

Сесія II.

Розвиток дитини

від молодшого шкільного віку до періоду юності

➔ 9. Індивідуальна робота, обговорення у колі “Історія іграшки”

Мета: зрозуміти, наскільки сприйняття реальності пов’язане із внутрішнім станом самої людини, усвідомити значення гри у житті дитини та побачити, що будь-який предмет сам по собі нейтральний, а значення, яке надається йому, – завжди суб’єктивне.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: декілька іграшкових предметів на вибір, м’яких іграшок.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам оглянути кімнату і вибрати будь-яку іграшку чи інший предмет, який здається їм особливим. Далі важливо попросити їх уявити собі, що це не звичайна іграшка (предмет), а річ з певною “історією”, яка відома лише їм. Після цього тренер дає завдання учасникам скласти потягом 5 хв. невеличку розповідь про обраний предмет, даючи відповідь на певні запитання.

- *Що це за іграшка (предмет)? Чи є у неї/нього ім’я?*
- *Чому іграшка (предмет) саме така/ий?*
- *З чого іграшка (предмет) зроблена/ий?*
- *Звідки іграшка (предмет) взялася/вся? Як це бути саме такою/им?*
- *Що хорошого в цій іграшці (предметі)? Для чого вона/він потрібна/ий?*
- *Що найбільше за усе потрібно цій іграшці (предметові)? Чого б іграшка (предмет) хотіла?*

Після декількох хвилин на роздуми тренер за бажанням просить учасників розповісти власну історію про обрану іграшку (предмет).

До уваги тренера!

Необхідно обов’язково зауважити для учасників, що цю вправу слід виконувати індивідуально, нічого не обговорюючи з сусідами і не давати один одному вказівок та порад.

Запитання для обговорення:

1. *Яке тепер ставлення до предметів (іграшок), які описували учасники? Чи сприймають вони їх тепер, як свої?*
2. *Чи легко їм буде розлучатися з цими іграшками? Чи вони б хотіли їх деякий час потримати у себе?*
3. *Чи розуміють вони тепер, після виконання вправи, наскільки іграшка важлива для дитини, тим більше у дошкільному віці?*

До уваги тренера!

Під час обговорення необхідно звернути увагу учасників на те, що предмет є сам по собі нейтральним і значення, яке ми йому надаємо (особливо емоційні характеристики), носить характер проєкції, тобто приписування нашого внутрішнього змісту об'єкту, який починає представляти (символізувати) якусь частину нашого внутрішнього світу.

Важливо також наголосити на тому, що дошкільний вік – це час, коли діти дуже активно граються з іграшками і дуже прив'язуються до них. Іграшки перестають бути просто предметами для дітей і перетворюються на особливих “друзів”, яких діти можуть любити так, ніби вони є живими.

➔ 10. Обговорення у колі “Молодший і середній шкільний вік”

Мета: з'ясувати уявлення учасників про потреби дитини молодшого і середнього шкільного віку, особливості виховання та розвитку.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: напрацювання 4-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер просить 4-ту малу групу протягом 3 хв. представити свій набір потреб, який вони склали для дитини молодшого та середнього шкільного віку. Після представлення інші учасники можуть висловити свої зауваження та пропозиції.

Тренер пропонує обговорити у колі:

- Чи є заперечення або доповнення відносно представленого набору?
- Які потреби у даному віці переважають, що є найважливішим для дитини даного віку?
- Які потреби дитини даного віку у спілкуванні з дорослими та однолітками?

Підсумовуючи обговорення, тренер зазначає:

Школа – це вихід дитини у більш ширший соціум, і сім'я є базою для здійснення цієї так званої подорожі “на зовні”. Дитина вступає в самостійні відносини з дітьми та дорослими в процесі соціально значущої та соціально оцінюваної діяльності – навчання. Раніше дитину любили просто за те, що вона була, тепер на ставлення до неї впливають її досягнення.

У житті дитини з'являються нові авторитети (“...а вчителька сказала...”). Вона починає співвідносити сімейні цінності з соціальними, і поступово у неї формується ієрархія цінностей та мотивів поведінки.

Самооцінка набуває більш реалістичного характеру.

Мислення розвивається від конкретно інтуїтивного до словесно – логічного. До 12 років завершується формування кори головного мозку, мислинневі можливості дитини стають потенційно рівними можливостям дорослого.

Діти в цьому віці ще дуже довіряють дорослим, в першу чергу батькам. Вони орієнтуються на оцінку дорослих, прагнуть заслужити похвалу, діляться важливими переживаннями та секретами.

Це вік дій, пошуку твердих і однозначних переконань, коли особливе значення у міжособистісних стосунках набувають кооперація і справедливість.

Основне завдання розвитку в особистісному плані – формування працелюбності. Якщо раніше гра дитини підпорядковувалася принципу задоволення, то тепер принцип роботи навчає її отримувати задоволення від цілеспрямованого завершення власної праці, до якої докладаються певні зусилля. При невдалих спробах результатом шкільної праці стає почуття неповноцінності. Якщо дитина у відчай від своєї нездатності справитися з навчальними завданнями, має проблеми у стосунках з однолітками, це призводить до відмови від діяльності, відчуження від своєї групи (класу).

➔ 11. Робота в парах, обговорення у колі “Шкільний автобус”

Мета: усвідомити значення соціальної ієрархії, що є вагомою для дитини молодшого та середнього шкільного віку.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: схематичне зображення на плакаті салону шкільного автобусу, аркуші А4 по кількості учасників.

Хід проведення:

Тренер демонструє для учасників на аркуші альбому для фліпчарту схематичне зображення салону автобуса. Тут є місце водія, передні місця, місця, з яких відкривається найкращий огляд, є і місця в кінці автобусу, з яких добре видно увесь автобус, і які важко контролювати вчительці, яка сидить попереду. Є місця біля вікон, з яких найкраще видно околиці, і місця, що ближчі до проходу, які дають можливість вільно пересуватися по салону автобуса і спілкуватися.

Далі тренер пропонує учасникам уявити, що вони навчаються в 5-му класі і їдуть у цьому автобусі. Для цього він просить зобразити силует автобуса у себе на аркуші та дати відповідь на наступні запитання:

- *Хто веде автобус?*
- *Де сидить вчителька, а де сам учасник?*
- *Хто сидить поруч із ним?*
- *Чи є в автобусі пусті місця, і де вони розміщені?*
- *Де сидять друзі?*
- *Яке місце би хотілося зайняти у цьому автобусі, а якого уникнути?*

Потім тренер об'єднує учасників у пари і пропонує відповісти один одному на запитання, що запропоновані нижче. На кожного учасника відводиться не більше 5 хв.

Запитання для обговорення у парі:

- *Які почуття, переживання кожен учасник відчував з приводу власного місця у автобусі?*
- *Чи було їм приємно?*
- *Чи здавалося їм це справедливим, чи ні?*
- *Чи хотілося помінятися місцями, якби це було можливо?*
- *Які місця належать лідерам, а які аутсайдерам?*

До уваги тренера!

Якщо учасникам складно намалювати силует автобуса, або на це не вистачає часу, можна запропонувати їм одразу ж об'єднатися у пари і просто відповідати один одному на дані запитання, дивлячись на автобус, що намальований на великому плакаті. Можливий варіант, коли малюється на аркуші паперу А4 один силует автобусу задалегідь, потім тиражується за кількістю учасників.

Важливо, аби учасники дали відповідь на усі запитання. Якщо вони забули чи відмовляються відповідати на якесь запитання, важливо зазначити, що це право учасників, проте цей супротив буває пов'язаний досить часто із болючими переживаннями.

Школа – це місце, де людину увесь час оцінюють за її успіхи та досягнення (як у навчанні так і у спілкуванні з однолітками). Ця оцінка починає значно більше впливати на життя дитини, ніж стосунки у сім'ї.

Необхідно звернути увагу на те, що місце в автобусі, яке кожен зайняв, може бути як зручним само по собі (передні сидіння, місця біля вікон...), так і суб'єктивні вигоди (подалі від вчительки, поближче до друзів тощо).

На завершення важливо обговорити з учасниками, що є важливішим – місце, яке ти займаєш, чи почуття, які ти на ньому відчуваєш?

➔ 12. Обговорення у колі “Підлітковий вік”

Мета: з'ясувати уявлення учасників про потреби дитини підліткового віку, особливості виховання та розвитку.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: напрацювання 5-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер просить 5-ту малу групу протягом 3 хв. представити свій набір потреб, який вони склали для дитини підліткового віку. Після представлення інші учасники можуть висловити свої зауваження та пропозиції:

- Чи є заперечення або доповнення відносно представленого набору?
- Які потреби у даному віці переважають, що є найважливішим для дитини даного віку?
- Які потреби дитини даного віку у спілкуванні з дорослими та однолітками?

➔ 13. Дискусія “Підліток: який він насправді...”

Мета: створити узагальнений та емоційно-насичений портрет підлітка.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту, два контрастних маркери червоного і чорного кольору.

Хід проведення:

Тренер бере два контрастних маркери червоного і чорного кольору і аркуш альбому для фліпчарту. На початку він пропонує учасникам методом мозкового штурму дати хоча б одне визначення-характеристику підлітка. Важливо, не повторюючись, дати відповідь одним-двома словами

на запитання: “Підліток – який він?”. Визначення, які дають учасники, тренер має записувати на аркуш альбому для фліпчарту в різних напрямках, але таким чином, щоб надписи пересікалися між собою в центрі листа. Почергово, для занотовування різних характеристик підлітка тренеру варто використовувати різні маркери.

У результаті цієї роботи на аркуші альбому для фліпчарту має з’явитися своєрідний “їжак” із слів. Тренер запитує у групи:

- Які емоції викликає дана картинка?
- Чи легко було давати характеристики підліткам?
- Яких характеристик виявилось більше і чому?

Тренер підводить підсумки наступним чином:

“Узлуватість”, “колючість” та протиріччя (наявність як позитивних, так і негативних характеристик) є яскравою ілюстрацією підліткового віку. Недаремно їх ще називають “одинокими дикобразами”.

Підлітковий вік спеціалісти порівнюють із другим народженням, адже відбувається бурхливо:

- **фізіологічна революція:** бурхливий фізичний ріст і статеве дозрівання, повна перебудова імунної і гормональної системи супроводжуються втомлюваністю, спалахами роздратування, перепадами від бурхливої активності до пригніченості;
- **когнітивний розвиток:** абстрактне мислення домінує. Розвинуті критичність і почуття гумору, сприйняття життя стає більш реалістичним, з’являються самостійні інтелектуальні інтереси;
- **психологічний розвиток:** подібно тому, як і в момент народження відбувається фізичне відділення дитини від матері, так і в підлітковому віці відбувається психологічне від’єднання дитини від сім’ї. Тепер особливе значення для неї набуває спілкування з однолітками та самостійність. Думка однолітків і значимих для підлітка людей починає переважати над авторитетом батьків. Підліток бажає відчувати себе окремою, незалежною особистістю.

Усі перераховані вище зміни порушують відчуття особистісної цілісності. Пошуки в муках відповіді на запитання: “Хто я?”, “Що собою представляю?”, “До чого я йду?” – спроба цю цілісність відновити.

В підлітковій кризі ідентичності виникає завдання заново пройти усі попередні критичні моменти розвитку, вирішити усі старі завдання, свідомо і з внутрішнім переконанням, що саме такий вибір значимий для самого підлітка і суспільства. Тоді соціальна довіра до світу, самостійність, ініціатива, працелюбність створюють нову, зрілу цілісність особистості.

Недостатність внутрішніх ресурсів може призвести до розмитої ідентичності:

- невизначеність соціального становища і очікувань,
- суперечлива поведінка,
- нездатність зберігати постійні особистісні характеристики в різних ситуаціях.

Відсутність можливості чітко дати відповідь на запитання: “Хто я?” – природнім чином формує супутній страх: “Я – ніхто!” – і слугує джерелом неврозу.

“Проблемні підлітки” проблемні перш за все для самих себе. Внутрішні протиріччя, впадання в крайності, самотність і невпевненість переживають усі в цьому віці.

➔ 14. Робота в парах, обговорення у колі “Знайомство наосліп”

Мета: активна групова та міжособистісна взаємодія, усвідомлення того, що шукають підлітки у спілкуванні.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: стрічки для зав’язування очей по кількості одна на двох учасників.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам розрахуватися на першій-другий. Перші номери стають всередину кола, і їм зав’язують очі; другі номери утворюють коло ззовні (навпроти учасника із зав’язаними очима), пересуваються на декілька місць для того, аби перші номери не мали уявлення, хто перед ними стоїть.

Тренер пропонує першим номерам, у яких зав’язані очі, простягнути руки вперед і почати обережно торкатися тих, хто стоїть навпроти. Їх завдання – не просто впізнати хто є перед ними, а скласти уявлення про партнера, на основі відчуттів від дотику.

На виконання вправи відводиться 3-5 хв. Тренер має зупинити вправу, коли закінчиться час, і лише тоді дозволити зняти пов’язки.

Запитання для обговорення:

1. *Які відчуття були у одних і інших учасників (хвилювання, задоволення, незручність чи якісь інші...? Як це було пов’язано із відчуттям фізичного контакту та дотику?*
2. *Чи вдалося не просто впізнати партнера, а скласти його “чуттєву” характеристику?*
3. *Як змінюється сприйняття зовнішності іншої людини, “побаченої” руками?*

До уваги тренера!

Важливо зауважити для групи, що якщо у учасників, до яких вони торкаються, виникає протест чи дискомфорт, вони можуть відступити чи зупинити партнера рукою, але без слів (у учасника, до якого торкаються, очі є відкритими, а тому він може маневрувати).

Дуже важливо також забезпечити, щоб учасники, у яких закриті очі, не відкривали їх до завершення вправи. Учасники спочатку мають вислухати інструкцію від тренера, а потім лише приступити до виконання вправи суворо за сигналом ведучого. Не менш важливо, аби ті, у кого відкриті очі, не розмовляли під час виконання вправи.

На завершення вправи тренеру важливо підкреслити, що індивідуальність і в той же час згуртованість як феномен спілкування яскраво проявляються лише у підлітковому віці.

➔ 15. Обговорення у колі “Юність”

Мета: з’ясувати уявлення учасників про потреби юнацького віку, його особливості.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: напрацювання 6-ї малої групи, аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер просить 6-ту малу групу протягом 3 хв. представити свій набір потреб, який вони склали для юнацького віку. Після представлення тренер звертається до інших учасників:

- *Чи є заперечення або доповнення відносно представленого набору?*

- Які потреби у даному віці переважають, що є найважливішим для даного віку?
- Що відбувається із спілкуванням юнаків і юнок з дорослими та однолітками?

Підсумовуючи відповіді учасників, тренеру варто зауважити на наступних особливостях юнацького віку:

Пошук супутника життя і професійне самовизначення є основними завданнями цього віку. Якщо попередні стадії особистісного розвитку пройдені успішно, молода людина не відчуває страху перед близькістю з іншими. Вона здатна залишатися собою у будь-яких ситуаціях: коли особистість має усталені риси характеру, чужий вплив не несе ніякої загрози.

Бажання зберігати дистанцію, не впускати на свою “територію”, у свій внутрішній світ слугує антитезою близькості і є спробою зберегти нестійку особистісну рівновагу, платою за яку стає самотність.

Вибір професії, місця проживання, набуття фінансової самостійності чи хоча б джерела особистих доходів – це глобальні завдання, які стоять перед молододю людиною. Їх вирішення потребує участі і підтримки зі сторони дорослих, але далеко не в тій формі допомоги, яку батьки надавали у дитинстві.

➔ 16. Індивідуальна робота, обговорення в парах “Ким би я хотіла/в бути”.

Мета: сприяти розуміння учасників, наскільки є важливою у дорослому віці підтримка, розуміння, розумне керівництво, а не пригнічення і тиск.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4 по кількості учасників, ручки.

Хід проведення:

Тренер просить пригадати свої юнацькі роки і на аркушах А4 дати відповідь письмово на 3 запитання:

- Ким би Ви хотіли бути в юності, чи була у Вас мрія і яка?
- Чи подобається Вам Ваша робота?
- Назвіть 3 види діяльності, в яких Вам було би цікаво спробувати свої сили? Ким би Вам хотілося побути, якби це було можливо, що відчути?

Коли учасники дадуть відповідь на запитання, тренеру необхідно об’єднати їх у пари і запропонувати обговорити зі своїм партнером ці питання. На кожного учасника відводиться по 3 хв.

Запитання для обговорення:

1. Хто вплив у життя свою мрію, що відчувають, чи задоволені з цього приводу?
2. Чи є в групі хтось, хто й досі шкодує, що з певних причин (наприклад, не дозволили батьки) не зміг стати тим, ким хотів? Якщо так, то які відчуття переживав колись і відчуває зараз даний учасник? Чи бажася він зробити що-небудь для того, щоб реалізувати свою мрію, чи воліє шкодувати про те, що не збулося?

До уваги тренера!

Підсумовуючи вправу, тренеру варто зробити акцент на тому, що в юнацькому віці питання самовизначення – одне із головних, і підтримка дорослого у цей час є дуже важливою. Молодій людині може просто не вистачити досвіду і знань для вірного вибору. З іншої сторони, зайвий тиск може призвести до того, що молода людина не знайде свій шлях.

Література:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. Пособие для студ. ВУЗов. – М., 2000.
2. Аверин В.А., Дандарова Ж.К., Деркач А.А., Зыкин В.Г. Психология человека от рождения до смерти. Младенчество. Детство. Юность. Взрослость. Старость: Полный курс психологии развития: Учеб. пособие для студ. ВУЗов / Под ред. А.А. Реана – 2-е изд. – СПб., 2003.
3. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. – К., 2003.
4. Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу “Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі”/ За заг.ред. Т.Ф. Алексєєнко. – К., 2006.
5. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ., обуч. по пед. спец. – 5.изд. – М., 2000.
6. Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі: Посібник для тренера / За заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2006.
7. Программно-методическое обеспечение опытно-экспериментальной работы по развитию семейных форм устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей и предложений для органов опеки и попечительства по развитию служб по устройству детей на воспитание в семью. (Методическое пособие в четырех книгах). Книга 4. Процесс работы служб по устройству детей на воспитание в семью. Пособие и тренинг подготовки семей. – М., 2004. – 384 с.
8. Ситников В.Л. Образ ребенка в сознании детей и взрослых. – СПб., 2001
9. Шипицина Л.М. Психология детей-сирот: Учебное пособие. – СПб., 2005.

Тема 2.2. Емоційно-вольова сфера розвитку дитини

Мета: розкрити основні закономірності розвитку емоційно-вольової сфери на різних вікових етапах та визначити стратегії регуляції емоційних станів, формування самоконтролю та саморегуляції у дітей.

Завдання:

- охарактеризувати поняття “емоції” та “почуття”;
- розглянути основні види фундаментальних емоцій, а також форми переживання емоцій та почуттів;
- розкрити специфіку розвитку емоцій та їх значення в житті людини (вікові й статеві особливості розвитку емоційної сфери особистості);
- окреслити роль емоцій в управлінні поведінкою та діяльністю людини;
- визначити роль дорослих у формуванні емоцій та емоційних станів у дітей;
- розкрити поняття “воля”, розглянути види та структуру вольових дій;
- проаналізувати вольові якості та їх формування.

Головні ідеї:

- для психічного здоров'я, нормального перебігу різних видів діяльності як дитини, так і дорослої людини потрібна збалансованість емоцій;
- емоції є основною мотиваційною системою особистості: емоції відіграють важливу *роль* на всіх етапах мотиваційного процесу: при оцінці значущості зовнішнього подразника, при сигналізації потреби, яка виникає, й оцінці її значимості, при прогнозуванні можливості задоволення потреби, при виборі мети;
- в основі мотивів вольових дій лежать потреби, емоції та почуття, інтереси та схильності, світогляд, погляди, переконання, ідеали, які формуються в процесі виховання людини.

Загальна тривалість: 3 год. 00 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Емоції та почуття у житті дитини (1 год. 30хв.)				
1.	Емоції та почуття	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, мультимедійне обладнання, слайди презентації, Додаток 2.1.1.
2.	Основні фундаментальні види емоцій. Форми переживання емоцій та почуттів	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, мультимедійне обладнання, слайди з презентаціями, Додаток 2.2.2.
3.	Розвиток емоцій та їх значення в житті людини	Робота в групах, інформаційне повідомлення	1 год.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, мультимедійне обладнання, слайди презентації, Додаток 2.2.3.
Сесія II. Воля та формування вольових якостей (1 год. 30 хв.)				
4.	Воля: види та структура вольових дій	Індивідуальна робота, робота в групах	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, аркуші формату А4, маркери, мультимедійне обладнання, слайди презентації, Додаток 2.2.4.
5.	Вольові якості та стратегії їх формування у дітей	Робота в групах	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, мультимедійне обладнання, слайди презентації, Додаток 2.2.5.
6.	Формування вольових дій у дитини	Інформаційне повідомлення	20 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації, Додаток 2.2.6.
7.	"Дерево"	Вправа	20 хв.	–

Глосарій до теми:

Емоції – це психічні процеси, які протікають у формі переживань та відображають особистісну значущість і оцінку зовнішніх та внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини; це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності.

Почуття – це внутрішні відношення людини до того, що відбувається в її житті, що вона пізнає та робить, які переживаються в різній формі; це особливі психічні стани, які відчуває суб'єкт, при яких сприйняття та розуміння чого-небудь, знання про що-небудь виступають в єдності з особистісним відношенням до того, що сприймається, розуміється, є відомим чи невідомим.

Переживання – це особлива емоційна діяльність великої напруги та продуктивності, яка сприяє перебудові внутрішнього світу особистості та набуттю необхідної рівноваги.

Емоційність людини – це зміст, якість та динаміка її емоцій та почуттів.

Емоційний досвід людини – способи реагування, що закріпилися, ієрархізована система емоцій та почуттів.

Воля – це психічний процес свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї поведінки і діяльності з метою досягнення поставлених цілей.

Вольові якості – це відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, які визначають рівень свідомої саморегуляції особистістю своєї поведінки, її влади над собою.

Саморегуляція – це здатність людини цілеспрямовано координувати та спрямовувати свої психічні реакції.

Самоконтроль – це здатність контролювати свої дії в процесі виконання будь-якої діяльності

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Емоції та почуття у житті дитини

➔ 1. Мозковий штурм “Емоції та почуття”

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників про зміст понять “емоції” та “почуття” та їх розмежування.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.2.1.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам у режимі мозкового штурму назвати асоціації, які виникають у них з поняттями “емоції” та “почуття”. Відповіді фіксуються тренером на аркуші альбому для фліпчарту. Після цього тренер узагальнює висновки учасників та надає чітке пояснення змісту понять “емоції”, “почуття”, їх розмежування, використовуючи матеріали Додатку 2.2.1.

Запитання для обговорення:

1. Чи легко було виконати завдання?
2. Чи виникали якісь труднощі і з чим вони пов'язані?

➔ 2. Інформаційне повідомлення “Основні види емоцій. Форми переживання емоцій та почуттів”

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників про різновиди емоцій та форми вираження емоцій та почуттів.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.2.2.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію про різновиди емоцій та форми переживання емоцій, почуттів, використовуючи матеріали Додатку 2.2.2.

➔ 3. Робота в групах, інформаційне повідомлення “Розвиток емоцій та їх значення в житті людини”

Мета: визначити роль дорослих у формуванні емоцій та емоційних станів у дітей, а також роль емоцій в управлінні поведінкою та діяльністю людини; охарактеризувати розвиток емоцій та їх значення у житті людини.

Час проведення: 1 год.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.2.3.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Робота в групах. Обговорення (35 хв.):

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в дві групи (або чотири, залежно від кількості учасників) та протягом 10 хв. обговорити питання:

1 група: Роль дорослих у формуванні емоцій та емоційних станів у дітей.

2 група: Роль емоцій в управлінні поведінкою та діяльністю людини.

Відповіді групам необхідно зафіксувати на аркуші альбому для фліпчарту.

Тренер фіксує на плакаті питання, на які орієнтуються учасники у своїх відповідях.

Плакат

1 гр. – Роль дорослих у формуванні емоцій та емоційних станів у дітей

2 гр. – Роль емоцій в управлінні поведінкою та діяльністю людини

Після обговорення варіантів учасники презентують свої напрацювання, спочатку 1 група, потім 2.

Запитання для обговорення:

1. Чи залежить від дорослих процес формування емоцій у дітей? Якщо так, то чому і як саме?
2. Яким чином емоції можуть регулювати поведінку та діяльність людини?

■ 2-ий етап – Інформаційне повідомлення (10 хв.):

Тренер надає інформаційне повідомлення щодо розвитку емоцій та їх значення у житті людини (вікові та статеві особливості розвитку емоцій), використовуючи матеріали Додатку 2.2.3.

До уваги тренера!

Важливо звернути особливу увагу учасників на те, що **емоції відіграють провідну роль у життєдіяльності людини**. Так, позитивні емоції активізують різні види діяльності людини, негативні – зменшують активність. До того ж позитивні емоції покращують процеси пам'яті, мислення та ін. Науково та практично доведено взаємозв'язок емоційних станів з інтелектуальними процесами: стан радості, захоплення сприяють успішному виконанню пізнавальних, проблемних завдань, тоді як негативні – гальмують їх вирішення.

Необхідно пам'ятати, що для психічного здоров'я, нормального перебігу різних видів діяльності як дитини, так і дорослої людини потрібна збалансованість емоцій. Оскільки порушення емоційного балансу, тривала перевага негативних емоцій спричиняють виникнення емоційних розладів, відхилень у розвитку особистості дитини, порушень соціальних контактів з оточуючими.

Слід зауважити, що прийомним дітям, дітям-вихованцям, як правило, через несприятливі умови соціалізації, властиві переживання страху, злості, образи, смутку, дратівливості, що поступово може закріплюватись у риси особистості та регулювати психічну діяльність і поведінку дитини небажаним чином: на рівні агресивності, відлюдкуватості, формування небажаної життєвої позиції тощо. Тому завдання батьків полягає в тому, щоб навчити дитину називати свої емоції (наприклад: “мені сумно”, “я злюсь”) та проявляти їх адекватним, прийнятним способом.

Найважливішою умовою формування позитивних емоцій та почуттів є турбота зі сторони дорослих. Дитина, якій не вистачало любові, ласки зі сторони батьків, зростає емоційно холодною, закритою, не здатна проявляти свої емоції. Для виникнення у дитини **емоційної чутливості** важлива турбота, емоційна підтримка, безумовне прийняття, довіра зі сторони дорослих, а також її власна відповідальність, турбота про менших братів, сестер, тварин.

Сесія II.

Воля та формування вольових якостей

➔ 4. Індивідуальна робота, робота в групах “Воля: види та структура вольових дій”

Мета: розкрити зміст поняття “воля”, охарактеризувати види та структуру вольових дій.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, аркуші формату А4, маркери, Додаток 2.2.4.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам на аркушах формату А4 протягом 3 хв. написати розуміння ними поняття “воля”. Після чого тренер по черзі заслуховує варіанти відповідей учасників (по колу або за бажанням) та фіксує їх на аркуші альбому для фліпчарту (бажано, щоб у відповідях учасники не повторювались).

Узагальнюючи відповіді учасників, розкриває зміст поняття “воля”, а також надає інформацію про види та структуру вольових дій, використовуючи матеріали Додатку 2.2.4.

➔ 5. Робота в групах “Вольові якості та стратегії їх формування у дітей”

Мета: підвищити рівень обізнаності батьків про вольові якості людини та відпрацювати стратегії формування вольових якостей у дитини.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.2.5.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам об’єднатися в групи по 4 – 5 осіб та протягом 15 хв. визначити (по 7 – 8 хв. на кожне питання):

- *Які існують вольові якості?*
- *Стратегії (способи досягнення мети) формування вольових якостей у дітей.*

Відповіді необхідно зафіксувати їх на аркуші альбому для фліпчарту у формі таблиці:

Таблиця

Вольові якості	Стратегії формування вольових якостей
ініціативність	стимулювати прагнення дитини у реалізації її цікавих, оригінальних, творчих ідей; спонукати дитину самостійно ставити перед собою завдання та без нагадувань і спонукань інших виконувати їх
рішучість	спонукати дитину в процесі боротьби її мотивів своєчасно та впевнено приймати рішення на користь домінуючого мотиву, без зайвих вагань та сумнівів
дисциплінованість	для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку особливо актуальними є ігри з правилами, особливо з правилами-заборами, коли гравцеві слід докласти вольових зусиль, щоб не порушити їх
цілеспрямованість	навчати дитину визначати різні цілі та мотивувати її до свідомої і активної спрямованості в процесі досягнення певного результату; схвалювати, поважати та підкреслювати значущість успіхів дитини; підтримувати дитину в ситуації неуспіху на шляху до досягнення мети, вчити дитину адекватно сприймати неуспіх та підкріплювати віру дитини в її сили та можливості
відповідальність	допомагати дитині усвідомити, що вона відповідальна за будь-які власні вчинки, не дозволяючи дитині перекидати відповідальність на інших; формувати уміння та навички дитини усвідомлювати відповідальність за власні вчинки, вміння прогнозувати наслідки власних вчинків тощо

Потім представники від груп презентують результати напрацювань наступним чином:

1. спочатку розглядають вольові якості: представники від груп по черзі називають по одній вольовій якості, не повторюючись, до повного вичерпання списку у кожної групи;
2. потім аналогічним способом розглядаються стратегії формування визначених вольових якостей.

Тренер узагальнює результати напрацювань груп та доповнює інформацію, використовуючи матеріали Додатку 2.2.5.

➔ 6. Інформаційне повідомлення “Формування вольових дій у дитини”

Мета: розглянути основні етапи та закономірності формування вольових дій у дитини.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.2.6.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію про основні етапи та закономірності формування вольових дій у дитини.

До уваги тренера!

Тренер зазначає, що вольові якості у прийомних дітей, дітей-вихованців дуже часто несформовані, тому завдання батьків має полягати у стимулюванні дітей до вольових дій шляхом їх активного залучення до різних видів діяльності, визнання їх успіхів, схвалення та підтримки у виконанні різних видів діяльності, віри в їх сили та можливості.

Саме в **самостійній трудовій діяльності** вольові якості досягають найвищого розвитку.

➔ 7. Вправа “Дерево”

Мета: дати учасникам практичний досвід відчуття власної спроможності, впевненості, рішучості та готовності діяти.

Час проведення: 20 хв.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам стати в коло на деякій відстані один від одного, кожен має сильно надавити п'ятками на підлогу, руки стиснути в кулачки, міцно стиснути зуби. Ведучий говорить, звертаючись до учасників: “Уявіть, що Ви – могутнє, міцне дерево, у Вас сильне коріння, і ніякі вітри Вам не страшні. В складних життєвих ситуаціях, коли хочеться плакати, сваритися, битися, – станьте сильним і могутнім “деревом”, скажіть собі, що Ви, сильні, у Вас все вийде, і все буде добре. Ви – впевнена людина”. Потім учасники беруться за руки, підіймають їх догори, продовжуючи надавлювати п'ятками на підлогу. Тренер продовжує: “Ви разом велика сила. Самотньому дереву важко, разом ми цілий ліс. Разом нам не страшні ніякі негоди”. Після цього тренер пропонує учасникам розслабитися, перестати надавлювати п'ятками на підлогу, помахати руками, розслабити м'язи тощо.

Запитання для обговорення:

1. *Який досвід Ви отримали в цій вправі?*
2. *Чи допоможе він Вам у взаємодії з дітьми?*
3. *Чи легко було виконати завдання?*
4. *Чи виникали якісь труднощі, і з чим вони пов'язані?*

Додаток 2.2.1.

➔ Емоції та почуття

Емоції та почуття органічно взаємопов'язані: **емоції** – це більш *широке поняття*, а **почуття** вужче, оскільки вони є одним із проявів емоційних переживань [5]. Проаналізуємо співвідношення понять “емоції” та “почуття”:

1. *емоції*, як правило, мають *характер орієнтувальної реакції*, тобто несуть первинну інформацію про недостатність чи надмірність чого-небудь, тому вони часто бувають невизначеними та недостатньо усвідомленими. Тобто, *емоції* – це *тимчасові, безпосередні переживання* якого-небудь постійного почуття.
2. *Почуття*, навпаки, в переважній більшості *постійні, предметні та конкретні*. Тому таке поняття як “*неясне, невиразне почуття*” свідчить про невизначеність почуттів або може розглядатись як *процес переходу від емоційних відчуттів до почуттів*;
3. *емоції* пов'язані переважно з *біологічними процесами*, а *почуття* – з *соціальною сферою* (людина не може переживати почуття взагалі, оскільки почуття завжди пов'язані з ким-небудь або чим-небудь, тобто об'єктом прихильності);
4. *емоції* переважно пов'язані з *домінуванням несвідомого*, а *почуття* – максимально представлені у *нашій свідомості*.

Найбільш істотною характеристикою емоцій є їх *суб'єктивність*.

Додаток 2.2.2.

➔ Основні види емоцій. Форми переживання емоцій та почуттів

До **основних емоцій** відносяться [2]:

1. *радість* – це позитивний емоційний стан, пов'язаний з можливістю достатньо повно задовольнити актуальну потребу;
2. *здивування* – це емоційна реакція, яка не має чітко вираженого позитивного або негативного знаку, на раптово виникаючі обставини;
3. *страждання* – це негативний емоційний стан, пов'язаний з отриманням достовірної або уявної такої інформації про неможливість задоволення важливих життєвих потреб;
4. *гнів* – це емоційний стан, негативний за знаком, який протікає переважно у формі афекту та викликається раптовим виникненням серйозної перешкоди на шляху задоволення виключно важливої для суб'єкта потреби; це бурхливий вияв злості;
5. *відраза* – це негативний емоційний стан, який викликається об'єктами (предметами, обставинами, людьми), зіткнення з якими вступає в різке протиріччя з ідеологічними, моральними або естетичними принципами та установками суб'єкта;
6. *страх* – це негативний емоційний стан, який виникає при отриманні суб'єктом інформації про реальну або уявну загрозу чи небезпеку;
7. *презирство* – це негативний емоційний стан, який виникає в міжособистісних взаємостосунках та породжується неузгодженістю життєвих позицій, поглядів та поведінки суб'єкта з життєвими позиціями іншого;
8. *сором* – негативний стан, який виявляється в усвідомленні невідповідності власних думок, вчинків та зовнішності не тільки очікуванням оточуючих, але і власним уявленням про належну поведінку та зовнішній облік.

Переживання емоційних станів завжди супроводжується відповідними **зовнішніми та внутрішніми вираженнями** [3]:

1. зовнішні вираження виявляються у рухах, позах, руховій та вокальній міміці, інтонаціях мовлення, рухах очей тощо;
2. внутрішні вираження виявляються у прискореному серцебитті, диханні, підвищеному кров'яному тиску, змінах в ендокринних залозах, органах травлення та виділення.

Емоційні стани (психічні стани) виявляються у таких **формах переживання емоцій та почуттів** [6] є:

1. *настрій* – це загальний емоційний стан, який своєрідно забарвлює на певний час діяльність людини, характеризує її життєвий тонус. Розрізняють настрої позитивні, які виявляються у бадьорості, і негативні, які пригнічують, викликають пасивність;
2. *афекти* – це сильне, короткочасне збудження, що виникає раптово, оволодіває людиною так сильно, що вона втрачає здатність контролювати свої дії та вчинки (наприклад, сильна радість, вибух гніву, страх тощо);
3. *стрес* – це стан психічного напруження, який виникає у людини в складних тяжких умовах у повсякденній діяльності та за особливих умов (аварії, природні катаклізми та ін.); неспецифічна реакція організму у відповідь на дуже сильну дію (подразник) зовні, яка перевищує норму, в тому числі для конкретної особистості, а також відповідна реакція нервової

системи. **Важливо пам'ятати, що стрес – це не те, що з Вами відбулось, а те як Ви сприймаєте те, що відбулось;**

4. *фрустрація* – це емоційний стан, викликаний неуспіхом чи ситуаціями перешкоди на шляху до задоволення потреб та бажань. Стан фрустрації супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратуванням, тривогою, відчаєм тощо;
5. *пристрасті* – це сильні, стійкі, тривалі почуття, які захоплюють людину, володіють нею і виявляються в орієнтації всіх прагнень особистості в одному напрямку, у зосередженні їх на одній меті. Розрізняють пристрасті позитивні і негативні, які виявляються у різних сферах людського життя та діяльності, – праці, навчання, спорті, мистецтві та ін.

Загалом, під **психічним станом** розуміють тимчасовий функціональний рівень психіки, який відображає взаємодію впливу внутрішнього середовища організму або зовнішніх чинників та визначає спрямованість перебігу психічних процесів у цей момент і вияв психічних властивостей людини. Психічний стан тісно пов'язаний з індивідуальними властивостями особистості, оскільки він характеризує психічну діяльність не загалом, а індивідуально. Наприклад, стан страху в однієї людини може виявлятися у психічному збудженні, а в іншої – у психічному “паралічі”, гальмуванні психічної діяльності. Тобто, психічні стани можуть позитивно впливати на виконувану діяльність, на процес спілкування, а можуть і дезорганізувати їх. До психічних станів також відносять стан *сну* (стан спокою організму, що настає періодично і супроводжується повним або частковим відключенням свідомості й ослабленням ряду фізіологічних процесів), *втоми* (характеризує знижений стан працездатності під впливом тривалої дії навантажень), *релаксації* (стан спокою, розслаблення та відновлення), *оптимального робочого часу* (це стан, коли людина діє найбільш ефективно) тощо.

Додаток 2.2.3.

➔ Розвиток емоцій та їх значення в житті людини (вікові й статеві особливості розвитку емоційної сфери особистості)

На базі вроджених реакцій, тобто безумовних рефлексів (у дитини добре виражені позіхальний, смоктальний і ковтальний рефлекс), у людини розвивається сприйняття емоційного стану найближчого оточення.

Найбільш **ранні емоційні прояви у дітей** пов'язані з органічними потребами дитини (у кисні, їжі, теплі тощо, новонароджена дитина чує, бачить, відчуває біль, тепло, холод, сприймає запахи і різні смакові подразнення) та відображаються на рівні [1]:

- 1) відчуття **страху** під час сильного звуку чи втрати опори;
- 2) **незадоволення** – при обмеженні рухів, голоді;
- 3) **задоволення** – при відчутті ситості, поглажуванні, покачуванні.

Загалом, вроджену здатність викликати емоції мають наступні потреби, які є фундаментом емоційного життя:

- 1) самозбереження – страх;
- 2) у свободі рухів – гнів;
- 3) подразники, які свідчать про психічну захищеність – задоволення.

Якщо у ранньому дитинстві **гнів** викликається лише обмеженнями у свободі рухів, то у 2 – 3 роки у дитини розвиваються **ревнощі** та **заздрощі** як соціальні форми гніву.

Ревнощі – це почуття пристрасної недовіри, сумнівів у любові, увазі, коханні та вірності. Ревнощі, з одного боку, є емоційним стресом для будь-якої людини, який спричиняє відчуття незахищеності, відчуття того, що по відношенню до власного щастя та благополуччя з'явилась загроза, з іншого – є досить природним відчуттям.

Заздрість – це ревнісне ставлення до надбань і досягнень інших, це різновид ненависті. Заздрісник ніколи не може мати гарного настрою та задоволеного вигляду.

У 3 – 5 років у дітей формується **сором**, який є соціальною формою страху.

Позитивні емоції розвиваються у дитини через ігрову та дослідницьку діяльність:

- спочатку у дитини виникає задоволення на момент отримання бажаного результату (емоції відіграють роль заохочення);
- пізніше задоволення дитини пов'язано не з результатом, а з процесом діяльності, тобто його змістом (емоції виконують функціональну роль);
- у дітей трохи старших, задоволення виникає на початку діяльності, і ні результат дії, ні сам процес не є центральними в емоції дитини. В цьому випадку дитина переживає задоволення, передбачаючи подію, тобто важливий стан очікування задоволення.

У ранньому віці емоції дітей мають афективний характер: емоційний стан виникає раптово, протікає бурхливо і швидко зникає. Поняття контролю за проявом емоцій виникає у дітей старшого дошкільного віку під впливом взаємодії з оточуючими.

Розвиток негативних емоцій у дітей значною мірою обумовлено нестійкістю емоційної сфери дітей та тісно пов'язано з фрустрацією. Якщо раннє дитинство супроводжують часто повторювані стани фрустрації та стереотипні форми її подолання, відповідно у одних дітей може закріплюва-

тись байдужість, безініціативність, а у інших – агресивність, заздрість, озлобленість. Тому у вихованні дітей дорослим не слід вимагати виконання своїх вимог лише прямим тиском, необхідно давати дитині можливість самій досягати поставленої мети. Значну роль у формуванні, наприклад, агресивності дитини відіграє характер покарань.

Одночасно з формуванням у дітей позитивних та негативних почуттів поступово формуються **моральні почуття** (що таке “добре”, що таке “погано” – під впливом похвали, схвалень, обмежень, казок тощо), і **естетичні почуття** (за допомогою малювання, музики, відвідування театрів, концертів).

Позитивні емоції лежать в основі моральності і творчих здібностей людини.

Навчання в школі сприяє ще більш свідомому контролю дітьми емоцій та поведінки за рахунок розширення кола їх знань, усвідомлення власної відповідальності за дотримання чи недотримання правил та збагачення життєвого досвіду в цілому. Поряд з цим, в процесі навчальної діяльності починають формуватись інтелектуальні почуття, які також сприяють свідомій регуляції поведінки дітей. Інтелектуальні почуття – це почуття, що проявляються в пізнавальних інтересах, допитливості, навчальних уподобаннях тощо.

У підлітків порівняно зі школярами молодших класів поліпшується вербальне позначення емоцій.

Для емоційної сфери підлітків характерні такі особливості:

- дуже велика емоційна збудливість, тому підлітки вирізняються запальністю, бурхливим виявом своїх почуттів, пристрастю: вони гаряче беруться за цікаве діло, жагуче обстоюють свої погляди, готові “вибухнути” на найменшу несправедливість до себе й своїх товаришів;
- більша стійкість емоційних переживань порівняно з молодшими школярами; зокрема, підлітки довго не забувають образи;
- підвищена готовність до очікування страху, що виявляється у тривожності; підвищення тривожності в старшому підлітковому віці, пов’язане з появою інтимно-особистісних відносин з людиною, яка викликає різні емоції, у тому числі у зв’язку зі страхом видатися смішним;
- суперечливість почуттів: часто підлітки з запалом захищають свого товариша, хоча розуміють, що той гідний осуду;
- виникнення переживання не лише з приводу оцінки підлітків іншими, а й із приводу самооцінки, яка виникає в них у результаті формування самосвідомості;
- дуже розвинене почуття приналежності до групи, тому вони гостріше й хворобливіше переживають несхвалення товаришів, ніж несхвалення дорослих або вчителів; часто з’являється страх бути зневаженим групою;
- висування високих вимог до дружби, в основі якої лежить не спільна гра, як у молодших школярів, а спільність інтересів, моральних почуттів; дружба в підлітків більш вибіркова й інтимна, більш тривала; під впливом дружби змінюються й підлітки, щоправда, не завжди в позитивний бік.

Статеві відмінності в емоційній сфері: у перші роки життя немає розбіжностей щодо частоти й тривалості емоційних реакцій у хлопчиків і дівчаток, але з віком їхня частота й інтенсивність у хлопчиків зростає, а в дівчаток – зменшується. Це пояснюється тим, що дівчатка, маючи ті самі агресивні тенденції, що й хлопчики, намагаються менше проявляти їх через стійкі переконання оточуючих про те, що дівчинка повинна бути ніжною, ласкавою, доброзичливою. Водночас до агресії хлопчиків навколишні ставляться прихильніше, пояснюючи це їх мужністю, сміливістю, загартованістю.

У молодших школярів спостерігаються відмінності між хлопчиками й дівчатками за низкою емоційних станів. Показники тривожності в хлопчиків нижче, ніж у дівчат. У дівчат молодших

класів на тлі меншої, ніж у хлопчиків, кількості невротичних реакцій найчастіше проявляється нестійкість настрою, примхливість, плаксивість, смуток, туга, сором'язливість, боязливість, схильність до страхів, підвищена вразливість. У хлопчиків семи років домінує міжособистісна тривожність, шкільна тривожність переважає в 8-9-річному віці. Шкільна тривожність – це порівняно м'яка форма прояву емоційного неблагополуччя дитини, що проявляється в хвилюванні, підвищеному занепокоєнні в навчальних ситуаціях, у класі, чеканні поганого ставлення до себе, негативної оцінки з боку педагогів, однолітків, дитина відчуває власну неповноцінність тощо. На ґрунті більшої кількості невротичних реакцій у хлопчиків молодших класів спостерігають агресивність, забіякуватість, гіперактивність.

Таким чином, відмінності в емоційній сфері чоловіків і жінок обумовлені саме особливостями виховання.

➔ Воля: види та структура вольових дій

Воля – це психічний процес свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї поведінки і діяльності з метою досягнення поставлених цілей [2].

Воля людини формувалась в процесі суспільно-історичного розвитку людства у трудовій діяльності: у боротьбі за існування, долаючи труднощі, напружуючи сили чи стримуючись, людина виробила в собі різні якості волі.

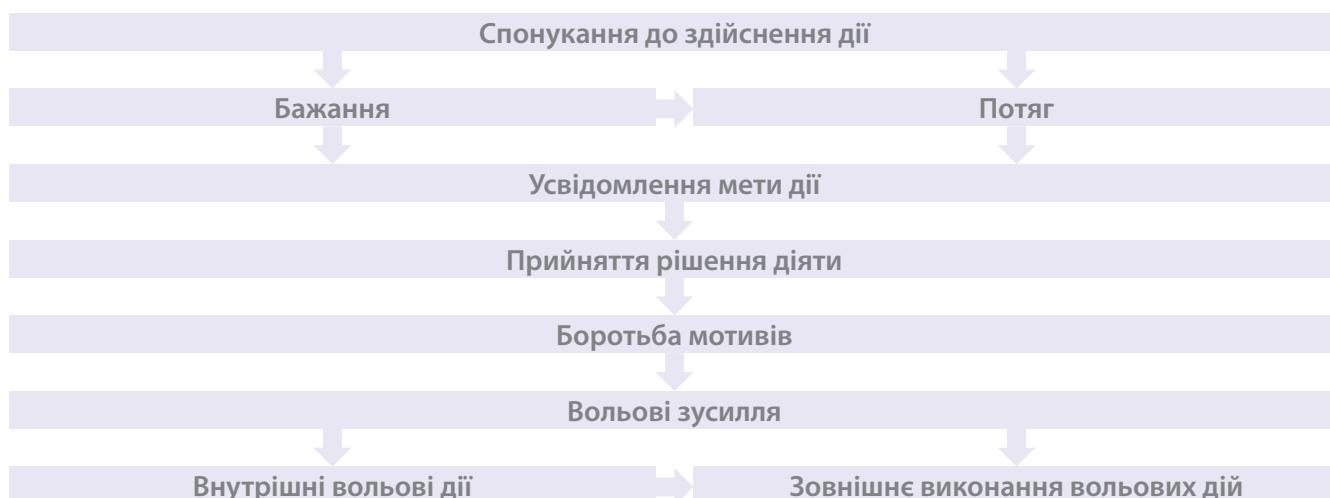
Воля виявляється у своєрідному **зусиллі**, у внутрішньому напруженні, яке переживає людина, переборюючи внутрішні та зовнішні труднощі, у прагненні до дій або у стримуванні себе. Внутрішні труднощі виявляються в ситуації, коли бажання людини суперечать поставленим завданням, або людина відчуває втому тощо. Тобто в процесі вольових зусиль відбувається мобілізація внутрішніх ресурсів людини.

Головна функція волі: свідомо регуляція активності в ускладнених умовах життєдіяльності. В основі даної регуляції лежить взаємодія процесів збудження та гальмування нервової системи (тому зазначену вище функцію конкретизують на активізуючу та гальмівну).

У вольовій діяльності розрізняють наступні **види вольових дій**:

- 1) **мимовільні дії** – це неусвідомлювані дії та рухи, насамперед безумовно-рефлекторні рухи, які викликаються безумовними подразниками і здійснюються підкорковими відділами ЦНС (вони пов’язані із захистом організму від ушкоджень або із задоволенням органічних потреб: відсмикування руки під час дотику до гарячого предмету, ковтання, чхання, різні виразні рухи – коли радієм – посмішка, під час здивування – підіймаєм брови; на рівні поведінки – імпульсивні та неусвідомлені дії – реакції на шум за вікном тощо, стан афекту);
- 2) **довільні дії** – завжди свідомі, спрямовані на досягнення поставленої мети та характеризуються цілеспрямованістю та відповідною організованістю. У процесі свідомого виконання завдання рухи контролюються, стають довільними. Довільні дії людини виникають умовно-рефлекторним шляхом з мимовільних рухів (спочатку всі рухи дитини мимовільні, а потім в результаті навчання та виховання дитина навчається читати, писати, грати на музичному інструменті тощо).

Психологічна структура вольової дії

Основними ознаками вольових дій є:

- свідоме подолання перешкод на шляху до досягнення мети;
- конкуруючі мотиви;
- наявність вольового зусилля.

Додаток 2.2.5.

➔ Вольові якості людини

Сукупність позитивних якостей волі, властивих людині, зумовлюють її силу волі. **Сила волі** – це узагальнена здатність долати труднощі, які виникають на шляху до досягнення мети. Об'єктивним показником прояву сили волі є прояв вольових зусиль з метою подолання перешкод.

Проявом сили волі є наступні особистісні риси [2]:

- 1. Цілеспрямованість** – свідомо та активна спрямованість особистості на досягнення певної мети; уміння людини керуватись у своїх діях не випадковими прагненнями, а стійкими переконаннями, принципами;
- 2. Наполегливість** – практично тотожне поняттю цілеспрямованості та характеризується прагненням людини досягати поставлену мету, навіть в найскладніших умовах. Від наполегливості слід відрізнити упертість. Це прояв не сили, а слабкості волі, який характеризується відстоюванням власних бажань, інтересів, незалежно від обставин, аргументів інших людей. Така людина у своїй діяльності керується не інтелектуальними аргументами, а власними бажаннями;
- 3. Витримка та самовладання** – це здатність людини володіти собою, керувати власною поведінкою в цілому та контролювати прояв емоцій, зокрема. Самовладання є важливим компонентом такої якості як мужність – володіючи собою, людина сміливо береться за відповідальне завдання, хоча й знає, що його виконання пов'язане з небезпекою для неї, навіть загрожує її життю. Відсутність витримки та самовладання роблять людину нестриманою та імпульсивною – це нездатність володіти собою, впадання під вплив емоцій та почуттів, розпач, порушення дисципліни, відступ перед труднощами;
- 4. Ініціативність** – здатність самостійно ставити перед собою завдання та без нагадувань і спонукань інших виконувати їх;
- 5. Самостійність** – це здатність усвідомлено приймати рішення та уміння не піддаватися впливу різних факторів, які перешкоджають досягненню поставленої мети. Самостійна людина здатна критично оцінювати поради та пропозиції інших людей, діяти на основі власних поглядів та переконань і при цьому вносити в свої дії корективи, сформовані на основі отриманих порад. Протилежною якістю до самостійності є навіюваність;
- 6. Рішучість** – це здатність своєчасно та швидко приймати рішення під час боротьби мотивів, тобто без зайвих вагань та сумнівів вибирати домінуючий мотив та адекватні засоби для досягнення поставленої мети; це здатність як приймати рішення, так і діяти. Від рішучості теж слід відрізнити імпульсивність, яка характеризується поспішністю в прийнятті рішень та необдуманістю вчинків;
- 7. Послідовність дій людини** – вчинки, які здійснює людина, виходять із основного принципу, якому людина підпорядковує все другорядне. Послідовність дій тісно пов'язана з **самоконтролем** (це здатність людини контролювати свою діяльність) та **самооцінкою** (це усвідомлення власної ідентичності незалежно від зовнішніх впливів. Вона складається в процесі пізнання людиною себе. За змістом самооцінка розрізняється як завищена, занижена та адекватна, саме остання сприяє розвитку людини. Завищена або занижена утруднюють цей процес. Те, як людина оцінює себе – переживання гідності, самозадоволення, самоповага або приниження, почуття неповноцінності – частково залежить від її соціального статусу, але ще більш від оцінок, які вона отримує від значимих для неї осіб відображає ступінь розвитку в людини почуття самоповаги, відчуття особистої цінності і позитивного ставлення до всього, що входить до сфери його “Я”).

➔ Основні етапи та закономірності формування вольових дій у дитини

Воля формується у ході вікового розвитку людини. Як і всі психічні процеси, воля розвивається не сама по собі, а у зв'язку з загальним розвитком особистості людини.

У новонародженої дитини переважають рефлексорні рухи та деякі інстинктивні дії. Перші бажання дитини характеризуються нестійкістю – швидко змінюють одне одного та мають невизначений характер [4].

У 2-х річному віці у дитини вперше відмічається боротьба мотивів. Вибір морального порядку дитина, як правило, здатна здійснювати у 3-х річному віці за умови, якщо рівень розвитку дитини відповідає віку, а також сформовані моральні установки в процесі взаємодії з дорослими. Характер сформованих моральних установок дитини значною мірою залежить від моральних установок дорослих, оскільки дитина в перші роки життя намагається повністю копіювати дії дорослих і поступово в процесі розумового розвитку вона починає аналізувати дії дорослих та робити певні висновки.

Якщо у ранньому дитинстві батьки у всьому намагаються догоджати дитині, відповідно у дитини буде спостерігатись недостатність вольового розвитку. Необхідною умовою виховання дитини в сім'ї є формування у неї свідомої дисципліни: вчити дотриманню необхідних правил поведінки, здатність співставляти свої бажання з реальними можливостями батьків тощо.

Зазвичай, досить високий рівень розвитку волі найчастіше зустрічається у дітей, які займаються творчою та іншою діяльністю відповідно до власних інтересів та потреб.

Важливу роль у вихованні вольових якостей відіграє **школа** (вимоги, дисципліна).

Вольові якості досягають найвищого розвитку в **самостійній трудовій діяльності**.

Вольове регулювання включає три компоненти [2]:

- 1) **когнітивний** – важливу роль відіграє мислення, мова та мовлення. **Мислення** проявляється в свідомому виборі мети, підборі засобів для її досягнення та виконанні запланованих дій. На рівні мови слово замінює собою зовнішній подразник, а в цілому **мова як сигнал викликає цілеспрямовані дії**: одні з них затримуються, гальмуються, а інші – спрямовуються на досягнення поставленої мети;
- 2) **емоційний**: воля пов'язана з **емоціями та почуттями**, оскільки, як правило, ми звертаємо увагу на предмети та явища, які викликають у нас певні емоції та почуття. Проте емоції та почуття можуть як стимулювати, так і гальмувати вольові зусилля людини;
- 3) **поведінковий** (діяльнісний).

Тема 2.3. Мотиваційна сфера особистості

Мета: розкрити основні закономірності розвитку мотиваційної сфери на різних вікових етапах та визначити стратегії формування у дітей мотивації до навчання та праці, в тому числі в ситуації виховання прийомних дітей, дітей-вихованців, які мали негативний досвід формування мотивації.

Завдання:

- розкрити зміст понять “потреби”, “мотиви” та “мотивація”;
- розглянути фактори, які впливають на формування мотивації;
- визначити чинники, які обумовлюють потреби людини, та розглянути класифікацію потреб;
- актуалізувати знання про потреби дитини з урахуванням її вікових особливостей та сфер розвитку;
- розкрити особливості розвитку мотиваційної сфери з урахуванням вікової періодизації;
- проаналізувати стратегії формування у дітей мотивації до навчання та праці;
- охарактеризувати процес розвитку здібностей у дітей.

Головні ідеї:

- джерелом активності людини, її діяльності виступають різноманітні потреби; основу мотиваційної сфери особистості становлять потреби;
- потреба, як і будь-який стан особистості, завжди пов’язана з наявністю у людини відчуття задоволення чи незадоволення. Тому потреба активізує організм, стимулює поведінку людини, спрямованої на пошук задоволення потреби;
- мотив, через який ми прагнемо до досягнення мети, пов’язаний із задоволенням певних потреб;
- мотиваційна сфера є “ядром особистості”, яке визначає її основні властивості, перш за все спрямованість та основні цінності (О.М. Леонтьєв);
- мотивація – це процес безперервного вибору та прийняття рішення на основі зважування поведінкових альтернатив;
- наявність уміння ставити мету є показником зрілості мотиваційної сфери.

Загальна тривалість: 4 год. 10 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Сутність мотивації та фактори впливу на її формування (1 год. 15 хв.)				
1.	“Мотивація – це...”	Обговорення у колі	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
2.	Фактори, які впливають на формування мотивації	Робота в групах, інформаційне повідомлення	1 год.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.3.1.
Сесія II. Розвиток мотиваційної сфери (1 год. 20 хв.)				
3.	Потреби – основа мотиваційної сфери особистості	Мозковий штурм, інформаційне повідомлення	50 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.3.2.
4.	Особливості розвитку мотиваційної сфери	Інформаційне повідомлення	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.3.3.
Сесія III. Формування у дітей мотивації до навчання та праці (1 год. 35 хв.)				
5.	“Схвалення”	Вправа	45 хв.	Аркуші паперу А 4 та ручки для кожного учасника
6.	Формування у дітей мотивації до навчання та праці	Робота в групах, інформаційне повідомлення	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.3.4.
7.	Розвиток здібностей у дітей	Мозковий штурм, інформаційне повідомлення	20 хв.	Аркуші паперу А 4 та ручки для кожного учасника, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.3.5.

Глосарій до теми:

Потреба – це внутрішній стан фізіологічного або психологічного відчуття людиною необхідності в чомусь. Потреба, як будь-який стан особистості, завжди пов'язана з наявністю в особистості відчуття задоволення або незадоволення. Потреби людини формують її мотиви.

Мотив – це форма прояву потреби, спонукання до діяльності, пов'язане з задоволенням потреб людини. Мотиви діяльності та поведінки людини пов'язані з її органічними та культурними потребами. Мотив виконує три функції: спонукаючу, спрямовуючу та регулюючу.

Поняття “**мотивація**” більш ширше поняття, ніж поняття “мотив”. Слово “мотивація” використовується в сучасній психології у подвійному значенні: як система факторів, детермінуюча поведінку (потреби, мотиви, цілі, наміри, прагнення та ін.) та як характеристика процесу, який стимулює та підтримує поведінкову активність на певному рівні.

Мотивація – система взаємопов'язаних та підпорядкованих мотивів діяльності особистості, які свідомо визначають лінію її поведінки. Вона залежить від характеру моральної свідомості, ціннісної орієнтації, рівня загальної культури, здатності до критичного осмислення ситуації, волевих якостей людини. Мотивація є рушійною силою будь-якої людської діяльності.

Мета – це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти у своїй діяльності.

Спрямованість – це властивість особистості, що становить собою систему взаємопов'язаних внутрішніх спонукань, які спрямовують та орієнтують її життєвий шлях у соціальному просторі й часі. Тобто під *спрямованістю* розуміють систему домінуючих мотивів.

Інтерес – це специфічна форма прояву пізнавальної потреби. Суб'єктивно інтерес виявляється в емоційному відношенні (забарвленні), яке супроводжує процес пізнання або увагу до конкретного предмету, об'єкту. Тобто **в інтересі поєднуються емоційне та раціональне**. Істотна характеристика інтересу полягає в тому, що за умови задоволення інтересу, він не зникає, а навпаки, викликає нові інтереси більш високого рівня пізнавальної діяльності.

Самооцінка – це знання про себе, поєднане з певним ставленням до себе.

Самосвідомість – це здатність людини усвідомити саму себе, своє “Я”, свої потреби, інтереси, цінності, своє буття і його сенс, власну поведінку й переживання тощо.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного здійснення певної діяльності й визначають відмінності в оволодінні необхідними для неї знаннями, вміннями та навичками.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I. Сутність мотивації та фактори впливу на її формування

➔ 1. Обговорення у колі “Мотивація – це ...”

Мета: визначити розуміння учасниками змісту поняття “мотивація”.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам у режимі мозкового штурму дати відповідь на питання:

- Який зміст і значення Ви вкладаєте у поняття “мотивація”?

Відповіді фіксуються тренером на аркуші альбому для фліпчарту.

На наступному етапі тренер характеризує зміст поняття “мотивація”, а також дотичних до неї понять – “потреби” та “мотиви” (див. зміст понять у глосарії).

Запитання для обговорення:

1. Чи легко було виконати завдання?
2. Чи виникали якісь труднощі і з чим вони пов’язані?

➔ 2. Робота в групах, інформаційне повідомлення “Мотиваційна сфера особистості”

Мета: охарактеризувати мотиваційну сферу особистості, її складові; розглянути фактори, які впливають на формування мотивації у людини та стадії формування мотивації.

Час проведення: 1 год.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.3.1.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Робота в групах (40 хв.):

Тренер пропонує учасникам об’єднатися у групи по 4 – 5 осіб та протягом 20 хв. обговорити по черзі наступні два питання:

- Що спонукає людину до будь-яких видів діяльності?
- Які фактори стимулюють (заохочують) людину до діяльності?

Тренер пропонує учасникам у малих групах на аркуші альбому для фліпчарту намалювати таблицю із двох колонок, в які вони будуть фіксувати варіанти відповідей. Тренер по черзі називає питання для обговорення. На кожне питання відводиться 10 хв. для обговорення.

Зазначені питання для груп тренер презентує на плакаті або у формі слайдової презентації.

За результатами обговорення учасники презентують свої напрацювання (на кожну групу по 5 хв.).

■ 2-ий етап – Інформаційне повідомлення (20 хв.):

Після презентацій напрацювань груп тренер надає інформацію учасникам про мотиваційну сферу особистості: її складові; фактори, що впливають на формування мотивації та стадії формування мотивації (див. Додаток 2.3.1.).

Запитання для обговорення:

1. Яким чином минула соціальна ситуація розвитку прийомних дітей впливала на формування у дітей мотивації до навчання та праці відповідно до їх віку та розвитку?

Сесія II.

Розвиток мотиваційної сфери

➔ 3. Мозковий штурм, інформаційне повідомлення “Потреби – основа мотиваційної сфери особистості”

Мета: актуалізувати знання учасників про потреби дитини з урахуванням її вікових особливостей розвитку; визначити чинники, які обумовлюють потреби людини; розглянути класифікацію потреб людини.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.3.2.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Мозковий штурм (30 хв.):

Тренер пропонує учасникам шляхом мозкового штурму згадати потреби дітей відповідно до їх віку та сфер розвитку. Відповіді учасників тренер фіксує в таблиці на аркуші альбому для фліпчарту (нотує коротко, узагальнюючи по сферах розвитку). Таблиця повинна складатись із п'яти колонок за ознакою віку дітей: від народження до 1 року; від 1 до 3 років; від 3 до 6 років; від 6 до 12 років, від 12 до 18 років.

До уваги тренера!

У процесі визначення потреб дітей тренер повинен акцентувати увагу учасників на визначенні потреби як необхідності в чомусь, нужди.

Повторення матеріалу тренінгу: Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі: Посібник тренера. П'ята сесія “Задоволення потреб дитини й формування її прив'язаностей” / Автори-упоряд.: Г.М. Лактіонова, Г.О. Притиск, О.А. Калібаба та ін.; За заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2006. – 40 с. Вправи 5, 7.

Окрім того, тренер може посилатися на тему 2.1. даного посібника у разі, якщо учасники її розглянули.

■ 2-ий етап – Інформаційне повідомлення (20 хв.):

Тренер надає інформацію учасникам про чинники, які обумовлюють потреби людини; класифікацію потреб людини у відповідності до Додатку 2.3.2.

До уваги тренера!

Варто акцентувати увагу на тому, що в умовах колективного виховання задоволення потреб дітей відповідно до ієрархії потреб за Маслоу залишається лише на первинному рівні, а саме задоволенні фізіологічних потреб. Інші рівні потреб не можуть бути задоволені в повній мірі через відсутність індивідуального підходу до дитини, який можна реалізувати лише в сімейному середовищі. Поряд з цим, як у дітей, так і дорослих, є потреби у тому, щоб відчувати безпеку, приналежність, повагу зі сторони значущих близьких людей, що неможливо забезпечити в умовах колективного підходу до виховання дітей.

Рівень задоволення фізіологічних потреб забезпечує лише виживання людини, проте є недостатнім для прагнення та реалізації потреб вищого рівня, що, в свою чергу, гальмує розвиток мотиваційної сфери в цілому.

Запитання для обговорення:

1. *Які потреби у прийомних дітей, дітей-вихованців, які мали досвід несприятливої соціалізації?*
2. *Чи відповідають потреби прийомних дітей, дітей-вихованців їх біологічному віку? Якщо так, то чому? Якщо ні, як це можна пояснити?*

➔ 4. Інформаційне повідомлення “Особливості розвитку мотиваційної сфери”

Мета: розглянути особливості розвитку мотиваційної сфери з урахуванням вікової періодизації.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.3.3.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію учасникам про розвиток мотивації на різних етапах вікового розвитку.

До уваги тренера!

По завершенню інформаційного повідомлення тренер має зауважити, що мотиви та інтереси дитини не виникають самі по собі (“з нічого”), вони визначаються тією діяльністю, в яку залучена дитина, а також тими обов’язками, які на неї покладаються вдома або школі.

Це означає, що формування та розвиток мотивів, інтересів дитини не повинно відбуватися спонтанно, поза контролем батьків. Оскільки спонтанний розвиток мотивів, інтересів дитини в більшості випадків обумовлює появу у неї негативних, згубних інтересів та звичок.

До того ж, на мотивацію та ефективність виконання дитиною дій впливають ті окремі успіхи чи невдачі, з якими дитина зіштовхується. При цьому переживання дитиною успіху впливає позитивно на діяльність дитини, а невдачі – негативно: не стимулює продовження діяльності та прояву наполегливості. Прийомні діти, які, як правило, мали несприятливий досвід виховання в біологічній сім'ї, що спричинило формування у них мотиву уникнення невдач. Тому головне завдання прийомних батьків, батьків-вихователів полягає у позитивній емоційній оцінці дитини, віри в неї, її схильності, визнанні її сильних сторін (конкретних успіхів дитини, її бажань), стимулюванні до визначення мети, плануванні дій та наданні підтримки, заохоченні, схваленні прагнень дитини тощо.

Необхідно пам'ятати, що цілі, до яких прагне людина, з часом стають її мотивами. А мотиви, у свою чергу, трансформуються в особистісні характеристики та властивості.

Отже, формування мотивації – це виховання ідеалів, світоглядних цінностей, у зв'язку з активною поведінкою, що означає взаємозв'язок усвідомлених та реально діючих мотивів, єдність слова та дії, активну життєву позицію. **Наявність уміння ставити мету є показником зрілості мотиваційної сфери. Постановка перспективної мети і підпорядкування їй поведінки надає особистості моральної стійкості.**

Сесія III.

Формування у дітей мотивації до навчання та праці

➔ 5. Вправа “Схвалення”

Мета: сприяти актуалізації емоційних реакцій учасників, пов'язаних з досвідом отримання успіхів чи переживання невдач у житті.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші паперу А4 та ручки для кожного учасника.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам на аркушах формату А4 записувати відповіді (протягом 3 хв. на кожне питання) на запропоновані тренером запитання:

1. *Запишіть п'ять своїх позитивних рис, які здатні забезпечити Вам успіх у діяльності.*
2. *Запишіть п'ять своїх позитивних рис, які допомагають Вам у спілкуванні з іншими людьми.*
3. *Згадайте і запишіть свої успіхи в минулому (саме ті успіхи, які були емоційно привабливими для вас, про які приємно згадати) та їхній вплив на Ваше життя та діяльність.*
4. *Згадайте і запишіть слова-схвалення, які були висловлені на Вашу адресу іншими людьми (хто це був?) і які мали вплив на Ваше життя, тобто спонукали Вас до активності, надихали на певні досягнення тощо.*

5. Як Ви підбадьорюєте самого себе, коли зазнаєте невдачі, коли відчуваєте які-небудь труднощі?
6. Як Ви підбадьорюєте інших людей, коли хтось зазнав невдачі, відчуває розчарування і значні труднощі?
7. Як Ви хвалите самого себе, коли досягаєте певних успіхів?
8. Як Ви хвалите інших, коли хтось досягнув успіхів, зробив щось важливе?

Після цього тренер заслуховує відповіді бажаючих на кожне питання та проводить загальне обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Як Ви вважаєте, що нам дає отримана інформація?
2. Яким чином слова-схвалення впливають на Ваше життя?
3. Чого і від кого Ви очікували під час переживання невдач?
4. Чи легко було виконувати завдання?
5. Чи виникали якісь труднощі і з чим вони пов'язані?

➔ 6. Робота в групах, інформаційне повідомлення “Формування у дітей мотивації до навчання та праці”

Мета: розглянути стратегії формування у дітей мотивації до навчання та праці та визначити в цьому процесі роль прийомних батьків, батьків-вихователів.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.3.4.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в групи по 4 – 5 осіб та протягом 10 хв. визначити стратегії (способи досягнення мети) формування у дітей мотивації до навчання, праці і зафіксувати їх на аркуші альбому для фліпчарту. Потім представники від груп презентують результати напрацювань до повного вичерпання списку у кожній групі.

Після цього тренер узагальнює результати роботи груп та доповнює інформацію про основні стратегії, використовуючи матеріали Додатку 2.3.4.

До уваги тренера!

Виховання в дитини мотиваційної спрямованості має супроводжуватися впливом на її емоції. Емоції віддзеркалюють співвідношення між мотивами і можливістю успіху у реалізації цих мотивів. Регулююча роль емоцій підвищується, коли вони не тільки супроводжують ту чи іншу діяльність, але й передують їй, що надихає дитину та готує її до включення в діяльність.

➔ 7. Мозковий штурм, інформаційне повідомлення “Розвиток здібностей у дітей”

Мета: розкрити зміст понять “задатки” та “здібності”, окреслити умови формування здібностей у дітей.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші паперу А4 та ручки для кожного учасника, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.3.5.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам шляхом мозкового штурму визначити асоціації з поняттями “задатки” та “здібності”. Запропоновані учасниками відповіді тренер записує на аркуші альбому для фліпчарту та пропонує обговорити наступні запитання:

- Чи існує відмінність між поняттями “задатки” та “здібності”?
- Якщо так, в чому саме?
- Доведіть або спростуйте твердження: “Дитина народжується із сформованими здібностями”

Після невеликого обговорення тренер характеризує поняття “задатки” та “здібності”, види та рівні розвитку здібностей, а також окреслює умови формування здібностей у дітей, використовуючи матеріали Додатку 2.3.5.

До уваги тренера!

Тренер наголошує на тому, що здібності є умовою і продуктом праці. У процесі діяльності діти/люди здобувають знання, оволодівають уміннями, навичками, необхідними для розвитку здібностей. Тому завдання батьків полягає у активному залученні дітей до різних видів діяльності у відповідності з їх віком: ігрової, навчальної, трудової тощо.

Додаток 2.3.1.

“Очень важно уметь разобраться в том, что хочет делать и делает человек. Но еще важнее уметь разобраться в том, по каким мотивам он поступает”

К.К. Платонов

➔ Мотиваційна сфера особистості

Система мотивів, які виконують функцію спонування, спрямування і регулювання діяльності, утворює **мотиваційну сферу особистості**.

Складові мотиваційної сфери [2]:

- актуальні мотиви, які фактично спонукають до діяльності;
- потенційні мотиви, які сформовані, але не виявляються в діяльності.

Мотиваційна сфера людини *динамічна*, мотивація може посилюватися або послаблюватися. Можуть змінюватися ієрархія і стійкість мотивів.

У мотиваційній сфері виокремлюють три зони мотивації:

- центральна зона, у межах якої незадоволені потреби, виступаючи в формі високозначущих мотивів, зумовлюють активну, напружену діяльність;
- зона мотивації, яка пов'язана з потребами, що постійно і легко задовольняються, значущість їх часто людиною недооцінюється, однак втрата їх відразу ж виявляє високу особистісну цінність;
- зона мотивації, в основі якої лежать потреби, для задоволення яких поки що немає можливостей і вони не можуть викликати адекватної для них діяльності.

Розрізняють **дві групи факторів**, які впливають на формування мотивації [3]:

- 1) *внутрішні*: потреби, мотиви, цілі, наміри, бажання, інтереси, переконання, установки тощо;
- 2) *зовнішні*: це об'єктивні умови та обставини діяльності.

Таким чином, мотивація людини представлена як циклічний процес, неперервного взаємовпливу і перетворення, в якому суб'єкт дії і ситуація взаємно впливають одне на одного, результатом чого є реальна поведінка та діяльність вцілому.

Відповідно до проявів мотивів *мотивуючі фактори* поділяються на три групи:

- 1) потреби як основа активності;
- 2) причини, які обумовлюють вибір діяльності залежно від спрямованості особистості;
- 3) суб'єктивні переживання, емоції як форми регуляції (саморегуляції) поведінки і діяльності. Саме в емоціях оцінюється сенс і результат діяльності.

Слід зазначити, що мотиви мають неоднозначний вплив на дії людей. Одні й ті ж самі мотиви в різних людей можуть спричиняти неоднакові дії, і навпаки, ідентичні дії можуть породжуватися різними мотивами. Це можна продемонструвати на прикладі однієї притчі про мудреця, який вирішив з'ясувати, як люди розуміють сенс своєї праці:

“Він став на узбіччя дороги, якою возили каміння на будівництво, і першого-ліпшого візника запитав: “Що ти робиш, чоловіче добрий?”. “Хіба не бачиш, – відповів той, – везу каміння”.

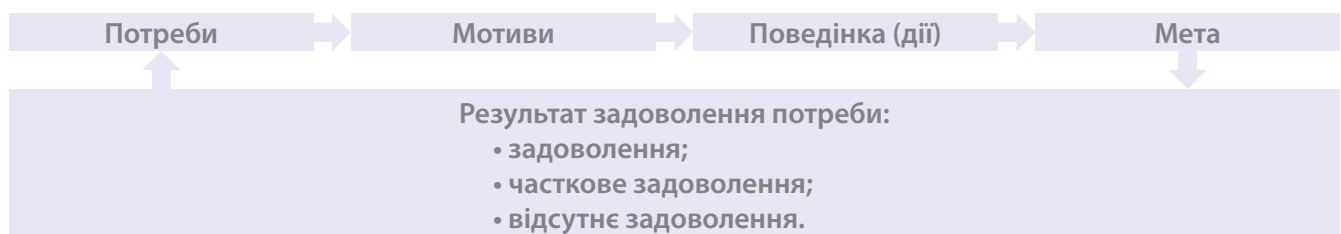
“А ти?” – запитав мудрець іншого. “Заробляю на хліб собі й дітям”. Третій візник сказав: “Будую храм, мудрий старче”.

Зміст цієї притчі доводить, що всі вони виконували одну й ту ж саму працю (возили каміння), за що отримували гроші, проте сенс своїх дій візники розуміли по-різному.

Стадії формування мотивації

1. Виникнення потреби;
2. Пошук шляхів задоволення потреби;
3. Визначення цілей (направленості) дій;
4. Реалізація дій;
5. Отримання винагороди за реалізацію дій;
6. Задоволення потреби, її усунення.

Можна схематично зобразити процес формування мотивації:

Усі мотиви діяльності є результатом відображення людиною умов свого існування та усвідомлення потреб. Мотив як усвідомлена потреба в досягненні бажаних умов і результатів діяльності набуває форми внутрішніх спонукань людини, тобто характеризує **внутрішню мотивацію**. Зовнішні спонукання до діяльності через використання різних стимулів характеризуються як **зовнішня мотивація** [4]. Проте ефективність зовнішніх впливів може бути забезпечена лише за умови, коли вони стають мотивами, суб'єктивно значущими для людини, відповідають її потребам та інтересам.

Додаток 2.3.2.

➔ Потреби – основа мотиваційної сфери особистості

Основу мотиваційної сфери особистості становлять **потреби** – психічне явище необхідності особистості в засобах та умовах свого існування.

Потреба має суб'єктивний та об'єктивний аспекти, що постають як єдність протилежностей. [2]

Суб'єктивний аспект визначається на рівні внутрішніх потреб та їх значення для конкретної особистості, а саме:

- конкретної нестачі, необхідності в чомусь;
- суб'єктивного середовища потреб, тобто внутрішньої системи потреб, рівні їх розвитку й стану в конкретний час, які посилюють або послаблюють імпульс до дії;
- суб'єктивних засобів задоволення потреб;
- суб'єктивної цінності – значущості задоволення потреб та зусиль, необхідних для її задоволення.

Об'єктивний аспект потреб обумовлений потребами суспільства (потреби формуються й розвиваються в контексті розвитку суспільства). Аналізуючи потреби індивіда, необхідно враховувати особливості тих спільнот, до яких він належить. Належність до спільноти є однією з найважливіших детермінант мотиваційної сфери особистості, а саме:

- об'єктом нестачі, потреби;
- об'єктивним середовищем – ситуацією, що сприяє або не сприяє її задоволенню;
- об'єктивними шляхами – засобами, можливостями задоволення потреби;
- об'єктивною цінністю – значущістю задоволення потреби й зусиллями, необхідними для її задоволення.

➔ Класифікація потреб людини

Загалом, стан потреби характеризує чітка предметна спрямованість.

Потреби поділяють на:

- *первинні*, які за своєю природою є фізіологічними (потреби в їжі, сні, теплі тощо);
- *вторинні*, які мають соціально-психологічний характер (потреби в повазі, владі, успіху, визнанні заслуг тощо).

Первинні потреби закладені в людині генетично, а вторинні – є наслідком її соціальної життєдіяльності. Потреби неможливо безпосередньо спостерігати або вимірювати. Про їх існування можна судити лише спостерігаючи за поведінкою людини. Потреба, яка реально відчувається людиною, викликає у неї стан спрямованості здійснити конкретну дію (дії), спрямовані на задоволення цієї потреби. Такий процес і являє собою спонукання. Отже, спонукання – це потреба, усвідомлена з точки зору необхідності здійснення конкретних цілеспрямованих дій. При цьому конкретні дії (поведінка) людини розглядаються як засіб задоволення потреби.

Коли людина досягає поставленої мети, її потреба може бути: задоволена; частково задоволена; незадоволена. Ступінь задоволення потреби впливає на спонукання (чи мотиви) поведінки людини в майбутньому.

Потреби утворюють *ієрархічну структуру*, яка як домінанта визначає поведінку людини. Найпоширенішою є класифікація потреб, запропонована американським психологом А. Маслоу – **концепція ієрархічної моделі потреб** [6]. Підхід Маслоу базується на п'ятиступеневій ієрархії потреб суб'єкта діяльності. Цей підхід передбачає залежність активності людини від рівня задоволення її потреб. В процесі задоволення потреб нижчого рівня домінуючими стають потреби наступних, вищих рівнів. При цьому задоволення потреб вищого рівня в актуалізації характеризуються тим, що чим більше вони задовольняються, тим більше вони зростають.

Маслоу запропонував **наступну ієрархію потреб**

1. Фізіологічні потреби (вітальні потреби: потреба в їжі, повітрі, житлі, одязі тощо, тобто ті потреби, які людина має задовольняти для підтримання життєдіяльності організму);
2. Потреба в безпеці;
3. Потреба приналежності;
4. Потреба у визнанні;
5. Потреба у самовираженні, самоактуалізації.

Ієрархія потреб за А. Маслоу

Отже, провідні мотиви підпорядковують собі всі інші й характеризують будову всієї мотиваційної сфери людини. Виникнення *ієрархічної структури мотивів є передумовою стійкості особистості*.

Додаток 2.3.3.

➔ **Особливості розвитку мотиваційної сфери у дітей**

На ранніх вікових етапах розвитку дітей джерелом формування та розвитку мотивів є *ігрова діяльність*. Розвиток мотивів у дітей тісно пов'язаний з активною діяльністю, коли дитина щонебудь робить для задоволення потреб, які виникли раніше.

У **ранньому віці (до 3-х років)** всі бажання дитини однаково сильні, напружені, кожне із них стає мотивом, що спонукає та спрямовує її до негайних дій.

Починаючи з **дошкільного віку (3-7 років)** головне значення у формуванні та розвитку мотивів набуває продуктивна трудова і суспільна діяльність, значимими компонентами якої є виразна діяльність та соціальна роль. Зміни в мотивації характеризуються здатністю стримувати одні мотиви, щоб задовольнити інші, тобто виникає таке новоутворення як *ієрархія мотивів* [1]. Це означає, що дитина вже здатна прийняти рішення в ситуації вибору одного предмету із інших. З часом вона вже може вгамувати (“подавити”) свої безпосередні потяги, наприклад, не реагувати на привабливий предмет. Це стає можливим завдяки більш сильним мотивам, які й виконують обмежувальну роль по відношенню до інших мотивів. При цьому найбільш сильним мотивом для дошкільника є заохочення та отримання винагороди, слабким мотивом – покарання та власні обіцянки дитини (в цьому віці обіцянки дитини діють саме в момент обіцянки).

Мотиви, зокрема соціальні і моральні, формуються не тільки і не стільки в результаті впливу батьків або вихователя, скільки в результаті активної участі в житті і діяльності соціальної групи – група в дитячому садку, клас в школі, інших дитячих організаціях. Тобто діти входять у товариство ровесників, вчать зважати на пропозиції товаришів, поступатися своїми бажаннями, допомагати один одному, уболівати за загальні інтереси, відповідати за спільну справу. Стриманню безпосередніх спонукань дитини сприяє присутність дорослих та інших дітей. Спочатку дитині потрібно, щоб дорослий був поруч та контролював його поведінку, оскільки без дорослого дитина поводить себе вільно, імпульсивно. Згодом, по мірі розвитку уявлень у дитини, вона починає стримувати себе за рахунок *уявного контролю*: образ іншої людини допомагає дитині регулювати свою поведінку.

В цей період у дитини починає формуватись *індивідуальна мотиваційна система*, тобто різноманітні мотиви набувають відносну стійкість. Це означає, що у дитини виокремлюються *домінуючі (характерні) мотиви*: наприклад, за однією дитиною можемо спостерігати постійне суперництво з ровесниками, намагаючись лідирувати та в усьому бути першим, а інша дитина, навпаки, намагається всім допомогти. При цьому *для дитини важливо не стільки те, що робити, а як робити*: сумлінно під керівництвом дорослих, отримуючи вказівки та оцінки. [5]

На цьому етапі з'являються і *нові мотиви*, пов'язані з формуванням *самооцінки* – *мотиви досягнення успіху, змагання, суперництва, мотиви, пов'язані з моральними нормами*. Самооцінка дітьми вчинків, умінь формується на основі оцінних суджень дорослих, тобто *дошкільник бачить себе очима найближчих дорослих, які його виховують*. В залежності від характеру цих суджень (позитивних чи негативних) залежить емоційне благополуччя чи неблагополуччя дитини. Загальновідомо, що дорослий для дошкільника є зразком для наслідування, отже, ті оцінки, вимоги, якими керується дорослий, дитина поступово засвоює, і вони стають її власними. До кінця дошкільного віку дитина починає оцінювати власну поведінку з позиції тих правил та норм, які вона засвоїла. Це також стає *важливим мотивом її поведінки*.

Зарубіжними психологами доведено, що засвоєння етичних норм і соціалізація моральної поведінки відбувається швидше і легше при *тісному емоційному зв'язку*, хоча б з одним із батьків. У спілкуванні з безумовно люблячими батьками діти отримують не лише позитивні або негативні емоційні реакції на свої вчинки, але й пояснення, чому одні дії необхідно вважати хорошими, а інші поганими. Все це призводить до більш раннього усвідомлення етичних норм поведінки. В цілому, до завершення дошкільного віку формується *самосвідомість*, яка є центральним новоутворенням даного періоду.

Загалом, *побудова стабільної мотиваційної системи, яка має початок в дошкільному віці, буде завершуватись в молодшому шкільному та підлітковому віці*.

У молодшому шкільному віці (7-11 років) розвиток мотивації визначає сенс навчання. На початку шкільного життя формується *внутрішня позиція школяра*, яка характеризується бажанням навчатися, причому навчатися добре, відмінно. *Отримання високої відмітки стає для дитини метою, за якою можуть стояти різні мотиви*: мотив підтвердження нового статусу школяра – коли дитина гарно навчається, її хвалять вчитель та батьки, ставлять у приклад для інших дітей; крім того високі відмітки для малого школяра – це запорука його емоційного благополуччя, предмет гордості, заохочень зі сторони сім'ї. У той же час до *широких соціальних мотивів*, крім статусу хорошого школяра, відносять обов'язок, відповідальність, необхідність отримати хорошу освіту тощо.

В молодшому шкільному віці важливе місце починає займати **мотив досягнення успіху** – намагання людини добитися успіхів у діяльності та спілкуванні. Якщо ж дитині в початковій школі не вдається досягнути успіхів (через невідповідність віку рівня психічного розвитку, педагогічну занедбаність з боку батьків та ін.), у такої дитини формується **мотив уникнення невдач** (це відносно стійке намагання уникнути невдач у життєвих ситуаціях, пов'язаних з оцінкою результатів її діяльності іншими людьми). Таким чином, *в початковий період навчання в школі мотив досягнення успіхів або мотив уникнення невдач стають стійкою рисою особистості, що має значний та провідний вплив на подальше формування мотивації дитини до навчання, праці та формування життєвої позиції в цілому* [9]. Такі діти намагаються уникнути поганих оцінок та їх наслідків, а саме незадоволення вчителів, санкцій батьків (крики, образи, заборони дивитися телевизор, грати за комп'ютером, гуляти та ін.). Мотивація уникнення невдач має значну силу: вона супроводжується тривожністю, страхом в оціночних ситуаціях та надає навчальній діяльності негативне емоційне забарвлення. Як правило, у таких дітей виникає *компенсаторна мотивація* – це мотиви, які дозволять самоствердитись дитині в іншій області – спорті, музиці, малюванні, догляду за молодшими дітьми. *Якщо потреба в самоствердженні задовольняється в якій-небудь сфері діяльності, тоді низька успішність не стає джерелом тяжких переживань дитини. Проте, якщо така дитина перебуває в несприятливих умовах соціалізації на рівні сім'ї, компенсаторна мотивація може проявитися у негативних звичках (алкоголь, наркотики тощо), асоціальному способі життя та, в цілому, у бездіяльності. Все це викликає зі сторони дорослих осуд, звинувачення, що у свою чергу, призводить до виникнення надмірної тривожності, почуття провини, комплексу неповноцінності, низької самооцінки та ін.*

Мотив досягнення успіху чи мотив уникнення невдач має значний вплив на формування *локус контролю, самооцінки та рівня домагань*. *Локус (локалізація) контролю* – якість, яка характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім факторам і обставинам (зовнішній локус) або власним зусиллям і здібностям (внутрішній локус). Схильність до зовнішнього локусу контролю властива людям, невпевненим у своїх здібностях, невірноваженим, несамостійним у прийнятті рішень, часто безвідповідальним. Люди з внутрішнім локусом контролю послідовні, наполегливі в досягненні мети, впевнені в собі, врівноважені, незалежні, схильні до самоаналізу і критичної самооцінки. *Самооцінка* – це оцінка особистістю своїх можливостей, якостей, місця серед інших людей. Бажаний рівень самооцінки, максимальний успіх у діяльності, якого прагне досягти людина, характеризують її *рівень домагань*. Він виявляється в характері поставлених цілей і труднощах їх досягнення.

У підлітковому та юнацькому віці (11-18 років) відбуваються подальші зміни в інтересах, з'являються, перш за все, інтереси соціального характеру: підліток починає цікавитись не лише поточними подіями, але й проявляти інтерес до свого майбутнього, до того, яку професію вибрати, яке місце він займе в суспільстві. Тобто пізнавальні інтереси підлітка обумовлюються вже його планами на майбутню діяльність, що складає зміст *центральної, стержневих мотивів*, від яких залежить цілий ряд інших похідних мотивів. Інтереси підлітка все більше набувають *диференційований характер* в різних напрямках: трудовому, моральному, естетичному та ін. Підлітки все більше починають цікавитись конкретними областями наукового пізнання, прагнуть до все більш глибоких та систематичних знань в областях, які цікавлять.

В процесі подальшого розвитку формування інтересів, як правило, не припиняється. З віком у людини теж спостерігаються нові інтереси, які в значній мірі мають усвідомлений або, навіть, плановий характер, так як ці інтереси пов'язані з удосконаленням професійних навичок, розвитком сімейних відносин, захопленнями, які не були реалізовані в юнацькому віці.

Додаток 2.3.4.

➔ Формування у дітей мотивації до навчання та праці

Досить часто батьки, вихователі, вчителі в основному вказують на недоліки, помилки, слабкості дітей. Унаслідок таких дій дорослих у дітей формується почуття безпорадності, знижується їхня самооцінка. Такі дії з боку дорослих не завжди доречні, оскільки часто дитина сама чудово знає, що припустилася помилки.

У даному процесі надзвичайно важливим є *батьківський потенціал*, який визначається їх рівнем компетентності. Це сукупна здатність та готовність батьків до виховання дитини, вмиле використання відповідних знань і вмінь, що базується на індивідуальному підході до особистості, яка розвивається. Складовими компонентами батьківського потенціалу є елементарний догляд, гарантія безпеки, емоційне тепло, стимулювання, життєві орієнтири та обмеження, стабільність. [7]

Дорослим слід не лише вказувати на помилки, а й акцентувати увагу на досягненнях, успіхах дітей. Навіть коли помилок і недоліків багато, варто *відзначити зміни на краще* у певному компоненті діяльності, наприклад:

- “нехай помилок ще багато, але не таких, яких ти припускався так часто раніше”;
- “нехай труднощів ще є чимало, але ж у цьому виді діяльності ти просунувся далеко вперед”;
- “нехай не все ще вдається, але зверни увагу, у тому, над чим ти добре попрацював, відчутні зміни на краще. Отже, у тебе є можливості розвитку і в інших аспектах діяльності”.

Завжди можна знайти і відзначити позитивні моменти, зрушення на краще, поліпшення певних аспектів діяльності.

Деякі батьки і вихователі схильні вважати, що коли дитині вказати на її помилки, то у неї виникає мотивація не повторювати їх. Проте часто це спричиняє зворотний ефект: коли дитині вказувати лише на недоліки, не заохочуючи, не підбадьорюючи її, то з часом у неї з’являється відраза до такої діяльності (і негативне ставлення до суб’єкта процесу: до батьків, вихователя чи вчителя).

Для того, щоб спонукати дитину до навчання, праці, важливо наголосити на позитивних змінах, на зрушенні на краще, звернути увагу на те, що саме дитині краще вдається.

Принципами формування мотивації є [9]:

- включення дитини в активні види діяльності;
- спонукання її до пізнавальної та соціальної активності;
- виховання позитивного ставлення до навчання, праці тощо;
- єдність двох шляхів формування мотивації: “зверху вниз” – дорослий надає дитині знання про мотиви, “знизу вверх” – дитина через включення в діяльність набуває власного досвіду моральної поведінки.

Додаток 2.3.5.

*“Никто не знает силы своих способностей,
пока он не испытал их”*

Джон Локк

“В гениальности 1% таланта и 99% труда”

Томас Алва Эдисон

➔ **Розвиток здібностей у дітей**

Для розвитку здібностей першочергово мають бути певні передумови, тобто задатки.

Задатки – це анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, які складають природню основу розвитку здібностей (наприклад, особливості розвитку аналізаторів – слухового, зорового та ін.).

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного здійснення певної діяльності й визначають відмінності в оволодінні необхідними для неї знаннями, вміннями та навичками. Це реалізовані в діяльності потенційні можливості особистості. *Здібності виявляються не в знаннях, уміннях та навичках, а в динаміці їх набуття.*

Різновиди здібностей [2]:

- 1) **загальні** – це здібності, які певною мірою виявляються в усіх видах діяльності – грі, навчанні, праці, розумовій діяльності тощо;
- 2) **спеціальні** – виявляються у спеціальних видах діяльності (музиці, танцях, професійній діяльності та ін.).

Загальні здібності виявляються в спеціальних, тобто здібностях до якоїсь певної, конкретної діяльності.

➔ **Рівнів розвитку здібностей**

1. *Обдарованість* – своєрідне поєднання здібностей, яке забезпечує людині можливість успішного виконання якої-небудь діяльності. Обдарованість визначає лише *можливість досягнення успіху* в тій чи іншій діяльності, а реалізація даної можливості залежить від того, наскільки будуть розвинені ці здібності та отримані знання та навички. *Індивідуальні відмінності* обдарованих людей виявляються у *спрямованості їх інтересів*.
2. *Талант* – це високий рівень розвитку спеціальних здібностей (музичних, літературних та ін.).
3. *Геніальність* – вищий рівень розвитку здібностей, це здібність створювати щось принципово нове. Геніальність, як правило, має свій “профіль”, яка-небудь сторона в ній чи які-небудь здібності виявляються яскравіше.

→ Умови формування здібностей у дітей:

- як правило, розвиток здібностей залежить від соціальних умов (особливості виховання батьками, система освіти, потреби суспільства в тій чи іншій діяльності та ін.), а також спрямованості інтересів дитини. Подальший розвиток здібностей відбувається в конкретній діяльності;
- від обдарованості дитини спеціальними здібностями (музичними, сценічними та ін.) залежить не успішне виконання діяльності, а лише можливість успішного виконання будь-якої діяльності;
- для успішного виконання будь-якої діяльності вимагається не тільки наявність спеціальних здібностей, але й оволодіння необхідними знаннями та навичками;
- саме ігрова діяльність дітей є первинним поштовхом до розвитку здібностей: в процесі гри відбувається розвиток багатьох рухових, конструкторських, організаторських, художньо-образотворчих та інших творчих здібностей;
- слід зазначити, що не всі види діяльності, якими займається дитина (гра, ліпка, малювання тощо), мають однакове значення для розвитку здібностей. Найбільш сприяє розвитку здібностей дитини творча діяльність, яка змушує дитину думати. Така діяльність завжди пов'язана із створенням чого-небудь нового, відкриттям для себе нового знання, виявленням в самому собі нових можливостей. Це стає сильним і дієвим стимулом до продовження такої діяльності, докладання зусиль, спрямованих в тому числі і на подолання можливих труднощів. Більше того, творча діяльність зміцнює позитивну самооцінку дитини, підвищує рівень домагань, породжує впевненість в собі та відчуття задоволення від досягнутих успіхів;
- лише за умов, якщо діяльність, яку виконує дитина, буде знаходитись в межах можливостей дитини ("зона найближчого розвитку" за Л.С. Виготським), тоді вона сприяє розвитку здібностей дитини. Батькам варто пам'ятати, якщо діяльність для дитини занадто проста, то вона забезпечує лише реалізацію вже сформованих здібностей, якщо надзвичайно складна, то така діяльність стає недосяжною для дитини і, відповідно, не приводить до формування нових умінь та навичок;
- батьки постійно повинні проявляти турботу про розвиток здібностей своїх дітей, тоді вірогідність виявлення у них здібностей більш висока, ніж, коли діти надані самі собі.

Отже, формування здібностей залежить від культурного рівня суспільства. Розподіл праці зумовлює спеціалізацію здібностей. У праці виявляються здібності, у праці вони розвиваються та формуються. Тому здібності є умовою і продуктом праці. У процесі діяльності люди здобувають знання, оволодівають уміннями, навичками, необхідними для розвитку здібностей.

Література:

1. Алферов А.Д. Психология развития школьников: Учебное пособие по психологии. – Ростов н/Д: изд-во “Феникс”, 2000. – 384 с.
2. Варій М.Й. Загальна психологія: Навчальний посібник / 2-ге видан., випр. і доп. – К.: “Центр учбової літератури”, 2007. – 968 с.
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2011. – 512 с.
4. Климчук В.А. Тренинг внутренней мотивации. – М.: “Речь”, 2005. – 76с.
5. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Психология развития и возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учебное пособие для вузов. – М.: Академический Проект; Трикста, 2011. – 420с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2010. – 352 с.
7. Петрович Ж.В. Дитина у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія / Ж.В. Петрович. – Рівне: видавець О. Зень, 2010. – 368 с.
8. Фрэнкин Р. Мотивация поведения. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с.
9. Шадриков В.Д. Введение в психологию: мотивация поведения. – М.: Психология, 2003. – 521 с.
10. Энкельманн Николаус Б. Власть мотивации. Харизма, личность, успех. – М.: Издательство: Интерэксперт. – 2005. – 272 с.

Тема 2.4. Вплив темпераменту на формування характеру та поведінки дитини

Мета: підвищити рівень знань учасників щодо співвідношення понять “темперамент” та “характер” задля покращення внутрішньосімейної комунікації з прийомними дітьми.

Завдання:

- ознайомити учасників з поняттям “темперамент” як характеристики нервової системи психофізіологічної основи поведінки дитини;
- надати відомості щодо понять “характер” та “акцентуації характеру” та їх взаємозв’язком з темпераментом;
- сформуванати розуміння незмінності темпераменту та різницю між темпераментом та характером;
- відпрацювати базові навички комунікації з представниками різних типів темпераменту.

Головні ідеї:

- темперамент є важливою вродженою характеристикою особистості, яка має значний, хоча й не визначальний вплив на формування характеру людини;
- багато людей плутають поняття темпераменту та характеру, внаслідок чого намагаються змінити вроджені властивості, але вважають спадковими ті риси, які сформувалися протягом життя;
- неспівпадіння темпераментів (тобто темпу та сили нервових процесів) не є фатальним, слід лише навчитися визначати особливості темпераментів та будувати свою виховну поведінку з їх урахуванням.

Загальна тривалість: 2 год. 25 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
1.	Темперамент та характер	Інформаційне повідомлення	25 хв.	Додаток 2.4.1.
2.	Характер чи темперамент?	Обговорення у колі	20 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації з описом поведінкових проявів характеру та темпераменту (за відсутності проектору: заздалегідь підготовлений аркуш альбому для фліпчарту з виписаними на ньому прикладами поведінки, які тренер по черзі відкриває)
3.	Взаємодія темпераментів	Рольова гра	30 хв.	Картки чотирьох кольорів: 1-“Холерик”, 2-“Флегматик”, 3-“Сагвіник”, 4-“Меланхолік” з описом властивостей, притаманних кожному виду темпераменту (Додаток 2.4.2.). Кількість карток одного кольору дорівнює кількості учасників групи, поділений на 4; картки з описом ситуацій, які можуть виникати під час спілкування з дитиною
4.	Складності та переваги	Робота в групах, обговорення у колі	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
5.	Вплив середовища на формування характеру	Обговорення у колі	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери

Глосарій до теми:

Темперамент – вроджена (біологічно зумовлена) і незмінна властивість людської психіки, що визначає фізіологічні показники реакції людини на інших людей та на обставини. Темперамент характеризує показники нервової діяльності особистості, але не характеризує її переконань, поглядів, зацікавлень, не є показником цінності особистості, не визначає її можливостей (не слід змішувати властивості темпераменту з властивостями характеру чи здібностями).

Характер – сукупність відносно стійких індивідуально-своєрідних властивостей особистості, які виявляються у поведінці, діяльності й ставленні до людей, колективу, до себе, речей, праці тощо. Характер формується в системі соціальних стосунків людини та під їх впливом. Риса характеру – це звична, стійка, повторювана форма реагування, поведінки чи ставлення. Характер найтісніше пов'язаний з темпераментом, який визначає зовнішні прояви сутності людини.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Інформаційне повідомлення “Темперамент та характер”

Мета: надати учасникам загальні відомості щодо поняття “темперамент” та його відмінностей від поняття “характер”.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.4.1.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію щодо темпераменту та його особливостей відповідно до інформації, розміщеної у Додатку 2.4.1.

Запитання для обговорення:

1. Чи можна змінити тип темпераменту?
2. Як темперамент впливає на характер?

До уваги тренера!

Тренер підкреслює, що темперамент – це вроджені властивості нервової системи, які надають специфічного забарвлення поведінці людини. Вони майже не змінюються протягом життя та не піддаються корекції, а тому мають бути враховані при виборі стратегії виховання. Застосування стратегії, яка вступає у суперечність із типом нервової організації дитини, призведе лише до ускладнень, погіршить комунікації з дитиною та загострить негативні характерологічні прояви, що сформувалися на ранніх етапах соціалізації.

Тренер також нагадує, що темпераменти біологічних батьків та дітей є більш-менш схожими, а це спрощує комунікацію. В той же час, темпераменти прийомних дітей/дітей-вихованців та прийомних батьків/батьків-вихователів можуть значно відрізнятися. Це ускладнює процес взаємодії та призводить до того, що батьки намагаються “виправити” темперамент дитини, хоча це неможливо, чим посилюють ускладнення.

➔ 2. Обговорення у колі “Характер чи темперамент?”

Мета: закріпити отриману інформацію та відпрацювати навички розпізнавання проявів характеру та темпераменту.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди презентації з описом поведінкових проявів характеру та темпераменту.

Хід проведення:

Тренер демонструє за допомогою мультимедійного проектору приклади поведінкових реакцій (по одному прикладу на слайді):

Приклад:	Підказка для тренера:
<i>дратівливість та нестриманість</i>	холерик
<i>оптимізм</i>	прояв характеру
<i>повільні рухи</i>	флегматик, меланхолік
<i>легке перемикання уваги</i>	холерик, сангвіник
<i>висока втомлюваність</i>	меланхолік
<i>балакучість</i>	холерик, сангвіник
<i>замкненість</i>	прояв характеру
<i>невизначна міміка</i>	флегматик
<i>схильність до бешкетів</i>	прояв характеру
<i>гучний голос</i>	холерик, сангвіник
<i>слухняність</i>	прояв характеру
<i>швидкість реакції на подразники</i>	холерик
<i>неохайність</i>	прояв характеру
...	

Учасники в ході загального обговорення визначають чи це прояв темпераменту, чи прояв характеру. Після висвітлення кожного з проявів тренер запитує:

Це прояв темпераменту чи характеру? Якщо темпераменту, то якого типу? Чому Ви так вважаєте?

До уваги тренера!

За відсутності мультимедійного обладнання можна використати заздалегідь підготовлений аркуш альбому для фліпчарту з виписаними на ньому прикладами поведінки, які тренер по черзі відкриває.

Тренер має обговорити з групою приблизний список проявів характеру та темпераменту та ще раз підкреслити, що особливості темпераменту – це вроджені властивості, які впливають на темп та силу тих чи інших характерологічних проявів. Щодо характеру – це прояви, які сформувалися внаслідок умов соціалізації дитини і які (на відміну від темпераменту) можуть бути скориговані з урахуванням типу нервової системи вихованця.

Запитання для обговорення:

1. Для чого слід розрізняти характер та темперамент?
2. Що це дає для виховання?

➔ 3. Рольова гра “Взаємодія темпераментів”

Мета: підвищити обізнаність учасників щодо властивостей різних типів темпераменту; відпрацювати навички спілкування з урахуванням особливостей темпераменту співрозмовника.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: картки чотирьох кольорів: 1-“Холерик”, 2-“Флегматик”, 3-“Сангвіник”, 4-“Меланхолік” з описом властивостей, притаманних кожному виду темпераменту (Додаток 2.4.2.). Кількість карток одного кольору дорівнює кількості учасників групи, поділений на 4; картки з описом ситуацій, які можуть виникати під час спілкування з дитиною.

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників у пари або трійки (залежно від кількості учасників групи) і в кожній парі (трійці) визначає особу, яка буде грати роль дитини (уточнюють її вік), а яка (які) – роль (ролі) дорослого (дорослих).

Тренер дає кожній групі картку з описом тієї чи іншої ситуації (див. Додаток 2.4.2.).

Приклади ситуацій (тренер може розробити подібні ситуації самостійно):

- батьки намагаються з’ясувати у дитини, як йдуть її справи в школі;
- дитина хоче розповісти батькам, що сталося в школі на перерві, але вони хочуть, щоб вона розповіла про свої навчальні успіхи;
- дитина випадково розбила тарілку, але не хоче в цьому зізнатися;
- батьки умовляють дитину сісти за уроки, а вона відкладає цю справу;
- дитина дуже запізнилася після школи, і батьки намагаються дізнатися, що сталося;
- дитина образилася на когось із родини, і батьки намагаються дізнатися, що саме сталося;
- батьки намагаються навчити дитину вітатися та говорити “Дякую”;
- батьки намагаються дізнатися у дитини, чому вчителька викликає їх до школи;
- батьки зробили дитині подарунок і чекають від неї бурхливої радості, вибуху емоцій;
- дитина збирається на вулицю у брудному одязі, розхристана, і батьки зупиняють її, щоб привести одяг у порядок.

Тренер перемішує картки з описами типів темпераменту та роздає їх учасникам у вільному порядку, так щоб в однієї особи була одна картка. Отримавши картку, учасники знайомляться з інформацією про властивості певного типу темпераменту.

Тренер дає завдання:

Ви тримаєте в руках опис того чи іншого типу темпераменту. Тепер, будь ласка, розіграйте в парі чи трійці запропоновану Вам ситуацію, поводячись відповідно до отриманого типу темпераменту. Намагайтеся слідувати ролі. Зверніть увагу на ті труднощі або, навпаки, найбільш легкі моменти, які виникатимуть у Вас під час спілкування. У Вас є 10 хвилин.

Після програвання учасники повертаються до загального кола і відбувається обговорення особливостей спілкування між особами з різними типами темпераменту.

Запитання для обговорення:

1. *Хто отримав “свій” тип темпераменту? Хто протилежний?*
2. *Чи складно було виконувати вправу? У чому труднощі? Які саме?*
3. *Що було найбільш складним при спілкуванні з холериками? Із сангвініками? З флегматиками? З меланхоліками?*
4. *Які висновки можна зробити з цієї вправи?*
5. *Для чого вона потрібна?*

До уваги тренера!

Тренер має підкреслити важливість врахування особливостей темпераменту для ефективного виховання та спілкування.

➔ 4. Робота в групах, обговорення у колі “Складності та переваги”

Мета: узагальнити інформацію щодо темпераментів.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників у 4 малих групи. Кожна група отримує для опрацювання один тип темпераменту і протягом 15 хвилин готує презентацію на папері – це може бути табличка або перелік, або малюнок, який висвітлює найкращі (ресурсні) та найскладніші (проблемні) сторони отриманого типу темпераменту і його впливу на характер дитини.

По закінченню роботи групи мають презентувати “свій” тип темпераменту, показавши його з найкращої сторони, але не забувши і про його “складності”.

Запитання до обговорення:

1. *Які переваги має презентований тип темпераменту? Які недоліки?*
2. *Як їх можна врахувати або усунути при визначенні особливостей виховання?*

До уваги тренера!

Тренер має зосередитися на перевагах (ресурсах) різних типів темпераменту з точки зору їх значущості для виховання та налагодження комунікації.

➔ 6. Обговорення у колі

“Вплив середовища на формування характеру”

Мета: продемонструвати зв'язок між особливостями виховного середовища та рисами характеру дитини; визначити позитивні сторони попереднього досвіду дитини.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер ділить аркуш паперу на фліпчарті на три стовпчики:

- *умови, в яких знаходилася дитина;*
- *негативний вплив;*
- *позитивний вплив.*

Тренер просить учасників назвати приклади тих умов, в яких знаходилася дитина до того, як потрапила до прийомної сім'ї/ДБСТ, та записує їх у відповідному стовпчику.

Далі тренер просить учасників назвати той негативний та позитивний вплив (або ж – наслідки) для дитини, які мали названі ними умови, після чого демонструє зв'язок між означеними умовами соціалізації дитини та особливостями її характеру.

Наприклад:

1. Дитина в інтернаті постійно знаходилася в оточенні великої кількості людей. Негативні наслідки: їй складно пристосуватися до самотності; виражені демонстративні риси. Позитивні наслідки: вона може спати у будь-яких умовах; дитина цінує те, що в неї є власний простір у кімнаті, дитина вміє легко налагоджувати контакти.
2. Дитина довгий час жила на вулиці. Негативний вплив (наслідки): погіршення стану здоров'я, погані звички, сформовані асоціальні та антисоціальні навички. Позитивні наслідки: дитина виявляє нетерпимість до приниження її гідності; дитина намагається самостійно вирішувати свої проблеми; дитина має великий соціальний досвід.

Тренер просить назвати, яким чином ті чи інші особливості характеру можуть проявитися у дітей різного віку та з різними типами темпераменту, та звертає увагу на різницю у поведінкових проявах.

Запитання для обговорення:

1. *З якою метою ми виконували дану вправу?*
2. *Навіщо треба було шукати позитив в очевидно поганому попередньому досвіді?*
3. *Чи допомагає такий підхід краще зрозуміти поведінку дитини?*

До уваги тренера!

Тренер має зосередитися на ресурсному значенні ранніх умов соціалізації дитини, їх значенні для подальшого виховання. Слід переключити увагу групи з негативних наслідків раннього досвіду дітей на можливості їх подолання або інтеграції у чинний досвід. Очевидно, що негативних наслідків значно більше, але слід віднайти і позитив, адже це допоможе краще зрозуміти певні поведінкові реакції дитини.

Слід також розуміти, що певні реакції дитини можуть бути викривленими, адже вони первинно сформувалися під впливом умов, які не дають змоги вільно розвиватися здоровій особистості.

→ Темперамент

Природа індивідуальних особливостей людини амбівалентна. Наприклад, інтереси та схильності характеризуються певною мінливістю і потребують постійного стимулювання. Інший тип індивідуальних особливостей – уроджений, пов'язаний із властивостями нервової системи. Змінити ці якості майже неможливо; не можна також не звертати на них увагу, адже їх вплив відчутний у діяльності, в поведінці, у взаєминах з оточуючими.

У дітей рано виявляються вроджені особливості нервових процесів, такі як збудження і гальмування (їх сила, рухливість і врівноваженість).

Людину з *сильною нервовою системою* вирізняє висока ефективність використання часу, здатність виконати за один і той самий відрізок часу більше, ніж інші, завдяки своїй витривалості, відсутності зупинок і збоїв у роботі. Ще однією перевагою сильної нервової системи є здатність адекватно реагувати на надсильні подразники, коли у осіб із *слабкою нервовою системою* нормальне функціонування нервових клітин порушується, що негативно впливає на діяльність. Сила нервової системи забезпечує емоційну, психологічну стійкість людини, підвищуючи її здатність надійно функціонувати в екстремальних ситуаціях. Зазвичай у складній обстановці особам із сильною нервовою системою легше зберегти самовладання, вони здатні прийняти правильне рішення в умовах дефіциту часу, не розгубитися.

Високі швидкісні показники виконання різних видів діяльності забезпечуються такою особливістю нервової системи, як рухливість і *лабільність* (високий темп, швидке переключення з одного виду роботи на інший, швидкість, хороший розподіл уваги між різними видами діяльності). В той же час “рухливі” мають і низку негативних рис, таких як квапливість, недбалість, прагнення швидше перейти до іншого виду роботи, не довівши справу до кінця; вони менш глибоко занурюються у сутність проблеми, часто “схоплюють” лише поверхневий шар знань.

Протилежні якості мають люди з *інертними* нервовими процесами. Для них характерні повільність, неквапливість, ретельність як при виконанні будь-якої діяльності, так і у рухах, мові, висловленні почуттів. Вони ретельно обдумують будь-яку дію, слово, фразу, повільно реагують на прохання, не відразу розуміють інструкцію. Зрозуміло, що їм набагато важче виконувати роботу, яка вимагає швидкості, частого переключення, прийняття відповідальних рішень в умовах дефіциту часу. Проте їх індивідуальність має ряд переваг: вони працюють вдумливіше, їм властиві ґрунтовність, чітке планування дій, прагнення порядку.

Зазначені риси не обов'язково притаманні “рухливим” та “інертним”. Велике значення мають навчання, виховання, саморегуляція, самодисципліна і самоконтроль.

Ще однією властивістю нервової системи є *врівноваженість*, яка залежить від балансу сили збудження та гальмування. Надмірна збудливість при слабких процесах гальмування призводить до надмірної дратівливості, несподіваних зривів, а надмірне гальмування погане там, де потрібні швидкий темп, часте переключення тощо.

І.П. Павлов визначив залежність темпераменту – біологічного фундаменту людської особистості – від типу нервової системи. Він виділив чотири базові типи вищої нервової діяльності:

- “рухливий” (сильний, живий, врівноважений тип нервової системи, відповідає темпераменту *сангвініка*);
- “інертний” (сильний, спокійний, врівноважений тип нервової системи, відповідає темпераменту *флегматика*);
- “неврівноважений” (рухливий, нестримний, сильний тип нервової системи – відповідає темпераменту *холерика*);

- “слабкий” (неврівноважений, малоактивний тип нервової системи, зумовлює темперамент *меланхоліка*).

Темперамент характеризує динамічність особистості, але не характеризує її переконань, поглядів, зацікавлень, цінностей. Не слід змішувати властивості темпераменту з рисами характеру чи здібностями. Можна виділити наступні основні компоненти, що визначають темперамент:

- **загальна активність психічної діяльності й поведінки людини.** Можна відзначити такі крайнощі: з одного боку, млявість, інертність, пасивність, а з іншого – велика енергія, активність і стрімкість. Між цими двома полюсами знаходяться представники різних темпераментів;
- **рухова активність**, яка виражається в швидкості, силі, різкості, інтенсивності рухів і мовлення людини, зовнішній розгальмованості (чи навпаки, стриманості), балакучості (чи мовчазливості);
- **емоційна активність**, яка виявляється в емоційній вразливості (чутливості до впливів), імпульсивності, емоційній рухливості (швидкості зміни настроїв).

➔ Типи темпераменту

Залежно від особливостей нервових процесів можна теоретично вивести 24 типи темпераменту, але практично частіше за все визначають чотири типи, відомі з класичного вчення про темпераменти, а саме: сангвінічний, меланхолічний, холеричний, флегматичний.

САНГВІНІЧНИЙ темперамент. Сангвінік характеризується як гарячий, дуже продуктивний діяч, але лише тоді, коли він має цікаву справу, тобто постійне збудження. Коли ж такої справи немає, він нудьгує, стає млявим. Сангвінік – це активна людина з врівноваженими реакціями. Він відповідає на все, що привертає його увагу, має живу міміку та виразні рухи. З незначного приводу він сміється, а несуттєвий факт може його розгнівати. Він активно береться за нову справу й може довго працювати, не втомлюючись. Він швидко зосереджується, дисциплінований. Йому притаманні швидкі рухи, гнучкість розуму, кмітливість. Швидкий темп мовлення, швидке включення в нову роботу. Мінливість почуттів, настроїв, зацікавлень і прагнень. Легко сходиться з новими людьми, швидко звикає до нових вимог і обставин. Почуття легко виникають, легко змінюються. Сангвінічний тип темпераменту характеризується енергією і великою працездатністю – йому підходить робота, в якій багато різноманітності, яка постійно ставить перед ним нові завдання, він готовий увесь час діяти і щось організувати, тому йому підходять керівні посади. Працюючи, він може легко зосередитися і так само легко переключитися з однієї роботи на іншу, але не здатен розуміти деталі і не переносить одноманітності.

ХОЛЕРИЧНИЙ темперамент характеризується як бойовий тип, запальний, дратівливий. Захопившись якоюсь справою, надмірно покладається на свої сили та врешті-решт виснажується більше, ніж слід, допрацьовується до того, що все йому вже несила. Невитриманий, нетерплячий, характерна різка зміна настрою. Запальний, швидкий темп і різкість у рухах, гучний голос та швидке (іноді дуже швидке) мовлення. Відзначається великою стійкістю прагнень та інтересів, пристрасністю, наполегливістю, йому складніше переключати увагу. Холерик легко спалахує та довго вгамовується, застрягаючи на сильних емоціях. Він відрізняється запальністю та імпульсивністю. Роботу виконує з великим внутрішнім напруженням, дуже енергійно, цілком віддаючись їй, проте свою величезну енергію розподіляє нерівномірно. Йому підходить циклічна діяльність, яка вимагає великої, але періодичної витрати енергії, пов'язана з напруженням і небезпекою, яка чергується з більш спокійною роботою.

ФЛЕГМАТИЧНИЙ темперамент – спокійний, врівноважений, завжди рівний, наполегливий і впертий трудівник життя, але йому потрібен час для розкочки, для зосередження уваги, для переключення його на інший об'єкт тощо. Його важко розсмішити і засмутити. При великих неприємностях залишається спокійним. Зазвичай у нього бідна міміка, рухи невиразні й уповільнені, так само, як і мова. Він розумний, але не дуже кмітливий, важко переключає увагу й пристосовується до нових обставин, повільно перебудовує навички й звички. При цьому він енергійний і працездатний. Відрізняється терпеливістю, витримкою, самовладанням. Флегматик наполегливий і старанний працівник, але лише у тій галузі, до якої звик. Йому підходить одноманітна робота, яка не потребує частих переключень уваги. Він працює неквапливо та досягає значних результатів завдяки своїй твердості, наполегливості і продуманій організації праці.

МЕЛАНХОЛІЧНИЙ темперамент характеризується низьким порогом відчуття і підвищеною чутливістю до зовнішніх подразників. У нього низька працездатність, він не хоче брати на себе зобов'язання, боїться, що не зуміє їх виконати. Меланхолік надмірно вразливий, хворобливо чутливий. Міміка й рухи його невиразні, голос тихий, рухи бідні. Зазвичай невпевнений у собі, боязкий, найменші труднощі змушують його опускати руки. Він не енергійний, не наполегливий, легко втомлюється; йому притаманна легко розпорошена й нестійка увага, вповільнений темп усіх психічних процесів. Він сором'язливий, нерішучий, боязкий, вважає за краще працювати наодинці, хоча у спокійному, звичному оточенні меланхолік успішно долає життєві задачі. Завдяки своїй високій чутливості легко розуміє тонкощі в поведінці людей, навколишньому світі, а також у мистецтві, літературі, музиці. Йому підходить діяльність, яка вимагає уваги, вміння вникнути у найдрібніші деталі, та протипоказана робота, що вимагає напруження, пов'язана з несподіванками.

Література:

1. Кречмер Э. Теория темпераментов. // Психология индивидуальных различий. Хрестоматия. – М., 2000.
2. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – СПб.: Речь, 2009. – 256 с.
3. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2008. – 583 с.
4. Русалов В.М. Биологические свойства индивидуально-психологических различий. – М., 1979.
5. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент. Характер. Личность. – М.: “Наука”, 1984. – 163 с.
6. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии. – М., 1982.

Удовенко Ю.М.,
Бондаренко Т.В.

Тема 2.5.

Формування прихильності у дітей

Мета: сформувати в учасників загальне уявлення про процес формування прихильності у дітей та її значення для психічного здоров'я особистості.

Завдання:

- розкрити зміст поняття “прихильність”, її механізм та стадії розвитку;
- охарактеризувати особливості дитини, яка має порушену прихильність;
- розкрити значення попередніх емоційних зв'язків для розвитку прихильності у дитини до прийомних батьків, батьків-вихователів;
- розглянути стратегії допомоги та взаємодії з дитиною, яка має порушену прихильність;
- визначити роль прийомних батьків, батьків-вихователів у формуванні прихильності дитини.

Головні ідеї:

- глибокі емоційні зв'язки зі значимими людьми є основою та джерелом життєвих сил для кожної людини;
- прихильність є необхідною умовою для повноцінного розвитку дитини;
- **потреба встановлювати близькі безпосередні стосунки з іншими** – є вродженою і властива кожному з нас. Проте, **почуття прихильності** є не вродженою, а набутою якістю, оскільки по мірі задоволення потреб у дитини виникає довіра до людини, яка про неї турбується;
- **“Прихильність – це не про любов, це про безпеку”** (Л. Петрановська).

Загальна тривалість: 3 год. 30 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Поняття прихильності (1 год. 30 хв.)				
1.	Поняття прихильності. Механізм та стадії розвитку прихильності	Мозковий штурм, інформаційне повідомлення	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.5.1. мультимедійне обладнання, слайди презентації, що знаходиться у електронних додатках до теми 2.5.
2.	Фільм "Жди" (рос.)	Перегляд відеофільму, обговорення у колі	50 хв.	Мультимедійне обладнання, відеофільм
Сесія II. Порушення прихильності у дитини та організація їй допомоги (2 год.)				
3.	Причини, ознаки та типи порушеної прихильності	Інформаційне повідомлення, обговорення у колі	30 хв.	Додаток 2.5.2. мультимедійне обладнання, слайди презентації, що знаходиться у електронних додатках до теми 2.5.
4.	Поняття депривації та синдрому госпіталізму у дітей	Інформаційне повідомлення, обговорення у колі	25 хв.	Додаток 2.5.3.
5.	"10 цінностей"	Вправа	35 хв.	Аркуші паперу А4 та ручки для кожного учасника
6.	Стратегії допомоги та взаємодії з дитиною, яка має порушену прихильність	Інформаційне повідомлення	30 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації, що знаходиться у електронних додатках до теми 2.5.

Глосарій до теми:

Прихильність – це взаємний процес формування емоційного зв'язку між людьми, який зберігається впродовж тривалого часу, навіть тоді, коли особи не перебувають разом (сепаровані одна від одної).

Прихильність – це стійкі, глибоко емоційні зв'язки між дитиною і значущими дорослими.

Депривація – це психічний стан, який виникає в результаті таких життєвих ситуацій, коли суб'єкт не має можливості для задоволення деяких основних (життєвих) психічних потреб в достатній мірі та протягом тривалого часу.

Синдром госпіталізму – це глибинна психічна та фізична затримка, обумовлена “дефіцитом” спілкування з дорослими в перший рік життя дитини.

Ознаки госпіталізму: затримка моторного розвитку (перш за все в освоєнні ходіння), різке відставання в мовленнєвому розвитку, емоційний голод, схильність до нав'язливих рухів (розхищення тіла).

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Поняття прихильності

➔ 1. Мозковий штурм, інформаційне повідомлення “Поняття прихильності. Механізм та стадії розвитку прихильності”

Мета: визначити розуміння учасниками змісту поняття прихильності.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.5.1, мультимедійне обладнання, слайди презентації, що знаходиться у електронних додатках до теми 2.5.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам у режимі мозкового штурму визначити поняття прихильності. Відповіді фіксуються на аркуші альбому для фліпчарту.

Підсумувавши сказане учасниками, тренер надає інформацію про поняття “прихильність” та її значення для гармонійного психічного розвитку дитини.

Після чого на аркуші альбому для фліпчарту тренер зображує механізм формування прихильності, а також презентує матеріал про стадії розвитку прихильності.

Подаючи інформацію, тренер користується Додатком 2.5.1. та презентацією у електронних додатках до теми 2.5 (до слайду 6 включно).

➔ 2. Перегляд відеофільму “Жди” (рус.), обговорення у колі

Мета: підкреслити значення попередніх емоційних зв’язків для розвитку прихильності у дітей до прийомних батьків та батьків-вихователів.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, відеофільм “Жди” (рус.), розміщений у електронних додатках.

Хід проведення:

Тренер представляє відеофільм “Жди” (рус.), що розміщений у електронних додатках, наступним чином:

Пропонуємо вашій увазі переглянути відеофільм “Жди” (рус.), який знімали протягом 2004 року на базі московського дитячого будинку “Наша сім’я”. Цей будинок був експериментальною базою, де водночас готували як дітей до влаштування в нові сім’ї, так і батьків до виховання дітей-сиріт. Фільм “Жди” (рус.) створений на основі реальних подій, а саме історії 7-річної дівчинки Маші, яку забрали із біологічної сім’ї, оскільки її мама має алкогольну залежність та була позбавлена батьківських прав. У Маші є дві старші та одна менша за неї сестрички, від яких її мама відмовилась ще в пологовому будинку. У дитячому будинку Маша познайомилась зі своєю меншою сестричкою Світланою, яка пізніше була усиновлена. Потрапивши до дитячого будинку Маша не може і не хоче повірити в те, що це надовго... Поступово Машу будуть готувати до влаштування в прийомну сім’ю.

Показ відеофільму. Після показу тренер ініціює обговорення у колі.

Запитання для обговорення:

1. Які почуття викликав перегляд фільму?
2. Що Вас найбільше вразило?
3. Який досвід Ви отримали?

До уваги тренера!

Під час обговорення тренеру потрібно акцентувати увагу прийомних батьків та батьків-вихователів на тому, що дитина не повинна відразу демонструвати позитивну емоційну прихильність. Проте це не означає, що прихильність не можна сформувати. Для цього дитині потрібний час та безумовне прийняття прийомними батьками, батьками-вихователями її минулого, значущих для неї переживань та емоційних зв'язків з близькими людьми (брати, сестри, бабусі, дідусі та ін.)

Отже, успіх залежить від здатності батьків приймати та визнавати значення попередніх емоційних зв'язків для розвитку дитини. При цьому слід розуміти, що можливі порушення поведінки дитини обумовлені в першу чергу її негативним досвідом, а не властиві їй споконвічно, і, замість поведінкових проблем, варто сфокусувати увагу на відносинах любові, турботи й захисту дитини. Найважливішим для формування прихильності є здатність дорослого сприймати будь-які сигнали дитини і реагувати на них.

Сесія II.

Порушення прихильності у дитини та організація їй допомоги

➔ 3. Інформаційне повідомлення, обговорення у колі “Причини, ознаки та типи порушеної прихильності”

Мета: визначити причини порушеної прихильності; охарактеризувати типи порушеної прихильності у дітей та їх поведінкові прояви.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.5.2, мультимедійне обладнання, слайди презентації, що знаходиться у електронних додатках до теми 2.5.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію про причини, ознаки та типи порушеної прихильності, користуючись додатком 2.5.2. та презентацією у електронних додатках до теми 2.5. (починаючи зі слайду 7 до слайду 12).

Тренер відстежує засвоєння матеріалу учасниками за допомогою запитань:

- Чи все зрозуміло?
- Чи є необхідність додаткового пояснення?

Переконавшись у тому, що учасники сприйняли надану інформацію, тренер продовжує роботу.

➔ 4. Інформаційне повідомлення “Поняття депривації та синдрому госпіталізму у дітей”

Мета: детально розкрити поняття “депривації” та “синдрому госпіталізму” як явищ сирітства та їх вплив на розвиток дітей.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.5.3.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію про поняття “депривації” та “синдрому госпіталізму” як специфічні явища сирітства, користуючись Додатком 2.5.3.

➔ 5. Вправа “10 цінностей”

Мета: дати учасникам практичний досвід визначення та можливої втрати важливих цінностей у житті.

Час проведення: 35 хв.

Необхідні матеріали: аркуші паперу А4 та ручки для кожного учасника.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам на аркушах формату А4 написати відповіді на наступні запитання або незакінчені речення:

1. *Найближчі для мене люди.*
2. *Значущі для мене місця, місцевості.*
3. *Значущі події в моєму житті та житті моєї сім'ї.*
4. *Моя мрія.*
5. *Те, чим я пишаюсь.*
6. *Що я хочу досягнути за найближчий рік.*
7. *У кого/що я вірю?*
8. *Мої переконання.*
9. *Хто я? Мої ролі у житті.*
10. *Що я люблю?*

Після цього тренер пропонує учасникам по черзі закреслювати на своєму аркуші конкретні позиції (номер питання, на яке писали відповідь) відповідно до зазначення різних ознак за власним вибором тренера. Наприклад: всі, хто мають карі очі, закреслять позицію № 1 і т.д.

Вцілому, з 10-ти позицій необхідно закреслити 7 – 8 позицій. Загалом, тренер повинен орієнтуватись на реакції учасників групи. Слід закреслювати позиції до тих пір, поки тренер відчує супротив переважної частини учасників.

Відповідно до вказаних ознак тренер зазначає про створення різних груп, які закреслили певні позиції. Після чого відбувається загальне обговорення.

Запитання для обговорення:

1. *Чи легко було виконати завдання?*
2. *Чи виникали якісь труднощі і з чим вони пов'язані?*
3. *Що Ви відчували, коли давали відповіді на запитання?*
4. *Що Ви відчували, коли закреслювали певні позиції?Що вони для Вас означають?*
5. *Чи хотів хтось із Вас бути в іншій групі, тобто закреслити іншу позицію і чому?*

До уваги тренера!

Під час проведення вправи важливою умовою є індивідуальна робота кожного учасника та його зосередженість на власному завданні.

Необхідно зробити акцент на тому, що значущі для нас цінності є основою та опорою у нашому житті, а також характеризують зміст і якість прихильності.

➔ 6. Інформаційне повідомлення “Стратегії допомоги та взаємодії з дитиною, яка має порушену прихильність”

Мета: надати батькам інформацію про можливі стратегії допомоги дитині, яка має порушену прихильність.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди презентації, що знаходиться у електронних додатках до теми 2.5.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію щодо доцільних стратегій (шляхів) допомоги та взаємодії з дитиною, яка має порушену прихильність, користуючись презентацією, що знаходиться у електронних додатках до теми 2.5. (починаючи зі слайду 13).

Додаток 2.5.1.

➔ Поняття прихильності. Механізм та стадії розвитку прихильності

Прихильність (від англ. слова *attachment*) – це базова потреба пошуку та формування людиною емоційної близькості з іншою особою. Це взаємний процес формування емоційного зв'язку між людьми, який зберігається впродовж тривалого часу, навіть тоді, коли особи не перебувають разом (сепаровані одна від одної). Прикладом базової прихильності є зв'язок між немовлям та його матір'ю.

Потреба встановлювати близькі безпосередні відносини з іншими – є вродженою і власлива кожному з нас. Проте, **почуття прихильності** є не вродженою, а набутою якістю, оскільки в ході задоволення потреб у дитини виникає довіра до людини, яка про неї турбується.

Адекватний розвиток прихильності є підставою до активності дитини в дослідженні території і світу, дитина не реагуватиме панічно при наближенні чужої людини, бо знатиме, що її мама є безпечною базою та захистом для неї.

Прихильність є необхідною умовою для повноцінного розвитку дитини. Це довели дослідження таких вчених, як Дж.Боулбі (Bowlby) і Мэрі Эйнсворт (Ainsworth), Віра Фалберг (Fahlberg) та ін.

Основним фактором формування прихильності є стабільність, яка виражається у постійному догляді за дитиною батьків (значущої особи).

В. Фалберг визначає прихильність як **“тривалий близький зв'язок між двома людьми, що не залежить від їх місцезнаходження і є джерелом емоційної близькості”**. Прихильність – це прагнення до близькості з іншою людиною і збереження цієї близькості. Глибокі емоційні зв'язки із значущими людьми є основою життєвих сил для кожної людини. Але для дітей – це життєва необхідність у буквальному значенні цього слова, бо дає можливість розвивати базову довіру до світу і позитивну самооцінку.

Основна функція об'єкту прихильності, за Дж. Боулбі, полягає не в задоволенні вродженої потреби в любові (як у класичному психоаналізі) і не в задоволенні фізіологічних потреб дитини (як в біхевіоризмі), а в забезпеченні захисту і безпеки. Тому наявність прив'язаності є необхідною умовою дослідницької поведінки і пізнавального розвитку дитини. Якість первинної прив'язаності, у свою чергу, відбивається на пізнавальній активності й дослідницькій мотивації дитини.

Поняття прихильності, яке характеризує контакт батьків з немовлям, вперше запропонував Дж. Боулбі [2]. “Первинна прихильність у більшості людей виникає у ранньому віці до матері (або до особи, яка її замінює). Якщо первинний об'єкт прихильності забезпечує дитині безпеку, надійність та впевненість у своїй захищеності, вона без складнощів налагоджує вторинну прихильність з іншими людьми: однолітками, вчителями та ін. Якщо ж мати не задовольняє потреб дитини у любові, захищеності та безпеці, дитина не зможе встановлювати вторинну прихильність з іншими людьми, доки ці базальні потреби не будуть задовільнені”.

Дітям просто необхідно відчувати і переживати прихильність. Від неї залежить їх почуття безпеки, власної гідності, емпатії, сприйняття світу, розвиток совісті, логічного мислення, здатності контролювати власні емоції тощо. Дитина, у якої сформована прихильність, розвивається згідно вікових норм, вчиться розрізняти власні почуття і почуття інших, мислити, розвиває соціальні зв'язки, довіряє оточуючим, стає впевненою у собі, проявляє любов і ніжність до інших. Натомість порушення прихильності може негативно впливати не лише на соціальні контакти дитини, у т.ч. здатність розуміти почуття інших, але й на емоційний, соціальний, фізичний, розумовий розвиток дитини загалом. [3] Дитині, у якої не сформувалися прихильності, будуть притаманні:

1. Страх, породжений невпевненістю у собі, комплекс неповноцінності, наслідком якого є агресія;
2. Несправедливі звинувачення, приниження;

3. Нервові напруження, стреси;
4. Самотність;
5. Тотальна неуспішність.

У своїй теорії Дж. Боулбі виявив значущість для психічного розвитку дитини встановлення тривалих теплих емоційних взаємовідносин з матір'ю. Результати спостережень і клінічні дані показали, що відсутність чи розірвання таких стосунків спричиняють у дитини серйозний стрес. Таким чином, Боулбі вперше довів зв'язок прихильності, адаптації і виживання дитини.

Ще Дж. Боулбі говорив про важливість вивчення поведінки прихильності дитини (поведінки, результатом якої є досягнення і збереження близькості із значущою людиною). Поведінка прихильності особливо яскраво проявляється у дитячому віці, але вона необхідна для виживання і здорового функціонування протягом усього життя. Прихильність передбачає прагнення знаходитися поруч з іншою людиною, просити її про допомогу тощо. З віком прояв таких почуттів може зменшуватися, але ймовірність їх загострення у стресових ситуаціях залишається.

Спостерігається чітка залежність між рівнем прихильності і здатністю будувати стосунки з людьми, виховувати власних дітей. Моделі поведінки батьків чи опікунів (вихователів) зміцнюють поведінку прихильності дитини.

Розрізняють первинну і вторинну прихильність (Рис. 1, Рис. 2). Так, первинна прихильність формується у дитини протягом першого року життя. Вона є базовою, оскільки закладає основу для подальшого розвитку дитини і самої прихильності. **Первинна прихильність** – стійка, вона здатна проявлятися у дорослих у їх подальшому житті під час вибору партнера, у процесі самоприйняття і самооцінки, у ставленні до роботи, у подоланні труднощів міжособистісного спілкування тощо.

Вторинна прихильність формується на місці первинної, наприклад, після розлучення з матір'ю, проте нею часто називають стосунки, що встановлюються і розвиваються у дитини з вихователями, вчителями, друзями.

Рис. 1 Етапи формування первинної прихильності

I етап (від народження до 1 року)

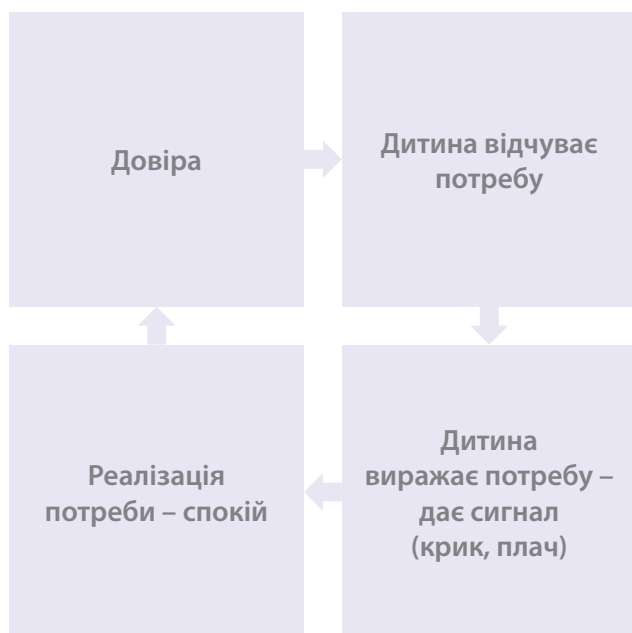

Рис. 2 Етапи формування вторинної прихильності

II етап (від 1 до 3 років)

Найважливішим для формування прихильності є **здатність дорослого сприймати будь-які сигнали дитини і реагувати на них**. Саме тому для вихователя, який працює з дитиною, важливо швидко і позитивно реагувати на її активність й ініціативу, спілкуватися, реагувати на зміни настрою дитини. Крім того, розвитку прихильності сприяють доброзичливість, підтримка та підбадьорювання дитини.

Додаток 2.5.2.

→ Причини порушення прихильності

“Я нікому не потрібен”, “Я – погана дитина, мене не можна любити”, “На дорослих не можна розраховувати, вони кинуть тебе в будь-який час” – це ті переконання, з якими живуть діти, яких залишили батьки.

Формування прихильності відбувається через турботу і базується на трьох джерелах: задоволенні базових потреб (сон, їжа, безпека), позитивній взаємодії і визнанні. Відсутність однієї із базових складових і є першим джерелом порушення формування прихильності.

Говорячи про визначення наявної прихильності, важливим для спеціаліста є виявити через спостереження та спілкування з дитиною наступне:

- чи виділяє дитина серед інших значущого дорослого;
- чи виділяє дитина когось серед інших дітей;
- як дитина реагує на знайомих людей;
- як дитина реагує на незнайомих;
- чи спостерігається у дитини емоційна нав’язливість / відстороненість у спілкуванні;
- чи дитина розуміє наслідки своєї поведінки (небезпечної по відношенню до себе чи інших), розуміє поняття добре/ погано;
- чи має прояви жорстокої поведінки по відношенню до себе чи інших;
- чи є прояви девіантної поведінки (брехня, крадіжки, втеча тощо);
- чи є у неї фантазії пов’язані з біологічними батьками, родичами, вигадані історії з її життя.

До уваги тренера!

Наприклад, історія Максима 9-ти років

При спілкуванні розповідає, що народився у великому будинку, в багатій родині де у батьків є машина. Жив у окремій кімнаті та мав комп’ютер і багато іграшок.

На питання, як він опинився в закладі, розповідає, що батьки захворіли, і його зовсім нещодавно від них забрали.

Реальна історія така, що хлопчик був вилучений із сім’ї алкоголиків, де матеріальний стан сім’ї був дуже низьким. Дитина перебуває у закладі протягом 5 років.

→ Типи порушеної прихильності

1. **Негативна (невротична) прихильність** – дитина постійно “чіпляється” за батьків, шукає “негативної” уваги, провокує батьків на покарання та намагається роздратувати їх. Такий тип порушеної прихильності може з’являється як в результаті нехтування потребами дитини, так і гіперопіки.
2. **Амбівалентна прихильність** – дитина постійно демонструє подвійне відношення до значущого дорослого: “прихильність – відсторонення” (дитина може бути як лагідною, ніжною, так і грубою, або ж, взагалі, уникати контакту). При цьому спостерігаються часті перепади у взаємодії дитини з дорослими, компроміси відсутні, а сама дитина не може пояснити свою поведінку та страждає від неї. Даний тип порушення характерний для дітей,

батьки яких були непослідовними, демонстрували істеричність: то ніжно себе поводити з дитиною, то імпульсивно спалахували та фізично знущалися. Внаслідок такого стилю поведінки батьків дитина не може зрозуміти їх поведінку та адаптуватися до неї.

3. **Унікаюча прихильність** – дитина похмура, замкнута, не допускає довірливих стосунків з дорослими та дітьми. Проте може любити тваринок. Основний мотив – “нікому не можна довіряти”. Відповідний тип порушень може формуватись у дитини, яка пережила розлуку зі значущими дорослими і “застряла” на даному етапі. Також в ситуації, коли розлука сприймається дитиною як зрада, а дорослі, як такі, що зловживають дитячою довірою та своєю силою.
4. **“Розмита” прихильність** – даний тип порушень найчастіше зустрічається у дітей із дитячих будинків та інтернатних закладів. Така дитина іде до всіх на руки, легко називає всіх дорослих “мама” і “тато”, і так само легко їх відпускає. Така поведінка дітей зовні виглядає як нерозбірливість в контактах та емоційна нав’язливість. Тобто, дитина намагається отримати “якість за рахунок кількості”: діти прагнуть будь-яким чином від різних людей в сумі отримати тепло та увагу, які їм повинно було дати найближче оточення.
5. **Дезорганізована прихильність** – такі діти навчилися виживати, порушуючи всі правила та межі людських відносин, відмовляючись від прихильності на користь сили: їм не потрібно, щоб їх любили, вони віддають перевагу тому, щоб їх боялись. Даний тип порушень характерний для дітей, які зазнавали систематичного жорстокого ставлення та насильства або ніколи не мали досвіду прихильності.

Додаток 2.5.3.

➔ **Поняття депривації та синдрому госпіталізму у дітей**

Депривація – це психічний стан, який виникає в результаті таких життєвих ситуацій, коли суб'єкт не має можливості для задоволення деяких основних (життєвих) психічних потреб в достатній мірі та протягом тривалого часу (І. Лангмейєр, З. Матейчик).

В якості *основних психічних потреб дитини* І. Лангмейєр і З. Матейчик визначають наступні:

- потреба в багатстві різноманітними стимулами сенсорного середовища;
- потреба в диференційованій та відносно постійній структурі зовнішніх стимулів, коли зрозумілі правила, за якими відбуваються зміни, є впевненість в захисті та контролі процесів, що відбуваються;
- потреба в емоційному зв'язку з матір'ю (батьком, іншими значущими людьми);
- потреба у можливості автономного функціонування.

Відповідно, І. Лангмейєр і З. Матейчик виокремлюють чотири основні форми психічної депривації:

- 1) *депривація стимульна (сенсорна)* – знижена чисельність сенсорних стимулів або їх обмежена змінність та модальність;
- 2) *депривація значень (когнітивна)* – надмірно змінювана, хаотична структура зовнішнього світу без чіткого упорядкування та змісту, яка не дає можливості розуміти, передбачувати та регулювати процеси, що відбуваються;
- 3) *депривація емоційного відношення (емоційна)* – недостатня можливість для задоволення потреби в близьких емоційних відношеннях або розрив існуючих емоційних зв'язків;
- 4) *депривація ідентичності (соціальна)* – обмежена можливість для засвоєння автономної соціальної ролі.

Синдром госпіталізму – це глибинна психічна та фізична затримка, обумовлена “дефіцитом” спілкування з дорослими в перший рік життя дитини.

Ознаками госпіталізму є: затримка моторного розвитку (перш за все в освоєнні ходіння), різке відставання в мовленнєвому розвитку, емоційний голод, схильність до нав'язливих рухів (розхитування тіла).

Після Другої світової війни у психології з'явилося поняття “госпіталізм”, за допомогою якого описували психічний розвиток дітей, що втратили батьків і, внаслідок цього, утримувалися в лікарнях або дитячих будинках. Р. Спітц, наприклад, звертає увагу на численні симптоми порушення поведінки таких дітей та затримку їх психічного й фізичного розвитку. Крім того, незважаючи на чудовий догляд, харчування, гігієнічні умови, відсоток смертності немовлят у цих установах був дуже високим. Численні дослідження доводять, що умови госпіталізму передусім негативно впливають на розвиток мовлення дитини, формування її пізнавальних функцій, емоційний розвиток. Наприклад, дослідник А. Джерсїлд зазначає, що здатність дитини любити оточуючих тісно пов'язана з тим, скільки любові (й у якій формі) вона сама отримала.

Ганна Фрейд, вивчаючи розвиток дітей, які осиротіли під час війни і виховувалися у дитячих будинках, дійшла висновку, що у підлітковому віці вони були не здатні вступати у вибіркові стосунки з дорослими та однолітками, натомість більшість намагалася встановити тісні взаємини “дитина – мати” з будь-ким із дорослих.

Спостерігаючи за розвитком дітей у сучасних закритих дитячих установах, педіатр Е. Піклер знайшла нові симптоми госпіталізму. Вона пише, що, на перший погляд, ці діти справляють гарне

враження. Вони слухняні, зазвичай зайняті грою, по вулиці йдуть парами, не розбігаються, не за-тримуються, не набридають своїми вимогами дорослим, їх можна легко роздягнути чи одягнути. Однак у таких дітей цілком відсутня вольова поведінка, власна ініціатива.

Дослідження М.І. Лісіної, що засновані на ідеях Л.С. Виготського, довели, що причина цього явища криється не в біологічній прихильності дитини до матері, а в організації спілкування, у формуванні специфічно людських потреб, керуванні орієнтувальною діяльністю дитини. **Тобто важливе значення має присутність не матері як біологічного фактора, а дорослого як конкретного носія людської культури й способів її освоєння.**

На основі цих теоретичних концепцій вдалося зробити важливі кроки у педагогічній практиці, спрямовані на виведення дітей зі стану госпіталізму.

Наприклад, дослідження М.Ю. Кістяковської довели, що діти, які перебували під час війни в умовах дефіциту спілкування і тому серйозно відставали не тільки у психічному, але й у фізичному розвитку, наздоганяли своїх ровесників після того, як вдавалося сформувати у них емоційно позитивне ставлення до дорослого, забезпечивши тим самим можливість для повноцінного психічного розвитку.

Отже, спілкування є головною соціальною потребою дитини, яка виявляється з перших місяців її життя. Спочатку ініціатором спілкування є дорослий, згодом ініціатива переходить до дитини, а потім спілкування включається у спільну предметну діяльність дитини і дорослого. Дитина від народження розвивається як соціальна істота, набуваючи в контактах з людьми, які її оточують, певного досвіду.

Протягом раннього дитинства та дошкільного віку розвиток спілкування дитини з дорослим долає два етапи:

- емоційно-особистісне, ситуативне спілкування;
- практичне, дієве спілкування. На цьому етапі дорослий виступає партнером у грі, взірцем для наслідування, особою, яка оцінює знання і вміння дитини.

Потреба дитини в оцінці дорослого є одним із головних стимулів її поведінки. Діти, які мають повноцінне спілкування з дорослими, виявляють ініціативність, прагнуть привернути увагу до своїх дій, довірливо, відкрито й емоційно ставляться до дорослого, вимагають від нього співучасті у своїх справах, чутливі до його ставлення й оцінки, перебудовують свою поведінку залежно від його оцінюючих сигналів. Вони тонко розрізняють схвалення й осуд, віддаючи перевагу предметному співробітництву з дорослим, виявляють до нього любов і охоче відгукуються на ласку, привертають до себе увагу і прагнуть його позитивної оцінки. Якщо дорослий і надалі ініціюватиме емоційні форми спілкування, а дитина вже прагнучиме діяльності з предметами, може виникнути конфліктна поведінка.

Література:

1. Авдеева Н.Н., Хаймовская Н.А. Развитие образа себя и привязанностей у детей от рождения до трех лет в семье и доме ребенка. – М., 2003. – 152 с.
2. Асанова Н.К. Интервью для взрослых о привязанностях. – М., 1997.
3. Боулби Дж. Привязанность: Пер. с англ. – М.: Гардарики, 2003. – 477 с.
4. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Пер. с англ. В.В. Старовойтова – 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2006. – 232 с.
5. Иовчук Н.М., Северный А.А., Морозова Н.Б. Детская социальная психиатрия для непсихиатров. – СПб.: Питер, 2008. – 416 с.
6. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Авиценум. – Прага, 1984.
7. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья. – М.: Генезис, 2006. – 368 с.
8. Петрановская Л. В класс пришел приемный ребенок. – М.: “Студио-Диалог”, 2009. – 170 с.
9. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психология сиротства. 3-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 416 с.
10. Фурманов И.А. Психология депривированного ребенка: пособие для психологов и педагогов / И.А. Фурманов, Н.В. Фурманова. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 319 с.

Тема 2.6. Процес формування ідентичності у дитини

Мета: сприяти усвідомленню батьками важливості та особливостей формування ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї і дитячого будинку сімейного типу.

Завдання:

- розкрити зміст поняття “ідентичність”, етапи формування ідентичності та фактори, які впливають на її розвиток;
- сформуванню переконання щодо важливості інформації про минуле дитини в процесі формування її ідентичності;
- визначити роль прийомних батьків, батьків-вихователів у формуванні, розвитку та збереженні ідентичності прийомної дитини, дитини-вихованця;
- оволодіти методиками роботи з дітьми щодо збереження та розвитку їх ідентичності.

Головні ідеї:

- ідентичність – це збереження і підтримка особистістю власної цілісності, унікальності, неповторності, нерозривності історії свого життя, що є запорукою її психічного здоров'я;
- ідентичність має два основні аспекти: особистісний та соціальний, що відображають усвідомлення власної автономності, унікальності та відчуття приналежності до соціальної групи;
- прийомні батьки, батьки-вихователі повинні поважати та визнавати місце біологічних батьків у серці дитини, що сприятиме формуванню її внутрішнього позитивного образу батьківства.

Загальна тривалість: 3 год. 00 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Поняття ідентичності (1 год. 10 хв.)				
1.	Вправа “Хто Я?”	Індивідуальна робота, обговорення у колі	20 хв.	Аркуші паперу А4 та ручки для кожного учасника
2.	Поняття ідентичності та її значення у нашому житті	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Додаток 2.6.1.
3.	Відчуття дитиною себе на основі її минулого	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
4.	Сімейні таємниці	Робота в групах	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія II. Формування та розвиток ідентичності (1 год. 50 хв.)				
5.	Розвиток ідентичності дитини на кожному з вікових етапів	Інформаційне повідомлення	30 хв.	Додаток 2.6.2.
6.	Роль батьків у формуванні ідентичності дитини	Робота в групах	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
7.	Методики роботи з дітьми по формуванню та розвитку їх ідентичності	Інформаційне повідомлення, робота в групах	40 хв.	Додаток 2.6.3.

Глосарій до теми:

Ідентичність (лат. *identicus* – тотожний, однаковий) – це збереження і підтримка особистістю власної цілісності, тотожності, нерозривності історії свого життя, а також стійкий образ “Я”, усвідомлення у собі певних особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру, потреб, здібностей, переконань та способів поведінки. Ідентичність є запорукою психічного здоров’я особистості.

Формування ідентичності починається з моменту відділення дитини від матері і продовжується все життя до самої смерті. Процес формування ідентичності “починається десь за часів першої справжньої “зустрічі” матері й дитини – двох людей, що пізнають один одного через дотик, і не закінчується доти, доки в людині не згасає властивість пізнавати іншого”. [9]

Ідентифікація – ототожнення, співпадання. Ідентифікація розглядається як важливіший механізм соціалізації, що проявляється в прийнятті соціальної ролі при входженні в групу, в усвідомленні групової приналежності, формуванні соціальних установок.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Поняття ідентичності

➔ 1. Індивідуальна робота, обговорення у колі “Хто Я?”

Мета: дати учасникам практичний досвід визначення власної ідентичності.

Час проведення: 20 хвилин.

Необхідні матеріали: аркуші паперу А4, ручки для кожного учасника.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам протягом 10 хвилин на аркушах формату А4 написати у стовпчик відповідь на запитання “Хто Я?”. Кількість відповідей є необмеженою, але бажано – не менше 10 визначень себе.

Після цього учасникам пропонується обговорити дану вправу в колі по черзі або за бажанням.

Запитання для обговорення:

1. Як Ви вважаєте, що з цієї вправи ми можемо зрозуміти про себе?
2. Звідки Ви знаєте відповідь на це запитання?
3. Чи легко було виконати завдання?
4. Чи виникали якісь труднощі і з чим вони пов'язані?

До уваги тренера!

Під час проведення вправи важливою умовою є індивідуальна робота кожного учасника та його зосередженість на власному завданні.

Під час обговорення результатів роботи в групі тренер має проявити толерантне ставлення до кожного, не зважаючи на отримані відповіді. У групі необхідно створити атмосферу позитивного сприйняття учасниками відповідей інших та наголосити на індивідуальності кожного.

Висновок: зробити акцент на тому, що є спільного у відповідях учасників та що є унікального, неповторного у кожного з них.

➔ 2. Інформаційне повідомлення “Поняття ідентичності та її значення у нашому житті”

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників про поняття ідентичності та її важливості для розвитку дитини.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.6.1.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію про поняття “ідентичність” та її важливість для формуванні особистості дитини.

➔ 3. Мозковий штурм

“Відчуття дитиною себе на основі її минулого”

Мета: допомогти учасникам усвідомити важливі складові та фактори, які впливають на уявлення дитини про себе.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам по черзі відповісти на запитання:

- *Яка інформація (досвід) дозволяє дитині сформувати уявлення про себе?*

Запропоновані учасниками відповіді тренер записує на аркуші альбому для фліпчарту.

До уваги тренера!

У разі, якщо виникнуть труднощі у заповненні списку, пропонується звернутися до власного досвіду учасників (наприклад: “Яка інформація допомогла Вам сформувати уявлення про себе?”) та використати орієнтовний мінімальний перелік, запропонований нижче.

Мінімальний перелік, який має бути відображений на фліпчарті:

- ім'я, прізвище;
- стать;
- вік;
- зовнішність;
- звички;
- характер;
- фізичний стан (здоров'я);
- національність, раса (традиції, пов'язані з приналежністю до етнічної групи);
- місце народження;
- місце проживання;
- знання, уміння та навички;
- уподобання, інтереси;
- історія змін та розвитку (фотографії тощо);
- біологічні батьки та родичі;
- друзі, сусіди;
- види діяльності.

Запитання для обговорення:

1. *Що з цієї інформації нам відомо, яку інформацію про дитину ми отримали?*
2. *Що не відомо, але ми намагаємось зібрати інформацію?*
3. *Що не відомо, і ми не намагаємось з'ясувати? Чому?*

➔ 4. Робота в групах “Сімейні таємниці”

Мета: сформувати в учасників переконання щодо важливості інформації про життєву історію дитини та важливих для неї людей, як основу для формування здорової ідентичності.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам об’єднатися в групи по 4 – 5 осіб та обговорити питання “Що діти найменше знають про себе?” і зафіксувати їх на аркуші альбому для фліпчарту.

Тренер фіксує на плакаті запитання, на яке орієнтуються учасники у своїх відповідях.

Плакат

Що діти найменше знають про себе?

Після обговорення варіантів учасники презентують свої напрацювання.

Тренер пропонує за результатами презентацій провести обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Чи може дитина сформувати уявлення про себе, якщо історія з її життя є неповною?
2. Як при цьому відчуває себе дитина?
3. До чого призводять таємниці у сім’ї?

➔ 5. Інформаційне повідомлення

“Розвиток ідентичності дитини на кожному з вікових етапів”

Мета: охарактеризувати розвиток ідентичності дитини на кожному з вікових етапів.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.6.2.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію учасникам (бажано, у вигляді слайдової презентації) відповідно до Додатку 2.6.2. Під час презентації важливо зупинитись на кожному з характерних проявів розвитку ідентичності та наводити приклади з практичної роботи або власного досвіду.

Запитання для обговорення:

1. Що нам дає отримана інформація?
2. Чи спостерігаєте Ви подібні прояви у дітей, які виховуються в Вашій сім’ї?
3. Якщо певні прояви не спостерігаються, то з чим, на Вашу думку, це може бути пов’язано?

➔ 6. Робота в групах

“Роль батьків у формуванні ідентичності дитини”

Мета: визначити провідну роль прийомних батьків у формуванні ідентичності дитини.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в чотири групи відповідно до зазначених вікових періодів розвитку дітей та на аркушах альбому для фліпчарту, використовуючи отриману інформацію, написати наступне:

■ *Як ми будемо допомагати дитині формувати власну ідентичність?*

- **1 група:** діти раннього віку (до 3-х років)
- **2 група:** діти дошкільного віку (від 3 до 7 років)
- **3 група:** діти молодшого шкільного віку (від 7 до 11 років)
- **4 група:** діти підліткового та юнацького віку (від 11 до 18 років)

Після роботи кожна з груп презентує напрацьовані матеріали, учасники обговорюють результати в загальному колі.

➔ 7. Інформаційне повідомлення, робота в групах

“Методики роботи з дітьми по формуванню та розвитку їх ідентичності”

Мета: надати батькам інформацію про можливі методи допомоги дитині щодо позитивного сприйняття себе та допомоги оволодіти практичними навичками їх використання.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.6.3.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Інформаційне повідомлення (15 хв.):

Тренер, використовуючи результати напрацювань у групах та матеріали Додатку 2.6.3., інформує учасників про різноманітні методики роботи з дітьми по формуванню та розвитку їх ідентичності.

■ 2-ий етап – Робота у групах (30 хв.):

За результатами напрацювань у групах під час виконання вправи 6 тренер визначає разом з групою найменш відомі для учасників методики роботи з дитиною щодо формування її ідентичності та пропонує їх апробувати у групах.

Учасники об'єднуються у групи (4 – 5 осіб), обирають одну реальну історію життя прийомної дитини, яку вони виховують, та на практиці апробовують одну із запропонованих методик збереження та розвитку ідентичності. Тренер роздає кожній групі по одній із методик (Додаток 2.6.3.) і пропонує використовуючи надану методику проговорити в групі та сформуванню сценарій спілкування з дитиною про її минуле.

За результатами роботи кожна з груп ділиться враженнями щодо використання методики.

Тренер робить загальні висновки, необхідні пропозиції і зауваження щодо використання тієї чи іншої методики.

Запитання для обговорення:

1. Чи легко було використовувати запропоновані методики у роботі з дітьми?
2. Чи виникали якісь труднощі, і з чим вони були пов'язані?

Додаток 2.6.1.

*“Я думаю про себе...
Коли я залишаюсь наодинці,
то перестаю розуміти, як бути собою.
Я не знаю, хто я є...”*
Жаклін Уілсон “Дівчинка-знахідка”

➔ Ідентичність як важлива складова особистості

Ідентичність визначається як головне досягнення особистості та підґрунтя для становлення успішної і гармонійної людини. Результатом розвитку ідентичності є визначення своєї суті, своїх цінностей і своєї мети в житті. Пошук власного “Я” стає рушійною силою для подальшого визначення міжособистих взаємин, сексуальної орієнтації, професії, референтної (значущої) групи, етнічної приналежності, а також моральних, релігійних і статево рольових ідеалів.

Процес формування ідентичності, згідно Еріксона, може бути обумовлений середовищем, в якому зростає дитина. На основі балансу взаємодії впливу середовища і внутрішніх умов можна говорити про три форми ідентичності:

1. Обумовлену зовні (статеву, вікову, расову, національну, громадянську приналежність);
2. Власно набуту (професійний статус, вільно обрані зв'язки, прихильність і орієнтації);
3. Запозичену (засвоєні ролі, задані зовнішнім зразком, прийняті під впливом очікувань оточуючих).

Особливу увагу Еріксон приділив підлітковому віку, вважаючи цей період центральним у формуванні психологічного і соціального благополуччя людини. Основа для благополучної юності і досягнення інтегрованої ідентичності закладається в дитинстві. Ототожнення себе починається змалечку: діти наслідують батьків у всьому – в манерах, мові, одязі, заняттях. Все це відтворюється зовні, але й водночас закріплюються і внутрішні риси. Перед підлітками постає завдання зібрати разом всі знання про самих себе (які вони мають на той час) і інтегрувати ці чисельні образи про себе в особисту ідентичність, яка є усвідомленням як минулого, так і майбутнього, що логічно витікає з нього.

Отже, визначаючи, що дає дитині така якісна характеристика особистості, як ідентичність, можна зазначити наступне:

- відчуття себе, як подібного та відмінного від інших;
- відчуття себе в часі та просторі;
- здатність до самокерування;
- орієнтація на соціально прийняті норми життя;
- можливість розвиватися;
- визначення своєї позиції серед інших;
- відчуття цілісності і стабільності, незалежно від обставин та зовнішнього впливу.

У дитини, яка не має сформованого відчуття тотожності, виникають труднощі з розумінням себе: своїх емоцій та емоцій інших людей, своєї соціальної ролі, свого місця у сім'ї та групі однолітків. Таким дітям важко засвоїти та прийняти норми суспільного життя. [3]

Додаток 2.6.2.

➔ Характерні ознаки розвитку ідентичності дитини на кожному з вікових етапів

Від народження до 1 року:

- дитина реагує на знайому людину, впізнає її серед інших;
- при появі незнайомої людини може проявляти занепокоєння (страх);
- відбувається активне пізнання світу через предмети (разом з дорослим).

Результатом сформованої ідентичності на даному етапі вікового розвитку є сформоване відчуття довіри до світу (*“Світ безпечний для мене”, “Я – це та надія, яку я отримую і дарую” Е. Еріксон*).

Від 1 до 3-х років:

- виокремлення значущих осіб серед інших;
- пізнання та опанування найближчого простору;
- самовпізнання та вміння відділити себе від інших;
- вміння володіти предметами в процесі гри;
- вміння розрізняти стать за зовнішніми ознаками;

Результатом сформованої ідентичності в даний період є сформоване відчуття автономності (*“Я можу пізнавати світ, у мене є сила і воля”*).

Від 4 до 6 (7) років:

- опанування свого образу та соціальних ролей через гру;
- формуються уявлення щодо розуміння понять “добре-погано”;
- формується здатність до розуміння наслідків своєї поведінки;
- спілкування з ровесниками відбувається при підтримці дорослого;
- з’являються перші спогади про себе;
- емпатія (здатність до співчуття) та емоційна грамотність (формується здатність розуміти власні емоції через розуміння емоцій інших, формується здатність до співчуття);
- розуміння своєї статі, її незмінності (усвідомлення своєї сексуальності, інтерес до геніталій, переживання та сором при негативній реакції дорослого).

Результатом сформованої ідентичності цього періоду є сформована ініціативність у дитини.

Від 7 до 11 (12) років:

- формується автобіографічна пам’ять (здатність утримувати у пам’яті спогади про своє життя, себе та близьких людей, події тощо);
- набуття навичок, необхідних для навчальної діяльності та самообслуговування;
- формується моральність, самоконтроль та здатність до управління агресією;
- здатність до розгляду себе з позиції іншого;
- здатність до рефлексії (від лат. “reflexio” – повернення назад, відображення) – це процес самопізнання суб’єктом свого внутрішнього світу, психічних актів і станів;
- активний розвиток самооцінки.

Результатом сформованої ідентичності в даний період є сформована компетентність (*“Я – це те, чому я можу навчитись, щоб працювати” Е. Еріксон*).

Розвиток ідентичності в підлітковому віці відбувається через порівняння себе з іншими та переосмислення, переживання свого попереднього життєвого досвіду. Формування ідентичності є можливим за умов сформованих на попередніх етапах почуття довіри, автономії, ініціативи та компетентності. [3]

У переважній більшості досліджень прослідковується два основні аспекти ідентичності: особистісний та соціальний, що відображають усвідомлення особистістю власної автономності, унікальності та відчуття приналежності до соціальної групи.

Психологи відзначають, що процес формування ідентичності є непростим: “Більшості людям так і не вдалось досягнути єдиної ідентичності; замість цього у них формується збірна ідентичність, різні аспекти якої проявляються в різних ситуаціях. У людини може бути професійна ідентичність, релігійна, ідентичність, пов’язана з міжособистісним спілкуванням або з базовими цінностями та іншими аспектами повсякденного життя”. На думку закордонних та вітчизняних вчених, щоб досягнути ідентичності людина повинна інтегрувати ці різні аспекти свого “Я” одне з одним в різні періоди часу. Важливим компонентом ідентичності є відчуття себе членом сім’ї. У випадку з прийомною дитиною є певні труднощі для дитини, спричинені фактом двох сімей у її житті. В даному разі ситуація може ускладнюватися, якщо дитина не знає одну з цих сімей.

Зарубіжний психолог Дж. Марсія вважає, що криза ідентичності, яку переживає прийомна дитина підліткового віку, може вирішитися одним з чотирьох способів:

— 1. Досягнення ідентичності

Це відбувається коли людина усвідомлено переживає кризу ідентичності і намагається вирішити її, приміряючи на себе альтернативні рольові моделі, опановує різні цінності та ідеології. Через деякий час вона приймає ту або іншу конкретну ідентичність, тобто сформувала певну сукупність значимих для неї цілей, цінностей і переконань. Досягнення ідентичності відбувається наприкінці старшого підліткового віку або на початку юності.

— 2. Введення мораторію на самоідентифікацію

В цьому випадку людина також задає собі питання “Хто я?”, проте в силу різних обставин, відкладається момент прийняття кінцевого рішення. Згідно психолога Дж. Марсія, який є дослідником ідентичності, мораторій не може носити постійний характер, оскільки перебування в невизначеному стані викликає постійний дискомфорт і призводить до емоційного виснаження. В кінцевому випадку людина або ж досягає ідентичності, або ж перебуває в стані розпорошеної ідентичності.

— 3. Передчасна ідентичність

Цей статус приписується людині, яка ніколи не переживала стану кризи, але володіє певним набором цілей, цінностей та переконань. Ці елементи формуються відносно рано в житті, але не в результаті самостійного пошуку і вибору, а в основному внаслідок ідентифікації з батьками або іншими значимими людьми. Дж. Марсія наводить приклад життя, людини, яка починає займатись якоюсь справою чи роботою тільки тому, що від неї це очікують батьки.

— 4. Розсіяна ідентичність

Стан ідентичності характерний для людей, які не мають міцних визначених цілей, цінностей і переконань, та які не намагаються активно сформувати їх. Розсіяння ідентичності характерне для підлітка, який не тільки уникає “кризи ідентичності” (пошуку ідентичності), але й не може визначитись щодо напрямку в житті (професії, набору цінностей тощо). Як правило, це відбувається через те, що у його житті немає авторитетного дорослого, який зміг би бути для нього бути прикладом для наслідування.

Д. Бродзинський зазначає, що для прийомних підлітків досягнення ідентичності можливе лише у тому випадку, коли прийомні батьки відкрито обговорюють питання його влаштування до них, допомагають йому зрозуміти, як “факт його влаштування в їхню сім’ю вбудовується чи не вбудовується у його загальне відчуття власного “Я”. Вочевидь, для таких підлітків знання інформації щодо їх минулого є найважливішим компонентом загальної картини та адекватного внутрішнього самопочуття [2]. Проте, говорячи з прийомною дитиною про її минуле, необхідно пам’ятати: **важливим є фокусування на позитивному досвіді у минулому дитини, розказувати лише події і не намагатися їх оцінювати.** Адже головною метою надання інформації про минуле дитини має стати не самоствердження прийомних батьків за рахунок невдач біологічних батьків, а **позитивне відчуття дитиною себе та допомога у досягненні нею ідентичності.**

Таким чином, процес становлення ідентичності особистості, пов’язаний з процесом адаптації особистості до мінливої соціальної реальності і сам по собі є динамічним процесом, оскільки в ході становлення, розвитку особистості її ідентичність піддається постійній перевірці, що веде до виникнення криз особистісного розвитку і виражається в активному осмисленні людиною свого місця у світі, своїх цілей, цінностей, мотивів та переконань.

Рекомендації для батьків

➔ Як допомогти дитині віднайти свою ідентичність?

Діти, які влаштовуються на виховання до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, як правило, мають досвід довготривалого проживання у біологічній сім'ї, сформовані прихильності до членів родини і відповідні спогади про своє минуле. Відповідно прийомні батьки відіграють особливу роль у їхньому житті – вони мають стати “зберігачами” цих спогадів – і важких, і приємних.

Існує декілька інструментів та методик, за допомогою яких прийомні батьки та батьки-вихователі можуть зберегти ці спогади та допомогти дитині прийняти досвід минулого і віднайти у ньому ресурси для створення майбутнього. Це завдання не є простим, проте є обов'язковим для формування у дитини позитивного образу себе та успішної підготовки до самостійного життя.

Отже, до інструментів спілкування з дитиною про її минуле належать:

- Книга життя / Літопис мого життя.
- Карта життя.
- Сімейний колаж.
- Казки, історії.
- Програвання минулого за допомогою ляльок.
- Листи, щоденники.

Інформацію про запропоновані інструменти викладено у Книзі для батьків (посібник до тренінгового курсу “Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі” за заг. редакцією Т.Ф. Алексеєнко), книзі Бетсі Кіфер і Джейн Скулер “Як розповісти правду усиновленій або прийомній дитині. Як допомогти дитині усвідомити своє минуле”. У даній літературі можна детально ознайомитись з метою, змістом та інструкціями щодо роботи з кожним інструментом.

Далі Ви можете коротко ознайомитись із вищезазначеними **методиками роботи з дитиною**.

Книга життя / Літопис мого життя (далі “Літопис”)

Метою створення такого “Літопису” є допомога дитині, позбавленій батьківського піклування, згадати і зберегти історію свого життя. Адже діти, які втрачають родинне коріння, як правило, мають не одну прогалину, “білу пляму” у своїй біографії. Якщо ж діти не знають, що з ними відбулося й чому події в їхньому житті розвивалися саме таким чином, то це несприятливо позначається на формуванні прихильностей, їх ідентичності та на їхньому майбутньому.

“Літопис” – це альбом або папка з вставними аркушами для аплікацій, фотографій, малюнків, що відображають життя дитини до та після того, як вона була розміщена у прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу чи заклад. “Літопис” є щось більше, ніж формуляр з інформацією, якого можна торкнутися руками. Це більше, ніж простий набір фактів; це ще й засіб допомоги осмислити все, що відбулося з дитиною.

Важливо, щоб дитина замислювалась над тим, що з нею відбулося. Можливо, це будуть заборонені, важкі й болісні питання. Робота над “Літописом” повинна поступово перетворитися для дитини в процес осмислення нею свого минулого, і це допоможе їй правильніше розібратися у своєму сьогоденні.

“Літопис” може містити:

- історію родини дитини;
- фотографії (або малюнки, якщо немає фотографії) родини та друзів;
- відображення шкільних подій (табелі з оцінками, нагороди, малюнки, аплікації дитини, фотографії);

- розповіді про захоплення, досягнення та труднощі дитини;
- розповіді та фотографії з днів народження та свят;
- листівки й листи тощо.

Карта життя

Цей інструмент застосовується перш за все для дітей, які до влаштування у прийомну сім'ю мали досвід проживання в декількох закладах або декількох інших сім'ях (біологічній та прийомних). Вік дитини для роботи з даною методикою – від 5 і старше років.

Карта життя дозволяє відновити історію проживання дитини у закладах чи інших сім'ях. Вона допомагає зафіксувати ряд важливих подій у її житті, інформація про які може загубитись у процесі чисельних переміщень. В карті життя зберігається наступна інформація:

- де проживала дитина;
- як довго проживала у кожному місці;
- люди, тварини, місця, які були для неї значущі;
- причина переміщення;
- почуття, які дитина переживала у зв'язку з переміщенням.

Батькам важливо заохочувати дитину до активної участі у складанні Карти життя. При цьому їй необхідно надати повну свободу у виборі способу її складання. Головна мета Карти життя – ініціювати відкрите обговорення історії дитини і дати прийомним батькам або батькам-вихователям можливість розвіяти її сумніви, допомогти подолати болючі емоції і заспокоїтись з приводу переміщення у сім'ю.

Сімейний колаж

Дитина і батьки можуть чудово провести час разом, займаючись складанням Сімейного колажу.

Колаж – це декілька фотографій розміщених на великому листі паперу або картону. У практиці усиновлення фотографії часто наклеюються на фігурку дитини, яка вирізана з листа паперу або картону. Вони представляють минулі, теперішні і майбутні події в житті дитини.

Прийомні батьки або батьки-вихователі пропонують дитині справжні, або вирізані з журналу фотографії, або намальовані нею малюнки, щоб зобразити важливих для неї людей, цікаві події і її бажане майбутнє.

Казки, історії, ігри

Розглядаючи такі методики роботи, як розповідь казок чи історій, важливим є творчий підхід батьків і їх активна участь у грі з дитиною. В основі методики є те, що дорослий допомагає дитині обрати казкового героя чи тварину і за допомогою нього передає історію у вигляді казки чи історії. Після декількох початкових речень дорослий пропонує дитині продовжити розповідь і, таким чином, опосередковано описати свої почуття та реакції на події, які з нею відбулись.

Ігрова методика з ляльками має той самий принцип програвання історії дитини і є ефективною у роботі з дітьми від 3 до 7 років. Кількість ляльок визначається віком дитини та її здатністю відстежити за тим, що відбувається з ляльковими персонажами. Необхідно дати дитині можливість грати лялькою, яка відтворює її саму і через неї розповідає про власні почуття і відчуття. Батьки у момент гри можуть дещо направляти хід гри стосовно подій, проте ні в якому разі не виправляти слова, якими дитина намагається виразити свої переживання про минуле. Програвання історії може відбуватись у декілька ігрових сесій, оскільки дітям іноді важко одразу сприйняти події власного життя і передати свої почуття. У гру можна вводити нові персонажі, по мірі дорослішання дитини та змін у самій сім'ї.

Лист до дитини

Цей інструмент є письмовою формою спілкування з дитиною, що написаний зрозумілою мовою для неї, тобто у формі листа написаний відповідно до віку та рівня розвитку дитини. Як свідчить польський досвід багатьох помешкань для дітей та виховних груп, де цей метод застосо-

вують, – дана форма є винятково дієвою, і діти до неї дуже серйозно відносяться. Опис сильних сторін та потреб дитини в формі листа до дитини допомагає дітям впродовж тривалого часу, а деколи впродовж всього життя зберігати про себе позитивну інформацію, до якої дитина в будь-який момент може повернутися. Написані слова відіграють тут зовсім іншу роль, ніж висловлені вербально, які дитина в залежності від настрою чи віку може забути. Натомість, написаний лист до дитини, буде джерелом підтримки для неї, навіть тоді, коли близької людини не буде поряд. У свою чергу, для наставника лист до дитини є одним із складових компонентів у реалізації індивідуального плану роботи з дитиною.

У листі до дитини слід підкреслювати ті ситуації, коли дитина викликала у наставника позитивні почуття та враження (наприклад, “Я бачу, який ти є, я помічаю твої намагання досягнути... і шаную тебе. Ти не повинен змінюватись згідно моїх бажань, бо мені подобається в тобі багато якостей, які характерні тільки тобі. Спілкування з тобою приносить мені радість, бо ти є таким, який ти є”). Якщо у дитини є якісь потреби (наприклад, потреба у формуванні навичок гігієни та вміння впорядковувати власні речі), то роль наставника полягає не в гострій критиці, а в тому, щоб підказати, як саме спільно з його допомогою можна справитись з даною проблемою. Замість критики повинна бути конструктивна та приязна пропозиція допомоги. Якщо навіть потрібно звернути особливу увагу на певні потреби дитини, наприклад, дотримання відповідної гігієни, то не потрібно писати: “Ти такий симпатичний, але зовсім не миєшся”, а скоріше необхідно пригадати ситуацію, коли хлопець добре помився, одягнувся, пишучи, наприклад, “Коли минулого тижня ти збирався на дискотеку, то був такий чистий, гарно одягнений і так пахнув...” Діти щиро прагнуть будувати взаємини з дорослими. Якщо формування взаєностосунків відбувається лише шляхом вказування на помилки дитини, то вона, як правило, буде відчувати свою неповноцінність та не прагнути до змін. Однак, коли дорослий буде показувати сильні сторони та позитивні якості, то дитина почуватиме себе безпечно, буде зміцнювати своє відчуття власної гідності і почне вірити у власні можливості.

Приклад “Листа до дитини”

Лізочка, я пишаюся тобою, тому що ти весела, життєрадісна, доброзичлива і дружелюбна дівчинка. Ти користуєшся повагою серед своїх друзів та знайомих, завжди їм допомагаєш та підтримуєш. Я знаю, що це дуже важливо для тебе!

Ти дуже симпатична та гарна дівчинка. Вмієш одягатися. Любиш, коли чисто та охайно в приміщенні, в якому ти перебуваєш.

Я горджусь тобою за те, що ти багато читаєш та любиш класичну літературу. Оскільки цим самим ти збагачуєш свій розвиток, свою культуру та духовність! І в цьому допомогла тобі твоя мама, яка розвивала у тебе впродовж дитинства інтерес до читання. А цим самим мама збагачувала твій інтелектуальний розвиток!!! Тому що ти дуже розумна та здібна дівчинка.

Маючи своє власне бажання, ти досягаєш успіхів у тих справах, які ти розпочинаєш. Наприклад, ти докладаєш дуже багато зусиль для вивчення англійської мови – і в тебе це чудово виходить. Ти виявила свої зусилля для вивчення мови глухонімих людей, цим самим ти допомогла цим людям та підтримала їх у певний період життя. Все це ще свідчить про дуже гарну особливість твого характеру, таку як вміння співпереживати людям, які мають обмеження у спілкуванні, та бажання їм допомогти.

Я тобі дуже вдячна за ту довіру та повагу, яку ти виявляєш до мене. Я знаю, що деякі теми, про які ми з тобою розмовляли, були для тебе важкими. Проте ти змогла поговорити про них зі мною і, сподіваюсь, що тобі стало хоча б трішечки легше. Мені здається, що для себе ти дала пояснення поведінці тих людей, яка була незрозумілою. А це дуже важливо особисто для тебе, оскільки ти вчишся пробачати інших та з оптимізмом жити далі.

Чудово, що в твоєму житті є підтримка та взаєморозуміння близьких для тебе людей, а саме тата та тьоті. Це чудово, коли маєш людей, яких ти любиш та яким довіряєш. Вони дійсно є твоєю надійною опорою та підтримкою. Тобі варто знати, що тебе дуже любить твоя мама, але, можливо,

вона не вміє виявити так любов, щоб ти її сприйняла та зрозуміла. Я сподіваюсь, що ви спільно з мамою знайдете взаєморозуміння, а я вам в цьому завжди з радістю допоможу. Оскільки лише найближчі для тебе люди завжди будуть поруч з тобою!

Існують певні **загальні принципи**, на які слід звернути увагу прийомним батькам при роботі з дитиною у формуванні її ідентичності, а саме:

- добре знати історію дитини;
- допомогати дитині виконувати завдання для її розвитку на кожному віковому етапі;
- якщо у дитини спостерігаються прояви поведінки, характерні для іншого віку – дати їй змогу прожити цей вік та вирішити його задачі, які очевидно не були вирішені раніше;
- звертатися за допомогою до спеціалістів з метою допомоги дитині (психолог, психотерапевт, психіатр, логопед, сексолог та ін.);
- поважати та визнавати місце біологічних батьків у її серці, що сприятиме формуванню у дитини внутрішнього позитивного образу батьківства.
- **перш за все, давати любов та прийняття дитині!**

Література:

1. Белопольская Н.Л., Иванова С.Р., Свистунова Е.В., Шафирова Е.М. Самосознание проблемных подростков. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2007. – 232 с.
2. Бетси Кифер и Джейн И. Скулер. Как рассказать правду усыновленному или приемному ребёнку. Как помочь ребёнку осознать своё прошлое. – К.: Международный центр развития и лидерства. – с.143 – 168.
3. Бондаренко Т.В. Психологічні засади збереження здорової ідентичності дітей у прийомній сім’ї та дитячому будинку сімейного типу // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. Науково-методичний журнал. – 2009. – № 4. С. 113-116
4. Говорун Т.В., Кікінеджи О.М. Гендерна психологія: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – с.76 – 83
5. Дитина в прийомній сім’ї: Нотатки психолога / Г.М. Бевз, І.В. Пеша. – К. : Українськи ін-т соціальних досліджень, 2001.
6. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психология сиротства. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 216 с.
7. Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – 656 с.
8. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л.Б. Шнейдер. – М., 2007. – 128 с.
9. Э. Эриксон. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996. – 344 с.

Тема 2.7. Сексуальність у житті особистості

Журавель Т.В.
Кашпур Ю.М.
Кочемировська О.О.
Удовенко Ю.М.

Тема 2.7.1. Поняття сексуальності, її розвиток та стратегії сексуального виховання дітей

Мета: визначити поняття та специфіку формування сексуальності; охарактеризувати значущість сексуальності у житті особистості, а також ознайомити прийомних батьків, батьків-вихователів зі стратегіями сексуального виховання.

Завдання:

- сформувати уявлення про сексуальність особистості та її складові;
- визначити критерії норми сексуальності людини та стереотипи, пов'язані з сексуальністю;
- охарактеризувати розвиток сексуальності в онтогенезі;
- розкрити поняття сексуальної самосвідомості;
- проаналізувати особливості сексуального виховання дітей різного віку та статі у сім'ї;
- розширити спектр стратегій сексуального виховання дітей прийомними батьками, батьками-вихователями.

Головні ідеї:

- сексуальність у нормі розвитку не може бути оцінена як позитивне чи негативне явище: вона така, яка є – це така ж частина життя особистості, як і харчування чи навчання;
- баланс цікавості дитини до сексуальної сфери з проявами допитливості до інших сфер є **показником норми психосексуального розвитку**. Мотивами такої поведінки є не еротичні, а пізнавальні інтереси дитини, допитливість;
- сім'я є головним джерелом сексуальної соціалізації дітей. Вирішальний позитивний вплив на статеве виховання дітей має почуття взаємної любові та поваги матері і батька, а також виявлення цих почуттів у їх щоденних взаєминах;
- сексуальна освіченість є важливою передумовою гармонійного особистого життя людини, збереження і поліпшення її репродуктивного здоров'я, правильного статевого виховання дітей, толерантного ставлення до осіб із нетиповою сексуальною поведінкою.

Загальна тривалість: 5 год. 40 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Поняття сексуальності та психосексуальний розвиток людини (3 год.)				
1.	“Інтерв’ю”	Робота в парах	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
2.	Сексуальність людини та її складові: кола сексуальності	Інформаційне повідомлення	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.7.1.1.
3.	“Спогади”	Вправа	1 год. 20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери.
4.	Норми сексуальної поведінки людини та стереотипи, пов’язані з сексуальністю. Розвиток сексуальності	Обговорення, інформаційне повідомлення	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додатки 2.7.1.2., 2.7.1.3.
5.	“Я б у цій ситуації...”	Вправа	20 хв.	Невеличкий м’ячик
Сесія II. Особливості статевого виховання дітей (2 год. 40 хв.)				
6.	“Цукерка”	Вправа	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, цукерки за кількістю учасників, Додаток 2.7.1.4.
7.	Особливості статевого виховання дітей різного віку та статі у сім’ї	Інформаційне повідомлення, робота в групах	1 год. 10 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додатки 2.7.1.5. та 2.7.1.6., електронний додаток до теми 2.7.1.
8.	“Прес-конференція”	Рольова гра	45 хв.	Аркуші паперу А4, ручки

Глосарій до теми:

Андрогінність – це вдале поєднання в одній особистості типових маскулінних та фемінінних якостей та продуктивне їх застосування в життєвому просторі. Відповідно до цього розрізняють **маскулінних** (людей з чітко визначеними традиційно чоловічими якостями, такими як честлюбство, рішучість, стабільність та ін.), **фемінінних** індивідів – це люди з яскравими традиційно жіночими якостями, такими як ніжність, турботливість, поблажливість та ін. та таких, що мають невизначену психологічну ідентичність (не володіють чітко вираженими маскулінними чи фемінінними властивостями).

Мастурбація (онанізм) – це будь-який тип самостимуляції, частіше геніталій з метою отримання сексуального задоволення. Поняття “мастурбація” частіше застосовують по відношенню до дівчаток, а поняття “онанізм” – до хлопчиків. Вона, в супроводі з фантазіями, є основною формою сексуальної активності в підлітково-юнацькому віці та залишається такою для частини дорослих.

Психосексуальний розвиток особистості – це процес формування та розвитку у людини статевої самосвідомості, статевої ролі та психосексуальних орієнтацій. Зміст даного процесу полягає в переробці суб'єктом існуючих у суспільстві значущих одиниць “сексуальності” (стереотипів, уявлень, зразків поведінки) та прийнятті власного тілесного, емоційного та когнітивного досвіду.

Сексуалізована поведінка дитини – це один із проявів глибокої травматизації дитини. Це, перш за все, *пограничний стан*, а не сексуальний розлад, що проявляється у неадекватній віку дитини поінформованості щодо сексуальності, сексуальної поведінки; неадекватній мастурбації / онанізмі (демонстративній, нав'язливій); заграванні, пропозиції вступити в статевий акт іншим дітям або дорослим тощо.

Сексуальна ідентифікація – уявлення, переконання, установки індивіда про самого себе як суб'єкта сексуальної діяльності, тобто образ сексуального “Я”, до якого входять уявлення про сексуальну привабливість, “Я”, статево-рольова ідентичність та сексуально-рефлексивні уявлення.

Сексуальна самосвідомість – це відносно стійка, більш чи менш усвідомлювана, цілісна система сексуальних уявлень, переконань, установок індивіда про себе, про власне сексуальне “Я” як суб'єкта сексуальної діяльності, який володіє індивідуальними сексуальними властивостями, будуючи їх на основі інтимно-еротичних взаємостосунків з іншими.

Сексуальна соціалізація – це організований і цілеспрямований процес формування знань про проблеми статі, статево мораль, сексуальне спілкування, поглядів і переконань, що забезпечують позитивне ставлення до представників протилежної статі і культуру статевої поведінки, реальним показником яких є практичні дії в міжстатевому спілкуванні і сексуальному житті, що відповідають нормам моралі. Таким чином, процес сексуальної соціалізації спрямований на досягнення певного рівня сексуальної культури та передбачає процес становлення особистості в суспільстві у якості сексуального партнера.

Сексуальність людини – сукупність біологічних, психофізіологічних і емоційних реакцій, переживань і вчинків людини, пов'язаних з проявом і задоволенням статевого потягу. При цьому, сексуальність – це набагато ширше поняття, ніж просто статеві відносини, яке включає почуття, думки, поведінку чоловіка або жінки, його/її бажання бути привабливим/ою, коханим/ою, любити, мати взаємовідносини, які включають інтимний компонент і фізичну сексуальність, активність.

Статева соціалізація – процес формування чоловічої чи жіночої ідентичності відповідно до прийнятих у певному суспільстві культурних та моральних норм.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I. Поняття сексуальності та психосексуальний розвиток людини

➔ 1. Робота в парах “Інтерв’ю”

Мета: актуалізувати в учасників уявлення та розуміння ними поняття “сексуальність”.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам об’єднатися в пари та протягом 10 хв. (по 5 хв. для кожного) взяти один у одного інтерв’ю стосовно розуміння ними сексуальності. Запитання можна задавати будь-якого змісту. Наприклад:

- *Як Ви розумієте сексуальність?*
- *В яких сферах життя людини зустрічається сексуальність?*
- *Які складові існують у поняття сексуальність?*
- *Чим для Вас є сексуальність у житті?*
- *Чи бувають люди, позбавлені сексуальності?*
- *Чи правда, що сексуальність – це перевага успішних людей?*

Запитання для обговорення тренер заздалегідь може записати на аркуші альбому для фліпчарту.

Після завершення інтерв’ювання за власним бажанням або по черзі присутні презентують відповіді, які отримали від своїх співрозмовників. У цей час тренер фіксує варіанти відповідей учасників на аркуші альбому для фліпчарту.

Тренер komponує, підсумовує (резюмує) головні думки та представляє спільне визначення сексуальності.

Запитання для обговорення:

1. *На що ставлять акцент люди, коли розповідають про сексуальність?*
2. *Про що було не зручно розповісти?*
3. *Наскільки тема сексуальності є відкритою для обговорення?*
4. *З якого віку люди починають замислюватися над своєю привабливістю?*
5. *Коли виникає інтерес до сексуальної поведінки?*
6. *Чи збігається Ваше розуміння про сексуальність з думками інших?*

➔ 2. Інформаційне повідомлення

“Сексуальність людини та її складові: кола сексуальності”

Мета: проінформувати учасників щодо сутності поняття ”сексуальність” та його складових.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.7.1.1.

Час проведення: 20 хв.

Хід проведення:

З огляду на записи, зроблені під час попередньої вправи, тренер звертає увагу учасників на те, що всі їх висловлювання можна було б об’єднати у 2 групи: зовнішніх та внутрішніх проявів.

Тренер пише слово “сексуальність” на аркуші фліпчарту. Потім обводить перші чотири літери та звертає увагу учасників на те, “сексуальність” – набагато більше, ніж тільки “секс”...

Сексуальність можна розглядати, як таку що складається з п’яти компонентів:

- 1 – чуттєвість;
- 2 – інтимність;
- 3 – статева ідентичність;
- 4 – сексуальне здоров’я і репродукція;
- 5 – маніпулювання за допомогою сексу.

Тренер малює на фліпчарті “кола сексуальності” та дає пояснення відповідно до Додатку 2.7.1.1., який роздається всім учасникам.

Запитання для обговорення:

1. Чи є, “кола”, які Ви раніше не відносили до поняття ”сексуальність”? Чому? Поясніть, будь ласка.
2. Яке з “кіл” Ви вважаєте найважливішим? Чому Ви так думаєте?
3. Які “кола”, тобто аспекти сексуальності, найбільше захоплюють підлітків?
4. Яким “колам” вони не надають належної уваги?
5. Яким чином отриману інформацію можна використати у статевому вихованні та просвіті?

До уваги тренера!

Підводячи підсумки, тренер акцентує увагу на тому, що:

- Кожна зі складових сексуальності може мати як позитивну форму проявів, так і негативну. Для того, щоб сексуальність та її реалізація могли мати якомога позитивніше значення, важливо знати та враховувати і ті, і інші.
- Сексуальність є такою ж важливою частиною життя людини як і дружба, навчання, робота, сім’я, тому її пригнічення – а також і надмірне стимулювання – призводять до значних психологічних проблем як в дитячому, так і в дорослому віці.
- Сексуальність відображає отриманий в минулому досвід. Не потрібно переживати життя за когось (конкретно – за свою дитину). Вона має право на власний вибір та власні почуття. Адже немає жодної нації чи субкультури, яка могла б претендувати на зразковість у проявах сексуальності. Однак, батькам необхідно створити умови для повноцінного, але розважливого ставлення до власної сексуальності.
- Необхідно чітко та об’єктивно реагувати на прояви сексуальності у дитини. Ні в якому разі не можна актуалізувати сексуальність, якщо там не має проблеми. Це може викликати супротив, обурення або ж сформувані страхи чи комплекси.

➔ 3. Вправа “Спогади”

Мета: актуалізувати в учасників їхні дитячі спогади та ранні враження з метою кращого розуміння дитячої та підліткової сексуальності; створити умови для рефлексії; проаналізувати прояви сексуальної поведінки власних дітей через призму власної свідомості.

Час проведення: 1 год. 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер розпочинає проведення вправи із наступних слів:

- *Пропоную Вам зануритися у власні дитячі спогади і ранні враження, пов'язані із сексуальністю. Для цього у нас є 2 – 3 хв.*

Після чого тренер звертається до учасників із проханням об'єднатися у групи по три учасники, з тими, кому Ви б змогли довірити власні спогади дитинства і разом з ким хотіли б попрацювати над цією темою. Тренер просить учасників розподілитися по кімнаті і сісти таким чином, щоб усі учасники кожної підгрупи могли бачити один одного.

Далі тренер для всіх груп задає наступні запитання, відповіді на які спочатку необхідно обдумати про себе протягом 30 секунд, а потім перейти до їх обговорення в групі.

Запитання краще підготувати у вигляді слайдової презентації та в ході виконання вправи презентувати їх для учасників.

Запитання тренера:

- *Що Ви відчували вперше, усвідомивши себе як хлопчиком або дівчинкою? Що Ви, будучи хлопчиком, думали про дівчаток, або що Ви, будучи дівчинкою, думали про хлопчиків? Чи відчували Ви заздрість до протилежної статі? Чи розглядали Ви з цікавістю тих, хто Вас оточував? Чи ставилися Ваші батьки по-різному до хлопчиків і дівчаток?*

Тепер поговоріть один з одним. На це вам дається 7 хвилин.

- *Як у Вашій сім'ї ставилися до оголеності, розмов про сексуальність, тілесних обіймів (6 хвилин)?*
- *Які спогади у Вас про гру у лікаря та про інші ігри, пов'язані з проявами сексуальності? Чи знали про це ваші батьки? Як вони на це реагували? Чи відчували Ви при цьому каяття (8 хвилин)?*
- *Коли Ви вперше усвідомили, що між Вашими батьками існують сексуальні стосунки? Що Ви при цьому відчували? Чи думали про цю сторону життя батьків (7 хвилин)?*
- *Що Ви чули і що дізнавалися від ваших однолітків про сексуальність? Як Ви на це реагували (7 хвилин)?*
- *Що Ви можете пригадати про початок статевого дозрівання, про сексуальні бажання, про зміни, пов'язані з Вашим тілом? Як Ви себе відчували у той час? (8 хвилин)*
- *Які Ваші спогади про перший поцілунок, про перші ніжні обійми? Які Ваші спогади про перше кохання (8 хвилин)?*
- *Наскільки пов'язаний Ваш перший сексуальний досвід з відчуттями і думками про секс, які Ви переживаєте зараз (8 хвилин)?*

Тепер поділіться один з одним своїми враженнями: як Ви почували себе під час цієї бесіди у підгрупі, що для Вас означала можливість говорити про ці речі з іншими учасниками (5 хвилин)?

Потім всі учасники повертаються у спільне коло для обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Як дитячий досвід здатний вплинути на майбутню поведінку у дорослому віці?

До уваги тренера!

Вправу можна проводити, впевнившись, що присутні готові до проведення такого самоаналізу.

У процесі обговорення учасників необхідно підводити до думки, що сексуальність знаходить своє вираження у будь-якому віці.

Учасників необхідно спонукати проаналізувати прояви сексуальної поведінки їх дітей через призму свідомості останніх. Учасники мають задуматися, чому ті ж самі прояви у дітей мають незрозумілі для них форми.

У разі, якщо учасники не сконцентровані на внутрішній роботі над собою, тренер може задавати різноманітні уточнюючі питання.

Наприкінці необхідно наголосити – те, що людина дізнається про сексуальність у дитинстві, робить великий вплив на її доросле життя. Наше уявлення про сексуальність формується під дією поглядів і поведінки батьків, які можуть не відповідати нашим сьогоденним бажанням і надіям, а також громадській думці у цих питаннях.

➔ 4. Обговорення, інформаційне повідомлення “Норми сексуальної поведінки людини та стереотипи, пов’язані з сексуальністю. Розвиток сексуальності”

Мета: визначити критерії норми сексуальності та стереотипи, пов’язані із сексуальністю.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додатки 2.7.1.2., 2.7.1.3.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам у режимі мозкового штурму обговорити тему упереджень щодо сексуальності та її нормативних поведінкових проявів:

- *Що таке “нормальна” сексуальна поведінка?*
- *Хто це визначив та чому?*
- *Які є стереотипи, упередження, пов’язані із сексуальністю та сексуальною поведінкою людини?*
- *Чи існує дитяча сексуальність?*

Після обговорення тренер подає інформацію, що розміщена у Додатку 2.7.1.2. Після чого ініціює обговорення:

- *Чи все було зрозумілим з отриманої інформації?*
- *Чому етапи психосексуального розвитку у прийомних дітей, дітей-вихованців можуть бути децю зміщені у часі та мати прояви не характерні для віку?*
- *Який період психосексуального розвитку є найскладнішим для вихователів (в т.ч. батьків)? Чому?*

- З чим може бути пов'язаний вступ підлітків до раннього статевого життя та більш швидкий перехід до сексуальної стадії формування статевого потягу, ніж це визначено у сучасній сексологічній теорії?

Після обговорення тренер підсумовує:

1. Прояви стадій розвитку сексуальності є цілком нормальними, не слід їх блокувати чи надавати критиці. Сексуальність хлопців та дівчат формується різними шляхами, що обумовлено, в т.ч., фізіологічними причинами. Дозрівання хлопців означає потребу в сексуальній розрядці, орієнтацію на завершений статевий акт. Дівчата досить довго такої потреби не відчують, а прагнуть романтичних стосунків – дотиків, обійм, поцілунків, які не означають готовності до вступу в інтимну близькість. Саме ця різниця призводить до значних непорозумінь у взаєминах між статями, а також пояснює те, чому, як правило, старші хлопці схиляють до статевих контактів молодших дівчат тощо. Це має враховуватися як вихователями, так і підлітками.

2. Важливою складовою сексуальності є зміни, які відбуваються в тілі підлітків. Одні підлітки слідкують за ними з радістю і задоволенням; для інших ці зміни стають приводом для страждань. Багатьом підліткам здається, що вони “огидні”, “недорозвинуті”, “страшні” тощо, особливо у порівнянні з іншими – кінозірками, більш старшими товаришами та ін. У цей період підлітки особливо потребують схвалення з боку членів своєї родини, їх підтримки, отже слід підбадьорити дитину, допомогти їй підкреслити її чесноти та (за необхідності) приховати недоліки.

4. У всіх підлітків є сексуальне життя – реальне чи у фантазіях; роздуми про секс є важливою частиною дорослішання.

5. Більшість підлітків готові до сексуальної активності фізіологічно, але не емоційно, і тому слід утримувати їх від вступу до статевих контактів. Ранній початок статевого життя призводить до того, що секс починає сприйматися як суто механічна діяльність, не формується його зв'язок із коханням. Отже, орієнтація на утримання є одним з завдань статевого виховання підлітків.

6. З сексуальною активністю пов'язані як здорові (почуття близькості з іншою людиною, фізична насолода, вивчення себе), так і негативні наслідки (ВІЛ/СНІД, інфекції, що передаються статевим шляхом, рання або незапланована вагітність тощо).

7. Сексуальність однаково бентежить дітей, підлітків і дорослих.

За потребою учасників, якщо вони виховують підлітків або ж дітей передпідліткового віку, тренер продовжує інформаційне повідомлення, заглиблюючись в особливості статевого дозрівання та сексуальної поведінки підлітків, на основі Додатку 2.7.1.3.

Варто на основі інформації у додатках для спрощення сприйняття її учасниками підготувати слайдову презентацію.

Запитання для обговорення:

1. Чи все було зрозумілим з отриманої інформації?
2. Чи змінилося після отримання даної інформації ваше уявлення про норму сексуальної поведінки?
3. Що Ви будете робити у випадку гомосексуальної орієнтації вихованців?

До уваги тренера!

Тренер наголошує, що саме порушення психосексуального розвитку прийомних дітей, дітей-вихованців на ранніх етапах соціалізації можуть призвести до відхилень у поведінці в старшому віці: від повного уникання інтимних контактів до сексуальної розгальмованості, а також нестандартних проявів сексуальної поведінки.

Тренер підкреслює, що існує широке коло проявів сексуальності, які вважаються на сьогоднішній день нормативними (зокрема гетеро-, гомо- та бісексуальність) та закликає учасників до толерантного ставлення щодо їх можливих проявів у підлітків.

Тренер акцентує увагу на тому, що суперечливе ставлення батьків до психологічних проявів статевого дозрівання, відсутність навичок обговорення проблем, пов'язаних із сексуальністю, страх перед змінами у поведінці підлітка, неготовність до визнання його дорослішання, призводять до того, що сексуальна поведінка дітей формується переважно під впливом засобів масової інформації та стихійного спілкування з однолітками. Однак, попри зменшення значення сім'ї, особливості взаємодії підлітків з батьками (ступінь емоційного прийняття, емоційна близькість та порозуміння, вимогливість, послідовність батьківської поведінки, її авторитарність чи демократичність), тим не менше, грають вирішальну роль. Відсутність довірливих стосунків, неготовність батьків сприймати психологічні особливості підлітків, негнучкість у застосуванні виховних засобів (яка виражається, зокрема, у побоюванні, що в разі відмови від авторитарності підліток стане некерованим), табування теми сексуальності значно підвищує вірогідність формування ризикованої статевої поведінки в підлітків.

Негативно впливає на стосунки між дорослими і підлітками і брак доступної для батьків інформації про психологічні особливості підліткового віку, темпи статевого дозрівання, підліткову сексуальність. Все це призводить до виникнення конфліктних ситуацій, які ускладнюються униканням теми статевого стосунків з боку навчальних закладів.

➔ 5. Вправа “Я б у цій ситуації...”

Мета: розвивати вміння реагувати на складні ситуації, що можуть зустрічатися в процесі сексуальної соціалізації дітей та сексуальній сфері життя сім'ї в цілому.

Час проведення 20 хв.

Необхідні матеріали: невеличкий м'ячик.

Хід проведення:

Учасники сідають у коло. Тренер просить усіх за кілька секунд згадати ситуацію зі свого власного життя чи життя своїх знайомих, у якій би відображались невирішені питання в сфері сексуального життя чи сексуальної соціалізації дітей. Можливо, це ситуація, яка пов'язана з дітьми учасників.

Вправа виконується кожним учасником по колу. Учасник розповідає свою ситуацію та кілька разів, по черзі, кидає м'яч іншим присутнім. Завдання тих, хто спіймав м'яч, швидко зорієнтуватися та сказати свій варіант, як би вони себе повели за таких умов, починаючи з наступних слів: “Я б у цій ситуації...” та кидає м'ячик назад тому, хто запитував.

Ситуації можуть звучати так, наприклад: “Я випадково застала свого сина за заняттями мастурбацією, коли він спілкувався у скайпі з дівчиною. Що робити???”, “Мій син обіймався зі своїм приятелем та поцілував його у щоку... Він гомосексуал?”... тощо.

Отримавши кілька відповідей, учасник має сказати, яка з них імпонує йому найбільше, та передати м'яч наступному учаснику по колу, займаючи його місце.

Після закінчення вправи тренер організовує обговорення, акцентуючи увагу на різних видах конфліктних ситуацій, які можуть виникати в даній сфері та способах їх вирішення.

До уваги тренера!

Тренеру слід спонукати батьків до позитивного і об'єктивного підходу у сприйнятті та розв'язанні конфліктних ситуацій. Присутнім необхідно усвідомити, що сексуальність дитини – це прояви, перш за все, її минулого досвіду. Її не можна змінити чи викреслити. Тому розмова з дитиною має бути спрямована на допомогу їй, формування адекватної статевої орієнтації, а не на кардинальне підпорядкування своїм уподобанням.

Сесія II.

Особливості статевого виховання дітей

➔ 6. Вправа “Цукерка” [7]

Мета: визначити ефективні/неефективні стратегії зниження ризику, пов'язаного з сексуальною поведінкою підлітків; ознайомити учасників з основними теоріями зміни поведінки і їх відповідністю освіті з питань статевого виховання; підкреслити важливість програм/політики на рівні окремої особистості, громади, організації.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, цукерки за кількістю учасників, Додаток 2.7.1.4.

Хід проведення:

Тренер пропонує кожному учаснику знайти партнера для рольової гри по зміні поведінки. Один учасник буде грати роль “підлітка”, а інший – “дорослого”. На наступному етапі кожний “підліток” отримує цукерку.

Тренерам, які працюють вдвох, доцільно розійтись для проведення інструктажу кожної групи (підлітки, дорослі) окремо:

Тренер говорить “підліткам”:

Пам'ятайте, Ви дуже мріяли про цю цукерку та дуже хочете її з'їсти. Ви б дуже хотіли зберегти її у себе, і можете віддати цукерку тільки в тому випадку, якщо дорослі зроблять або скажуть щось дуже переконливе (тобто, щось таке, що змінить Вашу думку, бажання, переконання).

Тренер говорить “дорослим”:

Ви виступаєте з позиції батьків. Ваше завдання полягає в застосуванні своїх умінь, знань і попереднього досвіду роботи з підлітками, щоб спробувати вмовити підлітків віддати їм цукерку. Ви можете використати будь-яку стратегію або тактику, яку вважаєте дієвою для зміни поведінки підлітків.

Учасники мають 3 хвилини для роботи, щоб попрацювати в парі (“дорослий” – “підліток”), після чого вони міняються ролями і працюють в парі ще 3 хвилини.

Після закінчення часу всі повертаються до кола, і тренер ставить учасникам наступні питання:

- Скільки “підлітків” віддали свою цукерку?
- Які почуття Ви переживали, коли грали роль “підлітка”?
- Які почуття Ви відчували, коли грали роль дорослого?
- Яке конкретне висловлювання Ви використали, щоб спробувати змінити поведінку “підлітка”?
- Яке конкретне висловлювання переконало “підлітка” змінити свою поведінку?

До уваги тренера!

Відповіді на дані запитання варто фіксувати на аркуші фліпчарту.

1. Як правило, декілька підлітків віддадуть цукерки, більшість – ні.
2. Як правило, учасники, які грали підлітків, говорять, що вони переживали різноманітні почуття, включаючи почуття провини, незручності, сорому, відчуття того, що їх проінформували, надали їм допомогу і винесли оцінку, і т.д.
3. Учасники, звичайно, говорять, що вони відчували гамму почуттів, включаючи батьківські почуття, осуд, лицемірство, готовність допомогти і т.д.
4. Висловлювання стосовно 4-го запитання можуть бути наступними: “Якщо ти будеш їсти цукерки, то захворієш діабетом, у тебе буде карієс, вугрі”, “Я дам тобі вдвічі більше потім, якщо ти віддаси мені зараз цукерку”, “Ти їси цукерку тільки тому, що твої однолітки її люблять. Вияви деяку самодисципліну”.
5. Необхідно підкреслити ті висловлювання з зафіксованих, які переконали “підлітків” змінити поведінку.

Далі тренер разом з учасниками аналізує кожне висловлювання, які були записані за 4-м запитанням: яка стратегія чи тактика лежить в основі того, щоб стимулювати зміну поведінки підлітка, і записує ці стратегії (страх, провинна, загроза, маніпуляція, обман, інформування... тощо) поряд з висловлюваннями.

Потім разом з учасниками тренер аналізує кожне висловлювання, яке було записане за 5-м запитанням: яка стратегія чи тактика переконала їх змінити поведінку. Як правило, підлітки “поступаються” через те, що відчувають себе винними або бояться наслідків.

На наступному етапі тренер відмічає, що вправа “Цукерка” допомогла змодельовати процес проведення просвітницької роботи з підлітками стосовно попередження або ж зміни ризикованої сексуальної поведінки підлітків.

Тренер звертає увагу учасників на те, що стратегії, які було використано, є дуже поширеними стратегіями попередження або зниження ризику, пов’язаного із сексуальною поведінкою (поширені, однак неефективні):

- *вина і приниження (Вам ще не час; Вам повинно бути соромно, якщо Ви маєте сексуальні контакти на стороні, будучи одруженим/замужньою);*
- *дезінформація і помилкове переконання (сексуальність і все, що з нею пов’язано, є проявом статевої розбещеності);*
- *страх і загрози (просто скажи “ні”, інакше ти помреш або захворієш, якщо будеш займатися сексом);*

- *стимули і підкуп;*
- *ведення переговорів і укладення угод (тебе виженуть з дому, якщо ти вдома повідомиш, що вагітна);*
- *сила і маніпуляція (честь сім'ї).*

Тренер звертає увагу, що такі стратегії, можливо, допоможуть деяким підліткам в коротко-строківій перспективі, але будуть неефективними для більшості молодих людей, особливо в довгостроковій перспективі. Варто підкреслити, що навіть якщо підлітки іноді і відчують, що їм допомогли, а дорослі іноді вважають, що вони надали допомогу, в більшості випадків, в результаті обидві сторони відчують себе безпорадними, намагаючись знайти відповіді.

Тренер надає інформацію “Ефективна профілактика ризику, пов’язаного з сексуальною поведінкою” (див. Додаток 2.7.1.4.).

Запитання для обговорення:

1. Яку нову інформацію Ви отримали?
2. Як Ви можете використати отриману інформацію?

➔ 7. Інформаційне повідомлення, робота в групах “Особливості статевого виховання дітей різного віку та статі у сім'ї”

Мета: охарактеризувати особливості статевого виховання дітей різного віку та статі у сім'ї; визначити роль батька та матері у статевому вихованні дітей.

Час проведення 1 год. 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додатки 2.7.1.5. та 2.7.1.6., електронний додаток до теми 2.7.1.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Інформаційне повідомлення (20 хв.):

Тренер подає учасникам інформаційне повідомлення про сутність основних стратегій статевого виховання дітей, відповідно до Додатку 2.7.1.5.

Після короткого обговорення тренер робить акцент:

При виборі тієї чи іншої стратегії статевого виховання дітей батьки, перш за все, повинні знати їх зміст та розуміти наслідки для сексуального здоров'я дитини. Дуже важливою умовою є відповідність змісту виховання віку дитини. Тож зупинимося на вікових особливостях виховання дітей детальніше.

Далі тренер надає інформацію щодо особливостей статевого виховання дітей різного віку на основі матеріалів, поданих у Додатку 2.7.1.6.

Запитання для обговорення:

1. Яку нову інформацію Ви отримали?
2. Як Ви можете використати отриману інформацію?

■ 2-ий етап – Робота в групах (50 хв.):

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в чотири групи та протягом 15 хвилин обговорити наступні питання:

- Група 1. Роль матері у статевому вихованні дівчинки;
- Група 2. Роль матері у статевому вихованні хлопця;
- Група 3. Роль батька к статевому вихованні дівчини;
- Група 4. Роль батька у статевому вихованні хлопця.

Відповіді фіксують на аркушах альбому для фліпчарту. Після закінчення роботи групи презентують власні напрацювання, і тренер дає коментарі, використовуючи наступні матеріали:

- Електронний додаток до теми 2.7.1. “Особливості сексуального виховання дітей відповідно до статі. Роль батька та матері у сексуальній соціалізації дітей”.
- Лукомська С.О. Психологічна допомога батькам у формуванні адекватного ставлення до статевого дозрівання і статевої поведінки підлітків. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsspp/2009_21/Lukomska.htm
- Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підручник. – К: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с. (Глава 15. Статевої соціалізації особистості).

Запитання для обговорення:

1. Чи існують відмінності у сексуальному вихованні дівчаток і хлопчиків? Якщо так, то які?
2. У чому полягає роль батька?
3. У чому полягає роль матері?

➔ 8. Рольова гра “Прес-конференція”

Мета: розвивати уміння вести бесіду стосовно сексуальності, формування уміння висловлюватися об’єктивно щодо сексуальності, зосередити увагу на інших сферах сексуального життя дитини, підсумувати отримані у ході розгляду теми знання.

Час проведення 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші паперу А4, ручки.

Хід проведення:

Тренер пояснює ідею гри наступним чином:

До Вас сьогодні приїдять відомі експерти з питань сексуальності людини та статевого виховання. Відомі ЗМІ Вашого населеного пункту, звичайно, намагаються взяти інтерв’ю. Питання можна задавати будь-якого характеру, головне, щоб про це було цікаво читачеві того чи іншого журналу. Крім того, треба підготувати якомога більше запитань, несхожих на інших для того, щоб матеріал вийшов цікавим та актуальним. Питання необхідно задавати, починаючи його такими словами: “А чи правда, що...””.

Учасникам пропонується побувати як у ролі журналістів від різних поважних видань (ЗМІ), так і у ролі відомих експертів.

Ведучим конференції буде тренер. Він об’єднує учасників у кілька підгруп (по 4 – 5 осіб у залежності від загальної чисельності групи).

Групи по черзі повинні побувати як у ролі журналістів, так і у ролі експертів (якщо всього дві групи: по 10 хв. на кожену групу).

Кожна з підгруп придумує назву видання, до якого вона належить, та їх цільову аудиторію. Потім протягом 7 хв. учасники груп готують запитання чи твердження щодо сексуальності людини та статевого виховання (не більше 5 – 7 запитань). У межах кожної групи назначається декілька “кореспондентів”, які будуть задавати запитання.

У процесі підготовки та проведення прес-конференції тренер має допомагати учасникам (за потреби, з його точки зору чи точки зору учасників).

Поки учасники готуються, тренер може підказати деякі переконання, що відображають хибність сексуальних установок. Наприклад:

Чи правда, що ...

- більшість підлітків мають статеві зносини до закінчення школи;
- дівчата 15–18-ти років хочуть сексу так само, як і хлопці, але для збереження репутації мусять говорити “ні”;
- заняття мастурбацією завжди призводить до імпотенції;
- якщо у хлопця під час сну трапляються полюції, то з ним щось не гаразд;
- якщо людина мала гомосексуальні стосунки, то це означає, що вона гомосексуал за своєю природою;
- всі сучасні підлітки займаються сексом;
- якщо Ви когось кохаєте, Вам захочеться мати з ним сексуальні стосунки;
- чоловік завжди хоче сексуальних стосунків і завжди готовий до них;
- з людиною, котра не вступила в сексуальні стосунки до 18 років, щось не так;
- людина є гомосексуалом, якщо у неї були стосунки або еротичні сни, пов’язані з людиною однієї з нею статі;
- за зовнішністю людини можна визначити, чи є вона гомосексуалом;
- мастурбація може призвести до значних фізичних і психічних порушень, таких як нариви, виразки, бородавки, прищі, божевілля, сліпота, обволосіння долонь;
- мастурбують в основному чоловіки;
- ... тощо.

Ведучий прес-конференції запрошує гостей (визначає будь-яку з груп, що буде спочатку грати роль експертів) та керує процесом інтерв’ювання, що здійснюють “представники ЗМІ”.

До уваги тренера!

Ведучий допомагає під час формулювання запитань. Якщо запитання не зрозуміле для інших, необхідно попросити переформулювати його чи надати пояснення стосовно власного розуміння.

Додаток 2.7.1.1.

➔ Сексуальність людини та її складові

Сексуальність – це сукупність внутрішніх і зовнішніх ознак/проявів, які роблять одну людину привабливою для іншої.

Поняття “сексуальність” походить від англ. “sex” – “стать”.

Щодо сексуальності, як і щодо статі, можна відзначити, що:

- життєво необхідна якість;
- є у кожної людини;
- змінюється з віком;
- незмінно існує протягом всього життя;
- в багатьох ситуаціях зумовлює поведінку людини.

Основні функції сексуальності:

- репродуктивна (дітонародження);
- комунікативна (спілкування);
- гедоністична (задоволення);
- самоідентифікація (ототожнення себе з певною статтю).

Сексуальність – більш широке поняття, ніж сексуальні почуття, сексуальні відносини. Сексуальність включає всю гамму почуттів, думок і поведінки чоловіка або жінки. Сюди входить бажання бути привабливим, коханим, мати взаємовідносини з іншою статтю, спілкуватися з іншою статтю, сюди входять інтимні відносини. [7]

Сексуальність людини – це сукупність біологічних, психофізіологічних і емоційних реакцій, переживань і вчинків людини, пов’язаних з проявом і задоволенням статевого потягу (Г.Б. Дерягін). Сексуальність є природженою потребою і функцією людського організму, подібно до процесів дихання, травлення та ін. Людина народжується з певним фізіологічним сексуальним потенціалом, а надалі вона формується вже у рамках індивідуального життєвого досвіду. [6]

Сексуальність можна розглядати як таку, що складається з п’яти компонентів:

- 1 – чуттєвість;
- 2 – інтимність;
- 3 – статева ідентичність;
- 4 – сексуальне здоров’я і репродукція;
- 5 – маніпулювання за допомогою сексу.

➔ Кола сексуальності (компоненти) [7]

Чуттєвість

Усвідомлення, прийняття і задоволення від власного тіла, фізіологічне і психологічне задоволення від свого тіла і чужого тіла

Маніпулювання за допомогою сексу

Використання сексуальності для впливу, контролю чи маніпулювання іншими

Інтимність

Здатність і потреба відчувати емоційну близькість щодо іншої людини і потребу в зворотному зв'язку

Сексуальне здоров'я і репродукція

Відношення і поведінка людини щодо проблеми продовження роду, увага до своєї сексуальної поведінки. Турбота про догляд за своїми статевими органами.

Сексуальна ідентичність

Розвиток почуття приналежності до певної статі, включаючи такі якості, як мужність або жіночність

→ Сутність компонентів сексуальності

Коло 1

Чуттєвість – це усвідомлення і ставлення до свого тіла, до тіла іншої людини, особливо сексуального партнера.

Чуттєвість допомагає нам відноситися позитивно до свого тіла і до того, що воно відчуває і може. Чуттєвість дає нам можливість отримувати радість і задоволення. Ця частина сексуальності впливає на нашу поведінку таким чином:

- Потреба зрозуміти анатомію і фізіологію. Знаючи і розуміючи, підлітки краще зможуть оцінити своє тіло по достоїнству.
- Імідж тіла. Чи відчуваємо ми гордість за своє тіло? Підлітки часто орієнтуються на імідж, який створюють засоби масової інформації, тому вони можуть бути розчаровані власним образом, який вони бачать в дзеркалі. Особливо, якщо тип шкіри, очей, волосся, розміри не співпадають з тим, що вони бачать на екрані.
- Відчуття задоволення і вивільнення сексуальної енергії – чуттєвість дає можливість отримати задоволення, коли ми або хтось інший доторкається до певних частин нашого тіла. Як кульмінація циклу сексуального реагування, чоловіки і жінки можуть отримувати оргазм, коли вони мастурбують або мають сексуальний контакт з партнером.
- Задоволення шкіряного голодування. Наша потреба в погладжуваннях, дотиках часто називається шкіряним голодуванням. Підлітки зазвичай рідше отримують погладжування від членів сім'ї, ніж маленькі діти. Тому підлітки заповнюють це близьким фізичним контактом з однолітками. Сексуальний контакт може бути результатом потреби підлітка в погладжуванні, а не в сексуальній потребі.
- Почуття фізичного потягу до іншої людини. Основа чуттєвості і потягу до іншої людини не в статевих органах, а в мозку, в центральному "сексуальному органі". Не до кінця з'ясований механізм, відповідальний за сексуальний потяг, знаходиться тут.
- Фантазії. Мозок дає можливість пофантазувати про сексуальну поведінку і сексуальний досвід. Підлітки повинні розуміти, що сексуальні фантазії – це нормально і з цим не треба боротися.

Коло 2

Сексуальна інтимність – це здатність і потреба в емоційній близькості до іншої людини, і потреба зворотного зв'язку. Інтимність збагачує особисті взаємовідносини. Якщо чуттєвість пов'язана з фізичною близькістю, інтимність пов'язана з емоційною близькістю. Інтимність включає наступні аспекти:

- Любов або симпатію до іншої людини – емоційна прив'язаність є вираженням інтимності.
- Емоційний ризик. Щоб мати по-справжньому інтимні відносини, люди повинні відкриватися один одному, ділитися особистими почуттями. Ми ризикуємо, відкриваючи свою душу, але неможливо бути по-справжньому близьким до людини, якщо ти не поводишся чесно і відкрито з нею.

Ми можемо мати інтимні відносини і без сексуальних, фізичних контактів. У повноцінних сексуальних відносинах вираження сексуальності часто включають інтимність і статеві відносини. Інтимність формується через турботу і плідне спілкування, що, на жаль, не завжди є частиною підліткового сексуально досвіду.

Коло 3

Сексуальна ідентичність. Це розуміння підлітком приналежності до тієї або іншої статі, включаючи почуття бути чоловіком або жінкою.

Сексуальна ідентичність включає три взаємопов'язаних речі, які разом дають можливість людині побачити себе. Це:

- **Статева ідентичність** – усвідомлення себе чоловіком або жінкою. Більшість дітей до 2 років визначають свою стать.
- **Статеві ролі** – що можуть і що не можуть робити представники тієї або іншої статі. Наприклад, тільки у жінок йде менструація, тільки у чоловіків виділяється сперма. Багато речей зумовлені культурою. Існує тиск з боку батьків, друзів, що є чоловічою, а що жіночою якістю. На це варто звертати увагу, оскільки стереотипи впливають на наші взаємовідносини, освіту, кар'єру, відпочинок.
- **Сексуальні орієнтації** – чи приваблюють людину люди протилежної статі (гетеросексуальність), такої ж статі (гомосексуальність) або обидві статі (бісексуальність).
 - Сексуальна орієнтація оформляється в підлітковому віці.
 - Від 3 до 10% загального населення країни вважається гомосексуальними.
 - Гетеросексуали, гомосексуали, бісексуали в пубертатний період мають однаковий сексуальний досвід. І сексуальні ігри з особою цієї ж статі, сексуальні фантазії про людей цієї ж статі – нормальне явище у підлітків і не обов'язково пов'язано з сексуальною орієнтацією.

Коло 4

Сексуальне здоров'я і репродукція – це здатність до відтворення потомства. Це робить сексуальні відносини здоровими фізично і емоційно.

Основні аспекти даного кола:

- Інформованість про відтворення (репродукцію) необхідна для того, щоб розуміти, яким чином працюють чоловічі і жіночі репродуктивні системи і яким чином відбувається процес зачаття. Підлітки, як правило, мають неправильну або неповну інформацію про своє тіло і про тіло партнера. Обізнаність доцільна, щоб приймати серйозні рішення про сексуальну поведінку і здоров'я.
- Почуття і відношення включають широкий спектр тем, пов'язаних з сексуальною поведінкою і відтворенням потомства, а також питання, пов'язані із інфекціями, які передаються статевим шляхом (включаючи ВІЛ-інфекцію). Сюди ж входить вироблення відношення (ставлення) до контрацепції, абортів і т.д. Обговорення цих питань підвищує рівень самосвідомості і стимулює підлітків приймати здорові рішення про сексуальну поведінку.
- Статеві фізичні стосунки – один з найбільш поширених типів людської поведінки, який приносить людині почуття сексуальної насолоди і/або вагітність.
- Інформація про контрацепцію описує різні контрацептивні методи, як вони діють, де їх придбати, їх ефективність і побічні ефекти. Наприклад, використання презервативів може запобігти інфекціям, які передаються статевим шляхом. Навіть підлітки, які не мають статевих відносин, повинні це знати, оскільки ця інформація пригодиться в майбутньому. Вони повинні знати, як запобігти вагітності і/або хворобам.

Коло 5

Маніпулювання за допомогою сексу – це використання сексу або сексуальності для того, щоб впливати, маніпулювати або контролювати інших людей. Звичайно це "тіньова" сторона сексуальності. І поведінка може коливатися від нешкідливого маніпулятивного до садистського. Сюди можна включити флірт; спокушення; утримання від сексу з метою покарати партнера або отримати те, що хочеш; сексуальні домагання (керівник вимагає від тебе сексу); сексуальне насильство; звалтування. Підлітки повинні знати, що ніхто не має права сексуально експлуатувати їх. Вони повинні вчитися уникати насильства.

Додаток 2.7.1.2.

➔ **Розвиток сексуальності**

Сексуальність людини починає розвиватися вже у віці немовляти, а сексуальні враження раннього дитинства впливають на прояви сексуальності в дорослому віці.

Діти виявляють **сексуальну активність**, яка може реалізовуватися в **різних формах поведінки**: це може бути підглядання за оголенням дорослого, гра в “лікаря” з доторкуванням до геніталій інших людей, навмисне вживання брутальних слів, запозичених з вулиці, тощо. *Мотивами такої поведінки є не еротичні, а пізнавальні інтереси, допитливість*. Вгамувавши свою цікавість, діти, як правило, легко переходять до інших сфер активності. Пізнавальна сторона сексуальної активності проявляється в зацікавленості дитиною будови статевих органів, їхніми відмінностями та функціонуванням, пізнанні дитиною інтимних сторін життя.

Баланс цікавості дитини до сексуальної сфери з проявами допитливості до інших сфер є показником норми психосексуального розвитку. [11]

Значний вплив на ставлення до сексуальності має первинна інформація, яку отримують діти у відповідь на ці запитання.

Психосексуальний розвиток особистості – це процес формування та розвитку у людини статевої самосвідомості, статевої ролі та психосексуальних орієнтацій. Зміст даного процесу полягає в переробці суб’єктом, існуючих у суспільстві, значущих одиниць “сексуальності” (стереотипів, уявлень, зразків поведінки) та прийнятті власного тілесного, емоційного та когнітивного досвіду.

Психосексуальний розвиток – це процес формування у особистості сексуальних відчуттів, орієнтацій та патернів поведінки у процесі соціалізації у вигляді системи уявлень.

Найбільш ґрунтовною і систематизованою для сучасного розуміння психосексуального розвитку є створена американським дослідником **універсальна теоретична модель Дж. Банкрофта**, в якій він, врахувавши різноманітні стадії фізичного та психічного розвитку, вивів три напрямки, що складають основу психосексуального розвитку будь-якої особистості [13]:

- **гендерна ідентичність**, процес набуття якої характеризується формуванням стійкого внутрішнього відчуття власної статевої належності. Починається в дитинстві, коли формується базова ідентичність, та реорганізується за рахунок сексуальної поведінки людини;
- **сексуальна орієнтованість** особистості, розуміння якої відбувається завдяки набору сексуальних реакцій на подразнення еротично-збуджувальних стимулів, потреба в яких виникає в пубертаті. Усвідомлюючи наявність цих стимулів, індивід створює уявлення про власні сексуальні орієнтири;
- **система взаємостосунків**, що дозволяє осмислити власну сексуальність. У залежності від правильності обраного людиною підходу, формується уявлення про здатність її до інтимних парних стосунків.

Дитина після народження наділена так званою мультисексуальністю. Її тіло надзвичайно чутливе. Пізніше така чутливість локалізується у області геніталій. Такий процес продовжується від народження і до підліткового віку. Паралельно відбувається усвідомлення власної статевої приналежності та розуміння того, що це означає. У ході онтогенезу такі зміни не можуть оминати фантазій та інтересу до змін у власному тілі. Тому діти порівнюють себе з іншими дорослими та ровесниками. Граються в ігри, які пов’язані з використанням статевих органів. Але така діяльність у нормі не містить відверто еротичного змісту. Тому не потрібно занадто загострювати увагу на таких проявах. Адже акцентування уваги може лише розпалювати інтерес до цієї теми та викликати штучну зацікавленість. Дитина може виявитися не готова до таких подробиць.

В цілому, сексуальність людини розвивається в залежності від її індивідуальних особливостей та умов соціального середовища і засвоєного досвіду. Тому важко окреслити чіткі закономірності розвитку сексуальності.

Загалом, **умовно** виокремлюють наступні **етапи психосексуального розвитку** [11]:

1. 1,5 (3) роки – 5 (7) років – формування статевої самосвідомості (здатність відчувати себе як представника певної статі). У цей період відбувається:

- усвідомлення дитиною себе як хлопчика чи дівчинки;
- формування уміння розрізняти навколишніх за статтю;
- підвищений інтерес до статевих органів;
- здатність формувати прихильність до близьких людей.

Найбільший вплив на загальний і психосексуальний розвиток дитини на першому етапі надає мати. Відмічено, що *відсутність адекватного контакту з матір'ю у віці від 6 місяців до 3-х років не дозволяє нормально формуватися навичкам спілкування*. Такі діти надалі агресивні, жорстокі, дратівливі, у них знижена здатність до фантазування, вони нерозбірливі у виборі друзів і поверхневі у стосунках. Крім того, підвищується можливість потрапити в асоціальні групи. Такі діти, ставши дорослими, можуть не сприймати сім'ю як цінність.

Негативні наслідки 1-го етапу, які з'являються у підлітковому віці:

- агресивна поведінка;
- жорстоке поводження з молодшими;
- втечі з дому;
- відсутність друзів;
- раннє статеве життя;
- нав'язлива мастурбація;
- вживання наркотиків, алкоголю, тютюнопаління.

2. 5 (7) років – 10 (12) років – формування стереотипу статево-рольової поведінки.

Статева роль – це уявлення про себе, як про істоту чоловічої чи жіночої статі та специфічний набір вимог, очікувань, прав і обов'язків, які пред'являються суспільством до певної статі.

На цьому етапі відбувається:

- засвоєння типів чоловічої та жіночої поведінки відповідно до самосвідомості, яка сформувалася;
- формування здатності грати в сюжетні ігри, дотримуватися правил гри.

На основі природжених психобіологічних особливостей і під впливом сім'ї та соціального оточення дитина мимоволі вибирає для себе манеру поведінки, яка найбільш повно відповідає її запитам, і в той самий час не суперечить суспільним нормам. У цьому віці діти ще пильніше, ніж раніше, вдивляються у власних батьків, приймаючи за зразок або відкидаючи їх тип взаємовідносин. При холодних відносинах між батьками діти нерідко зростають такими ж холодними, беземоційними.

При владній холодній матері і гідному або безвільному батькові хлопчики часто набувають жіночих рис поведінки, а дівчатка – хлоп'ячої грубості, нетерпимості та інших негативних якостей. На 2-му етапі хлопчики “відходять” від матері до батька, віддають перевагу чоловічому товариству. Важливо сформувати у них образ героя, захисника, заступника, вселити упевненість в себе.

Дівчинка стає ближче до матері. Вона має потребу в “заласканості”, упевненості в своїй привабливості (образ принцеси). Недоласканість може призвести до ранніх статевих зв'язків і відходу в асоціальні групи. Дівчинка, вихована в підкоренні і приниженні – майбутня жертва насильства, в тому числі – сексуального.

Взаємовідносини хлопчика з матір'ю, а дівчинки з батьком лягають, відповідно, в основу взаємовідносин з жінками і чоловіками.

Негативні наслідки 2-го етапу, які виявляються у підлітковому віці.

У хлопчиків:

- невміння постояти за себе і захистити слабого;
- підлегла поведінка;
- зухвала поведінка на фоні гіперболізації поняття “мужність”;
- “брудні” висловлювання на адресу дівчаток і жінок.

У дівчаток:

- занижена самооцінка;
- грубість і агресивність на фоні культивування чоловічих рис поведінки;
- негативне ставлення до хлопчиків і чоловіків.

Незалежно від статі: невміння “включатися” в ігри; ранній початок статевого життя; шкідливі звички (паління, алкоголь, наркотики).

3. 10 (12) років – 16 (25) років – формування психосексуальних орієнтацій (система платонічних, еротичних, фізичних переваг та потягу до осіб протилежної чи однакової статі). Цей етап починається з статевого дозрівання і закінчується у 21 – 25 років.

У цей період здійснюється:

- вибір об’єкта статевого з його індивідуальними особливостями, створення “портрета” майбутнього супутника життя;
- відпрацювання навичок комунікації, програння залицяння у хлопчиків і реакції на нього дівчаток.

Формування статевого потягу умовно поділяють на три стадії:

1) *стадія платонічного потягу* (орієнтовно характерна у 10 – 12 років) – формування образу партнера, дитяча закоханість, бажання духовного спілкування, потреба бачити об’єкт свого захоплення та думати про нього. Платонічна любов характеризується високим накалом почуттів, самовідданістю, жертівністю, впевненістю підлітка в унікальності його почуттів. Об’єкт закоханості ідеалізується.

Платонічна стадія – це дуже важливий етап психосексуального розвитку. Підліток вчиться спілкуватися з представниками протилежної статі і звертати увагу на себе тієї особи, в яку він закоханий.

2) *стадія еротичного потягу* (у дівчат 12–17(20) років; у хлопців 13(14)–15(16) років) розвивається чуттєвість, потреба фізичного контакту: доторкатися, тримати за руку, обіймати, цілувати; говорити ніжні слова.

У хлопців дана стадія починає формуватися дещо пізніше, ніж у дівчат, однак проходять її вони дуже швидко, переходячи до наступної стадії – фізичного (сексуального) потягу. Дівчатка довше залишаються на еротичній стадії, переходячи, як правило, до сексуальної, лише з початком і до-свідом статевого життя.

3) *стадія сексуального (фізичного) потягу* – потреба в реалізації потягу через статевий акт.

У цей період можуть виникнути і закріпитися найрізноманітніші статеві відхилення.

Фактори ризику:

- перегляд і читання порнографічної продукції, особливо з патологічною спрямованістю;
- перегляд фільмів і читання літератури зі сценами насильства;
- нав’язування засобами масової інформації образів з “нетрадиційною” сексуальною орієнтацією і проблемами зміни статі.

Загалом, початок статевого життя не означає закінчення процесу розвитку сексуальності. Протягом деякого часу продовжують відпрацьовуватись і уточнюватись такі аспекти як стереотип сексуального партнера (стать, зовнішній вигляд, особливості поведінки та ін.), погляди на доступність і виправданість статевого спілкування тощо.

4. 25 – 65 років – період зрілої сексуальності. Характеризується налагодженістю, взаємоприйнятною для обох партнерів сексуальною поведінкою, умінням контролювати статеве збудження. Сексуальність набуває правильно сформованого характеру – вона не схильна до зайвої романтичності, але і є такою, що не зводиться до біологічної функції статевого спілкування.

5. Інволюційний період – це нормальне вікове зниження статевого потягу та інших сексуальних показників, що не має чіткого початку.

→ Статеве дозрівання та сексуальна поведінка підлітків

Для адекватного розуміння підліткової сексуальності важливе врахування принаймні трьох обставин.

1. Підліткова сексуальність ізольована від інших складових кохання. Зіткнення романтичного кохання із сексуальним потягом є драматичним для підлітка незалежно від того, чи вміють дорослі побачити й зрозуміти цю драму. Статеве бажання, справжнє задоволення від інтимної близькості та готовність до батьківства (материнства) розділені між собою проміжками у кілька років.

2. Переживання сексуального потягу часто виявляється сильніше самого потягу. Обмежені можливості реалізації сексуального потягу і необмежені можливості еротичних уявлень і фантазій створюють напружене уявне життя, реалізація якого підлітками може виявлятися у неадекватних формах сексуальної поведінки.

3. Сексуальна поведінка підлітків має характер експериментів.

Сексуальність підлітків може проявлятися по-різному: підвищений інтерес до зображень голих людей, до порнографії (ілюстративної чи текстової). Розвивається *анонімна сексуальність*: схильність до виготовлення відповідних малюнків, написання нецензурних висловів, поява в лексиконі жаргонних і нецензурних слів, цинічних висловлювань у хлопців; кокетування, надмірна манірність у дівчат. Хлопці і дівчата прагнуть перевірити свої сексуальні можливості, діляться між собою враженнями щодо побаченого і почутого на еротичну тематику. Підлітки підкреслюють свою привабливість, намагаються наслідувати старших приятелів чи кінозірок.

Прагнення зустрічатись з представниками протилежної статі, влаштовувати вечірки, демонструвати надсучасність поєднуються з замкнутістю, образливістю, невпевненістю, скутістю. Підлітки стають надчутливими до зовнішніх оцінок, нетерпимими, впертими, дратівливими, і це призводить до демонстративності і зухвалості поведінки. При цьому підлітки перебільшують свої реальні сексуальні “досягнення”; основні їх перемоги, як правило, відбуваються в фантазійному житті.

Мастурбація

Найпоширенішою формою реалізації сексуальності у підлітковому та юнацькому віці є *мастурбація*. Більшість юнаків (70–90 %) і значна частина дівчат (30–60%) саме цим шляхом отримують перше уявлення про сексуальні реакції свого тіла. Цей феномен людської сексуальності є нормальним, тимчасовим проявом підліткового та юнацького віку, але навколо мастурбаціїросло чимало упереджених і хибних думок, забобонів, міфів. Більш того, мастурбація попереджає ранній початок статевого стосунку, тобто є позитивним явищем. Підліток ще не може по-справжньому оцінити душевні якості партнера – для цього він не дозрів особистісно. А бездуховність статевого контакту може зафіксуватися, і сексуальний розвиток особистості зупиняється на примітивному рівні і деформується.

Застосування мастурбації не обмежується періодом статевого дозрівання. Певна частина дорослих чоловіків і жінок, включаючи одружених, продовжують мастурбувати протягом життя, не перестаючи бути здоровими та щасливими людьми. Отже, мастурбація не обов’язково є заміником сексу, вона може існувати як самостійний вияв сексуальності, незалежно від інших форм статевої активності;

Мастурбація (за винятком її патологічних, зависаючих, форм) не завдає фізичної шкоди, не призводить до психічних розладів, формування гомосексуальної орієнтації; підліткова та юнацька мастурбація не знижує статеву потенцію у дорослому житті. Шкоди завдає не розрядка статевого напруження, а конфліктні переживання: муки сумління, почуття відрази до себе тощо. За несприятливих умов, наприклад, у разі неправильного сексуального чи надто жорсткого релігійного виховання, коли навіюється гріховність самозадоволення, мастурбація може призвести до поведінкових та особистісних розладів.

Мастурбацію, як правило, намагаються приховувати; вона є приватною справою і має здійснюватися у недоступному для сторонніх очей місці.

У дівчат інтенсивність занять мастурбацією значно менша, ніж у хлопців, але це означає, що жіноча сексуальність слабша. Справа в тому, що статеве дозрівання хлопчиків означає виникнення полюцій, які супроводжуються фізіологічною розрядкою. Відчувши насолоду, хлопці намагаються відтворити її шляхом усвідомленого маніпулювання. Настання статевої зрілості у дівчат пов'язане з менструаціями, що не приносять приємних відчуттів. Отже, юнаки раніше пізнають приємне збудження і розслаблюючу дію мастурбації, тоді як дівчата долучаються до подібної сексуальної активності випадково чи шляхом досвіду, набутого в період петтінгу.

Існують різні види мастурбації:

1. Рання допубертатна мастурбація (до 10 років). Вона викликає схвильованість батьків, але має не сексуальний характер, а пов'язана з механічним подразненням геніталій чи з прагненням здолати тривожність, страх або нудьгу (наприклад, у разі довгого лежання в ліжку під час хвороби). Передумовою мастурбації є підвищений рівень збудливості дитини зі схильністю до розладів сну. Якщо такого малюка вкласти спати зарано, то він буде довго лежати у ліжку без сну і врешті-решт знайде собі заняття.

Причиною мастурбації може бути й насильне годування, коли дитина не відчуває задоволення від їжі, тобто “виключається” одна з найчутливіших ділянок організму – слизова оболонка губ і рота, яка рефлекторно, але пов'язана з зоною геніталій. Якщо ділянка ротової порожнини “мовчить”, то зона геніталій збуджена, і це непокоїть дитину, яка починає зачіпати статеві органи й відчуває, як збудження знімається. Формується “ланцюг”: насильне годування – роздратування – мастурбація.

Схильність до мастурбації може виникнути і внаслідок психологічного зараження через спільне ліжко з дорослими, надмірне заласкування, поцілунки в губи.

2. Спонтанна мастурбація. Дитина відкриває для себе, що окремі дії в зоні геніталій приносять приємні відчуття, які хочеться пережити ще раз. Причиною появи мастурбаційної звички може стати підвищений рівень пітливості, зуд в генітальній зоні через порушення гігієни, подразнення геніталій або близьких до них ділянок тіла, опрілості, дерматитів, гельмінтозах, а також при носінні тісного одягу. У дівчаток мастурбацію додатково може спровокувати гоїдання на носі і надмірно ретельне підмивання, коли виникає бажання повторити специфічні генітальні відчуття.

3. Наслідувальна мастурбація. Поширена у підлітків-хлопців, коли мастурбація відбувається “за компанію”, як розвага.

4. Мастурбація періоду юнацької гіперсексуальності (12–14 років).

5. Псевдомастурбація. Не супроводжується ні еякуляцією, ні оргазмом, і притаманна підліткам із затримкою сексуального розвитку та з ендокринною патологією, які практикують мастурбацію, наслідуючи однолітків.

6. Нав'язлива мастурбація (патологічна форма мастурбації). Може виникати в будь-якому віці і характеризується нав'язливим прагненням маніпулювати власними геніталіями, у т.ч. без врахування ситуації й оточення. Причиною її можуть бути нервові розлади, пов'язані з тривогою чи хворобою. Саме вона потребує корекції, і батьки мають звернути на неї увагу, оскільки у дітей з емоційною депривацією мастурбація часто спрямована на заміщення інших форм задоволення. Дитина, яка відчуває, що вона не потрібна батькам, починає шукати якусь компенсацію. І якщо в цей час дитя раптом виявить, що гра з геніталіями заспокоює та робить життя приємнішим, то буде займатися нею вже свідомо, щоб викликати більше позитивних емоцій і забути про свої проблеми.

Мастурбація як патологічна звичка, а не нормальний вияв підліткової сексуальності має такі ознаки:

- систематичність випадків мастурбації та їх частота у поєднанні з іншими розладами нервово-психічного розвитку;

- одночасна наявність в однієї дитини різних поведінкових реакцій: розгойдування тілом, смоктання пальця, гризіння нігтів, маніпулювання волоссям чи геніталіями в різних поєднаннях;
- гра статевими органами в присутності людей, у різних місцях;
- домінування мастурбації над іншими формами поведінки (в т. ч. над іграми, спілкуванням); набуття нею ритуального характеру з жорстко фіксованою послідовністю дій;
- мазохістський характер задоволення.

Відхилення у статевій поведінці підлітка

Відхилення у статевій поведінці можна умовно розділити на три типи:

1. Сексуальні експерименти психічно здорових підлітків. Відхилення цього типу є умовними, тимчасовими. Вони не суперечать психофізичній природі підлітка, і одноразовий експеримент при сприятливому соціальному мікрокліматі і належному статево-вихованні не має негативних наслідків для здоров'я і розвитку дитини. Переказ анекдотів з еротичним підтекстом, сміх над еротичними малюнками є природною (хоч і неприємною) дією здорових хлопців і дівчат.

2. Результат незадовільної соціальної адаптації, неправильного статевого виховання. Такі відхилення спричинені педагогічною занедбаністю підлітка, його неспроможністю самостійно знайти адекватний віковій та соціально сприйнятий спосіб задоволення сексуальної потреби.

3. Відхилення, зумовлені психічною чи соматичною патологією.

Відхилення перших двох типів мають наступні причини:

1. Соціальні причини, а саме:

- озбіжність між декларованими і реальними вимогами до статевої поведінки (наприклад, заборона на ранні статеві контакти разом із вільним доступом до журналів еротичного змісту);
- складні умови статевої соціалізації, негативний вплив оточення;
- розбещення та зваблення дітей дорослими.

2. Педагогічні причини – недоліки в організації та проведенні виховання (замовчування, подвійні стандарти, репресивна мораль), які призводять до хаосу у вихованні та визначенні статевих ролей хлопців і дівчат.

3. Психологічні причини – низький розумовий розвиток; занижена самооцінка; відчуття дезадаптованості; несприйняття вимог і настанов оточення, які призводять до бажання самоствердитися у такий спосіб.

4. Причини психосексуального характеру:

- порушення гендерної ідентифікації і сексуальних орієнтацій, недоліки у формуванні поведінки, властивій конкретній статі;
- відсутність навичок спілкування з іншою статтю;
- психосексуальна травма (згвалтування);
- надмірно ранній вступ до статевого життя;
- сексуальна загальмованість і пригніченість (або підвищена сексуальна потреба й активність);
- неадекватний приклад матері й батька (розпуста, деспотизм тощо);
- негатив стосовно статевого дозрівання (невдоволення власною зовнішністю, огида щодо полюцій чи менструацій тощо), які породжують замкненість, конфлікти з ровесниками, дорослими;
- порушення статевої поведінки через фіксацію еротичних переживань на неадекватних стимулах (мастурбація, інші сексуальні дії, що супроводжуються биттям дитини, тощо).

Будь-яке відхилення може перетворитися з експерименту на порушення статевої свідомості та поведінки через неправильні дії дорослих, а залякування підлітків лише викликає бажання

перевірити все на власному досвіді. Не маючи змоги обговорити свої почуття з доброзичливим дорослим, дитина залишається на самоті зі своїми переживаннями, починає сумніватися у своїй нормальності, орієнтуючись на недостовірні відомості своїх ровесників та ЗМІ.

Сексуальна орієнтація

Формування сексуальної орієнтації відбувається в дитячому і підлітковому віці в результаті взаємодії між розвитком статевого потягу і соціальним розвитком. Статеве дозрівання викликає еротичні переживання, а соціальне середовище і переважання в ньому гетеро- чи гомосексуальних аспектів (коло спілкування підлітків, об'єкти їх емоційних прив'язаностей, джерела сексуальної інформації тощо) визначають їх спрямованість.

Раннє пробудження лібідо припадає на вік, коли в середовищі спілкування й емоційних прив'язаностей підлітка переважають однолітки власної статі, і це сприяє розвитку гомоеротичних схильностей. Більш пізнє дозрівання, навпаки, сприяє гетеросексуальності. У той же час наявність періоду *статевої сегрегації (9-12 років)*, коли хлопці намагаються спілкуватися виключно з хлопцями, а дівчата – з дівчатами, є нормою розвитку особистості. У цей період діти засвоюють правила спілкування з власною статтю, цінності, які їй притаманні. Хлопці і дівчата можуть обіймати чи цілувати одне одного, вступати в тісний тілесний контакт, відчувати захоплення особами своєї статі, але це не означає сформованої гомосексуальної орієнтації. Більш того – саме фіксація уваги на цих проявах поведінки може або їх закріпити, або призвести до того, що дитина буде уникати дружби з особами своєї статі (через страх звинувачень), а представників протилежної статі сприймати лише як сексуальний об'єкт. Водночас, статєва сегрегація підлітків більш старшого віку (які знаходяться в закритих закладах тощо) може сприяти гомосексуальним контактам при збереженні або навіть посиленні гетеросексуальних інтересів.

Серед численних гіпотез походження гомосексуальної орієнтації слід назвати такі:

- материнська гіперопіка, негативне ставлення одного (або обох) з батьків, негативний досвід контактів з різностатевими і позитивний з одностатевими братами й сестрами тощо;
- гомосексуальне розбещення, гомосексуальні контакти з ровесниками чи старшими особами (випадкові або постійні в ізольованих одностатєвих колективах);
- вплив порнографії і фантазій гомосексуального змісту;
- ускладнення у власній статевої ідентичності та встановленні контактів з протилежною статтю, “втєча” при неуспішних сексуальних спробах тощо;
- гіпотези й теорії біологічної/фізіологічної зумовленості.

Виділяють три етапи формування гомосексуальної ідентифікації:

1. від першого усвідомленого еротичного інтересу до представника своєї статі до першої підозри про власну гомосексуальність;
2. від підозри про гомосексуальність до першого інтимного контакту;
3. від першого гомосексуального контакту до впевненості у своїй гомосексуальності, за якою формується відповідний стиль життя.

Тривалість процесу гомосексуальної ідентифікації змінюється залежно від соціальних умов та індивідуальних особливостей дитини.

Цей процес неоднаково протікає у чоловіків і жінок, хоча і в тих, і в інших гомосексуальному контакту часто передують гетеросексуальні зв'язки. Хлопці, в яких раніше пробуджуються статєві почуття, і чия статєва роль вимагає чітких проявів сексуальності, раніше починають підозрювати свою психосексуальну незвичність і вступають до гомосексуальних контактів. У дівчат психосексуальна самосвідомість формується пізніше; перше захоплення, об'єктом якого часто буває старша жінка, переживається як потреба в дружбі.

Сексуальну орієнтацію дитини часто задають батьки: в сім'ї чекали появи дівчинки, а народився хлопчик, і його починають виховувати “з жіночим ухилом”. Або навпаки, чекали хлопця, а народилася дівчинка, і її починають коротко стригти, привчати до традиційних для чоловіків занять і форм поведінки, одягати відповідним чином.

Особливу роль відіграють, насамперед, ті моменти **виховання**, які сприяють виникненню і закріпленню негативізму щодо іншої статі. Часто батьки з найкращих побажань навіюють своїм дітям настороженість – хлопчикам до дівчаток, дівчаткам до хлопчиків. Спроби матері запобігти ранньому розбещенню і переконати дочку в тому, що всі чоловіки – негідники, формують негативне ставлення до чоловіків, яке може заважати становленню гетеросексуального потягу і спілкуванню з однолітками. Негативізму дівчат стосовно чоловічої статі сприяють також: поведінка хлопців, особливо їх невмілі прояви уваги (штовхання, смикання за волосся, удари тощо); агресивність хлопців, в т.ч. сексуальна. Негативізм хлопчиків по відношенню до жіночої статі формують: настанови дорослих (“о женишся – потрапиш під каблук” тощо); швидший розвиток, дорослішання і статеве дозрівання дівчат; більший конформізм дівчат та їх схильність до надмірного опікунства (постійні настанови, повчання тощо).

Невідповідна спрямованість статевого потягу виникає і в результаті ослаблення реакції на первинні сексуальні подразники (коли хлопцям та дівчатам постійно доводиться мати справу з оголеним жіночим або чоловічим тілом у балетній студії, спортивній секції, закритому виховному закладі).

Взагалі ж, в основі більшості гомосексуальних актів у хлопців лежить страх перед жінкою (матір’ю), авторитаризм батька, пережите сексуальне зловживання. Причини жіночої гомосексуальності подібні: страх перед чоловіками, емоційна прив’язаність до матері, досвід інцесту чи сексуального насильства, і лише на 10% – біологічне відхилення. Однозначної відповіді щодо чинників виникнення гомосексуальності немає, але вважається, що вирішальне значення має незадоволення міжстатевими стосунками, що склались, почуття самотності на цьому ґрунті та наявність впливу гомосексуала(-лки). Гомоеротичні нахили породжують в юнаків гострий внутрішній конфлікт, почуття страху і самотності, заважають встановленню психологічної близькості з іншими людьми та ускладнюють психологічні проблеми.

Слід розуміти, що перевиховати підлітка, юнака (та й дорослу особу) зі сформованими гомосексуальними нахилами неможливо – це лише посилить її внутрішні конфлікти та психологічну травматизацію (особливо, якщо в основі викривлення статевої поведінки лежить досвід насильства). Отже, незважаючи на значні соціальні упередження та забобони щодо гомосексуальності, слід підтримати дитину, прийняти її такою, як вона є, та допомогти їй пройти крізь надскладний період її сексуального становлення (хоч би як це не було складно для сім’ї та прийомних батьків).

Додаток 2.7.1.4.

➔ Ефективна профілактика ризику, пов'язаного з сексуальною поведінкою

Профілактика – активний поступальний процес створення умов і формування особистих якостей, які підтримують благополуччя.

Базові принципи профілактики можна презентувати трьома тезами:

- Здоров'я є найвищою цінністю.
- Життя може і повинно приносити задоволення.
- Ти сам відповідаєш за себе.

Основні повідомлення, що розкривають, які типи сексуальної поведінки стимулюються в рамках профілактичної діяльності:

1. Перенесення фізичних сексуальних стосунків (зносин), сексуальної активності на майбутній час.
2. Існування чітких планів на майбутнє (сім'я, закінчення навчання, кар'єра).
3. Необхідність підготовки до сексуального життя (отримання інформації, уміння застосовувати контрацепцію, уміння у сфері планування сім'ї та народження дітей тощо).
4. Запобігання ризику (кожного разу, коли маєш статевий контакт).

Фактори, що сприяють і підтримують зміну поведінки:

1. Інформація про необхідність в зміні (когнітивний фактор).
2. Мотивація зміни (психологічний фактор).
3. Уміння ініціювати і підтримувати нову модель поведінки (дія/здатність – фізичний/емоційний фактори).
4. Віра в те, що зміна можлива і позитивна (емоційний/духовний фактор/віра в свої сили).
5. Норми співтовариства, підтримуючі зміни (група/однолітки /сім'я/школа/група). [7]

➔ Стратегії статевого виховання дітей

Розрізняють наступні стратегії статевого виховання дітей:

1. **Директивна (авторитарна)** – передбачає жорстку регламентацію, норми та контроль сексуальної поведінки. При цьому сексуальні знання є недоступними, а їх добір здійснюється у такий спосіб, щоб регламентувати певні норми поведінки та не допустити вільного тлумачення тих чи інших питань, заблокувати інтерес до татуйованих проблем. З психологічної точки зору подібна тактика призводить до тотального придушення, витіснення сексуальності з життя дитини (“не потрібно”, “не корисно”, “не роби”, “остерігайся” тощо). При цьому сексуальність у свідомості дорослих та дітей виступає сферою, яка протистоїть розуму людини, сферою безрадісною, тривожною, сповненою страхів та недобрих передчуттів. Така репресивна тактика статевого виховання витісняє сприйняття сексуальності як утіхи, задоволення. Тоді як позитивні відчуття, переживання, що мають супроводжувати нормальний розвиток сексуальності дитини, стають для неї недосяжними.
2. **Стратегія, що базується на біологізаторсько-фізіологічних підходах** до сексуальної просвіти, зведенні її до певної суми гігієнічних знань: якщо знаєш як влаштований організм, як функціонують статеві органи та як користуватися протизаплідними засобами – це означає, що ти готовий до статевого життя. Позитивною стороною такого підходу є просвітницька мета – підлітки дізнаються про анатомію та фізіологію функціонування статевих органів, особливості перебігу статевого акту, засоби попередження вагітності та венеричні захворювання тощо. Проте існує і негативна сторона такого підходу – біологізація інтимних стосунків, їхня примітивізація, зведення багатой палітри сексуальних переживань до статевого акту.
3. **Стратегія свідомого ставлення до сексуальності** базується на тому, що сексуальність є втіленням людського прагнення прихильності та взаємодопомоги. Сексуальність повинна висвітлюватися в контексті міжособистісних стосунків, сімейного життя та інтимності. Оскільки, сексуальність – це не тільки питання гігієни, здоров’я, безпеки, це, насамперед, відповідальність як особиста, так і громадська.

Таким чином, при виборі тієї чи іншої стратегії статевого виховання дітей, батьки, перш за все, повинні знати їх зміст та розуміти наслідки для сексуального здоров’я дитини. Щоб ефективно впливати на свідомість дітей, дорослі мають дотримуватись наступних принципів: об’єктивності, правдивості, науковості у висвітленні всього спектру питань, пов’язаних із сексуальною та репродуктивною функціями людини. При цьому важливим є доступність знань віковим можливостям розуміння дитини, природність поведінки дорослих та авторитетність джерел інформації.

Додаток 2.7.1.6.

➔ **Особливості статевого виховання дітей різного віку**

Значний вплив на ставлення до сексуальності має первинна інформація, яку отримують діти у відповідь на запитання, що стосуються статі та сексуальності.

Зокрема, **діти дошкільного віку** (3–6 років) сприймають ставлення дорослих до статевих питань через інтонацію, вираз обличчя, зроблені зауваження та коментарі. Діти тільки імітують зовнішній вираз інтимних стосунків чоловіка і жінки, приміряючи на себе зазначені ролі.

Діти цього віку виявляють підвищену цікавість до сексу і задають безліч запитань. Батьки можуть надати своїй дитині велику допомогу в накопиченні сексуальних знань, в зміцненні її упевненості в собі, якщо будуть давати ясні й чіткі відповіді, застосовуючи правильну термінологію, а не вдаючись до евфемізмів (типу, “тебе знайшли” або “купили”), які тільки вносять плутанину і можуть дезорієнтувати дитину. На питання треба відповідати буквально і на тому рівні, який доступний розумінню дитини, не ускладнюючи відповідей до такої міри, щоб секс став зв’язуватися в розумінні дітей з таємницею і заборорою. Дитяча цікавість, що стосується сексу, нормальна, вона властива всім дітям, і сексуальна освіта повинна давати відповіді на запитання, що їх ставить дитина.

Важливо ознайомити дошкільнят зі статевими органами, в іншому випадку можуть виникнути такі відхилення, як візіонізм (підглядання) і ексгібіціонізм (демонстрація навколишнім власного оголеного тіла).

Дуже важливо також навчити дитину навичкам гігієни.

На даному етапі важливо правильно підбирати іграшки, одяг, книги, фільми відповідно статі й віку дитини. Наприклад, відсутність у дівчинки навички гри в “дочки-матері” з ляльками гальмує розвиток материнського інстинкту. Відсутність змагальних ігор у хлопчиків зменшує можливість формування лідерських якостей. Якщо дитина не навчиться слідувати правилам гри, вона може не зуміти прийняти правила поведінки у суспільстві.

Для **дітей молодшого шкільного віку** (7–10 років) особливо важливе свідоме наслідування привабливих моделей жіночої та чоловічої поведінки. Це період, який готує дитину до статевого дозрівання, до нових якісних змін.

На початку даного періоду треба задовольнити цікавість дітей про статеві відмінності і появу на світ новонароджених. Психологи рекомендують робити це досить відверто, бо у віці 7–8 років такі відомості не сприймаються як сексуальні.

У 8–10 років діти зазвичай вже соромляться задавати батькам запитання щодо сексу, частіше вони схильні звертатися за інформацією до ровесників. Щоб уникнути надходження помилкової і шкідливої інформації, батьки повинні прагнути донести до своїх дітей правильні відомості відповідно їх віку. Батькам, які точно не знають, яка інформація потрібна дітям цього віку і як її викласти, треба звернутися за допомогою до лікаря або до педагога – вони порекомендують нову літературу.

Наприкінці цього періоду починає формуватися платонічна стадія формування статевого потягу (була описана вище).

Ранній підлітковий вік (11–14 років): період статевого дозрівання (пубертатний період) у психосексуальному розвитку дитини відраховується від початку першої **менструації** (менархе) у дівчаток та **еякуляції** у хлопчиків (виділення сперми, яке може відбуватися і за відсутності оргазму, особливо у хлопчиків, які не досягли статевої зрілості) до зупинки росту.

Менструація – це кров’яні виділення зі статевих шляхів жінки, які пов’язані з дозріванням яйцеклітини та виходом її з яєчника. Перша менструація у більшості дівчаток настає у 12–14 років (у середньому в 13 років і кілька місяців). Перша менструація не є ознакою статевої зрілості, а

всього лише свідчить про настання другого етапу статевого дозрівання – остаточного дозрівання репродуктивної функції жіночого організму.

Характер статевого виховання дітей цього віку змінюється. Якщо допитливість дітей молодшого шкільного віку можна задовольнити без деталізування відповідей, то 11–14-літнім підліткам, які вступають у період статевого дозрівання, відповідати необхідно чітко, конкретно, у повній відповідності дійсності. Тут надто важливо навчити підлітків володіти статевими інстинктами, що прокидаються. У цьому ж віці необхідно починати роздільну (для хлопчиків і дівчаток) роз'яснювальну роботу. Дуже важливо надати відомості про менструацію, полющі, статевий потяг, про нормальні вияви сексуальності, а також познайомити з правилами особистої статевої гігієни (в контексті з іншими гігієнічними навичками).

Важливо, щоб в цей період батьки прийшли на допомогу своїм дітям, сприяючи розвитку у них понять здорової сексуальності, щоб вони розумно відносилися до свого тіла.

Підлітковий вік та ранній юнацький вік (14–18 років). Статеве виховання повинне бути поставлене на якісно новий рівень. Його необхідно пов'язати з викладом гігієнічних, моральних і соціальних проблем. Працювати з підлітками на цьому етапі необхідно у змішаній аудиторії – юнаки і дівчата повинні разом обговорювати проблеми статі та сексуальної поведінки. Нарівні з цим іноді варто проводити окремі бесіди з питань гігієни статі, коли жінки обговорюють ці питання з дівчатами, а чоловіки – з юнаками. Підлітки повинні мати відомості щодо природи інфекцій, які передаються статевим шляхом, в тому числі ВІЛ, контрацепції, наслідків раннього статевого життя і небажаної вагітності тощо. У них повинне чітко сформуватися почуття відповідальності за себе, свого статевого партнера і майбутніх дітей.

На цій стадії важливо говорити про прийняття рішень, оскільки в цьому віці (приблизно з 14 років) у всіх підлітків починається різного роду сексуальна активність – від дотиків і поцілунків до статевих актів. Якщо до цього часу підліток буде не обізнаний про секс і важливість контролю народжуваності, йому не будуть прищеплені навички прийняття відповідальних рішень і відповідні моральні стандарти, цілком можливо, що підліток може зробити серйозну помилку.

Підліткам слід усвідомити і засвоїти, що:

- сексуальна близькість з іншою людиною – не гра і не ритуал переходу в дорослий стан, а серйозний і відповідальний крок, що може мати різні наслідки;
- для сексуальних відносин характерні три аспекти особистої відповідальності: *перед самим собою, перед своїм сексуальним партнером, перед можливим потомством;*
- кожний здатний і повинен управляти своєю сексуальністю;
- починаючи статеве життя, для збереження власного здоров'я, в тому числі репродуктивного, потрібно чітко засвоїти правила безпечного сексу. [7]

Література:

1. Айви А.Е. Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники: практическое руководство / А.Е. Айви, М.Б. Айви, Л. Саймэн-Даунинг. – М.: Психотерапевтический колледж, 2000. – 487 с.
2. Анн Людмила. Психологический тренинг с подростками / Л.Ф. Анн. – СПб.: Питер, 2003. – 272 с. – (Серия “Эффективный тренинг”).
3. Вачков И.В. Психология тренинговой работы: содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы / Игорь Викторович Вачков. – М.: Эксмо, 2008. – 416 с.
4. Вестхаймер Рут. К. Энциклопедия сексуальности человека / Рут К. Вестхаймер; [О.А. Кутумина (пер.)]. – М.: Конт-Прес, 1995. – 400 с.
5. Говорун Т., Кікінеджі О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. / Т. Говорун, О. Кікінеджі. – Тернопіль: Богдан, 1999. – 384 с.
6. Діденко С.В., Козлова О. С. Психологія сексуальності: підручник / Сергій Васильович Діденко, Олена Сергіївна Козлова. – К. : Академвидав, 2009. – 304 с.
7. Збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я підлітків та молоді: потенціал громади: Методичні матеріали до тренінгу / Авт.-упоряд. Н.В. Зимівець; За заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Наук. Світ, 2004. – 205 с.
8. Кашпур Ю.М. Психологічні особливості генези сексуальних уявлень особистості в період дорослішання: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Кашпур Юрій Михайлович. – К., 2010. – 252 с.
9. Келли Г. Основы современной сексологии / Г. Келли. – СПб.: Питер, 2000. – 896 с.
10. Кле М. Психология подростка: (Психосексуальное развития) / Мишель Кле: пер. с фр. – М.: Педагогика, 1991. – [Пер. изд.: Бельгия, 1986]. – 176 с.
11. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. / Авт.: Безпалько О.В.; Гурковська Л.П.; Журавель Т.В. та ін. / За ред. Звереві І.Д., Петрочко Ж.В. – К.: Видавничий дім “КАЛИТА”, 2010. – 376 с.
12. Кон И.С. Введение в сексологию: Учебное пособие. - М., 1999. – 288 с.
13. Крукс Р. Сексуальность / Роберт Крукс, Карла Баур ; [пер. Исакова О. и др.]. – 9-е междунар. изд. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК ; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005 (ПФ Красный пролетарий). – 475 с.: ил.; – (Проект Психологическая энциклопедия).
14. Понтон Л. Сексуальная жизнь подростков: Открытие тайного мира взрослеющих мальчиков и девочек / Линн Понтон; [Пер. с англ. Э. Касимова]. – М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2001. – 269; [1] с.
15. Райх В. Сексуальная революция: Пер. с нем. В.А. Брун-Цехового / Общ. Ред. и предисл. В.П. Наталенко, СПб. – М.: “Университетская книга”, АСТ, 1997. – 352 с.
16. Фопель К. На пороге взрослой жизни: психологическая работа с подростковыми и юношескими проблемами. Отделение от семьи. Любовь и дружба. Сексуальность: пер. с нем. – М.: Генезис, 2008. – 176 с

Тема 2.7.2. Сексуалізована поведінка дітей та її подолання

Мета: розглянути сутність та причини сексуалізованої поведінки, а також визначити шляхи допомоги дитині, що демонструє її прояви.

Завдання:

- розглянути сутність та прояви сексуалізованої поведінки дітей;
- з'ясувати причини сексуалізованої поведінки;
- визначити шляхи подолання сексуалізованої поведінки дитини.

Головні ідеї:

- сексуалізована поведінка – це завжди наслідок глибокої травматизації дитини;
- сексуалізована поведінка піддається корекції при правильному втручанні;
- дитина, яка виявляє сексуалізовану поведінку, потребує, перш за все, професійної допомоги та підтримки сім'ї, а не осуду та присвоєння ярликів.

Загальна тривалість: 2 год. 40 хв.

План проведення

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
1.	Що таке сексуалізована поведінка?	Вправа	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, ситуації у Додатку 2.7.2.1.
2.	Причини сексуалізованої поведінки	Робота в парах, обговорення у колі, робота в групах	60 хв.	Зошити, ручки, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, ситуації у Додатку 2.7.2.1., електронні додатки до теми 2.7.2., ситуації у Додатку 2.7.2.1.
3.	Шляхи подолання сексуалізованої поведінки дитини	Робота в групах, інформаційне повідомлення	1 год. 10 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, ситуація у Додатку 2.7.2.2, Додаток 2.7.2.3., електронні додатки до теми 2.7.2.

Глосарій до теми:

Сексуалізована поведінка дитини – це один із проявів глибокої травматизації дитини. Це, перш за все, *пограничний стан*, а не сексуальний розлад, що проявляється у неадекватній віку дитини поінформованості щодо сексуальності, сексуальної поведінки; неадекватній мастурбації/онанізмі (демонстративній, нав'язливій); заграванні, пропозиції вступити в статевий акт іншим дітям або дорослим тощо.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Вправа “Що таке сексуалізована поведінка?”

Мета: розглянути сутність та прояви сексуалізованої поведінки.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, ситуації у Додатку 2.7.2.1.

Хід проведення:

Тренер акцентує увагу учасників, що у ході даного заняття буде розглянута дуже серйозна тема – проблема сексуалізованої поведінки, що у багатьох батьків та вихователів викликає змішані почуття та багато запитань, замість необхідних конструктивних дій.

Тренер просить учасників уважно послухати реальні ситуації з життя прийомних родин та ДБСТ, які він їм зачитає (ситуації, подані у Додатку 2.7.2.1., варто зачитати три з п’яти поданих ситуацій).

Після того, як ситуації було прочитано, тренер задає групі наступні запитання:

- *Як Ви вважаєте, чи часто зустрічаються побідні ситуації?*
- *Як називають поведінку, яку демонстрували прийомні діти та діти-вихованці у представлених ситуаціях?*

Підсумовуючи, тренер зазначає:

- *Поведінка, яку демонстрували діти, називається сексуалізованою.*
- *Сексуалізована поведінка – це завжди наслідок пережитої травми. Це посттравматична поведінка, яка лише подібна до сексуальної поведінки, але не є такою. Сексуалізована поведінка тісно пов’язана з розумінням дитиною певної соціальної норми, прийнятних і неприйнятних речей з точки зору тих людей, які тривалий час оточували дитину, та у контексті тих подій, в які вона була занурена. Отже, є наслідком особливостей спілкування з дитиною та низки ситуацій, які відбувалися у її житті.*

На наступному етапі тренер просить учасників подумати та назвати, з огляду на розглянуті ситуації, так і, можливо, з досвіду, які прояви сексуалізованої поведінки можуть демонструвати діти, та записує названі варіанти на аркуші фліпчарту.

Варіанти можуть бути наступними:

- *специфічна лексика (зокрема, невідповідна віку);*
- *демонстрація статевих органів;*
- *підглядання;*
- *загравання;*
- *зваблення та пропозиції вступити в статевий акт іншим дітям або дорослим;*
- *імітація статевого контакту в іграх з іншими дітьми або ж – з іграшками;*
- *цікавість до порно;*
- *нав’язлива, компульсивна мастурбація, допубертатна мастурбація;*
- *тощо...*

Підводячи підсумок, тренер наголошує:

Не зважаючи на те, що такі різноманітні, часто нетипові віку поведінкові прояви дітей, які ззовні у дорослих людей, що їх спостерігають, асоціюються з сексом та розбещеністю дитини,

в реальності можуть означати зовсім інше. Дитина не відчуває потреби безпосередньо в статевому контакті і такою поведінкою домагається не сексу. Найчастіше це просто наслідок засвоєння дитиною певних соціальних норм, стандартів поведінки того середовища, в якому вона зростала, окрім того, це може бути єдиним доступним у її арсеналі засобом привернення до себе уваги, “маскою” для самотності, злості, образ, які вона пережила.

До уваги тренера!

Необхідно акцентувати увагу батьків на тому, що сексуалізована поведінка дитини може проявитися як відразу – на рівні перебування дитини в певній установі (притулку, центрі реабілітації) після вилучення із сім’ї, так і, найчастіше, саме в прийомній сім’ї/ДБСТ, оскільки саме тоді, коли дитина відчуває безпеку та захищеність, актуалізується (частіше проявляється) сексуальна травматизація, а відповідно і сексуалізована поведінка.

➔ 3. Робота в парах, обговорення у колі, робота в групах “Причини сексуалізованої поведінки”

Мета: розглянути причини сексуалізованої поведінки у дітей.

Час проведення 60 хв.

Необхідні матеріали: зошити, ручки, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, ситуації у Додатку 2.7.2.1., електронні додатки до теми 2.7.2., ситуації у Додатку 2.7.2.1.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Робота в парах. Обговорення у колі (30 хв.):

Тренер об’єднує учасників у пари та просить їх протягом 5 хв. обговорити всі можливі причини сексуалізованої поведінки дитини та записати результати обговорення у своїх зошитах.

Після того, як час на обговорення вийшов, тренер просить пари називати по черзі по одній причині, які вони зафіксували у ході обговорення, і записує їх на аркуші альбому для фліпчарту. Пари по колу називають причини доти, доки всі зафіксовані ними варіанти не буде вичерпано. Якщо названий варіант не є причиною сексуалізованої поведінки, тренер коментує це і до списку не вносить. Всі варіанти, які тренер вносить до списку, він також коментує, надаючи відповідні пояснення. Додаткову інформацію для пояснення причин можна знайти у електронних додатках до теми 2.7.2:

- “Причины сексуализированного поведения” (Л. Петрановская);
- Л. Петрановская “Как ты себя ведешь или 10 шагов по изменению трудного поведения. Пособие для приемных родителей” (стр. 82–83).

Список причин, зафіксованих тренером після обговорення, може бути наступним:

- **тривала депривація** (відсутність любові, емоційної прихильності, тактильних контактів і як результат – тактильний голод. Найчастіше може бути причиною допубертатної, ранньої, компульсивної мастурбації та інших проявів);
- **наслідування моделі поведінки батьків або інших дорослих, які оточували дитину;**
- **відсутність будь-якого статевого виховання та інформації про особливості протилежної статі на фоні складних життєвих обставин;**
- **пережите сексуальне насильство** (причому дитина може бути як жертвою, так і свідком. Особливо небезпечним різновидом сексуального насильства є зваблення, тобто коли

дорослий отримує так звану “добровільну” згоду дитини на сексуальний контакт. У цьому випадку насильник дитиною сприймається позитивно, як джерело приємних емоцій та відчуттів, а можливо – і матеріальних благ. Саме зваблення формує “розбещену дитину”, і такі випадки дуже складні у терапії);

- **хронічна підвищена тривожність, знижена самооцінка** (сексуалізована поведінка, наприклад, компульсивна мастурбація, виступає як допоміжний засіб розслаблення, отримання приємних відчуттів);
- **маніпуляція дорослими** (бажання повернути до себе увагу, шокувати, виразити таким чином протест: “Ви так боїтеся цього – ось Вам!”)
- **органічні ушкодження головного мозку** (недорозвиненість кори головного мозку);
- **фізіологічні причини** (глистна інвазія, ендокринні порушення).

■ 2-ий етап – Робота в групах (30 хв.):

На наступному етапі тренер об’єднує учасників у п’ять груп, кожна з яких отримує одну з ситуацій Додатку 2.7.2.1. Групи отримують завдання:

Обговорити та спробувати визначити, що стоїть за “маскою” сексуалізованої поведінки дитини у ситуації, яку вони розглядають: які причини викликали такі поведінкові прояви. Групи можуть подумати над декількома варіантами відповідей.

На виконання завдання групи отримують 10 хв. Після чого кожна група зачитує свою ситуацію та визначені групою причини. Відбувається обговорення. Інші групи можуть також висловити свої думки щодо причин у разі, якщо вони мають, що доповнити.

Запитання для обговорення:

1. Навіщо необхідно знати причини сексуалізованої поведінки дітей?
2. Як виявити основну причину сексуалізованої поведінки дитини?

До уваги тренера!

Тренер акцентує увагу на тому, що саме від причини сексуалізованої поведінки дитини, від того, що приховується за цією “маскою”, буде залежати основна стратегія надання допомоги дитині та особливості її реабілітації. Однак, на причинах не варто “застрягати”, оскільки це призведе до повторної травматизації дитини.

➔ 4. Робота в групах, інформаційне повідомлення “Шляхи подолання сексуалізованої поведінки дитини”

Мета: визначити можливі шляхи подолання сексуалізованої поведінки дитини.

Час проведення 1 год. 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, ситуація у Додатку 2.7.2.2., Додаток 2.7.2.3.

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників у три–чотири групи (залежно від кількості учасників, так, щоб у малій групі було не більше 5 осіб), кожна з яких отримує для розгляду ситуацію, представлену у Додатку 2.7.2.2. (тобто всі групи отримують однакові ситуації).

Групам необхідно прочитати ситуацію та дати відповіді на запитання, які зазначені після неї:

1. У чому проявлялась сексуалізована поведінка дитини?
2. Які емоції та почуття переживають батьки, що виявили сексуалізовану поведінку дитини (емоції можна визначати як на основі ситуації, так і з досвіду)?
3. Що у розглянутій ситуації батьки зробили не вірно? Чому вони так вчинили, чим керувалися?
4. Що необхідно зробити батькам для того, щоб допомогти дитині подолати сексуалізовану поведінку?
5. Які ресурси (внутрішні та зовнішні) потрібні батькам для того, щоб подолати сексуалізовану поведінку дитини?

Групи мають на обговорення 25 хв. Тренер наголошує, що необхідно відповісти по черзі на всі запитання та занотувати відповіді, що знадобиться під час обговорення.

Після того, як час на роботу груп вийшов, тренер зачитує перше запитання та просить групи по черзі назвати визначені ними прояви, не повторюючись. Потім тренер зачитує друге запитання, і групи за такою ж технологією презентують свої відповіді, а тренер фіксує їх на аркуші фліпчарту. Список може вийти наступним:

- Сором;
- Неприйняття;
- Злість, гнів;
- Страх;
- Розчарування;
- Збентеження;
- Відраза;
- Жалість;
- Безпорадність;
- Осуд тощо.

До уваги тренера!

Тренер акцентує увагу на тому, що всі ці емоції та почуття є деструктивними (у разі, якщо прозвучать варіанти на зразок “бажання допомогти або захистити”, тоді варто говорити не “всі”, а “більшість”). І варто зазначити, що такі самі переживання відчуває і дитина, однак вони можуть бути ще сильнішими. А батьки, замість допомоги, створюють для неї ситуацію повторної травматизації та додаткового насильства, як це безпосередньо було зроблено у розглянутій ситуації. Причинами таких емоцій та почуттів, у першу чергу, є неготовність до такої ситуації, відсутність поінформованості, “табування” теми сексу загалом, її “соромітність”.

Далі відбувається обговорення третього запитання. Тренер пов’язує причини неконструктивних дій з боку батьків з тими неконструктивними емоціями та почуттями, які вони переживали.

У ході обговорення четвертого та п’ятого запитань тренер подає учасникам інформацію, представлену у Додатку 2.7.2.3. Прокоментувати ситуацію можна за допомогою інформації, поданої у посібнику, що розміщено в електронних додатках:

- Л. Петрановская “Как ты себя ведешь или 10 шагов по изменению трудного поведения. Пособие для приемных родителей”, стор. 82 – 85.

До уваги тренера!

Основні акценти, які має поставити тренер наприкінці вправи:

1. Сексуалізована поведінка – це не катастрофа. Це така сама девіантна поведінка, як і лайка, брехня або дрібні крадіжки. Вона піддається корекції при своєчасному та вірному втручанні.
2. Дитина, яка виявляє сексуалізовану поведінку, потребує, перш за все, професійної допомоги та підтримки сім'ї, а не осуду та присвоєння ярликів “збоченої”, “розбещеної дитини”, “генетичного успадкування проституції від біологічних батьків” чи повернення її назад до установи в ситуації власного розпачу та безпорадності.
3. Батьки, які зіткнулися з сексуалізованою поведінкою дитини, мають зберігати спокій та холонокровність. Вони, у першу чергу, мають спробувати розгледіти причинно-наслідкові зв'язки між минулим дитини та її поведінковими проявами.
4. Батьки мають ставити перед собою запитання не “Чому це сталося у моїй сім'ї, з моїм вихованцем?”, а “Чим я можу допомогти моїй дитині?”.
5. Ситуацію травматизації у минулому змінити не можна, однак її можна “переназвати”, змінити до неї ставлення.
6. Основними внутрішніми ресурсами батьків є терпіння, виваженість, поінформованість, конструктив у діях. Основні зовнішні ресурси – представники центрів соціальних служб, дитячі психологи, психотерапевти, сексологи, до яких варто звернутися за консультацією.

Додаток 2.7.2.1.

Ситуація 1.

Мишку 10 років, він виховується у ДБСТ лише 2 місяці, потрапивши у сім'ю з інтернату. До батьків-вихователів надійшла інформація зі школи, що Мишко нав'язливо пропонував старшокласникам надати сексуальні послуги. Причини такої поведінки дитина пояснила наступним чином: “Просто так...”.

Підказка для тренера!

Найбільш вірогідною причиною такої поведінки є сексуальне насильство щодо дитини, яке вона тривалий час переживала у інтернатному закладі з боку старших хлопців, і стереотип такої поведінки закріпився для дитини як певна поведінкова норма взаємодії у колективі.

Ситуація 2.

Приймачка мати А. пожалілася соціальному працівнику, що її шестирічна прийомна донька Ліза (у родині півроку) під час суперечки або ж того, коли А. свариться на доньку за щось, знімає трусики, піднімає плаття та починає торкатися своїх геніталій. А. шокована такою поведінкою та робить усе так, як вимагає того донька, аби лише та припинила.

Підказка для тренера!

Найбільш вірогідними причинами такої поведінки є тривала депривація, що могла бути першопричиною, а пізніше, коли дитина відкрила для себе, що така її поведінка настільки шокує дорослих, це перетворилося у стратегію маніпуляції з її боку. Приймачка мати своїми діями закріпила таку стратегію, виконуючи все, чого вимагає дитина, щойно вона починає такі маніпуляції.

Ситуація 3.

Приймачка донька (8 р.) у сім'ї 3 місяці, потрапила туди після вилучення з біологічної сім'ї, що перебувала у складних життєвих обставинах (батьки – алкозалежні).

Приймачки батьки К. одного разу серед ночі застали прийомну доньку у ліжку їх сімнадцятирічного сина. Виявилось, що дитина серед ночі прийшла у кімнату до хлопця та сама залізла під ковдру і обіймала його. Хлопець був шокований і боявся навіть поворухнутись. Пізніше він зізнався, що це вже не перший раз, однак зазначив: “Нічого такого не було, вона просто обіймає мене і притуляється, а я не ворухнусь і прошу її піти”. Зізнаватись боявся, щоб її не насварили.

Підказка для тренера!

Найбільш вірогідними причинами такої поведінки є бажання дитини сподобатись, встановити близький контакт з тим членом родини, який на даний момент у дитини викликав найбільшу симпатію та довіру. Єдиним способом сподобатись дитина, вірогідно, розглядала саме такі дії. Це, вірогідно, є наслідуванням дитиною тих ситуацій, які вона спостерігала у власній сім'ї. Однією з причин може бути також пережите сексуальне насильство з боку значимої людини, що вплинуло на формування у дитини стереотипу – близькі довірливі відносини встановлюються “через ліжко” (Додатково про причини такої поведінки – у електронному додатку до теми 2.7.2. “Причини сексуалізованої поведінки (за Л. Петрановською)”).

Ситуація 4.

Батьки-вихователі неодноразово помічали, що їх дванадцятилітній прийомний син (у родині півроку, потрапив з сім'ї, що перебувала у складних життєвих обставинах) дуже любить обіймати та цілувати їх дворічну рідну дитину – дівчинку. Аж одного разу вони застали його за тим, що він зняв зі сплячої дитини трусики та розглядав її. Вони шоковані від його намірів.

Підказка для тренера!

Найбільш вірогідними причинами такої поведінки є відсутність елементарного статевого виховання та природна цікавість хлопця, що унаслідок тривалої ізоляції та соціально-педагогічної занедбаності, не задовольнив такий інтерес у більш молодшому віці, не отримав потрібну про протилежну статі інформацію. “Шокуючі наміри” хлопця намалювали для себе самі батьки, у яких картина, яку вони спостерігали, асоціюється лише з намірами щодо статевого контакту.

Ситуація 5.

Батьки-вихователі шоковані тим, що двоє дівчаток, шести та п’яти років, яких вони взяли з дитячого будинку, мастурбують. Причому вони роблять це постійно, як увечері перед тим, як заснути, так і інколи в день, коли лишаються насамоті. Також вони можуть, не соромлячись, робити це разом і не зупиняються навіть тоді, коли їх випадково бачать сторонні, наприклад, у кімнату заходять батьки або інші діти.

Підказка для тренера!

Основна причина такої поведінки дітей – тривала депривація у дитячому закладі, відсутність любові, емоційної прихильності, тактильних контактів і як результат – тактильний голод. Саме це найчастіше є причиною допубертатної, ранньої, компульсивної мастурбації та інших проявів.

Додаток 2.7.2.2.

➔ Ситуація “Звичайний секс, мамо!”

Нашому прийомному синові 9 років, біологічний – на рік молодше. До нас дитина жила 2 роки в корекційному дитячому будинку, де перебувають діти від 4 до 18. Незабаром я стала помічати, що прийомний син намагається “підвищити обізнаність” молодшого, який до цього був не дуже поінформований у темах сексу. Кілька разів прийомний скаржився, що біологічний “схопив мене за передне місце!”, “а він обіймається!”, “а він лягає на мене!”; але після довгих з’ясуваннях виявлялося, що саме прийомний ПОКАЗАВ біологічному таку “гру”. Якийсь час ми не звертали уваги, чекали, що саме пройде. Але вчора мені мій біологічний син бовкнув по дорозі зі школи таке, від чого я жахнулася: “Трахатися, відкрити попу”. Після болісних розмов удома, хто що робив і казав, прийомний видав: “Так я ж просто хотів розповісти йому, що в нас було в дитбудинку!”. А в дитбудинку було те, що його гвалтували підлітки: “Дуже багато разів пхали мені свої пісюни до рота, ну й трахали мене”. Після того, як він розповідав це вихователям або директорові, підлітка, який його гвалтував, відправляли до психлікарні, але його заміняв інший... Прийомний не бачить у цьому нічого такого “особливого”, вважає, що це “звичайний секс”, “як у всіх”. “Який-який секс? – Звичайний секс, мамо!”.

Після того, як він мені розповів, мене біс зплутав, відлупцювала його ременем, прикрикуючи: “Ось тобі попа! Ось тобі “трахатися”...!”, хоча до цього дитину й пальцем не чіпала. Насварила, сказала, що це був злочин і за таке в колонію потрапляють, що бачити його більше не можу, що віддам назад до дитячого будинку. Довелося розповісти чоловікові, крім того, що він його ще раз побив, тільки вже своїм ременем, і вирішив відвезти назад, нічим ситуацію не виправив. Страшно те, що дитина прийняла покарання як належне, ніяких емоцій: що воля, що неволя, він остаточно зломлений.

Знаю, що бити не можна, знаю, що зробили тільки гірше, але це від безсилля й неможливості виправити ситуацію. Я не можу виправити його минуле, хочеться повіситися від безсилля. Сьогодні пробувала поговорити з чоловіком, але він не хоче слухати. “Я не можу на нього дивитися, він до кінця розтлить молодшого! У нього психіка ненормальна!” – і це все, що я чую від нього.

Я не можу кинути дитину в такій ситуації, але що робити – не знаю. У голові – духовий оркестр, жити – нудно. Ситуація – зовсім безнадійна? [2].

Запитання для обговорення:

1. У чому проявлялась сексуалізована поведінка дитини?
2. Які емоції переживають батьки, що виявили сексуалізовану поведінку дитини (емоції можна визначати як на основі ситуації, так і з досвіду)?
3. Що у розглянутій ситуації батьки зробили не вірно? Чому вони так вчинили, чим керувалися?
4. Що необхідно зробити батькам для того, щоб допомогти дитині подолати сексуалізовану поведінку?
5. Які ресурси (внутрішні та зовнішні) потрібні батькам для того, щоб подолати сексуалізовану поведінку дитини?

➔ Рекомендації батькам щодо подолання сексуалізованої поведінки дитини

Виявивши сексуалізовану поведінку у жодному випадку не можна панікувати та гарячкувати. Варто намагатися бути холоднокровними та конструктивними.

Кроки, які необхідно виконати:

- 1. Забезпечити безпеку.** Безпека важлива як для самої дитини, яка демонструє сексуалізовану поведінку (вона повинна довіряти батькам, знати, що її не насварять та не завдадуть болю, що вона – у безпеці), так і для інших дітей, які виховуються у сім'ї. Це можливо шляхом посилення контролю за дітьми, однак, у всьому має бути межа та міра, дітям також потрібен їх особистий простір.
- 2. Пояснити дитині правила та норми поведінки.** Батьки мають надати дитині так звану “систему координат”, пояснити, що можна, а що – ні, почати елементарне статеве виховання дитини. Звичайно, відразу і само по собі це навряд чи допоможе, однак дитина має знати позицію батьків, які спокійно та наполегливо мають цю позицію повторювати.
У разі, якщо дитина *пережила сексуальне насильство*, прийомні батьки, батьки-вихователі мають пояснити дитині без зайвих емоцій: те, що з нею відбувалося – неправильно, з дітьми так вчиняти не можна. Варто розповісти дитині доступною для неї мовою, що такі дії караються законом, і людина, яка їх скоює, потрапляє за ґрати. Необхідно запевнити дитину, що тепер вона у безпеці і більше з нею такого не станеться. Дитина чітко має усвідомити, що в усьому, що стосується тілесного, фізичного контакту, – вона є повним господарем ситуації і проти її волі ви нічого з нею робити не будете.
- 3. Давати якомога більше любові та ласки.** З огляду на причини сексуалізованої поведінки, такі діти потребують багато уваги, ніжності, тактильних відчуттів (обіймів, доторків, поцілунків). Корисними у даному випадку є рекомендації, викладені у книзі Гарі Чепмена та Роса Кемпбела “П’ять шляхів до серця дитини”:
 - а) Час.** Необхідно приділяти дитині якомога більше часу, спілкуватися з нею, гратися, проводити дозвілля, розмовляти тощо.
 - б) Подарунки.** Навіть незначні, символічні подарунки для дитини є виявом любові і демонструють їй, що вона – важлива. У кожного подарунку має бути зміст і він має бути бажаним.
 - в) Похвала.** Варто хвалити дитину за найменші успіхи, не варто їх перебільшувати, однак занижувати результати діяльності дитини, її намагань теж недопустимо.
 - г) Обійми та пестощі.** Про важливість тактильного контакту з дитиною вже було зазначено.
 - д) Допомога.** Допомога може бути у будь-чому – від спільного лагодження годівнички для птахів чи виконання домашніх завдань, до формування впевненості у своїх силах.
- 4. Показати альтернативу.** Якщо дитина не піддавалася насильству, а швидше стала жертвою неухважності, відсутності піклування, ласки, необхідно компенсувати це всіма можливими засобами у залежності від віку: малюків побільше тримати на руках, пестити, більш дорослих дітей – обіймати. Якщо дитина була свідком безладного статевого життя у власній родині, то вона має побачити, що обійми та поцілунки – це не обов’язково секс, а дружити з кимось, завоювати його прихильність можна багатьма способами, не пов’язаними з тілом та сексом.
- 5. Займати вільний час.** Важливо, щоб дитина не була надана сама собі. Необхідно залучати її до творчої діяльності та фізичної активності – рухливі ігри, ігри на свіжому повітрі, змагання тощо, переключаячи увагу дитини з власного тіла на інші, адекватні для її віку, захоплюючі види діяльності.

6. **Піднімати самооцінку.** Дитина має знати, що вона сама по собі цінність, а не сексуальний об'єкт. Що вона – особистість, що з нею цікаво, що вона розумна та здібна, що її думка є важливою, що вона може самостійно приймати важливі у її житті рішення тощо.
7. **Поговорити з членами сім'ї** (та, за необхідності, з іншими знайомими, які стали свідками сексуалізованої поведінки). Дитина може демонструвати сексуалізовану поведінку в найбільш незручній, з точки зору батьків, час: під час того, коли у домі гості, на прогулянці, при сторонніх людях. Не варто соромитися. Необхідно чітко та спокійно пояснити, що ця особливість поведінки дитини скоро мине.
8. **Звернутися до спеціалістів.** Особливо це важливо у тому випадку, якщо Ви знаєте або підозрюєте, що дитина була жертвою або свідком насильства. Дуже важливо, якщо дитині надасть допомогу професіонал. Іноді діти можуть говорити про ситуації, що з ними сталися, лише з фахівцями, сторонніми людьми поза межами дому через низку причин, пов'язаних зі страхом (“віддадуть назад, коли дізнаються”) та іншими почуттями. [1, 2]

Література

1. Капилина М., Петрановская Л. Чего боятся приемные родители? – Режим доступа: http://www.pravmir.ru/article_3616.html
2. Петрановская Л. Как ты себя ведешь или 10 шагов по изменению трудного поведения. Пособие для приемных родителей. – М.: Студио-Диалог, 2010. – 96 с.

Удовенко Ю.М.

Тема 2.8.

Поведінкові особливості дитини, які ускладнюють процес спілкування та взаємодії з нею

Мета: сприяти розумінню прийомними батьками, батьками-вихователями поведінкових особливостей дитини (їх причин та потреб) та конструктивних шляхів взаємодії з нею.

Завдання:

- проаналізувати різновиди проблемних поведінкових проявів дітей;
- визначити причинно-наслідкові зв'язки проблемних поведінкових проявів дітей;
- охарактеризувати проблемну поведінку у прийомних дітей та дітей-вихованців;
- розкрити поняття “поведінка” та механізм її виникнення;
- розглянути та відпрацювати концепцію “Вплив почуття страху на поведінку дитини”;
- охарактеризувати процес позитивного виховання дітей;
- розглянути та відпрацювати концепцію сильних сторін дитини як один з провідних шляхів допомоги прийомній дитині, дитині-вихованцю.

Головні ідеї:

- сім'ї належить основна роль у вихованні та житті дитини, в засвоєнні нею культурних норм, традицій, моделей і правил поведінки;
- проблемна поведінка – це поведінка, з якою нам, дорослим, важко погодитися, змиритися, виправити; це та поведінка, яка змушує нас гнівитися, злитися, розчаровуватися та сумніватися в тому, що ми хороші батьки;
- діти несуть інформацію через поведінку;
- потреба дитини в оцінці дорослого є одним із головних стимулів її поведінки: діти, які мають повноцінне спілкування з дорослими, виявляють ініціативність, прагнуть привернути увагу до своїх дій, довірливо, відкрито й емоційно ставляться до дорослого, вимагають від нього співучасті у своїх справах, чутливі до його ставлення й оцінки, перебудовують свою поведінку залежно від його оцінюючих сигналів. При цьому оцінка дорослих повинна мати відношення до вчинків дитини, а не до її особистості;
- прийомним батькам, батькам-вихователям необхідно реагувати на задоволення потреб дитини не через “виправлення” проблемної поведінки, а шукати відповідь на питання: “Чому дитина так діє (вчиняє)?”.

Загальна тривалість: 4 год. 15 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Проблемна поведінка у дітей: фактори, різновиди проблемних поведінкових проявів (1 год. 35 хв.)				
1.	“Мої покарання в дитинстві”	Вправа	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
2.	Проблемна поведінка у дітей: фактори, різновиди проблемних поведінкових проявів	Інформаційне повідомлення, робота в групах, обговорення у колі	1 год.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
3.	Поняття “поведінка” та механізм її виникнення	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Додаток 2.8.1.
Сесія II. Концепція “Вплив почуття страху на поведінку дитини” (1 год. 20 хв.)				
4.	Вплив почуття страху на поведінку дитини	Інформаційне повідомлення, рольова гра	1 год. 20 хв.	Додаток 2.8.2., аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія III. Особливості позитивного виховання дітей (1 год. 20 хв.)				
5.	Позитивне виховання дітей: мета, принципи та методи	Інформаційне повідомлення	20 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації у електронному додатку до даної теми, Додаток 2.8.3.
6.	Концепція сильних сторін та потреб дитини	Робота в групах	1 год.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери

Глосарій до теми:

Поведінка – це система взаємопов’язаних дій і вчинків, яка віддзеркалює внутрішнє ставлення індивіда до різних сторін життєдіяльності та спрямована на задоволення основних потреб.

Вчинок – це акт морального самовизначення індивіда, в якому він стверджує себе як особистість у своєму ставленні до інших людей, груп, суспільства.

Діяльність – свідомо активність, що виявляється в системі дій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

Мотивація поведінки – це сукупність рушійних сил, які спонукають людину до здійснення певних дій. Саме ці сили змушують людину свідомо чи несвідомо здійснювати вчинки.

Проблемна поведінка – це поведінка, з якою дорослим важко погодитися, змиритися, виправити; це та поведінка, яка змушує дорослих гнівитися, злитися, розчаровуватися та сумніватися в тому, що вони хороші батьки.

Потреба – це стан необхідності людини в чомусь. Потреба, як будь-який стан особистості, завжди пов’язана з наявністю у неї відчуття задоволення або незадоволення. Потреби людини формують її мотиви.

Мотив – це спонукання до діяльності, пов’язане з задоволенням потреб людини.

Установка (або аттитюд) (від англ. attitude – ставлення, установка) – це внутрішній стан готовності людини до дії, що передує поведінці.

Соціальна установка – це стійке, фіксоване, ригідне утворення особистості, що надає стабільності та спрямованості її діяльності, поведінці, уявленням про світ і саму себе.

Статус (від лат. status – стан, становище) – це місце індивіда в системі міжособистісних стосунків у групі чи в суспільстві, його права, обов’язки і привілеї.

Позиція (від лат. position – розміщую, ставлю) – це стійка система ставлення людини до певних сторін дійсності, що проявляється у відповідній поведінці та вчинках.

Роль – це спосіб поведінки людини залежно від її статусу та позиції у групі чи суспільстві (людина протягом свого життя виконує безліч ролей: чоловіка, дружини, батька, матері, сина, доньки, професійні ролі – керівника, підлеглого та ін.)

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I. Проблемна поведінка у дітей: фактори, різновиди проблемних поведінкових проявів

➔ 1. Вправа “Мої покарання в дитинстві”

Мета: актуалізувати в учасників спогади дитинства щодо їх покарання батьками за певні вчинки та почуття, які виникали в результаті покарання.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам протягом 3 хвилин пригадати ситуації, коли дорослі (батьки або інші особи, які їх замінювали) карали їх за певні вчинки і їм здавалося, що це було несправедливо по відношенню до них.

Після цього учасникам пропонується обговорити дану вправу в колі по черзі або за бажанням.

Тренер **має** на аркуші альбому для фліпчарту підготувати *Таблицю А*, в яку буде вписувати відповіді учасників:

Таблиця А

Поведінка	Як карали (які принципи, методи використовували)	Які емоційні переживання виникали?
-----------	--	------------------------------------

Запитання для обговорення:

1. *Який досвід Ви отримали з цієї вправи?*
2. *Чи допоможе, отриманий Вами досвід, кращому розумінню причин поведінки дитини?*

До уваги тренера!

Під час проведення вправи важливою умовою є індивідуальна робота кожного учасника та його зосередженість на власному досвіді, переживаннях.

Під час обговорення результатів роботи в групі тренер **має** проявити толерантне ставлення до кожного, не зважаючи на отримані відповіді. У групі необхідно створити атмосферу позитивного сприйняття учасниками відповідей інших та наголосити на індивідуальності кожного.

➔ 2. Інформаційне повідомлення, робота в групах, обговорення у колі “Проблемна поведінка у дітей: фактори, різновиди проблемних поведінкових проявів”

Мета: визначити причинно-наслідкові зв'язки проблемних поведінкових проявів дітей; охарактеризувати проблемну поведінку у прийомних дітей та дітей-вихованців.

Час проведення: 1 год.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Інформаційне повідомлення (5 хв.):

Тренер пропонує учасникам методом мозкового штурму дати відповіді на питання:

- *Яка поведінка Ваших дітей Вас засмучує, злить, непокоїть, тобто є проблемною (важкою)?*

Таке запитання тренер заздалегідь готує на плакаті або на слайдовій презентації. Запропоновані учасниками відповіді, тренер фіксує на аркуші альбому для фліпчарту.

■ 2-ий етап – робота у групах (30 хв.):

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в групи по 4–5 осіб та протягом 10 хв. обговорити два питання:

- *Які є види проблемної поведінки у дітей?*
- *Які фактори обумовлюють проблемну поведінку у дитини?*

Відповіді учасники фіксують у формі *Таблиці Б*, яка заздалегідь накреслена на заготованих тренером аркушах альбому для фліпчарту за кількістю груп:

Таблиця Б

Види проблемної поведінки у дітей	Фактори, які обумовлюють проблемну поведінку
-----------------------------------	--

Після завершення обговорення в малих групах представник від кожної групи по черзі озвучує результати напрацювань. Під час надання оприлюднення результатів одним представником – інші групи відмічають те, що вже назвали, а потім доповнюють тією інформацією, яка не прозвучала, не повторюючись, до повного вичерпання списку.

До уваги тренера!

Під час обговорення тренер має звернути увагу учасників на їх різне сприйняття та розуміння проблемної поведінки дитини.

Відповідно, слід наголосити на тому, що **проблемна, важка поведінка дитина завжди складна для когось: одна й та сама поведінка дитини може бути проблемною, важкою для одних дорослих і зовсім нескладною для інших.** Тому **проблемна поведінка** – це не погана поведінка, це та поведінка, з якою нам, дорослим, важко справитися, змиритися, виправити; це та поведінка, яка змушує нас гнівитися, злитися, розчаровуватися та сумніватися в тому, що ми хороші батьки.

Дітям, як і дорослим, особливо властиво помилятися, робити безглузді вчинки, при цьому обов'язок дорослих – допомагати дітям у переорієнтації (зміні) поведінки, а не дитини.

Існують ситуації, коли нам важко з дитиною, а сама дитина не бачить взагалі ніякої проблеми, тому що вона не хоче/не хотіла нічого поганого робити. Діти менше всього хочуть нас засмучувати, ображати, злити – вони поводять себе так, тому що їм так зручно, легко, звично, безпечно.

■ 3-ій етап – Обговорення у групі (25 хв.):

Тренер пропонує учасникам шляхом групової роботи дати відповіді на наступні запитання (питання тренер задає по черзі):

- *Через які причини діти влаштовуються на виховання до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу?*
- *Які емоційні переживання у них виникають у зв'язку із переміщенням до нової сім'ї?*
- *Яку поведінку при цьому вони демонструють?*

Тренер фіксує відповіді учасників у заздалегідь підготовлену *Таблицю В* на аркуші альбому для фліпчарту.

Таблиця В

Причини, через які діти влаштовуються до прийомних сімей, ДБСТ	Емоційні реакції дітей на процес переміщення	Яку поведінку вони демонструють?
--	--	----------------------------------

Після спільного заповнення таблиці тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення:

1. *Які думки у Вас виникли у ході заповнення таблиці?*

До уваги тренера!

Під час обговорення тренер має сприяти усвідомленню батьками того, що за будь-якими поведінковими проявами дитини знаходяться певні емоційні переживання як реакції на конкретні ситуації та потреби дитини. В даній ситуації емоційні переживання та поведінкові особливості прийомних дітей, дітей-вихованців ускладнюються негативними причинами, через які діти потрапляють до прийомних сімей, ДБСТ, їх психічними травматизаціями, а саме: внаслідок узалежнення батьків від психотропних речовин (алкоголь, наркоманія, токсикоманія та ін.), насильство щодо дітей, смерть батьків, асоціальний спосіб життя батьків (крадіжки, хуліганство, проституція, бродяжництво тощо). У результаті чого дитина може відчувати страх, тривожність, злість, гнів, роздратованість, недовіру, розпач, безпорадність, байдужість, відчуття провини за те, що так сталося і, відповідно, демонструвати ці почуття на рівні поведінки у формі агресії, замкнутості, вульгарності, обману, маніпуляцій, прогулюванні уроків тощо.

Таким чином, у дітей, які не мали нормального дитинства в люблячій сім'ї, проблемна (важка) поведінка зустрічається частіше, ніж у дітей з благополучних сімей. При цьому прийомним батькам, батькам-вихователям необхідно пам'ятати, що найскладніша поведінка дитини не спрямована проти когось, вона завжди обумовлена різними потребами дитини та бажанням їх задовольнити. А досягнути задоволення потреб прийнятними способами прийомна дитина, як правило, не може і не знає як. Дитині, яка має важку долю, є чим займатися, аніж "доводити" дорослих: їй потрібно навчитися справлятися з тривогою, біллю, пристосуватися до нового життя тощо. І все, що вона робить – погане чи хороше, – врешті решт спрямоване саме на задоволення цих потреб. Проблема в тому, що її "арсенал" технологій по досягненню цілей дуже примітивний, а самі технології малоприменні та прийнятні для оточуючих. Тому завдання прийомних батьків, батьків-вихователів щодо зміни проблемної (важкої) поведінки дитини полягає у навчанні дитини ефективним способам досягнення цілей, взаємодії з людьми та ін.

Тренер робить загальні висновки, використовуючи матеріали книги: Петрановская Л. Как ты себя ведешь или 10 шагов по изменению трудного поведения (див. розділ "Важка поведінка – примітивна технологія", книга розміщена у електронних додатках).

➔ 3. Інформаційне повідомлення "Поняття "поведінка" та механізм її виникнення"

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників про поняття "поведінка" та фактори, які її обумовлюють.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.8.1.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію про поняття "поведінка" та механізм її виникнення (у відповідності з Додатком 2.8.1.).

Сесія II.

Концепція “Вплив почуття страху на поведінку дитини”

➔ 4. Інформаційне повідомлення, рольова гра “Вплив почуття страху на поведінку дитини”

Мета: розглянути концепцію “Вплив почуття страху на поведінку дитини”, актуалізувати в учасників досвід традиційного підходу до зміни поведінки дитини та розглянути нові стратегії взаємодії з прийомними дітьми, дітьми-вихованцями.

Час проведення: 1 год. 20 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.8.2., аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Інформаційне повідомлення (15 хв.):

Тренер подає інформацію про концепцію американських практиків та дослідників у сфері клінічної соціальної роботи Хезер Т. Форбз і Б. Браян Поуст “Вплив почуття страху на поведінку дитини”, відповідно до якої презентує сім моделей поведінки дітей, які базуються на страхові, використовуючи матеріали Додатку 2.8.2. та книги: Форбз Х., Поуст Б. Коли покарання, логіка та контроль неефективні: Пер. з англ. – К., ФОП Гуд Т.С., 2010. – 168 с.

■ 2-ий етап – Рольова гра (5 хв.):

Після презентації семи моделей поведінки, які базуються на страхові, тренер пропонує учасникам рольову гру, в якій вони по черзі мають побувати в ролі батьків та дитини.

Завдання полягає у наступному: тренер обирає одну із зазначених моделей поведінки дитини, яку потрібно програти в групі. Для рольової гри тренер вибирає сам (або за бажанням учасників) кожного разу трьох учасників (двоє – на роль батьків і одного – на роль дитини). Якщо чисельність групи велика, бажано, щоб в рольовій грі щоразу приймали участь нові учасники. Вік дитини, тривалість проживання в сім’ї, її соціальну ситуацію розвитку (за потреби) тренер або учасники визначають самостійно.

Завдання дитини: відтворити обрану модель поведінки в довільній для неї формі.

Завдання батьків: відреагувати на поведінку дитини, тобто спрямувати її поведінку прийнятним чином за допомогою трьох традиційних підходів у вихованні дітей: контролю, логічних висновків та наслідків поведінки.

Для програвання ситуацій використовувати не більше трьох вищезазначених моделей поведінки.

Час на програвання ситуації (до 10 хв.) та її обговорення (5 хв.) – всього 15 хв. відводиться на одну ситуацію.

Після кожного програвання ситуації здійснюється обговорення як на рівні учасників рольової гри, так і на рівні групи.

Запитання для обговорення:

1. Як відчували себе в ролі батьків?
2. Чи легко було у взаємодії з дитиною?
3. Який був результат/зміни в поведінці дитини?

4. Як відчувала себе дитина?
5. Як би хотілося, щоб батьки відреагували або діяли в конкретній ситуації?

До уваги тренера!

Тренер повинен заздалегідь підготувати на аркуші альбому для фліпчарту або у вигляді слайдової презентації сім визначених моделей поведінки та три традиційні підходи до зміни поведінки дитини: контроль, логіку і наслідки поведінки.

По завершенню обговорення після кожного програвання ситуації, тренер подає інформаційне повідомлення щодо причин тієї чи іншої моделі поведінки, а також нових стратегій взаємодії батьків з дитиною та допомоги їй (Додаток 2.8.2.). Під час презентації важливо зупинитись на характерних поведінкових проявах дитини та наводити приклади з практичної роботи або заслухати (по можливості) приклади із досвіду прийомних батьків, батьків-вихователів.

Сесія III.

Особливості позитивного виховання дітей

➔ 5. Інформаційне повідомлення “Позитивне виховання дітей: мета, принципи та методи”

Мета: розкрити поняття, мету, принципи та методи позитивного виховання дітей.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди презентації у електронному додатку до даної теми, Додаток 2.8.3.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію учасникам про поняття, мету, принципи та методи позитивного виховання дітей у вигляді слайдової презентації, що знаходиться у *електронному додатку* до теми 2.8., або використовуючи матеріали Додатку 2.8.3.

Під час презентації важливо зупинитись на принципах та методах позитивного виховання, а також наводити приклади з практичної роботи або власного досвіду.

Запитання для обговорення:

1. Що нам дає отримана інформація?
2. Чи спостерігаєте Ви подібні прояви у дітей, які виховуються в Вашій сім'ї?
3. Якщо певні прояви не спостерігаються, то з чим, на Вашу думку, це може бути пов'язано?

➔ 6. Робота в групах “Концепція сильних сторін та потреб дитини”

Мета: сформуванати в учасників уявлення про те, яким чином можна допомогти дитині у переорієнтації її неправильної поведінки, змінивши власний підхід до інтерпретації поведінки не на рівні “проблема”, а на рівні “в чому потреба дитини?”; сформуванати навички визначення потреб та сильних сторін дитини як її власного ресурсу.

Час проведення: 1 год.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам об’єднатися в групи по 4–5 осіб та на прикладі однієї історії конкретної прийомної дитини, яка виховується прийомними батьками, батьками-вихователями, запропонованої кимось з учасників малої групи, обговорити та заповнити Таблицю Г. У історії про дитину має прозвучати її вік, індивідуальні особливості, рівень розвитку та відповідність його біологічному віку, тривалість проживання в прийомній сім’ї, ДБСТ, з якого віку, соціальні зв’язки з біологічним оточенням (ким саме?) тощо.

Таблиця Г.

Які проблемні поведінкові прояви демонструє дитина на даному етапі?	Які можуть бути потреби дитини з огляду на таку поведінку	Якими є сильні сторони дитини, що будуть ресурсом для її розвитку та життєдіяльності?
---	---	---

На дану роботу учасники отримують 10 хв.

По завершенню роботи групи презентують свої напрацювання (бажано, щоб презентував той учасник, який представляв для обговорення історію дитини).

Запитання для обговорення:

1. Чи легко було визначити, які потреби лежать в основі тієї чи іншої поведінки дитини? Якщо ні, то чому? В чому полягали основні труднощі?
2. Чим для Вас є сильні сторони дитини?
3. Чи завжди Ви їх бачите та використовуєте як ресурс в процесі надання допомоги дитині?

До уваги тренера!

Концепція сильних сторін та потреб дитини за польською методикою “Індивідуальні плани роботи з дитиною та сім’єю” в електронному додатку до теми 2.8.

Тренер повинен звернути увагу учасників на те, що перш ніж приймати рішення про форму покарання, необхідно визначити причинно-наслідкові зв’язки між потребами дитини та її поведінкою. Це можна зробити за допомогою спілкування з дитиною, спостереження, а також знання історії життя дитини.

Для того, щоб допомогти дитині змінити/переорієнтувати її поведінку, потрібно йти шляхом не корекції дефектів у її розвитку, а використовувати сильні сторони дитини як один із ресурсів (крім батьківського) у задоволенні потреб дитини. Такий підхід сприятиме позитивному відношенню дитини, віри в свої сили, можливості та успіхи, а не відчуттю неповноцінності.

Додаток 2.8.1.

➔ Поняття “поведінка”. Механізм виникнення поведінки

Поведінка – це система взаємопов’язаних дій і вчинків, яка віддзеркалює внутрішнє ставлення індивіда до різних сторін життєдіяльності та спрямована на задоволення основних потреб.

Джерелом активності людини є перш за все потреби, які спонукають її до відповідних реакцій та дій. Тобто, основним фактором, який обумовлює поведінку людини, є мотивація. Отже, **мотивація поведінки** – це сукупність рушійних сил, які спонукають людину до здійснення певних дій. Саме ці сили змушують людину свідомо чи несвідомо здійснювати вчинки. [8] Тому **поведінка та діяльність людини завжди має мотиваційну спрямованість**.

Розрізняють дві групи факторів, які спонукають поведінкову активність:

1. потреби та інстинкти як джерело активності;
2. мотиви як причини, які визначають спрямованість поведінки або діяльності.

Основною одиницею поведінки є **вчинок** – це акт морального самовизначення індивіда, в якому він утверджує себе як особистість у своєму ставленні до інших людей, груп, суспільства. У *вчинку* людина, змінюючи себе, змінює ситуацію і, таким чином, впливає на соціальне оточення. *Вчинок* виражає будь-які стосунки між особистістю та матеріальним світом, він є способом особистісного існування у світі.

У соціально-психологічній структурі особистості *соціальна поведінка представлена* соціально-психологічним досвідом, соціальними установками, соціальною позицією, соціально-психологічною компетентністю, статусно-рольовими характеристиками.

Своєрідність поведінки людини залежить від характеру її стосунків з іншим співрозмовником або групою, членом якої вона є. На поведінку також впливають групові норми та цінності, статусно-рольові приписи (очікування).

Поведінку завжди необхідно розглядати у двох аспектах [6]:

1. **поведінка** людини завжди **соціальна за змістом**, оскільки вона відображає процеси спілкування та взаємодії між людьми на підставі певних норм, інтересів, установок, цінностей, особистісних смислів і мотивів;
2. **поведінка** людини завжди **психологічна за формою**, так як у поведінці проявляються індивідуальні особливості людини та ступінь засвоєння нею норм, цінностей, її інтереси, особистісні смисли та мотиви.

До чинників, які регулюють поведінку людини, відносяться:

1. зовнішні: норми та цінності;
2. внутрішні: ціннісні орієнтації, установки, особистісні мотиви і особистісний зміст.

➔ Концепція “Вплив почуття страху на поведінку дитини”

“Помста – це визнання власного болю”

Автор невідомий

Американські практики та дослідники в сфері клінічної соціальної роботи Хезер Т. Форбз і Б. Браян Поуст вважають, що проблемна (важка) поведінка прийомних дітей, дітей-вихованців є перш за все їх реакцією на травматичні події в минулому. Для більшості дітей травми, пережиті в ранньому віці, ускладнюються і на них накладаються інші травми, які їм доводилося переживати в подальшому по мірі дорослішання. Коли дитина переживає травму, її здатність регулювати поведінку значно знижується, оскільки в буквальному розумінні дитини її життя знаходиться під загрозою. Відповідно внутрішні механізми виживання у таких дітей активізуються і всі ресурси організму переходять у “режим виживання”. Такі діти сприймають світ як загрозовий з фізичної, емоційної, пізнавальної, соціальної точок зору: вони керуються страхом та намагаються забезпечити собі захист та безпеку. Таким чином, ми бачимо дітей, які перебувають в глибокому стані стресу, яким важко будувати відносини, проявляти в своїй поведінці любов, які часто не здатні чітко та адекватно мислити, і які переживають крайні емоційні стани через недорозвиток чи несформованість емоційно-вольової сфери.

Отже, бути батьками для дитини з травматичним минулим – означає вчитися інтерпретувати реакції дитини на минулий досвід з точки зору розуміння, співчуття, любові та допомоги. Для цього необхідно сприймати дитину такою, якою вона є та бути поруч, коли їй боляче.

Відповідно до даної концепції існує **сім моделей поведінки дитини, які базуються на страхові** [9]:

1. брехня;
2. крадіжки;
3. накопичення запасів їжі та переїдання;
4. агресія;
5. неслухняність, непокірність;
6. відсутність зорового контакту.

1. Брехня (причини):

- базується на інстинкті самозбереження – дитина повинна обов’язково притримуватися брехні, щоб вижити;
- легко викликає реакцію страху зі сторони батьків;
- оскільки брехня – це модель поведінки, що базується на страхові, то загрозна реакція зі сторони батьків лише поглиблює страх дитини.

Коли Ви бачите, що Ваша дитина обманює, виберіть усвідомлений та правильний шлях взаємодії з дитиною:

- брехня обумовлена станом стресу;
- прояв брехні не спрямований особисто на Вас;
- Ваша дитина реагує, спираючись на досвід травматизації в минулому;
- Ваша дитина вже відчуває загрозу, тому якщо Ви будете жорстко викривати її в брехні, тим самим тільки посилите стан стресу дитини та створите ще більшу загрозу;
- найкращою реакцією з Вашої сторони буде так зване “ігнорування брехні, не дитини”. Що це означає? Коли дитина перебуває в стані страху, вона не здатна до адекватного

сприйняття та усвідомлення інформації: Чому брехати – це погано і неправильно? Як тільки і дитина, і Ви заспокоїтесь (можливо через годину чи в інший час протягом дня), Ви зможете поговорити з нею про її поведінку. Пам’ятайте, як тільки Ви створити позитивне оточення та спілкування з дитиною на основі безпеки, довіри, тільки тоді дитина буде чути Ваші переконливі аргументи щодо неправильності тієї чи іншої поведінки. А це, звичайно, є певний динамічний процес змін у поведінці дитини;

- оскільки Ваша дитина не відчуває себе в безпеці, тому вона потребує Вашої допомоги у формуванні відносин батьки–дитина, які не носять звинувачувальний та каральний характер. У зворотному випадку, такий підхід може лише на деякий час припинити поведінку або ж, навпаки, спровокувати протест та агресію дитини, але не змінити її.

2. Крадіжки (причини):

- це зовнішнє прагнення заспокоїти свій внутрішній стан;
- це згубна звичка;
- крадіжки на рівні повторення відображаються в мозковій діяльності, тому вони стають випрацюваними реакціями на страх.

Якщо Ви дізналися, що Ваша дитина що-небудь украла, виберіть усвідомлений та правильний шлях взаємодії з дитиною:

- будьте ближчими в емоційній взаємодії з дитиною, створіть умови для обмеженого простору дитини;
- поясніть дитині, чому вона краде і чому це допомагає їй почувати себе краще;
- поясніть дитині, що ті речі, які вона забирає у інших дітей, дорослих є дуже важливими для них так само, як і для неї її речі (оскільки, можливо, їм хтось їх подарував чи вони працювали, заробили гроші за свою працю і придбали необхідну для них річ);
- поясніть, що Ви її не звинувачуєте, а, навпаки, берете на себе відповідальність за неї;
- сформуйте довіру у дитини до Вас, навчіть її говорити Вам, коли вона хоче що-небудь украсти. Наприклад: “Мені потрібно знати, що ти відчуваєш, коли заходиш в магазин? Допоможи мені це зрозуміти”. Переконайте дитину, що це допоможе їй стримати свої реакції щодо здійснення крадіжки.

3. Накопичення запасів їжі та переїдання (причини):

- обумовлені раннім досвідом незадоволення потреб дитини в їжі або повторенням такого досвіду у старшому віці дитини;
- є свідченням того, що у дитини не було дорослого, який допоміг би їй регулювати прийняття їжі;
- якщо у дитини не було поруч дорослого, який би годував її та заспокоював під час годування;
- переїдання є реакцією на стрес, що властиво багатьом людям;
- якщо у дитини не розвинута здатність самостійно заспокоюватися.

Коли Ви бачите таку поведінку у Вашої дитини, виберіть усвідомлений та правильний шлях взаємодії з дитиною:

- сприймайте таку поведінку як ознаку того, що дитина пережила стрес;
- не засуджуйте та не демонструйте негативне відношення до дитини;
- пам’ятайте, що дитина демонструє таку модель поведінки не навмисно;

- запропонуйте дитині свою допомогу тоді, коли вона відчує тривогу та захоче захвати їжу, а потім тишком її з'їсти;
- дайте дитині відчуття безпеки та доброзичливо нагадуйте дитині про дисципліну і правила поведінки;
- якщо дитина має бажання, щоб Ви погодували її із пляшечки (що, наприклад, не властиво віку дитини) – зробіть це, тоді дитина зможе відновити та заповнити для себе на емоційно-чуттєвому рівні перерваний процес у розвитку;
- зберігайте спокій, якщо у дитини тимчасово відбувається регрес;
- надайте можливість доступу дитини до так званої “легкої” їжі протягом дня.

4. Агресія (причини):

- обумовлена стресом та базується на страхіві;
- це, як правило, несвідомий акт, який не спрямований на те, щоб створити хаос або заподіяти кому-небудь шкоди чи причинити біль. Тому що відчуття хаосу не приносить задоволення;
- виникає тоді, коли дитина відчуває надмірну загрозу;
- ця дія спрямована на виживання, а не проти батьків;
- є свідченням того, що перед Вами налякана, а не озлоблена дитина;
- дитяча агресія дуже швидко породжує у батьків відчуття страху, що провокує їх до застосування покарання чи слідування стереотипам, наприклад, “буде бандитом як і його батько” тощо.

Коли Ви бачите прояви такої поведінки у Вашої дитини, виберіть усвідомлений та правильний шлях взаємодії з дитиною:

- визнайте власний страх, викликаний агресією дитини;
- зрозумійте, що дитина таким чином прагне вгамувати свою біль, тривогу;
- допоможіть дитині сказати про те, що вона відчуває та підкажіть їй, як вона може це проявити іншими способами [5];
- дайте можливість дитині заспокоїтися, а потім поговоріть з дитиною про її дії;
- зберігайте терпіння та гнучкість;
- запам'ятайте, що дитина Вас не відштовхує, а фактично, проявляючи агресивну поведінку, демонструє, що потребує Вашої допомоги як ніколи.

5. Неслухняність, непокірність (причини):

- це не контроль та маніпулювання батьками зі сторони дитини, це не вивчення меж дозволеного та очікування реакцій батьків – це фундаментальна проблема, яка свідчить про те, що дитина відчуває загрозу або страх (дані причини такої поведінки кардинально відрізняються від причин дитячої неслухняності в біологічних благополучних сім'ях);
- така поведінка може перейти в агресію, якщо її провокувати страхом;
- якщо дитина сприймає прохання зі сторони батьків як загрозу (в залежності від форми, інтонації батьків, змісту прохання);
- неслухняність дітей найчастіше проявляється під час переміщень до нової сім'ї, час, коли потрібно іти до школи, перед купанням та час лягати спати.

Коли Ви бачите таку поведінку у Вашої дитини, виберіть усвідомлений та правильний шлях взаємодії з дитиною:

- усвідомте свою власну реакцію у відповідь на неслухняність дитини. Можливо, Ви відчуваєте безсилля, Вам здається, що не поважає Вас, не вдячна, навмисно знущається з Вас. Проте це не так: усвідомте, що неслухняність дитини є результатом травми. Вам необхідно докласти зусиль, щоб зберігати спокій і таким чином допомогти дитині відчувати себе в безпеці;
- дайте дитині час для заспокоєння, а потім поговоріть з нею, що вона відчуває, чому так діє, як батьки при цьому себе почувають, і в чому вони можуть їй допомогти; зрозумійте, що дитина в стані страху не може логічно міркувати.

6. Відсутність зорового контакту (причини):

- є ознакою того, що дитина знаходиться в стані страху та надзвичайного стресу, а не свідомого вибору дитиною такої поведінки та ще й для того, щоб зберегти контроль над батьками (це є типовою реакцією на стрес у будь-якої людини, а тим паче у дитини, яка пережила травму);
- дозволяє дитині уникнути надмірного психічного перевантаження через страх та стрес;
- часто зустрічається у дітей, які мають порушену прихильність, оскільки вони мають або досвід зради зі сторони найближчого оточення, або ж взагалі не мають досвіду формування емоційно близьких відносин зі значущими людьми;
- не є визначальним фактором у можливості чи готовності дитини сформувати прихильність до прийомних батьків, батьків-вихователів.

Коли Ви бачите таку поведінку у Вашої дитини, виберіть усвідомлений та правильний шлях взаємодії з дитиною:

- усвідомте, що це автоматична реакція на стрес, а не навмисна поведінка. Така поведінка не передбачає боротьбу “ми проти всіх”, “вони проти нас”;
- дайте можливість дитині побути наодинці (обмежити фізичний контакт) чи помовчати (за її потреби), не вибирайте загрозливої пози. Тобто, надайте дитині емоційний та фізичний простір, щоб дитина зрозуміла, що знаходиться в безпеці, а не в процесі певного переслідування;
- спрямуйте свій погляд під тим кутом зору, під яким дивиться дитина;
- звертайтеся до неї спокійним та доброзичливим тоном;
- прийомним батькам, батькам-вихователям важливо усвідомити, що виховуючи дитину, яка пережила стреси та травму, вони повинні дозволити даному процесу відбуватися природнім способом, притаманним для неї на даному етапі;
- зоровий контакт не можна встановити насильно. Якщо він і буде встановлений, то це не справжній контакт;
- зоровий контакт буде встановлено дитиною, але на це потрібен час. Це, як правило, відбувається у дитини тоді, коли вона виходить зі стану стресу, відчуває зі сторони батьків безпечність, безумовне прийняття, довіру, стабільність.

Прийомним батькам, батькам-вихователям важливо усвідомити, що вони не є жертвами, проте як вони, так і прийомні діти відчувають страх, безпорадність, злість, розчарування, що обумовлені вищезазначеними причинами. Завдання батьків полягає в тому, щоб протистояти своєму страху, знайти собі допомогу і потім шукати шляхи допомоги дітям.

➔ Позитивне виховання дітей: мета, принципи та методи

Поведінка – це система взаємопов’язаних дій і вчинків, яка віддзеркалює внутрішнє ставлення індивіда до різних сторін життєдіяльності та спрямована на задоволення основних потреб.

Позитивне виховання дітей – це виховання, що базується на використанні нових підходів та методів, спрямованих на те, щоб мотивувати дії і поведінку дітей любов’ю, а не загрозою покарання, приниження або нелюбові [3].

Мета позитивного виховання – сформувати вольову, готову до співпраці, а не покірності особистість.

■ П’ять позитивних принципів виховання:

1. **Відрізнятися від інших – це нормально.** Кожна дитина – неповторна. У кожної дитини є особливі таланти, проблеми та потреби. **Завдання батьків:** розпізнати особливі потреби дитини та задовольнити їх.
2. **Здійснювати помилки – це нормально.** Помилки – це природне, нормальне та неминуче явище. Щоб донести до дитини цей принцип, батьки повинні визнати власні помилки по відношенню до дітей та один до одного.
3. **Проявляти негативні емоції – це нормально.** Такі негативні емоції як гнів, смуток, страх, розчарування, безпорадність, ревнощі, образа, невпевненість, сором є не тільки природними, як і позитивні емоції, але й важливими складовими розвитку. **Батьки повинні навчитися створювати для дітей відчувати та виражати свої негативні емоції. Найкращий спосіб навчити дитину усвідомлювати свої емоції** – це вислухати її із співчуттям та допомогти розпізнати емоції, які виникли.
4. **Бажати більшого – це нормально.** Діти не знають, скільки їм дозволено просити. **Завдання батьків:** навчити дітей просити те, що вони бажають, поважаючи при цьому інших. Дитина має усвідомити, що факт прохання не гарантує отримання бажаного результату. Якщо не дозволити дітям вільно просити, вони так і не дізнаються, що вони можуть отримати, а що – ні. Крім того, коли діти просять, у них розвиваються вміння вести переговори.
5. **Висловлювати свою незгоду – це нормально.** Необхідно дозволяти дітям говорити “ні”, але при цьому важливо, щоб вони знали: останнє слово залишається за батьками. Дозволяючи дітям говорити “ні”, Ви тим самим даєте їм можливість вільно висловлювати свої почуття, визначати власні бажання та вести переговори. **Відкоректувати власні бажання** – означає привести їх у відповідність з бажаннями старших. Відступитись від своїх бажань – означає подавити свої бажання і почуття, підкорившись волі батьків.

■ П’ять методів позитивного виховання:

1. Щоб стимулювати дитину до співпраці, необхідно звертатись до дитини із проханням, а не давати команди.
2. Щоб звести протест дитини до мінімуму і покращити якість спілкування, необхідно слухати, проявляти розуміння до дитини, а не намагатись нічого ліквідувати.
3. Щоб мотивувати дитину до тієї чи іншої поведінки, необхідно заохочувати дитину, а не карати її.
4. Щоб утвердити своє головне становище, не категорично вимагайте, а знаходьте компроміс та співпрацю.
5. Щоб зберегти контроль над ситуацією, призначайте тайм-аут, а не застосовуйте фізичне покарання дитини.

Література

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М.: Просвещение, 1999. – 520 с.
2. Волков Б.С. Психология подростка. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Пед. общество России, 2001. – 160 с.
3. Грей Дж. Дети с небес. Уроки воспитания: как развить в ребенке дух сотрудничества, отзывчивости и уверенности в себе: Перев. с англ. Е.Мирошниченко. – М.: Изд-во “София”, 2004. – 384 с.
4. Захаров А.И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка. – СПб: Союз, 1997. – 224 с.
5. Лютова Е.К., Моница Г.Б. Шпаргалка для взрослых: психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. – М.: Генезис, 2000. – 68 с.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. – К.: Либідь, 2004. – 576с.
7. Петрановская Л. Как ты себя ведешь или 10 шагов по изменению трудного поведения. Пособие для приемных родителей. – М.: Студио-Диалог, 2010. – 96 с.
8. Платонов Ю.П. Социальная психология поведения: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.
9. Форбз Х., Поуст Б. Коли покарання, логіка та контроль неефективні: Пер. з англ. – К., ФОП Гуд Т.С., 2010. – 168 с.

Кочемировська О.О.
Журавель Т.В.

Тема 2.9. Вплив несприятливих умов соціалізації на формування дезадаптивних форм мислення та поведінки дитини

Мета: сформувати у прийомних батьків та батьків-вихователів уявлення про жорстоке поводження як одну з найбільш несприятливих умов соціалізації дитини, а також про їхню роль у допомозі дитині, яка його зазнала.

Завдання:

- ознайомити учасників з поняттям “жорстоке поводження з дітьми”, сформувати уявлення про його неприпустимість;
- надати відомості щодо деструктивного впливу жорстокого поводження на становлення і розвиток особистості дитини;
- сформувати навички взаємодії з дітьми, що зазнали жорстокого поводження;
- надати інформацію щодо відповідальності за вчинення жорстокого поводження з дітьми відповідно до чинного законодавства

Час викладення теми: 4 год. 35 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Сутність, види, форми та чинники жорстокого поводження з дітьми (2 год.)				
1.	Міфи та факти щодо жорстокого поводження з дітьми	Керована дискусія	35 хв.	2 катки з написами “Вірно” та “Невірно”
2.	“Дерево насильства”	Робота в групах	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
3.	Види, форми та наслідки жорстокого поводження з дитиною	Інформаційне повідомлення	45 хв.	Додаток 2.9.2., 2.9.2.
Сесія II. Наслідки насильства для дитини та реабілітація дітей, які його зазнали (2 год. 35 хв.)				
4.	“Я сюди більш ніколи не повернуся”	Перегляд відеофільму	40 хв.	Технічне забезпечення відеоперегляду, фільм “Я сюди більше ніколи не вернусь” (у електронних додатках “Фільми”)
5.	Особливості дітей, які зазнали жорстокого поводження	Робота в групах, інформаційне повідомлення	50 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.9.2.
6.	Послуги, яких потребують діти, які зазнали жорстокого поводження	Робота в групах	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
7.	“Життєві ситуації”	Робота в парах, обговорення у колі	20 хв.	–

Глосарій до теми:

Жорстоке поводження з дітьми – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею.

Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.

Соціальний супровід – вид соціальної роботи, спрямованої на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

Хід проведення

Сесія I.

Сутність, види, форми та чинники жорстокого поводження з дітьми

➔ 1. Керована дискусія

“Міфи та факти щодо жорстокого поводження з дитиною”

Мета: визначити та підвищити базовий рівень знань щодо насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною.

Час проведення: 35 хв.

Необхідні матеріали: 2 картки з написами “Вірно” та “Невірно”, Додаток 2.9.1.

Хід проведення:

Тренер починає вправу з коментарю:

Далеко не всі мають чітке уявлення щодо того, що таке жорстоке поводження з дитиною. Часто ми формуємо свої уявлення, спираючись на думки знайомих, чутки та упередження. Це небезпечно, оскільки невірна інформація може применшувати реальну загрозу насильства, виправдовувати агресорів та необгрунтовано перекладати провину за випадки насильства на постраждалих. З іншого боку, міфи щодо жорстокого поводження з дітьми можуть породжувати почуття безвиході, нездатності змінити ситуацію, втрутитися в неї. Зараз ми спробуємо згадати все, що знаємо стосовно насильства щодо дітей, та розібратись, про що ж насправді йдеться.

Після цього коментарю тренер розміщує у 2-х протилежних кутах кімнати картки з написами “Вірно” та “Невірно” і просить учасників після кожного зачитаного ним твердження визначитися зі своєю позицією щодо нього: чи згодні вони з ним, чи ні, утворити, відповідно, дві групи та обговорити свої позиції з групою. Після обговорення позиції у середині малої групи (протягом 2-х хвилин) учасники презентують свою думку опонентам (тим, хто обрав інший варіант).

Твердження, які зачитує тренер:

- Від жорстокого поводження здебільшого страждають діти з багатодітних та малозабезпечених сімей (*Невірно, прояви насильства є у сім'ях з різним рівнем матеріальних статків та різною кількістю членів родини*).
- Головною причиною жорстокості щодо дітей є вживання дорослими алкоголю або наркотиків (*Невірно. Окрім алкоголю та наркотиків є ще багато чинників, які впливають на жорстоке поводження з дітьми, наприклад, досвід виховання, який отримали самі батьки, відсутність педагогічної компетентності батьків тощо*).
- Є певні особливості дітей, через які дорослі починають з ними жорстокого поводитися (*Вірно. Такі особливості існують, але це не виправдовує дорослих, які не бажають вчитися спілкуванню з дітьми, а застосовують насильство*).
- Дитина продовжує любити своїх батьків, навіть якщо вони над нею знущаються (*Вірно. Це одна з причин того, чому так складно дізнатися про те, що сталося, а також утримати дитину від спілкування з біологічними батьками*).

- Насильство вчинюють люди через те, що не здатні контролювати себе та свої емоції (*Невірно. Це зручний спосіб виправдати вчинки кривдника, який застосовує жорстокість із холодною головою. Крім того, важко уявити, що економічне чи сексуальне насильство є наслідком нестриманості*).
- Якщо дитина починає займатися комерційним сексом, то це її вибір, а дорослі до цього непричетні (*Невірно. Залучення до надання сексуальних послуг частіше за все стає наслідком пережитого в сім'ї сексуального зловживання*).
- Діти постійно брешуть і не слід дуже довіряти, коли вони розповідають про те, що з ними сталося (*Невірно. Особливо, коли мова йдеться про дітей молодшого віку*).
- Дитина, яка справді пережила насильство, завжди виглядає сумною та стривоженою, поводить тихо і часто плаче (*Невірно. Насправді внаслідок пережитої травми дитина може поводити себе по різному, наприклад, бути агресивною, розгальмованою (в т.ч., сексуально), надто шумною, навіть неадекватно веселою*).
- Діти, які виховуються в інтернатах, генетично схильні до насильства і агресії, тут нічого не поробиш. (*Невірно. Буває так, що діти живуть в атмосфері байдужості та жорстокості з самого народження, і тому здається, що вони успадкували ці риси. Насправді насильницька поведінка – це результат занедбаності та спроба повернути до себе увагу*).

Протягом вправи тренер коментує слова учасників, надаючи в такий спосіб інформацію щодо жорстокого поводження з дітьми.

До уваги тренера!

Додаткову інформацію для компетентних коментарів можна знайти у Додатку 2.9.1. Крім того, тренер наголошує, що у ході тренінгу група неодноразово буде повертатись до подібних тверджень і намагатиметься знайти найбільш доцільну і правильну відповідь на них.

Запитання для обговорення:

1. Чим небезпечні наведені твердження щодо насильства над дитиною?
2. Чи є вони взагалі небезпечними? Чому?
3. Які сфери життя описують запропоновані твердження?
4. Звідки у суспільстві виникають такі уявлення щодо виховання дітей?
5. Наскільки вони поширені?
6. Чи змінив хтось з учасників свій погляд? Чому?
7. Що дозволило його змінити?

➔ 2. Робота в групах “Дерево насильства”

Мета: визначити причини та наслідки насильства щодо дитини.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Учасники тренінгу об'єднуються у 4 групи і на аркушах для фліпчарту малюють “Дерево насильства”, в якому:

- *корені* – причини, що призводять до жорстокого поводження з дитиною;
- *стовбур* – конкретні, безпосередні прояви, форми фізичного (група 1); психологічного (група 2); економічного (група 3); сексуального (група 4) насильства;
- *гілки* – це наслідки насильства для постраждалої дитини та її найближчого оточення, зокрема прийомної родини чи дитячого будинку сімейного типу;
- *листя та плоди* – наслідки жорстокого поводження з дитиною для суспільства.
- Після закінчення малюнків, групи презентують свої “дерева”.
- Тренер підбиває підсумки роботи.

Запитання для обговорення:

1. *В яких формах може проявлятися фізичне (психологічне, економічне, сексуальне) насильство?*
2. *Чим схожі і чим відрізняються “дерева”, намальовані різними групами?*
3. *Що можна зробити, щоб позбутися плодів “дерева насильства”?*
4. *Які заходи можуть цьому сприяти?*
5. *Що можна зробити, щоб зменшити негативний вплив насильства на дитину?*

До уваги тренера!

Під час презентацій напрацьовань учасників тренер звертає увагу присутніх на різноманітність наслідків однієї форми насильства, а також на те, що різні види жорстокості щодо дитини можуть призводити до однакових наслідків. Тренер наголошує, що кожен вид насильства містить в собі психологічну складову, яка впливає на поведінку та емоційний стан дитини, її пізнавальну та мотиваційну сфери. Тренер підводить учасників групи до розуміння того, що розв’язання проблеми насильства означає знищення її коренів, та обговорює роль прийомної родини та дитячого будинку сімейного типу у подоланні проявів та наслідків цього феномену. Тренер наголошує на неприпустимості будь-яких форм насильства щодо дитини.

Крім того, тренер, спираючись на рівень знань групи щодо жорстокого поводження з дітьми, планує інформаційне повідомлення.

➔ 3. Інформаційне повідомлення “Види, форми, причини жорсткого поводження з дитиною”

Мета: надати відомості щодо видів, форм, причин фізичного, психологічного, сексуального та економічного насильства щодо дітей.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.9.1.

Хід проведення:

Тренер подає інформацію щодо видів, форм, причин жорстокого поводження з дітьми на підставі матеріалів, що наведені у Додатку 2.9.1. Для полегшення сприйняття учасниками матеріалу тренеру варто підготувати мультимедійну презентацію.

До уваги тренера!

Тренер має підкреслити наступне:

1. Відповідно до Сімейного кодексу України та інших нормативних документів в Україні заборонені тілесні покарання дитини.
2. Насильство і виховний вплив – це не одне і те ж саме. Насильство можна свідчити тоді, коли дитині заподіюється очевидна шкода, коли застосовані до неї заходи не сприяють її здоровому розвитку та досягненню її благополуччя.
3. Конфліктні стосунки не тотожні насильству. Конфлікт – це звичайне, нормальне явище, а його розв’язання з урахуванням інтересів усіх сторін сприяє подальшому зміцненню стосунків та здоровому розвитку особистості. Натомість застосування примусу, прагнення підкорити опонента, пригнітити його особистість за будь-яких умов безвідносно причин конфлікту є проявом насильства, зокрема психологічного.
4. Дитина, яка спостерігає насильство в стосунках батьків, піддається психологічному насильству.
5. Жорстоке поводження з дитиною не має виправдань, оскільки дорослі мають опанувати виховні методи, не пов’язані з насильством.
6. У сексуальному насильстві щодо дитини винен лише той дорослий, який його вчинює.

Сесія II.

Наслідки насильства для дитини та реабілітація дітей, які його зазнали

➔ 4. Перегляд відеофільму “Я сюди більше ніколи не вернусь”

Мета: закріпити інформацію щодо форм та видів жорстокого поводження з дитиною, усвідомити витоки поведінки вихованців.

Час: 40 хв.

Необхідні матеріали: технічне забезпечення відеоперегляду, фільм “Я сюди більше ніколи не вернусь” (у електронних додатках “Фільми”).

Хід проведення:

Учасники переглядають короткометражну стрічку, після чого відбувається її обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Які види насильства зазнала дитина?
2. Як вони виявляються в поведінці та зовнішньому вигляді дитини?
3. Як травматичний досвід впливає на її спілкування з іншими людьми?
4. Які проблеми можуть виникати в прийомній сім’ї, коли там опиняється дитина з подібним досвідом?
5. Як допомогти такій дитині опанувати та переробити свій досвід?

До уваги тренера!

Тренер наголошує, що пропонуваний фільм є дуже тяжким для перегляду, але підкреслює, що він яскраво демонструє, що відбувається з дитиною, яка зазнала жорстокості.

➔ 5. Робота в групах, інформаційне повідомлення “Особливості дітей, які зазнали жорстокого поводження”

Мета: закріпити в учасників усвідомлення негативного впливу жорстокого поводження на особистість дитини та посилити мотивацію щодо подальшого накопичення знань з проблеми жорстокого поводження з дітьми.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.9.2.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Робота в групах (25 хв.)

Тренер наголошує, що на даному етапі будуть розглянуті наслідки жорстокого поводження для дітей різного віку у контексті тих особливостей, які має дитина, яка зазнала насильства.

Тренер об’єднує учасників у 4 групи та дає завдання:

Перша група – визначає особливості дітей дошкільного віку, які зазнали насильства (4 – 6 років);

Друга група – визначає особливості молодших школярів, які зазнали насильства (7 – 9 років);

Третя група – визначає особливості дітей раннього підліткового віку (10 – 13 років);

Четверта група – визначає особливості дітей підліткового віку (14 – 18 років).

Тренер просить вказати особливості дітей з огляду на наступні аспекти:

- психологічні особливості;
- поведінкові особливості;
- особливості спілкування з дорослими;
- особливості спілкування з ровесниками;
- особливості навчальної діяльності (для дошкільнят – ігрової).

Перелік даних аспектів має бути зафіксовано тренером на аркуші фліпчарту для того, щоб у процесі роботи на нього могли орієнтуватись групи.

На роботу групи отримують 20 хвилин, після чого презентують свої напрацювання.

■ 2-ий етап – Інформаційне повідомлення (20 хв.):

Підсумовуючи роботу груп, тренер родить інформаційне повідомлення щодо наслідків жорстокого поводження для дітей відповідно до Додатку 2.9.2.

Запитання для обговорення:

1. *Нерідко люди дивуються: “Яка жахлива дитина!”. Що це означає?*
2. *В яких умовах виховувалася така дитина?*
3. *Чи відомі Вам випадки, коли дитину свідомо виховували як майбутнього агресора, правопорушника, працівника секс-індустрії?*
4. *А чи відомі Вам випадки, коли дитину виховують як жертву?*
5. *Від чого залежить те, що дитина стає “некерованою”? Які чинники цьому сприяють?*
6. *Чим важливою для нас була дискусія?*
7. *Які висновки можна зробити з усього висловленого та почутого?*

До уваги тренера!

Тренер, резюмуючи все сказане, звертає увагу учасників на те, що досить часто дітей, які потерпають від насильства, вважають за “важких” дітей та підлітків. Вони заважають учителям, порушують правила поведінки в школі, у них погані стосунки з однолітками, вони можуть вживати психоактивні речовини (палити, вживати алкоголь, наркотики тощо). І зазвичай дорослі, що оточують дитину, можуть навіть не замислюватись про дійсні причини поведінки такої дитини, яка насправді може бути жертвою того чи іншого різновиду насильства.

Тренер узагальнює висловлювання учасників та підводить їх до висновку щодо необхідності подальшого здобування знань з визначеної проблеми. Він підкреслює важливість досвіду учасників, вже наявних у них відомостей щодо проблеми та наголошує на тому, що ця база має розвиватися.

Готуючи інформаційне повідомлення, тренер може використати інформацію “Виявлення фізичного, сексуального, психологічного, економічного насильства над дітьми”, що знаходиться у електронних додатках до даної теми.

Додаткова інформація про наслідки сексуального насильства для дитини “Сексуальне зловживання дитиною” представлена у електронному додатку до даної теми. У разі, якщо є потреба розглянути такий вид насильства детальніше, тренер зупиняється на даній інформації.

Одним з наслідків сексуального насильства для дитини є формування у неї сексуалізованої поведінки. Детальніше ця проблема розглянута у темі 2.7.2. даного посібника.

➔ 6. Робота в групах “Послуги, яких потребують діти, які зазнали жорстокого поводження”

Мета: визначити напрямки та характер допомоги, яка може бути надана прийомним дітям, дітям-вихованцям, які зазнали жорстокого поводження.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренера починає з коментарю:

Ми вже не раз обговорювали тему впливу жорстокого поводження на особистість дитини та її поведінку. Зрозуміло, що негативний вплив ситуації може значно відбитися і на майбутньому людини, її життєвій перспективі, планах, способах їх реалізації тощо. Отже, поміркуймо, по-перше, яким чином можна нейтралізувати або хоча б децю знизити фактори поганого ставлення до дитини, а по-друге, що станеться, коли дитина не дістане кваліфікованої допомоги, а залишиться сам на сам із своєю бідною.

На наступному етапі тренер об’єднує учасників у 4 групи, кожна з яких обговорює питання щодо того, якої допомоги потребують діти, постраждалі від жорстокого поводження, та яким чином вона може бути надана. Кожна група обговорює одну зі сфер, в якій дитина потребує допомоги:

Перша група – юридичний захист інтересів дитини;

Друга група – психологічна реабілітація дитини;

Третя група – супровід та соціальна підтримка дитини;

Четверта група – медична допомога.

Тренер пропонує кожній групі зафіксувати на аркуші фліпчарту:

- а) ідеальний варіант, коли наявний доступ до будь-яких форм захисту й підтримки;
- б) реальні (наявні) можливості захисту дитини;
- в) заходи та інститути, які можуть забезпечити перехід від наявної ситуації до бажаної.

На виконання цього завдання групи мають 20 хвилин.

Після виконання групи презентують результати роботи. Тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення:

1. *Якої допомоги потребує дитина, постраждала від жорстокого поводження?*
2. *Яку допомогу вона має дістати?*
3. *Яка допомога може бути надана найближчим часом?*
4. *Що має бути зроблене для підвищення якості послуг постраждалим дітям?*
5. *Що відбудеться, коли дитина не дістане допомоги?*
6. *Які наслідки це матиме? Як складеться її?*
7. *Як це вплине на її близьке оточення? На місцеву громаду? На суспільство як таке?*

➔ 7. Робота в парах “Життєві ситуації”

Мета: сформувати вміння оцінювати себе та власні дії як можливе джерело насильства та попереджати такі прояви.

Час проведення: 20 хв.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам об'єднатися у пари, учасники кожної пари мають сісти один навпроти одного, заплющити очі та протягом двох–трьох хвилин пригадати кілька епізодів з їхнього життя, коли:

- сталося так, що хтось застосував насильство щодо них;
- вони самі застосовували насильство щодо інших людей;
- учасник (учасниця) був (була) свідком насильства, але не втрутив(ла)ся.

Після цього в процесі обговорення в парах (10 хвилин) учасники ставлять запитання один одному щодо власних почуттів в кожній із ситуацій, а також причин, що привели до тієї чи іншої поведінки, та відповідають на них у парах.

По закінченню обговорення в парах учасники повертаються в коло, і тренер пропонує бажаним поділитися тими ситуаціями та почуттями, про які вони дізналися. *Це обговорення тренер пропонує, якщо в групі є високий рівень довіри, який сформувався на попередніх зустрічах. Крім того, обов'язковою є згода обох учасників пари.*

На наступному етапі (або якщо бажаних не виявилось) тренер підсумовує, чи складною для учасників була ця вправа, яка частина виявилася найскладнішою. Крім того, обговорюється питання щодо того, як змінюється сприйняття ситуації, коли чуєш її відсторонено, чи допомагає це розглянути її більш об'єктивно та неупереджено, наскільки точно передано почуття тощо.

Запитання для обговорення:

1. *Яка ситуація вразила? Чому?*
2. *Що було складніше: розповідати чи слухати? Чому?*
3. *Чому виникали ситуації, які призводили до насильства?*
4. *Які причини інциденту?*
5. *Як би діяли члени групи у схожих обставинах?*
6. *Чому Ви діяли саме так?*
7. *Що Ви могли б зробити по-іншому?*
8. *Яку мету переслідує ця вправа?*

До уваги тренера!

Тренер попередньо має наголосити, що ця вправа може виявитися складною з погляду емоційного занурення в ситуацію. Тренер попереджає про можливість припинення участі в дискусіях, обговорення ситуацій, у разі виникнення гострих неприємних відчуттів. Але на етапі завчасного припинення обговорення учаснику необхідно відповісти на питання: у чому полягає складність, чому? Тренер пояснює, що ця вправа дозволяє поглибити почуття учасників щодо проблематики насильства, допомагає їм посилити емпатію щодо тих, хто постраждав від насильства. Вона демонструє, що серйозних наслідків можуть завдати навіть найменш значущі вчинки, які, на перший погляд, здаються незначними.

➔ Жорстоке поводження з дітьми

Жорстоке поводження та зловживання дітьми, зокрема в родині, розглядають сьогодні як головну причину дитячого травматизму та смертності в усьому світі, а отже, це є однією з найгостріших проблем громадського здоров'я.

Незважаючи на свою поширеність, явище жорстокого поводження з дітьми привернуло до себе увагу психіатрів, психологів, соціальних працівників лише в середині ХХ століття, коли травматолог С. Кемпе описав “синдром побитої дитини” (battered child syndrome) – наявність поєднання травм, які неможливо дістати “природним” шляхом (під час гри або внаслідок падіння з висоти). З 1973 року в США, Канаді та інших країнах проводять постійні дослідження поширеності насильства щодо дітей, розвивається система допомоги дітям, які пережили зловживання, вивчають вплив жорстокості в родині на формування психіки дитини, створюють програми психологічної реабілітації таких дітей. Останніми роками багато уваги приділяють цій проблемі й в Україні.

Діти, які зазнають жорстокого поводження, звертаються по допомогу до психологів та соціальних працівників досить рідко, а ось на вулицю вони тікають все частіше. Саме з ними повсякденно стикається суспільство як з правопорушниками, споживачами токсичних речовин чи наркотиків, надавачами сексуальних послуг або просто бездомними дітьми.

Дитині легко заподіяти шкоду. Вона дуже вразлива, що пояснюється її фізичною, психічною та соціальною незрілістю, а також залежним (підлеглим) становищем по відношенню до дорослих – батьків, піклувальників, вихователів, вчителів. Жорстоке поводження з дитиною – це багатобічне явище, яке проявляється у завданні їй тілесних ушкоджень, створенні та підтримці економічної залежності, морально-психологічному тиску, примушенні до вживання алкоголю та наркотиків, а також до сексуальних контактів (в тому числі до проституції та порнографічних дій). Очевидно, що ці дії не можна вважати за “необхідні для забезпечення виховного процесу”, це патологічні форми стосунків, які призводять до деструкції особистості дитини. Отже, думка, ніби виховання не може обійтись без насильства, є неправильною.

Форми та види жорстокого поводження з дітьми (психологічний аспект)

Жорстоке поводження з дітьми визначають, як навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів, піклувальників та інших осіб, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини. Конкретні прояви насильства щодо дітей в родині можуть бути різноманітними, але психологи розділяють їх на чотири основні типи.

Фізичне насильство над дитиною – будь-яке невинуваткове нанесення дитині (особі до 18 років) тілесних ушкоджень батьками або особами, які здійснюють догляд та піклування.

У деяких родинах як дисциплінарну міру використовують різні види фізичного покарання – від потиличників і ляпанців до пороття ременем. Необхідно усвідомлювати, що фізичне насильство – це фізичний напад (катування), воно майже завжди супроводжується словесними образами і психічною травмою. Діти, з якими поводяться таким чином, позбавлені почуття захищеності, що є надзвичайно важливим для нормального розвитку дитини.

Фізичне насильство – одна з найпоширеніших форм насильства. У нашій країні фізичні покарання дітей, на жаль, досі є звичайною практикою.

Найвищий відсоток дітей, які страждають від фізичного насильства, припадає на підлітковий вік – 12–17 років. Найбільш низький відсоток – на дошкільнят.

Дитина, яка переживає фізичне насильство, отримує інформацію від значимих для неї людей (перш за все, на невербальному рівні):

- люди, які мене найбільше люблять – це ті, що мене найбільше б'ють;
- у мене є право бити інших членів родини;
- я можу застосовувати фізичну силу, коли інші заходи впливу на когось не діють.

Сексуальне насильство над дитиною – використання дитини для отримання сексуального задоволення або матеріальної вигоди шляхом залучення її до надання сексуальних послуг різного характеру.

Сексуальне насильство в сім'ї є найбільш прихованою, латентною формою насильства, хоча інцестні стосунки та сексуальні зловживання дитиною досить поширені. Фахівці зауважують, що 3–5% пацієнтів психіатричних клінік пережили в дитинстві інцест; мало того, за окремими даними, 44% осіб, які пережили сексуальний напад, зіткнулись з ним в родині. В Україні сексуальне зловживання дітьми становить 7–8 тисяч випадків щорічно, до того ж в 75% випадків гвалтівники знайомі дітям тією чи іншою мірою, а в 45% випадків з них нападником стає родич (частіше за все батько, вітччм, піклувальник).

Переважна частина осіб, які скоїли інцест, є психічно здоровими людьми.

Розділяють контактний і неконтактний спосіб сексуального насильства по відношенню до дітей. До **контактного** насильства спеціалісти відносять:

- статевий акт з дитиною, здійснений вагінальним, анальним і оральним способом;
- мануальний, оральний, генітальний чи будь-який інший тілесний контакт з статевими органами дитини, а також пестоші ерогенних зон тіла дитини;
- введення різних предметів у піхву чи анус;
- обопільна мастурбація зі сторони дорослого та дитини.

До **неконтактного** сексуального насильства щодо дитини відносять:

- демонстрацію еротичних і порнографічних матеріалів;
- здійснення статевого акту у присутності дитини;
- демонстрацію оголених геніталій (ексгібіціонізм);
- підглядання за дитиною під час здійснення нею інтимних процедур (вуаєризм).

При цьому, кожний вид сексуального насильства має руйнівну дію на психіку дитини.

Економічне насильство – хронічна нездатність батьків або піклувальників забезпечити життєві потреби дитини в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні. Найхарактернішими різновидами економічного насильства щодо дітей є:

- примушення неповнолітніх до жебрацтва або праці, яка перешкоджає або унеможливорює здобуття дитиною освіти та ставить під загрозу життя, здоров'я, нормальний фізичний та психічний розвиток дитини;
- примушення до протиправних дій в економічній сфері;
- позбавлення та/або погроза позбавлення житла та грошового утримання;
- існування за рахунок дитини (наприклад, дитини-інваліда).

У той же час відмова виконувати примхи дитини (найновіший телефон, модний електронний прилад) не є економічним насильством.

Економічне насильство в родині є дуже небезпечним з погляду криміналізації дітей та підлітків – не маючи змоги легально отримувати та витратити кошти, вони вдаються до жебрацтва, крадіжок, азартних ігор тощо.

Психологічне насильство щодо дитини – нестача доброзичливої, здорової атмосфери, яка сприяє емоційному зростанню та росту самооцінки дитини. Може виявлятися в таких формах:

- *Ігнорування емоційними потребами дитини, зневага* проявляється у нездатності батьків виражати прив'язаність, любов і турботу по відношенню до неї, у позбавленні її емпатії, ігнорування потреб у безпечному оточенні, підтримці, спілкуванні.
- *Відторгнення, неприйняття* виражається у публічному приниженні дитини, пред'явленні їй надмірних, невідповідних віку вимог, публічній демонстрації негативних якостей ди-

тини, скаргах на її поведінку, вчинки, дійсні або міфічні вади; постійному формуванні у неї почуття сорому і провини за прояви природних для неї емоцій (страх, плач, гнів та ін.); жорсткій, невідповідній до віку критиці; криках, стресогенній поведінці; звинуваченнях дитини у власних невдачах.

- *Погрози і тероризування* проявляються в приниженні гідності дитини, погрозах покарання, побоях, залякуванні та навіюванні страху за допомогою розповідей, дій, поглядів. Серед найбільш стресогенних та шкідливих для психіки дитини слід назвати погрози кинути або розлюбити її, покінчити життя самогубством, заподіяти фізичну шкоду дитині або собі, заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам або пошкодити чи викинути значущі для дитини речі, віддати дитину до міліції, спецшколи, притулку, інших родичів та психіатричної лікарні, принизити дитину в очах важливих для неї людей. Крім того, деформують психіку загрози суворого покарання Богом, судом, “силами зла” за вчинки дитини.
- *Маніпуляція*, зокрема, використання дітей як довірених осіб та об’єкту шантажу в конфліктах між батьками; використання переваг дорослої людини (росту, розмірів та сили) та посилення на них як на єдиний аргумент, що підтверджує власну правоту; поводження з дітьми як зі своєю власністю, рабами, слугами чи підлеглими.
- *Ізоляція* формує встановлення безпідставних обмежень на соціальні контакти дитини з однолітками, родичами чи іншими дорослими, обмеження права дитини на побудову власних взаємовідносин з однолітками і відсутність у дитини права залишати свій власний будинок (наприклад, батьки примусово переводять дитину на домашнє навчання); відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікунства.
- *Розбещення* має на увазі створення мотивації до розвитку антисоціальної поведінки, включаючи обман, крадіжки, залучення до інших форм злочинної діяльності, секс-бізнесу, порнографії, заохочення самодеструктивної поведінки, залучення дитини до вживання алкоголю і наркотиків тощо.

Також до психологічного насильства можна віднести непослідовність батьків у виховних діях щодо дитини.

Чинники, що призводять до жорстокого ставлення до дітей в родині

Існує ряд досліджень, присвячених визначенню **чинників, що впливають на жорстоке поводження з дитиною, на основі них можна виділити:**

1. *Чинники, пов’язані з особистісними та характерологічними особливостями агресорів та з певними установками (наприклад, батьківського виховання):*
 - занижений рівень самооцінки;
 - невпевненість у собі та власних силах;
 - стреси та фрустрації;
 - агресивність;
 - прагнення до домінування;
 - підвищений рівень дратівливості;
 - перекручене уявлення про виховання дітей;
 - перебільшення цінності фізичних покарань (наприклад, для деяких батьків саме такий стиль спілкування з дітьми є взірцевим);
 - власний негативний досвід дитинства, пов’язаний з насильством. Люди, які в дитинстві зазнавали фізичного або ж емоційного насильства, значно частіше схильні до жорстокості;
 - нереалістично високий рівень очікувань по відношенню до дитини.
2. *Деякі особливості поведінки дітей також можуть провокувати покарання та жорстокість по відношенню до дітей, що дозволяє виділити фактори ризику, пов’язані з особливостями дитини:*
 - фізичні та психічні аномалії, природжені аномалії розвитку дитини, які не лише утруднюють виховання, а й обурюють та дратують окремих батьків;

- розумова відсталість або хронічні психічні захворювання (якщо в середньому поширення інтелектуальних вад серед дітей складає 2–3%, то в популяції дітей, які зазнали жорстокого ставлення, цей показник сягає 20–40%). Батьки вдаються до насильства, оскільки не мають інших навичок подолання труднощів, пов'язаних з вихованням “особливої” дитини, а також зганяють на ній своє розчарування, пов'язане з невиправданням власних надій щодо неї. Додатковим фактором стає нервово-психічне перевантаження, пов'язане з доглядом за дитиною із затримкою розвитку або з психічними порушеннями;
- передчасне народження та, як наслідок, необхідність спеціальних заходів з підтримки життєдіяльності та нормального розвитку дитини протягом тривалого часу. Ця ситуація дратує батьків, схильних покладати на дітей великі надії, оскільки їм здається, що всі їхні зусилля – марні, а надії – повністю зруйновані, адже дитина “ніколи не зможе стати видатною особистістю”;
- гіперактивність, імпульсивність, агресивність дитини, які призводять до зниження здатності підкорятися вимогам батьків;
- плаксивість або крикливість дитини, яка в низці випадків призводить до зниження материнської прив'язаності та підвищення її дратівливості через нервово-психічне навантаження;
- надмірна в'ялість та пасивність дитини, що “ображає” матір, яка вважає, що дитя “недостатньо її любить” або байдуже ставиться до неї. Для частини матерів це почуття є настільки нестерпним, що вони починають вимагати від дитини будь-яких проявів любові насильницьким шляхом.

Важливо розуміти, що жодним чином будь-яка поведінка дитини не виправдовує насильства щодо неї. Складна поведінка дитини має стимулювати дорослих до підвищення педагогічної компетентності та пошуку шляхів зміни, корекції такої поведінки. Окрім того, будь-які форми жорстокого поводження з дитиною не сприятимуть зміні її поведінки на краще.

Також можна виділити декілька факторів ризику жорстокого поводження з дітьми безпосередньо у сім'ї:

3. Фактори ризику, пов'язані зі здоров'ям батьків та іншими особливостями:

- *алкоголізм або наркоманія одного або обох батьків.* У таких сім'ях навіть якщо не фізичному, то психологічному стану дитини однозначно завдається шкода. Статус батьків низький, грошей немає, дитина обділена, що є ознакою економічного насильства – нехтування потребами дитини. У таких випадках сам спосіб життя є фактором насильства. Не дивлячись на це, часто існує сильна емоційна прихильність дитини до таких батьків;
- *розумова відсталість батьків* відкладає величезний відбиток на особистість дитини. У США існує модель виведення дитини з такої сім'ї, але, звичайно, кожен випадок розглядається окремо;
- *психічні захворювання батьків* (шизофренія, депресивні захворювання) – порушення емоційної сфери, за яких людина не здатна нормально емоційно контактувати з оточуючими, у тому числі – з дитиною. Психіатричний діагноз нерівноцінний позбавленню батьківських прав, однак такі батьки потребують суттєвої психологічної, соціальної та соціально-педагогічної підтримки;
- *насильство в сім'ї (між батьками або іншими членами родини).* Дитина, яка є свідком насильства у родині, також безпосередньо є і його жертвою, потерпаючи від наслідків;
- *безробіття батьків*, зокрема, мається на увазі не тимчасова, а систематична неспроможність або небажання батьків забезпечувати основні потреби дитини у їжі, одязі, медобслуговуванні тощо;
- *невиправдані батьківські очікування*, пов'язані з фізичними вадами дитини, її статтю, інтелектуальними здібностями тощо;
- *педагогічна безграмотність* щодо взаємодії з дітьми під час їх вікових криз, наприклад, з підлітками;
- *низька правова культура*, необізнаність щодо законодавчої недопустимості покарань та наслідків, що існують за жорстоке поводження щодо дитини. [3, 4, 10]

➔ Наслідки жорстокого поводження для особистості дитини

Діти, які живуть в умовах жорстокого поводження, неминуче травмуються поєднанням надмірної, некерованої стимуляції та браком справжнього захисту й підтримки з боку осіб, які мають піклуватись про дитину. Як наслідок, відбуваються не лише серйозні викривлення психосексуального розвитку дитини, а й порушується розвиток базового почуття себе як особистості, адекватного оцінювання реальності.

У результаті насильства дитині завдають тяжких травм, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я, до того ж хлопці страждають не менше за дівчат. Для суспільства це небезпечно тим, що діти, які були жертвами або свідками жорстокого поводження з дитиною, переносять цей негативний досвід до власного життя. Така сім'я виховує для суспільства потенційного агресора чи жертву – людину, яка вважає за норму, що інших можна принижувати, а, “за необхідності”, й бити.

Наслідком жорстокого поводження та зловживання дітьми є не лише формування девіантних та делінквентних форм поведінки. Діти, постраждалі від жорстокості та зневаги, мають цілий набір специфічних психологічних рис, головною особливістю яких є амбівалентність (різнополюсність) як реакція на суперечливі вимоги батьків. Підлітки, які зазнали зловживань, не визнають батьків як значущих дорослих, вони поєднують в собі імпульсивність та довготерпіння, підозрілість з ірраціональною вірою в можливість покращання внутрішньосімейної ситуації. Вони відзначаються низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність, ізольованість, страх перед майбутнім, впевненість у безперспективності, провини за інциденти насильства. В таких дітей не розвинуте уявлення про потреби власного “Я”, спостерігається сплутаність ідентичності, нечіткість самовизначення, конформність, схильність до прийняття ролей, нав'язуваних оточенням.

Діти, які живуть в умовах насильства, демонструють схильність до депресій, високий рівень піддання стресу, явні депресивні та/або істеричні симптоми; симптоми деперсоналізації та реактивних розладів.

Вони часто пропускають шкільні заняття через нездужання психосоматичного характеру. Такі діти та підлітки відзначаються високим рівнем ризику алкоголізації та наркотизації, пределінквентною та делінквентною поведінкою, зухвалою сексуальною поведінкою, дромоманією (патологічною схильністю до мандрів).

Найтипівішими наслідками насильства стають такі поведінкові прояви в дітей (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): бійки, конфлікти з оточенням, низька шкільна успішність; незвичайна замкненість.

До емоційних проблем таких дітей можна віднести підвищену агресивність, переважно знижений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їхня надмірна сила, часто неадекватні ситуації (лють або істеричні ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники).

Частими наслідками жорстокого поводження з дитиною стають психоневрологічні розлади: безсоння, енурези та енкопрези (недержання калу), нервові тики тощо, а також соматичні захворювання як відповідь на стрес (це перш за все серцево-судинні розлади, порушення травлення, астма, алергії та шкірні захворювання). Ознаками скоєного над дитиною насильства та неналежного догляду можуть бути також недостатня вага; затримки у розвитку, анемія, слабкий імунітет; тики, ссання пальців, розгойдування; недотримання правил особистої гігієни; одяг, що не відповідає погодним умовам та віку дитини; часті звернення до медичних закладів, все більша кількість ушкоджень; брак необхідного лікування; невідповідність ушкоджень поясненням, що їх дає дитина або її батьки чи піклувальники.

Дуже важливо розглядати наслідки насильства, пережитого дитиною, зважаючи на її вікові особливості. У різні періоди життя реакція на подібну психологічну травму може виявлятися по-різному. Найпоширенішими симптомами залежно від віку є [3,4,10,11,12]:

Немовлята до 6 місяців	<ul style="list-style-type: none"> ▪ низька рухова активність; ▪ байдужість до навколишнього світу; ▪ відсутність або слабкість реакції на зовнішні стимули, не усміхається (або усмішка з'являється дуже рідко).
Діти від 6 місяців до 1,5 року	<ul style="list-style-type: none"> ▪ страх перед батьками; ▪ страх фізичного контакту з дорослими (наприклад, коли доросла людина намагається взяти дитину на руки); ▪ постійна сторожкість без причин для неї; ▪ плаксивість, замкненість, постійний сум; ▪ невідповідні віку стан фізичного розвитку, вага тощо.
Діти молодшого віку (до 3-х років)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ стан "холодної спостережливості": відсутність будь-яких емоцій та почуттів, а час від часу спостерігають за тим, що відбувається навколо (діти можуть бути схожими на артистів); ▪ страх перед будь-якими фізичними контактами та чужими людьми; ▪ прояви сексуалізованої поведінки (наприклад, в іграх) у разі сексуального насильства; ▪ сумний та апатичний вигляд; ▪ агресивність; ▪ заляканість; ▪ порушення сну; ▪ втрата апетиту.
Діти дошкільного віку (4–6 років)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ пасивна реакція на біль; ▪ лякливність, здригання у відповідь на голос, шум тощо; ▪ ознаки "рольової інверсії" (дитина поводиться так, щоб задовольнити будь-які примхи батьків, обіймає, цілує батьків-агресорів, активно висловлює словами свою любов та піклування про батьків, адже дитина розуміє, що у разі невиконання будь-якої примхи, на неї чекає бурхливий спалах насильства); ▪ надмірна поступливість, догодження будь-кому з дорослих; ▪ почуття провини, сорому; ▪ надсильне прагнення ласки та похвали; ▪ фізичні ознаки стресу та тривожного стану, зокрема погане самопочуття; ▪ підвищена лякливність, тривожність; ▪ агресивна поведінка стосовно інших дітей; ▪ часті істерики через найменший привід або без нього; ▪ регресивні форми поведінки, притаманні молодшому віку (енурез, ссання пальців, гризіння нігтів, утруднене мовлення тощо); ▪ прояви сексуалізованої поведінки (наприклад, в іграх, нав'язлива рання мастурбація) у разі сексуального насильства.
Діти молодшого шкільного віку (7–9 років)	<p>Поводяться практично так само, як і дошкільнята, а також мають:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ амбівалентні почуття стосовно дорослих, складності у визначенні сімейних ролей; ▪ затримки в розвитку та проблеми у спілкуванні з однолітками й дорослими; ▪ у поведінці відзначаються відчуження від людей; ▪ агресивна поведінка щодо однолітків; ▪ жорстокість щодо тварин; ▪ неухважність, неспроможність сконцентруватись на тому, чим займається, проявляє інші ознаки хронічного тривожного стану; ▪ швидка стомлюваність, знижена спроможність концентрувати увагу; ▪ прояви сексуалізованої поведінки (наприклад, сексуальні ігри з іншими дітьми, елементи зваблення тощо).

<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">Діти шкільного віку (10–13 років)</p>	<p>Поводяться практично так само, як і діти молодшого шкільного віку, а також мають:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ спроби маніпулювати оточенням, зокрема, молодшими дітьми та ровесниками; ▪ неадекватні харчові уподобання (недоїдки, листя, крейда, равлики, таргани, інші комахи тощо); ▪ занурювання у себе, дистанціювання від оточення; ▪ озлобленість, агресивність; ▪ гіперактивна поведінка; ▪ погіршується успішність у навчанні; ▪ самотність, відсутність друзів; ▪ схильність до мандрів, волочіння; ▪ прояви сексуалізованої поведінки (наприклад, зваблення, нав'язлива мастурбація, залучення до комерційного сексу тощо).
<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">Підлітки (14–18 років)</p>	<p>Поводяться практично так само, як і діти шкільного віку, а також:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ схильність до брехні або злочинства; ▪ прагнення вплутатись в бійку, вибухи гніву, ворожість і агресивність стосовно навколишніх; ▪ вживання алкоголю або наркотиків; ▪ прогули, кількаразові спроби втекти з дому й відмова вертатися додому; ▪ загальні труднощі з налагодженням і підтримкою міжособистісних відносин; ▪ відсутність емоцій, відхід від суспільних взаємодій; ▪ занижена самооцінка; ▪ депресії, відсутність інтересу до будь-яких занять і до інших людей; ▪ дисоціативні епізоди, описувані як відчуття “я стою поруч і дивлюся, як щось відбувається” або “я перебуваю далеко від місця події”, у той час як дитина є безпосереднім учасником цих подій; ▪ суїцидальні думки або спроби; ▪ саморуйнівна поведінка; ▪ наявність стресопохідних розладів психіки, психосоматичних хвороб.

Література

1. Виявлення, попередження і розгляд насильства та жорстокого поводження з дітьми. Методичні матеріали. – К.: КАЛИТА, 2007. – 56 с.
2. Дубровська Є.В. Психологічна реабілітація дітей, які зазнали сексуального насильства: Посібник до навчального відео-курсу. – К.: ВГО “Жіночий консорціум України”, 2005. – 44 с.
3. Журавлева Т.М., Сафонова Т.Я., Цымбал Е.И. Помощь детям – жертвам насилия. – М.: Генезис, 2006. – 112 с.
4. Защита детей от жестокого обращения / Под ред. Е.Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2007. – 256 с.: ил. – (Серия “Детскому психологу”).
5. Зиновьева Н.О., Михайлова Н.Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в ризисной ситуации. – СПб.: Речь, 2003. – 248 с.
6. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім’ї та поза нею / Брижик В.О., Журавель Т.И., Кочемировська О.О., Нікітіна О.М. Христова Г.О. / Заг. ред. Журавель Т.В., Христової Г.О. – К.: ТОВ “К.І.С.”, 2010. – 238 с.
7. Мілютіна К. Технологія попередження конфліктів. – К.: Главник, 2007. – 128 с.
8. Насилие в семье: особенности психологической реабилитации. Учебное пособие / Под ред. Н.М. Платоновой и Ю.П. Платонова. – СПб.: Речь, 2004. – 154 с.
9. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / Журавель Т.В., Кочемировська О.О., Ясеновська М.Е. / Заг. ред. Безпалько О.В. , К.: ТОВ “К.І.С.”, 2010. – 242 с.
10. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / Под ред. Е.Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.: – (Серия “Детскому психологу”).
11. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. II. Планирование и семейно-ориентированная социальная работа. – СПб.: Питер, 2009. – 256 с.
12. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. I. Концептуальные основы социальной работы с детьми. – М.: Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, 2008. – 288 с.
13. Фурманов И.А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. – СПб.: Речь, 2007. – 470 с.

Тема 2.10. Соціально-психологічна робота з дітьми, які мають поведінкові відхилення

Мета: визначити різновиди поведінкових відхилень у дітей та відпрацювати навички спілкування з дітьми, які мають відхилення.

Завдання:

- розкрити зміст поняття “відхиляюча поведінка” (девіантна поведінка) та її різновидів;
- визначити соціально-психологічні аспекти різних поведінкових відхилень;
- розглянути соціально-психологічні стратегії допомоги дітям, які мають поведінкові відхилення.

Головні ідеї:

- поведінкові відхилення є наслідком попереднього негативного досвіду дитини, отже їх подолання означає опрацювання та інтеграцію цього досвіду;
- подолання відхилень у поведінці дитини – справа довга, і прийомні батьки та батьки-вихователі мають виявляти багато терпіння;
- сім'я не завжди здатна самостійно впоратися з особливостями дитини, і корекція девіантної поведінки може потребувати звернення до фахівця: психолога, соціального педагога, нарколога, психоневролога. Не слід цього уникати – чим раніше буде здійснено втручання фахівця, тим більша вірогідність позитивного результату;
- корекція поведінки дитини вимагає залучення, наполегливості та спільних дій всіх членів родини.

Тривалість проведення: 5 год. 30 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Сутність та чинники девіантної поведінки (1 год. 30 хв.)				
1.	“Девіантна поведінка – це...”	Робота в групах	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
2.	Поняття та різновиди (девіантної поведінки)	Інформаційне повідомлення	30 хв.	Додаток 2.10.1., електронні додатки до даної теми.
3.	Чинники виникнення відхилень у поведінці	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, електронні додатки до даної теми
Сесія II. Можливості корекції девіантної поведінки (2 год.)				
4.	“Зверніть на мене увагу!”	Вправа	15 хв.	–
5.	Визначення правил сім’ї	Робота в групах	1 год.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.10.2.
6.	Контроль за гнівливістю	Інформаційне повідомлення	20 хв.	Додаток 2.10.3.
7.	Можливості контролю за гнівливістю	Мозковий штурм	25 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія III. Можливості корекції девіантної поведінки, продовження (2 год.)				
8.	“Я-Ти-повідомлення”	Вправа	30 хв.	Картки А5 з описом конфліктних ситуацій в сфері взаємодії “дорослий – дитина”, які готує тренер відповідно до особливостей аудиторії, Додаток 2.10.4.
9.	“Парафраз”	Вправа	20 хв.	–
10.	Впевнена, невпевнена, агресивна поведінка	Вправа	30 хв.	Картки з коротким описом конфліктної ситуації (Додаток 2.10.5.)
11.	Формування навичок соціально прийнятої поведінки	Техніка акваріуму	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додатки 2.10.6., 2.10.7.

Глосарій до теми:

Адиктивна (залежна) поведінка – поведінка, що відхиляється, із прагненням до відходу від реальності за допомогою прийому психоактивних засобів або надмірною фіксацією на визначених видах діяльності. До адиктивної поведінки відносяться: алкоголізм, наркоманія, тютюнова залежність, інші види хімічних залежностей, ігроманія (гемблінг), адреналінова залежність (непоборний потяг до ризику та екстремальних захоплень) та ін.

Акцентуація характеру – загострений, перебільшений розвиток окремих рис характеру поряд із пригніченням інших, який призводить до погіршення соціальної взаємодії (з оточуючими людьми та суспільним середовищем). Акцентуація зумовлює вибіркову стійкість людини до певних типів життєвих негараздів при підвищеній чутливості до інших, що призводить до частих однотипних конфліктів або нервових зривів. Акцентуації характеру притаманні підлітковому віку, вони є плінними, і з роками можуть суттєво згладитися, наблизитися до норми. У сприятливих умовах, коли не потрапляють під удар слабкі ланки особистості, акцентуована людина може стати визначною особистістю, але при негативному розвитку подій акцентуація також може стати основою для формування психопатії.

Девіантна поведінка – це поведінка, що відхиляється від норми, є нестандартною. Вона завжди пов'язана з якою-небудь невідповідністю людських вчинків, дій, видів діяльності, розповсюдженим у суспільстві або групах нормам, правилам поведінки, ідеям, стереотипам, очікуванням, установкам, цінностям.

Самогубство (суїцид) – це усвідомлене позбавлення себе життя.

Суїцидальна поведінка – поняття більш широке і, крім суїциду, включає суїцидальні замаху, спроби і прояви. До замахів відносять всі суїцидальні акти, що не завершилися летально з причини, яка не залежить від суїцидента (обрив мотузки, своєчасно проведені реанімаційні заходи і т.д.). Суїцидальними спробами вважають демонстративно-настановчі дії, за яких суїцидент частіше за все знає про безпеку акту, застосованого ним при спробі. До суїцидальних проявів відносять думки, вислови, натяки, які, проте, не супроводжуються якимись діями, спрямованими на позбавлення себе життя.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Сутність та чинники девіантної поведінки

➔ 1. Робота в групах “Девіантна поведінка – це...”

Мета: визначити розуміння учасниками змісту поняття “відхиляюча поведінка” (девіантна поведінка), проаналізувати наявні поведінкові відхилення у прийомних дітей, дітей-вихованців різного віку.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників у 4 малі групи, і кожна група створює власний перелік проявів девіантної поведінки дитини з урахуванням її віку та статі (15 хв.).

Група 1 – діти дошкільного віку;

Група 2 – діти молодшого шкільного віку;

Група 3 – підлітки (12–14 років);

Група 4 – юнаки (15–17 років).

Кожна група презентує власні наробки. Загальне обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Чи виникали труднощі у визначенні поведінкових відхилень у дітей?
2. З чим вони пов’язані?
3. Що слід розуміти під девіантною поведінкою?
4. Що відрізняє відхилення у поведінці дітей різного віку? Статі?
5. Що спільного?

До уваги тренера!

Тренер має підсумувати напрацювання учасників та узагальнити всі наведені ними приклади у кілька груп (наприклад, “залежна поведінка”, “асоціальна поведінка” тощо).

➔ 2. Інформаційне повідомлення “Поняття та різновиди девіантної поведінки”

Мета: розкрити зміст поняття “девіантна поведінка” та її різновидів.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.10.1., електронні додатки до даної теми.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію щодо змісту поняття “відхиляюча поведінка” (девіантна поведінка) та її різновидів.

Запитання для обговорення:

1. Які види девіантної поведінки є найбільш небезпечними? Чому?

До уваги тренера!

Тренер має фокусувати увагу на можливостях корекції девіацій, а не на ступені їх тяжкості та проблемності для виховання прийомної дитини.

Для підготовки інформаційного повідомлення тренеру варто скористатись матеріалами, що знаходяться в електронних додатках до даної теми:

- “Агресія”;
- “Психологічні закономірності розвитку адикцій”;
- “Специфіка суїцидальної поведінки дітей та підлітків”.

Акцент варто робити на тому різновиді девіантної поведінки, щодо якого учасники висловили найбільше запитів. На основі матеріалів варто підготувати мультмедійну презентацію, а також роздаткові матеріали для батьків.

➔ 3. Мозковий штурм “Чинники виникнення відхилень у поведінці”

Мета: визначити чинники, що сприяють або протидіють виникненню відхилень у поведінці

Час: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, електронні додатки до даної теми.

Хід проведення:

Тренер просить учасників назвати, які, на їх думку, чинники впливають на формування відхилень у поведінці дитини.

На наступному етапі тренер просить учасників проранжувати чинники за їх значущістю.

Запитання для обговорення:

1. Як можна, спираючись на причини, спробувати подолати наслідки?
2. Як можна обмежити вплив негативних чинників?

До уваги тренера!

Тренер фіксує увагу на відносно малій значущості чинника спадковості та роз’яснює, що значна кількість нинішніх відхилень у поведінці дитини є наслідком порушень виховного процесу з раннього дитинства, майже з народження.

Тренер може підготуватися до даної справи, використовуючи додаток до теми 4.2.1. та матеріали, розміщені на електронному додатку до даної теми: “Особливості сімейної ситуації девіантних дітей та підлітків”.

Сесія II.

Можливості корекції девіантної поведінки

➔ 4. Вправа “Зверніть на мене увагу!”

Мета вправи: продемонструвати особливості почуттів дітей з девіантною поведінкою.

Час проведення: 15 хв.

Хід проведення:

Всі учасники мають виконати однакове просте завдання: за будь-яких умов, будь-якими способами привернути до себе увагу оточення. Завдання ускладнюється тим, що його виконують всі учасники групи одночасно. На виконання вправи дається 5–7 хвилин.

Після закінчення “активної” частини відбувається коротке обговорення.

До уваги тренера!

Тренер має продемонструвати, що часто погана поведінка прийомної дитини – це не стільки результат її “негідності”, скільки спосіб психологічного захисту від самотності та відчуття власної непотрібності, з яким ці діти прожили не один рік чи не з самого народження.

Тренер може резюмувати обговорення так: “Наразі ви мали можливість ознайомитись майже з тими ж самими почуттями, які є в дітей, що страждають через брак уваги. Вони всіма силами намагаються досягти того, щоб хоч хто-небудь помітив їх та їхні зусилля. Часто такі діти обирають не найкращі, а найпростіші способи – бійки, лайки, злочинство – і тоді хоч ненадовго вони відчують, що оточення проявляє до них цікавість (не важливо, позитивну чи негативну – будь-яку)”.

Запитання для обговорення:

1. Які відчуття супроводжували Вас під час виконання вправи?
2. Що Ви відчували, коли Вам не вдалося привернути на себе увагу оточення?
3. Що Ви відчували, коли Вам нарешті вдалося?
4. Які способи привернення уваги виявилися найпростішими?
5. Як Ви вважаєте, як можна пояснити девіантну поведінку дитини?

➔ 5. Робота в групах “Визначення правил сім’ї”

Мета вправи: на підставі здобутого особистого досвіду спілкування та наявних інформаційних матеріалів виробити правила спілкування з дитиною.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.10.2.

Хід проведення:

Учасники об’єднуються у 4 малі групи, і кожна група створює власний перелік та ієрархію правил щодо спілкування з дитиною (20 хв.) з урахуванням її віку та статі.

Група 1 – діти дошкільного віку;

Група 2 – діти молодшого шкільного віку;

Група 3 – підлітки (12–14 років);

Група 4 – юнаки (15–17 років).

Кожна група презентує власні напрацювання. Загальне обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Які правила є найважливішими? Чому?
2. Що має бути враховано під час розмови з дитиною?
3. Яких правил треба обов'язково дотримуватись?
4. Чого не можна робити в жодному разі?
5. Чи відрізняються правила для дітей різного віку? Якщо так, то чим?
6. Що об'єднує ці правила?
7. Наскільки просто чи складно їх дотримуватись?
8. Як можна залучити дітей до розробки правил?

➔ 6. Інформаційне повідомлення “Контроль за гнівливістю”

Мета: ознайомити учасників зі способами контролю за гнівом та агресією.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.10.3.

Хід проведення:

Тренер інформує учасників про агресію, її роль у житті людини, форми та методи корекції, а також про способи опанування гніву.

До уваги тренера!

Орієнтуючись на рівень активності та підготованості, групи тренер ініціює коротке обговорення наданої інформації.

Запитання для обговорення:

1. Чи завжди слід коригувати агресію?
2. В чому важливість контролю за гнівом?

➔ 7. Мозковий штурм “Можливості контролю за гнівливістю”

Мета: напрацювати перелік елементів контролю за гнівливістю

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Методом мозкового штурму та подальшого обговорення наведених прикладів учасники створюють перелік можливих спонукачів, сигналів, редукторів, нагадувачів та винагород.

Запитання для обговорення:

1. Чи гнівалися Ви коли-небудь?
2. Які причини викликають у Вас гнів? Лютть? Що спричинило ситуацію?
3. Які сигнали подає Ваше тіло?
4. Як Ви розумієте, що спалах гніву вже близько?
5. Що Ви робите, щоб заспокоїтися?
6. Який Ви ведете внутрішній діалог у таких випадках?
7. Чи були Ви задоволені результатом?
8. Чи нагороджуєте Ви себе за вдале опанування гніву? Як саме?
9. Яку Ви використали соціальну навичку?
10. Як можна спростити пояснення для дітей молодшого віку?

Сесія III.

Можливості корекції девіантної поведінки, продовження

➔ 8. Вправа “Я-Ти-повідомлення”

Мета вправи: визначити, які думки та почуття виникають в ситуації конфлікту, соціальної недовіри або ієрархічного спілкування; відпрацювати вміння адекватно реагувати на провокативну, конфліктну, драгівливу поведінку дитини.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: картки А5 з описом конфліктних ситуацій в сфері взаємодії “дорослий – дитина”, які готує тренер відповідно до особливостей аудиторії, Додаток 2.10.4.

Хід проведення:

Тренер демонструє зразки “Ти-повідомлення” та “Я-повідомлення” так: він викликає добровольця і починає звинувачувати того в егоїзмі, неуважності, неактивності на занятті тощо доти, доки людина (або ще хтось з учасників групи) не розлютиться й не почне відповідати тим самим (або займе оборонну позицію). Після цього тренер зупиняє “сварку”, вибачається перед співрозмовником та пояснює, що це був типовий приклад “Ти-повідомлення”, яке не передбачає уваги до співрозмовника. Тренер проводить коротку деролізацію учасника (учасниці) та подає інформаційне повідомлення, представлене у Додатку 2.10.4.

На наступному етапі група об’єднується у 6 підгруп, і кожна з них розглядає конфліктну ситуацію, в межах якої учасники тренігу формулюють “Ти-повідомлення” та “Я-повідомлення”, після чого порівнюють почуття, що виникають у кожному випадку. Після роботи у групах відбувається презентація напрацювань у загальному колі.

Запитання для обговорення:

1. Які думки та почуття виникають в ситуації “Ти-повідомлення”? “Я-повідомлення”? Чому так?
2. Як людина може відреагувати в складній ситуації, щоб не загострювати конфлікт?

3. Чи дійсно вияв та пояснення власних думок та почуттів сприяє зниженню гостроти конфлікту? Чому?
4. Що може приховувати “Ти-повідомлення” агресивно налаштованої дитини? Дитини, яка поводить себе неадекватно в ситуації?
5. Як реагувати прийомним батькам в такій ситуації?

До уваги тренера!

Перш за все тренер акцентує на негативній ролі вербальної інформації, часто актуалізовуваної в конфліктах:

- применшення значущості дій іншої людини (“Так роблять лише бовдури”);
- приниження іншої людини як особистості (“Ти – ніхто, і звати тебе ніяк”);
- безапеляційні твердження від першої особи (“Я не розумію, як таке взагалі можна зробити. Я тепер не можу з тобою нормально спілкуватися”);
- оцінні твердження (“Ти не маєш власної думки, ти просто повторюєш за іншими. Це дуже погано”);
- схильність до узагальнень та застосування слів “завжди”, “ніколи”, “всі нормальні люди”, “жоден дурень”, “немає жодної людини, яка б...” тощо.

Слід пам’ятати, що гнів завжди призводить до “Ти-повідомлень”.

Тренер також пропонує звертати увагу на подібні “Ти-висловлювання” в словах інших людей – часто вони є способом спровокувати конфлікт, перевірити співрозмовника на стійкість до подібного втручання, формою реагування на якусь болісну ситуацію, спробою відштовхнути співрозмовника. У таких випадках слід переводити бесіду в площину “Я-повідомлень” (“Мені здається, що ти дуже ображений, що тобі погано”, “Коли я бачу, як ти кричиш, мені стає дуже прикро за тебе” тощо).

➔ 9. Вправа “Парафраз”

Мета вправи: сформувати навички переформулювання питань у взаємодії зі співрозмовником.

Час проведення: 20 хв.

Хід проведення:

Тренер пояснює групі, що іноді дитина сприймає питання як втручання в її особистий простір, як агресію, і тоді необхідною є навичка запитувати в оповідальній формі. Іноді не до кінця зрозуміло, чого хоче дитина, про що вона говорить, або дорослий не знає, що їй відповісти, але не може визнати це через страх втратити встановлений контакт. Тренер зазначає, що у таких випадках дуже корисним є застосування техніки парафразу – переформулювання власних думок та способу уточнення слів співрозмовника. Це дозволяє пом’якшити поставлене запитання. Наприклад, фразу “Це тебе дратує?” можна сформулювати “Мені здається, що така ситуація може дратувати, чи не так?”. Або “Як ти відчуваєшся?” – “Ситуація може викликати складні почуття, я правильно розумію?”. Тренер пояснює, що зазначені висловлювання підбадьорюють дитину до продовження розповіді, але не дратують її. Такий спосіб спілкування демонструє зацікавленість дорослого та дає дитині зрозуміти, що батьки усвідомлюють всю складність її стану.

Крім того, тренер підкреслює, що техніка парафразу дозволяє скласти чіткіше уявлення про предмет розмови, коли він недостатньо зрозумілий, перейти на глибший рівень усвідомлення проблеми. Наприклад, дитина каже: “Я ненавиджу йти до школи, самі знаєте чому?”. Відповідь дорослого (який не повністю розуміє, про що йдеться) може бути такою: “Так, це може бути складно для тебе, адже там таке відбувається”.

Після пояснень тренера учасники об'єднуються у групи, узгоджують тему для бесіди та відпрацьовують техніку парафразу. Той, хто слухає спочатку постійно ставить уточнюючі запитання, а потім переходить до переформулювання. Потім учасники міняються ролями.

Запитання для обговорення:

1. У чому допомагає парафраз?
2. Коли було простіше розповідати?
3. Коли співрозмовник виявився зацікавленим в темі бесіди?
4. Чому Вам так здалося?
5. Як парафраз можна застосувати вдома?

До уваги тренера!

Тренер може заздалегідь підготувати та надати учасникам теми для бесіди на кшталт: “Мій день”, “Моя улюблена книга”, “Неприємна ситуація, що трапилася минулого тижня”. Водночас, учасники й самі можуть визначити та узгодити бажану тему для спілкування; це допоможе їм додатково розвинути навички комунікативної компетентності та неагресивної поведінки

Наприклад, учасник говорить: “Я хочу розповісти про...”, після чого йде його/її розповідь на обрану тему.

➔ 10. Вправа “Впевнена, невпевнена, агресивна поведінка”

Мета вправи: навчитися розрізняти впевнену, невпевнену та агресивну поведінку.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: картки з коротким описом конфліктної ситуації (Додаток 2.10.5.)

Хід проведення:

Тренер може почати вправу з такого коментарю:

Буває так, що особа, не знаючи як поводитися в тій чи іншій ситуації, почувавши себе невпевнено, веде себе неприродно. Невпевненість в собі, у своїх словах та правильності власних дій може виявлятися в надмірній скутості, улесливості, намаганнях справити надто позитивне враження. Але можливий і інший варіант, який характеризується фразою: “Кращий спосіб захисту – це напад”, коли особа веде себе агресивно, не прислуховується до співрозмовника, а лише намагається “подолати” його, довести свою силу та правоту. І невпевнена поведінка, і агресивна поведінка є неконструктивними способами побудови бесіди та заважають розв'язати конфліктну (або неприємну) суитацію. Водночас, ми далеко не завжди можемо чітко визначити, яким саме чином ми поводилися в тій чи іншій ситуації.

Отже, запропонована вправа якраз і спрямована на те, щоб навчитися відрізняти невпевнені, агресивні і впевнені (асертивні) дії та виробити навички відповідної поведінки в різних ситуаціях – у спілкуванні як з дітьми, так і з дорослими.

На наступному етапі кожному учаснику тренер роздає по одній картці з описом конфліктної ситуації (Додаток 2.10.5) і пропонує продемонструвати впевнену, невпевнену та агресивну реакцію на події, а інші учасники мають вгадати, яка саме реакція була продемонстрована.

Запитання для обговорення:

1. Яку реакцію продемонструвати найважче? Чому? Яку найпростіше? Як це впливає на побудову стосунків з дітьми чи їх батьками?
2. За якими ознаками можна було визначити характер реакції? Які почуття викликала кожна з реакцій?
3. Чому важливо демонструвати впевнену реакцію? У чому вона допомагає?
4. Чому ця вправа є корисною?

➔ 11. Техніка акваріуму “Формування навичок соціально прийнятої поведінки”

Мета: надати уявлення щодо способів відпрацювання соціально прийнятної поведінки.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додатки 2.10.6., 2.10.7.

Хід проведення:

Тренер пропонує відпрацювати одну з навичок для того, щоб на прикладі побачити, як працює ця техніка (можна обрати нескладну навичку, наприклад, “висловлення компліменту”).

Тренер фіксує назву навички на аркуші для фліпчарту, після чого звертається до групи з пропозицією скласти перелік кроків, які потрібно зробити для того, щоб висловити комплімент, тобто для того, щоб реалізувати цю соціальну навичку. Відповіді учасників тренер також записує на аркуші для фліпчарту.

Орієнтовний перелік кроків може бути таким: вирішити, кому сказати комплімент? Подумати. → Придумати, що саме сказати? Зробити. → Яким чином сказати комплімент? Подумати. → Визначити місце і час. Зробити.

Далі заняття йде в такій послідовності:

1. Тренер наводить приклад впевненої поведінки, аналізує його, після чого просить навести приклади інших типів поведінки у цій ситуації, а також наслідки їх реалізації.
2. Пара тренерів демонструє навичку (розігрує скетч). Якщо тренер працює самостійно, то він заздалегідь домовляється про допомогу з одним з учасників, який стає другим актором.
3. Тренер мотивує учасників до висловлення компліментів, обговорюючи наслідки застосування або уникання цієї навички.
4. Тренер пропонує одному з найактивніших учасників стати першим актором, знайти собі пару – другого актора, поза тренінговою залом потренуватися у реалізації навички, а після цього продемонструвати скетч (сценку) з її застосуванням.
5. Поки актори готуються, тренер розподіляє між іншими учасниками обов’язки: спостерігати за головним актором, за другим актором, за дотриманням всіх етапів реалізації навички, за типом обраної поведінки.
6. Після демонстрації сценки учасники і тренер дають зворотний зв’язок. За бажанням акторів вони можуть повторити сценку.

У ході роботи тренер звертає увагу на те, що група вчиться не висловлювати компліменти, а застосовувати схему кроків. Важливо продумати все, що бажаєш зробити, а не робити спонтанно, під впливом емоцій – так, як чинять агресивні діти. Важливо навчити їх іншому способу поведінки, побудованому на обмірковуванні та прогнозуванні власної активності.

Запитання для обговорення:

1. *Хто раніше стикався з використанням цієї навички?*
2. *Як Ви кажете компліменти? Як це відбувається? Які складові реалізації цієї навички?*
3. *Що виграли від вибору асертивної поведінки? Що було б при виборі іншого варіанту? Що втратили? В яких ситуаціях потрібна ця навичка? Що ми втратимо, не застосовуючи цю навичку? Що сподобалось? Що можна було б зробити по-іншому?*
4. *Чи бажаєте Ви зіграти сценку знову? Які навички можна виробляти таким чином?*
5. *Які навички можна розвивати у дітей різного віку?*

До уваги тренера!

Наприкінці тренер має наголосити:

Контролюючи і керуючи поведінкою підлітка, слід ставити певну мету, якої він повинен досягти, і конкретні завдання, які він повинен виконувати. Чим більш зрозумілими і прогнозованими стануть ці завдання, тим менш імовірними у відповідь стануть прояви агресії та інші негативні поведінкові реакції.

Рекомендується замість обтяжливого розпорядку дня скласти і вивісити на видному місці список дій або обов'язків, і визначити, що це як гра з навчання самоконтролю, або "як бути дорослим" (приклад – Додаток 2.10.7.). Дитина бере участь у плануванні, складанні схеми винагород в балах, з їх накопиченням та визначенням заохочень за певні суми балів. При демонстрації негативної поведінки і невиконанні обов'язків встановлюються чіткі умови покарань. Остаточним покаранням може бути тайм-аут або повне позбавлення привілеїв.

Всіх родичів необхідно переконати співпрацювати у здійсненні програми. Всім слід бути терпимими, оскільки дитині важко, і вона спочатку тестує наміри дорослих, потураючи своїм забаганкам перед вивченням самоконтролю, тому прийомним батькам (батькам-вихователям) необхідно підтримувати один одного. Згодом поведінка підлітка поліпшиться, і батькам треба буде продовжити розвивати політику співпраці та неодмінно хвалити підлітка при зрушеннях його поведінки до співпраці. При цьому самим батькам необхідно бути зразком для наслідування.

➔ Поняття та різновиди “відхиляючої поведінки” (девіантної поведінки)

“Відхиляючою (девіантною) поведінкою називають поведінку, що відхиляється від норми, є нестандартною. Вона завжди пов’язана з якою-небудь невідповідністю людських вчинків, дій, видів діяльності, розповсюдженим у суспільстві або групах нормам, правилам поведінки, ідеям, стереотипам, очікуванням, установкам, цінностям.

Психологічна характеристика основних видів девіантної поведінки:

- Агресивна поведінка;
- Делінквентна поведінка;
- Адиктивна (залежна) поведінка. Феномен співузалежнення;
- Суїцидальна поведінка. Вікові особливості суїцидальної поведінки

Агресивна поведінка

Агресія розглядається як будь-яка форма поведінки, спрямована на образу чи завдання шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного відношення. Агресія (від латинського “agressio” – напад, приступ) – це мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, що спричиняє їм фізичну та психологічну (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості тощо) шкоду. Агресія може бути спрямована не тільки на людину, а й на тварин, а також на неживі об’єкти. *Агресивність* – це властивість особистості, що виражається в готовності до агресії. Якщо агресія – це дія, то агресивність – це готовність до вчинення таких дій. Тобто, агресивність можна визначити як особистісну характеристику, набуту та зафіксовану в процесі розвитку особистості на основі соціального навчання, яка полягає в агресивних реакціях на різного роду подразники.

Інтенсивність та неадекватність поведінкових реакцій залежить від попереднього досвіду, культурних норм та стандартів, від реактивності нервової системи, сили та рівноваги нервових процесів, а також від сприйняття та інтерпретації різних подразників, які здатні викликати агресію, тощо. Причини появи агресії у дітей можуть бути різноманітними. Виникненню агресивних якостей сприяють деякі соматичні захворювання чи захворювання головного мозку. Слід відмітити, що величезну роль відіграє виховання в родині, причому з перших днів життя дитини. Соціолог М. Мід довела, що у тих випадках, коли дитину різко відлучають від годування материнським молоком і спілкування з матір’ю зводиться до мінімуму, у дітей формуються такі якості як тривожність, підозрілість, жорстокість, агресивність, егоїзм. І навпаки, коли у спілкуванні з дитиною присутня м’якість, дитина відчуває турботу та увагу, відповідні якості не формуються.

На формування агресивної поведінки великий вплив має характер покарань, які зазвичай застосовують батьки у відповідь на прояви гніву своєї дитини. В таких ситуаціях можуть бути використані два полярних методи впливу: або поблажливість, або строгість. Як це не парадоксально, агресивні діти однаково часто зустрічаються і у занадто добрих батьків, і у надмірно сурових.

Дослідження показали, що батьки, які різко прагнуть припинити агресивність у своїх дітей, всупереч своїм очікуванням, не усувають цю якість, а навпаки, закріплюють її, розвиваючи у свого сина чи доньки надмірну агресивність, яка буде проявлятися навіть у зрілі роки. Оскільки всім відомо, що зло породжує лише зло, а агресія – агресію.

Якщо ж батьки не звертають увагу на агресивні реакції своєї дитини, відповідно вона дуже швидко починає вважати, що така поведінка дозволена. Таким чином, поодинокі спалахи гніву непомітно переростають у звичку діяти агресивно. Тільки ті батьки, які вміють знаходити розумний компроміс, “золоту середину”, можуть навчити своїх дітей справлятися з агресією.

Таким чином, дослідження дозволяють стверджувати, що вплив батька та матері на агресивність у дітей пов'язаний з різними факторами. Так, батьки агресивних дітей характеризуються значною агресивністю по відношенню до оточуючих (родичів чи інших), часто застосовують фізичні покарання по відношенню до дітей.

Делінквентна поведінка

Делінквентна поведінка – це дії конкретної людини, які відхиляються від встановлених законів у даному суспільстві, загрожують благополуччю інших людей або соціальному порядку та за які, в особливо важких випадках, може накладатися покарання згідно статей цивільного й кримінального кодексів.

До протиправних дій відносять проступки (провини), правопорушення та злочини.

Серед типових проступків виокремлюють лихослів'я, систематичне порушення дисципліни в школі, бійки з однолітками, бешкетування (наприклад, кидання з балкону в перехожих різних предметів; дзвінки по телефону до незнайомих осіб).

Правопорушення – це порушення адміністративних та правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, здрисництво, хуліганство.

Злочин – протиправне, суспільно небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права (згвалтування, вбивство, нанесення тяжких тілесних пошкоджень).

Адиктивна (залежна) поведінка

Адиктивна (залежна) поведінка (*адиктивна* з англ. addiction – схильність, згубна звичка) – це одна із форм девіантної поведінки особистості, тобто аутодеструктивна поведінка, яка пов'язана із залежністю від якої-небудь речовини з метою зміни психічного стану.

Об'єктами залежності є:

- психоактивні речовини (легальні та нелегальні наркотики, сюди входить і алкоголь);
- їжа;
- ігри;
- секс;
- релігійні культи.

Форми адиктивної поведінки:

- хімічна залежність (паління, алкоголізм, токсикоманія, наркоманія, залежність від ліків);
- порушення харчування (анорексія (голодання), булімія (переїдання));
- гемблінг (ігрова залежність: комп'ютерна, азартні ігри);
- сексуальні адикції (зоофілія, фетишизм, педофілія, вуайеризм, садомазохізм, ексгібіціонізм, некрофілія, трансвестизм);
- релігійна деструктивна поведінка (релігійний фанатазм, входження в секту).

Формування адиктивної поведінки починається із *адиктивної установки* (сукупності когнітивних, емоційних та поведінкових особливостей, які викликають адиктивне відношення до життя).

Адиктивна установка виявляється:

- у появі переоціненого емоційного відношення до об'єкту адикції (наприклад, хвилювання про те, щоб був постійний запас цигарок);
- формуванні так званого “*магічного мислення*” (фантазії про власну могутність або могутність наркотику) і “*мислення по бажанню*”, в результаті чого знижується критичність до негативних наслідків адиктивної поведінки;
- розвивається *недовіра до тих, хто намагається надати допомогу*;
- адиктивна установка призводить до того, що *об'єкт залежності* стає метою існування, а *вживання* – способом життя. Тобто життєвий простір звужується до ситуації отримання об'єкта.

Суїцидальна поведінка.

Вікові особливості суїцидальної поведінки

Одним із різновидів агресивної поведінки є *аутоагресія*, яка проявляється в *суїцидальних демонстративних намірах та істинному суїциді*. Амбрумова А.Г. вважає, що суїцидальна поведінка – це весь комплекс думок, намірів та дій, які пов’язані із суїцидом і є результатом соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах переживання мікросоціального конфлікту. Ситуація конфлікту призводить до суїцидальних дій за наявності трьох факторів: 1) соціокультурних особливостей особистості, таких як особистісна тривожність, фрустраційна толерантність; 2) негативного сприйняття оточуючих, відсутності усвідомленого прагнення до життя; 3) несприятливого соціального оточення. Як правило, наявність несприятливого соціального оточення є основною причиною, яка спонукає підлітка до здійснення суїцидальних дій. Аналіз причин суїциду з цієї точки зору дозволяє згрупувати їх навколо трьох основних факторів: 1) взаємовідносини з батьками, ступінь розуміння ними своїх дітей, співпереживання, нормативність відносин; 2) проблеми в школі, пов’язані з особистістю вчителя, соціометричним статусом у класі і особистісним відношенням до успішності та факторів життєвих перспектив; 3) взаємовідносини з ровесниками, друзями та представниками протилежної статі. Як правило, психологічний сенс суїциду найчастіше полягає у відреагуванні, знятті афективного напруження, залишенні тяжкої життєвої ситуації. Коли здійснюється спроба суїциду демонстративного характеру, агресія підлітка спрямована зовні: помститися, зашкодити, змусити кого-небудь страждати, повернути до відповідальності тощо. Серед підлітків із суїцидальними спробами переважають особи з пограничними станами, розладами нервової системи, ситуаційними реакціями. При цьому дійсне бажання смерті відсутнє. У випадках завершених суїцидів переважає агресія проти власного “Я”. Бажання вмерти, піти із життя пов’язано із втратою життєвого сенсу, протестом, бажанням уникнути страждань, самопокарань.

Додаток 2.10.2.

➔ Роль та значення правил сім'ї у вихованні дітей

Правила сім'ї – це домовленість між дітьми та вихователем із врахуванням думки всіх сторін. Правила роботи дитячого колективу необхідні для того, щоб створити мікросередовище, “суспільство”, в якому кожна дитина буде почувати себе безпечно. Їй буде комфортно жити, навчатися, працювати, співвідносити власний світогляд з поглядами інших, розв'язувати та запобігати конфліктам, розв'язувати проблеми, створювати спільні плани та організовувати спільну діяльність. Наявність правил дозволяє створити спільноту, де кожна особа є цінною, має певний обсяг прав та обов'язків перед собою та іншими.

Чіткі та зрозумілі правила, які узгоджені та затверджені кожним членом сім'ї допомагають налагодженню плідної співпраці з дітьми та, зокрема, сприяють попередженню проявам насильства, агресії, жорстокості, ризикованої поведінки та правопорушень. Важливо, щоб правила сім'ї розповсюджувалися не тільки на дітей, а й на дорослих. Серйозне ставлення дорослих до цих внутрішніх правил допоможе зробити їх реальними та дієвими.

Першочерговим завданням правил є забезпечення базових потреб дітей з врахуванням потреб дорослих, так щоб сім'я відчувалася як безпечне та передбачуване місце, де можна нормально жити, навчатися і знаходити друзів. Потрібно, щоб правила розробляли та приймали під час загального обговорення представники всіх груп, на які вони будуть розповсюджуватися: прийомні діти (вихованці), біологічні діти, дорослі члени сім'ї.

Чим менше правил, тим краще.

Кожне правило має бути **коротким, чітко сформульованим і зрозумілим**. Дорослий може сам запропонувати кілька правил, наприклад, не ображати молодших та слабкіших, берегти майно тощо. Кожне правило обговорюють з огляду на причини його виникнення, його важливість та наслідки, до яких може привести його недотримання або нехтування ним (головний – брак безпеки).

Як мінімум, правила мають врегульовувати такі питання:

- можливість кожного/кожної бути вислуханими;
- побутові правила та основні правила поведінки вдома;
- часові права та обмеження (час повернення додому для різного віку, час вкладання у ліжку, час підйому тощо);
- запобігання насильству та жорсткому поводженню (наприклад, повна заборона проявів насильства, розв'язання міжособистісних конфліктів за допомогою переговорів у присутності дорослого);
- процедура прийняття спільних рішень та вирішення проблем.

Особливо варто звертати увагу на **зрозумілість показників** дотримання чи порушення кожного правила. Слід **уникати абстрактних правил** із суб'єктивним тлумаченням (таких, наприклад, як: “добре себе вести”, “гарно поводитися”, “вести себе як справжня людина”; краще сформулювати так: “поводитися чемно, ввічливо вітатися та прощатися”, “не застосовувати нецензурну лайку”, “вкладатися спати не пізніше 22.00” тощо).

Правила діятимуть лише тоді, коли буде **чітка система заохочень та нагород** за виконання правил та **система санкцій за їх порушення**. Метою визначення санкцій має бути не покарання чи загроза, а привертання уваги до правила, наполягання на його виконанні. Санкції мають бути визначені одночасно з правилами так, щоб дитина знала, що її очікує. Санкції мають бути чутливими, але такими, що відповідають тяжкості вчинку, але ними не мають бути навчальні заняття чи читання. Наприклад, санкції за запізнення та бійку мають бути різними. Бажано, щоб діти самі визначили санкції за порушення кожного правила та погодилися з ними.

Щодо винагороди, то вона має відповідати віку та можливостям дитини. Так, дитина п'яти років (або та, яка тільки-но потрапила до сім'ї) може отримати винагороду за те, що один раз прибрала свої іграшки, а підліток (який вже кілька років виховується в родині) може отримати винагороду, коли прибирає свої речі цілий тиждень.

Правила слід записати на аркуші ватману або навіть зробити “стінгазету” та розмістити у зручному для читання місці (на стіні в кухні або в коридорі, чи у вітальні). Можна також зробити пам'ятку (наприклад, роздрукувати) для кожної дитини та вклеїти її у щоденник. Якщо діти малі або погано читають, правила можна відтворити у вигляді схематичних малюнків, піктограм.

Правила мають бути підписані всіма особами, на які вони розповсюджуються.

Додаток 2.10.3.

→ Контроль гнівливості

Гнів – одна з базових природних емоцій (така як страх, радість, сум та деякі інші), і, як всі вони, має велике значення для еволюційного розвитку людини як частини тваринного світу. Гнів – це знак значного незадоволення ситуацією, сигнал того, що певна значуща потреба особи виявилася незадоволеною, і ця емоція спонукає людину продовжувати свої намагання досягти позитивного результату. При цьому зазвичай особа намагається залучити інших до того, щоб задовольнити актуальну потребу – так відбувається ще з раннього дитинства, коли голодна дитина настирливо кричить, домагаючись їжі від батьків, а отримавши її, заспокоюється. Таким самим чином, гнів для дорослого – це не лише спосіб висловити своє невдоволення, а й егоцентрична спроба примусити когось з оточення виконати його бажання.

Гнів призводить до емоційного збудження, активізації психічної енергії, допомагає сконцентрувати їх в напрямку досягнення поставленої мети.

На жаль, дуже часто це призводить до деструктивних наслідків, коли початкова проблема забувається, і основною метою стає позбавлення від емоційного збудження за будь-яку ціну – і це може бути крик, бійка, нищення предметів та речей, інші прояви агресії. Мало того, гнів та його прояви залежать не від ситуації, а від того, яким чином ми самі на неї реагуємо.

Отже, дуже важливо вміти контролювати свій гнів. Нестача такого вміння може призвести до сумних наслідків: від нищівних дій особи, яка не може стриматись, до тяжкої хвороби людини, яка надмірно стримується, не знаходячи способу позбутися негативної психічної енергії.

Головне, що слід пам'ятати – гнів виникає тоді, коли ми суб'єктивно оцінюємо чиюсь поведінку, виходячи не з об'єктивних вимог ситуацій, а з власних егоцентричних прагнень. Так дитина може гніватися на батьків, які відмовляються купувати їй цукерки через те, що в малюка сильна алергія на шоколад.

Крім того, варто пам'ятати, що, гніваючись, ми втрачаємо контроль над собою і дозволяємо іншим людям маніпулювати нашими почуттями та емоціями. Стримуючись, ми беремо контроль за власним життям та поведінкою на себе, не дозволяючи іншим чіпати наші больові зони.

Слід віднайти так звані спонукачі – зовнішні та внутрішньопсихічні чинники, які викликають гнів. Зрозуміло, що спонукачі мають індивідуальний характер (хоча можуть і перетинатися). Необхідно також навчитися розпізнавати сигнали власного організму та психіки, які передують наближенню спалаху люті (наприклад, напруження м'язів, стискання кулаків чи зубів, прилив крові до лица, тремтіння долонь тощо).

Для того, щоб опанувати свій гнів важливо:

- створити та навчитися застосовувати нагадування як спосіб самоконтролю та стримування (зокрема, запуск внутрішнього діалогу з фразами на кшталт “вгамуйся”, “візьми себе в руки”, “спокійніше” тощо);
- застосовувати редуктори – техніка, що слугує зниженню афективної збудженості та сили гніву (глибоке дихання, рахування з кінця, уявлення спокійного пейзажу тощо);
- використовувати самоаналіз, оцінювання власних дій та самохвалення для закріплення навичок стримування люті та гніву (особа визначає, наскільки добре вона виконала всі необхідні заходи, і якої винагороди вона варта за вдале виконання всіх дій).

Це можна зробити, наприклад, попросивши дитину в присутності інших членів сім'ї, в доброзичливій обстановці згадати останній випадок, коли в неї стався спалах гніву. Дитина має назвати:

- спонукачі, які викликали гнів;
- сигнали, завдяки яким стало зрозуміло, що підступає гнів;

- редуктор – спосіб, за допомогою якого гнів було притримано, та результат притримання;
- нагадування – форма та зміст внутрішнього діалогу;
- оцінку успішності контролю за гнівливістю;
- соціальну навичку, яку було застосовано в описаній ситуації;
- спосіб, в який учасник нагородив себе за успішний самоконтроль.

Далі члени сім'ї надають зворотний зв'язок, наголошуючи на тому, що їм сподобалося, а що вони б зробили інакше. Важливим аспектом є те, що основну допомогу надають інші члени сім'ї (бажано, діти) – дорослий лише керує процесом.

Такі обговорення можуть бути регулярними й занесеними в правила, причому всі члени сім'ї можуть отримати завдання фіксувати випадки власного гніву та припрацьовувати контроль над його проявами [9, С. 175 – 177].

Додаток 2.10.4.

➔ Особливості застосування “Я-повідомлень”

У конфліктній ситуації, коли людина переживає сильні негативні емоції, виникають проблеми з адекватним вираженням своїх почуттів. Одним з ефективних способів розв’язання цієї проблеми є усвідомлення своїх почуттів та здатність сказати про них своєму партнеру. Саме цей спосіб самовираження і називається “Я-повідомлення”.

“Я-повідомлення” – це усвідомлення та проголошення власного стану, викликаного ситуацією, що сталася. Використання під час спілкування “Я-повідомлення” допомагає висловити свої відчуття, не принижуючи іншу людину (порівняйте: “Ти знову прийшов додому об 11-й вечора?!” та “Я дуже хвилююся, коли ти приходиш додому об 11-й вечора!”).

“Я-повідомлення” – це визначення почуттів, які Ви переживаєте у неприємній ситуації, формулювання проблеми з цього приводу (“Вибач, але я відчуваю роздратованість, коли ти це говориш...”, “Коли я чую такі твої слова, я навіть не знаю, що сказати, настільки я розгублена”). Фактично, Ви зазначаєте: мої негативні почуття – це моя проблема, яка виникла внаслідок неприємної ситуації. Отже, Ви підтверджуєте, що хочете цю проблему розв’язати, розібравшись в ситуації.

“Я-повідомлення” конструктивно змінює не лише Ваше особисте ставлення до проблемної ситуації, а й ставлення Вашого співрозмовника. Ваше щире висловлювання своїх почуттів з позиції усвідомлення власної відповідальності за те, що з Вами відбувається, не може нікого образити чи викликати агресію, а, навпаки, спонукає співрозмовника замислитись над правильністю його/її вчинку.

“Я-повідомлення” передбачає не лише проговорювання свого емоційного стану, а й визначення умов та причин, що викликали таку ситуацію.

Орієнтовна схема “Я-повідомлення”:

1. опис ситуації, яка викликала напруженість (“Коли я бачу, що ти ...”, “Коли це відбувається ...”, “Коли я стикаюсь з такою ситуацією ...”);
2. точне визначення власних почуттів у певній ситуації (“Я відчуваю...”, “Мене дуже лякає і дратує, коли ти приходиш надто пізно, не попереджаючи про запізнення”, “У мене виникла проблема через, те що я вчасно не отримала (отримав) документи, які ти мав/мала передати, і це мене засмучує”);
3. побажання до зміни такої ситуації (“Я прошу тебе не запізнюватися або, принаймні, попереджати про запізнення, інакше я не зможу тебе відпустити на дискотеку або буду їздити з тобою”, “Я буду вдячний тобі, якщо виконуватимеш свої обіцянки та слідкуватимеш за часом”) [9, С. 135].

Додаток 2.10.5.

➔ Приклади ситуацій

- Ви сидите в кафе та очікуєте на знайомих. До Вас підходить людина, яка вам неприємна, та наполягає на знайомстві з Вами. Ви не хочете спілкуватись з цією особою, а тому кажете...
- На перерві Ви збираєтесь зателефонувати у справах, а колега просить дозволити зробити короткий терміновий дзвінок. Ви погоджуєтесь, після чого чуєте, що розмова, яка затягнулася, вже перейшла на обговорення пліток та особистих знайомих колеги. Ви обурюєтесь і...
- Директор школи викликає Вас та повідомляє, що Ваша дитина постійно “забуває” зробити домашнє завдання, і що вона, вочевидь, має бути переведена до іншої школи. Ви роздратовані несправедливістю та...
- Під час батьківських зборів кілька осіб починають звинувачувати Вас в тому, що через Вашу дитину неможливо організувати роботу з дітьми, висловлюють необґрунтовані, на Ваш погляд, претензії. У відповідь Ви...
- Дитина біжить Вам назустріч, зіштовхується з Вами та болісно штовхає. У відповідь Ви...
- Вам доручено зібрати з батьків гроші на черговий шкільний захід. Батьки незадоволені та висловлюють свої претензії особисто Вам. У відповідь Ви...
- До Вашого класу переводять “важкого” учня, який є племінником досить поважної особи. Вас попереджають, що до нього треба ставитися “особливим чином”, незважаючи на всі його витівки. Ви нічого не можете вдіяти, але вважаєте за необхідне...
- Через непередбачені обставини Вам треба залишити дім і дітей на кілька годин. Ви звертаєтесь до родичів із проханням замінити Вас. Вони відмовляють, посилаючись на різні обставини, і коли останній з “кандидатів” також знаходить причину для відмови, Ви не витримуєте і...

Додаток 2.10.6.

➔ 50 навичок і вмінь соціально прийнятної поведінки

Виховання дитини означає, зокрема, вироблення в неї низки навичок соціально прийнятної поведінки. У дитини, яка виховується в благополучній родині від самого народження, цей процес відбувається нібито мимоволі, непомітно, “сам собою”. Якщо дитина зростає в несприятливих умовах, то вироблення позитивних соціальних навичок гальмується або взагалі не відбувається. Нижче наведено перелік п’ятдесяти основних соціальних навичок, які характеризують соціально адаптовану людину, і які мають бути сформовані – часто з нуля – в прийомних дітей, дітей-вихованців.

Цей список надано, зокрема, для спрощення напрацювання правил (тема 2.10), для відпрацювання вміння ставити та досягати мету (тема 4.3) та і, взагалі, як пам’ятка для прийомних батьків та батьків-вихователів. Отже, перелік [9, С. 170 – 174.]:

Група 1. Базові соціальні навички та вміння	Група 2. Просунуті соціальні навички та вміння
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Слухання ▪ Початок розмови (вступ у бесіду) ▪ Ведення бесіди ▪ Вміння ставити питання ▪ Навичка дякувати (говорити “Дякую”) ▪ Навичка представляти ▪ Навичка представляти іншу людину ▪ Навичка говорити компліменти 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Вміння звертатися по допомогу* ▪ Спільна діяльність у колективі ▪ Вміння радити та радитись* ▪ Виконання прохань ▪ Вибачення ▪ Зміна переконань інших*
Група 3. Емоційний компонент	Група 4. Протизаги агресії
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Вміння визначати власні почуття та розбиратися в них* ▪ Вміння проявляти власні почуття* ▪ Розуміння почуттів іншої особи, емпатійні навички** ▪ Взаємодія з чужою злістю** ▪ Вміння виявляти симпатію (любов)** ▪ Взаємодія з власним страхом (страхами) ▪ Вміння схвалювати себе та свої вчинки й діставати від цього задоволення 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Вміння досягати згоди, пропонувати примирення ▪ Вміння ділитися ▪ Вміння допомагати іншим** ▪ Вміння вести переговори ▪ Практика самоконтролю* ▪ Захист та охорона своїх прав* ▪ Асертивна реакція на знущання* ▪ Вміння уникати виникнення конфліктних ситуацій з іншими людьми* ▪ Вміння уникати бійок та фізичної агресії**
Група 5. Навички та вміння щодо контролю за стресом	Група 6. Навички планування
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Вміння скаржитися** ▪ Відповідь на скаргу ▪ Поведінка під час гри ▪ Подолання сором’язливості* ▪ Вміння впоратися з ігноруванням з боку оточення* ▪ Захист друга ▪ Реакція на вмовляння ▪ Реакція на невдачу** ▪ Вміння впоратися з неправдивою та/або дискусійною інформацією ▪ Вміння впоратися з обвинуваченням** ▪ Підготовка до важкої розмови** ▪ Поведінка в умовах групового тиску** 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Рішення про здійснення тих чи інших вчинків ▪ З’ясування причин та витоків виникнення проблеми ▪ Постановка цілей ▪ Оцінка власних можливостей ▪ Збір інформації ▪ Класифікація проблем відповідно до рівня складності їхнього розв’язання ▪ Прийняття рішення та вибір способу поведінки* ▪ Зосередженість на цілі

* – навички, які необхідно розвивати в споживачів психоактивних речовини (алкоголь, наркотики тощо).

** – навички, які мають особливе значення для агресивних дітей.

➔ Формування соціальних навичок: крок за кроком (пам'ятка для дитини)

■ 1. Звернення по допомогу

1. Сформулюй суть проблеми.
2. Виріши, чи потрібна тобі допомога.
3. Подумай, хто міг би тобі допомогти і вибери найкращого кандидата.
4. Розкажи цій людині про свою проблему і попроси допомогти тобі.

■ 2. Порада

1. Виріши, що необхідно зробити.
2. Подумай, хто міг би тобі допомогти і вибери найкращого кандидата.
3. Попроси його, зробити те, що ти хочеш.
4. Запитай, чи знає він, як це зробити.
5. Зміни або повтори свої поради якщо це необхідно.

Це може бути щоденне заняття або послуга. Підкажи цій людині, як справитися з завданням, якщо воно дуже складне. Це вміння допомагає об'єднати людей для реалізації конкретних цілей і вимагає ретельного обдумування розділення обов'язків.

■ 3. Переконання інших

1. Виріши, чи хочеш ти кого-небудь переконати.
2. Скажи кому-небудь про це.
3. Запитай, що ця людина думає з цього приводу.
4. Поясни, чому ти думаєш, що твоя ідея хороша.
5. Попроси, щоб людина спочатку обдумала сказане, а потім обрала рішення.

Це може бути реалізація чогось по-твоєму, вихід кудись, зміна чогось або оцінка задумів. Сконцентруй увагу і на суті задуму, і на почуттях, з ним зв'язаних. Необхідно уважно слухати. Перевір рішення, прийняте іншою людиною пізніше.

■ 4. Визначення своїх почуттів

1. Відчуй, що відбувається в твоєму тілі, це допоможе тобі зрозуміти власні почуття.
2. Подумай, що викликає такі почуття.
3. Подумай, як можна назвати такі почуття.

Деякі сигнали – це почервоніння, непритомність від нервових зривів, судоми м'язів тощо. Сконцентруй увагу на зовнішніх подіях, таких як бійка, сюрприз тощо. Можливо, ти виявиш: гнів, страх, тривогу, щастя, смуток, розчарування, збентеження, збудження, занепокоєння і т.д.

■ 5. Виявлення власних почуттів

1. Прислухайся до того, що відбувається в твоєму тілі.
2. Проаналізуй привід до такого самопочуття.
3. Визнач це почуття.
4. Подумай про різні способи вияву своїх почуттів і вибери якнайкращий.
5. Вияви свої почуття.

■ 6. Взаємодія з чужою злістю

1. Слухай, що говорить роздратована людина.
2. Спробуй зрозуміти слова і емоції такої людини.
3. Подумай, чи можеш ти що-небудь зробити, щоб справитися з такою ситуацією.
4. Якщо можеш, то впорайся зі злістю цієї людини.

Не перебивай, поведься спокійно. Став питання, якщо чогось не розумієш, повторюй. Подумай про способи розв'язання проблеми, що виникла. Можливо, слід вислухати, виявити співчуття або зробити що-небудь, щоб знизити значущість проблеми.

7. Уміння впоратися зі страхом

1. Подумай, чи відчуваєш ти страх.
2. Подумай, чого ти боїшся.
3. Оціни, чи обґрунтований твій страх.
4. Скористайся цими підказками, щоб зменшити свій страх.

Подумай про альтернативні можливості і вибери найбільш реальну. Чи є справжньою загрозою те, що викликає страх? Можеш перевірити це, питаючи кого-небудь або збираючи інформацію. Можеш поговорити з кимось, “відіграти сценку”, прагнучи поетапно розв’язати проблему.

8. Практика самоконтролю

1. Відчуй, що відбувається в твоєму тілі, щоб дізнатися, наскільки ти близько від втрати контролю.
2. Визнач, чому ти себе так відчуваєш.
3. Продумай способи, що дозволяють тобі повернути контроль над собою.
4. Вибери якнайкращий спосіб самоконтролю і застосуй його.

9. Захист власних прав

1. Зверни увагу на те, що відбувається в твоєму тілі, – це допоможе тобі визначити, чи дійсно ти відчуваєш незадоволення і прагнеш захистити себе.
2. Подумай, що могло викликати твоє незадоволення.
3. Подумай про способи, які можна застосувати на захист своїх прав і вибери один з них.
4. Захищай свої права способом, який є доречним в ситуації (але без застосування насильства).

10. Реакція на глузування

1. Оціни, чи глузує хтось з тебе.
2. Подумай, як можна з цим справитися.
3. Вибери найкращий спосіб і зроби так.

Чи намагаються інші жартувати з тобою або розпускати плітки про тебе? Прийми це легко з посмішкою, пожартуй, проігноруй. Коли це можливо, уникай вчинків, які тільки розпалюють агресію, краще піди [9, С. 170 – 174.].

(Повний список розміщено у електронних додатках до даної теми).

Додаток 2.10.7.

 Схема набору балів

Поведінка, за яку можна заробити бали	Бали, які можна заробити
Застелити ліжко і о 8.00 вийти до школи	1 бал
Відвідувати кожний урок і просити вчителя розписуватися в щоденнику	1 бал за кожний урок, максимум 8
Відповідати на кожному уроці	Бали залежно від оцінок
Виконувати домашнє завдання	Від 1 до 10 балів
Виконувати щодня роботу (прибирати, мити посуд, виносити сміття)	Від 1 до 4 балів за кожний вид роботи
Вчасно приходити додому	1 бал
Вчасно лягати спати	1 бал
Реагувати на прохання і критику, не висловлюючи невдоволення і не встановлюючи обмежень	2 бали
Пропонувати допомогу батькам	2 бали
Тайм-аут замість демонстрації агресії	2 бали
Вибачення за порушення правил	2 бали
Прояви уваги до батьків, братів, сестер, бабусь, дідусів	2 бали і вище
Обмін балів на привілеї і згода зі штрафом без суперечки	2 бали

Література:

1. Бугайова Н.М. Психологічні закономірності розвитку адикцій в онтогенезі [Електронний документ] – 2007 – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/778/94/>
2. Голик А.Н. Социальная психиатрия сиротства. – М. 2000. – Лаборатория базовых знаний. – 192 с.
3. Защита детей от насилия и жестокого обращения. Рабочая книга / Под ред. Е.Н. Волковой, Т.Н. Балашовой. – Н. Новгород: Папирус, 2004.
4. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений / Елена Валерьевна Змановская. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр “Академия”, 2006. – 328 с.
5. Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2006. – 328 с.
6. Комплексна реабілітація дитини: стратегія, технології, перспективи / Редкол.: С.О. Новік (голова), І.Г. Єрмаков, Л.І. Немоловська та ін. – К.: Студія сучасної соціальної реклами, 2003. – 190 с.
7. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья. – М.: Генезис, 2006. – 368 с.
8. Особливості сімейної ситуації девіантних підлітків [Електронний документ] // Профілактика поширення наркозалежності серед молоді: Навчально-методичний посібник / Під ред. В. Бурлаки. - К.: Герб, 2008. – Режим доступу: <http://www.psychiatry.ua/books/youth/paper6.htm#521>
9. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / Авт.: Журавель Т.В., Кочемировська О.О., Ясенівська М.Е. / За заг. ред. Безпалько О.В. – К.: ТОВ “К.І.С.”, 2010. – 242 с.
10. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека. – СПб.: Речь, 2006. – 365 с.
11. Романовська Д., Куцак Ю. Організація психологічної роботи щодо запобігання самогубств у шкільному середовищі // Організація діяльності практичних психологів у закладах освіти (Матеріали науково-практичного семінару) – Полтава: Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського, Обласний центр практичної психології та соціальної роботи, 2010.
12. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи: Книга для педагогов и родителей. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 272 с.
13. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. – М.: Академический Проект; Трикста, 2005. – 336 с. – (Психологические технологии).

Тема 2.11. Психічна травматизація дітей як наслідок впливу несприятливих умов соціалізації

Поняття психічної травми. Причини та види травмуючих подій. Фактори, які впливають на наслідки травми. Закономірні етапи реакції на травму. Вікові особливості реакції на травму у дітей. Специфіка допомоги психотравмованим дітям.

Мета: визначити зміст поняття і процесу “психічна травма” та розглянути роль прийомних батьків, батьків-вихователів в процесі взаємодії та виховання дитини, яка мала досвід переживання психотравмуючих подій.

Завдання:

- розкрити зміст поняття “психічна травма”, охарактеризувати причини та види травмуючих подій;
- розглянути наслідки травми та фактори, які впливають на них;
- визначити чинники, які обумовлюють потреби людини, та розглянути класифікацію потреб;
- актуалізувати власний досвід учасників та підвищити рівень обізнаності батьків щодо вікових особливостей реакцій на травму у дітей;
- виокремити та проаналізувати шляхи допомоги психотравмованим дітям; визначити роль прийомних батьків, батьків-вихователів в процесі підтримки та допомоги дітям, які перебувають в процесі чи після переживання психотравмуючих подій.

Головні ідеї:

- психічна травма – це психічний і фізіологічний процес, який виникає внаслідок впливу на людину події, яка несе об’єктивну або суб’єктивну загрозу фізичної, психічної цілісності для неї самої або для її оточення (особливо найближчого);
- психічну травму слід розглядати як процес і вивчати даний процес необхідно в динаміці, починаючи з травмуючої події і до віддалених її наслідків;
- в дитячому та підлітковому віці має значення не стільки гостра травма, скільки хронічна психотравматизація, оскільки в цей період психіка має слабку та незрілу нервово-психічну організацію, що породжує відповідну вразливість по відношенню до несприятливих впливів середовища;
- прийомним батькам та батькам-вихователям відводиться провідна роль в організації допомоги та створенні безпечних умов підтримки для дитини, яка перебуває в стані переживання психотравмуючих подій.

Загальна тривалість: 4 год. 35 хв.

План проведення

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Психічна травма: причини, види та наслідки (1 год. 35 хв.)				
1.	“Психічна травма – це ...”	Індивідуальна робота Обговорення в групі	15 хв.	Аркуші паперу А4 та ручки для кожного учасника
2.	Поняття психічної травми. Види травмуючих подій	Інформаційне повідомлення Робота в групах	50 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.11.1.
3.	Наслідки травми та фактори, які впливають на неї	Інформаційне повідомлення Групова робота	30 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.11.2.
Сесія II. Реакція на травму у дітей: етапи, вікові та індивідуальні аспекти (1 год. 40 хв.)				
4.	Етапи реакції на травму	Інформаційне повідомлення	40 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.11.3.
5.	Вікові особливості реакції на травму у дітей та необхідна допомога	Робота в групах	1 год. 20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.11.4.
Сесія III. Комплексна та системна допомога психотравмованим дітям (45 хв.)				
6.	Допомога психотравмованим дітям	Інформаційне повідомлення	45 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.11.5.

Глосарій до теми:

Психічна травма (психотравма) – це психологічно тяжка, травмуюча подія, яка викликає глибокі переживання, з якими важко справитися, та розвиток певних хворобливих симптомів.

Стрес – це стан психічної напруги, який виникає у людини в процесі діяльності в найбільш складних, важких умовах повсякденного життя та при особливих обставинах.

Криза (від грец. crisis – рішення, поворотний пункт) – характеризує стан, який породжується проблемою, що постала перед індивідом, якої він не може уникнути, і яку він не може розв'язати за короткий час і звичним способом. Життєва криза – це поворотний пункт життєвого шляху, який виникає в ситуації неможливості реалізації життєвого замислу.

Кризова ситуація – це ситуація, в якій людина зіштовхується з перешкодами в реалізації важливих життєвих цілей і не може справитись з даною ситуацією за допомогою звичних засобів.

Переживання – це особлива емоційна діяльність великої напруги та продуктивності, яка сприяє перебудові внутрішнього світу особистості та набуттю необхідної рівноваги.

Страждання – це сукупність надмірно неприємних, тяжких або болісних відчуттів, під впливом яких людина відчуває фізичний та емоційний дискомфорт, біль, стрес, муки.

Гнів – це емоційний стан, негативний за знаком, який протікає переважно у формі афекту та викликається раптовим виникненням серйозної перешкоди на шляху задоволення виключно важливої для суб'єкта потреби.

Відраза – це негативний емоційний стан, який викликається об'єктами (предметами, обставинами, людьми), зіткнення, з якими вступає в різке протиріччя з ідеологічними, моральними або естетичними принципами та установками суб'єкта.

Страх – це негативний емоційний стан, який виникає при отриманні суб'єктом інформації про реальну або уявну загрозу чи небезпеку.

Презирство – це негативний емоційний стан, який виникає в міжособистісних взаємовідносинах та породжується неузгодженістю життєвих позицій, поглядів та поведінки суб'єкта з життєвими позиціями іншого.

Сором – негативний стан, який виявляється в усвідомленні невідповідності власних думок, вчинків та зовнішності не тільки очікуванням оточуючих, але і власним уявленням про належну поведінку та зовнішній облік.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Психічна травма: причини, види та наслідки

➔ 1. Індивідуальна робота, обговорення в групі “Психічна травма – це ...”

Мета: визначити розуміння учасниками змісту поняття психічна травма на основі власного та професійного досвіду.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші паперу А4 та ручки для кожного учасника.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам протягом 5 хв. дати відповідь на наступне запитання:

- *Які події, ситуації, обставини життя для мене були психотравматичними в дитинстві, юності та дорослому віці? Чому?*

Після цього учасникам пропонується обговорити почуті відповіді у колі по черзі або за бажанням. Важливо, щоб, по можливості, висловились всі учасники з метою актуалізації їх досвіду.

Запитання для обговорення:

1. *Чи легко було виконати завдання?*
2. *Чи виникали якісь труднощі і з чим вони пов'язані?*

➔ 2. Інформаційне повідомлення. Робота в групах “Поняття психічної травми. Види травмуючих подій”

Мета: розкрити зміст поняття “психічна травма”, проаналізувати різновиди травмуючих подій; охарактеризувати різновиди травмуючих подій у житті прийомних дітей, дітей-вихованців та їх наслідки для розвитку і життєдіяльності.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди презентації, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.11.1.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Інформаційне повідомлення (15 хв.):

Тренер надає інформацію про поняття “психічна травма”, її причини та різновиди, використовуючи матеріали Додатку 2.11.1.

До уваги тренера!

Психотравмуючі ситуації завжди детерміновані зовнішніми умовами, а сприйняття негативних зовнішніх чинників має суб'єктивний характер, а також залежить від віку, індивідуальних особливостей та життєвого досвіду особистості. Наприклад, одна й та ж сама подія у однієї людини може викликати негативні переживання, з якими вона не може справитись, які порушують її нормальне функціонування, а іншою людиною може сприйматися як звична ситуація, яка цілком може бути вирішена.

2-ий етап – Робота в групах (35 хв.):

Тренер пропонує учасникам об'єднатися у групи по 4–5 осіб та протягом 15 хв. обговорити по черзі наступні два питання на прикладі реальних історій життя та розвитку прийомних дітей, дітей-вихованців, яких вони виховують:

- *Які події у житті були для дітей травмуючими?*
- *Які наслідки мали психотравмуючі події на розвиток дітей та їх життєдіяльність в цілому (на рівні пізнавальної, емоційної, поведінкової, міжособистісної сфер тощо)?*

Тренер пропонує учасникам у малих групах на аркуші альбому для фліпчарту намалювати таблицю із двох колонок, в які вони будуть фіксувати варіанти відповідей.

Тренер по черзі називає питання для обговорення. На кожне питання відводиться 7–10 хв. для обговорення. Зазначені питання для груп тренер презентує на плакаті або у формі слайдової презентації.

В процесі обговорення представники від груп по черзі або за бажанням презентують свої напрацювання. Після того, як презентує результати одна група, завдання другої групи – не називати те, що у них теж співпадає із своїми колегами, а детальніше зупинитись на тому, що ще не прозвучало.

Запитання для обговорення:

1. *Чи легко визначити ступінь травматизації дитини та адекватно зрозуміти її вплив на розвиток дитини?*
2. *Чи зрозуміло, як допомогти дитині, яка має різноманітні наслідки психотравмуючих подій?*

➔ 3. Інформаційне повідомлення. Групова робота “Наслідки травми та фактори, які впливають на них”

Мета: охарактеризувати наслідки травми та фактори, які впливають на них.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди презентації, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.11.2.

Хід проведення:

1-ий етап – Інформаційне повідомлення (30 хв.):

Тренер протягом 15–20 хв. надає інформацію про наслідки травми для людини, використовуючи матеріали Додатку 2.11.2. Після цього тренер знову повертає учасників до власних спогадів щодо травматизацій у житті та ініціює обговорення за наступними питаннями (10 хв.).

Запитання для обговорення:

1. Чи можливо забути те, що було травматичним для людини? Якщо так, то наскільки швидко?
2. Що допомагало Вам (чи якої допомоги Ви потребували) пережити травмуючі події?

■ 2-ий етап – Інформаційне повідомлення та групова робота (35 хв.):

Потім тренер протягом 10 хв. надає інформацію про фактори, які впливають на переживання людиною психічної травми, використовуючи матеріали Додатку 2.11.2.

Після чого тренер знову ініціює обговорення в групі за наступним питанням (15 хв.):

- – На прикладі реальних історій життя прийомних дітей у Ваших сім'ях спробуйте визначити фактори, за трьома представленими вище групами, які впливали чи впливають на процес переживання дітьми психотравмуючих подій.

Тренер зображує на аркуші альбому для фліпчарту таблицю 1 із трьох стовпчиків, куди записує відповіді учасників.

Таблиця 1

Фактори "до події"	Фактори "під час події"	Фактори "після події"
--------------------	-------------------------	-----------------------

Сесія II.

Реакція на травму у дітей:

етапи, вікові та індивідуальні аспекти

➔ 4. Інформаційне повідомлення "Етапи реакції на травму"

Мета: охарактеризувати етапи реакції на травму.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди презентації, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.11.3.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію про закономірні етапи реакції на травму в залежності від різновиду травмуючих подій, використовуючи матеріали Додатку 2.11.3. Матеріал бажано подавати у вигляді слайдової презентації, щоб не втратити деталей.

➔ 5. Робота в групах "Вікові особливості реакції на травму у дітей та необхідна допомога"

Мета: проаналізувати вікові особливості реакції на травму у дітей та визначити необхідні види допомоги.

Час проведення: 1 год. 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.11.4.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Робота в групах (1 год.):

Тренер пропонує учасникам об'єднатися у групи по 4–5 осіб за ознакою віку прийомних дітей, яких вони виховують.

Повинно бути 4 групи:

1 група: діти раннього віку (до 3-х років);

2 група: діти дошкільного віку (від 3 до 7 років);

3 група: діти молодшого шкільного віку (від 7 до 11 років);

4 група: діти підліткового та юнацького віку (від 11 до 18 років).

Якщо в якійсь групі чисельність осіб буде перевищувати 4–5, тоді тренер повинен перерозподілити учасників в групах на більш-менш однакову чисельність в усіх групах.

Учасники в групах протягом 20 хв. мають обговорити по черзі наступні два питання на прикладі реальних історій життя та розвитку прийомних дітей, дітей-вихованців, яких вони виховують:

- *Які реакції демонстрували їхні діти внаслідок переживання психотравмуючої події?*
- *Яких видів допомоги (рівня спеціалістів чи інших людей) потребує така дитина?*

Тренер пропонує учасникам у малих групах на аркуші альбому для фліпчарту намалювати таблицю із двох колонок, в які вони будуть фіксувати варіанти відповідей.

Таблиця Б

Реакції дітей на психотравмуючі події (вказати вік, над яким працює група)	Необхідні види допомоги
---	-------------------------

Після чого тренер по черзі називає питання для обговорення. На кожне питання відводиться 7 – 10 хв. для обговорення. Зазначені питання для груп тренер презентує на плакаті або у формі слайдової презентації.

Представники від груп презентують по черзі результати їх напрацювань.

Запитання для обговорення:

1. *Чи достатньою є допомога лише батьків прийомній дитині, які пережила психотравмуючі події? Якщо так, то чому? Якщо ні, то чому?*

■ 2-ий етап – Інформаційне повідомлення (20 хв.):

Тренер надає інформацію про вікові особливості реакції на травму у дітей, використовуючи матеріали Додатку 2.11.4., матеріал бажано подавати у вигляді слайдової презентації, щоб не втратити деталей.

Сесія III.

Комплексна та системна допомога психотравмованим дітям

➔ 6. Групова робота “Допомога психотравмованим дітям”

Мета: визначити специфіку та різновиди допомоги психотравмованим дітям.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди презентації, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.11.5.

Хід проведення:

Тренер в процесі групової роботи визначає специфіку та різновиди допомоги психотравмованим дітям, використовуючи результати напрацювань у групах під час вправи 5 та матеріали Додатку 2.11.5.

➔ Поняття психічної травми. Види травмуючих подій

Поняття психічної травми прийшло у психологію з медицини. Так, з медичної точки зору “травма” (від грец. *trauma* – рана) – це пошкодження тканин організму людини чи тварини з порушенням їх цілісності та функцій, що викликані зовнішнім впливом.

Психічна травма (психотравма) – це психологічно тяжка, травмуюча подія, яка викликає глибокі переживання, з якими важко справитися, та розвиток певних хворобливих симптомів. Психічна травма обумовлена певними зовнішніми подразниками, які справляють патогенний хворобливий вплив на індивіда. [2]

Психічна травма – це зміни функціонування психіки, які виявляються в специфічних станах, внаслідок переживання особливих ситуацій. Тобто, психотравма є реакцією на значущі для людини події, які мають тривалий вплив та призводять до погіршення якості життя.

Причиною психічної травми може стати будь-яка значуща для людини подія: обман, зрада, розчарування, несправедливість, смерть близької людини, переживання втрати, будь-яка криза, хвороба, насильство тощо.

Ситуації, які можуть спричинити психічну травму, називають **потенційно психотравмуючими ситуаціями**. До таких ситуацій відносять стихійні лиха, техногенні катастрофи, участь в бойових діях, пограбування, насильство та інші особистісно значущі події для людини.

За ознаками виникнення, інтенсивності та тривалості розрізняють такі **види психотравм**:

- *шокова травма* – в результаті раптових подій, які загрожують життю людини чи її близьких, або ж сприймаються людиною як загрозливі;
- *гостра психотравма короткочасної дії* – як правило, є результатом попередніх негативних подій (наприклад, у дитячому віці це можуть бути переляк, гострий внутрішньосімейний конфлікт, конфлікт у дитячому садку або школі; з точки зору дорослих – конфлікт, розрив значущих відносин, пониження тощо);
- *хронічна травма* – тривале перебування людини в емоційно несприятливій ситуації (наприклад, проживання дитини в неблагополучній сім’ї з проявами насильства, узалежнення батьків).

Загалом, руйнівна сила психічної травми залежить від індивідуальної значущості травмуючої події для людини, ступеня її психологічної стійкості до стресу та несприятливих подій, наявності підтримки серед оточення (особливо, найближчого) та своєчасної допомоги.

У стресовому процесі виокремлюють три головні компоненти: зовнішній вплив у формі події; сприйняття та безпосередня оцінка даної події; психічна реакція на подію. [4]

Численні вітчизняні та зарубіжні дослідження доводять, що в дитячому віці різні психотравмуючі ситуації, особливо хронічні, мають найбільший патогенний вплив на розвиток особистості дитини та її незрілу психіку. Досить часто психотравмуючі ситуації в даному віці безпосередньо пов’язані із сімейними відносинами між дітьми та батьками, негативними емоційними переживаннями і стражданнями дитини. Так, в одних дітей прояви насильства щодо них зі сторони дорослих можуть викликати неусвідомлювану ворожість, що спрямовується назовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків чи інших близьких людей, але й проти сторонніх людей, ровесників тощо). У даному разі дитина займає позицію агресора, в результаті чого в дитини формуються здебільшого негативні якості, такі як агресивність, жорстокість, бажання помсти (наприклад, “Я, коли виросту, дам їм здачі”). В інших дітей насильницькі дії батьків викликають почуття провини, тривогу, незадоволення своїм існуванням, низьку самооцінку тощо. Тобто, дитина займає позицію жертви, намагаючись догодити батькам, а їхні насильницькі дії ви-

правдовує негативними особливостями свого характеру чи власною неправильною поведінкою. Це супроводжується загостреним прагненням дитини до пошуку психологічного захисту, опіки з боку інших людей. Разом із цим, може спостерігатися й інший вид травматизації, коли в дитини гальмується психічний розвиток, вона закривається у своєму внутрішньому просторі, уникає міжособистісних контактів і прагне до самоізоляції. Крім безпосереднього впливу, насильство, пережите в дитинстві, може призводити до довготривалих наслідків на все подальше життя. Це може спричинити формування специфічних сімейних стосунків, особливих життєвих сценаріїв. Так, у дослідженнях психологічних історій життя людей, дії яких по відношенню до дітей є травмуючими, простежується їхній власний невіршений досвід насильства в дитинстві. [9]

Отже, психотравмуючий вплив локалізується не зовні, а всередині індивіда. Тому при визначенні психічної травматизації необхідно вказувати, на кого, на яку особистість, а точніше, на яку систему значущих переживань та особистісних смислів спрямовується цей вплив. Тобто, в ситуації визначення ступеня травматизації дитини з метою надання відповідної допомоги, важливо з'ясувати, для якої дитини й чому дана ситуація виявилась психотравмуючою.

➔ Наслідки травми та фактори, які впливають на неї

Виокремлюють дві групи наслідків психічної травми для людини [11]:

1. Найближчі наслідки травмуючої події, а саме відчуття тривоги, страху, пригніченості, хвилювання за долю близьких. Часто зустрічається у людей стан стресу, психічної напруженості, різноманітні афективні реакції, а також патопсихологічні розлади, наприклад, людина може втрачати здатність продуктивно та цілеспрямовано діяти, спілкуватися з іншими, розлади свідомості, порушення сприйняття, психози, афективно-шокові реакції тощо. Невизначеність ситуації та очікування за умов відсутності інформації є сильним стресом для людини.

Найближчі наслідки переживання травмуючої події приблизно однакові як при індивідуальній, так і масовій травмі (наприклад, стихійні лиха, техногенні катастрофи та ін.). Найбільш загальними реакціями на травмуючу подію є, як правило, на першому етапі, розгубленість, нерозуміння, відчуття нереальності, а потім – страх різного ступеня, від помірнього, який, навпаки, сприяє мобілізації та ефективним діям, спрямованим на забезпечення безпеки, до патологічного, який порушує можливість цілеспрямовано ефективно діяти, навіть до паніки. Характерні відповідні для страху фізіологічні прояви: тахікардія, тремор, холодний піт, сухість в роті, прискорене сечовиділення, можливо мимовільне виділення сечі та калу, нудота, запаморочення, заїкання, неконтрольовані рухи, функціональні паралічі тощо.

Якщо травма пов'язана із втратою близької людини (зрада, розлучення, смерть), то мова йде про виникнення гострого горя, а саме спочатку виникає стан шоку та оціпеніння, потім відмова повірити в ситуацію. Найбільш вираженими проявами людей в даній ситуації є: постійні зітхання, зокрема відмічається порушення дихання, особливо, коли людина розповідає про своє горе; загальмованість дій та мовлення; втрата інтересу до діяльності чи, взагалі, життя; втрата сили та виснаженість; відсутність апетиту; відчуття нереальності; емоційна дистанція по відношенню до інших людей; надмірне поглинання в образ померлої людини; почуття провини, наприклад, людина прагне відшукати в подіях докази того, що вона не змогла зробити для людини, яка померла, все, що було потрібно.

2. Віддалені наслідки травмуючих подій: розглядаючи дані наслідки, слід розрізняти наслідки травмуючої події і наслідки розвитку психічної травми у людини. До наслідків травмуючої події відносять власне розвиток психічної травми, а також серйозні соціальні наслідки: втрата соціального статусу, місця проживання, звичного середовища тощо. Наслідками розвитку психічної травми є різноманітні нервові та психосоматичні порушення.

Віддалені наслідки травмуючих подій поділяють на три групи:

- 1. нервово-психічні захворювання, психологічні порушення та зміни:* характерним проявом для даної групи є виникнення та розвиток посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Посттравматичний стрес – це особливий стан, який є нормальною реакцією на незвичайну ситуацію. У його основі лежить психічна травма (подія, яка здатна викликати емоційний стрес). Крім того, він є наслідком емоційного стресу та має такі ознаки: нав'язливе повторення та відтворення психотравмуючих подій у переживанні; постійне уникнення стимулів, пов'язаних з травмою; наявність симптомів зростаючого збудження (роздратованість, вибухи гніву, труднощі щодо зосередження уваги, спокійного сну, підвищений рівень настороженості та постійне очікування небезпеки, загрози тощо); тривалість даних симптомів більше одного місяця. Вищезазначені розлади викликають клінічно значущий тяжкий емоційний стан чи порушення в соціальній, професійній та інших важливих сферах життєдіяльності. [10] Відповідно в дитини, яка перебувала чи перебуває в ситуації насильства, може спостерігатися нав'язливе відтворення травматичного досвіду у формі повторення ігор, в яких присутні тема чи аспекти травми – коли діти монотонно повторюють один і той

самий сюжет, не змінюючи його. Наприклад, під час гри дитина може поводитися як агресор (жорстокість, агресивність тощо) чи як жертва (покірність, невпевненість, нерішучість тощо). У свою чергу, тривалі пригнічені емоційні стани дитини в ситуації безнадійності та безпорадності дезорганізують її свідомість та діяльність, що в підлітковому віці, як правило, призводить до формування низької самооцінки, депресії, асоціальної поведінки, навіть втечі з дому, тобто активного вирішення конфлікту в ситуації насильства;

2. *проблеми соціальної дезадаптації та необхідність адаптації до нової ситуації*. Наслідками травмуючих подій є, як правило, зміна соціальної ситуації для людини, а саме втрата соціальних зв'язків, місця проживання (навіть країни) тощо. З однієї сторони, через переживання травми у людини знижуються адаптаційні можливості, а з іншої – зміна ситуації викликає необхідність адаптації до значних змін. Тому проблема адаптації – це серйозні наслідки як переживання травми, так і соціальних змін, викликаних травмуючою подією;
3. *соціальні проблеми, пов'язані з наслідками травми*, зокрема, пошук роботи, місця проживання, формування нових соціальних зв'язків, вивчення нової інфраструктури населеного пункту, культурний шок та ін.

Процес переживання психічної травми слід розглядати в сукупності біологічних, психологічних та соціальних аспектів. Тому розрізняють **три групи факторів**, які впливають на наслідки травми для людини [11]:

1. *фактори “до події”*: дана група факторів охоплює індивідуальні психофізіологічні особливості людини, а також підготовку як різних груп населення до можливості екстремальних ситуацій та поведінки в них, так і психологічну підготовку людей, які будуть працювати в екстремальних умовах. Зокрема, індивідуальні психофізіологічні особливості впливають на більш або менш успішне переживання травмуючих ситуацій. Наприклад, акцентуація характеру, незрілість, астенічні (пригнічені, невротичні) риси, залежності, асоціальна поведінка, наявність психічних захворювань в ситуації психічної травми підвищують ризик розвитку посттравматичного стресового розладу. Важливу роль в успішному подоланні негативних наслідків переживання психотравми є інтернальний локус контролю особистості, а саме на різних етапах свого життя людина орієнтується не на зовнішні обставини, а на власні внутрішні сили та наміри;
2. *фактори “під час події”*: тривалість та інтенсивність впливу стресора негативно впливає на переживання травмуючої події та, як правило, викликає появу посттравматичного стресового розладу; найбільш травмуючими є ситуації, пов'язані із загрозою для найближчого оточення. До факторів, які сприяють психологічно більш благополучному переживанню травмуючих подій, відносять: високу активність людини (як фізична, так і психологічна), прийняття на себе більшого контролю, формування уяви про вирішення проблеми, зосередженість на хорошому, позитивному; гумор, оптимізм, виживання заради певної мети, надія, воля до життя, вільне вираження як позитивних, так і негативних емоцій, активне звернення за допомогою до інших, довіра до себе та до інших, сповідування певних цінностей, поглядів, ідеології, погляд на ситуацію нібито “з боку”, формування уяви про вирішення конкретної ситуації.
3. *фактори “після події”*: надзвичайно важливим є наявність соціальної мережі підтримки для людини (підтримки сім'ї та іншого соціального оточення), яка допомагає їй реабілітуватись та адаптуватись після травмуючої події. І, навпаки, відсутність такої мережі поглиблює вразливість людини та може спровокувати вторинну травматизацію людини.

Важливу роль в переживанні травматичної події відіграє суб'єктивний досвід та власна інтерпретація подій. Разом з цим, одним із головних факторів відновлення людини після травми є усвідомлення того, що відбулось та пошук сенсу жити далі, орієнтація не на минуле, а на майбутнє. Як правило, це означає отримання людиною своєчасної та адекватної психологічної, психіатричної допомоги та соціальної підтримки.

➔ Етапи реакції на травму

Психічну травму слід розглядати як процес і вивчати даний процес необхідно в динаміці, починаючи з травмуючої події і до віддалених її наслідків.

Необхідно розрізнити процес нормального переживання психічної травми (тобто процес переживання травми та відновлення після неї) і процес патологічний, “затягнутий”, що веде до розвитку різних патологічних станів, хронічних порушень та змін. В залежності від того, скільки часу людина знаходилась в травмуючих умовах, а також від того, чи була пов’язана травма із втратою близької людини чи ні, процес нормальної реакції на травму може займати різний час та включати різні етапи.

Тому необхідно розглядати **етапи розвитку травми за трьома напрямками** [6, 7, 10, 11]:

- 1) після короткочасної травмуючої події;
- 2) після тривалого перебування в травмуючій ситуації;
- 3) в ситуації горя після смерті близьких людей.

■ 1. Етапи розвитку травми після короткочасної травмуючої події

Після **короткочасної травмуючої події**, як правило, виокремлюють три періоди, а в деяких випадках додають четвертий – “нульовий” період, в межах яких розглядають стадії розвитку психотравми:

“нульовий” період – період очікування впливу: цей період найчастіше зустрічається у випадках стихійних лих, коли події могли передбачувати, їх очікували; в ситуаціях, пов’язаних з небезпекою захворіти, очікуванні операції чи будь-якої іншої ризикованої, небезпечної ситуації. В цей період уже починає розвиватися стресовий стан, який характеризується тривогою, напруженням, неспокоєм. Тобто в даний період може відбуватися так званий процес “травма уявою”.

I період – гострий період: даний період можна ще назвати *періодом нормального розвитку травми*. Оскільки він зустрічається у більшості людей, які пережили травмуючу подію. Цей період триває від декількох годин до місяця (в деяких випадках – до двох).

В межах даного періоду виокремлюють **п’ять стадій переживання психічної травми:**

1.1. Стадія вітальних реакцій, які переходять в короткочасний стан оціпеніння. Основна установка на даній стадії: збереження життя. Тривалість стадії: до 15 хв. На даній стадії в крайніх випадках загрози для життя, людина може діяти мимовільно та неусвідомлено, рятуючи своє життя (наприклад, жінка, під час обстрілу машини з вертольоту, вискочила з неї разом з дітьми). Якщо такої крайньої загрози немає, то для цієї стадії характерний стан невіри в те, що відбувається, особливо по відношенню до конкретної людини;

1.2. Стадія гострого психоемоційного шоку з явищами надмірної мобілізації. Тривалість: 3–5 год. Для даної стадії характерне загальне психічне напруження, мобілізація психофізіологічних резервів. Загострення сприйняття, збільшення швидкості мисленевих процесів. При цьому критична оцінка ситуації знижена, проте зберігається здатність до доцільної діяльності. Поведінка часто підпорядковується рятуванню близьких. Суб’єктивно відмічається погіршення стану, домінує відчай, страх, які супроводжуються запамороченням, головним болем, серцебиттям, сухістю в роті, спрагою, ускладненим диханням, проте значно збільшуються фізичні сили;

1.3. Стадія психофізіологічної демобілізації. Тривалість: 3 доби. На цій стадії настає розуміння масштабів того, що відбулося (“стрес усвідомлення”). Часто відбуваються перші

зустрічі з тими людьми, які отримали травми чи загинули. Відбувається усвідомлення не лише життєво небезпечних ситуацій, але й нових стресових впливів, таких як втрата рідних, будинку, майна та ін. Важливими елементами пролонгованого стресу в цей період є очікування повторних впливів, невідповідність очікувань з результатами рятувальних робіт, необхідність ідентифікації родичів, які загинули і т.п. При цьому відмічається погіршення самопочуття (відчуття нудоти, тяжкості в голові, зниження апетиту, шлунковий дискомфорт) та емоційного стану (домінують розпач, депресивні прояви або панічні реакції, зниження моральної нормативності поведінки, рівня ефективності діяльності, підвищена втомлюваність);

1.4. Стадія розв'язання/вирішення. Тривалість: 3–12 діб. Суб'єктивно настає поступова стабілізація настрою і самопочуття, проте зберігається знижений емоційний фон, обмежені контакти з людьми, рухи уповільнені. По завершенню даної стадії з'являється бажання висловитися, що супроводжується сильним емоційним збудженням з відчуттями тривоги і страху;

1.5. Стадія відновлення. Починається приблизно з 12 дня. На цій стадії відбувається активізація спілкування, збільшується емоційність, мовлення та міміка стають більш емоційно забарвлені, з'являється гумор, нормалізується сон. Суб'єктивно багато людей відмічають на даній стадії, що вони прийшли в норму. Зазвичай дана стадія завершується нормалізацією стану. Практично нормальний розвиток психічної травми на цьому завершується: подія пережита, переходить у довготривалу пам'ять та стає частиною життєвого досвіду людини. Таким чином, в нормі при короткочасних травмуючих подіях відновлення завершується до кінця місяця, в деяких випадках – до двох місяців.

II період – період “віддалених” реакцій або передпатологічний період: настає через місяць, тривалість – до 6 місяців. На даному етапі, як правило, для людей характерні такі патопсихологічні синдроми як кошмари, порушення сну, нав'язливість, страхи, невротичні та неврозоподібні стани, астеноневротичні реакції з психосоматичними порушеннями.

III період – хронічний період: триває від 6–7 місяців до декількох десятків років. Характерні фіксація пережитих реакцій, особистісна патологія, стійка психопатологія. Відбувається накопичення симптоматики. Для даного періоду характерні всі ті порушення, що характеризують віддалені наслідки психотравми.

2. Етапи розвитку травми після тривалого травмуючого впливу

При розгляді процесу розвитку психічної травми внаслідок тривалого перебування в травмуючій ситуації необхідно розглядати весь процес від початку травмуючої ситуації до повного відновлення (або розвитку патології). Виокремлюють три основні періоди:

I період – початковий або період попадання в довготривалу травмуючу ситуацію. Даний період ще називають періодом первинних реакцій або шок “надходження”. Цей період відповідає гострому періоду реакцій на короткочасну травмуючу подію і включає всі ті ж стадії (вітальних реакцій, гострого психоемоційного шоку з явищами надмірної мобілізації, психофізіологічної демобілізації, розв'язання/вирішення, відновлення). Відповідно, цей період первинних реакцій і є на перших етапах реакцією на короткочасну травму;

II період – період перебування в довготривалій травмуючій ситуації або період адаптації. Характерні для даного періоду прояви значною мірою визначаються тим, до яких умов відбувається адаптація, а також тим, який характер сприйняття особистості та її індивідуальних особливостей вцілому.

Наприклад, для перебування в концлагері найбільш характерними проявами у людей були розвиток апатії або агресії. Проте, за умов перебування в концлагері люди проявляли не лише негативні патологічні риси, але й вищі людські якості.

Однак, варто пам'ятати, що в даний період адаптація відбувається до екстремальних ситуацій, які викликають підвищене напруження всіх функцій. Відповідно, тривале перебування в подібній ситуації призводить до виснаження всіх людських ресурсів;

III період – “період повернення або період звільнення”. Повернення до “нормальних” умов для людини, яка адаптувалась до “ненормальних”, є стресовим, а в деяких випадках і травматичним. При поверненні людини до звичайного життя спочатку стрес може не усвідомлюватись та маскуватись почуттям радості, ейфорії, які потім змінюються пригніченням, відчуттям розчарування, роздратування, гніву. Тобто, для даного періоду характерні проблеми дезадаптації, соціальної адаптації до нової ситуації. Проблеми реадаптації.

Таким чином, навіть, за умов найбільш благополучної ситуації в період повернення, людина повинна пройти стрес повернення, стадію нестійкої адаптації і наслідків травми, а також період остаточного відновлення (або хронічних віддалених наслідків при несприятливому розвитку).

3. Етапи розвитку травми після втрати (смерті) близьких людей (етапи горя)

Виокремлюють наступні етапи переживання горя:

етап I – шок: як правило, триває 1–2 тижні, проте може затягуватись до 1 місяця. Поведінка може зовні виглядати як гостро-психотична або, навпаки, байдуже-спокійна. Людина може бути гіперактивна або загальмована і знаходитись в заціпенінні. Людина може ридати, проявляти неадекватну агресію, кричати або мовчати. Вцілому, для даної стадії характерна поведінка, яку переважно називають неадекватною по відношенню до тяжкості втрати або до ситуації, яка відбувається;

етап II – заперечення або пошуку: як правило, цей період триває від 1 тижня до 1,5 місяця. На даному етапі людина, яка померла, сприймається іншою людиною як та, що жива: людина говорить про неї в теперішньому часі, подумки проводить бесіди з нею, постійно її чекає, нібито, забуваючи, про її смерть, може впізнавати її на вулиці серед перехожих, набирати номер телефону тощо. Часто спостерігаються фантазії про те, що людина, яка померла, повернеться, вона жива. При цьому погіршується фізичне самопочуття: відмічається слабкість, виснаження сил, втрата апетиту, порушення сну (безсоння або сонливість). Людина виявляє байдужість до питань гігієни, охайності, нездатна робити повсякденні справи;

етап III – страждання і дезорганізація, біль і визнання втрати: даний період часто починається через три місяці після втрати або, навіть, через півроку (можуть бути випадки через 1,5 – 2 місяці). Людина визнає факт втрати і саме тому страждання, зазвичай, досягає найбільшої сили. Усвідомлення втрати спричиняє виникнення почуття болю і відчуття пустоти, яку немає чим заповнити. Людина відчуває самотність, втрату сенсу життя, часто переживає почуття провини, можуть погіршуватись відносини з близькими. Характерні порушення сну, відчуття тривоги, страхи. Варто зазначити, що саме в кінці даного етапу найчастіше погіршується стан здоров'я, загострюються хронічні захворювання. Це дуже нерівномірний період, під час якого може відбуватись повернення на етап заперечення, іноді можуть з'являтися періоди, коли біль іноді притуплюється;

етап IV – залишкових поштовхів і реорганізації або прийняття і відродження: умовно визначено, що даний етап триває до кінця першого року, однак в середині другого року теж можуть бути погіршення стану. Проте все більше з'являється “світлих” періодів і людина поступово повертається до нормального життя. Відновлюється спілкування з оточуючими, відновлюється звична повсякденна праця. Поступово більшість спогадів перестають супроводжуватись почуттям гострого болю. Основною складовою даної стадії є те, що людина вже починає задавати питання: “Як жити далі?”. Тобто відбувається перехід від питання “Чому?” до питання “Як?”, що вказує на поступове відновлення людини;

етап V – самотність і прийняття можливості для себе нормально жити по-новому: саме на другий рік життя після втрати людина може гостро відчувати свою самотність. З'являється бажання знайти близьку людину, проте періодично виникає провина і сором за “зраду” по відношенню до людини, яка померла. Поступово людина починає будувати плани, мріяти і фантазувати про майбутнє. Тобто, думки з минулого переключаються на теперішнє і майбутнє. Людина, яка померла, займає своє місце в житті людини як частина її минулого, як важливий ресурс для подальшого життя;

етап VI – завершальний: починається тоді, коли людина відчула свою самотність та потребу в новому житті, починається завершальний етап. Він характеризується тим, що людина будує своє життя, починає отримувати від нього задоволення. Тільки на даному етапі людина може іноді відчувати себе щасливою. Як правило, у випадку важкої втрати найближчої людини цей етап настає лише на третьому році.

Отже, процес переживання горя може проходити швидше, проте, якщо він значно затягується порівняно із вказаними термінами, тоді є сенс говорити про патологічне горе, для якого характерно застрявання на тій чи іншій стадії. Спотворене горе може проявлятися в суїцидальних думках, зловживанні психоактивними речовинами, в затягнутій глибокій депресії, нездатності обслужити себе, однакових стереотипних реакціях, порушенні контактів з людьми тощо.

➔ Вікові особливості реакції на травму у дітей

Процес переживання психічної травми у дітей різного віку відбувається по-різному. Для кожного віку характерні свої біологічні, психологічні та соціальні особливості протікання даного процесу.

При розгляді вікових особливостей переживання травми необхідно враховувати специфіку вікової періодизації дитячого розвитку на рівні трьох основних складових [5]:

- 1) *соціальної ситуації розвитку* або тієї конкретної форми відносин, в які вступає дитина з дорослими в даний період;
- 2) *основним або провідним видом діяльності* (ігровим, навчальним, трудовим);
- 3) *основними психічними новоутвореннями* (від окремих психічних процесів до властивостей особистості).

Саме ці складові є визначальними не лише у відмінностях дітей на травму, але й у визначенні того, що є для дітей найбільш травмуючим, і що саме в процесі переживання травми та відновлення після неї має найбільше значення.

Проаналізуємо вікові особливості реакцій на травму у дітей [5, 8, 9, 12]:

■ **немовлячий вік (0–1 року):** в даному віці дітей в повній мірі не можна говорити про психічну травму. В даному випадку до психічної травми відноситься втрата людини, яка забезпечує догляд за дитиною (особливо матері), або відсутність адекватного догляду. Це не психічна травма, а порушення умов, необхідних для життя дитини. Оскільки дорослий у немовлячому віці є центром будь-якої ситуації. На думку Л.С. Виготського, за умов відсутності дорослого немовля потрапляє в ситуацію безпорадності.

Провідною діяльністю дитини в даному віці є безпосередньо-емоційне спілкування з дорослим. На думку Д.Б. Ельконіна, якщо таке спілкування своєчасно не забезпечено, то весь подальший розвиток дитини іде повільно і “ненормально”.

Характерні наступні ознаки реакції на травму у дітей немовлячого віку: дитина постійно плаче або впадає в істеріку (плаче і кричить); не проявляє інтересу до навколишньої дійсності або боїться оточуючих людей; погано їсть або спить; постійно хитає головою або розкачується вперед-назад всім тілом; не “гулить”, не “белькотить”; не реагує на прагнення встановити з нею контакт; повертається до поведінки, характерної для більш ранніх періодів (перестає ходити, призупиняє прагнення говорити); може спостерігатись запізнювання в розвитку певних реакцій, таких як посмішка, сидіння, ходіння, мовлення;

■ **раннє дитинство (1–3 роки):** соціальну ситуацію в даному віці відрізняє те, що дитина і дорослий відокремились, проте їхня діяльність залишається спільною. Дитина живе за допомогою дорослого, дорослий щось робить не за дитину, а спільно з нею. Провідною стає предметно-маніпулятивна діяльність. Основні новоутворення: перш за все, виокремлення власного “Я”, мовлення, ходьба, навички взаємодії з предметами.

В ситуації психічної травматизації, так як і попередньому віці, у дітей можуть спостерігатись плач, монотонні рухи, віковий регрес (перестають ходити, говорити), запізнення в розвитку, порушення сну, апетиту, діти можуть боятись незнайомих людей та уникати контактів з ними. Можуть спостерігатись недиференційовані реакції страху, тривоги, рухове збудження або загальмованість, вегетативні реакції, порушення мовлення.

Найбільш загальними симптомами психічної травматизації внаслідок сексуального насильства в даному віці є страхи, плутанина почуттів, в поведінці відмічається порушення сну, втрата апетиту, агресія, страх переж чужими людьми, сексуальні ігри;

- дошкільний вік (3–7 років): соціальна ситуація розвитку характеризується відокремленням від дорослого, дитина живе разом з дорослим, проте шукає місце в світі дорослих. Провідна діяльність – ігрова, в якій дитина засвоює життєві ролі дорослих. Розвивається довільність, з'являються перші елементи самооцінки, самосвідомості. При цьому мислення є егоцентричним.

Травмуючим для дитини може бути все те, що руйнує її звичне середовище, обмежене тепер не лише сім'єю дитини, але й деякими ровесниками і дорослими (наприклад, вихователь в дитячому садку). Травма може призводити до порушення ігрової діяльності – як до зміни змісту ігр, так і до того, що діти перестають грати.

В даному віці пам'ять відіграє важливу роль, зокрема, розвинена мимовільна механічна пам'ять. Тому, дуже часто слова батьків чи вихователів можуть позначати нейтральні події травмуючими для дітей (наприклад, собака може укусити, в ліфті їздити небезпечно тощо).

Для дітей дошкільного віку найбільш типовими наслідками травмуючих подій є регресивна поведінка (енурез, страх розлуки з батьками, страх перед незнайомими людьми, втрата сформованих навичок), роздратованість. Симптомами психічної травми внаслідок сексуального насильства у дошкільників можуть бути тривога, наляканість, плутанина почуттів, почуття провини, сорому, відрази, безпорадності, відчуття зіпсованості; в поведінці відмічається регрес, відстороненість, агресія, сексуальні ігри, самостимуляція (онанізм, мастурбація); спостерігаються порушення ігрової діяльності; діти мають труднощі у концентрації уваги, їм важко вчитися.

Слід зазначити, що в даному віці особливістю дитячого мислення є “буквальність”, нерозуміння або недостатнє розуміння переносного значення висловлювань. Також на даному етапі вікового розвитку дитина ще не може встановлювати логічні причинно-наслідкові зв'язки. В результаті чого, в ситуації психічної травматизації причиною того, що трапилось, дитина часто вважає свою погану поведінку, що може посилити почуття провини, ізольованості дитини та серйозних порушень в подальшому.

Важливо пам'ятати, що в даному віці повернення до нормального життя – це відновлення ігрової діяльності;

- молодший шкільний вік (7–11 років): соціальна ситуація розширюється – у дитини з'являється своє місце в світі дорослих – місце учня, до якого відносяться з повагою. Провідною діяльністю стає навчальна. Пам'ять і сприйняття дитини поступово стає все більше опосередковане мисленнєвою діяльністю. *Тому на даному віковому етапі особливу роль набуває інтерпретація самою дитиною тих чи інших подій.*

У дітей молодшого шкільного віку на наявність проблем після перенесеної травми вказують наступні ознаки: дитина постійно плаче, тремтить або виглядає наляканою; занурена в самостимуляцію (в тому числі і розкачування вперед-назад або хитає головою); у неї спостерігаються розлади сну (жахливі сновидіння, безсоння або надмірна сонливість); нетримання сечі в нічний час; відмічається порушення апетиту; можуть спостерігатись різні розлади самопочуття без явних причин (головний біль, запаморочення, біль у хребті, подразнення очей, розлади травлення); дитина проявляє агресивність або поводить себе дуже голосно та грубо під час гри; дуже замкнута, надмірно спокійна і слухняна, не проявляє свої почуття і бажання або пригнічена та байдужа; в поведінкових проявах повертається до більш раннього віку (наприклад, перестає контролювати сечовий міхур); не може концентрувати увагу або запам'ятовувати матеріал під час навчання у школі; проявляє метушливість і нездатність завершити розпочату справу; роздратована по відношенню до оточуючих, боїться та недовіряє їм; не може спільно взаємодіяти з іншими; весь час думає про погані речі, які, з точки зору дитини, відбудуться з нею у майбутньому.

Для дітей молодшого шкільного віку після сексуального насильства характерні амбівалентні почуття по відношенню до дорослих (одночасне існування протилежних відчуттів), труднощі у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, відрази, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці спостерігається відстороненість від людей, порушення сну, апетиту, агресивна по-

ведінка, відчуття “брудного тіла”, мовчазність або неочікувана балакучість, сексуальні дії з іншими дітьми.

У молодших школярів можуть зустрічатись стійкі психічні розлади (у 1,5 рази частіше, ніж у дошкільників) у вигляді тривожно-фобічних, депресивних, істероїдноподібних, вегетативно-судинних та інших соматичних порушень;

■ **підлітковий вік (11–15 років):** соціальна ситуація підлітків характеризується важливою роллю ровесників. Провідна діяльність – інтимно-особистісне спілкування, загалом, в групі ровесників.

У підлітків відмічають наступні особливості реакцій на травму: самоізоляція від оточуючих; нездатність вступати у взаємодію; надмірне наслідування оточуючих; залежність від чужої думки або вказівок; агресивна поведінка, відношення або вчинки; збудженість, метушливість або неможливість сконцентруватись на чомусь одному; крайня ступінь пригніченості; відсутність реакції на навколишню дійсність до повної відсутності рухливості; капризність або часті зміни настрою і поведінки від одних крайнощів до інших; функціональні розлади самопочуття (наприклад, головні болі, розлади травлення, напруження очей тощо); розлади сну; галюцинації; параноїдна недовірливість (система поведінки, яка заснована на стійких ідеях переслідування); ідеї загрози зі сторони оточуючих; спроби самогубства. Також спостерігаються різні соматичні скарги, які не підтверджуються результатами медичних обстежень.

Для підлітків після сексуального насильства характерні ті самі ознаки, як і в молодшому шкільному віці, а також депресія, почуття втрати відчуттів; в поведінці спостерігається ізоляція, маніпулювання іншими дітьми з метою отримання сексуального задоволення, суперечлива поведінка. В даному віці психічні і психосоматичні розлади можуть мати стійкий характер;

■ **старший шкільний вік: рання юність (15–18 років):** для старшого підліткового віку характерні всі ті ж порушення, що й для дорослих, тільки ще в більшій мірі. Підлітковий вік, зазвичай, вважається періодом стресів, вразливості, що пов'язано зі статевим дозріванням, переглядом соціальних ролей, когнітивним розвитком, переходом до статевого життя тощо. У підлітків даного віку можуть спостерігатись депресивні, астенічні і тривожно-фобічні розлади.

У старших підлітків внаслідок сексуального насильства спостерігаються відраза, сором, провина, недовіра, амбівалентні почуття по відношенню до дорослих, сексуальні порушення, несформованість соціальних ролей і своєї ролі в сім'ї, почуття власної непотрібності; в поведінці спостерігаються спроби суїциду, залишення домівки, агресивна поведінка, уникнення тілесної і емоційної інтимності, непослідовність та суперечливість поведінки.

Додаток 2.11.5.

➔ **Допомога психотравмованим дітям**

Руйнівна сила психічної травми залежить від індивідуальної значущості травмуючої події для дитини (дорослої людини), ступеня її психологічної стійкості до стресу та несприятливих подій, наявності підтримки в оточенні та своєчасної допомоги.

Якщо діти майже щоденно були в ситуації несправедливості, жорстокості та небезпеки, то при домінуванні відповідних негативних установок у дітей та підлітків розвиток відбувається за умов відсутності цілей, що породжує почуття безнадійності, безпорадності та деморалізації. Проте, дослідження і практика роботи доводять, що у дітей є достатньо хороший потенціал для відновлення після пережитої психічної травми за умов, якщо їм надана адекватна підтримка.

Основною метою втручання у психічне здоров'я травмованих дітей є нормалізація їх середовища, перш за все, сімейного. Крім цього, в даній ситуації діти, як правило, потребують професійної допомоги психологів, психотерапевтів та психіатрів.

Прийомним батькам, батькам-вихователям необхідно пам'ятати основні принципи допомоги травмованим дітям [11]:

- визнавати їх почуття та поведінку;
- слухати, не засуджуючи;
- зрозумілими словами запевняти дітей в їх безпеці;
- переконати дітей в тому, що їх не звинувачують;
- проявляти любов до дитини;
- сформувати довірливі відносини;
- відповідати на питання з максимальною чесністю;
- допомогти їм усвідомити, що все владнається і вони не завжди будуть почувати себе так, як на даний час;
- при будь-яких змінах намагатимуться створювати атмосферу стабільності.

При визначенні ефективних стратегій допомоги психотравмованим дітям, необхідно визначити природу травми, етап розвитку травми, вік дитини. Відповідно до цього виокремлюють різні цілі психологічної допомоги:

- 1) підвищення ефективності дій під час та після травми;
- 2) зменшення неприємних і хворобливих проявів, викликаних травмуючою подією, тобто найшвидше повернення до нормального функціонування;
- 3) профілактика розвитку небажаних наслідків травмуючих подій.

Література:

1. Боулби Джон. Создание и разрушение эмоциональных связей / Пер. с англ. В.В. Старовойтова – 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2006. – 232 с.
2. Дозорцева Е.Г. Психологическая травма у подростков с проблемами в поведении. Диагностика и коррекция. – М.: Генезис, 2006. – 128 с.
3. Колодзин Бенджамин. Как жить после психической травмы. – “Геодезия”. 1998. – 94 с.
4. Миронов Е. Стресс. – СПб.: “Издательство “ДИЛЯ”, 2003. – 160 с.
5. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. – СПб.: Речь, 2010. – 352 с.
6. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 192 с.
7. Соколова Е.Т., Николаева В.Н. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях. – М., 1995. – 152 с.
8. Сорокина В.В. Психологическое неблагополучие детей в начальной школе. Диагностика и пути преодоления. М.: Генезис, 2005. – 191 с.
9. Спиваковская А.С. Профилактика детских неврозов (комплексная психологическая коррекция). – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 200 с.
10. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. – СПб: Питер, 2001. – 272 с.
11. Трубицына Л.В. Процесс травмы. М.: Смысл; ЧеРо, 2005. – 218 с.
12. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждою (психоаналитическое исследование). – М.: Наука, 1995. – 376 с.
13. Хорни К. Невроз и развитие личности / Пер. с англ. М.: Смысл, 1998. – 375 с.

Тема 2.12. Діти з особливими потребами у прийомній сім'ї та дитячому будинку сімейного типу

Остролуцька Л.І.

Тема 2.12.1. Особливості виховання та розвитку дітей з інвалідністю

Мета: ознайомити прийомних батьків та батьків-вихователів з особливостями виховання та розвитку дітей з інвалідністю різних нозологій.

Завдання:

- розглянути моделі підтримки людей з інвалідністю у контексті необхідного реабілітаційного впливу на дитину з інвалідністю;
- ознайомитись з коректною термінологією, яка вживається щодо осіб з інвалідністю;
- ознайомитись з нормативно-правовими засадами українського законодавства та державною системою допомоги дітям з інвалідністю;
- проаналізувати шляхи соціалізації дитини з інвалідністю та особливості сімейного виховання.

Головні ідеї:

- дитина з інвалідністю має право виховуватись в сім'ї, мати друзів, вчитися, займатися улюбленою справою і бути рівноправним членом суспільства;
- інвалідність не медична проблема, а соціальна;
- особливості людей з інвалідністю є компонентом людського різноманіття і частини людства;
- стереотипи спотворюють реальну ситуацію і впливають на рішення, тому батьки і спеціалісти, які виховують чи працюють з дітьми з інвалідністю мають працювати над собою, щоб виявляти їх і позбавлятися їх впливу;
- “Дитина з інвалідністю не мінус розвинута, а інакше розвинута” Л. Виготський.

Загальна тривалість: 5 год. 10 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Розуміння інвалідності як явища (1 год. 50 хв.)				
1.	Моделі підтримки людей з інвалідністю	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери або підготовлені слайди презентації, Додаток 2.12.1.1.
2.	Термінологія	Мозковий штурм, обговорення у колі	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.12.1.2.
3.	Види інвалідності	Інформаційне повідомлення, робота в групах	65 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, картки з описом діагнозів згідно з електронним додатком до теми 2.12.1.
Сесія II. Забезпечення прав дітей з інвалідністю (1 год. 10 хв.)				
4.	“Що потрібно дитині з інвалідністю?”	Вправа	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
5.	Встановлення інвалідності та державні види допомоги	Інформаційне повідомлення	40 хв.	Додаток 2.12.1.3.
Сесія III. Соціалізація та реабілітація дитини з інвалідністю (2 год. 10 хв.)				
6.	Особливості соціалізації дитини з інвалідністю	Інформаційне повідомлення	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.12.1.4.
7.	Поняття реабілітації	Вправа	50 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.12.1.5.
8.	“Чому сім'я?”	Мозковий штурм	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
9.	Особливості виховання в сім'ї дитини з інвалідністю	Вправа	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, 3 бланки таблиці А.

Глосарій до теми:

Дитина-інвалід – особа віком до 18 років (повноліття) зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що призводить до обмеження нормальної життєдіяльності та викликає необхідність надання їй соціальної допомоги і захисту (Закон України “Про реабілітацію інвалідів в Україні”).

Інвалід – це особа, яка має порушення здоров'я зі стійкими розладами функцій організму, обумовлене захворюванням, наслідками травми чи дефектами, що призводять до обмеженої життєдіяльності, й потребує соціального захисту (Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”).

Інвалідність – міра втрати здоров'я та обмеження життєдіяльності, що перешкоджає або позбавляє конкретну особу здатності чи можливості здійснювати діяльність у спосіб та в межах, що вважаються для особи нормальними залежно від вікових, статевих, соціальних і культурних факторів (Закон України “Про реабілітацію інвалідів в Україні”).

Індивідуальна програма реабілітації інваліда (ІПРІ) – комплекс реабілітаційних заходів, що включають окремі види, форми, об'єми, терміни, порядок реалізації медичної, професійної і ін. реабілітаційних заходів, направлених на відновлення, компенсацію порушених або втрачених функцій організму; відновлення, компенсацію здібностей інваліда до виконання певних видів діяльності.

Інтеграція – створення рівних можливостей для життєдіяльності та розвитку людей з особливими потребами у суспільстві. Підхід інтеграції передбачає створення умов для навчання та працевлаштування, ставлення до людей з особливими потребами на рівних.

Інклюзія (від *inclusion* – включення) – процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті. Це політика й процес, що дає можливість всім дітям брати участь у всіх програмах.

Інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати її за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу.

Реабілітація інвалідів – система медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму, усуненні обмежень їх життєдіяльності для досягнення і підтримання соціальної і матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Розуміння інвалідності як явища

➔ 1. Інформаційне повідомлення “Моделі підтримки людей з інвалідністю”

Мета: допомогти учасникам зрозуміти причини та наслідки ставлення до людей з інвалідністю та розкрити основні підходи підтримки людей з інвалідністю.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.12.1.1.

Хід проведення:

Тренер подає учасникам інформацію на основі Додатку 2.12.1.1. Тренеру доцільно зобразити поданий у додатку малюнок на аркуші альбому для фліпчарту або показати на слайдах у презентації.

Запитання для обговорення:

1. Чому важливо розуміти моделі підтримки людей з інвалідністю та їх завдання?
2. Яка з презентованих моделей є найефективнішою?
3. На сучасному етапі, яка модель домінує в Україні?
4. Як впливає домінуюча модель в суспільстві на життя конкретної людини з інвалідністю?

До уваги тренера!

Важливо підвести учасників до думки, що лише комплексний підхід до розуміння проблеми інвалідності сприятиме найбільш ефективній інтеграції людей з інвалідністю у соціум.

➔ 2. Мозковий штурм, обговорення у колі “Термінологія”

Мета: ознайомити учасників з сучасними тенденціями в термінології та етиці спілкування з людьми з інвалідністю.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.12.1.2.

Хід проведення:

Тренер повідомляє:

Для формування правильної самооцінки дитини з інвалідністю батькам необхідно в її присутності правильно висловлюватись щодо інвалідності, вміти надати пояснення іншим членам родини, сусідам про інвалідність дитини. Для цього необхідно розуміти термінологію і правильно її вживати.

Тренер пропонує учасникам дати синоніми поняттю “інвалід”, тобто назвати інші терміни відносно людей з інвалідністю, та записує їх на аркуші альбому для фліпчарту. Потім тренер просить учасників спробувати пояснити, в чому суть кожного зафіксованого поняття, які особливості вживання таких понять. Після дискусії тренер коментує терміни, запропоновані учасниками, відповідно до Додатку 2.12.1.2.

У підсумку тренер зазначає:

Такий стан речей характеризує різні аспекти і підходи до вирішення проблем навчання, виховання, соціального захисту, реабілітації дітей з інвалідністю не тільки в Україні, а й у всьому світі.

Ставлення суспільства до людей з особливими потребами є певним мірилом його цивілізованості і виражається термінологією.

З історії відомо, що ще з часів Київської Русі слов'янам було властиве милосердне ставлення до людей з тяжкими вадами фізичного та психічного розвитку. Але частіше за все людей з інвалідністю за тих часів називали “убогий”, “каліка”, “хромець”, “сліпець” і так до початку XVIII ст.

На поч. XVIII ст. у слов'янських мовах починається вживатися слово “інвалід” – “безсилий”, “слабкий”, “важко поранений”, прийшло з французької мови і вживалося стосовно військовослужбовців, які внаслідок захворювань або поранень не могли здійснювати військову службу. Така термінологія використовувалася до кінця XIX ст.

З другої половини XIX ст. термін “інвалід” став використовуватись стосовно мирних громадян, які стали жертвами війни. Розвиток озброєння і розширення масштабів війни втягнули мирних жителів в небезпеку воєнних конфліктів.

Після Другої світової війни в руслі світового руху за права людини відбувається формування поняття “інвалід”, і відноситься до всіх осіб, які мають фізичні, психічні, інтелектуальні обмеження життєдіяльності. Але з часом відбулися зміни, така термінологія несла на собі відбиток медичного і діагностичного підходів, які нехтували недосконалістю, недоліками навколишнього суспільства. [23]

Після розпаду Радянського Союзу в Україні починає формуватися новий понятійний апарат, який відповідає гідності особи з інвалідністю та забезпечує світові стандарти. Теперішня термінологія визнає необхідність звертання як до індивідуальних потреб, так і до недоліків у суспільстві. Одним з найбільш точних та коректних термінів є термін “людина (дитина) з інвалідністю”.

В українському законодавстві на сьогоднішній день визначені поняття “дитина-інвалід”, “інвалід” та “інвалідність”. Відповідно до Закону України “Про реабілітацію інвалідів в Україні” інвалідність визначено як міру втрати здоров'я та обмеження життєдіяльності, що перешкоджає або позбавляє конкретну особу здатності чи можливості здійснювати діяльність у спосіб та в межах, що вважаються для особи нормальними залежно від вікових, статевих, соціальних і культурних факторів.

Запитання для обговорення:

1. Чому важливо використовувати коректну термінологію у суспільстві?
2. Чому важливо батькам користуватися коректною термінологією в сім'ї, в суспільстві?
3. Який термін для вас був новий? Незрозумілий?

➔ 3. Інформаційне повідомлення, робота в групах “Види інвалідності”

Мета: ознайомити батьків з особливостями виховання дітей з окремими видами інвалідності.

Час проведення: 65 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, картки з описом діагнозів згідно з електронним додатком до теми 2.12.1.

Хід проведення:

■ **1-ий етап – Інформаційне повідомлення (15 хв.):**

Тренер повідомляє:

Традиційно при визначенні інвалідності людини фахівці враховують ступінь і якість первинного дефекту (стану чи хвороби), час настання інвалідності (вроджена або набута), вікові та статеві особливості психофізичного розвитку, ступінь працездатності або непрацездатності. Відповідно до цього виділяють такі групи людей з інвалідністю:

1. **за віком** (діти з інвалідністю, молодь з інвалідністю, дорослі з інвалідністю, особи похилого віку з інвалідністю);
2. **за походженням інвалідності** (інвалідність від народження або з дитинства; інвалідність, отримана у ході виконання трудових обов’язків; під час війни; інвалідність у наслідок загального захворювання);
3. **за станом здоров’я** (ступінь порушення здоров’я: III група, II група, I група А,В)
4. **за видами захворювання та обмежень** (особи з ментальними порушеннями; особи з сенсорними та фізичними обмеженнями (з порушенням зору та незрячі, зі слабким слухом і нечуючі, з обмеженнями мовлення); з порушеннями опорно-рухового апарату; особи з дитячим церебральним паралічем; особи із внутрішніми захворюваннями; особи з нервово-психічними захворюваннями тощо);
5. **за ступенем мобільності:** мобільні, маломобільні, нерухомі.

Інвалідність може бути вродженою або набутою. Виділяють такі основні причини інвалідності:

Таблиця А

Механічні	Фізичні	Хімічні	Біологічні	Спадкові	Психічні
поранення, удари, падіння тощо	струм, контакт з високими температурами	отруйні речовини, контакт з джерелом радіації тощо	віруси, мікроби	генетичні аномалії, клітинні метаболізми, спадкові хвороби, вроджені вади	тяжкий стрес тощо

До уваги тренера!

Тренер може заздалегідь підготувати на аркуші альбому для фліпчарту Таблицю А.

2-ий етап – Робота в групах (50 хв.):

Тренер об'єднує учасників у малі групи (кількість груп визначається потребою у розгляді певної кількості діагнозів) та видає їм картки, що містять інформацію про особливості дітей з різноманітними захворюваннями: серцево-судинної системи, психоневрологічними, з малими та затухаючими формами туберкульозу, з синдромом Дауна, ДЦП, з порушеннями слуху, зору, ментальними порушеннями (кожна група отримує по одній картці з окремим діагнозом). Картки знаходяться у *електронному додатку* до теми 2.12.1.

Протягом 20 хв. учасники в малих групах мають прочитати інформацію, обговорити її та підготувати короткий виступ. Інформацію можна представити у вигляді малюнку, таблиці, схеми. Окрім того, тренер просить обговорити у малих групах, що батьки, з власного досвіду, можуть додати до інформації на картках.

На виступ кожна група отримує 5 хв. Після презентації груп, тренер ініціює обговорення.

Запитання для обговорення:

1. *Що нового Ви дізналися під час вправи?*
2. *Чи було таке обговорення важливим?*
3. *Які специфічні знання, уміння та навички повинні мати батьки, які виховують дитину з інвалідністю?*
4. *Чому було важливим у колі озвучити різні діагнози та особливості дітей, які мають такі діагнози?*

До уваги тренера!

У залежності від потреб учасників групи, тренер може підібрати картки з необхідними діагнозами, які варто розглянути та обговорити під час вправи.

Для того, щоб презентації малих груп активніше сприймалися іншими, слід запропонувати слухачам у ході виступу фіксувати запитання, які по закінченню можна задати доповідачам.

Окрім інформаційної функції, вправа спрямована і на те, щоб дати змогу батькам поспілкуватися з тими, хто виховує дитину з подібними проблемами, обмінятися досвідом.

Сесія II.

Забезпечення прав дітей з інвалідністю

➔ 4. Вправа “Що потрібно дитині з інвалідністю?”

Мета: спонукати учасників тренінгу замислитись над потребами дитини з інвалідністю, її правами і гарантіями щодо їх забезпечення.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у малі групи (кількість груп залежить від кількості учасників). Кожній групі пропонується намалювати дитину в її повний зріст (лише контури) та вписати у середину контуру (вигадати разом):

- *ім'я цієї дитини;*
- *описати якості її характеру та здібності;*
- *описати тип інвалідності та особливості, пов'язані з цим;*
- *перелічити її основні потреби та вписати все це у контур.*

Поза контуром учасники малих груп мають перелічити матеріальні та соціальні ресурси для забезпечення її повноцінного життя.

На роботу відводиться 15 хв. По закінченні часу відбуваються презентації напрацювань, після кожної з яких тренер ставить запитання:

- *Які права має ця уявна “дитина” у відповідності до її потреб?*
- *Хто задовольняє ці права?*
- *Яким законодавством закріплені ці права?*

До уваги тренера!

Дуже важливо наприкінці вправи ще раз акцентувати на тому, що потреби дітей тісно пов'язані з їх правами, закріпленими міжнародним і вітчизняним законодавством.

➔ 5. Інформаційне повідомлення “Встановлення інвалідності та державні види допомоги”

Мета: надати інформацію про механізм встановлення інвалідності та державні види допомоги дітям з інвалідністю.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.12.1.3.

Хід проведення:

Тренер подає учасникам інформацію, розміщену у Додатку 2.12.1.3.

Запитання для обговорення:

1. *Чи вся інформація була зрозумілою?*
2. *Чи залишилися ще запитання?*

До уваги тренера!

Для підвищення ефективності викладу інформації, що стосується законодавства, варто запросити юриста чи досвідченого соціального працівника, який працює з сім'ями, що виховують дітей з інвалідністю. Інформацію можна поєднати з попередньою вправою “Що потрібно дитині з інвалідністю?” у частині коментарів з боку тренера.

Сесія III. Соціалізація та реабілітація дитини з інвалідністю

➔ 6. Інформаційне повідомлення “Особливості соціалізації дитини з інвалідністю”

Мета: ознайомити учасників тренінгу з шляхами соціалізації дитини з інвалідністю.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.12.1.4.

Хід проведення:

Тренер подає групі наступну інформацію:

Соціалізація – комплексний процес засвоєння індивідом певних соціальних ролей і/або інтеграція до певної соціальної групи. Соціалізація виступає одним із основоположних соціальних процесів, що забезпечує існування людини в середині суспільства. Соціалізація – це процес входження людини в суспільство, включення її в соціальні зв'язки та інтеграцію її з метою встановлення її соціальності.

Процес соціалізації проходить відповідно до статі та етапів життя, які поділяються на: дитинство; юність; молодість; зрілість; старість.

Етапи соціалізації:

- **Первинний** – охоплює дитинство, юність та молодість і є характерним тим, що людина соціалізується через своє безпосереднє оточення (родина, друзі, родичі). Переважаючими інститутами соціалізації є сім'я та заклади освіти, а також об'єднання ровесників, народні традиції, мистецтво тощо.
- **Вторинний** – охоплює зрілість та старість і характеризується тим, що людина соціалізується через вплив вторинних соціальних груп та соціальних інститутів. Переважаючими інститутами соціалізації є ЗМІ, виробництво, культура, економіка, право тощо.

Соціалізація особистості здійснюється під впливом ряду факторів, які умовно можна поділити на групи:

- **мегафактори:** космос, планета, світ;
- **макрофактори:** країна, етнос, суспільство, держава;
- **мезофактори:** тип поселення, регіональні умови та особливості, засоби масової інформації, субкультури тощо.
- **мікрофактори:** конкретні умови життя кожної особистості (її сім'я, групи однолітків та колективи, до яких вона включена), виховні та релігійні організації.

Найбільш доцільною та ефективною є індивідуальна робота спеціалістів з особою з інвалідністю на рівні мікрофакторів. Сім'я є першоосновою суспільства, соціумом, де найбільшою мірою виявляються індивідуальні особливості кожного із батьків, інших членів родини, реалізуються природні потреби, формуються мотиви поведінки та критерії розвитку особистості, відбуваються складні і відповідальні процеси самопізнання, самоактуалізації, соціалізації її членів.

На наступному етапі роботи тренер пропонує учасникам роздатковий матеріал, що міститься у Додатку 2.12.1.4., та коментує його.

Запитання для обговорення:

1. Які фактори первинної соціалізації можуть мати обмежений вплив на дитину через те, що вона має інвалідність?
2. Чому ці фактори не в повній мірі впливають на розвиток дитини з інвалідністю?
3. Як це впливає на життя і розвиток дитини з інвалідністю?
4. Яким чином можна усунути порушення в соціалізації дитини з інвалідністю?

➔ 7. Вправа “Поняття реабілітації”

Мета: поінформувати учасників щодо сутності комплексної реабілітації та Індивідуальної програми реабілітації інваліда і її необхідності для кожної дитини з інвалідністю.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 2.12.1.5.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Обговорення у колі, інформаційне повідомлення (15 хв.):

Тренер нагадує учасникам про вправу, яку вони виконували раніше “Що потрібно дитині?” та просить відповісти на наступні запитання:

- У чому різниця потреб здорових дітей та дітей з інвалідністю?
- Яким чином ці потреби можуть задовольнятися?

Після невеликої дискусії тренер підсумовує:

Дитина з інвалідністю має ті ж самі потреби, як і всі інші діти: в захисті, безпеці, задоволенні базових потреб, в увазі, любові, у самореалізації (за пірамідою потреб А. Маслоу). Але через інвалідність та особливості розвитку потребує більшої уваги, має необхідність у допоміжних реабілітаційних засобах та програмах, в особливому навчанні самообслуговування та контролю поведінки, часто потребує сторонньої допомоги. Тому, державою регламентовано, що кожна особа з інвалідністю може мати Індивідуальну програму реабілітації інваліда (далі – ІПРІ), в якій прописуються необхідні заходи для соціалізації, інтеграції особи з інвалідністю в суспільство. Тобто реабілітація розглядається у широкому контексті та стосується не лише відновлення здоров'я.

Реабілітація розглядається як комплекс та включає у себе медичну реабілітацію, соціальну реабілітацію, педагогічну реабілітацію, психологічну реабілітацію (тренер пропонує учасникам Додаток 2.12.1.5.).

Для дітей таку програму складає Лікарсько-консультаційна комісія лікувально-профілактичних закладів (далі – ЛКК), для дорослих Медико-соціально експертна комісія (далі – МСЕК). Метою Програми є визначення гарантованих державою переліків реабілітаційних послуг, технічних та інших засобів реабілітації, виробів медичного призначення, що надаються особі з інвалідністю з урахуванням фактичних потреб залежно від віку, статі, виду захворювання безоплатно або на пільгових умовах.

■ 2-ий етап – Робота у групах (35 хв.):

Тренер об'єднує учасників у малі групи та дає кожній з груп по одній картці, на яких записано “медична реабілітація”, “соціальна реабілітація”, “педагогічна реабілітація”, “психологічна реабілітація”. Групи отримують завдання: у відповідності до виду реабілітації, який ними отримано, зафіксувати на аркуші альбому для фліпчарту наступне:

- а) зміст такого виду реабілітації (у чому вона може полягати, з яких компонентів складатися);
- б) засоби та форми даного виду реабілітації;
- в) де такий вид реабілітації можна отримати.

Групи на виконання завдання отримують 15 хв., потім презентують свої напрацювання, після чого тренер підсумовує:

Комплексну реабілітацію дитина з інвалідністю може пройти в центрах реабілітації, які є в конкретному регіоні проживання сім'ї. Центри реабілітації можуть бути недержавними, приватними, державними різного підпорядкування. Наприклад, центри ранньої реабілітації, центри соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями, центри соціальної реабілітації дітей-інвалідів, центри трудової реабілітації тощо (якщо батьки не отримували такої інформації раніше, тренер готує інформаційний аркуш з адресами та телефонами центрів реабілітації, що діють у регіоні). Така система характеризується відкритістю та доступністю. Дитина не вилучається з сім'ї на довго, не порушуються її біологічні, фізіологічні та психологічні зв'язки з рідними та близькими людьми.

Запитання для обговорення:

1. Для чого потрібна Індивідуальна програма реабілітації інваліда?
2. Які проблеми дитини з інвалідністю допомагає вирішити реабілітація?

➔ 8. Мозковий штурм "Чому сім'я?"

Мета: акцентувати на важливості ролі прийомних батьків та батьків-вихователів у соціалізації та розвитку дитини з інвалідністю.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам сформулювати аргументи та ідеї, чому саме сім'я потрібна дитині з інвалідністю? Учасники висловлюються, а тренер занотовує сказане на аркуші альбому для фліпчарту, після чого систематизує та узагальнює відповіді.

Запитання для обговорення:

1. Що Ви відчували, виконуючи вправу?

До уваги тренера!

Вправа дозволяє, по-перше, закріпити інформацію, отриману на попередніх етапах стосовно того, що сім'я є первинним і найнеобхіднішим інститутом соціалізації дитини, джерелом забезпечення її потреб, а позитивна ситуація у родині вже сама по собі створює для дитини, що у ній виховується, певний реабілітаційний простір. А, по-друге, наголосити на важливій, хоч і не легкій ролі прийомних батьків та батьків-вихователів у вихованні дітей з інвалідністю.

➔ 9. Вправа “Особливості виховання в сім’ї дитини з інвалідністю”

Мета: ознайомити учасників з особливостями виховання дітей з інвалідністю в сім’ї.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, 3 бланки таблиці А.

Хід проведення:

Тренер ще раз підкреслює значний реабілітаційний потенціал сім’ї та наголошує на тому, що існує так звана *реабілітаційна культура сім’ї*, яка є специфічною системою цінностей, ідей, знань і навичок, що допомагають членам родини вирішувати конкретні питання, що постають у її життєдіяльності та вихованні дитини з інвалідністю. Отже, одним з основних завдань батьків, які виховують дитину з інвалідністю, є розвиток цієї культури.

На наступному етапі тренер об’єднує учасників у три малі групи, в яких вони мають протягом 15 хв. заповнити таблицю А, причому кожна група отримує свій компонент: аксіологічний, когнітивний або ж праксеологічний. Варто видати групам однаковий бланк таблиці та наголосити на тому, яка з груп над яким компонентом буде працювати.

Таблиця А.

Компоненти реабілітаційної культури сім’ї [17]

Компонент реабілітаційної культури сім’ї	Зміст	Як можна підсилювати та розвивати?
Аксіологічний компонент	Ідея і цінності незалежного життя, права родини загалом і кожного її члена бути часткою суспільства і брати, по можливості, активну участь у соціальних, економічних, політичних процесах, самостійно приймати рішення, управляти життєвими ситуаціями. Компенсаторський розвиток: не стільки біологічний, скільки соціальний	
Когнітивний компонент	Знання із різних галузей науки і практики, які сприяють виконанню завдань реабілітаційного процесу: медико-біологічні, гігієнічні, соціально-правові, психотерапевтичні, психолого-педагогічні	
Праксеологічний компонент	Уміння і навички: психологічні, комунікативні, педагогічні, соціально-адвокатські, соціально-педагогічні, лікувальні	

До уваги тренера!

Підводячи підсумки, вправи варто наголосити, що важливо не лише розвивати реабілітаційну культуру родини комплексно, а й розвивати реабілітаційну активність, що стосується включення дитини до всіх необхідних для неї видів реабілітації.

Також необхідно акцентувати, що однією з умов підвищення соціальної активності родини (та дитини), а також визначення чіткої ролі як сім'ї, так і дитини, у соціумі, є розвиток соціальних контактів родини у різних напрямках: по-перше, підтримка зв'язків з іншими родинами, що виховують дітей з інвалідністю; по-друге, розширення соціальних контактів дитини (заохочення приятелювання, запрошення друзів дитини до свого помешкання, організація спільного з приятелями дитини дозвілля: пікніків, свят тощо); по-третє, залучення дитини до суспільно корисної діяльності, допомоги іншим тощо.

У ході обговорення у даній вправі, або ж навіть у попередніх, може виникнути питання облаштування приміщення у відповідності до потреб дитини з інвалідністю.

У електронному додатку до теми 2.12.1. знаходиться опитувальник для батьків, який вони можуть заповнити спільно з соціальним працівником, та визначити потреби щодо облаштування приміщення, а також ресурси і можливості здійснення такого облаштування. Якщо тренер подає таку інформацію у групі, то варто також підготувати презентацію з прикладами успішного облаштування помешкання під потреби дитини з різними видами інвалідності.

Запитання для обговорення:

1. *Який рівень реабілітаційної культури в вашій сім'ї?*
2. *Яким чином виражається реабілітаційна активність сім'ї?*

➔ Моделі підтримки людей з інвалідністю

Процеси навчання, виховання, реабілітації дітей з інвалідністю залежать від усвідомлення батьками і спеціалістами моделей підтримки людей з інвалідністю, зокрема: як ці моделі формувались, як впливають на суспільство, соціальну політику тощо.

Найбільш поширеними є:

- **Медична модель** виходить з провідної ролі медицини в лікуванні дефекту, розглядає людину з інвалідністю як пацієнта. Реабілітація таким чином розглядається однобоко: відновлення трудових здібностей. У цьому випадку в суспільстві існує поняття “інвалідність” та “непрацездатність” як рівні та взаємозамінні терміни. Відповідно до цієї моделі, спеціалісти приймають рішення за людину з інвалідністю, акцентуючи на тому, що таким людям потрібно допомагати, доглядати їх, створюючи відповідні установи, де б вони могли навчатися, працювати, спілкуватися. Таким чином, медична модель виступає за ізоляцію людей з інвалідністю від решти суспільства, сприяє дотаційному підходу тощо. Медична модель довгий час переважала в поглядах суспільства і держави, як в Україні, так і в інших країнах, тому люди з інвалідністю здебільшого виявлялися ізольованими і дискримінованими. Чітко сформувалася і домінувала за часів Радянського союзу.
- **Соціальна модель** передбачає, вирішення проблеми інвалідності через створення служб допомоги, центрів реабілітації, підготовки до цієї діяльності професійних кадрів. Рішення за своє життя (де навчатися, працювати, с ким спілкуватися тощо) приймає сама людина з інвалідністю або її опікуни. Суспільство має створити умови для участі в його житті людей з різними обмеженнями. Така модель закликає до інтеграції людей з інвалідністю у навколишнє суспільство, пристосування умов життя в суспільстві для людей з інвалідністю. Це включає в себе створення доступного середовища (пандусів та спеціальних підйомників для людей з фізичними обмеженнями, для незрячих осіб дублювання візуальної і текстової інформації за Брайлем, дублювання звукової інформації для нечуючих на мові жестів). Також підтримка заходів що сприяють навчанню, працевлаштуванню в звичайних організаціях та навчання суспільства навичкам спілкування з людьми з інвалідністю.

Також науковцями виділяються ще дві моделі, притаманні розвинутих суспільствам, це:

- **Політико-правова модель.** Модель розглядає проблеми інвалідності у контексті захисту прав людей з інвалідністю й наголошує на обов'язку держави та суспільства сприяти усуненню соціальної несправедливості, не допускати дискримінації. Люди з інвалідністю розглядаються як соціальна меншість, права і свободи яких порушуються. Відповідно до цього найголовнішим обов'язком держави щодо людей з інвалідністю має бути забезпечення рівних прав людей з інвалідністю на участь в усіх аспектах життя та створення рівних можливостей. Дана модель орієнтує суспільство на захист особливих прав людей з інвалідністю, як і інші соціальні групи з особливими потребами.
- **Культурний плюралізм.** Концепція культурного плюралізму походить з ідеї унікальності кожної особистості, її права на самореалізацію та самовираження. У такому розумінні, культурне багатство суспільства перебуває в тісній залежності від культурного багатства особистості, а сама особистість розглядається як активний суб'єкт культури, творець та носій її цінностей, відносин, – з іншого, адже для особистості в усі часи найважливішою і найціннішою є свобода, міра якої залежить від рівня соціалізації особистості індивіда з одного боку, та рівня розвитку суспільства і суспільних відносин з іншого. Люди з інвалідністю в більшості притримуються незалежного способу життя. [9, 23]

Додаток 2.12.1.2.

➔ Термінологія стосовно визначення осіб з інвалідністю

Термін	Значення та вплив на суспільство
Інвалід	Франц. “неспроможний”, “недієздатний”. Термін виник за часів війн Наполеона Бонапарта (поч. XVIII ст.), так називали воїнів, які отримали значні поранення і каліцтва. З часом проходження світових війн, термін закріпився і за мирними громадянами, які отримували каліцтва під час бойових дій. Сьогодні використовується в юридичній практиці. – це особа, яка має порушення здоров'я зі стійкими розладами функцій організму, обумовлене захворюванням, наслідками травми чи дефектами, що призводять до обмеженої життєдіяльності, й потребує соціального захисту (Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”). Це визначення поняття “інвалід” є більш прогресивним порівняно з тим, що застосовувалось у нашому законодавстві до 1991 р., тому що воно визначає інвалідність як міру втрати здоров'я, а не працездатності.
Аномальний	Цей термін домінував в кінці XIX – поч. XX ст. За часів Радянського Союзу існувало визначення “діти, які мають значні відхилення від нормального фізичного або психічного розвитку і внаслідок цього потребують у вихованні та навчанні спеціальних умов, які забезпечують корекцію і компенсацію вад розвитку. Такі умови в найбільш адекватній формі створюються в спеціальних навчально-виховних навчальних закладах”. Створює стереотип. На перше місце висувається неспроможність особи, відмінність від “норми”. На сьогодні поняття “норма” розмита. Конвенція ООН “Про права людей з інвалідністю” говорить про те, що інвалідність – це різноманіття роду людського.
Дефективний	Д. – той, хто має фізичні чи психічні недоліки, пороки (Тлумачний словник Ожегова С.І.) Д. – [лат. defectivus недосконалий] має якийсь фізичний або психічний недолік; ненормальний. Словник іноземних слів. Комлев Н.Г. Створює стереотип. На перше місце висувається недолік людини, який є важливішим за особистість. Термін домінував до поч. 90-х років XX ст.
Неповноцінні	У цьому випадку цінність людини оцінюється в залежності від виконання нею певних функцій, видів діяльності в суспільстві. Відсутність необхідних реабілітаційних засобів, реабілітаційних послуг не створюють умов для реалізації потенціалу особистості з інвалідністю. Створює стереотип.
Неповноправні	Термін вживається в сучасній Західній Україні. Має походження з польської мови. Часто вживається в літературі даного регіону. Фокусує увагу на недоліку людини. Формує стереотипне ставлення.
З паталогічними станами	На перше місце висуваються медичні показники. Здоров'я – це стан фізичного, психічного та соціального благополуччя високої працездатності і соціальної активності людини. Тобто, якщо людина хронічно хворіє, але відчуває себе благополучно, має певний статус в суспільстві, вона не може називатись нездоровою або хворою.
Хронічно хворі	Створює стереотип.
З особливими потребами	Термін виник на поч. 90-х рр. XX ст., розширює коло медичного аспекту розуміння інвалідності. Коректно вказує на особливості розвитку, виховання, навчання. Термін використовують не лише до людей з інвалідністю, а й до тих, хто має поведінкові розлади, хронічні захворювання, дієти, певний талант та інші особливості.
З обмеженими можливостями	Особа, яка не здатна виконувати певні обов'язки або функції внаслідок особливого фізичного, психічного стану чи недуги (Харді І., Будапешт, 1988).

Термін	Значення та вплив на суспільство
З функціональними обмеженнями	Термін акцентує увагу на фізичні та сенсорні обмеження та особливості розвитку. Термін у вжитку виник на поч. 90-х рр. XX ст.
З вадами фізичного і розумового розвитку	Термін "вади" створює стереотип. Замінюється на більш коректне "порушення". Термін виник у вжитку на поч. 90-х рр. XX ст.
З обмеженими розумовими та фізичними можливостями	Термін виник у вжитку на поч. 90-х рр. XX ст., акцентує увагу на обмежених можливостях.
З особливостями психофізичного розвитку	Термін коректно вказує на особливі аспекти розвитку особи. Термін виник на поч. 90-х рр. XX ст.
З особливими освітніми потребами	Термін коректно вказує на особливі аспекти навчання і виховання. Термін виник на поч. 90-х рр. XX ст.
З порушенням зору, слуху, опорно-рухового апарату тощо	Термін коректно вказує на види інвалідності. Термін виник поч. 90-х XX ст.
Людина з інвалідністю, дитина з інвалідністю	На перший план термін висуває поняття "людина". Інвалідність – означає втрату або обмеження можливості брати участь у житті суспільства на рівні з іншими. Він описує зіткнення між інвалідом і довкіллям. Цей термін має на меті наголосити на недоліках у довкіллі та в багатьох видах організованої діяльності в суспільстві (Стандартні правила ООН щодо урівняння можливостей інвалідів). Інвалідність не медична проблема, а соціальна.

➔ Міжнародне законодавство та державні гарантії щодо встановлення інвалідності та видів допомоги

Державами-учасницями Генеральної асамблеї ООН визнається, що дитина з інвалідністю має вести повноцінне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі, полегшують активну участь в житті суспільства. Генеральна Асамблея ООН у грудні 2006 року прийняла Конвенцію про права інвалідів, яка була ратифікована Україною 13 грудня 2009 року, вступила в силу в Україні 6 березня 2010 року.

Конвенція розглядається в якості конкретизації прав для людей з інвалідністю, сформульованих в Загальній Декларації прав людини. Документ розглядає інвалідність як різноманіття роду людського. Конвенція передбачає основні стандарти забезпечення та захисту прав людей з інвалідністю. Згідно з цими стандартами люди з інвалідністю повинні бути повноправно включені в загальний соціальний процес. При цьому, в центрі уваги знаходиться тепер вже не інвалідність, а сама людина з інвалідністю, яка має бути здатна, наскільки це можливо, самостійно жити в суспільстві.

Конвенція внесла зміну в систему нормативної парадигми з політики благодійності на політику прав людини з інвалідністю. Особливістю Конвенції є те, що вона розширює поняття про нормативний зміст прав людини, які можна поділити на чотири соціальних права:

- право на самовизначення та незалежність;
- право на повноцінну участь в житті суспільства;
- право на гідний життєвий рівень;
- право на повагу зі сторони суспільства.

Конституція України гарантує рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом усіх. Відповідно до статті 1 закону “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”: “... інваліди в Україні володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод”.

Встановлення інвалідності. Особам у віці до 18 років лікарсько-консультативними комісіями лікувально-профілактичних закладів (далі – ЛКК) встановлюється категорія “дитина-інвалід”. Звернутись потрібно до поліклініки за місцем проживання. Встановлення інвалідності і ступеня втрати здоров'я супроводжується складанням Індивідуальної програми реабілітації інваліда, дитини-інваліда, що визначає реабілітаційні заходи і терміни їх реалізації (Закон України “Про реабілітацію інвалідів в Україні”, стаття 7).

Яке значення має Індивідуальна програма реабілітації для особи з інвалідністю? Чи обов'язкове оформлення індивідуальної програми реабілітації для кожної людини з інвалідністю?

Індивідуальна програма реабілітації – комплекс оптимальних видів, форм, обсягів, термінів реабілітаційних заходів з визначенням порядку і місця їх проведення, спрямованих на відновлення та компенсацію порушених або втрачених функцій організму і здібностей конкретної особи до виконання видів діяльності, визначених у рекомендаціях медико-соціальної експертної комісії (Закон України “Про реабілітацію інвалідів в Україні”, стаття 1). Індивідуальна програма реабілітації інваліда розробляється відповідно до Державної типової програми реабілітації інвалідів для повнолітніх інвалідів – медико-соціальною експертною комісією, для дітей-інвалідів – лікарсько-консультативними комісіями лікувально-профілактичних закладів. Визначення конкретних обсягів, методів і термінів проведення реабілітаційних заходів, які повинні бути здійснені щодо інваліда, дитини-інваліда, кошторис витрат за рахунок бюджетних коштів чи загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також контроль за виконанням Індивідуальної програми реабілітації інваліда в межах своїх повноважень здійснюють медико-соціальні експертні комісії

(лікарсько-консультаційні комісії лікувально-профілактичних закладів – щодо дітей-інвалідів), органи праці та соціального захисту населення, служби зайнятості, реабілітаційні установи, розпорядники відповідних коштів. Обсяг реабілітаційних заходів, що передбачається Індивідуальною програмою реабілітації інваліда, не може бути меншим від передбаченого Державною типовою програмою реабілітації інвалідів. Індивідуальна програма реабілітації інваліда є обов'язковою для виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, реабілітаційними установами, підприємствами, установами, організаціями, в яких працює або перебуває інвалід, дитина-інвалід, незалежно від їх відомчої підпорядкованості, типу і форми власності. Індивідуальна програма реабілітації має для інваліда, дитини-інваліда рекомендаційний характер. Інвалід (законний представник дитини-інваліда) має право відмовитися від будь-якого виду, форми та обсягу реабілітаційних заходів, передбачених його індивідуальною програмою реабілітації, або від усієї програми в цілому. Інвалід (законний представник дитини-інваліда) самостійно вирішує питання про вибір та забезпечення конкретними засобами чи послугами реабілітації, включаючи засоби пересування, вироби медичного призначення, друковані видання зі спеціальним шрифтом, звукопідсилювальну апаратуру, санаторно-курортне лікування тощо в межах його індивідуальної програми реабілітації. Положення про індивідуальну програму реабілітації інваліда, порядок її фінансування та реалізації затверджується Кабінетом Міністрів України (Закон України “Про реабілітацію інвалідів в Україні”, стаття 23).

Право дитини-інваліда на освіту. Держава гарантує дітям-інвалідам дошкільне виховання, здобуття освіти на рівні, що відповідає їх здібностям і можливостям. Дошкільне виховання та освіта дітей-інвалідів здійснюється в загальних або спеціальних дошкільних та навчальних закладах. Професійна підготовка або перепідготовка осіб з інвалідністю здійснюється з урахуванням медичних показників і протипоказань для наступної трудової діяльності. Вибір форм і методів професійної підготовки проводиться згідно з висновками медико-соціальної експертизи. При навчанні, а також професійній підготовці осіб з інвалідністю, поряд із загальними формами допускаються і альтернативні форми освіти. Обдаровані діти-інваліди мають право на безкоштовне навчання музикою, образотворчого, прикладного мистецтва у загальних закладах або спеціальних позашкільних навчальних закладах (ст. 21 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”). За інших рівних умов діти з інвалідністю мають переважне право на вступ у вищі та середні спеціальні навчальні заклади. Під час навчання пенсія і стипендія інваліду виплачується в повному розмірі (ст. 22 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”).

Останнім часом з'являються нові форми освіти дитини з інвалідністю: в спеціальній школі-інтернаті, на дому в загальноосвітній школі, в інклюзивному класі в загальноосвітній школі. Інклюзія (від *inclusion* – включення) – процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті. Це політика й процес, що дає можливість всім дітям брати участь у всіх програмах.

Чи мають пільги при вступі у ВНЗ? У разі складання вступних іспитів (вступних випробувань) з позитивним результатом до вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації зараховуються поза конкурсом діти-інваліди та інваліди першої і другої груп, яким не протипоказане навчання за обраною спеціальністю; до професійно-технічних навчальних закладів діти-інваліди та інваліди, яким не протипоказане навчання за обраною професією (спеціальністю) та спеціалізацією. Під час навчання стипендія та пенсія (державна соціальна допомога інвалідам з дитинства і дітям-інвалідам) виплачуються в повному розмірі. (Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, стаття 22). Постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 № 1312 “Про заснування академічної стипендії Кабінету Міністрів України обдарованим студентам з числа інвалідів” передбачено заснування з 1 січня 2010 р. 100 академічних стипендій Кабінету Міністрів України обдарованим студентам вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації з числа інвалідів. Академічна стипендія виплачується обдарованим студентам вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації з числа інвалідів, які навчаються за освітньо-кваліфікаційним рівнем “бакалавр”, “спеціаліст” або “магістр”, у розмірі 850 гривень на місяць. Студентам зазначеної категорії з числа інвалідів I групи академічна стипендія збільшується на 50 відсотків.

Право дитини-інваліда на отримання технічних засобів. Відповідно до ст. 23 частиною 4 Порядку забезпечення інвалідів автомобілями з ручним керуванням і мотоколясками, затвердженого Кабінетом Міністрів від 06.02.92 р. № 62 зі змінами від 29.12 1993 № 1071, батьки або родичі, за відсутності у них свідчень до водіння, які здійснюють огляд дитини-інваліда чи інваліда з дитинства, хворих на ДЦП у віці до 16 років, при наявності у цих інвалідів медичних показань на право одержання автомобіля з ручним керуванням або мотоколяски, мають право купити автомобіль “Таврія” або мотоколяску на пільгових умовах з виплатою 7% їх вартості. Після смерті інваліда, дитини-інваліда автомобіль, виданий безоплатно чи на пільгових умовах, у тому числі визнаний гуманітарною допомогою, за бажанням членів його сім’ї може бути переданий у їх власність у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Технічні та інші засоби реабілітації можуть бути залишені у власності членів сім’ї померлого інваліда, дитини-інваліда в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, стаття 38). Інвалідам і дітям-інвалідам надаються безоплатно або на пільгових умовах технічні та інші засоби реабілітації (засоби для пересування, протезні вироби, сурдотехнічні засоби, мобільні телефони для письмового спілкування тощо), вироби медичного призначення (індивідуальні пристрої, протези очей, зубів, щелеп, окуляри, слухові та голосоутворювальні апарати, ендопротези, сечо-та калоприймачі тощо) на підставі індивідуальної програми реабілітації, автомобілі – за наявності відповідного медичного висновку.

На який термін видаються інвалідні візки? Для користування може видаватися одна кімнатна на 4 роки і одна дорожня коляска на 3 роки одночасно. Може видаватися коляска з електроприводом на 8 років користування. Для отримання направлення на протезування або засобів на пересування та реабілітації необхідно надати до управління праці та соціального захисту:

- заяву про забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації за формою, що затверджується Мінпраці (далі – заява);
- копію довідки про присвоєння ідентифікаційного номера;
- паспорт або свідоцтво про народження (для осіб віком до 16 років);
- висновок МСЕК про встановлення інвалідності (для дітей-інвалідів – висновок ЛКК);
- індивідуальну програму реабілітації (для інваліда та дитини-інваліда);
- висновок ЛКК для забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації (для інших осіб);
- копію пенсійного посвідчення або посвідчення отримувача державної соціальної допомоги, що виплачується замість пенсії;
- копію посвідчення, що підтверджує статус особи, яка має право на пільги відповідно до законодавства (постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.2006 № 1652 “Про затвердження Порядку забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення переліку таких засобів”).

Здійснення матеріального, соціально-побутового забезпечення дітей-інвалідів. Матеріальне, соціально-побутове та медичне забезпечення осіб з інвалідністю здійснюється у вигляді грошових витрат (пенсії, допомоги, одноразових виплат), забезпечення медикаментами, технічними або іншими засобами, включаючи автомобіль, крісла-коляски, протезно-ортопедичні вироби, друковані видання із спеціальним шрифтом, звукопідсилюючу апаратуру, а також шляхом надання послуг з медичної, соціальної, трудової, професійної реабілітації, побутового та торговельного обслуговування.

Види необхідної матеріальної, соціально-побутової та медичної допомоги визначаються органами медико-соціальної експертизи в Індивідуальній програмі реабілітації інваліда (ст. 36 і 37 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”).

Місцева державна влада і управління зобов’язані забезпечувати людям з інвалідністю необхідні умови для вільного доступу і відвідування культурно-розважальних закладів та спортивних споруд для занять фізкультурою і спортом, а також забезпечувати надання спеціального спортивного інвентарю. Особи з інвалідністю користуються переліченими послугами безплатно або на пільгових умовах згідно з рішенням місцевих Рад депутатів за участю громадських організацій інвалідів (ст. 34 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”).

Діти з інвалідністю, які не мають батьків, або батьки яких позбавлені батьківських прав і проживають в державних або інших соціальних установах, після досягнення повноліття мають право на позачергове одержання житла і матеріальної допомоги на його благоустрій, якщо за висновками медико-соціальної експертизи вони можуть здійснювати самообслуговування і вести самостійний спосіб життя (ст. 33 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”).

Особи з інвалідністю та сім'ї, в яких є діти з інвалідністю, мають переважне право на поліпшення житлових умов, передбачених чинним законодавством (ст. 29 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”).

Якими пільгами користуються особи з інвалідністю? На підставі Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” особи з інвалідністю можуть мати наступні пільги: жилі приміщення, займані особами з інвалідністю або сім'ями, у складі яких вони є, під'їзди, сходові площадки будинків, в яких мешкають люди з інвалідністю, мають бути обладнані спеціальними засобами і пристосуваннями відповідно до індивідуальної програми реабілітації, а також телефонним зв'язком.

Обладнання зазначених жилих приміщень здійснюється органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями, у віданні яких знаходиться житловий фонд. Обладнання індивідуальних жилих будинків, в яких проживають люди з інвалідністю, здійснюється підприємствами, установами і організаціями, з вини яких настала інвалідність, а в інших випадках – відповідними органами місцевого самоврядування. У разі невідповідності житла вимогам, визначеним висновком медико-соціальної експертизи, і неможливості його пристосування до потреб людини з інвалідністю, може провадитись заміна жилої площі. Органи місцевого самоврядування забезпечують виділення земельних ділянок особам з інвалідністю із захворюваннями опорно-рухового апарату під будівництво гаражів для автомобілів з ручним керуванням поблизу місця їх проживання. (Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, стаття 30).

Особи з інвалідністю **забезпечуються засобами спілкування**, що полегшують їх взаємодію між собою та з іншими категоріями населення. Порядок і умови такого забезпечення передбачаються місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування за участю громадських організацій інвалідів. Інваліди, які отримують пенсію, що не перевищує мінімального розміру пенсії, або державну соціальну допомогу, призначену замість пенсії, діти-інваліди мають право на **безоплатне придбання лікарських засобів** за рецептами лікарів у разі амбулаторного лікування. Транспортне обслуговування інвалідів здійснюється на пільгових умовах. Інваліди, діти-інваліди та особи, які супроводжують інвалідів першої групи або дітей-інвалідів (не більше одного супроводжувачого), мають право на безплатний проїзд у пасажирському міському **транспорті** (крім метрополітену і таксі), а також всіма видами приміського транспорту. Діти-інваліди та інваліди першої, другої груп по зору і з ураженням опорно-рухового апарату та особи, які супроводжують інвалідів першої групи або дітей-інвалідів зазначених категорій (не більше одного супроводжувачого), мають право на безплатний проїзд також у метро.

Інваліди, діти-інваліди та особи, які супроводжують інвалідів першої групи або дітей-інвалідів (не більше однієї особи, яка супроводжує інваліда або дитину-інваліда), мають право на **50% знижку вартості проїзду** на внутрішніх лініях (маршрутах) повітряного, залізничного, річкового та автомобільного транспорту в період з 1 жовтня по 15 травня. Пільгове перевезення інвалідів здійснюють усі підприємства транспорту незалежно від форми власності та підпорядкування відповідно до Закону України “Про транспорт”. Категорії інвалідів та дітей-інвалідів і порядок їх транспортного обслуговування на пільгових умовах визначає Кабінет Міністрів України.

Пільговий проїзд надається за умови, якщо середньомісячний сукупний дохід сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищував величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу, збільшену на коефіцієнт 1,1 у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. (Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, стаття 38-1). Пільги, зберігаються за інвалідами та дітьми-інвалідами незалежно від виду виплачуваної пенсії або допомоги, призначеної замість пенсії. У випадках, коли іншими нормативно-правовими

актами передбачені норми, що підвищують встановлений цим Законом рівень соціального захисту інвалідів, застосовуються положення тих нормативно-правових актів, які визначають найбільший рівень соціального захисту інвалідів. Якщо інвалід має право на одну і ту ж пільгу за Законом “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” і одночасно за іншим нормативно-правовим актом, пільга йому надається лише за одним з них за його вибором (незалежно від підстави встановлення пільги) (Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, стаття 38-2).

Які органи забезпечують інвалідів та дітей-інвалідів технічними засобами реабілітації та виробами медичного призначення? Облік інвалідів та інших осіб, які мають право на безоплатне забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації (далі – облік), ведуть органи праці та соціального захисту населення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконкому міської, районної у місті ради (далі – місцеві органи праці та соціального захисту населення) за місцем реєстрації проживання осіб.

Місцевий орган праці та соціального захисту населення має право як виняток взяти на облік в установленому порядку інваліда та іншу особу не за місцем реєстрації їх проживання. Для взяття на облік до місцевого органу праці та соціального захисту населення подається заява, заповнена інвалідом та іншою особою або їх законним представником за затвердженою формою (далі – заява про взяття на облік). Разом із заявою про взяття на облік пред’являються такі документи інваліда:

- паспорт або свідоцтво про народження (для осіб віком до 16 років);
- довідка про реєстрацію з місця проживання;
- висновок МСЕК про встановлення інвалідності для інвалідів (для дітей-інвалідів – висновок ЛКК), у разі, коли особа вперше звертається до місцевих органів праці та соціального захисту населення або змінюється група і причина інвалідності;
- Індивідуальна програма реабілітації інваліда або висновок ЛКК щодо забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації (для інших осіб, інвалідів, група інвалідності, яких встановлена до 1 січня 2007 р. як безстрокова або строк дії якої не закінчився);
- посвідчення про взяття на облік (для бездомних громадян);
- копія пенсійного посвідчення або посвідчення отримувача державної соціальної допомоги, що виплачується за місцем пенсії;
- довідка про присвоєння ідентифікаційного номера для осіб, які досягли 18-річного віку (за наявності номера). Особам, які через релігійні переконання відмовилися від присвоєння ідентифікаційного номера, необхідно пред’явити паспорт з позначкою про наявність права здійснювати платежі без нього;
- довідка про реєстрацію місця проживання для дітей-інвалідів, дітей віком до 16 років та осіб, паспорти яких не містять відомостей про реєстрацію місця проживання (крім бездомних громадян);
- копія посвідчення, яке підтверджує статус особи, яка має право на пільги відповідно до законодавства (для ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і ветеранів державної пожежної охорони). Законний представник інваліда чи іншої особи подає документи, що підтверджують його особу та повноваження законного представника.

Для отримання технічних засобів реабілітації для інвалідів по зору з числа членів УТОС із зазначеними документами та копією членського квитка може звернутися представник первинної організації зазначеного товариства. Представник первинної організації УТОС повинен мати при собі документи, що підтверджують його особу та повноваження (постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.2006 р. № 1652 “Про затвердження Порядку забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення переліку таких засобів”). Постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 р. № 1301 “Про затвердження Порядку забезпечення інвалідів та дітей-інвалідів технічними та іншими засобами реабілітації” регламентується механізм безоплатного забезпечення технічними та іншими (медичними) засобами.

До технічних засобів, які отримують безпосередньо інваліди, діти-інваліди або їх законні представники в закладах охорони здоров'я для використання в амбулаторних та побутових умовах, належать слухові апарати, сечоприймачі чоловічі та жіночі, високопоглинальні прокладки для жінок, які страждають нетриманням сечі, калоприймачі, підгузки, а також технічні засоби з мовним виводом: глюкометри, термометри та тонометри.

До технічних засобів, якими забезпечуються інваліди, діти-інваліди в закладах охорони здоров'я для лікування в стаціонарних умовах, належать штучні протези клапанів серця, біфуркаційні судинні протези, лінійні судинні протези, кондуїти, електрокардіостимулятори, оксигенатори, набори для проведення коронарографії, набори для стентування коронарних судин без лікувального покриття, набори для проведення аортокоронарного шунтування, набори для імплантації механічного клапана серця, однокамерні ШВРС (SSI) з біполярним електродом, двокамерні ШВР (DDDR), кардіовертери-дефібрилятори однокамерні, кардіовертери-дефібрилятори двокамерні, протези очей, епіпротези, орбітальні імплантанти, протези щелеп, протези зубів, кохлеарні імплантанти, голосові протези, протези вушної раковини, клапанні лікворошунтуючі імплантанти, ендопротези суглобів, в тому числі ендопротези суглобів з видовженням для онкологічних хворих. Забезпечення інвалідів і дітей-інвалідів технічними засобами здійснюється на підставі медичного висновку за рахунок та в межах коштів державного та місцевих бюджетів, передбачених на зазначену мету.

Куди слід звертатися для оформлення путівки на санаторно-курортне лікування осіб з інвалідністю?

Органи праці та соціального захисту населення забезпечують за рахунок коштів державного бюджету безплатними путівками до санаторно-курортних закладів.

Постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 р. № 1345 “Про затвердження порядку забезпечення санаторно-курортними путівками дітей-інвалідів” передбачено забезпечення на безоплатній основі путівкою не лише дитину-інваліда, а й особу, яка її супроводжує. Забезпечення путівками здійснюється закладами охорони здоров'я за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів з урахуванням рекомендацій визначених в Індивідуальній програмі реабілітації інваліда.

Порядок призначення і виплати державної допомоги по догляду за дитиною-інвалідом. Надбавка на догляд за дитиною-інвалідом устанавлюється в розмірі: на дитину-інваліда віком до 6 років – 50% прожиткового мінімуму для дітей віком до 6 років, на дитину-інваліда віком від 6 до 18 років – 50% прожиткового мінімуму для дітей віком від 6 до 18 років. При визначенні розмірів надбавок на догляд за інвалідами з дитинства та дітьми-інвалідами з важкими формами інвалідності, які потребують постійного стороннього догляду або допомоги (прикуті до ліжка, сліпоглухонімі, з психічними вадами тощо) внаслідок захворювань за переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України, не може застосовуватися рівень забезпечення прожиткового мінімуму (Закон України “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”, стаття 3). При цьому, якщо інвалід з дитинства або дитина-інвалід має право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника і державну соціальну допомогу відповідно до Закону України “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”, ці виплати призначаються одночасно. Державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам призначається з дня звернення за її призначенням. Розмір державної соціальної допомоги інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам та надбавки на догляд визначаються у відсотках від прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, та прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку.

З 1 січня 2006 року розмір призначеної державної соціальної допомоги дітям-інвалідам, захворювання яких пов'язане з Чорнобильською катастрофою, збільшений на 50%. Дітям-інвалідам, які перебувають на повному державному утриманні, державна соціальна допомога виплачується в розмірі 50% призначеної суми та перераховується на їх особисті рахунки в банку. Інші 50% перераховуються на рахунок установи (закладу) за місцем перебування дитини. Дітям-інвалідам із числа сиріт за період перебування на повному державному утриманні державна соціальна допомога виплачується в повному розмірі та перераховується на їх особисті рахунки в банку.

Виплата державної соціальної допомоги згідно з Законом України “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам” проводиться органами праці та соціального захисту населення за рахунок субвенції з державного бюджету. Відповідно до змін до постанови Кабінету Міністрів України від 4.03.2002 р. № 256 змінилися строки подачі заявок та фактично нарахованих сум на виплату цієї державної соціальної допомоги фінансовим органам райдержадміністрацій (до 3 числа поточного місяця), та встановлені строки Державному казначейству (до 10 числа поточного місяця) перерахування субвенції на виплату допомоги сім’ям з дітьми, мало-забезпеченим сім’ям, інвалідам з дитинства, дітям-інвалідам та тимчасової державної допомоги дітям. Це забезпечило своєчасне надходження коштів на виплату державної соціальної допомоги.

Що таке “пандус” і які документи потрібні для дозволу на його будівництво? “Пандус” або “апарель” – похила поверхня, що дублює сходи, збудована на підставі ДБН В.2.2-9-99 для пересування осіб, які користуються колісними кріслами та для переміщення вантажів за допомогою технічних засобів. У відповідності до норм співвідношення між висотою та довжиною пандуса у середині будинку, споруди не більше як від 1 до 10 м., та зовні – від 1 до 12 м. Ширина пандуса при односторонньому русі повинна бути не менше 1,2 м. На початку і в кінці кожного підйому пандуса слід влаштовувати горизонтальні площадки завширшки не менше ширини пандуса і завдовжки не менше 1,5 м. По зовнішніх бокових краях пандуса і площадок слід передбачати бортики завширшки не менше 0,05 м. Якщо довжина пандуса більша 1,5 м., обов’язкова наявність поручня на висоті 0,7 і 0,9 м. Держбудом затверджені державні будівельні норми В.2.2-9-99 “Громадські будинки і споруди”, Додаток Г (обов’язковий) “Нормалі планувальних елементів житлових і громадських будівель з урахуванням можливості використання їх інвалідами” та внесені зміни до норм “Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень”, ДБН “Культурно-видовищні та заклади дозвілля”, “Архітектурно-технічні та санітарно-гігієнічні стандарти соціального житла”. Узагальнюючим нормативним документом із зазначеної проблеми є державні будівельні норми “Доступність будинків і споруд для маломобільних груп населення”, які набули чинності з 1 травня 2007 року. Всі державні будівельні норми мають окремий розділ “Вимоги до потреб інвалідів”. Для отримання дозволу на переобладнання і перепланування приміщень необхідно подати до райдержадміністрації:

1. Заяву на ім’я голови райдержадміністрації;
2. Копію з поверхового плану будинку (копію з генплану ділянки домоволодіння) завірену в БТІ;
3. Висновок ЖЕК (ЖБК, товариства власників) про можливість та доцільність намічуваних робіт;
4. Довідку про згоду сусідів, завірену ЖЕК.

За результатами роботи міжвідомчої комісії складається протокол, на підставі якого заявником проводиться підготовка проектної документації на перепланування, переобладнання жилих, нежилых і підсобних приміщень у жилих будинках незалежно від форми власності. Виконана проектна документація погоджується замовником з відділом капітального будівництва та архітектури райдержадміністрації; райсанепідемстанцією; районним органом пожежного нагляду; при необхідності іншими службами (службою газового господарства та ін.).

У разі позитивного рішення, заявнику надається дозвіл на проведення робіт за розпорядженням райдержадміністрації. Роботи по встановленню пандусу встановлюються за рахунок власника житла. [15]

Додаток 2.12.1.4.

Об'єднання ровесників

Формальні, неформальні (позитивно чи негативно спрямовані).
Допомагають особистості задовольнити такі потреби: у приналежності, у інформації, у спілкуванні, у емоційному контакті, у реалізації власних домагань тощо

Сім'я

Основні функції: репродуктивна, виховна, рекреативна, комунікативна, регулятивна, феліцитологічна, соціалізуюча. Має вирішальне значення на формування емоційного світу, самосвідомості, моральних норм, цінностей

Заклади освіти

Забезпечують навчання, виховання, культурний та духовний розвиток.
Окрім того, заклади освіти всередині об'єднують ряд соціально-психологічних груп, вплив яких на особистість знаходиться поза межами контролю адміністрації

Конфесійна громада та соціальне виховання

Сприяють вихованню та розвитку, формуванню ціннісних орієнтацій, світогляду, культури

Народні традиції

В т.ч., народна педагогіка, колективна мораль.
Формування самосвідомості, менталітету

Мистецтво

Сприяє реалізації здібностей у культурно-творчій діяльності.
Функції мистецтва у соціалізації: освітньо-розвиваюча та ціннісно-виховна, рекреативна, релаксаційна

ЗМІ

Сучасні засоби комунікації, передачі інформації (Інтернет, газети, журнали, телебачення, кінематограф).
Основні функції: інформаційна, рекреативна, нормативна (поширення певних норм поведінки тощо)

Додаток 2.12.1.5.

Комплексна реабілітація [24]

Медична реабілітація	Соціальна реабілітація	Педагогічна реабілітація	Психологічна реабілітація
Реабілітація на рівні біологічного організму людини	Реабілітація людини як соціального суб'єкта	Реабілітація людини як суб'єкта діяльності	Реабілітація людини на рівні особистості
<p>система лікувальних заходів, що спрямовані на відновлення порушених чи втрачених функцій організму особи, на виявлення та активізацію компенсаторних можливостей організму з метою забезпечення умов для повернення особи до нормальної життєдіяльності, на профілактику ускладнень та рецидивів захворювання</p>	<p>система заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі у житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації, соціального обслуговування, задоволення потреби у забезпеченні технічними та іншими засобами реабілітації</p>	<p>система педагогічних заходів, що спрямована на навчання, виховання та створення умов для всебічного розвитку особистості з урахуванням її потенційних можливостей. Її складовими є різні форми підготовки особистості до життя в суспільстві та сім'ї, працевлаштування тощо шляхом здійснення системної навчально-виховної роботи.</p>	<p>система заходів, спрямованих на відновлення, корекцію психологічних функцій, якостей, властивостей особи, створення сприятливих умов для розвитку та утвердження особистості</p>

Законодавча база:

1. Конвенція ООН про права інвалідів, резолюція Генеральної асамблеї ООН № 61/106, прийнята на шістдесят першій сесії ГА ООН.
2. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів, ООН, 1994.
3. Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”.
4. Закон України “Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї”.
5. Закон України “Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю”.
6. Закон України “Про реабілітацію інвалідів в Україні”.

Література:

1. Актуальні проблеми теорії та практики соціальної роботи на межі тисячоліть: Монографія. – К.: УДЦССМ, 2001. – 344 с. // Соціальна робота. Книга І.
2. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб./К.: Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
3. Виховання дітей з особливими потребами в сім'ї / Упорядник І.Б. Іванова. – К.: УДЦССМ, 1998. – 84 с.
4. Громада як осередок соціальної роботи з дітьми та сім'ями: Метод. матеріали для тренера / Авт.-упор.: О.В. Безпалько, Т.П. Авельцева, О.М. Петрик, Г.О. Притиск; Під заг.ред. І.Д. Зверевої. – К.: Наук. Світ, 2004. – 69 с.
5. Забезпечення прав дітей з особливими потребами: Держ. темат. доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2006 року) / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту; Уклад. А.В. Толстократова. – К.: Гопак, 2007. – 160 с.
6. Корельская Н.Г. Особенная семья – особенный ребенок. Книга для родителей детей с отклонениями в развитии. – М.: Советский спорт, 2003. – 232 с.
7. Норми архітектурно-планувальних елементів житлових та громадських будинків з розрахунку їхнього використання інвалідами. Посібник з проектування / За ред. Куцевича В.В. – К.: Київ, ЗНИИЭП, 1999.
8. Лепетюк О., Полозюк О. Правова Абетка. Метод. матеріали, підготовлені в рамках проекту “Від соціального захисту до забезпечення прав”. – К.: ВГСПО “Національна Асамблея інвалідів України”, 2010.
9. Психологическое и социальное сопровождение больных детей и детей-инвалидов: Учебное пособие / Под ред. С.М. Безух и С.С. Лебедевой. – СПб.: Речь, 2007. – 112 с.
10. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями. Навчально-методичний посібник для соціальних працівників і соціальних педагогів / За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003. – 168 с.
11. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Зверева, О. Безпалько, С. Харченко та ін.; за заг. Ред.: І. Зверевої, Г. Лактіонової. – К.: Наук. Світ, 2003. – 233 с. – Бібліогр. в кінці розд.
12. Соціальна реабілітація молоді з обмеженою дієздатністю / за заг. Ред. Толстоухової С.В., Пінчук І.М. – К.: УДЦССМ. 2000. – 184 с.
13. Соціальні служби – родині: Розвиток нових підходів в Україні. (перевидання) / За ред. І.М. Григи, Т.В. Семигіної. – К., 2003. – 128 с.

14. Стецков О.В., Турський В.М. Представництво прав та інтересів клієнтів соціальних установ. – К.: Спілка матерів “Сонячний промінь”. – 2001. –56 с.
15. Трофимова Н.М., Дуванова С.П., Трофимова Н.Б., Пушкина Т.Ф., Основы специальной педагогики и психологии. – СПб.: Питер, 2006. – 304 с.
16. Холостова Е.И., Дементьева Н.Ф. Социальная реабилитация: Учебное пособие. – 3-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2004. – 340 с.
17. Шевцов В.Г. Методичні основи організації соціальної реабілітації дітей з вадами здоров’я: Монографія. – К.: НТІ “Інститут соціальної політики”, 2004. – 240 с.
18. <http://invak.info> – Информационное агентство – портал инвалидов
19. <http://ussf.kiev.ua/> – Всеукраїнський фонд “Крок за кроком”
20. <http://perspektiva-inva.ru/> – Регіональна громадська організація інвалідів “Перспектива”.

Журавель Т.В.
Зверєва І.Д.
Пилипас Ю.В.

Тема 2.12.2. Особливості догляду та виховання дитини з ВІЛ-позитивним статусом

Мета: сприяти формуванню у прийомних батьків та батьків-вихователів знань, умінь та навичок, необхідних при догляді та вихованні ВІЛ-позитивної дитини.

Завдання модуля:

- визначити поняття “стигма”, “стигматизація” та “дискримінація”, а також проаналізувати причини виникнення цих явищ, та їх наслідки для дітей, які живуть з ВІЛ;
- презентувати основні права ВІЛ-позитивних дітей та їх батьків в українському законодавстві;
- розглянути особливості перебування ВІЛ-позитивної дитини у закладах освіти;
- визначити сутність та особливості розкриття ВІЛ-статусу дитині.

Головні ідеї:

- стигма є соціально сконструйованим явищем, яке призводить до знецінення людини і має негативний вплив на стигматизовану людину;
- ставлення оточуючих, у першу чергу – найближчих до дитини – допоможе їй, як і будь-якій дитині, яка має хронічні захворювання або ж інвалідність, вирости гармонійною і щасливою особистістю;
- знаючи про свій ВІЛ-позитивний статус, дитина здатна разом із батьками підвищити якість свого життя;
- дитина має дізнатися про власний ВІЛ-позитивний статус від батьків.

Загальний час: 6 год. 45 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Поняття “стигми” та “дискримінації” (2 год.)				
1.	“ЗА чи ПРОТИ”	Керована дискусія	30 хв.	Стікери двох різних кольорів за кількістю учасників
2.	“Історія”	Вправа	35 хв.	Зображення людей різного віку (дорослих та обов’язково, дітей), статі, професії, соціального статусу – 5 наборів по 5-6 карток, аркуш альбому для фліпчарту із занотованими запитаннями
3.	Поняття стигми та дискримінації	Інформаційне повідомлення	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
4.	Як запобігти стигматизації і дискримінації ВІЛ-позитивної дитини	Робота в групах	25 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія II. Особливості догляду за ВІЛ-позитивними дітьми (2 год. 15 хв.)				
5.	Права ВІЛ-позитивних дітей та їхніх батьків	Обговорення у колі, інформаційне повідомлення	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
6.	Особливості перебування ВІЛ-позитивних дітей у закладах освіти	Робота в групах	1 год. 20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
7.	Прихильність до антиретровірусної терапії	Інформаційне повідомлення	25 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія III. Розкриття ВІЛ – позитивного статусу дитині прийомними батьками (2 год. 30 хв.)				
8.	“Розкриття ВІЛ-статусу дитині”	Техніка акваріуму	30 хв.	5–7 стільців в центрі кімнати
9.	Особливості розкриття ВІЛ-статусу дітям	Інформаційне повідомлення	25 хв.	Додаток 2.12.2.1.
10.	Розмова з дитиною	Рольова гра	40 хв.	Ситуації для гри на окремих картках (додаток 2.12.2.2.)
11.	Короткометражний фільм “Божі діти Америки” (із відеозбірки “Невидимі діти”)	Перегляд відеофільму	25 хв.	Технічне забезпечення відеоперегляду, короткометражний фільм “Божі діти Америки”, на електронному додатку
12.	Розкриття ВІЛ-статусу дитини та збереження конфіденційності	Обговорення у колі, інформаційне повідомлення	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркер, Додаток 2.12.2.3.

Глосарій до теми:

АРВ-терапія – антиретровірусна терапія – специфічне лікування ВІЛ-інфекції, спрямоване на максимальне пригнічення реплікації ВІЛ в організмі, що сприяє відновленню клітин імунної системи, і покращання стану/якості життя хворого та подовження тривалості життя.

ВІЛ – вірус імунодефіциту людини. Викликає в організмі людини ВІЛ-інфекцію, кінцевою стадією якої є синдром набутого імунодефіциту (СНІД).

ВІЛ-позитивний статус – стан людини, зумовлений наявністю в її організмі ВІЛ.

Група взаємодопомоги – колектив людей, об'єднаних загальною життєвою проблемою або ситуацією, які збираються на регулярній основі з метою обміну досвідом та моральної підтримки один одного.

Дискримінація – навмисне утиснення прав, інтересів окремих осіб чи соціальних груп у порівнянні з іншими.

ЛЖВ – люди, які живуть з ВІЛ.

Опортуністичні інфекції – інфекційні захворювання, викликані організмами, які зазвичай не викликають хворобу в людини зі здоровою імунною системою, але можуть впливати на людей з ослабленою імунною системою.

Особи, які забезпечують права дітей – батьки, опікуни, піклувальники або працівники громадських організацій чи державних установ.

Прихильність до АРВ-терапії – приймання пацієнтом ліків з точним дотриманням графіка та дозування.

Розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитини – процес співпраці спеціалістів та членів родини у проведенні оцінювання фізичного й психічного стану дитини, її потреб та планування подальшої роботи з метою успішної адаптації до нових умов життєдіяльності.

СНІД – синдром набутого імунодефіциту (кінцева стадія ВІЛ-інфекції).

СНІД-центр – державний заклад міського чи обласного значення, який надає медичні послуги ВІЛ-інфікованим особам.

Стигма – (від грецького stigma – тавро, клеймо) – певна характерна риса людини, що дискредитує її в очах оточуючих і ставить окремо від інших; фізична чи соціальна ознака (наприклад, ВІЛ-інфікованість), яку в конкретному середовищі сприймають як щось принизливе.

Термінальна стадія хвороби – етап хвороби, протягом якого пацієнта вважають невиліковно хворим, захисні функції організму більше не здатні опиратися хворобі.

Хворі на СНІД – особи з різноманітними патологічними проявами, зумовленими глибоким ураженням імунної системи вірусом імунодефіциту людини.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Поняття “стигми” та “дискримінації”

➔ 1. Керована дискусія “ЗА чи ПРОТИ”

Мета: визначити переконання та уявлення учасників щодо виховання ВІЛ-позитивної дитини та обговорити результати.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: стікери двох різних кольорів за кількістю учасників.

Хід проведення:

Тренер роздає кожному учаснику 2 стікери різного кольору, потім зачитує твердження, з якими вони мають погодитись або ні. У разі, якщо учасник погоджується з твердженням, він має підняти стікер одного кольору, якщо не погоджується – іншого кольору. Всі учасники піднімають стікери разом.

Після озвучення кожного твердження тренер пропонує учасникам обговорити їхні відповіді та висловити протилежні точки зору у разі, якщо вони є у групі.

Твердження:

1. *Виховувати та доглядати ВІЛ-позитивну дитину – непросто. Батьки мають бути винагороджені за своє піклування.*
2. *ВІЛ-статус дитини має бути відомий родичам, учителям, іншим особам, які часто контактують із дитиною.*
3. *Ставлення до ВІЛ-позитивних дітей та інших дітей у сім'ї має бути однаковим.*
4. *Якщо вчитель боїться інфікуватися ВІЛ від дитини, у нього має бути право відмовитися від навчання такої дитини.*
5. *ВІЛ-негативні прийомні батьки чи опікуни не зможуть повноцінно виховувати ВІЛ-позитивну дитину через власні страхи.*
6. *Одного дня батьки мають розповісти ВІЛ-позитивній дитині про її ВІЛ-статус.*
7. *Якщо дитина проспала і пропустила час прийняття АРВ-терапії, немає нічого страшного, час прийому ліків можна перенести.*
8. *ВІЛ-позитивна дитина в прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу повинна обов'язково мати окрему ложку, тарілку, чашку.*

До уваги тренера!

Тренер має дуже ретельно підготуватися до цієї справи, оскільки дискусія в колі може змінювати і свій напрямок, і емоційний фон. Варто зупиняти будь-які прояви конфлікту і у власних коментарях використовувати лише підкріплені доказами факти і аргументи.

Запропоновані твердження тренер може коментувати наступним чином:

1. Виховувати та доглядати ВІЛ-позитивну дитину – непросто. Батьки мають бути винагороджені за своє піклування.

Коментар: Так, догляд та виховання ВІЛ-позитивної дитини – справа не з легких через велику кількість медичних обмежень та маніпуляцій, а також додаткову потребу у специфічних знаннях та навичках, що висувається до прийомних батьків, батьків-вихователів. При цьому, у державі створено умови для збереження здоров'я та життя такої дитини: СНІД-центри, неурядові організації, які працюють із ЛЖВ, доступ до АРВ-терапії тощо. Крім того, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу отримують державні виплати на дитину. Водночас, варто пам'ятати, ви робите велику справу заради дитини, і як би важко іноді не було, саме ви надали дитині шанс жити повноцінним щасливим життям.

2. ВІЛ-статус дитини має бути відомий родичам, учителям, іншим особам, які часто контактують із дитиною.

Коментар: Ні. Рішення про те, кому варто знати про ВІЛ-статус дитини, мають приймати батьки, оскільки вони несуть відповідальність за дитину та наслідки таких рішень. У коло обов'язкових осіб входить лише лікар-інфекціоніст СНІД-центру, в якому дитина має стояти на обліку. Чи говорити про статус близьким родичам, вирішують також батьки. У медичних довідках та картках, які приносяться до навчальних закладів, діагноз дитини кодується, а, отже, це зменшує шанси на розголошення ВІЛ-статусу дитини. Однак, звичайно, трапляються випадки розголошення статусу через непрофесійність медичного персоналу. При цьому важливо розуміти, що розголошення статусу суперечить чинному законодавству України.

3. Ставлення до ВІЛ-позитивних дітей та інших дітей у сім'ї має бути однаковим.

Коментар: Так. Ставлення має бути однаковим в інтересах усіх дітей загалом, та, зокрема, у інтересах адекватного, гармонійного виховання ВІЛ-позитивної дитини. При цьому, звичайно ж, коли будь-яка дитина хворіє, батьки приділяють їй більше уваги та піклування. ВІЛ-позитивна дитина потребує щоденної уваги батьків через спеціальні вимоги до харчування, медичні показання та прийом АРВ-терапії тощо. А, отже, батьки мимоволі приділяють їй більше уваги. Спробуйте досягти балансу в стосунках з усіма дітьми.

До уваги тренера!

4. Якщо вчитель боїться інфікуватися ВІЛ від дитини, у нього має бути право відмовитися від навчання такої дитини.

Коментар: Ні. З юридичної точки зору вчитель не має права відмовлятися від навчання дитини через її ВІЛ-статус. Щоб уникнути подібних конфліктів, варто все ж добре обміркувати питання: “Хто має знати про ВІЛ-статус дитини?” (див. коментар до твердження № 2). Однак, у випадку розголошення ВІЛ-статусу, на жаль, страждає, у першу чергу, дитина, і батьки можуть бути змушені перевести її на навчання до іншого закладу. При цьому важливо розуміти, що ви маєте право відстоювати інтереси дитини в суді, якщо забажаєте.

5. ВІЛ-негативні прийомні батьки чи батьки-вихователі не зможуть повноцінно виховувати ВІЛ-позитивну дитину через власні страхи.

Коментар: Ні. Страхи, які виникають у батьків, пов’язані з браком інформації, і, в першу чергу, щодо медичних аспектів передачі та перебігу ВІЛ-інфекції. Не має значення ВІЛ-статус батьків, значення має якість їх підготовки та виховання і догляду за дитиною.

6. Одного дня батьки мають розповісти ВІЛ-позитивній дитині про її ВІЛ-статус.

Коментар: Так. Перед багатьма батьками постає це запитання і переважно всі батьки розуміють необхідність поінформування дитини щодо її ВІЛ-статусу. Однак, перед розкриттям статусу необхідно провести ґрунтовну підготовку, робити це компетентно, своєчасно, уміти попередити негативні наслідки. Цієї теми ми торкнемося із вами пізніше на нашому тренінгу.

7. Якщо дитина проспала і пропустила час прийняття АРВ-терапії, немає нічого страшного, час прийому ліків можна перенести.

Коментар: Ні. АРВ-терапія є реальною можливістю для всіх ВІЛ-інфікованих прожити довге і здорове життя. Однак, вона вимагає суворого дотримання всіх вказівок лікаря. І дотримання графіку прийому суттєво впливає на формування прихильності до АРВ-терапії та результат лікування. Невчасний прийом ліків може швидко привести до зміни схеми лікування, кількість яких в Україні є обмеженою. У разі, якщо трапилась ситуація пропуску прийому ліків або зміщення часу, обов’язково повідомте лікаря, і запитайте як вчинити в таких випадках на майбутнє.

8. ВІЛ-позитивна дитина в прийомній сім’ї, дитячому будинку сімейного типу повинна обов’язково мати окрему ложку, тарілку, чашку.

Коментар: Ні. ВІЛ-інфекція не передається побутовим шляхом. Тому такі міри захисту від інфікування інших членів родини є непотрібними. Однак, не варто забувати, що ВІЛ-інфікована дитина – це дитина із вразливим імунітетом, здатна захворіти від найменших патогенних збудників. В інтересах збереження здоров’я як ВІЛ-позитивної дитини, так і інших дітей (вірусні гепатити, кишкові інфекції, стоматит) посуд має зберігатися у належних гігієнічних умовах.

Запитання для обговорення:

1. Чи легко Вам було давати відповіді на запропоновані твердження? З чим це пов’язано?
2. Чи почули Ви думки або позиції, які вас здивували?
3. Чому так важливо з’ясувати всі ці питання?
4. Яким чином наші уявлення про ВІЛ впливають на життя ВІЛ-позитивної дитини, яка виховується у прийомних сім’ях та дитячих будинках сімейного типу?

➔ 2. Вправа “Історія” [9]

Мета: продемонструвати, як інформація про ВІЛ-позитивний статус людини впливає на ставлення до неї інших людей.

Час проведення: 35 хв.

Необхідні матеріали: зображення людей різного віку (дорослих та обов’язково, дітей), статі, професії, соціального статусу – 5 наборів по 5-6 карток, аркуш альбому для фліпчарту із занотованими запитаннями.

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників в малі групи по 4–5 осіб. Кожна група отримує картки відповідно до кількості учасників із зображеннями різних людей. Одна з карток позначена зірочкою на зворотному боці зображення – це ВІЛ-позитивний персонаж. Однак, на початку вправи тренер не надає цієї інформації.

Тренер пропонує учасникам груп зіграти роль персонажів на картках.

Групі необхідно розповісти про кожного персонажа, поєднуючи всіх їх однією історією. Персонажі не обов’язково мають бути членами однієї родини, вони можуть жити в одному будинку, навчатися разом тощо. Необхідно у ході розповіді відповісти на такі запитання: “Як мене звати; скільки мені років; який сімейний стан; у яких родинних або інших стосунках з рештою персонажів; чи є діти; де працюю; який соціально-економічний статус; які маю захоплення”.

До уваги тренера!

Запитання варто записати на фліпчарті, щоб усім учасникам було добре видно, і вони, відповідаючи на запитання, самостійно могли розповісти про власного персонажу історії.

Після обговорення в малих групах відбувається презентація розповідей. Той, хто презентує, робить це від першої особи.

Коли всі учасники малих груп презентували своїх персонажів, тренер пропонує всім перегорнути свої картки, і знайти спеціальну позначку, яка означає, що даний персонаж є ВІЛ-позитивним. Учасники з’ясовують, хто з персонажів ВІЛ-позитивний. Далі учасники знову у малих групах відтворюють заново свої лінії поведінки, ґрунтуючись на попередньому сценарії, але вже знаючи, хто є ВІЛ-позитивним. Цього разу герої мають відповісти на такі питання:

- Для ВІЛ-негативних персонажів:
 - Чи знаєте Ви, що цей персонаж є ВІЛ-позитивний?
 - Як дізналися про це?
 - Що змінилося у Вашому житті через те, що він/вона є ВІЛ-позитивний?
 - Як змінилося ставлення до цього персонажа?
- Для ВІЛ-позитивних персонажів:
 - Як Ви були інфіковані?
 - Як Ви дізналися про свій ВІЛ-статус?
 - Як Ви тепер почуваетесь?
 - Що змінилось у вашому житті?
 - Як змінилися стосунки з іншими персонажами?

До уваги тренера!

Ці запитання також варто заздалегідь занотувати на аркуші альбому для фліпчарту, щоб усім учасникам було добре видно, і вони самостійно могли, відповідаючи на запитання, розповісти нову історію про власного персонажа.

Після презентації всіх сюжетів тренер проводить загальне обговорення вправи.

Запитання для обговорення:

1. Звідки з'явилися ідеї щодо персонажів другого сюжету? Чи це реальні випадки з життя?
2. Чи є типовою поведінка персонажів Вашої групи у разі, коли хтось стає ВІЛ-позитивним?
3. Чи були у сюжетах випадки стигми та дискримінації, пов'язані з ВІЛ? У чому вони проявлялися?
4. Які висновки Ви можете зробити для себе після цієї вправи?

До уваги тренера!

Після даної вправи варто провести вправу на релаксацію, що сприятиме символічному “зняттю” всіх ролей, які грали учасники малих груп.

➔ 3. Інформаційне повідомлення “Поняття стигми та дискримінації”

Мета: дати визначення понять “стигма”, “стигматизація” та “дискримінація”; проаналізувати причини виникнення цих явищ.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер звертається до учасників із запитанням: “Які асоціації виникають у вас щодо поняття *стигма*?”. Тренер фіксує всі вислови учасників на аркуші фліпчарту. Після цього тренер підсумовує та надає визначення поняття відповідно до глосарію даної теми.

Тренер наголошує:

Стигма – є основою стигматизації (тобто таврування людини, навішування на неї ярликів) та дискримінації (тобто безпосередніх дій, пов'язаних з обмеженням прав людини, її утисками на основі стигм та стереотипів).

На наступному етапі тренер робить інформаційне повідомлення “Поняття стигми та дискримінації” (типи стигми та дискримінації, вплив стигми та дискримінації на людину) на основі посібника, що знаходяться в електронних додатках до даної теми: Формування толерантного ставлення до ВІЛ-позитивних дітей у системі шкільної та дошкільної освіти: Програма тренінгу. – К.: ВБО “Всеукраїнська мережа ЛЖВ”, 2009. – с. 51 – 61.

По завершенню презентації тренер запитує учасників, чи виникли у них запитання стосовно презентованого матеріалу та надає відповіді.

Запитання для обговорення:

1. Чому стигматизація та дискримінація є поширеними явищами у сучасному суспільстві? Якими є причини стигматизації та дискримінації ВІЛ-позитивних дітей?
2. Чи стикалися Ви з явищами стигматизації та дискримінації щодо дітей, яких Ви виховуєте?
3. У якому віці найчастіше дитина зазнає дискримінації та стигматизації? З боку кого?
4. Чи можливо, що самі батьки можуть своїми діями стигматизувати дитину? Якщо так, то які це можуть бути дії?
5. Якими є причини внутрішньої стигматизації (або самостигматизації) дітей? В якому віці явище самостигматизації постає найбільш загострено?

До уваги тренера!

Закцентуйте увагу учасників на тому, що наслідками внутрішньої стигми (або самостигматизації) є ауто– дискримінуючі рішення або дії, які приймають або вчиняють люди, що живуть з ВІЛ/СНІДом. Прикладами таких рішень можуть бути рішення не ходити до школи, не спілкуватися з однолітками, ніколи не мати сім'ї та дітей, відвідувати поліклініку, незважаючи на необхідність, тощо.

Подібні прояви самостигматизації можуть спостерігатися і у ВІЛ-позитивних дітей, які виховуються в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу. Через страх розголошення ВІЛ-статусу дитини, і пов'язаними з цим наслідками, батьки можуть несвідомо зводити до мінімуму зовнішні контакти, обмежувати коло спілкування самої дитини, всі види активності тощо. У родині може з'явитися психологічна напруга через бажання приховати ВІЛ-статус дитини. У той же час, такі батьки надзвичайно потребують психологічної підтримки спеціалістів, інших батьків, які мають досвід виховання ВІЛ-позитивної дитини.

Важливо розуміти, що саме ставлення до дитини оточуючих, у першу чергу – найближчих – допоможе їй, як і будь-якій дитині, яка має хронічні захворювання або ж інвалідність, вирости гармонійною і щасливою особистістю.

Запропонуйте учасникам разом подумати, де батьки можуть отримати підтримку, і обговорити проблеми у вихованні дитини, з якими вони зустрічаються.

➔ 4. Робота в групах “Як запобігти стигматизації і дискримінації ВІЛ-позитивної дитини”

Мета: визначити шляхи запобігання стигматизації та дискримінації дитини, в т.ч. самостигматизації.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у чотири малі групи та дає завдання:

- перша та третя групи визначають шляхи запобігання самостигматизації прийомної дитини, дитини-вихованця;

- *друга та четверта групи* визначають шляхи запобігання стигматизації та дискримінації дитини з боку представників громади.

Групи для роботи отримують 15 хв., після чого презентують свої напрацювання, доповнюючи одна одну.

Сесія II.

Особливості догляду

за ВІЛ-позитивними дітьми

➔ 5. Обговорення у колі, інформаційне повідомлення “Права ВІЛ-позитивних дітей та їхніх батьків”

Мета: надати учасникам інформацію про права ВІЛ-позитивних дітей та їхніх батьків.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші паперу для фліпчарту, маркер.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Обговорення у колі (10 хв.):

Тренер пропонує учасникам по черзі дати відповідь на запитання:

- *Що може робити ВІЛ-позитивна дитина у своєму щоденному житті?*

Коли всі висловились, тренер пропонує знову, по колу, відповісти на наступне запитання:

- *А що ВІЛ-позитивна дитина не може робити?*

По завершенню тренер пропонує обговорити цю вправу.

Запитання для обговорення:

1. *Чи легко було дати відповідь на перше запитання? З чим це пов'язано?*
2. *Чи легко було давати відповідь на друге запитання? З чим це пов'язано?*
3. *Які думки у Вас виникли? Які висновки можна зробити?*

До уваги тренера!

Під час обговорення важливо підвести учасників до висновку, що ВІЛ-позитивний статус дитини, по суті, не відрізняє її від дітей з ВІЛ-негативним статусом, і не може впливати на обмеження її прав та свобод. ВІЛ-позитивні діти, так само як інші, можуть ходити в басейн, відпочивати на морі, займатися танцями, любити своїх батьків, вчитися в школі, мати друзів та домашніх тваринок і ще багато іншого. Але в реальному житті сім'ї часто густо зустрічаються з випадками обмеження чи порушення прав ВІЛ-позитивних дітей та їх батьків.

2-ий етап – Інформаційне повідомлення (20 хв.):

Тренер пропонує учасникам інформацію щодо основних прав ВІЛ-позитивних дітей та їхніх батьків в Україні на основі матеріалів, розміщених у *електронних додатках* до теми 2.12.2.:

- Закон України “Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ” (нова редакція Закону від 23.12.2010);
- Догляд та підтримка ВІЛ-інфікованих дітей: тренінг для батьків, опікунів та піклувальників. – Програма Родина для дитини. Холт Інтернешнл. (с. 79 – 88);
- Формування толерантного ставлення до ВІЛ-позитивних дітей у системі шкільної та дошкільної освіти: Програма тренінгу. – К.: ВБО “Всеукраїнська мережа ЛЖВ”, 2009. – с. 73 – 80.

До уваги тренера!

Тренер має зауважити, що у рекомендованих посібниках, а також у матеріалах, що вийшли до 2011 року, подано посилання на стару редакцію Закону України “Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та соціальний захист населення”, що на сьогодні втратив свою чинність та викладений у новій редакції.

При підготовці до даної справи тренер має ретельно вивчати всі зміни законодавства в даному контексті, якщо такі були.

6. Робота в групах “Особливості перебування ВІЛ-позитивних дітей у закладах освіти”

Мета: розглянути особливості перебування ВІЛ-позитивних дітей у закладах освіти, а також обговорити шляхи подолання проблемних ситуацій.

Час проведення: 1 год. 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників у 4–6 груп (парну кількість), залежно від кількості учасників загальної групи. Всі групи отримують однаково завдання:

- *Визначити основні проблеми, з якими може зіткнутися дитина та її сім’я під час відвідування закладів освіти (садочка, школи, ВНЗ)?*

Групи отримують 15 хв. на обговорення та фіксацію напрацювань на аркушах альбому для фліпчарту, після чого один представник від групи презентує роботу.

Тренер підсумовує сказане та зазначає, що всі названі проблеми можна згрупувати у три основні категорії:

- *проблеми медичного характеру*, пов’язані з особливостями здоров’я ВІЛ-позитивної дитини, необхідністю вживання ліків за графіком, надання дитині першої медичної допомоги у разі такої необхідності тощо;
- *проблеми соціально-педагогічного характеру*, пов’язані з розкриттям статусу (варто чи ні, і кому?), зі стигматизацією та дискримінацією дитини тощо;
- *проблеми, пов’язані з особливостями навчання та виховання будь-якої дитини, що безпосередньо не стосуються ВІЛ-статусу* (якщо такі будуть названі учасниками).

До уваги тренера!

До проблем третьої категорії варто віднести питання конфліктів з ровесниками та педагогами, встановлення взаємин з однолітками, неуспішності у навчанні тощо, та пояснити, що такі проблеми не пов'язані безпосередньо з ВІЛ-інфекцією. Вони тією чи іншою мірою стосуються всіх дітей, які є вихованцями або учнями певних навчальних закладів, а отже будуть розглянуті у інших темах Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу.

Після обговорення учасники повертаються у ті ж малі групи, дві з яких, окремо одна від одної, протягом 5 хв. напрацьовують по 4–5 конкретних запитань щодо подолання проблем медичного характеру, пов'язаних з перебуванням ВІЛ-позитивної дитини у освітньому закладі.

Інші дві групи у такому ж режимі напрацьовують конкретні запитання щодо подолання проблем соціально-педагогічного характеру, пов'язаних з перебуванням ВІЛ-позитивної дитини у освітньому закладі. Тренер наголошує, що напрацювання, озвучені на попередньому етапі вправи, мають допомогти учасникам у формулюванні запитань.

Після того, як час на формулювання запитань вийшов, групи обмінюються аркушами з запитаннями.

Тепер групам протягом 20 хв. необхідно обговорити запитання, які вони отримали, та спробувати дати на них відповіді з огляду на свої знання та досвід.

Після того, як час вийде, групи презентують свої напрацювання.

До уваги тренера!

Ця вправа пройде найбільш успішно, якщо:

- у групі є батьки, які мають досвід виховання ВІЛ-позитивних дітей різного віку;
- тренер запросить до участі у даній вправі у ролі експерта з медичних питань – лікаря-інфекціоніста або педіатра зі СНІД-центру, які зможуть докладно прокоментувати запитання батьків та відповісти на додаткові запитання.

На завершення вправи тренер може підготувати презентацію щодо особливостей перебування дитини у освітньому закладі на основі інформації, поданої у посібнику, що знаходиться у *електронних додатках* до даної теми: Формування толерантного ставлення до ВІЛ-позитивних дітей у системі шкільної та дошкільної освіти: Програма тренінгу. – К.: ВБО “Всеукраїнська мережа ЛЖВ”, 2009. – с. 81 – 95.

Основні акценти, які має зробити тренер наприкінці:

1. У відповідності до міжнародного законодавства з прав дитини та вітчизняних законодавчих і підзаконних актів, ВІЛ-інфіковані діти на загальних підставах повинні відвідувати дошкільні дитячі заклади, середні, спеціальні та вищі навчальні заклади I – IV рівнів акредитації;
2. Адміністрація навчального закладу не має юридичних підстав вимагати інформацію про ВІЛ-статус дитини і батьки не зобов'язані її надавати. Проте, бажано, щоб медичний працівник, який є відповідальним за прийняття медичних рішень у закладі, був поінформований про ВІЛ-статус дитини;

3. Фізичне навантаження дитини, як і медичний огляд, здійснюється відповідно до розвитку та стану здоров'я всіх дітей у закладі. ВІЛ-інфекція сама по собі не є підставою для зниження фізичного навантаження. У разі, якщо у дитини виникають проблеми зі станом здоров'я, вона отримує звільнення від фізичних навантажень;
4. ВІЛ-позитивна дитина жодним чином не несе загрози іншим дітям у колективі або ж спеціалістам. Педагогами та медиками, у разі отримання травми будь-якою дитиною, не залежно від її ВІЛ-статусу або інших інфекції, які вона може мати, повинні бути вжиті універсальні застережні заходи для того, аби звести до мінімуму ризик передачі всіх патогенних мікроорганізмів.
5. Завдання батьків навчитися самим та навчити дитину правильно діяти у випадку звичайних побутових травм, пов'язаних із кровотечами. [9]

➔ 7. Інформаційне повідомлення “Прихильність до антиретровірусної терапії”

Мета: надати учасникам тренінгу інформацію про АРВ-терапію та її вплив на здоров'я ВІЛ-позитивної дитини.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Через медичний характер теми, для ефективного донесення інформації про АРВ-терапію рекомендовано залучити лікаря-інфекціоніста, спеціаліста СНІД-центру або іншого фахівця, компетентного у даній тематиці.

При підготовці інформації для учасників важливо висвітлити наступні питання:

- *Що таке АРВ-терапія, принцип дії та схеми лікування?*
- *Поняття “прихильності до АРВ” та її значення для збереження здоров'я ВІЛ-позитивної дитини;*
- *Чому важливо дотримуватись вказівок лікаря у прийомі АРВ?*
- *Як правильно приймати призначені препарати (чим запивати, натще чи ні, чи можна розтовкти таблетки та інше)?*
- *Що відбувається в разі, якщо дитина пропустила 1 прийом таблеток?*
- *Методи контролю за прихильністю (коробочки для таблеток, блістерні упаковки, календарі інше);*
- *Явище “втоми від лікування”: як поводити себе, коли немає психологічних сил приймати терапію?*
- *До кого можна звернутися, щоб отримати більше інформації в разі необхідності?*

До уваги тренера!

Надзвичайно важливо донести до прийомних батьків, батьків-вихователів думку про те, що АРВ-терапія є життєво необхідною для дитини, якій вона призначена. Чим кращою буде прихильність до АРВ, тим кращим буде здоров'я дитини, тим менше буде медичних проблем у дитини. Тому батьки мають усвідомити, що саме від їх контролю за прийомом АРВ-терапії залежить стан дитини.

Бажано, щоб тренер підготував роздатковий матеріал з питань АРВ-терапії для батьків, щоб вони могли забрати його з собою. Так само, як і список контактних осіб чи організацій, які можуть компетентно проконсультувати з питань прихильності до АРВ-терапії.

Сесія III.

Розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині прийомними батьками

➔ 8. Техніка акваріуму “Розкриття ВІЛ-статусу дитині”

Мета: спонукати батьків замислитись над важливістю розкриття ВІЛ-статусу дитині, обговорити із учасниками актуальність та необхідність розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: 5–7 стільців в центрі кімнати, в залежності від кількості учасників.

Хід проведення:

Тренер починає вправу наступним коментарем:

Серед багатьох питань та проблем, які постають перед батьками, які доглядають і виховують ВІЛ-позитивну дитину, останнім часом з'явилося і питання розкриття ВІЛ-позитивного статусу своїй дитині. Це питання виникає тоді, коли дитина починає задавати запитання відносно прийому ліків, відвідування лікаря чи неурядової організації, яка надає послуги ЛЖВ. Практика розкриття ВІЛ-статусу досить нова для України, оскільки доступ до АРВ-терапії дозволив дітям, в прямому значенні, доростати до віку, коли вони починають аналізувати події, дії батьків, інформацію, якучують, власні відчуття тощо. Отже, багато батьків звертаються до соціальних працівників за порадою: Як бути? Що говорити? Чи варто говорити взагалі?

Для вас, як для батьків, які виховують ВІЛ-позитивних дітей, напевно, ця тема теж дуже актуальна та цікава. Пропоную спробувати поговорити про розкриття статусу дитині, але в децю незвичний спосіб.

Тренер розташовує стільці в центрі кімнати у колі і звертається до учасників:

Маленьке коло із стільців в центрі кімнати – це акваріум, де збираються “рибки”, тобто учасники, щоб поговорити. Зовнішнє коло стільців, на яких сидять учасники, – це скляні стінки акваріуму, за якими знаходяться глядачі. Обговорення відбувається лише всередині акваріуму. За межами внутрішнього кола – місця для спостерігачів та активних слухачів. У зовнішньому колі ніхто не розмовляє, обмін думками відбувається лише в акваріумі.

До уваги тренера!

Кількість стільців у внутрішньому колі визначається за кількістю учасників групи: якщо в акваріумі п'ять “рибок”, стільців має бути сім. П'ять стільців повинні бути завжди зайняті, і два – завжди залишатися вільними. Це робиться для того, щоб під час обговорення будь-хто з учасників в зовнішньому колі, міг зайняти одне вільне місце в середині акваріуму. Оскільки п'ять стільців має бути зайняті і два завжди вільні, одному з учасників, який знаходиться в акваріумі, доведеться звільнити своє місце та повернутися до кола спостерігачів. Якщо ця умова дискусії порушується, тренер зупиняє обговорення і чекає поки не звільниться два стільця. Таким чином, в обговоренні приймають участь майже всі учасники, змінюючи ролі учасника та спостерігача.

Якщо кількість учасників не велика, варто поставити п'ять стільців, три з яких постійно мають бути зайняті.

Коли учасникам пояснено правила дискусії, тренер оголошує тему обговорення: “Розкриття ВІЛ-статусу дитини”.

І перше запитання для обговорення, з якого пропонує почати тренер:

- *Навіщо дитині розкривати статус?*

Тренер запрошує перших трьох (або п'ять) учасників, бажаючих висловитися, до “акваріуму” та просить почати обговорення – говорити все, що вони вважають за потрібне, у контексті відповіді на поставлене запитання. Після того, як на думку тренера, обговорення даного питання вичерпано, він пропонує наступні запитання за аналогічною технологією, одне за одним:

- *Хто має це робити?*
- *Як це має відбуватися?*
- *Коли це має відбуватися?*

По закінченню дискусії тренер проводить обговорення.

Запитання для обговорення:

1. *Чи легко Вам було говорити на тему розкриття ВІЛ-статусу дитини? Із чим це пов'язано?*
2. *Хто з учасників дискусії змінив свою думку відносно того чи іншого запитання? Що саме вплинуло на це?*
3. *Які нові питання для Вас було піднято в ході дискусії? Над чим Ви ніколи не замислювались?*
4. *Які питання найбільш важливі для Вас в цій темі?*

До уваги тренера!

Пам'ятайте, тренер жодним чином не втручається у хід дискусії, яка відбувається в “акваріумі”. Він контролює лише організаційні питання обговорення. Щоб не говорили учасники – тренер дає їм можливість висловитись.

Важливо, щоб питання для обговорення були зафіксовані на окремих картках, які б по черзі закріплювались на фліпчарті. У жодному разі не записуйте одразу всі запитання, оскільки тоді Ви отримаєте неструктуровану та неконструктивну розмову.

Головне завдання тренера – фіксувати думки учасників із запропонованих питань у ході дискусії (у своєму записнику). Ця вправа дає великі можливості для з'ясування ставлення учасників до теми обговорення, а також міфів та стереотипів, які у них існують. Дуже важливо не випустити важливих висловлювань і не залишити їх потім без обговорення.

Загальне обговорення після вправи необхідно зробити таким чином, щоб фінальні висновки учасники зробили наступні:

1. Розкриття ВІЛ-статусу дитині важливий крок у житті родини, і його необхідно здійснити.
2. Страх, які існують у батьків, відносно розкриття – це природне явище. Не варто цього соромитись і замовчувати.
3. Існують підготовлені спеціалісти, які можуть допомогти визначити, чи готова дитина до розкриття їй ВІЛ-статусу, та підготуватися до розмови із дитиною.

Бажано, щоб батьки отримали як роздатковий матеріал після вправи, брошуру для батьків “Розкриття ВІЛ-позитивного статусу вашій дитині” (про яку можна запитати у регіональних відділеннях ВБО “Всеукраїнська мережа людей, що живуть з ВІЛ (ЛЖВ)” або роздрукувати, якщо є така можливість, чи роздати у електронному вигляді (брошуру розміщено у електронних додатках до даної теми).

Рекомендований матеріал для додаткової підготовки тренера, окрім вище зазначеної брошури, знаходиться у електронних додатках до теми:

Соціально-психологічна робота з ВІЛ-позитивними дітьми та їх сім'ями: процес розкриття ВІЛ-статусу дитині: Методичний посібник / Заг.ред. канд.пед.наук Н.Ф. Романової. – К.: ВБО “Всеукраїнська мережа ЛЖВ”, 2009. – 148 с.

➔ 9. Інформаційне повідомлення “Особливості розкриття ВІЛ-статусу дітям”

Мета: надати учасникам інформацію про особливості розкриття ВІЛ-статусу дітям різних вікових категорій

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 2.12.2.1.

Хід проведення:

Тренер підсумовуючи обговорення, що відбулося у ході попередньої вправи, ще раз акцентує увагу учасників на наступному:

Під час обговорення в “акваріумі” були озвучені різні думки щодо віку, у якому найкраще розкривати ВІЛ-статус дитині, однак на думку психологів, та й самих дітей, які вже знають про свій ВІЛ-статус, оптимальним для розмови з дитиною є вік 7-11 років. Але, звичайно, це не обов'язково може бути саме цей період. Найбільш визначальним є не вік, а саме готовність дитини до розкриття її статусу.

Далі тренер надає інформаційне повідомлення, що представлено у Додатку 2.12.2.1.

До уваги тренера!

Наприкінці інформаційного повідомлення необхідно акцентувати на тому, що:

1. Існують фахівці, що можуть допомогти батькам підготуватися до розмови із дитиною про її ВІЛ-статус.

Варто повідомити батькам, які досвідчені спеціалісти в цій темі працюють у даному регіоні, надати інформацію про неурядові організації, які надають послуги ЛЖВ і допомагають батькам у розкритті ВІЛ-позитивного статусу дітям.

Перелік організацій, які мають досвід підготовки сімей до розкриття ВІЛ-статусу дитині дивіться у брошурі для батьків “Розкриття ВІЛ-позитивного статусу вашій дитині”, що знаходиться у електронних додатках до теми, а також на сайті <http://www.prosto-deti.org.ua/>.

2. ВІЛ-позитивний статус дитині має бути розкритий особою, з якою вона має близькі та довірливі стосунки, у відповідний для цього час і момент з точки зору віку, розвитку дитини, життєвої ситуації, стану здоров'я тощо.
3. Існує багато різноманітних форм та методів, за допомогою яких можна поступово розповідати дитині про її ВІЛ-статус, наприклад, рольові ігри, мультфільми або книжки, де розповідається про здоров'я, про його важливість для людини.
4. Спеціально для ВІЛ-інфікованих дітей була створена казка “Історія Феї Вітамінки”, де в доступній для дитини формі розповідається про вірус, про здоров'я, про терапію і її значення для здоров'я (знаходиться у електронних додатках до теми).

➔ 10. Рольова гра “Розмова з дитиною”

Мета: надати учасникам можливість засобами рольової гри набути досвіду розкриття ВІЛ-статусу дитині.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: ситуації для гри на окремих картках (Додаток 2.12.2.2.)

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у трійки, учасники кожної трійки самостійно визначають, хто буде грати роль матері або батька, дитини та спостерігача.

Далі кожна трійка отримує картку з ситуацією.

Завдання, що озвучує групам тренер, звучить так:

Уявіть, що Ви пройшли відповідні етапи підготовки до розкриття статусу дитині і знаєте, що загалом дитина готова до розкриття її даної інформації. Ви починаєте чекати на влучний момент для того, щоб почати розмову з дитиною.

Виходячи з умов, заданих у ситуації, спробуйте провести розмову з дитиною про її ВІЛ-позитивний статус. Ви самі маєте вирішити, яку кількість інформації надати дитині, враховуючи умови ситуації. Учасники в трійках, які обрали роль спостерігача, повинні уважно слідкувати за ходом розмови, відмічати сильні та слабкі моменти, які використали батьки: вислови, пози, дії тощо. На програвання ситуації учасники мають 15 хв.

До уваги тренера!

Декілька трійок учасників можуть отримати однакові ситуації, оскільки тут важливим є сам процес розмови з дитиною, а не умови ситуації, і це дозволить продемонструвати групі, що в однакових умовах батьки можуть діяти по-різному і отримувати різний результат.

Якщо кількість учасників не дозволяє об'єднати всіх у трійки, можливо об'єднати декілька учасників у четвірку. У такому разі в ситуації буде двоє батьків, одна дитина та спостерігач.

Проголошуючи завдання для учасників, тренер підкреслює, що спостерігачі не мають втручатися в розмову, нічого коментувати – лише спостерігати і робити нотатки. Наприкінці вправи їм буде надана можливість прокоментувати побачене.

По завершенню часу, відведеного на програвання, тренер надає по черзі слово кожній групі. Ситуацію зачитувати не обов'язково, адже головне – це аналіз процесу. Спочатку висловлюється учасник, який грав одного із батьків, потім дитина і спостерігач. Тренер задає запитання:

■ Роль батьків:

- *Які відчуття у Вас були під час розмови із дитиною?*
- *Чого саме Ви боялися?*
- *Що саме Ви вирішили сказати дитині?*
- *Чи досягли Ви своєї мети? Що допомогло Вам цьому?*
- *Щоб Ви зараз зробили інакше?*

■ Роль дитини:

- *Які відчуття у тебе були під час розмови із батьками?*
- *Чого саме ти боялася (вся)?*
- *Чи все було зрозуміло із того, що казали батьки? Які запитання в тебе були?*
- *Що ти відчула (чув) у момент, коли батьки сказали про твої ВІЛ-позитивний статус?*

■ Роль спостерігача:

- *Які позитивні моменти Ви можете відмітити у розмові із дитиною?*
- *Що не вдалося? Що заважало чи в чому причина?*
- *Які слова чи фрази, які використали батьки були ефективними? Які не дуже?*
- *Ваші рекомендації стосовно даної розмови?*

Після того, як всі учасники трійок висловились, тренер пропонує перейти до загального обговорення, але перед тим, щоб вийти з ролей, які грали, просить всіх по черзі назвати своє ім'я і свою улюблену річ або місце у власній квартирі.

Запитання для обговорення:

1. Чи важко було Вам проходити через цю вправу?
2. Які висновки Ви зробили для себе?
3. Які моменти треба врахувати, перш ніж почати розмову із дитиною?
4. Чи є учасники, які зрозуміли, що вже можуть поговорити із власною дитиною?
5. Чи є учасники, які змінили власну думку стосовно розкриття ВІЛ-статусу? Що саме Ви тепер думаєте?

До уваги тренера!

Останнє запитання має бути адресовано учасникам, які проти розкриття ВІЛ-статусу дитині. У разі, якщо хтось із учасників, який був за розкриття, каже, що усвідомив, що ще не готовий до цього, не завершуйте на цьому обговорення вправи. Скажіть, що такий результат – це позитивний результат, адже краще не наробити шкоди дитині. До розкриття ВІЛ-статусу необхідно бути готовими психологічно, тоді воно відбудеться найкраще для дитини.

Спитайте інших учасників, як на їх думку, що може допомогти батькам підготуватися психологічно? Зверніть увагу учасників ще раз на те, що розкриття ВІЛ-статусу дитині робиться в її інтересах, і рано чи пізно вона дізнається про власний ВІЛ-статус, і які будуть наслідки такого незапланованого розкриття – нікому не відомо.

➔ 11. Перегляд відеофільму “Божії діти Америки” (з відеозбірки “Невидимі діти”)

Мета: продемонструвати учасникам тренінгу ситуації кризового (незапланованого) розкриття ВІЛ-статусу дитині та обговорити його наслідки.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: технічне забезпечення відеоперегляду, короткометражний фільм “Божії діти Америки”.

Хід проведення:

Тренер просить учасників переглянути короткометражний фільм “Божії діти Америки” (з відеозбірки “Невидимі діти”), що знаходиться у електронних додатках до даної теми.

Після перегляду фільму тренер проводить обговорення в загальному колі стосовно ситуацій, де діти можуть дізнатись про власний ВІЛ-статус від сторонніх осіб.

Запитання для обговорення:

1. Чи можливі подібні історії у нашому реальному житті?
2. Як ще дитина може дізнатись про власний ВІЛ-статус?
3. Як цьому можна запобігти?

➔ 12. Обговорення у колі, інформаційне повідомлення “Розкриття ВІЛ-статусу дитини та збереження конфіденційності”

Мета: надати учасникам інформацію про можливі способи уникнення розголошення статусу дитиною після його розкриття.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркер, Додаток 2.12.2.3.

Хід проведення:

Тренер звертається до учасників:

Часто батьки бояться, що дитина розкаже друзям, родичам чи сусідам про свій ВІЛ-статус. Ці страхи, звичайно, можуть мати місце. Але ми можемо з вами подумати та обговорити, що саме треба врахувати перед тим, як розказати дитині її ВІЛ-статус, щоб таких наслідків уникнути.

Тренер ділить аркуш фліпчарту на 2 стовпчики і задає перше запитання учасникам:

- Чому діти можуть розкрити стороннім свій ВІЛ-статус? Що на це може вплинути?

Варіанти, які пропонують учасники, тренер фіксує у першому стовпчику. Після того, як всі варіанти будуть вичерпані, тренер задає друге запитання:

- Що може попередити розкриття дітьми свого статусу стороннім?

Варіанти, які пропонують учасники, тренер фіксує у другому стовпчику.

Підводячи підсумки вправи, тренер подає невелике інформаційне повідомлення, подане у Додатку 2.12.2.3.

Додаток 2.12.2.1.

➔ Особливості розкриття дитині її ВІЛ-позитивного статусу

Ознаки готовності дитини до розкриття статусу

На думку психологів та й самих дітей, які вже знають про свій ВІЛ-статус, оптимальним часом для розмови з дитиною є вік 7–11 років.

При цьому, найважливіше у розкритті статусу – розповісти дитині правду в момент, коли вона готова зрозуміти та прийняти інформацію про власний ВІЛ-статус.

Означений віковий період вважається найкращим тому, що саме у цьому віці:

- діти налаштовані більш оптимістично стосовно діагнозу, їм легше, ніж підліткам, змиритися з тим, що вони ВІЛ-інфіковані;
- дитина у віці 7–11 років не так боїться хвороби, як дорослі. Цей спосіб мислення дітей молодшого шкільного віку є перевагою, яку слід використати, щоб розказати дитині правду;
- у цьому віці мислення дитини достатнє, аби сприймати інформацію про власний стан здоров'я від дорослих та усвідомлювати ризики, які пов'язані з особливостями перебігу хвороби;
- у дітей ще є час, аби звикнути до думки, що ліки доведеться приймати постійно;
- дитину легше налаштувати на боротьбу з проблемами, пов'язаними з ВІЛ-інфекцією, наприклад, діти починають розуміти необхідність прийому АРВ-терапії, або ж вони починають уважніше ставитися до власного здоров'я. [7, с. 6]

Але не залежно від віку дитини, перед розмовою з дитиною необхідно оцінити наскільки дитина готова до сприйняття такої інформації про себе.

Окрім віку, такими ознаками готовності дитини до розкриття статусу можуть бути:

- 1. Стан здоров'я дитини.** Процес розкриття дитині її ВІЛ-позитивного статусу потребує задовільного стану фізичного здоров'я. Розкриття статусу не проводиться в тому разі, якщо дитина погано себе почуває, перебуває в лікарні або ж знаходиться на термінальній стадії хвороби. Добре самопочуття дитини і є свідченням того, що з ВІЛ можна продовжувати жити звичним життям, треба лише дбати про своє здоров'я, аби воно не погіршилось.
- 2. Запитання.** Діти, які здогадуються про власний ВІЛ-позитивний статус, можуть задавати батькам прямі запитання про ліки, відвідування лікарів, лікарень, про смерть, про смертельні хвороби тощо. Такі запитання вказують на те, що дитина давно думає про власну хворобу, назву якої може й не знати. Такі запитання вказують на готовність дитини дізнатися правду про свій статус. [8, с. 41]
- 3. Достатня поінформованість.** Розкриття ВІЛ-позитивного статусу має бути здійснено лише тоді, коли дитина отримала попередньо відповідну інформацію та успішно її засвоїла, що можна перевірити за допомогою спеціальних ігор, завдань та бесід із дитиною.
- 4. Позитивний емоційний клімат у родині.** У сім'ї не має бути у цей період складних життєвих обставин, конфліктів, тяжкої хвороби або смерті когось з близьких тощо, які могли б створити додатковий негативний фон для розкриття статусу.

➔ Основні аспекти, етапи та принципи процесу розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині

Юридичний аспект

Розкриття батьками дитині її ВІЛ-статусу або надання згоди на таке розкриття іншими особами здійснюється в межах виконання обов'язку батьків піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток. Цей обов'язок встановлений ч. 2 ст. 150 Сімейного кодексу України.

Законодавство України не вказує, хто саме має право розкривати дитині її ВІЛ-статус. Оскільки коло таких осіб не обмежене законодавством, право робити це має будь-яка особа, у тому числі лікарі, психологи та соціальні працівники. Відповідно до законодавства, для розкриття ВІЛ-статусу своїй дитині батьки мають право звернутися до інших осіб. Це підтверджується ч. 2 ст. 154 Сімейного кодексу України, в якій зазначається, що батьки мають право звертатися до громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини.

Якщо розкриття статусу здійснюється не батьками, а іншою особою, то на це потрібна згода батьків. Інструкція не встановлює, в якій формі – усній чи письмовій – батьки мають надавати таку згоду. Проте для підтвердження факту надання згоди краще, щоб вона надавалася в письмовій формі.

Мультидисциплінарна команда

Розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині потребує роботи мультидисциплінарної команди, до складу якої входять різнопрофільні спеціалісти відповідно до потреб конкретної родини.

Мультидисциплінарна команда, яка працює із сім'ями щодо розкриття ВІЛ-статусу дитині, має складатися зі спеціалістів, які спільно здатні надавати комплексну підтримку всім членам родини, залученим до цього процесу. До обов'язкового складу команди, яка бере участь у процесі розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині, входять такі спеціалісти:

- лікар (дитячий інфекціоніст або педіатр СНІД-центру);
- соціальний працівник;
- психолог.

Лікар є тією особою, яка володіє повною інформацією про стан здоров'я дитини та приймає медичні рішення, від яких залежить стан здоров'я дитини. Думка лікаря є авторитетною для більшості батьків та дітей, оскільки саме він призначає лікування дитини.

Соціальний працівник – це професійно підготовлена до такої діяльності особа, яка разом з іншими членами команди здатна здійснювати комплексну оцінку випадку, розробляти оптимальний спільний план надання родині медико-соціально-психологічних послуг.

Психолог виконує важливу роль у команді, оскільки надає консультації не тільки дітям у процесі розкриття їхнього статусу, а й консулює батьків та близьке оточення сім'ї. У його роботі важливо вміти оперувати різними техніками та прийомами залежно від власної спеціалізації та індивідуальних особливостей клієнтів.

➔ Етапи процесу розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині

Розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині – це довготривалий процес, головними учасниками якого є ВІЛ-позитивна дитина, її батьки та, за необхідності, найближче до дитини оточення: родичі, друзі чи інші важливі для неї люди.

У процесі розкриття ВІЛ-статусу дитині слід пам'ятати, що спеціалісти є лише посередниками у процесі розкриття ВІЛ-статусу, а їхні стосунки з батьками дитини мають базуватися на принципах партнерства.

Батькам варто знати, що принцип співпраці не вимагає втручання в їхнє сімейне життя, оскільки йдеться тільки про підготовку до розкриття ВІЛ-статусу їхньої дитини. Головна мета такого партнерства – створення передумов для прийняття батьками цього рішення свідомо й упевнено.

Загалом, процес розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині має певні **послідовні етапи**, які допомагають їй зрозуміти особливості власного стану здоров'я в найменш травматичний спосіб.

■ Етап I: Оцінка

На цьому етапі психолог проводить оцінювання фізичного та психічного стану дитини, беручи до уваги такі основні аспекти:

1. Психологічний вік дитини:

- оцінка психологічних характеристик, рівня соціальної зрілості дитини та відповідності віковим нормам;
- вивчення можливостей дитини щодо її здатності розуміти медичну термінологію та орієнтуватися в термінах, які мають відношення до ВІЛ-статусу;
- визначення можливостей дитини щодо розуміння таких екзистенційних понять, як “смерть”, “народження”, “сенс життя” тощо;
- визначення рівня розуміння дитиною причинно-наслідкових зв'язків між поняттями “здоров'я”, “хвороба”, “спосіб життя” тощо.

2. Стан здоров'я дитини

У процесі роботи здійснюється оцінювання загального стану здоров'я дитини та її самопочуття. Оцінювання стану здоров'я проводиться лікарем разом із психологом. Досвід багатьох фахівців свідчить про те, що слід уникати розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині, яка має серйозні наслідки опортуністичних захворювань, тобто стан її здоров'я складний, тяжкий чи критичний, а також тоді, коли дитина перебуває на термінальній стадії захворювання.

3. Динаміка родини

Під час вивчення сімейної ситуації спеціалісти виявляють події, які негативно впливають або можуть вплинути на емоційний стан дитини, на здатність близького оточення надати їй підтримку після розкриття ВІЛ-статусу. Варто уникати розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині під час кризових ситуацій у родині, наприклад, таких, як розлучення, смерть когось із членів родини, переїзд, втрата житла тощо. Усі члени родини, включаючи дітей, у таких ситуаціях зазнають сильного стресу, що не сприятиме ефективному розкриттю ВІЛ-позитивного статусу дитині.

4. “Сигнали”, отримані від дитини

Запитання, що їх задає дитина стосовно стану власного здоров'я, лікування, відвідування лікаря тощо, потребують аналізу, оскільки вони можуть свідчити про готовність дитини почути інформацію щодо ВІЛ-інфекції та власного ВІЛ-статусу.

■ Етап II: Підготовка до розкриття ВІЛ-статусу

Розпочинається консультування батьків спеціалістами з метою підготовки їх до ключової розмови з дитиною про її ВІЛ-позитивний статус. І хоча фахівці і наголошують на тому, що в центрі процесу розкриття ВІЛ-статусу перебуває дитина, але на практиці основна робота спеціалістів спрямована на батьків. *Батьки мають вирішити, яким чином краще розкрити дитині статус та визначити той спосіб життя, що його слід вести, аби залишатися активною та не мати проблем зі станом здоров'я.*

Важливо, аби батьки прийняли це рішення свідомо, без тиску з боку спеціалістів. Як зазначалося раніше, батьки мають багато страхів та сумнівів з приводу розкриття ВІЛ-статусу дитині, оскільки бажають захистити її від складних особистісних переживань та проявів стигми й дискримінації з боку соціального оточення. Саме тому консультування батьків і є основним у процесі

надання професійної соціально-психологічної підтримки батькам, які вирішили розпочати процес розкриття ВІЛ-позитивного статусу їхній дитині.

Паралельно відбувається підготовка дитини до повідомлення про її ВІЛ-позитивний статус. Це дуже послідовний і водночас творчий процес. Завданням цього етапу є проведення низки зустрічей з дитиною і поступове надання їй загальної інформації про поняття здоров'я і його особливості, про основи гігієни та основи збереження і зміцнення здоров'я тощо.

Батькам також варто ретельно готуватися. Одним з ефективних видів підготовки для батьків може бути відвідування груп взаємодопомоги для батьків, які мають намір розповісти своїй дитині про її ВІЛ-позитивний статус. Такі групи можуть відвідувати як батьки, котрі лише готуються до розкриття, так і батьки, які мають сумніви і ще не прийняли рішення взагалі. Лідерами таких груп часто є батьки, які вже розкрили ВІЛ-статус своїм дітям і готові поділитися власним досвідом з іншими батьками.

Загалом цей етап є найдовшим серед усіх етапів у процесі розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині. Його тривалість є суто індивідуальною і залежить передусім від готовності батьків та дитини до початку діалогу.

■ Етап III: Розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині

Повідомлення дитині про її ВІЛ-позитивний статус може відбутися в будь-який момент звичного ритму життя родини. Найчастіше діти самі починають ставити запитання батькам стосовно ліків, медичних маніпуляцій або ж просто про своє здоров'я. Батькам, які до цього готувалися разом зі спеціалістами та моделювали ситуації розкриття ВІЛ-статусу, вже набагато легше почати відповідати на запитання дитини. Якщо раніше батьки уникали запитань дитини, то тепер вони можуть давати зрозумілі для дітей відповіді. Більшість підготовлених батьків використовують момент, коли дитина знову починає задавати запитання про лікарів, ліки, здоров'я тощо, для розмови з дитиною про її ВІЛ-позитивний статус.

Розкриття має бути здійснено батьками чи опікунами, як найближчими особами для дитини. І лише у випадках, коли це неможливо з якихось об'єктивних причин, розмову з дитиною можуть проводити члени мультидисциплінарної команди, але в присутності дорослих близьких дорослих та за попередньою їх згодою. Тобто дитина має відчувати, що надалі вона не залишиться наодинці зі своїми переживаннями, страхами та запитаннями і що після процесу розкриття нічого особливого для неї не станеться: батьки не перестануть її любити, рідні та друзі будуть і далі з нею спілкуватися, а всі інші знайомі не змінять свого звичного ставлення.

■ Етап IV: Підтримка після розкриття

Мета спеціалістів на цьому етапі – спостереження за емоційним станом та взаємостосунками родини після розкриття ВІЛ-позитивного статусу дитині й надання батькам або самій дитині психологічної підтримки в разі потреби. Дитина має усвідомити інформацію, яку їй надали в процесі розкриття, отримати відповіді на всі свої запитання, засвоїти нові знання, щоб зіставити зі вже існуючими уявленнями про себе. Для цього потрібен час та підтримка батьків і спеціалістів. Важливо, аби батьки зберегли відкриті, доброзичливі стосунки з дитиною й після того, як вона дізнається про свій ВІЛ-статус. Довіра до батьків чи інших дорослих осіб є вкрай потрібною для дитини, особливо, якщо час від часу в неї виникатиме необхідність поговорити на цю тему, висловити свої сумніви, страхи, сказати про біль чи інші симптоми, які можуть час від часу з'являтися. Бувають випадки, коли дитина після розкриття свого ВІЛ-статусу стає більш закритою, навіть з батьками. Батьки також можуть бути розгубленими, безпорадними та відчувати різні змішані почуття. Саме в таких випадках потрібна допомога спеціалістів, окрім того, знову ж таки – для батьків корисними будуть групи взаємодопомоги батьків, які вже пройшли процес розкриття ВІЛ-статусу своїй дитині. Для дітей це можуть бути творчі майстерні, гуртки, театральні студії, тобто будь-яка творча діяльність, яка допоможе їм проявляти себе й бути успішними. Окрім того, дітям також важливо на даному етапі спілкуватися з друзями, які теж знають про свій статус і ведуть схожий спосіб життя. [8]

Додаток 2.12.2.2.

➔ Ситуації для роботи в трійках “Розмова з дитиною”

■ Ситуація 1.

Ви мама 11-річного прийомного хлопчика, дитина проживає у сім'ї 4 роки. Ви перебуваєте в СНІД-центрі, чекаєте на лікаря біля кабінету. Хлопчик запитує Вас: “Мамо, скільки ще це буде тривати? Я ненавиджу сюди приходити!”

■ Ситуація 2.

У Вашому дитячому будинку сімейного типу протягом 2-х років виховується 8-річна Катруся. Під час перегляду фільму разом із Вами, несподівано задає Вам запитання: “Мамо, я дуже-дуже люблю тебе. Я не хочу помирати! Скажи, я, правда ж, не помру?”

■ Ситуація 3.

Вашому 9-річному прийомному сину нещодавно призначена АРВ-терапія. Раніше Ви казали йому, що в нього хвора печінка, тому він ходить до лікаря. Тепер хлопчик постійно запитує, скільки ще треба пити таблетки? Чи вилікують ці таблетки печінку швидко?

Останній раз він сказав Вам, що ліки такі гидотні, що він не буде їх довго терпіти і викине у вікно.

■ Ситуація 4.

Ви батьки-вихователі семирічної Катрусі, яка відвідує дитячу кімнату у ВІЛ-сервісній організації. Катя запитує Вас: “Чому я не ходжу до школи, як інші діти? Я хочу бути школяркою! Навіщо я ходжу туди, де всі діти хворі? Я що, теж така?”

■ Ситуація 5.

Ваш 7-річний прийомний син під час звичайної прогулянки спитав: “Тату, навіщо в мене постійно беруть кров! Навіщо їм стільки її треба? Що я поганого зробив?!”

➔ Попередження порушення дитиною конфіденційності щодо свого ВІЛ-статусу

Коли дитина добре усвідомлює значення діагнозу “ВІЛ-інфекція” і розуміє можливі негативні наслідки, які можуть з нею статися (наприклад, якщо ця інформація пошириться серед друзів або учнів школи), то вона може відчувати страх або навіть паніку. Отже, при розкритті статусу не варто вживати слово “секрет”, пояснюючи дитині, що цю інформації не варто розповідати іншим. Це наводить дитину на думку, що ВІЛ – це все ж таки щось погане і сама дитина – так само. Не потрібно лякати дитину, краще використовувати поняття “приватність”, “приватна інформація”. Це менш категоричні поняття, адже батьки завжди навчають дітей, що не варто розповідати незнайомим про те, де лежать гроші в квартирі, де залишають ключі від квартири тощо. Так само і не прийнято розказувати про хвороби членів сім’ї. Дитина має зрозуміти, що не вся інформація про сім’ю, у тому числі й про стан здоров’я її членів, має бути відома іншим особам або її друзям. Таким чином, варто пояснити дитині, чому не потрібно розповідати всім про ВІЛ-інфекцію, щоб вона не злякалася і зрозуміла все правильно. [7, 8]

Крім того, батькам дуже важливо повідомити дитині, хто з дорослих знає про її ВІЛ-статус, включаючи і соціального працівника, та пояснити, для чого цим дорослим потрібна ця інформація, як вони її використовують, де можуть її повідомляти, розтлумачити дитині значення поняття “конфіденційність”. Для дитини вкрай важливо знати, що дотримання конфіденційності є проявом поваги до її/його ВІЛ-позитивного статусу. Крім того, конфіденційність сприймається дитиною як джерело безпеки, як гарантія того, що інформація про ВІЛ-статус не вийде за рамки певної групи осіб.

Окрім з’ясування питання, кому дитина може довіряти, обов’язково варто обговорити і відповідь на таке запитання: “Чи можу я розповісти про це комусь із друзів?”. Для дитини важливо зрозуміти, як її статус вплине на стосунки з друзями або з іншими значущими для неї людьми.

Доросліші діти можуть одразу зрозуміти наслідки повідомлення комусь свого статусу, і їх це може пригнічувати. Батьки мають докладно обговорити з дитиною, в яких ситуаціях і кому вона може зараз сказати про свій ВІЛ-позитивний статус. Але не варто залякувати дитину висловами типу: “Якщо ти скажеш подругам, то вони не будуть з тобою дружити!” або “Якщо сусіди дізнаються, ми будемо змушені переїхати”. Не треба створювати негативний образ ВІЛ-статусу в свідомості самої дитини, це лише підсилить її страхи, тривоги та переживання.

Батьки та спеціалісти обов’язково мають пересвідчитись, і не один раз, чи все правильно зрозуміла дитина, чи вірно вона сприймає певні визначення понять, розуміє наслідки ВІЛ-інфекції для власного здоров’я та чи має ще додаткові запитання. Таку перевірку варто проводити регулярно. Адже кожного разу дитина задаватиме додаткові запитання і, отримуючи на них точні й зрозумілі відповіді, дедалі краще розумітиме характер і природу ВІЛ-інфекції. Щойно батьки чи спеціалісти помітять, що дитина неправильно чи не повністю розуміє певну інформацію чи поняття, обов’язково слід пояснити дитині ще раз, використовуючи зрозумілі їй приклади або порівняння. Якщо дитина усвідомлюватиме й розумітиме причини та наслідки ВІЛ-інфекції, можна переходити до більш складних понять і тем у контексті ВІЛ-статусу дитини. [8]

Література:

1. АРВ-терапія. Серія для позитивних людей, 2003.
2. ВІЛ-інфекція в Україні. Інформаційний бюлетень, № 34. – К., 2010.
3. Догляд та підтримка ВІЛ-інфікованих дітей: тренінг для батьків, опікунів та піклувальників. – Програма Родина для дитини. Холт Інтернешнл. – режим доступу: <http://ditu.gov.ua/docs/pub/familiesforchildren/HIVmodule.pdf>
4. Історії Феї Вітамінки. – К.: ВБО “Всеукраїнська мережа ЛЖВ”, 2009.
5. Показник рівня стигми ЛЖВ – Індекс Стигми. – К.: ВБО “Всеукраїнська мережа ЛЖВ”, 2011. – 12 с.
6. Розкриття ВІЛ-позитивного статусу вашій дитині. Брошура для батьків. – К.: ВБО “Всеукраїнська мережа ЛЖВ”, 2009. – 40 с.
7. Соціально-психологічна робота з ВІЛ-позитивними дітьми та їх сім'ями: процес розкриття ВІЛ-статусу дитині: Методичний посібник / Заг. ред. Н.Ф. Романової. – К.: ВБО “Всеукраїнська мережа ЛЖВ”, 2009. – 148 с.
8. Формування толерантного ставлення до ВІЛ-позитивних дітей у системі шкільної та дошкільної освіти: Програма тренінгу. – К.: ВБО “Всеукраїнська мережа ЛЖВ”, 2009. – 76 с.

Електронні ресурси:

9. Українського центру профілактики та боротьби зі СНІДом МОЗ України. Режим доступу: www.ukraids.org.ua
10. МБФ “Міжнародного Альянсу з ВІЛ/СНІДу в Україні” (Альянс-Україна). Режим доступу: www.aidsalliance.org.ua

Сім'я як система взаємодії

➔ Загальні рекомендації для тренера до проведення модуля

Даний модуль є досить важливим та актуальним, тому що сім'я – це постійний розвиток, взаємодія, спільні переживання тощо.

Сім'я перетворює дітей на відповідальних дорослих, які стають головним джерелом гідності, честі, автентичності та людських цінностей. Вони є першим джерелом спільноти, її віри, мудрості та розуму.

Основними завданнями модулю є:

- розширення знань прийомних батьків, батьків-вихователів про методи сімейного виховання;
- переконання прийомних батьків, батьків-вихователів у недопустимості використання насильницьких методів виховання та використання фізичного покарання;
- ознайомлення прийомних батьків, батьків-вихователів з особливостями організації сімейного дозвілля, формування сімейних традицій;
- формування у прийомних батьків, батьків-вихователів навичок знаходження ефективних шляхів формування позитивних стосунків між біологічними і прийомними дітьми, дітьми-вихованцями;
- ознайомлення прийомних батьків, батьків-вихователів з особливостями підготовки дитини до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу;
- попередження емоційного вигорання у прийомних батьків, батьків-вихователів;
- зміцнення подружніх стосунків у прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу.

Враховуючи різні переконання учасників щодо сімейного та подружнього життя, виховання, цінностей, також дитиноцентрований стиль життя, при викладенні модулю варто пропонувати, а не нав'язувати ту чи іншу точку зору. Головне – це враховувати потреби учасників, їх особистий досвід та в деяких темах акцентувати увагу на потребах та особливостях дітей, які вже виховуються в їх сім'ях, зокрема теми 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 3.8.

Ідеальною була б ситуація, коли навчання вели б ті ж самі тренери, які брали участь в проведенні курсу підготовки кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі. Це надало б можливість робити аналіз змін у використанні методів виховання, взаємодії біологічних дітей та прийомних, проведенні часу з дітьми, його наповненості тощо.

При плануванні та проведенні теми 3.1. необхідно використовувати інформацію з теми 3.1, яка викладена в *Робочих матеріалах до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу* / Автори.: Г.М. Лактіонова (керівник), Т.Ф. Алексєєнко, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, В.С. Петрович, О.В. Руда, А.М. Шеламкова / За заг. ред. Лактіонової Г.М., – Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008 р.). До того ж ця тема в повному обсязі може бути не потрібна батькам, однак може акцентувати увагу батьків на тій кризі, яка виникає в сім'ї при розміщенні прийомної дитини, та шляхах її вирішення або попередження виникнення за умов, що в групі є сім'ї, які планують довлаштування дітей.

При проведенні теми 3.2. тренерам необхідно ознайомитися з літературними джерелами щодо виховання, методів виховання та неефективності фізичного, емоційного покарання, особливо в аспекті шкоди, яка може бути заподіяна через використання таких методів. Бажано також, щоб тренер мав особисте переконання щодо методів виховання, які можуть шкодити здоров'ю та розвитку дитини, так як іноді бувають ситуації, коли під натиском аргументів батьків спеціаліст схиляється до точки зору щодо використання агресивних методів впливу на дитину.

Якщо прийомні батьки, батьки-вихователі проходять повторно навчання з підвищення їх виховного потенціалу, то після вправи 3 “Наскільки ви справляєтесь?” можна використовувати схему тренінгу за книжкою Л. Петрановської “Как ты себя ведешь?” (додаток на електронному носії).

Щодо теми 3.3. – важливо пам'ятати, що дитина може мати свої культурні особливості та традиції. Необхідно нагадати батькам про основні сімейні цінності, їх формування та врахування бажань та потреб дитини при цьому.

Головним завданням в темі 3.4. є надання допомоги батькам щодо розуміння того, що власні діти також потребують уваги на рівні прийомних дітей, дітей-вихованців.

Тема 3.5. спрямована на уникання штампів: неповна сім'я, неповноцінна сімейна модель. Необхідно робити наголос на тому, що так буває, що в дитини є тільки один з батьків, але все одно – це сім'я. Групу на цю тему необхідно формувати виключно з одиноких батьків.

Тема 3.6 – сім'я – мала динамічна група і має свої закони розвитку.

Тема 3.7 покликана допомогти прийомним батькам, батькам-вихователям усвідомити, що їх міжособистісні стосунки важливі для гармонійного розвитку дітей та стабільності існування сім'ї; про важливість виділення часу для себе.

Для опрацювання цієї теми запрошуються лише подружні пари.

Тема 3.8 – важливо розуміти, що не всі батьки готові обговорювати тему усиновлення дитини іншими особами або повернення їх до біологічної родини. Важливим акцентом тут є абсолютне право дитини проживати у рідній сім'ї, враховуючи її історію та потреби. Якщо в групі є батьки, які мають досвід підготовки дитини до усиновлення або повернення в біологічну сім'ю, то корисно попросити їх озвучити власний досвід. Можна занотувати найкращі практики.

При викладенні теми 3.9 доцільно використовувати *Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу*.

Зміст кожної теми подано орієнтовно, за потребою групи можна змінювати вправи та зміщувати акценти. Однак головним в кожній темі залишається акцент на тому, що дає сім'я, дитині, а дитина – сім'ї, стосунки між дітьми та батьками, між батьками.

Тема 3.1. Сім'я як первинний інститут соціалізації дитини

Руда О.В.
Гришко А.А.

Тема 3.1.1. Роль сімейного оточення у розвитку та соціалізації дитини

Мета: сприяти усвідомленню особливостей, значення та функцій сім'ї, ролі батька та матері у соціалізації прийомної дитини, дитини-вихованця.

Завдання:

- проаналізувати роль батька та матері у забезпеченні функцій сім'ї, обговорити шляхи компенсації моделей поведінки одного з батьків;
- розглянути, яким чином відбувається зміна сімейних стосунків при влаштуванні у прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу прийомної дитини, дитини-вихованця або їх вибутті;
- ознайомити з практичними технологіями покращення внутрішньосімейних відносин.

Головні ідеї:

- сім'я – первинний, природний, оптимальний та найефективніший інститут для розвитку, виховання та соціалізації дитини;
- дитина не може і не повинна бути засобом вирішення внутрішньосімейних проблем;
- виховує дитину завжди сім'я в цілому, навіть якщо здається, що хтось із членів родини не приймає участі у вихованні або живе окремо;
- для дитини досить важлива модель сімейних стосунків (подружніх та батьківсько-дитячих), де були б чітко визначені ролі чоловіка і жінки, батька і матері. У випадку неповної сім'ї дитина має їх засвоїти з інших джерел: бабуся, дідусь, родичі тощо.

Загальна тривалість: 2 год. 50 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
1.	"Сім'я – це..."	Вправа	15 хв.	Аркуш альбому для фліпчарту, маркери
2.	Сім'я – як система	Вправа	60 хв.	-
3.	Основні характеристики сім'ї	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Додаток 3.1.
4.	Роль батька та матері, інших членів родини у забезпеченні функцій сім'ї	Колаж	35 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, фломастери, ножиці, клей, журнали, газети
5.	Якщо дитину виховує один із батьків	Дискусія	25 хв.	Перелік проблемних запитань, тверджень для обговорення
6.	"Як я можу проявити себе як мати/батько"	Вправа	20 хв.	Аркуші А4, ручки

Глосарій до теми:

Сім'я – мала соціальна група, заснована на шлюбі, кровній спорідненості або усиновленні і пов'язана спільністю побуту, відносинами взаємодопомоги і взаємною відповідальністю.

Дисфункціональна сім'я (дисгармонійна) – сім'я, у якій порушена або відсутня якась конкретна функція (або декілька функцій), що заважає або порушує життєдіяльність родини. Така сім'я не забезпечує особистісного зростання кожного із членів, блокує їх потребу у самоактуалізації, намагається зберегти звичні стереотипи взаємодії незалежно від зміни зовнішніх умов. У результаті блокуються актуальні потреби “найслабкішого” члена родини (частіше дитини), і внаслідок цього може формуватися або захворювання (соматичне, психосоматичне, психічний розлад), або поведінка, що відхиляється.

Соціалізація в умовах сім'ї – це процес, в ході якого дитина засвоює поведінку, навички, мотиви, цінності, переконання й норми, що властиві її культурі та вважаються необхідними й бажаними для подальшої самореалізації.

Адаптація – пристосування особистості до особливостей навколишнього середовища.

Роль – нормативно схвалені форми поведінки, що очікуються від індивіда, який займає відповідну позицію у системі суспільних і міжособистісних відносин. У роль входять бажання й цілі, переконання й відчуття, установки, цінності й дії, які очікуються від людини або їй приписуються.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Вправа “Сім'я – це...”

Мета: обговорити з учасниками складність та багатогранність поняття “сім'я”, пригадати основні функції сім'ї.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер просить учасників по черзі в колі продовжити фразу: “Сім'я – це...”, причому кожний наступний не має повторювати те, що було вже сказано іншими. Тренер занотує за учасниками варіанти їх відповідей на аркуші альбому для фліпчарту.

По завершенню висловлювань учасників тренеру варто звернути увагу групи на те, що при всьому різноманітті відповідей кожного учасника усі вони абсолютно вірні. Їх список можна продовжувати. Сім'я – це і “любов”, і “джерело всіх проблем”, і “чарунка суспільства”, і “те, без чого життя не має сенс”, і “сім “Я”, і “дім”, і “відчуття єдності, взаєморозуміння” тощо.

Сім'я виконує в житті дитини багато різних і дуже важливих функцій: виховує, навчає, підтримує у важкі хвилини, організовує побут, забезпечує відпочинок тощо. Сім'я – це і “світ”, в якому ми живемо, і разом з тим спосіб життя в світі.

Щоб нормально розвиватися психологічно і фізично, дитині необхідно бути “маминою” і “татовою”, їй потрібно отримувати досвід безумовної любові, отримувати досвід життя в сім'ї.

До уваги тренера!

При проведенні даної вправи тренеру варто нагадати учасникам про сім'ю, її значення, вплив, особливості, про що досить багато говорилося на тренінгах для кандидатів у прийомні батьки, батьки-вихователі, навчання з метою посилення виховного потенціалу батьків, але це абсолютно зрозуміло, тому що сім'я – первинний, природний, оптимальний, найефективніший та необхідний інститут для розвитку, виховання та соціалізації дитини.

При обговоренні даної вправи (зокрема функцій сім'ї) та теми загалом тренеру варто використовувати матеріали теми 3.1 “Сім'я як система взаємодії”, які були детально та ґрунтовно представлені у робочих матеріалах до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу (*Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу* / Автори: Г.М. Лактіонова (керівник), Т.Ф. Алексеєнко, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, В.С. Петрович, О.В. Руда, А.М. Шеламкова / За заг. ред. Лактіонової Г.М., – Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008 р.).

Дана вправа може використовуватися як “ввідна” та “місточок” між попередніми етапами навчання та темою, що розглядається.

➔ 2. Вправа “Сім'я як система”

Мета: продемонструвати, що сім'я – це перш за все, цілісність і єдність, проілюструвати, як впливає на зміну сімейних стосунків прихід нового члена родини (зокрема прийомної дитини, дитини-вихованця), чи вихід когось із сім'ї. Надати інформацію: про сім'ю як систему, її рівні, елементи, характеристики, мотивувати учасників до подолання сімейної агнозії; аналіз особливостей власної родини для покращення внутрішньосімейних стосунків.

Час проведення: 60 хв.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам групи розробити наглядну структуру сім'ї, уявивши собі якусь велику, складну, розгалужену сім'ю, яка типова для сучасного суспільства.

У центр кола можна поставити дві людини, які будуть грати ролі батька та матері (“подружньої пари”). Необхідно розподілити ролі між “чоловіком” та “дружиною”, домовитись про те, які будуть стосунки між “подружжям”. Сімейні стосунки можна зобразити за допомогою поз, міміки (візьмуться за руки чи під руку, один зіпреться на іншого, дивляться один на одного або в різні сторони, один дивиться на іншого, а той дивиться повз нього тощо). Далі можна приєднати до “подружжя” “дітей”, наприклад, “старшого сина” та “молодшу доньку” тощо та також за допомогою поз зобразити їх стосунки у сім'ї.

Можна приєднувати до сім'ї все нових та нових членів, доки не будуть задіяні всі учасники групи, уявляючи при цьому різноманітні родинні зв'язки та види відносин. Це може бути і одинока “бабуся”, яка з одного боку обожнює та опікає онуків, а з іншої – сама часто хворіє та потребує допомоги; сімейна пара “бабуся” і “дідусь”, які більше зайняті вихованням своєї пізньої дитини – дівчини-студентки (“тітки” наших дітей та улюблена молодша сестра “чоловіка”; і “перша жінка” “чоловіка” з їх спільною дитиною; потенційна “наречена” старшого сина тощо). Між усіма персонажами повинні бути установлені певні стосунки: більш чи менш близькі, теплі чи конфліктні. Хтось може виражати власною позою бажання “відсунути” суперника, хтось може вчіпитись в іншого “мертвою хваткою”, хтось може бути в стороні та погано почуватись, хтось потребуватиме постійної підтримки, а хтось – буде намагатись вирватись з-під опіки і т.д. Тренер має пропонувати ідеї та просити учасників зобразити усе це позами, мімікою.

До уваги тренера!

Тренеру важливо попросити усіх учасників зайняти зручні позиції, адже для виконання даної вправи учасникам необхідно буде простояти так певний період та звернути увагу на те, як кожен пов'язаний з усіма.

Тренер оголошує “членам сім'ї”, що один з її учасників змушений залишити сім'ю з тої чи іншої причини”. Для наглядності тренер швидко і рішуче може витягнути із “сім'ї” одного з її членів, який пов'язаний великою кількістю зв'язків, наприклад “чоловіка”. Тренер просить інших “членів сім'ї” зафіксувати свої пози в тій позиції, в якій вони перебували раніше. Чиясь рука, яка перед цим, наприклад, опиралась на плече, зависне в повітрі, хтось буде обнімати чи відштовхувати пустоту.

Тренеру варто запитати учасників, як вони себе почувають. Чи довго зможуть так простояти? Необхідно запитати окремо “дітей”, як вони себе почувають? На кого вони зможуть спертися, щоб заповнити втрату? Чи легко їм це буде зробити? Тренер просить учасників “воз'єднати” сім'ю.

Далі тренер пропонує учасникам уявити ситуацію, що у сім'ю приходиться нова людина, наприклад, “старший син” одружується. Для цього можна енергійно “впихнути” у “сім'ю” “наречену”, яка раніше була окремо та була зв'язана лише з “старшим сином”. Тренер пропонує “невістці” зайняти

зручну позицію, розсунувши по необхідності інших учасників та вступити з ними в певні стосунки. Тренер запитує інших членів сім'ї, як вони себе почувають, чи стало комусь незручно, самотньо? А, можливо, комусь стало легше, тому що він частину ноші переклав на “новеньку” тощо.

Далі тренер пропонує учасникам уявити наступну ситуацію, коли їх “сім'я” під загрозою розпаду. Наприклад, подружжя серйозно посварилось та готове розлучитись. Що робитимуть учасники? Тренеру варто допомагати визначитись з своєю позицією кожному, наприклад, “одинок бабуся” може спонукати до розлучення “віддираючи” свою доньку від чоловіка, а батьки “чоловіка” можуть засуджувати розлучення, “дитина від першого шлюбу” може тягнути батька у свою сторону, “старший син” займе відсторонену позицію, а “молодша донька” буде усіма силами намагатись втримати “батьків” від розлучення тощо. Можна звернути увагу учасників на реакцію “молодшої доньки”. Тренер просить “батьків” спробувати розійтись в різні сторони, а вона нехай зупиняє їх, як зможе. Що вона буде робити? Плакати, кричати? Зхопитись за одного з батьків, відвернеться від іншого? Втіче до бабусі? Можливо захворіє та не буде відвідувати школу? Тренер запитує учасника, який грає роль дитини, що він відчуває. Що відчувають “батьки”, “бабусі” і дідуся”? Тренер просить учасників знову “воз'єднати” сім'ю ще раз і відчути, як усі члени зв'язані один з одним, як сильно їх самовідчуття залежить від того, наскільки їм зручно, комфортно і надійно в сім'ї.

Тренер дякує учасникам за участь і просить зайняти усіх свої місця.

Запитання для обговорення:

1. Які Ваші враження від проведення вправи?
2. Поділіться, будь-ласка, своїми відчуттями, переживаннями особливо ті, хто був “дітьми”, представниками “старшого покоління”.
3. Пригадайте, які зміни відбулися у Вашій сім'ї із приходом прийомних дітей, дітей-вихованців. Яких змін зазнали сімейні стосунки?

До уваги тренера!

На завершення тренеру варто підкреслити, що сім'я – це жива, динамічна система, і будь-які зміни завжди стосуються всіх членів родини. Система відрізняється від простої сукупності елементів тим, що у ній не можливо змінити нічого відносно одного лише елемента, не торкаючись при цьому решти. Тренер може також проілюструвати це на такому прикладі: якщо на столі лежить декілька окремих бусин, ми можемо забрати, або перемістити будь-яку із них і з рештою нічого не відбудеться. Але якщо на столі лежить намисто із бусинок, ми не можемо посунути одну із бусинок, не приводячи тим самим у рух решту. Так само і в сім'ї – будь-яка значима подія в житті одного з її членів обов'язково відобразиться на сім'ї в цілому і на житті решти.

➔ 3. Інформаційне повідомлення “Основні характеристики сім'ї”

Мета: надати інформацію учасникам про особливості сімейної системи, її рівні, елементи, характеристики.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту, маркери. Додаток 3.1.

Хід проведення:

Тренер робить невелике інформаційне повідомлення для учасників про особливості сімейної системи (рівні, елементи, характеристики).

Інформація має включати у себе такі питання як: психологічний аналіз сімейної системи – її особливості, функції, структуру, характеристики (границі, правила, ролі, розподіл влади у прийнятті рішень і особливості процесу комунікації), динаміку тощо (з акцентом на сім'ї, у яких виховуються прийомні діти, діти-вихованці); можливу деформацію сімейних стосунків, характер змін при появі нових членів сім'ї або вибутті когось із членів родини (розлучення, конфлікти тощо).

До уваги тренера!

Тренерові слід привернути увагу слухачів стосовно того, що родина – це відкрита система, яка знаходиться у постійному взаємообміні із зовнішнім середовищем; що вона є самоорганізуючою системою, і джерело перетворень цієї системи знаходиться у середині самої сім'ї. Це означає, що люди, які є складовою сім'ї, здійснюють вчинки під впливом правил функціонування даної сімейної системи, а далеко не завжди під впливом своїх потреб та мотивів. Слід також зазначити, що родина – це природна група, у якій з часом виникають стереотипи взаємодій, які створюють структуру сім'ї, що у свою чергу визначає функціонування її членів, діапазон їхньої поведінки.

Під час обговорення тренерів варто зробити наголос, що надана інформація може сприяти тому, що кожен з учасників подивиться на свою сімейну ситуацію під іншим кутом, намітить проблемні зони, які вимагають коректування, сформулює питання, які можливо розкрити у рамках тренінгу. Стимулюючи учасників до обговорення, тренерів також слід зробити акцент на тому, що є спільного у сімейній ситуації учасників, та що їх відрізняє.

Тренер у підготовці інформаційного повідомлення може використовувати матеріали, подані у Додатку 3.1.

➔ 4. Колаж "Роль батька та матері, інших членів родини у забезпеченні функцій сім'ї"

Мета: з'ясувати уявлення учасників про те, які ролі відводяться батькові та матері у забезпеченні функцій сім'ї.

Час проведення: 35 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у три малі групи та пропонує створити груповий колаж:

1 мала група: Образ матері. Роль матері у забезпеченні функцій сім'ї.

2 мала група: Образ батька. Роль батька у забезпеченні функцій сім'ї.

3 мала група: Образ інших членів сім'ї. Роль соціального оточення родини у її життєдіяльності.

На виконання завдання відводиться 15 хв. Решту часу тренер використовує для представлення групами своїх напрацювань та загального обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Яка роль відводиться батькові та матері у забезпеченні функцій сім'ї?
2. Яка роль інших членів родини?
3. Чому кожен має власні уявлення про значення матері, батька, інших членів родини у забезпеченні основних функцій сім'ї? Від чого це залежить?
4. Що впливає на відмінність в уявленнях про сім'ю?

➔ 5. Дискусія “Якщо дитину виховує один із батьків...”

Мета: обговорити з учасниками шляхи компенсації відсутності моделі поведінки одного з батьків.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: перелік проблемних запитань, тверджень для обговорення.

Хід проведення:

Тренер звертає увагу учасників на те, що існують сім'ї, де дитину виховує один із батьків та пропонує обговорити з учасниками типові проблемні моменти:

Бракує часу на спілкування з дитиною? ...

До уваги тренера!

При обговоренні варто звернути увагу на наступне: необхідність самостійно фінансово утримувати родину неминуче спричиняє брак часу на спілкування з дитиною. У підсумку виходить, що іноді дитина залишається одна зі своїми питаннями й потребами. Потім в міру дорослішання з дитиною може буде усе складніше встановити довірливі й теплі відносини. Дитина, яка підростає, навіть розуміючи, що постійна відсутність батьків була необхідно для її ж блага, може в глибині душі не пробачити того, що не доотримала у свій час любові й турботи.

Основними рекомендаціями можуть бути:

Намагайтеся більше часу проводити з дитиною. І якщо у Вас видалася зайва година (навіть коли Ви сильно втомилися), краще поговоріть з дитиною, розкажіть їй щось нове, поділіться своїми переживаннями, враженнями, покажіть, що Ви сумували за нею, дайте їй зрозуміти, що Вам доводиться стільки працювати тощо.

Хлопчиків немає на кого рівнятися, якщо у сім'ї немає батька...

До уваги тренера!

Особливо сильний негативний вплив неповної родини позначається тоді, коли жінці доводиться рости сина. Безумовно, хлопчиків необхідно мати перед собою зразок чоловічої моделі поведінки. І якщо поруч із ним немає батька, іншого дорослого чоловіка (близького і значимого, який би зміг замінити йому батька), або ще гірше – чоловіки постійно міняються, через те, що жінка, боячись залишитися самотньою, перебуває в безперервному пошуку – в хлопчика не може сформуватися повноцінне уявлення про те, яким повинен бути чоловік. Дорослішаючи, він входить у світ, що живе по незрозумілих для нього законах, дитина не знає, хто вона у цьому хиткому просторі людських взаємин. Про наслідки говорити не доводиться. Намагаючись знайти якусь опору, дитина часто може потрапити під негативний вплив.

Основними рекомендаціями можуть бути:

Моделлю чоловічої поведінки може бути для дитини хтось інший з членів родини (дідусь, дядько, інші близькі і значимі для нього чоловіки). Можна також записати сина в який-небудь гурток або секцію, що веде чоловік, щоб у дитини перед очима був зразок чоловічого поводження.

Жінці, матері у неповній родині доводиться брати на себе функції чоловіка, батька...

До уваги тренера!

Відсутність батька порушує гармонійний процес дорослішання, як хлопчика, так і дівчинки. У психології існує таке поняття – “ідеальна родина”. Це умовна модель родини, у якій створені найбільш сприятливі умови існування її членів. Мати в такій родині персоніфікує для дитини підтримку, схвалення. Вона завжди жаліє, підтримує, готова вислухати й зрозуміти.

Але дитину потрібно навчити користуватися не тільки щедротою людської душі. Її потрібно навчити виживати у світі, у якому взаємини між людьми будуються за певними законами. І в цьому саме полягає функція батька. Батько критикує, направляє, карає, виховує силу волі.

Процес виховання неминує містити у собі поступове введення норм і обмежень. Якщо поруч із дитиною перебуває хтось один із батьків (якому бракує часу на спілкування через ті чи інші причини, або це мати, яка лише жаліє...), то вона запросто може перетворитися в розпечену, примхливу.

Іноді жінка, залишившись одна, намагається боротися із цією проблемою, переймаючи на себе функції чоловіка. Але тут її підстерігає інша небезпека. Непослідовне поводження матері (яка то приймає дитину й підтримує, щоб вона не зробила, іноді лає й карає) породжує в дитини амбівалентне відношення до матері й загальне почуття нестабільності й небезпеки світу. На цьому ґрунті розвивається підвищена тривожність, занижується самооцінка. Найгірше в цій ситуації, що саме це базисне світовідчуття, що закладається в дитині, потім буде супроводжувати її все життя.

До уваги тренера!

Перелік проблемних запитань, тверджень може бути доповнений та змінений.

➔ 6. Вправа “Як я можу проявити себе як мати/батько”

Мета: стимулювати учасників до нових досягнень через позитивне сприйняття себе у батьківській позиції для покращення внутрішньосімейних стосунків.

Час: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, ручки.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам на аркуші А4 намалювати таблицю.

Таблиця

Мої позитивні якості як батька/матері	Що ще я можу в собі поліпшити як батько/мати	Чого я досяг/ла у взаєминах з моїми дітьми
1.		
...		

Після цього тренер пропонує учасникам наступну інструкцію:

Заплющте очі й зосередтесь на кожному заголовку протягом 1-2 хв. Що приходить Вам у голову? Не аналізуйте та не досліджуйте, просто зверніть на це увагу. Потім розплющте очі й запишіть Ваші позитивні якості як батька/матері, таланти або досягнення. Записуйте будь-які нові думки, що приходять Вам у голову під час роботи. Виконайте це для кожного заголовка. Потім подивіться на свій список. Читаючи кожен пункт, створіть у думках повну картину себе самого/ої з урахуванням вказаних якостей, досягнень та зазначте, наскільки приємно це усвідомлювати.

Запитання до обговорення:

1. Чи легко було виконати задану вправу?
2. З якими пунктами були пов'язані труднощі?
3. Що Ви відчуваєте після виконання даної вправи?
4. Яким батьком/мамою Ви себе відчуваєте?

До уваги тренера!

Варто зробити наголос на тому, що після проведення попереднього завдання може скластися враження, що у наших сім'ях багато проблемних моментів, і Ви не є достойними батьками. Але це не так, у кожного з нас в батьківському багажі є як помилки, так і досягнення. І при усвідомленні та усуненні перших, не варто забувати про останні, оскільки наші досягнення є базою для удосконалення своїх внутрішньосімейних взаємин.

Також необхідно зосередитись на тому моменті, що у випадку неповної сім'ї особливо постає питання про виховання дітей, роль батьків. Необхідно звернути увагу учасників, що навіть при розлученні батьків є інші члени сім'ї, які можуть бути долучені до виховання дітей.

Окрім того, варто звернути увагу учасників, що більш детально специфіка виховання прийомних дітей, дітей-вихованців у неповних сім'ях при потребі розглядатиметься у темі 3.5.

Додаток 3.1.

→ Сімейна система, рівні, елементи (за матеріалами Л. Петрановської)

У будь-якої сімейної системи є своя ієрархія – прийняті або обумовлені правила про те, хто “головніший”, хто приймає рішення, чия думка враховується в першу чергу. Правильна, природна ієрархія повинна бути побудована на здоровому глузді, тобто “головніший” той, хто старший, розумніший, досвідченіший, від кого у більшій мірі залежить добробут сім'ї. У традиційних культурах це чоловік-годувальник або жінка-організатор домашнього побуту, в сучасному світі дві працюючих людини можуть ділити між собою місце зверху сімейної ієрархії. При природній ієрархії сімейна система надійна і гармонійна, кожен член родини отримує стільки турботи, скільки йому потрібно, і має стільки відповідальності, скільки здатний нести.

Нерідко зустрічаються порушення ієрархії, наприклад, всю сім'ю фактично підпорядковує собі вередлива дитина, стаючи “сімейним тираном”, або владна бабуся керує онуками через голову їх батьків, або чоловік перебуває в становищі одного з дітей своєї дружини, або дитина батьків-алкоголиків фактично стає їх батьком і батьком своїх молодших братів і сестер. Будь-яке порушення ієрархії робить сімейну систему дисгармонійною, провокує конфлікти і невдоволення. Той, хто відмовляється від відповідальності, перекладає її на плечі інших. Той, хто забирає собі багато влади, позбавляється права на прояв слабкості і турботу і не дає право притримати рішення іншим.

Порушення ієрархії завжди відбиваються на відносинах між поколіннями в родині. Це може виявлятися у вигляді постійних конфліктів або у вигляді прихованого (можливо, від самих себе) постійного невдоволення, напруги, неможливості відверто спілкуватися з батьками або з дітьми, дратівливого відчуття залежності, дуже бурхливих реакцій на дріб'язкові, здавалося б, репліки або вчинки.

З приходом у сім'ю дитини проблеми порушення ієрархії, якщо вони є, можуть загостритися. Наприклад, чоловік, який займав раніше становище дитини, може бути незадоволений, що тепер доведеться бути більш відповідальним і менш залежним. Бабуся, яка до цих пір вважає свою дочку маленькою дівчинкою, може втручатися в її відносини з дитиною. Проблеми порушення ієрархії можуть принести в сім'ю і самі діти. Наприклад, дівчинка, яка фактично вже кілька років була мамою для свого молодшого брата, проблематично зможе знову повернутися до стану дитини та передати турботу про дитину прийомним батькам, батькам-вихователям.

Подружжя, які незадоволені ієрархією, що склалася у їх родині, наприклад, занадто великою владою “розпещеності” дітей або постійним тиском своїх батьків, іноді вважають, що достатньо завести дитину і все само собою зміниться, діти стануть менш егоїстичними, а батьки нарешті визнають, що їх дорослі діти вже виросли. Це ілюзія. Поява дитини тільки загострює проблеми. Розпещені діти часто ненавидять “прибульця”, який робить замах на їх привілеї, а владні бабуся і дідусь беруться його виховувати у своїй манері, просто відсунувши прийомних батьків, батьків-вихователів у сторону. Дитина не може і не повинна бути засобом вирішення внутрішньосімейних проблем.

Гармонійна сімейна система володіє значною гнучкістю, здатністю пристосовуватися до ситуації, яка змінюється, зберігаючи разом з тим все, що для членів сім'ї є дорогим і важливим. Гнучкість дозволяє сім'ї переживати критичні ситуації, яких у житті чимало (переїзд, зміна матеріального становища, зміна складу сім'ї тощо). Кризою, по суті, є прихід в сім'ю будь-якого нової людини, особливо дитини. Змінюється спосіб життя, збільшується сфера відповідальності, усе менше часу залишається на спілкування один з одним. Дитина, яка не мала досвіду життя в сім'ї або жила у неблагополучній сім'ї, може важко пристосовуватися, не вміти будувати відносини, завойовувати своє місце в сім'ї занадто нерішуче або, навпаки, безцеремонно. Чи зможе родина змінюватися так, щоб бути здатною задовольнити потреби дитини і разом з тим не зажадати від

своїх членів жертв, які через деякий час почнуть здаватися надмірними? Наприклад, якщо подружжя вирішує взяти в сім'ю дитину, а потім чоловік нічого не міняє у своєму житті, продовжує весь свій час присвячувати роботі, як робив це раніше, а з дитиною, що має труднощі поведінки, спілкується весь день і вирішує всі проблеми його дружина.

Гнучкість теж не повинна бути надмірною. Доведена до крайності, вона перетворюється на хаотичність, непередбачуваність. В таких сім'ях ніхто не знає, що буде завтра, немає традицій і правил, все залежить від настрою або спонтанного рішення. Хаотичністю часто відрізняються і сім'ї алкоголіків, і досвід життя в такій сім'ї робить для дитини дуже важким засвоєння правил, обов'язків, розпорядку дня, необхідності робити що-небудь регулярно, незалежно від настрою. Навіть благополучній у всіх інших відносинах сім'ї, яка вирізняється хаотичністю, не може організувати своє життя, буде досить важко впоратися з вихованням дитини, перш за все з доглядом, допомогою у навчанні (адже варити кашу і перевіряти уроки потрібно кожен день).

Ще одна важлива характеристика сім'ї – згуртованість, теплота відносин. Це і взаєморозуміння, і душевний комфорт у суспільстві один одного, і готовність прийти на допомогу. Згуртованість абсолютно необхідна сім'ї, яка бере на виховання або виховує дитину-сироту, дитину, позбавлену батьківського піклування. З одного боку, взаємодопомога, підтримка дозволяє подолати труднощі. З іншого, згуртованість, близькість, теплота – це те, заради чого в першу чергу таких дітей влаштовують в сім'ю.

Разом з тим зустрічаються сім'ї з надмірною згуртованістю, яка доходить до злиття, злипання. У цих сім'ях усі дуже сильно прив'язані один до одного, але при цьому заперечується право окремої людини на свої інтереси, на розпорядження власним життям. Члени сім'ї не визнають особистих кордонів один одного, права мати свою територію, свої таємниці, свої інтереси або відносини з іншими людьми. Відбувається “придушення любов'ю”, формується залежність один від одного. Такі сім'ї взагалі важко сприймають нового члена, а якщо взяли дитину, то відразу ж висувають до неї вимоги “любити”, “бути близьким”, “бути своїм” і не готові прийняти ні минулих прихильностей дитини, ні її права на певну незалежність.

Нерідко чоловік і жінка, які відчувають брак згуртованості, вважають, що її можна підсилити, взявши дитину. Це помилка. Труднощі взаєморозуміння тільки посиляться в критичній ситуації, і сім'я, швидше за все, остаточно розпадеться. Знову висновок: дитина не може і не повинна бути засобом для поліпшення відносин у сім'ї.

Сім'я є дуже зручною формою співіснування людей, тому, наприклад, що в ній існує ефективний розподіл праці. Немає необхідності кожному окремо готувати собі їжу, вирощувати овочі на городі, приносити продукти і т.д. Кожен робить те, що у нього краще виходить або що йому подобається. Приблизно так само йде справа з поділом психологічних “обов'язків”. У кожній сімейній системі, існує певний розподіл сімейних ролей. Є той, хто завжди всіх мирить, той, хто приймає рішення, той, хто руйнує стереотипи, той, хто “відповідає” за відносини з оточенням (сусідами, ріднею), той, хто планує, той, хто розряджає обстановку жартом, той, хто завжди незадоволений і т.д. У гармонійній родині розподіл ролей допомагає кожному знайти своє, комфортне місце в системі. При цьому важливо, щоб сімейна роль відповідала особливостям і потребам людини, і кожен повинен мати можливість змінити свою роль, якщо це йому потрібно. Так, сімейний “миротворець” теж повинен мати можливість висловити претензії, а той, хто не скигнить і всіх підбадьорює, теж повинен мати право на поганий настрій і занепад сил і розраховувати на підтримку сім'ї. Проблеми часто починаються тоді, коли якісь обов'язки ніхто не хоче виконувати, наприклад, ніхто не хоче приймати рішення. Або, навпаки, на якусь роль претендують занадто багато, наприклад, на роль сімейного улюбленця. Зустрічаються також ролі, які самі по собі дисгармонійні, оскільки завдають шкоди їх “виконавцю”. Такою є, наприклад, роль “цапа відбувайла”, яку часто грає в сім'ї хтось із членів родини. Це той, “через кого все”, той, хто все робить не так, з ким вічно трапляються неприємності, хто всім створює проблеми. Сім'я постійно скаржиться на “цапа відбувайла”, хоча як система зацікавлена в ньому, він дозволяє іншим бути “хорошими” і бути разом проти нього. Дисгармонійною є і роль “сімейного тирана”. Хоча здається, що в цьому випадку

страждає не той, хто виконує, а всі інші, насправді не все так однозначно. “Тиран” позбавляється теплоти і права бути інколи слабким, а інших членів сімейної системи може цілком влаштувати інфантильне, безвідповідальне існування під його необмеженою владою. Дитині, яка приходить в сім'ю, доводиться засвоювати розподіл ролей, орієнтуватися, до кого йти зі скаргами, від кого приховувати витівки, а з ким проводити вихідний. Крім того, дитина сама знаходить свою роль у сім'ї, і ця роль визначає її розвиток. Для дитини з важкою поведінкою дуже велика ймовірність отримати роль якщо не “цапа-відбувайла”, то “нашої вічної сімейної проблеми” або “втілення сімейних досягнень”, або “жахливого бідолахи, який пропав би, якщо б не ми”. Усі ці ролі призводять не до кращих результатів у розвитку особистості і становленні характеру.

Будь-яка сім'я існує не сама по собі, а включена в ланцюг поколінь. І те, як саме буде влаштована і буде діяти дана сімейна система, багато в чому залежить від того, які приклади, уроки, заповіти вона отримала від своїх предків, тобто сімейна система багато в чому визначається сімейною історією. Якщо, наприклад, в сім'ї впродовж декількох поколінь старша дитина була нелюбимою і проблемною, а всі батьківські сподівання зосереджувалися на молодшій, це може стати зразком для мимовільного наслідування. Молоде покоління цієї сім'ї, завдяки власні сім'ї, буде вже немов очікувати від старшої дитини чогось поганого, а такі очікування батьків неодмінно виправдовуються. Або, наприклад, в декількох поколіннях батько з тієї чи іншої причини залишав дружину з дитиною. Такий сценарій може стати для сім'ї стереотипним і повторюватися знову і знову. Тоді поява дитини у бездітній подружньої пари може спровокувати розрив, особливо якщо без батьків вирости і чоловік, і дружина, адже вони просто не знають, не уявляють собі, як це жити батькові разом з дитиною.

Сімейна історія – не вирок, у ній немає ніякої містики, ніякого “родового прокляття”. Просто досвід предків діє на нас на підсвідомому рівні і підказує виходи зі складних ситуацій, які в цей момент здаються нам самими простими і природними. Якщо знати про це, то сила такого “навіювання” відразу слабшає, і ми починаємо мислити більш розумно і самостійно. З іншого боку, сімейна історія слугує для нас і джерелом сили. Коли ми впадаємо у відчай від того, що у дитини суцільні застуди або нам не вистачає грошей їй на модний одяг, досить згадати досвід своєї бабусі, яка в повній бідності виростила й поставила на ноги важко хворого сина. Для сімей, які беруть на виховання дитину, джерелом сили та підтримки може стати досвід виховання прийомних дітей, який був в їхніх родин. Нерідко саме люди, які самі в дитинстві потрапили в гарну сім'ю і були там щасливі, стають прекрасними батьками для дітей з важким минулим.

➔ Характеристики сімейної системи

У сімейної системи є п'ять головних характеристик: межі (границі), правила, ролі, розподіл влади між членами сім'ї у прийнятті рішень та особливості процесу комунікації.

Межі

У родини є межі або невидимі лінії, які розділяють тих, хто знаходиться всередині сім'ї, і тих, хто знаходиться поза нею. У дуже закритих сім'ях замкнені ворота, високі паркани; номери їх телефонів не включені в телефонну книгу; у них мало контактів із зовнішнім світом і багато секретів. Що стосується дуже відкритих сімей, то до них часто приходять гості, їх двері не замкнені, а самі члени такої родини сильно відрізняються один від одного.

Правила

З часом в сім'ях встановлюються правила, що визначають відносини членів сім'ї один з одним і з зовнішнім світом. Правила гарантують стабільність і підтримують своєрідність сім'ї, її несхожість з іншими сім'ями.

А які правила діють у Вашій родині у відношеннях їжі, одягу, як вирішується, хто може, а хто не може бути другом сім'ї?

Які з правил можуть відкрито обговорюватися і змінюватися? Що відбувається, якщо якесь правило порушується?

Яким чином нова людина може пристосуватися до Ваших сімейних правил? Що станеться, якщо ця людина не зможе пристосуватися?

Які правила зазнали змін із приходом прийомних дітей, дітей-вихованців?

Які правила привнесли у родину з собою прийомні діти, діти-вихованці?

Ролі

У кожній сім'ї виробляються уявлення про те, хто виконує роботу по будинку, хто розпоряджається грошима, хто займається з дітьми. Наш стиль в виконанні своєї ролі залежить від культури, від того, як нас виховували, від способу життя і складу сім'ї.

Так, у деяких сім'ях прийнято, що старші діти виконують багато обов'язків по догляду за молодшими дітьми. У кожного члена сім'ї своя, унікальна роль. Є тільки одна мама, одна жінка, один чоловік, тато, старша дитина, молодша дитина, єдиний чоловік або найстарший чоловік. Що це значить, бути в сім'ї мамою, татом, молодшою дитиною, єдиною жінкою і т.п.?

Як поява нової дитини змінила ролі членів сім'ї?

Яка цієї дитини?

Розподіл влади між членами сім'ї у прийнятті рішень (підходи до прийняття рішень)

У кожній сім'ї є свої способи прийняття рішень та вирішення конфліктів. Одні сім'ї прагнуть до рівності, в них кожному дозволяється приймати участь в прийнятті рішень. В інших сім'ях "глобальні рішення" може приймати тільки один член сім'ї (тато або мама).

Важливо, щоб у родині був чітко розроблений патерн поділу влади, надійний, достатньо гнучкий для того, щоб при необхідності його можна було змінити.

Як приймаються рішення у Вашій родині?

Хто в першу чергу бере участь в ухваленні цих рішень ?

Як решта членів сім'ї ставиться до способу прийняття і до самих рішень?

Особливості процесу комунікації

Ви не можете не спілкуватися. Ваша поведінка так чи інакше щось говорить навколишнім. Навіть мовчання є свого роду посланням. Комунікація це засіб, яким користується сім'я, коли виробляються свої ролі, правила, принципи поділу влади і границі (межі). Процеси комунікації в сім'ях можуть мати свої особливості, які визначають їх відкритість. Відкритим процес комунікації називається в тих випадках, коли послання, якими обмінюються люди, зрозумілі, Ваші близькі дають Вам зрозуміти, що вони думають, і Ви, як учасники даного процесу, можете висловлюватись відносно вільно. На іншому кінці цього діапазону – закриті процеси комунікації: послання неясні (ситуації "що б не зробив – все погано"), окремі члени не можуть вільно висловлювати свої потреби, а почуття, слова і вчинки кожної людини мало узгоджені.

Існує безліч різноманітних стилів комунікації і патернів відносин (звичних способів поведінки та спілкування), з якими можна жити і взаємодіяти достатньо ефективно. Стиль самовираження сім'ї багато в чому пов'язаний з її культурною та етнічною приналежністю. Важливо, щоб особливості процесу комунікації сім'ї підходили до особливостей процесу комунікації, звичних для дитини.

Які особливості процесу комунікації у Вашій родині?

Чи розуміють прийомні діти, діти-вихованці, як у Вашій родині виражаються почуття, даються вказівки і проводяться різні заняття?

Література:

1. Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу “Підготовка кандидатів у приймні батьки та батьки-вихователі” / Автори та автори-упоряд.: Т.Ф. Алексеєнко, А.Ф. Андрейчак, О.С. Шипіленко. – За заг. ред. Т.Ф. Алексеєнко. – К.: Науковий світ, 2006. – 496 с.
2. Підготовка кандидатів у приймні батьки та батьки-вихователі: Посібник для тренера / За заг.ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Наук. світ,2006.
3. Программно-методическое обеспечение опытно-экспериментальной работы по развитию семейных форм устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей и предложений для органов опеки и попечительства по развитию служб по устройству детей на воспитание в семью. (Методическое пособие в четырех книгах). Книга 4. Процесс работы служб по устройству детей на воспитание в семью. Пособие и тренинг подготовки семей. – М.: 2004. – 384с.
4. Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу” / За заг. ред. Лактіонової Г.М., – Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008.
5. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Нав.-метод. комплекс / За заг. ред. Г.М. Лактіонової, Ж.В. Петрочко. – К., 2006.

Електронний ресурс:

<http://www.fostercare.ru/>;
<http://www.innewfamily.narod.ru/>;
<http://www.familiesforchildren.org.ua/>;
<http://www.ccf.org.ua/>;
<http://www.hopeandhomees.org.ua/>;
<http://www.everychild.org.ua/>.

Тема 3.1.2. Толерантність як основа благополуччя сім'ї

Мета: формування толерантного ставлення членів сім'ї один до одного, досвіду поваги та терпимості, уміння брати відповідальність на себе у сфері сімейних відносин.

Завдання:

- ознайомити учасників з поняттям “толерантність”, формувати позитивне ставлення до толерантної поведінки;
- стимулювати інтерес учасників до пошуку шляхів вирішення конфліктних ситуацій на прикладі сімейних стосунків; продемонструвати значимість терпимого ставлення до інших, його вплив на укріплення сім'ї.

Головні ідеї:

- толерантність – це прояв соціальної зрілості особистості;
- толерантність може и має виховуватися, для цього необхідно створити спеціальні педагогічні умови;
- якщо дитина усвідомлює правоту та справедливість дій з боку інших, якщо вона включена у взаємодію з оточуючими і приймає їх право на відмінність, то й прояв толерантності здійснюється на більш високому рівні;
- для дитини важлива модель сімейних стосунків.

Загальна тривалість: 3 год. 30 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Поняття та характеристики толерантності (2 год.)				
1.	“Вітаю, салют, шолом..”	Вправа	15 хв.	Додаток 3.1.2.1.
2.	Що таке толерантність?	Інформаційне повідомлення-візуалізація	30 хв.	Додаток 3.1.2.2., Додаток 3.1.2.3.
3.	“Диво-дерево”	Вправа	30 хв.	Малюнок дерева на аркуші фліпчарту, маркери, аркуші альбому для фліпчарту, Додаток 3.1.2.4.
4	“Марка”	Колаж	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, фломастери, ножиці, клей, журнали, газети
Сесія II. Використання принципів толерантності у щоденному житті (1 год. 30 хв.)				
5.	“Ласкаве слово”	Обговорення у колі	20 хв.	
6.	“Малюємо впевненість”	Вправа	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, аркуші папіру А4, фломастери
7.	“Рай і пекло”	Дискусія	20 хв.	
8.	“Палас миру”	Гра	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, маленький палас, ігрові ситуації (Додаток 3.1.2.5.)
9.	Анкета	Обговорення у колі, зворотний зв'язок	20 хв.	Анкета, представлена у Додатку 3.1.2.6.

Глосарій до теми:

Толерантність – здатність людини, суспільства, держави чути та поважати погляди інших, не вороже ставитися до думки іншого. Толерантність як прояв суспільних взаємовідносин залежить від умов життя, середовища, в якому буде зростати людина, від менталітету соціуму, в якому живе людина і який, у свою чергу, впливає на її індивідуальність, світоглядні пріоритети, стереотипи її поведінки.

Сутнісні ознаки толерантності: це соціальна категорія (виникає в процесі взаємодії людини з соціумом); фіксує особливий (ненасильницький, миролюбний, безконфліктний) тип взаємовідносин людини з соціумом; характерна риса – стійкість проявів; виявляється на двох рівнях: на рівні свідомості у вигляді відношень особистості, і на рівні поведінки як усвідомлена дія або вчинок; основний зміст толерантності – усвідомлення багатомірності суспільного буття, повага людської особистості, терпиме ставлення до індивідуальних особливостей інших людей, до їхніх поглядів, віри тощо, активне негативне ставлення до агресії.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Поняття та характеристики толерантності

➔ 1. Вправа “Вітаю, салют, шолом...”

Мета: ознайомити учасників зі словами-привітаннями різних мов; створити комфортну атмосферу у групі.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: картки зі словами-привітаннями (Додаток 3.1.2.1.).

Хід проведення:

Тренер готує для кожного учасника картку, де написано слово “вітаю” різними мовами (див. Додаток 3.1.2.1.).

До уваги тренера!

За допомогою учасників можна розширити перелік слів-привітань.

Тренер просить створити коло та, тримаючи в руках (або в коробці/шляпі) підготовлені картки, проходить по колу та пропонує кожному витягнути одну картку.

Тренер пропонує членам групи пройти по кімнаті і привітатися з кожним, називаючи своє тренінгове ім'я та використовуючи слово-привітання на отриманій картці.

Запитання для обговорення:

1. Які ваші враження від вправи?
2. Поділіться, будь-ласка, своїми відчуттями, переживаннями.

➔ 2. Інформаційне повідомлення-візуалізація “Що таке толерантність”

Мета: ознайомити учасників з поняттям “толерантність”, ввести його в активний словниковий запас.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: текст інформаційного повідомлення (Додаток 3.1.2.2.), картки-візуалізація (див. Додаток 3.1.2.3.).

Хід проведення:

Тренер просить учасників спробувати дати власне визначення поняттю “толерантність”. Вислухавши варіанти відповідей учасників, тренер пропонує інформаційне повідомлення, розміщене у Додатку 3.1.2.2.

До уваги тренера!

Текст інформаційного повідомлення має бути підготовлений тренером самостійно або складений на основі запропонованого матеріалу у Додатку 3.1.2.2. Виділені в тексті слова записуються на окремі картки (див. Додаток 3.1.2.3.) і в ході інформування вивішуються на фліпчарт. Це дозволить відзначити головні ідеї повідомлення.

Запитання для обговорення:

1. Дайте Ваше особисте визначення поняттю “толерантність”.
2. Що означає бути толерантним у взаєминах з членами своєї сім'ї?

➔ 3. Вправа “Диво-дерево”

Мета: стимулювати учасників до пошуків особистого поняття толерантності, порівняти уявлення про толерантність кожного із членів групи; підвищити рівень довіри в групі.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: малюнок дерева на аркуші фліпчарту (див. Додаток 3.1.2.4.), маркери, папір А4, скотч, картки у вигляді листя.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у групи по 3-4 особи. Кожна група має обговорити протягом 10 хвилин поняття “толерантність”, його складові, принципи, якості тощо. Потім на картках у вигляді листя написати 4-5 принципів, на яких базується толерантність. Групи можуть використовувати інформаційний матеріал та картки попереднього інформаційного повідомлення.

Тренер пропонує кожній групі визначити представника або представників, які будуть презентувати напрацьований матеріал.

У ході презентацій учасники мають прокоментувати кожен визначений ними принцип, а “листочок” розмістити на диво-дереві “Толерантність” (див. Додаток 3.1.2.4.).

До уваги тренера!

Тренер має спрямувати роботу груп так, щоб на “диво-дереві” були представлені наступні принципи толерантності:

рівні права, взаємоповага, рівні можливості, збереження та розвиток культурної самобутності, можливість впроваджувати традиції, свобода віри, позитивна лексика, дух партнерства, готовність миритися з думкою іншого, повага прав інших, солідарність та співпраця, прийняття іншого таким, який він є, відмова від домінування, нанесення шкоди и насильства, здатність поставити себе на місце іншого тощо.

Запитання для обговорення:

1. З якою метою була проведена ця вправа?
2. Чи змінилася Ваша думка стосовно змісту поняття “толерантність”?
3. Чи є толерантність важливою складовою нашого життя?

➔ 4. Колаж “Марка”

Мета: надати можливість порівняти уявлення про толерантність з практичними діями; закріпити поняття “толерантність”, створити його символ.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, фломастери, ножиці, клей, журнали, газети.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у групи по 3-4 особи. Всі групи отримують одне завдання:

- *Представники ЮНЕСКО зробили нам замовлення: розробити поштову марку “Толерантність”, яка буде випущена обмеженим тиражем і має стати гордістю кожного нумізмата. Отож, необхідно розробити ескіз марки та здійснити захист свого візуального бачення толерантності.*

На роботу групи отримують 20 хв.

Після завершення роботи над ескізом кожна група презентує свою марку і пояснює її змістове наповнення.

Запитання для обговорення:

1. Чи є щось спільне в зображеннях марок, що підготовлені різними групами?
2. Що об'єднує ці зображення?

Сесія II.

Використання принципів толерантності у щоденному житті

➔ 5. Обговорення у колі “Ласкаве слово”

Мета: стимулювати емоційне розкриття учасників, сприяти усвідомленню стилю спілкування в сім'ї.

Час проведення: 20 хв.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам створити коло, сісти і обговорити декілька питань. При цьому тренер звертається до всіх, а відповідати учасники мають тільки за бажанням.

Запитання для обговорення:

1. Згадайте, якими ласкавими словами Ви називаєте своїх рідних, близьких, знайомих?
2. В яких випадках Ви це робите: коли чогось потребуєте від них чи коли у Вас гарний настрій? Як часто Ви це робите?
3. Що заважає Вам проявляти теплі почуття по відношенню до людей?
4. Що Ви відчуваєте, коли називаєте людей ласкаво?
5. А як реагують люди на Ваше ласкаве звернення?

➔ 6. Вправа “Малюємо впевненість”

Мета: продемонструвати зв'язок між впевненістю та толерантністю.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, фломастери, папір А4 (по 2 аркуша на кожного учасника).

Хід проведення:

Тренер інформує учасників:

Існує закономірний зв'язок між впевненістю і толерантністю. Збільшення рівня тривожності є серйозним фактором, що знижує рівень конструктивної толерантності. У випадку формування тривожної домінанти задається установка пристосування до світу, а у випадку формування впевненої домінанти – задається установка освоєння світу.

Тривожна людина скоріше проявить страх та нетерпимість. Терпиме ставлення до себе є необхідною умовою толерантності до інших. Позитивне ставлення до себе є значущим елементом толерантності в цілому, співіснує з позитивним ставленням до оточуючих і до світу.

Тренер пропонує учасникам подумати над запитаннями:

■ *Як Ви вважаєте, якого кольору гарний настрій? А сум? Якого кольору страх?*

Тренер пропонує учасникам на одному аркуші паперу А4 намалювати свою невпевненість, а на іншому аркуші – свою впевненість.

Після того, як учасники закінчать виконувати завдання, тренер просить прокоментувати свої малюнки за бажанням.

Запитання для обговорення:

1. Чому, на Вашу думку, сприяла ця вправа?
2. Поділіться, будь-ласка, своїми відчуттями, переживаннями.
3. Чи можна виконувати таке завдання вдома з дітьми? Чому воно сприятиме?

➔ 7. Обговорення у колі “Рай та пекло”

Мета: стимулювати зацікавленість учасників у пошуках позитивних шляхів вирішення конфліктних ситуацій в сім'ї.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, фломастери, папір А4.

Хід проведення:

Тренер розповідає учасникам історію:

Молодий воїн прийшов до мудрої людини й запитав: “О, наймудріший, розкрий мені таємницю життя. У чому різниця між раєм та пеклом?”

Мудрець на хвилину замислився й відповів: “Ти молодий і нерозумний. Як така людина може зрозуміти різницю між раєм та пеклом? Ти – неук!”

Почувши такі слова, молодий воїн дуже розсердився: “За такі слова я готовий тебе вбити!”, – закричав він і дістав меч з піхов, щоби покарати мудреця. У ту ж мить мудрець сказав: “Ось саме це і є пекло...”

Почувши ці слова, молодий воїн вклав меч у піхви. “А ось це і є рай”, – відмітив старий”.

Кожен з нас в розмові з кимось хоче довести свою точку зору. Іноді така розмова приводить до конфлікту. Згадайте випадок, коли Ви посварилися зі своїм чоловіком/дружиною, дитиною? Але щось дозволило Вам уникнути конфлікту...

Тренер пропонує учасникам об'єднатися у пари й обговорити питання:

- Чому мудрець сказав, що насильство – це пекло?
- Що Ви робите, коли бачите, що діти “воюють”? У чому різниця між суперечкою і сваркою?

➔ 8. Рольова гра “Палас миру”

Мета: ознайомити зі стратегією вирішення конфліктних ситуацій в сім'ї шляхом переговорів та дискусій.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, маленький палас, ситуації (Додаток 3.1.2.5.).

Хід проведення:

Тренер розгортає маленький палас, кладе його в центрі кімнати і говорить:

Іноді ми не знаємо, як вирішити проблему, сімейний конфлікт, як запобігти непорозумінням. Цей палас – палас миру. Коли виникне складна життєва ситуація, Ви завжди разом з родиною можете сісти на нього, поговорити один з одним і вирішити всі питання мирно.

Тренер пропонує розіграти ситуації, представлені у Додатку 3.1.2.5. Для участі в рольовій грі запрошуються бажані. Всі інші – експерти, які, якщо потрібно, можуть надавати допомогу у вирішенні ситуації порадою.

До уваги тренера!

Ситуації для рольової гри програються всі або за вибором тренера.

Тренеру важливо зазначити, що “палас миру” – це символ відмови від вербальної і фізичної агресії.

Запитання для обговорення:

1. Чому для нас важливо мати свій “палас миру”?
2. Що трапляється, якщо у суперечці виграє сильніший?
3. Що ж таке толерантність?

➔ 9. Зворотний зв'язок “Анкета”

Мета: отримати зворотний зв'язок від учасників за результатами даного заняття.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 3.1.2.6. за кількістю учасників.

Хід проведення:

Тренер просить учасників заповнити анкету за шкалами (див. Додаток 3.1.2.6.) і коротко підсумувати, що було найбільш основним, важливим для них на даному занятті та поділитися цим із групою.

Додаток 3.1.2.1.

→ Картки зі словами-привітаннями

Италія: Buon giorno.	Польща: Dzień.
Швеція: Gruezi.	Ізраїль: Shalom.
США: Hi.	Египет: Asalamu Aleikum.
Англія: Hello.	Фінляндія: Huva raivaа.
Німеччина: Guten Tag.	Данія: Goddag.
Іспанія: Buenos Dias.	Туречинна: Merhabа.
Франція: Bonjour, Salut.	Гаваї: Aloha.
Росія: Здравствуй	Чехія: Dobry Den.

Додаток 3.1.2.2.

➔ **Що таке толерантність?**

Ще в XVIII столітті поняття “толерантність” було досить новим. Сучасні уявлення про толерантність або точніше, визнання її як фактору, що зміцнює громадянський мир і дає захист від несправедливості, було багато в чому підготовлено діяльністю філософів XVI-XVII ст., які повстали проти “терпіння нетерпимості” і жорстоких релігійних сутичок. Найпослідовнішим критиком фанатизму й захисником толерантності був Вольтер. У своєму “Трактаті про віротерпимість” (1763) Вольтер не критикує жодну конкретну релігію, але показує, як вони, милосердні по своїй суті, роз’їдаються забобонами й нетерпимістю.

Через 11 років після смерті Вольтера, 26 серпня 1789 р., Установчі збори Франції прийняли **Декларацію прав людини й громадянина**, проголосивши на увесь світ **свободу думки й слова**, за визнання яких так завзято борюся Вольтер.

Ця декларація – передвісниця сучасних декларацій про права людини, апофеозом яких стала **Загальна декларація прав людини, що з’явилася три століття по тому, у 1948 році**. У ній викладені головні **принципи миру, ненасильства й демократії**.

Толерантність – здатність людини, співтовариства, держави **чути й поважати думку інших**, невороже сприймати думку, відмінну від своєї.

“Терпимість – це те, що уможлиблює досягнення миру й веде **від культури війни до культури миру**”, – говориться в Декларації принципів терпимості, прийнятою Генеральною **Конференцією ЮНЕСКО в 1995 році**. У Декларації визначене поняття толерантності як – **повага, прийняття й правильне розуміння** багатого різноманіття культур нашого світу, форм **самовираження й прояву людської індивідуальності**; – **відмова від догматизму**, від абсолютизації істини й затвердження норм, установлених у міжнародно-правових актах в галузі прав людини.

Розуміння толерантності не однозначне у різних культурах, воно залежить від історичного досвіду народів. **В англійській мові**, відповідно до Оксфордського словника, толерантність – “**готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ**”, у **французькій** – “**повагу до волі іншого**, його способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів”. У **китайській мові** бути толерантним значить “**дозволяти, допускати, проявляти великодушність** у відношенні до інших”. В **арабському** толерантність – “**прощення, легкість, м’якість, поблажливість, співчуття, прихильність, терпіння... товарицькість до інших**”, у **перському** – “**терпіння, витривалість, готовність до примирення**”.

В українській мові існують два слова з подібним значенням – толерантність і **терпимість**. Термін “толерантність” зазвичай використовується у **медицині і у гуманітарних науках** і означає “**відсутність або ослаблення реагування** на який-небудь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу”. А більше знайоме й звичне слово “терпимість”, уживане в повсякденній мові, означає “здатність, уміння терпіти, миритися із чужою думкою, бути поблажливим до вчинків інших людей”.

Завдяки зусиллям ЮНЕСКО в останні десятиліття поняття “толерантність” стало міжнародним терміном, найважливішим ключовим словом у проблематиці миру та злагоди як у суспільстві загалом, так і, зокрема, між людьми. Воно наповнене своїм особливим змістом, заснованим на загальній споконвічній суті даного поняття в будь-якій мові Землі. Ця суть відображає **інтуїтивне сприйняття єдності людства, взаємозалежності всіх** від кожного й кожного від усіх, полягає у повазі прав іншого (у тому числі, права бути іншим), а **також утриманні від заподіяння шкоди**, тому що шкода, заподіювана іншому, означає шкоду для всіх і для самого себе. У сучасному суспільстві толерантність повинна стати свідомо формованою **моделлю взаємин людей**.

Толерантність – не поступливість або потурання, а, насамперед, **активне ставлення**, формоване на ґрунті визнання універсальних прав і основних свобод людини.

Толерантність – **привілей сильних і розумних**, які не мають сумнівів у своїх можливостях просуватися на шляху до істини через діалог і розмаїття думок і позицій.

Толерантність – досить абстрактне поняття, воно малодоступне для спостереження й виміру. Це відображає перерахування можливих критеріїв толерантності або її соціальних показників.

Критерії толерантності:

- **співробітництво й солідарність** у вирішенні проблем навчально-виховного процесу;
- **позитивна лексика у стосунках;**
- **рівні можливості для участі в житті;**
- повага культурної **самобутності** кожної особистості;
- **залучення** якомога більшої кількості людей до творення традицій і культури;
- терпиме ставлення до людей, незалежно від їхньої **статі, національності, релігії**, приналежності до якої-небудь групи.

Світовий досвід історії показує, що можна було відіслати на багаття інквізиції Дж. Бруно й злякати Галілео Галілея, але їхні ідеї продовжували служити істині й науці.

Зародження й поширення християнства або ісламу також розглядалося як войовниче інакомислення, що вступило в протиборство з пануючими світоглядами. Однак, пройшовши через всі заборони, релігійні вчення збагатили суспільну свідомість почуттям толерантності, зробили величезний вплив на загальносвітову культуру.

Нетерпимість до інших поглядів – антигуманна. Вона – показник не сили, а слабкості. Механізм здійснення ідеї толерантності припускає такий принцип, як сумнів, несумісний з догматичним мисленням. Особливо небезпечний догматизм для науки, політики, культури, пошуку нового в дозволі національних, соціально-політичних проблем, а також – для розвитку та виховання конкретної особистості. Як відзначав Ж.Ж. Руссо, створений божеством **творчий розум** ворожий бюрократичному спокою.

Сумнів – ознака творчої особистості, процесу творіння нового, у ході якого людина має право на чесну оману. Це дозволяє особистості проявляти свою індивідуальність і нести **моральну відповідальність** за свої ідейні позиції, не жертвуючи при цьому свободою творчості.

Сумнів – показник **духовної культури особистості, самокритичної оцінки** по відношенню, насамперед, до самого себе, до своїх думок. Духовно багата людина більшою мірою має почуття сумніву, ніж дилетант, і не може не проявляти терпимість до інших людей, до їхніх поглядів.

Сумніви у правильності тієї або іншої дії застерігають від непродуманих, миттєвих рішень. Реалізація ідей толерантності припускає наявність умов для творчих дискусій, **діалогу**. Вони сприяють свободі вираження поглядів і **знаходженню істини**.

Додаток 3.1.2.3.

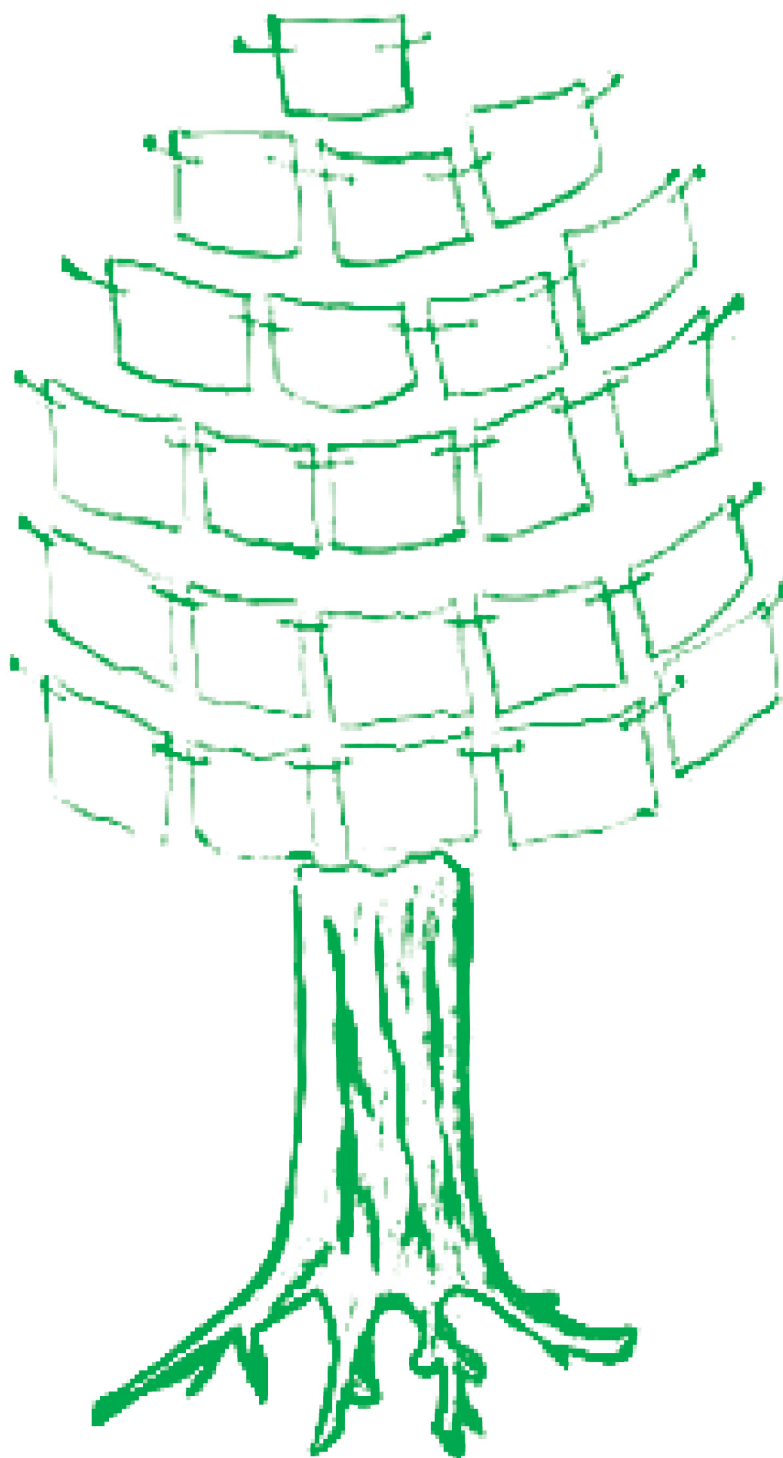
(візуалізація до інформаційного повідомлення
“Що таке толерантність?”)

➔ **Картки до інформаційного повідомлення візуалізації
“Що таке толерантність?”**

1. “Трактат про віротерпимість” (1763) Вольтер. Декларація прав людини і громадянина	10. Взаємозалежність всіх. Утримання від заподіяння шкоди
2. Свобода думки і слова. Загальна декларація прав людини	11. Модель взаємин людей. Активне ставлення
3. Принципи миру, ненасильства й демократії. Чути й поважати думку інших	12. Привілей сильних і розумних. До істини через діалог
4. Від культури війни до культури миру. Конференція ЮНЕСКО в 1995 році	13. Співробітництво й солідарність. Позитивна лексика у стосунках
5. Прийняття й правильне розуміння. Самовираження й прояв людської індивідуальності; відмова від догматизму	14. Рівні можливості для участі в житті. Самобутність
6. В англійській мові – готовність і здатність, у французькій – повага волі іншого	15. Залучення людей. Стать, національність, релігія
7. У китайській – виявляти великодушність, в арабській – прощення, легкість, м'якість	16. Творчий розум. Моральна відповідальність
8. У перській – терпіння, витривалість, готовність до примирення, у російській мові – терпимість	17. Духовна культура особистості. Самокритична оцінка
9. У медицині й у гуманітарних науках – відсутність або ослаблення реагування. Інтуїтивне сприйняття єдності	18. Діалог, знаходження істини

Додаток 3.1.2.4.

→ Диво-дерево "толерантність"

Додаток 3.1.2.5.

➔ Ситуації для гри

Ви повертаєтесь після роботи додому, а Ваш прийомний син (12 років), якому було поставлено завдання – винести сміття, пішов гуляти, не виконавши доручення. Ви винесли сміття самостійно. А ввечері син задоволений повертається додому...

Чоловік та два сина хочуть дивитися по телевізору футбол, а дружина та дві доньки – серіал про кохання.

Ваша дитина (14 років) чимось засмучена, роздратована. Ви не знаєте причину й не розумієте її поганого настрою.

Ваша донька (15 років) пішла на зустріч з друзями у клуб. У вечері по місцевому радіо передають інформацію, що біля клубу трапилася аварія. Донька не дзвонить, її телефон не відповідає, Ви нервуєте. Далеко за північ донька повертається додому весела разом з подругами.

Ви вже спланували сімейний бюджет на три місяці. А Ваш син (виховується у ДБСТ півроку) бажає відновити свій гардероб.

Додаток 3.1.2.6.

➔ Анкета

Мої стосунки з сім'єю:	-5-----0-----5
Своє спілкування в сім'ї я можу назвати толерантним:	-5-----0-----5
Я можу першим зробити крок до примирення з членами сім'ї:	-5-----0-----5
Я визнаю право дітей на особисте життя:	-5-----0-----5
Дитина має право на абсолютну любов:	-5-----0-----5
Психологічне благополуччя в сім'ї – найголовніше у житті людини:	-5-----0-----5

Література:

1. Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: Монографія. – К.: Вид. ПАРА-ПАН, 2005. – 228 с.
2. Украинцева А.Ю. Толерантность: противодействие дискриминации, миротворчество, воспитание в духе терпимости. – Режим доступа: Гражданский форум: www.vremya.ru
3. Фопель К. Толерантность и сплочение в группе. – М.: Генезис, 2002.
4. Фопель К. Энергия паузы. – М.: Генезис, 2001.
5. Яковлева Н.В. Программа тренинга толерантности для подростков “Близкие люди, близкими будьте...” – Режим доступа: www.uvesnik.by.ru.

Тема 3.2. Методи сімейного виховання

Мета: розширити знання прийомних батьків, батьків-вихователів про існуючі методи сімейного виховання та дисциплінуючі техніки.

Завдання:

- ознайомити прийомних батьків та батьків-вихователів з причинами складної або небажаної поведінки;
- охарактеризувати різні типи сімейного виховання;
- ознайомити з методами сімейного виховання і можливими наслідками їх застосування.

Головні ідеї:

- дітям не важливо, скільки всього Ви знаєте, вони не будуть змінювати поведінку доки не зрозуміють, що вони Вам не байдужі. Стосунки мають бути побудовані до того, як діти почнуть слухатися нас;
- важливо розуміти, що фізичне покарання не принесе змін у поведінці, а навпаки підтвердить дитині те, що всі дорослі – вороги та бажають зробити їй боляче або навпаки – підтвердить те, що дорослі – безсилі.

Загальна тривалість: 4 год. 45 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Складна поведінка дитини (1 год. 40 хв.)				
1	Складна поведінка	Інформаційне повідомлення	5 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
2	“Наскільки Ви справляєтесь?”	Обговорення у колі	10 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч
3	Характеристика методів сімейного виховання	Інформаційне повідомлення	5 хв.	Додаток 3.2.1., аркуші альбому для фліпчарту, маркери
4	Методи сімейного виховання	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
5	Почуття, поведінка та потреби	Робота в групах, обговорення у колі	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, підготовлені таблиці (одна таблиця для кожної малої групи, підписані лише перші стовпчики)
6	Дисципліна	Інформаційне повідомлення	5 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, Додаток 3.2.2.
7	Фактори, які впливають на дитячу поведінку	Мозковий штурм	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, Додаток 3.2.3.
Сесія II. Види наслідків поведінки та види тручання (3 год. 5 хв.)				
8	Види втручання	Вправа	85 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, підготовлений плакат з видами нагород, 2 шоколадки або цукерки
9	Види наслідків	Обговорення у колі	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, підготовлені плакати згідно з Додатком 3.2.4.
10	Практичне застосування наслідків поведінки	Робота в групах	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, підготовлені плакати згідно з Додатком 3.2.5.
11	Потенційні негативні наслідки фізичного покарання	Дискусія	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, Додатки 3.2.6., 3.2.7.
12	“Петрик”	Робота в групах, обговорення	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, Додаток 3.2.8.

Глосарій до теми:

Метод – з грецької “шлях досягнення чи пізнання”.

Методи сімейного виховання – способи досягнення виховної мети в умовах сім'ї; сукупність прийомів сімейного виховання дитини.

Дисципліна (лат. *disciple*) – суспільно визначений порядок поведінки людей, який відповідає сформованим у суспільстві нормам права і моралі або вимогам будь-якої інституції. Дисципліна є необхідною умовою існування суспільства, за якої поведінка людей приймає впорядкований характер, що забезпечує колективну діяльність і функціонування соціальних організацій.

Дисциплінованість – дотримання людиною певних правил поведінки, чітке і організоване виконання нею своїх обов'язків.

Виховання – це цілеспрямована система впливів на особистість з метою формування й розвитку в ній бажаних вихователю якостей (духовних, моральних, етичних, естетичних, трудових, фізичних, громадських, сімейних тощо), які є основою підготовки до життя, засвоєння досвіду попередніх поколінь та нових підходів до подальшого розвитку суспільства і суспільних відносин. Виховання тісно пов'язане із соціально-економічним, політичним і культурним розвитком суспільства, з етносоціальними і соціально-психологічними особливостями народу. Його сутність виявляється у залученні до світу людських цінностей і норм взаєностосунків між людьми.

Сімейне виховання – тип виховання, яке відбувається у сім'ї, в сімейному середовищі на засадах родинної культури і звичаїв, де роль вихователів виконують батько, мати, інші члени сім'ї чи родини. Визначальними у сімейному вихованні є ціннісні орієнтації сім'ї і батьків та рівень педагогічної культури батьків.

Виховний процес передбачає створення і реалізацію цілеспрямованої системи виховних впливів на особистість з метою вироблення в ній бажаних вихователю якостей (духовних, моральних, етичних, естетичних, трудових, фізичних, громадських, сімейних тощо), які є основою підготовки до життя, засвоєння досвіду попередніх поколінь та нових підходів до подальшого розвитку суспільства і суспільних відносин.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Складна поведінка дитини

➔ 1. Інформаційне повідомлення “Складна поведінка”

Мета: довести учасникам важливість допомоги дитині у зміні поведінки, яка ускладнює життя.

Час проведення: 5 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення.

Тренер звертається до учасників з повідомленням:

Складна поведінка дитини – це поведінка, з якою нам, дорослим, складно, яка є небажаною для нас. Складно з нею змиритися й складно її змінити.

Складна поведінка – завжди складна для когось, небажана для оточуючих. Одна й та ж поведінка дитини може бути дуже складною для одних дорослих та зовсім не засмучувати інших. Наприклад, для когось важко переносити шум, постійну біганину та бешкетування, а хтось вважає це нормальною поведінкою здорової дитини дошкільного віку. Один буде божеволіти від постійних сліз, ниття та нещасного вигляду, а іншому не важко зайвий раз пригорнути, пожаліти та підтримати.

Складна поведінка дитини здатна зруйнувати сім'ю, стосунки та призвести до вилучення дітей з сімей.

Сьогодні ми будемо говорити про те, як допомогти дитині змінити поведінку, яка ускладнює життя сім'ї.

➔ 2. Обговорення у колі “Наскільки ви справляєтесь?”

Мета: провести оцінку власних можливостей щодо виховання, визначити важливі риси батьків, необхідні у процесі виховання.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч.

Хід проведення.

Тренер пропонує учасникам подумати та відповісти на запитання:

- *З якою твариною Ви себе асоціюєте як вихователь? Чому?*

Необхідно дати можливість висловитися кожному.

Потім тренер звертається до учасників з проханням закрити очі на півхвилини та відповісти собі на запитання:

- *Наскільки Ви справляєтесь зі складною поведінкою дитини?*

Через хвилину тренер пропонує за допомогою пальців однієї піднятої догори руки та із заплющеними очима продемонструвати свою відповідь, оцінивши її за п'ятибальною системою, а потім відкрити очі та подивитися на оцінки.

До уваги тренера!

Дана вправа обов'язково виконується мовчки та із заплющеними очима.

Запитання для обговорення:

1. Від чого залежить самооцінка вихователя, його впевненість в собі?
2. Яка поведінка дітей нас засмучує? Від чого це залежить?

➔ 3. Інформаційне повідомлення “Характеристика методів сімейного виховання”

Мета: ознайомити учасників з різними методами сімейного виховання.

Час проведення: 5 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 3.2.1., аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам інформацію щодо основних критеріїв вибору методів виховання, записану на аркушах блокноту для фліпчарту згідно з Додатком 3.2.1.

У ході презентації тренер наголошує на наступному:

Метод виховання не повинен порушувати прав дитини. І саме тому неприпустимі фізичні покарання (від ляпаса до хапання за вухо), позбавлення свободи (зв'язування, замикання у кімнаті), образи та інші дії, що принижують людську гідність.

Метод виховання не повинен нести в собі загрозу базовим потребам дитини. Тому неприпустимі позбавлення води і їжі, позбавлення відпочинку, одягу, вигнання з будинку.

Метод виховання не повинен бути етично негідним. Такими є брехня, маніпуляція, шантаж, використання залежного стану, образливих слів, використання некритичності мислення дитини (дитина не може провести оцінку власних дій та наслідків, оцінити слова та дії дорослого, іноді дитина мислить: “Все, що відбувається, відбувається так, як того хочу я”) та ін.

Найважливішою потребою дитини є емоційна близькість з дорослими, які її виховують. Тому всі методи і дії, пов'язані з емоційним відторгненням дитини, слід вважати надзвичайно сильними і небезпечними.

Виховна дія може бути ефективною тільки в тому випадку, якщо вона направлена на причину важкої поведінки, а не на зовнішній її прояв.

У процесі виховання можливі конфлікти, вихователь і дитина не завжди мають по відношенню один до одного тільки позитивні відчуття. Але при цьому завжди потрібно керуватися принципом “Немає нічого більш важливого, ніж стосунки”. Немає сенсу прагнути змін у поведінці дитини, якщо в результаті виховних дій будуть зруйновані довіра і взаємоповага між дитиною і дорослим.

Будь-яка виховна дія повинна зрештою укріплювати самоповагу дитини, розширювати її можливості, розвивати здатність до відповідальності за себе і самостійного ухвалення рішень.

➔ 4. Мозковий штурм “Методи сімейного виховання”

Мета: ознайомити учасників з різними методами сімейного виховання.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення

Тренер пропонує учасникам пригадати всі їм відомі методи сімейного виховання. Всі відповіді записуються на аркушах альбому для фліпчарту.

За необхідності, відповіді учасників можна доповнити такими методами: *бесіда, довіра, недо-віра, нагорода, диспут, вимога, пояснення, навіювання, похвала, примушування, позитивний приклад, покарання, наказ, вправа, заохочення, привчання.*

Запитання для обговорення:

1. Які методи виховання Ви вважаєте більш ефективними?
2. Які методи виховання більш ефективні для дітей віком від народження до року?
3. Які методи виховання більш ефективні для дітей від року до трьох?
4. Які методи виховання більш ефективні для дітей від трьох років до шести?
5. Які методи виховання більш ефективні для дітей від шести років до дванадцяти?
6. Які методи виховання більш ефективні для дітей від дванадцяти років до вісімнадцяти?

До уваги тренера!

При обговоренні методів виховання необхідно говорити про недопустимість використання насильницьких методів виховання та використання фізичного покарання.

Проте використання методу **примушування** можливе тільки, якщо необхідно здійснити медичні маніпуляції, або стоїть питання життя та здоров'я. Однак лише за умови раціонального й доцільного використання, метод примушування в поєднанні з іншими методами виховання може сприяти формуванню в дітей звички підкорятися, при необхідності, особисте "хочу" розумному "треба", вмінню себе дисциплінувати.

Теж саме може стосуватися використання методу **наказ**.

В інших випадках використання цих методів може бути небезпечно для дитини.

➔ 5. Вправа “Почуття, поведінка та потреби”

Мета: проаналізувати, як пережитий досвід дитини може впливати на її поведінку, та яку потребу дитина висловлює цією поведінкою.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, підготовлені таблиці (одна таблиця для кожної малої групи, підписані лише перші стовпчики).

Хід проведення:

■ 1-ий етап - Робота в групах (20 хв.):

Тренер звертається до учасників:

Ми знаємо, що діти, які влаштовуються до прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, мають доволі тривалий травматичний досвід. Часто діти не мають

можливості вільно виражати свої почуття або розрізняти їх, а тим паче виявляти їх прийнятним способом.

Однак, тепер ми спробуємо визначити, як впливають почуття на поведінку дитини, і про що ця поведінка може свідчити нам. Для цього ми об'єднаємося в малі 3 групи, кожна з яких отримає аркуш альбому для фліпчарту з підготовленою таблицею.

Таблиця

Почуття, які пов'язані з нехтуванням, насиллям та розлученням?	Як діти можуть себе поводити у відповідь на ці почуття?	Потреба, яку дитина висловлює цією поведінкою?
--	---	--

До уваги тренера!

На початку роботи в таблицях мають бути підписані лише перші стовпчики. Назву кожного стовпчика учасники записуватимуть у групах під час оголошення наступних етапів роботи.

Після пояснення завдання варто запитати, чи зрозуміле воно всім учасникам. Під час виконання цього завдання тренер має підходити до груп по черзі, щоб прослідкувати хід роботи, і, за потреби, надати допомогу учасникам.

Тренеру також доцільно інформувати учасників, коли час на відповіді на перше, друге, третє запитання вже закінчується. Це допоможе краще контролювати час на виконання завдання.

Тренер показує таблицю і продовжує пояснення змісту вправи:

- *Кожній малій групі необхідно послідовно відповісти на три запитання. Першим є запитання: які почуття відчуває дитина у зв'язку з нехтуванням, насиллям та розлученням? Відповіді на це запитання занотовуються в першому стовпчику таблиці. На виконання завдання надається 5 хв.*

До уваги тренера!

Під час заповнення першого стовпчика важливо занотовувати туди тільки почуття, емоції. За потреби, необхідно надати роз'яснення стосовно різниці між почуттями та поведінкою (наприклад: агресія – це поведінка, а почуття – це злість або гнів).

Через 5 хв. тренер продовжує:

Тепер необхідно дати відповідь на наступне запитання: як діти можуть себе поводити у відповідь на ці почуття?

Відповіді на це запитання занотовуються в другому стовпчику таблиці. На виконання завдання надається 5 хв.

Через 5 хв. тренер продовжує:

Тепер необхідно визначити: яку потребу дитина висловлює цією поведінкою?

Відповіді на це запитання занотовуються в третьому стовпчику таблиці. На виконання завдання надається 5 хв.

■ 2-ий етап – Обговорення у колі (10 хв.):

Після того, як таблиці заповнено, впродовж 10 хв. малі групи презентують результати за наступною схемою: перший стовпчик зачитує представник першої групи, а дві інші групи відслідковують за своїми записами та відмічають ті відповіді, які збігаються. Після того, як перша група закінчить представляти результати заповнення першого стовпчика, тренер звертається спочатку до другої групи: “Чи є у вас що додати до вищезазначеного?” Після другої групи тренер звертається до третьої групи з цим питанням.

Друга та третя групи представляють свої роботи за аналогічною моделлю.

➔ 6. Інформаційне повідомлення “Дисципліна”

Мета: ознайомити учасників з різними видами та стратегіями дисципліни, з їх перевагами та недоліками, з тими обставинами, в яких вони можуть бути ефективними.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: блокнот для фліпчарту, Додаток 3.2.2.

Хід проведення:

Тренер звертається до учасників:

Термін “дисципліна” походить від латинського слова “disciple,” яке означає – послідовник якогось вчення. Слово “дисципліна” говорить про щось цінне, засвоєне від вчителя або інструктора. По суті, батьки передають власні моделі поведінки та хочуть, щоб діти їх засвоїли та використовували.

У вихованні дітей дисципліна відноситься до різноманітних втручань батьків, які направлені на те, щоб керувати, направляти, й контролювати поведінку дітей. В будь-якому випадку керування управлінням не є кінцевою метою, як такою. Це необхідно для того, щоб допомогти батькам досягнути кінцевих цілей. Зокрема:

- дисципліна необхідна, щоб **захистити** дітей від потенційно небезпечних ситуацій;
- дисципліна – це процес, який допомагає дітям **розуміти**, що таке добре, що таке погано, сутність слова “правила”;
- дисципліна допомагає дітям **розвивати самоконтроль**;
- дисципліна включає в себе втручання з боку батьків, які допомагають дітям **оволодіти новими здібностями та навичками**;
- конструктивна дисципліна **розвиває й зміцнює взаєностосунки дитини з людиною, яка турбується про неї**.

До уваги тренера!

Під час оголошення тверджень тренер наводить приклади, запропоновані у Додатку 3.2.2. Також необхідно попросити групу привести приклади батьківського втручання, яке могло би:

- попередити нанесення шкоди дитині;
- допомогти дітям усвідомити, що є правильним, а що ні;
- допомогти дітям навчитися самоконтролю;
- сприяти позитивному росту;
- допомогти дітям зміцнити прихильність.

До уваги тренера!

Прийомні батьки, батьки-вихователі зобов'язані допомогти дітям отримати зцілення та перемогти негативний вплив жорстокого ставлення та розлучення зі своєю родиною. Той шлях, за яким вони виховують дитину, може або посилювати, або заважати процесу зцілення.

Тренер підсумовує інформацію щодо дисципліни:

У будь-якій ситуації, чим ефективніше буде стратегія виховання, тим більш позитивним буде результат. Тим паче те, що насправді складає ефективну дисципліну – складне питання, дуже небезпечно його спрощувати. Техніка дисципліни, яка може бути ефективною з однією дитиною в певних обставинах, може бути недоречною та неправильною в інших обставинах, або коли використовується до іншої людини, або до іншої поведінки.

➔ 7. Мозковий штурм “Фактори, які впливають на дитячу поведінку”

Мета: допомогти учасникам зрозуміти різноманітність факторів, які впливають на складну поведінку дитини.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: папір для фліпчарту, маркери, скотч, Додаток 3.2.3.

Хід проведення:

Тренер заздалегідь розміщує на стіні три плакати з написами: “Фактори дитини”, “Фактори біологічних батьків”, “Фактори прийомних батьків, батьків-вихователів та навколишнього середовища” та біля кожного кладе маркер.

Необхідно переконатися, що є достатньо місця, щоб учасники могли підійти до кожного плакату.

Тренер просить учасників протягом 10 хв. пройтись по колу кімнати та на кожному з трьох плакатів написати ті причини, які, на їх думку, ускладнюють поведінку дитини.

Після заповнення плакатів тренер перевіщує плакати на фліпчарт та ініціює обговорення кожного плакату.

До уваги тренера!

Для організації обговорення використовуйте інформацію, викладену у Додатку 3.2.3.

Тренер підсумовує результати обговорення:

Як ми вже говорили “складна поведінка” – це термін, яким визначають складну поведінку дитини, яку дорослі вважають неправильною, потенційно небезпечною та надто небажаною для себе. Діти поводять себе таким чином з багатьох причин. Причини залежать від віку дитини, від рівня розвитку, від життєвої історії дитини.

Сесія II.

Види наслідків поведінки та види втручання

➔ 8. Вправа “Види втручання”

Мета: розглянути різноманітні стратегії втручання при формуванні поведінки дитини.

Час проведення: 85 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, підготовлений плакат з видами винагород, 2 шоколадки або цукерки.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Вправа (15 хв.):

Тренер звертається до учасників:

Всі види втручання мають свої переваги та недоліки. Деякі більш ефективні, ніж інші. Деякі можуть бути особливо шкідливими для дітей, наприклад, фізичне покарання, тому це забороняється.

Далі тренер пропонує батькам розглянути такий вид втручання як “**позитивна винагорода за бажану поведінку**”. Для того, щоб побачити це в дії, тренер обирає 2 добровольців для проведення вправи та просить їх вийти з кімнати разом з собою. Коли тренер і учасники вийдуть із кімнати, тренер має повідомити їм, що в їх відсутності він заховає шоколадку або цукерку, а коли вони повернуться, то їм необхідно буде знайти її. Повертатися до кімнати вони мають по черзі, за запрошенням тренера. Якщо вони знайдуть шоколадку за 2 хв., то вони можуть залишити її собі.

Після цього тренер повертається до кімнати та надає інструкцію іншим учасникам:

Я зараз заховаю шоколадку, добровольці будуть заходити в кімнату по черзі та протягом 2 хв. її шукати. Якщо знайдуть, то залишать собі.

В той час, коли перший доброволець шукатиме шоколадку, вся група повинна дотримуватися тиші та жодним рухом не вказувати, де вона знаходиться. По закінченню 2 хв. я попрошу сісти його на місце.

Коли другий доброволець почне шукати, Ви маєте активно плескати у долоні та підтримувати його окликами, коли він буде наближатися до місця, де захована шоколадка та замовкати, коли він буде від неї віддалятися.

До уваги тренера!

Шоколадку або цукерку необхідно сховати так, щоб перший доброволець не міг знайти, проте якщо це відбудеться, то можна зауважити, що дитина, зокрема підліток, яка мала досвід проживання в родині, де її любили та про неї турбувалися, має достатню внутрішню впевненість у власних силах.

Скоріше за все, перший доброволець не знайде приз. Другий, скоріше всього, знайде приз, так як він отримує інструкції від групи. Навіть якщо другий доброволець не знайде шоколадку, тренер все одно може оцінити важливість позитивного підкріплення, звертаючи увагу на те, що другий доброволець все ж таки був ближче до бажаної мети, ніж перший.

2-ий етап – Обговорення у колі (10 хв.):

Тренер звертається до групи з запитанням:

- Чого Ви навчилися із цієї справи?

Необхідно наголосити на наступному:

- Людина, яку не підтримували, здавалася розгубленою, і завдання здавалося їй складним, та до того ж в неї не було відчуття направленості дій.
- Поведінка людини, яку підтримували, була більш вмотивованою та цілеспрямованою.
- Позитивна підтримка – найбільш ефективний шлях швидкої зміни поведінки.
- Позитивна підтримка зробила процес навчання веселим.
- Вивчити нову модель поведінки простіше в ситуації позитиву, ніж якщо оточення буде лякати.

3-ий етап – Дискусія (30 хв.):

Для закріплення інформації тренер ініціює дискусію, звертаючись до учасників:

У цілому, найкраща стратегія для формування та розвитку поведінки дитини – це використовувати позитивні наслідки (в теорії має назву “підкріплення”) для того, щоб поведінка була відповідна до ситуації та бажана.

Концепція дуже проста: якщо людина в результаті своєї поведінки переживає позитивні наслідки, вона, скоріше за все, повторить цю поведінку в майбутньому.

Тренер просить учасників поміркувати та перерахувати список нагород та підкріплень, які вони отримують за свою власну поведінку.

Тренер починає з декількох прикладів, визначаючи поведінку, позитивне підкріплення, яке йде за ним, а також чому цей наслідок підкріплює:

- Коли мої діти в захваті від нової страви, я приготую її знов (поведінка – приготування нової страви; підкріплення – позитивна реакція дітей; чому – я відчуваю себе добре, коли мої діти схвалюють те, що я роблю. Результат – я відчуваю себе гарною мамою або татом).
- Коли мій чоловік робить мені комплімент щодо моєї нової сукні, я одягну її наступного разу (поведінка – одягла нову сукню, підкріплення – захоплення чоловіка, чому – мені подобається, коли чоловік робить мені компліменти. Я відчуваю себе красивою).
- Я часто ходжу на прогулянки, тому що мені приємні тиша та спокій (поведінка – ходжу на прогулянки, підкріплення – відчуття спокою, чому – я відчуваю задоволення).
- Я працюю понаднормово, коли мене просять, тому що я можу зробити більше роботи, коли нікого нема, і мені платять за понаднормовий час (поведінка – працюю понаднормово, підкріплення – роблю більше роботи, отримую додаткові кошти, чому – в мене є гроші, я можу купити більше речей, я більш впевнена).

Тренер просить учасників, щоб вони поміркували щодо видів винагороди, які отримують їх діти, та перерахували їх. Також батьки мають поміркувати про те, як вони вже використовують позитивне підкріплення для того, щоб формувати поведінку дитини.

Всі відповіді тренер записує на аркуші альбому для фліпчарту.

До уваги тренера!

Можливі відповіді:

- Вербальна похвала:
 - хвалить дитину за те, що вона робить добре;
 - хвалить дитину за те, що вона робить добре в присутності інших людей.
- Позитивна увага від прийомних батьків, батьків-вихователів у вигляді:
 - читання;
 - розмови;
 - спільні ігри, прогулянки;
 - морозиво;
 - похід до кінотеатру.
- Неочікувані сюрпризи:
 - невеличкі подаруночки;
 - відвідування ігрового майданчику.
- Нагороди за домовленістю:
 - зірочки, бонуси, привілеї;
 - підйом пізніше вранці в суботу чи неділю;
 - додатковий час для вечірнього перегляду телевізора або гри за комп'ютером;
 - самостійне приготування сніданку.

Необхідно підвести учасників до думки, що нагороди можуть бути різними.

Для кращої візуалізації тренер вивішує підготовлений плакат з видами нагород:

Плакат

Конкретні нагороди
Діяльність, від якої отримуєш задоволення
Увага та схвалення
Приємні відчуття

Потім тренер презентує види нагород, записані на плакаті:

***Конкретні нагороди** – гроші, цукерки, їжа, іграшки (спочатку ти прибереш у своїй кімнаті, потім ми підемо до кафе; коли ти отримаєш за чверть п'ятірки, ми купимо тобі цю іграшку).*

***Діяльність, від якої отримуєш задоволення** – перегляд улюбленого шоу, сон в гамаку на вулиці, відвідування зоопарку (ти закінчиш домашню роботу, а потім ми подивимося мультфільми).*

***Увага та схвалення** з боку батьків підвищує самооцінку та покращує почуття власної гідності (“Мамо, подивись, що я зробив” – “Це дуже гарно, я відчуваю гордість за тебе”).*

Тренер акцентує увагу учасників:

Важливо, щоб дитина мала значну прихильність до прийомних батьків, батьків-вихователів, перш ніж захоче схвалення з їх боку. Без міцних стосунків похвала малоцінна в очах дитини.

Присмні відчуття – це внутрішній психологічний стан задоволення. Воно може регенеруватися багатьма поведінками та діяльностями (“Скажи мені, заради всього святого, навіть якщо ти вирішив грати в грязюці?” – “Не знаю, було ВЕСЕЛО”).

Тренер акцентує увагу учасників:

Це така нагорода, яку батьки іноді не можуть контролювати. Ми поговоримо пізніше про те, наскільки сильним є внутрішнє почуття задоволення, та яким чином це може підтримувати небажану поведінку як у дітей, так і у дорослих, незалежно від того, наскільки негативними можуть бути наслідки.

Тренер підводить підсумки:

- 1. Отримання позитивних підкріплень та нагород за бажану поведінку впливають на розвиток дитини. Якщо сказати це простіше, то коли нагороди та підкріплення є постійними, діти вчаться “коли я зроблю це, то відповідно отримую це...”. Це допомагає дітям зрозуміти, що їх світ постійний, та на нього можна покластися, що є дуже важливим. Своєю поведінкою вони можуть викликати або позитивну, або негативну реакцію.*
- 2. Коли реакція батьків або вкрай непостійна, або загалом відсутня, діти не отримують постійного зворотного зв'язку відносно своєї поведінки. Це призводить до того, що діти не усвідомлюють, що їх власна поведінка має значення та може впливати на те, що з ними відбувається. Це особливо важливий момент, коли ми працюємо з дітьми, які зазнали насильства або зневаги, тому що втручання з боку батьків в таких сім'ях непостійне. Іноді дітей карали та нагороджували за однакову поведінку або їх поведінку зовсім не помічали. Таким чином, для дітей, з якими жорстоко поводитись, кращий спосіб навчання та формування правильної поведінки – це встановлення постійних передбачуваних підкріплень за бажану поведінку.*

Тренер пропонує учасникам відповісти на запитання:

- *Яким чином винагороди ефективні в підтримці зміни поведінки?*

Відповіді учасників тренер записує на аркуші альбому для фліпчарту. Потім тренер наголошує на тому, що позитивні винагороди за бажану поведінку, ефективні в навчанні дитини новим моделям поведінки, зокрема:

- 1) Поведінка, яка винагороджується, скоріше за все, буде повторюватися та збережеться на тривалий термін, оскільки дитина цінує винагороду.*
- 2) Покаранням ми лише намагаємося зупинити небажану поведінку. Позитивні підкріплення допомагають підтримати дитину у навчанні та керуванні бажаною альтернативною поведінкою, яку можна виконати на заміну небажаної поведінки для того, щоб досягти мети.*
- 3) Винагороди покращують самооцінку і дають дитині впевненість в тому, що вона може і зробить те, чого від неї очікують, або те, що буде правильним.*
- 4) Винагороди покращують стосунки між дитиною та дорослим, вони позитивні як для дитини, так і для дорослого.*
- 5) Винагороди допомагають дитині набутти внутрішній контроль.*

Тренер звертає увагу на те, що іноді батьки бажають нагородити позитивну поведінку, якщо **тільки дитина її виявляє.**

Тренер нагадує учасникам про добровольців, які шукали шоколадку, та про те, що група аплодувала тоді, коли доброволець її шукав. Так само прийомні батьки, батьки-вихователі можуть допомогти дитині визначитися з правильним напрямком поведінки та забезпечити його нагородою за маленькі кроки.

Тренер наводить приклад такої стратегії:

Ніхто не очікує, що однорічна дитина скаже: “Можна мені, будь-ласка, склянку води”. Батьки плескають у долоні та захоплені, коли дитина говорить “пити”, вказуючи на кран з водою. Потім вони з часом збільшують свої очікування, коли дитина наближається до мети артикуляції мовою.

Тренер продовжує, звертаючись до учасників:

Якщо бажана поведінка недосяжна, якщо дитина ніколи не отримує підкріплення за гарну спробу, то і дитина, і дорослий будуть засмучені та розчаровані. Під час формування нової моделі поведінки важливо підкріплювати кожен позитив, крок уперед. Це з часом сприятиме усвідомленню бажаної поведінки та позитивним змінам у поведінці.

Характеристика успішного виховання дітей, які піддавалися жорстокому поводженню, це стиль виховання “Разом з дитиною”. Використовуючи такий стиль, батьки будуть робити щось разом з дитиною, а не просто розказувати їй, як це робиться.

Такі батьки в основному використовують поведінкові підходи до виховання, включаючи моделювання бажаної поведінки, забезпечуючи терміновими та конкретними позитивними заохоченнями за успіх, дисциплінуючи швидко та правильно, коли це необхідно. Вони не бояться бути прямими та контролюючими, коли це необхідно, вони часто беруть участь в будь-якій діяльності разом з дитиною.

Такі батьки – це прекрасна можливість для дитини навчитися керувати новою і бажаною поведінкою, зміцнюючи прихильність.

Тренер продовжує:

Проте багато батьків приймають бажану поведінку дитини як належне та навіть не помічають її, в той же час – регулярно коментують небажану поведінку, звертаючи на дитину увагу. Зазвичай вони роблять це неумисно.

Наприклад: Один з батьків проводить 20 хвилин віч-на-віч з дитиною, проговорюючи їй своє невдоволення за погану поведінку. Водночас визнає успіхи протягом 3 секунд: “Це добре, сонечко”. У даному випадку увага, спрямована на погану поведінку, може навіть підкріпити її тривалість, а брак уваги до бажаної поведінки, робить її менш важливою.

4-ий етап – Робота в групах (20 хв.).

Тренер пропонує учасникам поміркувати над тим, як батьки ще можуть ненавмисно “винагороджувати” небажану поведінку.

Для виконання завдання тренер об’єднує учасників в три малі групи, кожній групі дає аркуш альбому для фліпчарту та маркери.

На виконання завдання дається 5 хв., а потім представник від кожної малої групи презентує напрацьовані результати.

До уваги тренера!

Інформація, яку можна використовувати для допомоги батькам:

- батьки звертають увагу на трійку або четвірку за навчання, планують виправлення її, в той же час не помічають високих оцінок за досягнення в навчанні;
- батьки постійно звертають увагу на дитину, коли вона себе погано поводить;
- батьки вважають, що нагороджувати дитину за бажану поведінку – це “хабар”, і тому утримуються від позитивних підкріплень. Це включає наступні почуття батьків: “Ми не повинні давати їй нічого, вона повинна це робити просто тому, що дитина знає, що це правильно”;
- дитина намагається звернути увагу батьків на себе, батьки дуже зайняті та постійно ігнорують досягнення дитини. Нарешті, коли поведінка дитини починає відволікати, батьки звертають увагу;
- батьки надають дитині подвійні підкріплення, тому що вони знаходять поведінку дитини милою (бешкетною, пустотливою), проте говорять, що вона не припустима (“Тобі не треба було так робити”). У той же час, посміхаються та насолоджуються вибриками дитини;
- батьки все ж таки виконують вимоги дитини, щоб уникнути подальшої конфронтації або тому, що так простіше та менше стресу.

Після презентації результатів тренер підсумовує:

Іноді, увага батьків до небажаної поведінки – це найсильніший фактор, який її зберігає та призводить до того, що вона повториться.

На небажану поведінку необхідно реагувати відразу, швидко та без особливого акценту на ній.

У той же час необхідно більше фокусувати уваги та нагороджувати бажану поведінку, ніж втручатися в небажану.

➔ 9. Обговорення у колі “Види наслідків поведінки”

Мета: розглянути різні категорії та види наслідків поведінки.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, підготовлені плакати згідно з Додатком 3.2.4.

Хід проведення:

Тренер звертається до учасників:

Дисципліна – це тривалий процес навчання, а не одноразове втручання. Якщо батьки вірять в те, що негативні наслідки повинні “виправити” поведінку дитини, то коли це не відбувається, батьки засмучуються та починають використовувати більш сильні покарання. Це тільки підсилює боротьбу за владу, роблячи взаємодію між дитиною та дорослим більш негативною, створює напруження та відчуження, в результаті практично не дає змоги дитині навчитися бажаної поведінки.

Тренер пропонує учасникам розглянути різні види наслідків, вивішує для цього на фліпчарті підготовлені плакати, згідно з Додатком 3.2.4. та надає роз'яснення.

Природні наслідки – це ті наслідки, які існують в зовнішньому світі. Наприклад, якщо хтось виходить на вулицю під дощ без парасольки, то він намокне; якщо хтось витратив всі свої кишенькові гроші на цукерки, то в нього не залишиться грошей на кіно.

Тренер звертається до учасників з проханням поміркувати про перелік природних наслідків небажаної поведінки у власних дітей.

Приклади для допомоги батькам в проведенні дискусії.

- якщо вони грають замість того, щоб вчитися, вони не здадуть тести, та в них будуть погані оцінки;
- якщо вони не будуть ділитися іграшками, то з ними теж не стануть ділитися;
- якщо вони будуть грубо відноситися до інших дітей, то, скоріше за все, вони залишаться на самоті;
- якщо вони не з'їдять обід, то будуть голодні протягом дня.

До уваги тренера!

Основна перевага природних наслідків в тому, **що вони вчать важливим висновкам про те, як влаштований цей світ.** Так батьки не завжди зможуть бути поруч для того, щоб контролювати поведінку дитини, чим більше дитина буде розуміти негативні наслідки за визначену поведінку, тим більш дитина буде підготовлена до того, щоб уникати болісних наслідків в майбутньому. **Саме тому, природні наслідки більш дієво попереджають небажані наслідки.**

Тренер продовжує:

Логічні наслідки – наслідки, які логічно настають за визначеною поведінкою. Батьки часто використовують ці наслідки, коли не можуть дочекатися природних наслідків. Є декілька видів логічних наслідків. Наприклад, якщо дитина катається на велосипеді на проїзній частині, батьки не будуть чекати, доки її зіб'є машина, для того, щоб довести, що кататися по вулиці небезпечно. Вони придумують наслідок, який, на їх думку, логічно пов'язаний з такою поведінкою – на деякий час заберуть велосипед.

До однієї з груп логічних наслідків належить **вилучення предметів або привілеїв.** Приклад: якщо дитина кидається фарбами, то батьки забирають фарби. Мораль така: “Якщо ти не можеш дотримуватися бажаної поведінки, ти не можеш приймати участь в цій діяльності”.

Ще одна група логічних наслідків – **вилучення дитини з оточення**, якщо в цьому оточенні вона не може вести себе належним чином. Приклад: “Якщо ти будеш кричати, коли ми дивимося телевизор, то тобі доведеться піти в іншу кімнату”, “Якщо ти будеш битися з дітьми, тобі доведеться піти з майданчика додому”.

Логічні наслідки забезпечують постійну можливість для навчання та росту. Позитивна сторона кожного логічного наслідку – це “якщо ти граєш в межах правил, то ти можеш грати”. Проте, це правило доволі часто заховано та не пояснюється дітям. Наприклад, не всі за погрозою забрати фарби, наголосять: “Однак, ти можеш продовжувати малювати, якщо будеш використовувати фарби за призначенням”.

Багатьом дітям, яким говорили про те, чого вони не можуть робити, та часто карали небажану поведінку, можливо, ніхто так і не пояснив, **що вони повинні робити, щоб досягти**

позитивної реакції. Через відсутність постійного позитивного заохочення за бажану поведінку, вони, скоріше за все, так їй і не навчаться.

Кожного разу, коли батьки використовують негативні наслідки за небажану поведінку, необхідно одночасно пояснювати та демонструвати дитині бажану поведінку. Поєднуючи позитивні наслідки за бажану поведінку з негативними наслідками за небажану поведінку, ми можемо сприяти росту дитини.

Іноді батьки використовують негативні наслідки, які не мають очевидних логічних відношень до небажаної поведінки, так звані **штучні наслідки**. Прикладом може бути реакція батьків на розбите скло – позбавлення дитини можливості грати на комп'ютері.

Наслідки, яким не вистачає логічних зв'язків з небажаною поведінкою, частіше за все, не ефективні в тому, щоб змінити поведінку. Через те, що немає логічного зв'язку між поведінкою та наслідком, діти можуть не в повній мірі розуміти свою поведінку, яка призвела до негативних наслідків. Дитина може переживати наслідок як примху батьків. І тоді дитина не винесе корисного досвіду стосовно своєї поведінки.

Важливо пам'ятати, що наслідки повинні застосовуватися відразу після небажаної поведінки, так вони будуть більш ефективні.

➔ 10. Робота в групах “Практичне застосування наслідків поведінки”

Мета: закріпити на практиці використання логічних, природних та штучних наслідків.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: блокнот для фліпчарту, маркери, скотч, підготовлені плакати згідно з Додатком 3.2.5.

Хід проведення:

Тренер пропонує групі закріпити інформацію щодо застосування наслідків для коригування поведінки дитини. Для цього він об'єднує учасників в 6 малих груп, кожній дає підготовлену таблицю, згідно з Додатком 3.2.5. та розподіляє ситуації.

Ситуації:

1. Ваша дитина (3,5 років) в магазині почала вимагати купити їй іграшку, Ви відмовились це зробити. Дитина впала на підлогу та почала істерично кричати.
2. Ваша дитина (5 років) розкидала іграшки по кімнаті та не бажає їх збирати, а навпаки – ходить по ним та регоче.
3. Ваша дитина (8,5 років) принесла зі школи щоденник із записом вчителя про те, що вона списувала на уроці.
4. Ви прийшли ввечері з роботи та з'ясували, що Ваша дитина (10 років) не виконала домашнє завдання.
5. Ваша дитина (13 років) після купання залишає на підлозі у ванній кімнаті одяг та рушники.
6. Ваша дитина (15 років) повернулася після прогулянки на годину пізніше, ніж було домовлено з нею.

До уваги тренера!

Таблиця для учасників готується в незаповненому вигляді (тільки два перші стовпчики). Додаток 3.2.5. з розкритими відповідями можна використати в ході обговорення.

Тренер звертається до малих груп:

Під час роботи з ситуаціями Вам необхідно поміркувати про логічні та штучні наслідки, про те, чому нелогічні наслідки менш ефективні в попередженні небажаної поведінки. Також подумайте, як Ви можете одночасно з покаранням розповісти дитині про бажану поведінку та застосувати позитивний наслідок для того, щоб підкріпити цю поведінку.

На виконання завдання виділяється 10 хв., після чого малі групи презентують свої напрацювання.

До уваги тренера!

Може бути розглянуто використання більш ніж одного наслідку, якщо вони підкріплюють один одного. Наприклад, коли дитина порушує час повернення додому, деякий час можна заборонити прогулянки, а потім сказати дитині, що вона повинна повертатися раніше. Це два логічних наслідки, які підтримують один одного.

➔ 11. Дискусія “Потенційно-негативні наслідки фізичного покарання”

Мета: допомогти прийомним батькам, батькам-вихователям самостійно усвідомити потенційно шкідливий вплив фізичного покарання на дитину.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, скотч, Додатки 3.2.6., 3.2.7.

Хід проведення:

Тренер говорить:

Розглядаючи тему щодо видів втручання у відповідь на небажану поведінку дитини, неможливо обійти таку тему, як неприємні наслідки за небажану поведінку.

В основі цього виду втручання лежить концепція, яка говорить: “Якщо людина переживає негативний або неприємний наслідок у результаті своєї поведінки, то, скоріше за все, вона буде уникати такої поведінки в майбутньому”.

Під цією концепцією ховається виправдання фізичного покарання. Деякі батьки вважали, що наслідком поганої поведінки обов'язково має бути фізичне покарання, і чим воно сильніше, тим скоріше воно виправить поведінку дитини.

Батьки також можуть вірити в те, що одноразово використана правильна дисципліна виключає негативну поведінку.

Вони можуть вважати, що якщо це не спрацювало, значить це була невірна стратегія або недостатньо сильне покарання.

Для того, щоб розпочати дискусію, тренер звертається до учасників із запитанням:

- Чи допомагає фізичне покарання змінити небажану поведінку дитини?

Тренер вислуховує відповіді учасників, креслить довгу горизонтальну лінію на плакаті і підписує її “Пряма фізичного насильства”. По правий бік від прямої тренер підписує “до смерті побитий”, а з лівого боку – “немає фізичного покарання”.

Тренер просить учасників подумати про ті види фізичного насильства, які можуть знаходитися між двома цими полюсами.

До уваги тренера!

Деякі приклади відповідей:

- вдарити дитину по руці;
- рукою хлопнути раз по попі;
- бити дитину по попі паском чи лозиною;
- вдарити дитину по обличчю;
- постійно бити дитину по обличчю або голові;
- мити дитині милом рот;
- трясти маленьку дитину;
- штовхнути дитину зі сходів;
- штовхнути дитину об стіну;
- прив'язати дитину до ліжка чи іншого важкого предмета;
- бити дитину;
- ставити на коліна на гречану крупу;
- прив'язати до стільця або ліжка;
- залишити без їжі або води;
- перев'язати пеніс, щоб не мочив простирадла;
- щипати дитину.

Зазначені приклади не варто озвучувати батькам, проте необхідно бути готовим до їх обговорення.

Коли “пряма” буде заповнена, тренеру потрібно запитати в учасників, де б вони намалювали лінію, яка б відділила “насильство” від “ненасильства”. Тренер проводить цю лінію червоним маркером. Можливо, більшість захочуть провести лінію після того, де написано: вдарити дитину по попі рукою.

Тренер пропонує учасникам відповісти на запитання:

- *Як дитина, батько якої в приступі гніву гасив цигарки об її руку, відрізняє це від удару по руці?*
- *Як дитина, котру били по попі різкою, відрізняє це від ударів по обличчю чи по рукам?*

Тренер підводить групу до розуміння того, що для дитини, яку фізично карають за небажану поведінку – це все одно буде нагадувати про насильство.

Тренер завершує вправу, звертаючись до учасників із запитанням:

- *Де на цій лінії сім'я має вводити правило відносно використання фізичного покарання?*

Після вислуховування відповідей тренер проводить лінію на “ні фізичному покаранню” та знов робить наголос на тому, що застосовувати фізичне насильство до дітей заборонено, і просить учасників назвати причини, через які це правило має силу.

До уваги тренера!

Необхідно зробити наголос для учасників на тому, що ці правила захищають як дітей, так і прийомних батьків, батьків-вихователів. Якщо прийомні батьки, батьки-вихователі вдарять дитину, вони можуть “накликати” на себе звинувачення в насильстві з боку дитини або члена рідної сім'ї.

Тренер продовжує дискусію та запитує учасників:

- Чому фізичне покарання може бути неефективним при зміні поведінки у дитини чи підлітка, особливо серед дітей, з якими погано обходилися?

Вислухавши відповіді учасників, тренер задає інше питання:

- Які ж причини того, що шльопання може бути неефективним з дітьми, які піддавалися насиллю, зневажливому ставленню і пережили розлучення зі своєю сім'єю?

Відповіді учасників тренер записує на плакаті.

До уваги тренера!

У ході обговорення можна скористатися матеріалами, викладеними у Додатку 3.2.7.

У деяких сім'ях ляпанці та стусани доволі часто використовуються та є культурно-санкціонованим методом дисциплінування.

Деякі сім'ї можуть виявляти супротив, коли їм говорять про заборону використання цього методу. Вони також можуть сказати, що їх ніхто не зупинить від використання цих методів з власними дітьми.

Тренер має розуміти, що він не визначає правил щодо виховання біологічних дітей в сім'ях. Тренер може додати, що техніки, які можуть бути ефективні для дітей з міцною безпечною прихильністю, можуть бути неефективними та навіть шкідливими для дітей, в яких до прийомних батьків, батьків-вихователів прихильність ще нерозвинута або несформована.

Тренер може дати учасникам поміркувати, як використання фізичного покарання з одними дітьми та невикористання його з іншими може вплинути на:

- стосунки батьків з дітьми;
- стосунки дітей один з одним;
- на дітей.

Тренер може надихнути учасників й далі обмірковувати це питання, обговорювати один з одним, з членами сім'ї, з соціальним працівником.

Тренер записує на аркуші альбому для фліпчарту такий вислів: **“Дисципліна – це не подія, це процес”** та звертається до учасників:

Найефективнішими стратегіями дисципліни в порядку пріоритетності є:

- своєчасні, видимі, позитивні винагороди, якими нагороджують дитину за гарну поведінку;
- використання логічних наслідків за небажану поведінку завжди, коли це можливо;
- завжди встановлюйте позитивні наслідки за бажану поведінку;
- будьте безпечні в тому, щоб не винагороджувати небажану поведінку батьківською увагою та зацікавленістю – робіть так, щоб втручання відносно поганої поведінки було короткотривалим, приділяйте більше уваги на схвалення бажаної поведінки;
- вчитися бути батьками **“Разом з дитиною”**.

До уваги тренера!

Діти з особливими потребами часто реагують краще на більш прямі, конкретні, постійні батьківські втручання, їм часто потрібна підтримка батьків та їх залучення навіть в звичайні щоденні справи.

Для того, щоб змінити поведінку, дітей потрібно нагороджувати та підкріплювати бажану поведінку знову й знову. Дисципліна не схожа на фаст-фуд, це скоріше вишуканий ресторан, де кожне блюдо готується за відповідною рецептурою. Дисципліна – це процес, який не зупиняється, як і будь-який розвиток. Буде прискорення та гальмування, проте це не означає, що нагороди не спрацьовують і їх не треба застосовувати. Водночас, щоб нагороди не стали одноманітними та надто очікуваними, їх необхідно міняти відповідно росту та розвитку дитини.

➔ 12. Вправа “Петрик”

Мета: відпрацювання навичок аналізу та вибору стратегії.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: блокнот для фліпчарту, маркери, скотч, Додаток 3.2.8.

Хід проведення:

Тренер звертається до групи:

Протягом дня ми розглядали різні види наслідків, втручання, а зараз ми спробуємо допомогти Петрику, який може прийти в нашу сім'ю, з небажаною для нас поведінкою.

Тренер об'єднує учасників в малі групи (по 3-4 особи), роздає сценарій та роздає кожній малій групі 1 визначене питання, на яке їм необхідно підготувати відповідь, уявивши, що ця дитина прийшла до них в сім'ю.

На виконання завдання відводиться 15 хв.

Питання для обговорення в групах:

- *Оцінить розвиток Петрика, які є відставання у розвитку?*
- *Як не систематичне та непостійне виховання вплинуло на “погану поведінку” Петрика ?*
- *Яким чином спроби дисциплінувати нашкодили Петрику? Яким чином Петрик піддавався насиллю та нехтуванню?*
- *Як неувага мами та бабусі Петрика підтримувала його небажану поведінку?*
- *Як сім'я Петрика реагувала на його небажану поведінку, включаючи позитивне нагородження за погану поведінку. Як це сприяло закріпленню небажаної поведінки?*
- *Яким чином Петрик, скоріше за все, переживав фізичне покарання від маминого друга? Як Петрик мав би реагувати на фізичне покарання з боку інших дорослих?*
- *Як би Ви почали працювати з Петриком? З якою небажаною поведінкою Ви би почали працювати спочатку? Які види втручання слід використовувати?*

Після роботи в групах тренер просить обрати доповідача та презентувати напрацювання групи. Після кожної презентації тренер ініціює обговорення.

Тренер підводить підсумки:

Виховання дитини – це тривалий процес, який потребує від батьків багатьох вмінь, навичок, знань та досвіду. Особливу увагу слід приділити соціальній історії дитини в ракурсі методів виховного впливу в біологічній сім'ї дитини.

Додаток 3.2.1.

- Метод виховання не повинен порушувати прав дитини.
- Метод виховання не повинен нести в собі загрозу базовим потребам дитини.
- Метод виховання не повинен бути етично негідним.
- Не ігнорувати дитину.
- Виховна дія направлена на причину важкої поведінки, а не на зовнішній її прояв.
- Нема нічого більш важливого, ніж стосунки.
- Будь-яка виховна дія повинна укріплювати, розширювати, розвивати.

→ Дисципліна

1. Без направлення, керівництва та контролю поведінки діти, скоріше за все, можуть причинити собі шкоду. Дисципліна **потрібна для того, щоб захистити дітей від потенційно шкідливих ситуацій**.

Приклади: визначити правило, яке застерезить дитину від лазання по сходах; поставити велосипед в гараж, якщо дитина їздить на проїзній частині; встановити визначений час для будь-якої діяльності; змінювати дії дитини, яка намагається пальчиками попасти до розетки.

2. Дисципліна – це процес, **який допомагає дітям розуміти, що погано, а що добре**, допомагає навчитися дотримуватися правил, а також навчитися правильній поведінці в певних ситуаціях. Це допомагає дитині стати продуктивним та функціональним членом сім'ї, соціальної групи та суспільства.

Приклади: нагорода дітей за гарні оцінки; застосування негативного наслідку, якщо дитина хитрує при виконанні контрольної роботи; втручатися, коли дитина кусається; виказувати схвалення, коли дитина ділиться з іншими.

3. Дисципліна **допомагає дітям розвивати самоконтроль**. Батьки не можуть завжди бути поруч, щоб захищати та направляти дитину. Основна мета дисципліни в тому, щоб діти навчилися контролювати свою поведінку, а також мали здатність вести себе бажаним та прийнятним способом в різних ситуаціях.

Приклад: нагороджувати та надихати дитину правильно виказувати свої почуття, коли вона злиться, замість того, щоб виявляти гнів в приступках.

4. Дисципліна включає в себе втручання з боку батьків, **які допомагають дітям вивчити та оволодіти новими навичками**. Використовуючи позитивні винагороди для бажаної поведінки, забезпечуючи їх коментарями, надаючи можливості для практики та оволодіння ними, прийомні батьки та батьки-вихователі можуть встановлювати та формувати поведінку, яка покращуватиме ріст та розвиток. Основна функція ефективної дисципліни – допомога дитині в зростанні.
5. Конструктивна дисципліна **забезпечує та зміцнює взаємостосунки дитини з дорослим, який піклується про неї**. Дисципліна сприяє формуванню постійності, встановлює послідовні обмеження, що збільшує почуття безпеки та комфорту у дитини, зміцнює позитивну, конструктивну взаємодію між дитиною та дорослим, який про неї піклується. Це розвиває самооцінку дитини, розвиває прихильність, дає їй можливість моделювати та копіювати поведінку важливих для неї дорослих, що допомагає здоровому розвитку особистості.

Можна попросити учасників привести інші приклади.

Додаток 3.2.3.

➔ Фактори дитини

- Діти за своєю природою імпульсивні. Потрібно багато років зростання і формування поведінки, перш ніж дитина зможе розвинути внутрішній самоконтроль. Діти та підлітки часто використовують поведінку, яка здається їм правильною та прийнятною в даний момент, не зважаючи на наслідки, які можуть бути в майбутньому. Їм також складно контролювати свої емоції в ситуаціях, де є високий рівень стресу або хвилювання, їх сильні почуття виявляються в їх поведінці.
- Під час дитинства та підліткового віку діти проходять через декілька стадій розвитку, це включає в себе період різних спроб, самоствердження, прагнення до незалежності. Наприклад, в ранньому віці, який психолог Ерик Еріксон називав “розвитком автономії”, а батьки “жахливі два роки”, діти кидають виклик контролю, стають дуже впертими та відмовляються виконувати прохання та накази. Фрази: “Я зроблю це” та “Ні” є улюбленими для дворічної дитини. Також і в підлітковому віці діти постійно кидають виклик авторитету дорослих, стверджуючись в своєму власному спрямуванні, і це частина їх процесу розвитку особистості та надбання незалежності.
- Іноді діти поводять себе погано просто тому, що це весело, приємно, їм це сходить з рук. Це, по суті, стосується не тільки дітей, а й дорослих.
- Іноді діти поводять себе погано для того, щоб виявити, зняти напруження, яке виникло через почуття гніву, страху або болю. У дітей, особливо маленьких, немає можливості висловити свої почуття вербально, тому вони частіше за все виявляють їх через поведінку.
- Іноді на поведінку дітей впливають їх друзі – “Всі діти робили це”. Особливо підлітки копіюють таку поведінку, щоб бути прийнятими однолітками.
- Деяким дітям не вистачає здатностей контролювати певні види поведінки. Їх непосидючість, постійна рухливість, відволікання, нездатність виконати поставлене завдання, брак цілеспрямованої поведінки частіше за все є біохімічним фактором, над яким дитина практично не має контролю.

➔ Фактори біологічних батьків

- У батьків можуть бути нереалістичні або завишені очікування від дитини, не враховуючи її рівень розвитку. Внаслідок цього батьки можуть трактувати поведінку, яка є нормальною та здоровою для цього віку, як погану та складну. Наприклад, батьки можуть думати, що вперте бажання дитини бути автономним у двохрічному віці, це вирахована стратегія, щоб кинути виклик авторитету батьків.
- Іноді цікавість дітей, високий рівень енергії або інша їх поведінка можуть відволікати, бути незручною і таким чином проблематичною для батьків. Попередження можуть звучати так: “сиди спокійно, тихенько”, “не чіпай цього”, “не дражни брата”. Іноді поведінка дитини може визначатися як погана тільки тому, що вона є проблемною для батьків або інших членів сім’ї.
- Позиція батьків може бути непостійною в реагуванні на потребу дитини та на її поведінку. Дитина могла так і не зрозуміти, яка саме поведінка викликає позитивну реакцію з боку батьків.
- Можливо, батьки ніколи не вчили дитину правильній поведінці. Батьки можливо не забезпечили дитину адекватним спрямуванням та спостереженням, тому дитина була позбавлена можливості навчитися визначати правильну та неправильну поведінку. Батьки

можуть самі поводитися неприйнятним способом та карати дитину за те, що роблять самі. Наприклад, батьки б'ють дитину за те, що вона вдарила брата, хоча до цього самі вдарили дитину; батьки використовують ненормативну лексику, однак дитину карають за це.

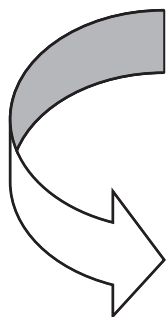
➔ Фактори прийомних батьків, батьків-вихователів та оточуючого середовища

- Деколи діти поведуть себе неправильно, тому що вони не розуміють правил поведінки в певній ситуації, або коли правила змінюються між ситуаціями, та це відбувається в різних оточуючих середовищах. Вони, можливо, навчилися вести себе одним способом, а коли оточення змінюється, вони можуть не знати як змінити свою поведінку, щоб пристосуватися до нової ситуації. До того ж, коли дитина та прийомні батьки, батьки-вихователів мають різні культурні погляди, може відбуватися трактування різниці між культурами як поганої поведінки. Те, що було прийнятним в біологічній родині дитини та навіть нагороджувалося, може бути неприйнятним в прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу. Це може лякати дитину, яка не розуміє, чому правила змінилися.
- Прийомні батьки, батьки-вихователі можуть не розуміти історії дитини, її минулого, не знати про її рівень розвитку, а також її потреби. Прийомні батьки, батьки-вихователі можуть думати, що дитина і так знає речі, які очевидні для них та дітей, які виростили в цій сім'ї. Прийомні батьки, батьки-вихователі можуть мати нереалістичні очікування відносно рівня розвитку дитини та минулого досвіду.
- Прийомні батьки, батьки-вихователі можуть думати, що “правильна дисципліна” виправить складну поведінку. Однак вони можуть не розуміти, що для того, щоб дисципліна була ефективною, вона повинна включати в себе сплановані серії втручань протягом тривалого часу. Вони можуть втратити терпіння, відчути розчарування, яке спричиняє загострення поганої поведінки дитини.

Додаток 3.2.4.

Природні наслідки – це ті наслідки, які існують в зовнішньому світі.

Логічні наслідки – це наслідки, які логічно слідують за визначеною поведінкою.

*вилучення предметів
або привілеїв*

*вилучення дитини
з оточення*

Штучні наслідки – це наслідки, яким не вистачає логічних зв'язків з небажаною поведінкою.

Додаток 3.2.5.

Вік дитини	Небажана поведінка	Логічний наслідок	Штучний наслідок	Бажана поведінка, яка повинна нагороджуватися
3,5 роки	Приступ в магазині	Батьки з дитиною можуть сісти в машину на 10 хвилин, а потім завершити покупки	Батьки кричать на дитину	Без приступів прийняти відповідь батьків "не цього разу"
5 років	Іграшки, які кинули на підлозі	Дитина прибирає іграшки, батьки можуть допомогти і навчити	Дитину відправляють в іншу кімнату	Зібрати іграшки, коли час гри закінчиться
8,5 років	Списування на контрольній	Дитина не отримує оцінку і просить пробачення в учителя	Батьки не дають кишенькових грошей упродовж тижня	Дитина готується до контрольної
10 років	Невиконане домашнє завдання	Дитині не дозволено займатися улюбленою справою, доки вона не виконає домашнє завдання	Дитина на годину раніше іде спати	Дитина виконує домашнє завдання
13 років	Одяг і рушники, які кинули на підлозі у ванній кімнаті	На цьому тижні дитина прибирає спальну кімнату	Батьки не дають дозволу на те, щоб дитина пішла на вечірку цього тижня	Дитина кидає брудні ковдри і одяг в корзину
15 років	Порушення часу повернення додому з прогулянки на одну годину	На наступних вихідних вона повинна повернутися додому на годину раніше	Батьки забирають кишенькові гроші	Дитина приходять вчасно або телефонує, щоб попередити про запізнення

Додаток 3.2.6.

➔ **Пряма фізичного насильства**

немає фізичного покарання

до смерті побитий

Додаток 3.2.7.

 Фізичне покарання

Фізичне покарання хворобливе для дітей як фізично, так і емоційно. Воно також може бути менш ефективним в ході тривалих змін в поведінці дитини. І це практично не допомагає розвинути у дитини самоконтроль.

Фізичне покарання (шльопання, удари і так далі) моделює і схвалює агресивну поведінку однієї людини проти іншої.

Діти, які переживали фізичне насильство, можуть сприймати фізичне покарання як продовження насильства. Оскільки насильство – це каприз дорослого, і воно несподівано може бути проявлене гнівним батьком. Діти, які постраждали від насильства, швидше за все, не зможуть пов'язати свою поведінку з “наслідком” (фізичним покаранням).

Фізичне покарання вчить дітей тому, що робити не можна, але не показує і не укріплює альтернативну поведінку – це те, що діти повинні робити замість того, що робили.

Фізичне покарання раниць, приводить до гніву і протистояння, може збільшити у дитини страх до дорослих.

Оскільки покарання використовується дорослим, який має повний контроль над дитиною, це може збільшити боротьбу за владу між ними, особливо, коли у дитини є потреба в контролі.

Використання фізичного покарання щодо дітей, які були схильні до насильства, може викликати негативну, амбівалентну динаміку у стосунках між батьками і дитиною, навіть якщо це фізичне покарання не вважається насильницьким.

Покарання дає батькам негайну віддушину для свого гніву і розчарування, проте, багато батьків мають певний жаль і провину після того, як вони покарали дітей (“Це раниць мене більше ніж тебе”).

Діти, яких ігнорували, які були ізольовані і позбавлені уваги батьків, можуть віддавати перевагу негативній увазі, відсутності уваги загалом. Вони можуть поводитися погано для того, щоб привернути на себе увагу взагалі. Це продовжує підтримувати розвиток небажаної поведінки.

➔ Історія Петрика

Петрику 8 років. Більшу частину свого життя він жив з мамою та бабусею. Його мама алкозалежна та іноді вживає кокаїн, періодично вона пропадає на тижні, залишаючи Петрика з бабусею. Коли вона дома, то реагує на поведінку Петрика неочікувано для дитини. Більшу частину часу вона повністю його ігнорує, особливо, коли відсипається після запою. В інший час вона карає його нізашо, наприклад, коли в неї болить голова, й вона не виносить найменшого галасу. У більшості випадків вона кричить на нього, погрожує та застосовує фізичне покарання, шльопає його або б'є паском чи будь-яким предметом, який попаде під руку. Іноді вона вважає вибрики Петрика кумедними, і коли бабуся скаржиться на нього, вона виправдовує його, кажучи: “Та, залиш його мамо, він ще малий. Він своє отримає, коли стане дорослим”.

Бабусі Петрика 72 роки, в неї артрит, їй важко рухатися. У цілому, вона дозволяє Петрику робити все, що йому заманеться для того, щоб уникнути спалахів гніву з його боку. Коли він себе веде зовсім погано, або вона просто втомилась від його поведінки, вона кричить на нього або відсилає до іншої кімнати, або сама тягне Петрика туди. Іноді він протестує і відмовляється перебувати в кімнаті, а іноді залишається та грається іграшками. Деколи вона також його лупцює.

Через деякий час Петрик почав тікати з дому. Він рідко робить те, що йому кажуть. Часто він не буває вдома годинами, бабусі каже, що: “Був у парку”, “Гуляв з Рексом (домашня собака)”. Він їсть, коли схоче, спить, коли схоче. Частіше за все він дивиться телевізор до другої ранку разом з бабусею. До школи ходить нерегулярно. Вчитель говорить, що в школі він поводить себе тихо, однак рідко щось робить. Часто вона його взагалі не помічає.

Петрик відстає в багатьох сферах розвитку. Його мова більш схожа на мову дитини 5 років. Він самостійно їсть, проте в інших аспектах самообслуговування він потребує сторонньої допомоги (вдягатися, митися, прибирати за собою іграшки тощо). Він розуміє багато простих слів, однак не вміє читати. Петрик не вміє грати з іншими дітьми або дорослими, тому він грається сам. Він обирає прості іграшки: машинки, м'ячик, кубики. Він дуже легко засмучується і якщо чимось незадоволений, то розкидає речі. Петрик часто хникає. Він шукає мамину увагу, та коли вона не реагує на нього, він починає кричати, бити її та психувати.

Три місяці тому новий чоловік його матері переїхав до них. Цей чоловік втомився від хронічної поганої поведінки Петрика, він спробував “контролювати дитину”. Він запровадив жорсткі правила та регулярно карав дитину за будь-яку погану поведінку, обіцяючи Петрику “зламати” його. Він твердо впевнений в тому, що “хто ховає різки від дитини, той не любить її”, тому завжди при побитті Петрика використовує пасок або палку. Проте йому почало здаватися, що це все марно, поведінка тільки погіршується.

Вчитель в школі помітила синці на голові, обличчі, шиї та вухах дитини. А коли вона попросила медичну сестру оглянути дитину, то вони знайшли багато синців, гематом по всьому тілу. Медична сестра зателефонувала до служби у справах дітей. Петрика вилучили з сім'ї. Мати відмовилась від звинувачень, кажучи: “Це добре, що хтось нарешті зробив щось, щоб надати Петрикові урок. Господь один тільки знає, скількох зусиль мені коштує його виховання”. Бабуся також відмовилась від онука, тому що вона надто стара та хвора, й загалом це не її справа – втручатися у виховання дитини, коли її донька зі своїм співмешканцем удома.

Термін перебування у притулку закінчується, і служба у справах дітей прийняла рішення щодо влаштування дитини під опіку.

Література:

1. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? / худож. Г.А. Карасева. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 240 с.
2. Токарева С.Н. Социальные и психологические аспекты семейного воспитания. – М.: Изд-во Московского ун-та. 1989. – 80 с.
3. Алексеенко Т.Ф. Молода сім'я: умови виховання дитини. Науково-методичний посібник. – К., 2004.
4. Берк Р., Херрон Р. Воспитание на основе здравого смысла. – СПб., 2001.
5. Замещающая семья. Методическое пособие / Ж.А. Захарова, И.И. Осипова; Под ред. Э.А. Манукян, к.с.н. – М.: Полиграфсервис, 2005. – 112 с.
6. Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу “Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки вихователі” / За заг. ред. Т.Ф. Алексеенко. – К., 2006.
7. Фесюкова Л.Б. Искусство быть родителями. – М., 2003.
8. Чепмен Г., Кембелл Р. Пять путей к сердцу ребенка. – СПб., 2003.
9. Шипицина Л.М. Психология детей-сирот: Учебное пособие. – СПб., 2005.
10. Райкус Д.С., Рональд С. Хьюз Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска – М, 2008.
11. Основи батьківської компетентності: Навч. посіб./ За ред. І.Д. Зверєвої. – К., 2006.
12. Форбз Х., Пост Б. Коли покарання, логіка та контроль неефективні: Пер. з англ. – К., ФОП Гуд Т.С., 2010. – 168 с.
13. Петрановская Л. Как ты себя ведешь или 10 шагов по изменению трудного поведения. – М.: Студио – Диалог, 2010. – 96 с.
14. Матеріали тренінгу МЦРЛ Л. Джонстон, Р. Джонстон “Підготовка вихователів, батьків-вихователів: Розуміння поведінки та керування нею”.

Тема 3.3. Формування сімейних традицій, цінностей, сімейної реліквії

Мета: сприяти усвідомленню прийомними батьками, батьками-вихователями значення сімейних традицій, цінностей у розвитку та вихованні дитини, ознайомити з принципами та особливостями організації і проведення сімейного дозвілля.

Основні завдання:

- розглянути існуючі сімейні традиції, звичаї, цінності, їх роль та значення, спробувати відшукати ідеї та шляхи для збагачення та розвитку сімейних традицій, звичаїв;
- забезпечити обмін досвідом щодо різноманітних варіантів проведення змістовного сімейного дозвілля;
- акцентувати увагу на важливості планування та підготовки програм змістовного та цікавого дозвілля;
- ознайомити з різними видами сімейних ігор, принципами їх планування та проведення, збагатити власну сімейну ігротеку.

Головні ідеї:

- сімейні традиції, звичаї об'єднують родину, створюють сприятливий мікроклімат та розвивають позитивні взаємовідносини між дітьми та батьками;
- організація змістовного сімейного дозвілля забезпечує можливості для розвитку та реалізації здібностей та захоплень кожного члена сім'ї, обміну досвідом, релаксації, відновлення сили та енергії, особистісного зростання та самовдосконалення;
- бездіяльне дозвілля – не дозвілля, а відпочинок. Розумне, корисне і раціональне використання часу, у тому числі часу дозвілля, має стати однією з головних сімейних традицій;
- гра – важливий і необхідний елемент повноцінного розвитку дитини, невід'ємна складова організації та проведення змістовного дозвілля.

Загальна тривалість: 3 год.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Необхідні матеріали
1.	Сімейний статут	Індивідуальна робота	30 хв.	Аркуші А4 для кожної сім'ї або особи, ручки
2.	Сімейна скарбничка шляхів збагачення сімейних традицій	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
3.	Як можна проводити дозвілля (вільний час) усією сім'єю	Вправа	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 3.3.1.
5.	Значення гри в житті дитини та родини	Інформаційне повідомлення	5 хв.	-
6.	Класифікація ігор, ігри для сімейного дозвілля	Мозковий штурм	10 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 3.3.2.
7.	Сімейна ігротека: граємося з дитиною, використовуючи кожен мить та можливості	Практикум з ігрової діяльності	70 хв.	Заготовки різних видів ігор, матеріали та засоби, відповідно до запропонованих до розгляду ігор, блокнот для фліпчарту, маркери, електронний додаток до теми 3.3.

Глосарій до теми:

Традиція (від лат. traditio – передача, оповідання, переказ) – це те, що передається від покоління до покоління як загальноприйняте, загальнообов'язкове, перевірене минулим досвідом, визнане необхідним для забезпечення подальшого існування й розвитку індивіда, колективу, держави, суспільства. Мета традиції полягає в тому, щоб закріплювати й відтворювати в нових поколіннях усталені способи життєдіяльності, типи мислення і поведінки.

Звичай – загальноприйнятий порядок, спосіб дій, загальноприйнята норма поведінки: те що стало звичним, засвоєним, визнаним, що увійшло у повсякденне життя. Слово звичай походить від дієслова звикнути, тобто привчитися до чогось, взяти щось за звичку. Таким чином, звичай – це звичка робити щось певним чином у праці, в побуті, в суспільному, духовному житті.

Дозвілля – вільний від виконання обов'язків час, вільний простір від справ, змістом якого є реалізація людських захоплень, тобто певна діяльність людини.

Змістовне дозвілля – вільний час, який використовується для розвитку здібностей, встановлення гармонії з внутрішнім та оточуючим світом людини.

Сімейне дозвілля – вільний час, проведений усією сім'єю, зміст, форми якого обумовлюються рівнем культури, освітою, місцем проживання, традиціями, віком членів сім'ї, палітрою їх інтересів, потреб тощо.

Гра – діяльність, спрямована на задоволення потреб у розвагах, задоволенні, знятті напруги, а також на розвиток певних вмій та навичок.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Індивідуальна робота “Сімейний статут”

Мета: розглянути існуючі сімейні традиції, звичаї, звички, норми та правила поведінки, обговорити їх роль у життєдіяльності сім’ї.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4 для кожної сім’ї або особи, ручки.

Хід проведення:

Тренер акцентує увагу учасників на тому, що сім’ю багато в чому роблять сім’єю постійні, прийнятні способи дій в певних життєвих ситуаціях. В кожній сім’ї виробляється певний стиль і характер взаємин між її членами, і якщо він набуває такої риси, як стабільність, то ті чи інші взаємини перетворюються на звичні. І ми можемо говорити про них як про традиційні.

У кожній сім’ї є свої уявлення про те, як відзначати свята, які важливі події пам’ятати, що робити, коли хтось захворіє, як проводити в будинку генеральне прибирання, відпочивати, вирішувати фінансові питання, розв’язувати конфліктні ситуації, виконувати певні обов’язки тощо. Важливою складовою цієї сімейної єдності і постійності є традиції, звичаї, звички, ритуали, норми і правила поведінки: значні і дріб’язкові, щоденні і такі, що є радше виключенням, ніж правилом.

Тренер пропонує учасникам уявити, що їх сім’ї стали учасниками телевізійного реаліті – шоу. В даному шоу сім’я має пожити певний час, дотримуючись традицій, звичаїв, правил і норм поведінки, які сповідує інша сім’я. Для цього вони мають скласти для іншої сім’ї, яка житиме за їх правилами, своєрідний детальний “сімейний статут”, у якому буде відображено уклад життя членів родини, їх звички, традиції, норми та правила поведінки. Важливо констатувати не лише загальні речі, але й, на перший погляд, дріб’язкові деталі, які є важливими у повсякденному житті кожного члена родини.

Завдання виконується сімейними парами або особами протягом 10-15 хв. Після завершення виконання завдання відбувається обговорення у колі.

До уваги тренера!

У ході обговорення тренеру варто акцентувати особливу увагу на ролі сімейних традицій, звичаїв, зокрема:

- традиції є своєрідним “клеєм”, які “склеюють” сім’ю, згуртовують, створюють відчуття тепла, близькості;
- сімейні традиції мають колективний характер і підтримуються усіма членами родини;
- традиції відіграють важливу роль у формуванні культури та духовному житті родини, відображають моральну позицію її членів;
- традиції, які передаються від покоління до покоління, дають змогу зберегти ті зерна розумного, доброго, вічного (досвід), завдяки яким життя стає цікавішим і кориснішим;

- сімейні традиції забезпечують стабільність, захищеність, єдність з минулим. Роблячи все так, як робили наші батьки, а до того їх батьки і т. д., ми відчуваємо свою причетність до могутнього родинного дерева, усвідомлюємо, що знаходимося на своєму місці, чинимо правильно, укріплюємо своє почуття ідентичності;
- добрі сімейні традиції створюють позитивний мікроклімат у сімейних стосунках, в їх основі лежить прагнення до сімейного щастя і благополуччя. Сімейні традиції – це духовна основа будинку, тут відіграють роль розпорядок дня, звичаї, життєвий уклад, звички його мешканців. А також відносини, що складаються в сім'ї між її членами. Оскільки дитина, як губка вбирає у себе все те, що відбувається у родині, сімейні традиції та звичаї мають ґрунтуватися на проявах взаємної турботи, допомоги, підтримки, взаємної поваги, довіри, щирості, вдячності, великодушності, співучасті, співпереживання, любові і вірності тощо членів сім'ї один до одного.

Запитання для обговорення:

1. Які відчуття, думки виникли у Вас під час виконання даної вправи?
2. Якими є традиції, звичаї, норми та правила поведінки Вашої сім'ї? (перелік традицій, звичаїв, які озвучують учасники, тренер занотовує на аркуші альбому для фліпчарту). Чи можете Ви похвалитися чимось таким, дуже сімейним, добрим і чарівним? Яка Ваша улюблена сімейна традиція?
3. Яку роль відіграють дані традиції та звичаї? Чому саме цих традицій та звичаїв Ви дотримуєтеся?
4. У чому є унікальність традицій, звичаїв Вашої сім'ї?
5. Як довго вони існують? Хто їх започаткував?
6. Пригадайте своє дитинство. Які із даних традицій, звичаїв існували у батьківській сім'ї і продовжують дотримуватися у Вашій родині?
7. Чи змінилися традиції, звичаї, норми та правила поведінки у родині із приходом прийомної дитини, дитини-вихованця? Якщо так, то яких саме змін вони зазнали? Які нові традиції і звичаї привнесла з собою прийомна дитина, дитина-вихованець?

До уваги тренера!

Обговорюючи питання зміни сімейних традицій і звичаїв з приходом прийомної дитини, дитини-вихованця в сім'ю, тренер має підкреслити, що діти, які перебували в інтернатних установах або виховувалися у “неблагополучній”, “асоціальній” сім'ї, були багато в чому позбавлені того життєвого досвіду, який дають сімейні традиції і звичаї (стабільність, захищеність, відчуття єдності, емоційної теплоти тощо). Важливо акцентувати на ролі прийомних батьків, батьків-вихователів у наданні допомоги дитині для надолуження цього досвіду.

Необхідним для обговорення є момент поваги до традицій, звичаїв дитини, які вона засвоїла у минулому (до моменту влаштування у прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу), наскільки сім'я знає і підтримує позитивні моменти з історії життя прийомної дитини, дитини-вихованця та її біологічної родини.

➔ 2. Мозковий штурм

“Сімейна скарбничка шляхів збагачення сімейних традицій”

Мета: відшукати ідеї та шляхи збагачення та розвитку власних сімейних традицій, звичаїв.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер звертає увагу учасників на аркуш альбому для фліпчарту із занотованим на ньому переліком сімейних традицій та звичаїв (озвучених учасниками під час попередньої вправи).

Необхідно підкреслити наскільки багатим є вибір можливих традицій, звичаїв, ритуалів, але це далеко невичерпний список.

Тренер звертається із запитанням: чи виникло бажання у когось з учасників збагатити свої сімейні традиції будь-якою ідеєю, наведеною іншими?

Після цього, необхідно запропонувати обговорити можливі шляхи та ідеї збагачення власних сімейних традицій, звичаїв.

До уваги тренера!

Важливо підвести учасників до думки, що у сімейних традиціях вагоме місце має посідати сімейне дозвілля (вільний час, проведений з користю разом усією родиною). Однією з проблем сімейного дозвілля вважається розподіл часу для оптимального задоволення потреб кожного члена сім'ї. Дорослі зазвичай витрачають більше часу на кар'єру, заробляння матеріальних благ, інші обов'язки (в тому числі побут), проте не завжди достатньо уваги приділяють спілкуванню з дітьми. Не повинно бути крайностей, батьки мають приділяти дітям досить багато уваги, але також не повинні забувати і про себе (власні захоплення, час для самовдосконалення, усамітнення, отримання задоволення тощо), свого партнера.

Не слід говорити про те, що батьки не знають і не розуміють, що дітям варто приділяти увагу, проводити з ними якомога більше часу, змістовно наповнювати цей час. Як правило, батьківська увага дещо обмежена не тільки (і не стільки) через брак часу, скільки через невміння і незнання, як це потрібно краще робити.

➔ 3. Вправа

“Як можна проводити дозвілля (вільний час) усією сім'єю”

Мета: обмін досвідом щодо різних шляхів організації сімейного дозвілля.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 3.3.1.

Хід проведення:

■ **1-ий етап – Обговорення у колі (10 хв.):**

Тренер пропонує учасникам висловитися з приводу того, як вони розуміють наступні слова:

*Мы знаем – время растяжимо.
Оно зависит от того,
Какого рода содержимым
Вы наполняете его.
(Н. Заболоцкий).*

У ході обговорення важливо визначити, що означає термін “дозвілля” чим дозвілля відрізняється від вільного часу, що таке змістовне та сімейне дозвілля. При організації обговорення варто скористатись глосарієм та матеріалами, розміщеними у Додатку 3.3.1.

■ 2-ий етап – Вільний мікрофон (20 хв.):

Далі тренер пропонує учасникам уявити, що вони беруть участь у ток-шоу на соціальну тематику “Дозвілля моєї родини”. У форматі “вільний мікрофон” (коли учасники, дотримуючись певного ліміту часу, висловлюють свою думку, аргументують її, дискутують з приводу інших думок тощо) тренер пропонує обмінятися досвідом стосовно різноманітних варіантів проведення сімейного дозвілля.

Запитання для обговорення:

1. Чим Ви любите займатись у вільний час? Як проводить дозвілля Ваша сім'я?
2. Як Ви вважаєте, який вид сімейного відпочинку та проведення вільного часу є найкращим, найцікавішим?
3. Як би Ви хотіли проводити дозвілля усією сім'єю? Які ідеї для організації та проведення сімейного дозвілля інших учасників викликали у Вас інтерес?

До уваги тренера!

У випадку, коли вправа буде розвиватися мляво, тренеру варто активізувати увагу учасників різноманітними способами, мотивувати до обміну досвідом, пошуку різноманітних варіантів змістовного дозвілля.

У підсумку тренеру важливо підвести учасників до розуміння того, що:

- досить важливим є не стільки кількість вільного часу, скільки його змістовне наповнення;
- спосіб проведення дозвілля в сім'ї є в деякій мірі індикатором її благополуччя. Через дозвілля можна прослідкувати, як реалізуються основні функції сім'ї, зокрема емоційна і функція духовного спілкування, а також соціалізуюча функція (як чудова нагода залучити дітей до праці, розвивати їх пізнавальні здібності і творчий потенціал тощо);
- культура проведення дозвілля закладається, перш за все, в сім'ї і формується протягом усього життя. Чим більше різноманітних видів діяльності пізнає і оволодіє дитина, тим різноманітнішими будуть її інтереси, тим цікавішим буде її дитинство та життя в подальшому;
- культура сімейного дозвілля неодмінно залежить від культури самих батьків, чим і як вони заповнюють свій вільний час; якщо у батьків є багато цікавих захоплень, діти з радістю розділяють їх. Але це в тому випадку, коли вони (діти) є їх активними учасниками, а не пасивними спостерігачами;
- видів проведення дозвілля є досить багато. Організовувати дозвілля потрібно з найбільшою користю для усіх членів сім'ї. Не варто вдаватися до так званого “одомашнення” сімейного дозвілля (тобто обмеження лише проведенням вільного часу вдома). Є безліч варіантів організації та проведення цікавого, корисного вільного часу усією сім'єю.

➔ 4. Інформаційне повідомлення “Значення гри в житті дитини та родини”

Мета: акцентувати увагу на ролі гри для дітей та дорослих.

Час проведення: 5 хв.

Необхідні матеріали:

Хід проведення:

Тренер акцентує увагу учасників на тому, що для формування позитивних, емоційних взаємостосунків дітей з батьками (дорослими) важливо розвивати й удосконалювати таку гарну сімейну традицію, як спільні ігри. Виходячи з тих функцій, які виконують ігри (рекреативна, пізнавальна, розважальна, релаксаційна тощо), вони можуть також бути прекрасним засобом організації корисного, цікавого, змістовного дозвілля, збагачення духовного світу, розвитку інтелектуального, творчого потенціалу тощо. Гра також є провідною діяльністю дитини, основою її розвитку.

➔ 5. Мозковий штурм “Класифікація ігор, ігри для сімейного дозвілля”

Мета: визначити основні види ігор, в тому числі тих, які можна використовувати в організації та проведенні сімейного дозвілля.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 3.3.2.

Хід проведення:

Тренер просить учасників подумати і зазначити, які види ігор вони знають. Варіанти відповідей занотовуються на аркуші альбому для фліпчарту.

Коли список буде, на думку учасників та тренера, вичерпним, на наступному етапі варто проаналізувати, які з даних ігор можуть стати у нагоді в проведенні сімейного дозвілля та відпочинку.

Особливу увагу необхідно звернути на обговоренні питання:

- *Що варто пам'ятати, при виборі ігор для проведення сімейного дозвілля, аби воно було цікавим, пізнавальним, змістовним?*

До уваги тренера!

Класифікацій ігор є досить багато, єдиної сталої класифікації не існує. В Додатку 3.3.2. наведений варіант класифікації ігор.

➔ 6. Практикум з ігрової діяльності “Сімейна ігротека: граємося з дитиною, використовуючи кожен мить та можливості”

Мета: розширити банк ігор, проаналізувати різноманітні варіанти проведення часу з дитиною з користю.

Час проведення: 70 хв.

Необхідні матеріали: заготовки різних видів ігор, матеріали та засоби, відповідно до запропонованих до розгляду ігор, аркуші альбому для фліпчарту, маркери, електронний додаток до теми 3.3.

Хід проведення:

Тренер звертає увагу на важливість використання гри у щоденному спілкуванні з дитиною:

Ви майже завжди зайняті? Зовсім не маєте часу, щоб приділити увагу дитині? Зранку до вечора на роботі? А у вихідні маєте інші клопоти і хотіли б також відпочити... Знайомі аргументи, але не виправдання, адже дитині потрібен дорослий і щоденне спілкування з ним. Ми іноді не задумовуємося, але не лише “дефіцитний” вільний час, а й кожну вільну хвилинку можна з користю використовувати для розвитку і виховання дитини, налагодження позитивних, емоційних, довірливих взаємостосунків. Навіть 15 хвилин вранці або півгодини в машині, транспорті (коли веземо дитину в садочок, школу, лікарню...) можна перетворити у цікаву захоплюючу гру. Навіть на прогулянці, під час прибирання, приготування їжі в будинку можна навчати, розважати та розвивати дитину. Яким чином? Давайте спробуємо визначити...

Для цього тренер об'єднує учасників у малі групи по кількості видів ігор, які планується розглянути. Представники від груп обирають завдання. Протягом 10 хв. необхідно подумати і зазначити, які варіанти ігор можуть бути використані, які необхідні ресурси? Після цього кожній групі дається 10 хв. на презентацію напрацьованого та демонстрацію для всієї групи одного варіанту гри.

Завдання для груп:

1. Граємося на природі (на дачі, пікніку, на прогулянці у парку, сквері, з природними матеріалами тощо, у різні пори року...).
2. Граємося, коли очікуємо (у лікарні, на зупинці, в транспорті...).
3. Вирушаємо в подорож (їдемо, пливемо, літаємо...). З мамою татом ми йдемо...
4. Граємося вдома (побутові ігри: на кухні, в ванні, під час прибирання, прання, дитина занебуджала, вкладаємо спати тощо та коли за вікном негода...).
5. Граємося у вихідні та свята (уявімо, що настав довгоочікуваний вечір вихідного дня або свята. Уся родина в зборі, завершені всі справи, всі задоволені та щасливі... Отже, вимикаємо телевізори та комп'ютери, розміщуємося всією сім'єю у вітальні й починаємо...).

До уваги тренера!

Можливі різні варіанти проведення даної вправи (від ретельного відпрацювання одного конкретного типу ігор детально до оглядового). В залежності від потреб учасників, їх досвіду, зацікавлення, тренер може приділити темі організації та проведення ігор більше часу. Зрештою, це може відбуватися як сама лише гра, коли учасники командами, сім'ями демонструватимуть цікаві варіанти організації та проведення ігрових моментів.

Тренеру варто мати заготовки ігротек з кожної тематики для дітей різного віку. Вони стануть в нагоді, коли учасники відчуватимуть труднощі або проявлятимуть зацікавлення, прагнення пізнати більше.

В електронному додатку до теми 3.3. представлені різні варіанти проведення ігор.

На завершення, як коротку історію для натхнення, тренер пропонує учасникам одне цікаве правило, яке вони можуть прийняти у своїй родині:

*“Вчіться жити яскраво і цікаво,
цінуйте час, проведений із близькими,
мрійте і втілюйте мрії, бажання всією родиною.
Загалом, візьміть за правило, жити, попри все, щасливо!”*

Додаток 3.3.1.

Дозвілля – це час, вільний від роботи, занять, будь-якої справи. Так пояснює це поняття “Короткий тлумачний словник української мови”.

Отже, роботу, заняття, справи – геть з вільного часу, з дозвілля? Чим же тоді заповнити останнє? “Нічогонеробленням”? Чи не занадто звужене змістом це тлумачення?

Сьогодні нараховується досить багато різних форм і видів дозвілля. Це й участь у художній самодіяльності, в роботі клубів і гуртків за інтересами, заняття спортом, праця в саду і на городі, конструювання, рукоділля, відвідування театрів, кіноконцертних залів, бібліотек, парків, музеїв, подорожі, походи, рибальство і багато-багато інших форм і видів.

Більшість дослідників об’єднують усі форми і види дозвілля у чотири загальні: створення культурних цінностей, споживання духовних цінностей, відпочинок і розваги, самовдосконалення. [8]

Дозвілля – це дійсно вільний час, змістом якого є реалізація людських захоплень, тобто певна діяльність людини. Бездіяльне дозвілля – не дозвілля, а відпочинок, під яким розуміють стан спокою або вид діяльності, що забезпечує зняття втоми і відтворення працездатності організму. [2]

Яка ж мета дозвілля? До найпростішої можна віднести відпочинок. Він буває активним і пасивним. Пасивний передбачає такі форми занять, ігор, діяльності, при яких відтворюється здатність людини до праці без перевершення її попереднього рівня. Прогулянки, пасивні ігри за столом, легке читання, в’язання, вишивання – усе це мало що додає до розвитку її продуктивних сил. Останні лише поновлюються. Воно мало сприяє також і формуванню нових фізичних та психічних якостей особи. Тому пасивний відпочинок може сприйматися як перерва у роботі, спад напруги, розслаблення м’язів та психіки. Він є відпочинком від чогось. Правильно використаний, тобто у поєднанні з активною формою, він приносить людині фізичне і моральне задоволення.

Активний відпочинок відтворює сили людини в новій якості, з перевершенням їх попереднього рівня, бо приводить у дію фізичні та психічні резерви. Свідомо вибираючи заняття, ігри, тренування людина добивається прискореного розвитку умінь і здібностей, зміцнює здоров’я, збагачується духовно. До активного відпочинку відносяться усі фізично і духовно активні види занять: фізкультура, спортивний туризм, у тому числі і такі ігри, як шахи, шашки, відвідування кіно, театрів, музеїв тощо. Активний відпочинок інтенсифікує проведення вільного часу, вимагаючи від людини значних витрат енергії, що посилює її трудову діяльність, а тим самим і її вплив на соціальні процеси.

До розваг відносимо усе те, що здатне захопити чим-небудь, відвернути від чогось обтяжливого, а то і гнітючого, дати можливість забутись, розвеселитись. Ігри, атракціони, естрадні шоу, видовища, танці – це ті форми, у яких дана функція найбільш виражена.

Спілкування – це особливий вид взаємодії людей. Чим воно характеризується? Невимушеністю, розважністю і прямою залежністю від схильностей та настрою діючих осіб. На дозвіллі функціонально-рольові “відстані” між людьми зникають, вони набувають симпатії, спільності захоплень, інтересів, комунікабельності.

Дозвілля стає тільки тоді і часом для відпочинку і саморозвитку, коли вибір діяльності заснований на цілковитій добровільності, на зацікавленні, інтересі, задоволенні і відчутті психологічного комфорту.

Дозвілля можна вважати справжнім багатством тоді, коли воно використовується в інтересах всебічного розвитку людини, її здібностей і тим самим сприяє примноженню матеріального і духовного потенціалу всього суспільства. [3, с. 3]

→ Класифікація ігор

Гра – діяльність, спрямована на задоволення потреб у розвагах, задоволенні, знятті напруги, а також на розвиток певних умінь та навичок. Так пояснює це поняття “Короткий тлумачний словник української мови”.

Класифікацій ігор є безліч, але єдиної, сталої класифікації не існує.

В.Б. Долинським було зауважено, що як зарубіжні, так і вітчизняні вчені виокремлювали види ігор у межах своєї наукової концепції, тому віднайти якісь конкретні узагальнені критерії щодо класифікації ігор неможливо, важко встановити і першочерговість класифікації ігор ученими. Ним було представлено ґрунтовну детальну класифікацію дитячих ігор на основі аналізу педагогічних праць XIX і XX століть. [4, с. 144-153]

Найчастіше ж ігри поділяють: [12, с. 10-11]

■ За провідною метою:

- пізнавальні,
- розважальні,
- активізуючі,
- комунікативні,
- фізично-розвиваючі,
- ділові,
- ігри-жарти тощо.

■ За фізичним навантаженням:

- рухливі,
- нерухливі.

■ За ступенем фізичного контакту:

- безконтактні,
- легкий фізичний (тактильний),
- контакт,
- тісний фізичний контакт.

■ За ступенем емоційності:

- без емоційної напруги,
- з легкою емоційною напругою,
- емоційно напружені,
- дуже емоційні.

■ За кількістю гравців:

- колективні,
- командні,
- одиночні.

■ **За часовими параметрами:**

- ігри-хвилинки,
- ігри на декілька годин,
- ігри на цілий день,
- безкінечні ігри (які можна грати, поки не набридне).

■ **За технічними засобами:**

- настільні,
- карткові,
- телевізійні,
- комп'ютерні,
- ігри, що не вимагають ніяких технічних засобів.

Література:

1. Артемова Л.В. Театр і гра. Вдома, у дитячому садку, в школі. – К., 2002.
2. Бабенко Н.Б. Дозвілля сім'ї. Теоретичні та емпіричні аспекти. – К., 2001.
3. Гармаш І.І. У годину дозвілля. – К., 1992.
4. Долинський Б.Т. Види і характеристика дитячих ігор / Б.Т. Долинський // Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Ялта: [б. в.], 2007. Сер.: Педагогіка і психологія, Вип. 13. – С. 144-153
5. Ігри та забави для світлої голови: Збірник / О. Шадохіна (упоряд.). – К., 2005.
6. Сидоренко О.Р., Шматкова А.І., Востоцька І.Ф. Казки та ігри у розвитку дитини: Метод. посіб. – Суми, 2004.
7. Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу “Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки вихователі” / За заг. ред. Т.Ф. Алексеєнко. – К., 2006.
8. Ковтун О.М., Тарасенко В.І. Дозвілля розумне, змістовне. – К.: Знання, 1987. – 132 с.
9. Культура життєвого самовизначення. Частина II. Середня школа. Метод. посіб. / За ред. І.Д. Зверєвої – К., 2003.
10. Культура життєвого самовизначення. Частина III. Старша школа. Метод. посіб. / За ред. І.Д. Зверєвої. – К., 2004.
11. Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу” / За заг. ред. Лактіонової Г.М., – Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008 р. (с. 179-185)
12. Форум-театр: формула виходу з кризи: Навч.-метод. посібник для бажаючих створити форум-театр / Л. Гук, М. Григорівка, Д. Доусет, О. Єделева, І. Захарченко та ін., Школа рівних можливостей. – К. 2007.
13. Чуб Н.В. Ігри впродовж дня. – Х.: Веста, 2007. – 176 с.

Гришко А.А.
Руда О.В.

Тема 3.4. Конструктивна взаємодія між біологічними і прийомними дітьми, дітьми-вихованцями

Мета: надати прийомним батькам, батькам-вихователям теоретичні знання та відпрацювати практичні навички щодо формування позитивних стосунків та вирішення конфліктів між біологічними і прийомними дітьми, дітьми-вихованцями.

Завдання:

- надати учасникам інформацію щодо особливостей адаптації як біологічних, так і прийомних дітей, дітей-вихованців до нових сімейних умов;
- сприяти формуванню у учасників навичок знаходження ефективних шляхів вирішення конфліктних ситуацій між біологічними і прийомними дітьми, дітьми-вихованцями;
- сприяти розвитку у прийомних батьків, батьків-вихователів здібностей до розуміння проблем, потреб і очікувань кожної дитини через емпатію та прийняття;
- сприяти розвитку здібностей батьків до прийняття існуючих розрізень у позиціях всіх членів родини.

Головні ідеї:

- біологічні діти потребують уваги на рівні з прийомними дітьми, дітьми-вихованцями;
- проблеми, потреби і очікування біологічних, прийомних дітей, дітей-вихованців мають бути почуті та забезпечені.

Загальна тривалість: 2 год. 50 хв.

План проведення:

№ п/п	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
1.	Адаптація дітей до нової сім'ї	Дискусія	30 хв.	-
2.	Таблиця відчуттів	Індивідуальна робота	30 хв.	Аркуші А4, ручки, Додаток 3.4.1.
3.	"Чого я уникаю у спілкуванні з дітьми"	Вправа	25 хв.	Аркуші А4, ручки
4.	Рідна і прийомна дитина	Вправа	35 хв.	Додаток 3.4.2.
5.	Конфлікт	Вправа	50 хв.	Аркуш альбому для фліпчарту з намальованою скринькою, стікери, ручки

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Дискусія “Адаптація дітей до нової сім’ї”

Мета: визначити уявлення учасників групи щодо процесу адаптації біологічних та прийомних дітей, дітей-вихованців до нових сімейних умов.

Час провеення: 40 хв.

Хід проведення:

Тренер розподіляє групу на два кола – зовнішнє та внутрішнє. Учасники, які створюють внутрішнє коло, обговорюють задану тему дискусії за допомогою запитань, а учасники зовнішнього кола слухають.

Загалом проводяться три сесії: у першій – дискусію ведуть учасники внутрішнього кола, у другій – кола міняються місцями, у третій – йде спільне обговорення.

Запитання для обговорення:

1. *З якими основними проблемами Ви зіткнулися у процесі влаштування до Вашої сім’ї прийомних дітей, дітей-вихованців?*
2. *Які стадії адаптації Ваших біологічних та прийомних дітей, дітей-вихованців до нових сімейних умов Ви могли б виділити?*
3. *Хто легше пристосувався до нових умов життя, Ваші біологічні діти або прийомні, діти-вихованці?*
4. *Від яких чинників залежить процес успішної адаптації дітей до нових сімейних умов?*
5. *Як швидко Ви змогли пристосуватися до зміни сімейної ситуації при влаштуванні у Вашу сім’ю прийомних дітей, дітей-вихованців?*
6. *Які помилки можуть бути допущені на етапі переходу до нової сімейної системи?*

До уваги тренера!

Необхідно чітко координувати роботу всіх членів групи у процесі дискусії. При виникненні суперечок між учасниками різних кіл, тренеріві слід призвати всіх до аналізу причин їх виникнення на загальному обговоренні теми дискусії. Висловити свої припущення має кожен член групи.

➔ 2. Індивідуальна робота “Таблиця відчуттів”

Мета: проаналізувати відчуття до дітей та їх вплив на формування стосунків між біологічними, прийомними дітьми, дітьми-вихованцями.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, ручки, Додаток 3.4.1.

Хід проведення:

Кожен учасник отримує аркуш А4 з таблицею.

Таблиця

Мої біологічні діти

Мої прийомні діти, діти-вихованці

У перший стовпчик тренер просить виписати відчуття, які виникають по відношенню до біологічних дітей, у другий – до прийомних або дітей-вихованців.

На другому етапі під керівництвом тренера послідовно розглядається кожне з відчуттів того чи іншого блоку.

У процесі обговорення учасники мають побачити загальну картину свого емоційного реагування на біологічних та прийомних дітей, дітей-вихованців. А також ті негативні моменти, які можуть вплинути на розвиток несприятливих стосунків між дітьми та, як наслідок, стимулювати конфлікти.

Запитання для обговорення:

1. Чи важко було визначити свої переживання по відношенню до дітей?
2. Щодо яких дітей було легко визначити свої відчуття, щодо яких складніше? Чому?
3. Наскільки великі відмінності у Ваших відчуттях щодо біологічних та прийомних дітей, дітей-вихованців?
4. Як картина Вашого емоційного реагування на дітей може відбитися на їхніх взаємостосунках?
5. Які Ваші відчуття по закінченню вправи?

До уваги тренера!

Тренер просить виписувати якомога більше відчуттів і переживань, роблячи акцент на тому, що вони можуть носити як позитивний, негативний, так і нейтральний характер. Слід попередити учасників, що деякі з виписаних відчуттів можуть бути несподіваними, оскільки раніше про це не замислювалися.

Крім того, тренерові необхідно звернути увагу учасників на те, що при виконанні вправи слід бути правдивими, перш за все, з самими собою, тільки так можна прослідкувати Наші позитивні й негативні впливи на дітей.

Зразок таблиці наданий у Додатку 3.4.1.

➔ 3. Вправа “Чого я уникаю у спілкуванні з дітьми”

Мета: аналіз учасниками своїх страхів та побоювань, можливостей їх впливу на взаємини біологічних і прийомних дітей, дітей-вихованців.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, ручки.

Хід проведення:

Тренер роздає учасникам аркуші А4 та пропонує під загальним заголовком “Чого я уникаю у спілкуванні з дітьми” написати 2 списки: один щодо біологічних дітей, інший щодо прийомних дітей, дітей-вихованців.

Необхідно виписати теми розмов, відчуття, дії, яких уникають прийомні батьки, батьки-вихователі в процесі комунікації з дітьми. Списки повинні включати стільки пунктів, скільки учасник встигне написати за 10 хв. Далі учасники об'єднуються в пари, і кожен обговорює з партнером свій список.

Потім проводиться обговорення у колі.

Запитання для обговорення:

1. Чи багато страхів та побоювань було Вами виписано?
2. Чи поповнювалися ці списки у процесі обговорення в парах?
3. Для якої категорії дітей список є більшим? З чим, на Ваш погляд, це пов'язано?
4. Як Ваші страхи та побоювання можуть вплинути на взаєностосунки між дітьми?

До уваги тренера!

Тренер повинен звернути увагу учасників на те, що розмова в парах зовсім не зобов'язує їх міняти свою поведінку та перестати уникати тих або інших відчуттів. Але коли людина знає, чого уникає, їй легше змінити ситуацію. Якщо вона усвідомлює свої бар'єри, їй легше зрозуміти, звідки вони виникли.

➔ 4. Вправа “Рідна і прийомна дитина”

Мета: проаналізувати різницю у сприйнятті вчинків біологічної і прийомної дитини, дитини-вихованця, проілюструвати, що все, що з виховною метою говориться прийомній дитині, дитині-вихованцю може інтерпретуватися нею інакше, ніж біологічною дитиною.

Час проведення: 35 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 3.4.2.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Рольова гра (20 хв.):

Тренер зачитує учасникам ситуацію, яка виникла у сім'ї:

Мама тринадцятирічної дівчинки Марини іде на шкільні збори. Несподівано мати помічає, що забула гаманець. Вона повертається додому, заходить на кухню та бачить, що Марина намагається спішно засунути назад в гаманець, який лежить на кухонному столі, п'ятдесят гривень.

Тренер пропонує бажаним розіграми цю ситуацію. Для цього обираються учасники на виконання ролі мами і Марини, у міру розвитку ситуації можна ввести інших персонажів, наприклад, батька Марини.

Після виконання ролей необхідно запитати в учасників про їхні почуття в той чи інший момент, про те, чому вони так сказали чи вчинили.

Потім виконавцям ролей мами і дівчинки необхідно запропонувати помінятися місцями і послухати останні репліки один одного з нових позицій. Після виконання тренер запитує про їхні почуття.

На наступному етапі тренер пропонує знову розіграти цю ситуацію, але трохи змінити умови: замість мами – прийомна мама, Марина – прийомна дитина, яка живе в сім'ї трохи більше місяця. У міру розвитку ситуації можна ввести інших персонажів, наприклад, прийомного батька, соціального працівника.

2-ий етап – Обговорення у колі (15 хв.):

Після рольової гри тренер ініціює обговорення у колі. При обговоренні доцільно звернути увагу учасників на різницю в розвитку двох ситуацій та запропонувати їм поділитися своїми думками на рахунок того, які вони побачили відмінності у відносинах батьків і рідної дитини та прийомних батьків і прийомної дитини.

Зверніть увагу групи, що у відносинах між матір'ю і дитиною є спільне минуле, вони добре знають один одного. Тому мати може подумати, що така поведінка нехарактерна для її доньки, що це лише епізод, який більше не повториться. Дитина також більш спокійно може поставитись до реакції своїх батьків.

У випадку з прийомною матір'ю і прийомною дитиною у них немає можливості опиратися на загальний минулий досвід. Між ними ще немає довіри, немає взаєморозуміння, тому кожному з них важко пояснити поведінку іншого. Прийомній матері може бути легше вирішити, що Марина вкрала гроші тому, що вона "така", "так звикла", "і раніше так робила". У свою чергу, прийомну дитину може набагато більше образити або налякати емоційна реакція прийомної матері.

Для організації обговорення тренер може скористатися матеріалами, викладеними у Додатку 3.4.2.

До уваги тренера!

Якщо дія в грі розвивається надто повільно й учасники обмінюються ввічливими нейтральними фразами, заохочуйте "дитину" на більш складну поведінку, на відмову від співпраці. Заохочуйте "матір" або "прийомну матір" на більш спонтанну і емоційну поведінку, таку, яка відповідає дійсному відношенню до подій.

Якщо, розігруючи другий варіант ситуації, учасники всіляко намагаються вести себе так само, як з рідною дитиною, нагадайте "прийомній матері" і "прийомній дитині", що вони знають один одного тільки кілька тижнів, і допоможіть їм скорегувати свої дії з урахуванням цієї обставини.

➔ 5. Вправа "Конфлікт"

Мета: формування у прийомних батьків, батьків-вихователів навичок знаходження ефективних шляхів вирішення конфліктної ситуації.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту з намальованою скринькою, стікери, ручки.

Хід проведення:

1-ий етап – Рольова гра (30 хв.):

Тренер пропонує учасникам розглянути конфліктну ситуацію між біологічною дитиною та прийомною або дитиною-вихованцем, яка стала для них проблемною, і яку вони б хотіли обговорити.

Той учасник, який виявив бажання, запрошується на роль головного героя рольової гри. Головному герою пропонується розповісти конфліктну ситуацію.

При цьому аналіз ситуації, її інтерпретацію слід виключити. Далі головному герою пропонується розіграти сцену із заданою ситуацією. Він може обрати для участі необхідних дійових осіб.

На етапі розігрування конфліктної ситуації важлива не стільки точність передачі обставин, скільки досягнення учасниками гри дійсних відчуттів. Після розігрування ситуації тренер ставить запитання кожному з виконавців. Питання мають стосуватися відчуттів, думок, висновків, можливо, страхів, розуміння своїх помилок, що виникли під час та після закінчення гри. Наприкінці тренер пропонує групі обговорити результати рольової гри.

Запитання для обговорення:

1. Які відчуття виникали у Вас під час гри?
2. Що Ви відчували по відношенню до кожного з дітей?
3. З якими відчуттями, думками кожен із дітей зіткнувся під час конфлікту?
4. З якими відчуттями й думками кожен з дітей залишився по припиненню конфлікту?
5. Які були Ваші дії під час конфліктної ситуації?
6. Які корективи слід було б внести у дії учасників під час конфлікту?
7. Чи вплинуло це завдання на перегляд Ваших шляхів вирішення конфліктних ситуацій з дітьми?

До уваги тренера!

Тренерові варто зробити наголос на тому, що ситуація, яка програвалася, її аналіз та інтерпретація, може стати корисним досвідом для всіх членів групи. У зв'язку з цим тренерові слід отримати по закінченню рольової гри зворотний зв'язок від всіх учасників у вигляді висновків, думок, відчуттів, заявлених побоювань. Особливу увагу слід приділити відчуттям та переживанням безпосередніх учасників дійства, оскільки вони опинилися у реальній конфліктній ситуації, яка накладає на них певні зобов'язання й може бути травматичною.

■ 2-ий етап – Дискусія (20 хв.):

Тренер пропонує учасникам згадати конфліктні ситуації, які склались між біологічними та прийомними дітьми, дітьми-вихованцями, визначити можливі шляхи вирішення таких ситуацій та коротко записати їх на стікерах. Тренер пропонує учасникам презентувати записані шляхи та кращий досвід розмістити у скарбниці.

До уваги тренера!

Необхідно наголосити учасникам, що будь який досвід вирішення конфліктів між дітьми є важливим. Особливо тренер має звернути увагу на те, що під час обговорення група має визначити кращі способи вирішення конфлікту, а не обговорення невдалих спроб. Після закінчення вправи тренер обов'язково повинен подякувати усім учасникам за відповіді та досвід, побажати учасникам застосовувати "придбані скарби".

Додаток 3.4.1.

→ Таблиця відчуттів

Прийомні діти, діти-вихованці	Біологічні діти
Висока відповідальність	Любов
Жалість	Дбайливість
Висока емпатичність	Ніжність
Співчуття	Відповідальність
Ніжність	Влада
Дбайливість	Домінування
Материнство	Емоційність
Довірливість	Безпосередність
Цікавість	Рішучість
Обережність	Стабільність
Ухвалення	Довірливість
Поведінкова гнучкість	Упевненість
...	...

➔ Дитяча крадіжка

Дитяча крадіжка – один з найпоширеніших типів проблемної поведінки.

Причиною крадіжки для прийомної дитини часто є просто незнання “правил гри”.

Дитина, яка виросла в дитячому будинку, може не знати нічого про призначення грошей, про те, що вони мають певну цінність, що вони комусь належать. Гарний спосіб ввести дитину в курс справи – виділяти кишенькові гроші і допомагати ними розпоряджатися, поступово надаючи все більшу самостійність. Також необхідно підключати дитину до планування бюджету сім'ї, прищеплювати відношення до грошей, як ресурсу, яким потрібно розумно розпорядитися.

Клептоманія, якої часто бояться люди, які готуються взяти в сім'ю дитину, – це не особливість дітей з неблагополучних сімей, а психічний розлад, хвороба, яка ніяк не пов'язана з соціальним становищем людини. Клептоманія проявляється нав'язливими крадіжками, причому людина краде не заради отримання цінностей, а заради процесу. Вкрадені речі втрачає, віддає або забуває про них. Часто kleptomан щиро намагається відмовитися від звички красти, але не може впоратися з собою, іноді він просто не пам'ятає, як усе відбувалося, і, звичайно, не докладає великих зусиль, щоб “замести сліди”. Клептоману не допоможеш виховними заходами, з ним повинен працювати психіатр. Важливо відзначити, що kleптоманія – дуже рідкісне захворювання, зіткнутися з ним у реальному житті вкрай мало ймовірно.

Більш часто зустрічається нав'язлива крадіжка не психічного, а невротичного характеру. Цим синдромом часом страждають дуже заможні люди, представники най вищих верств суспільства. Часом краде якусь річ у магазині людина, яка при бажанні могла б у цю ж хвилину купити весь цей магазин. Потреба красти в даному випадку пов'язана з постійним рівнем тривоги і незадоволеності. У момент крадіжки людина відчуває гострі відчуття, бурю емоцій, які потім дають відчуття ейфорії і розслаблення. Це вид психологічної залежності. Людині, яка страждає на таку залежність, необхідна допомога психолога, який працюватиме не з крадіжками як такими, а з тією тривогою, яка “гризе” людину, змушуючи її здійснювати крадіжку. Крадіжка цього типу може зустрічатися у дітей, які пережили психологічну травму, невпевнених у своєму нинішньому стані, що відчувають страх перед майбутнім, мають низьку самооцінку і не отримують достатньої емоційної підтримки.

Нерідко діти крадуть для того, щоб привернути увагу батьків чи вихователів, причому роблять це саме в тих випадках, коли дорослі дуже болісно це сприймають. Гроші або куплені на них солодощі дитина може сприймати, як символічне заміщення батьківської любові чи радості. У цьому випадку дитячі крадіжки говорять про те, що дитина не отримує достатньої уваги, або що відносини в сім'ї напружені, і подружжя об'єднується разом тільки перед загальною небезпекою – крадіжкою.

Нерідко крадуть діти, батьки або вихователі яких впевнені, що вони краще знають, “що йому насправді потрібно”, і без достатніх підстав відмовляють у купівлі модного одягу, предметі захоплення (диски, квитки на концерт тощо). Це змушує дитину відчувати себе “білою вороною” серед однолітків, що для підлітка дуже важко. Причиною крадіжок у цьому випадку є систематичне нехтування потребами дитини.

Часто метою дитини, яка краде гроші, стає підкуп ровесників, які готові спілкуватися з нею, тільки якщо у неї є солодощі чи іграшки. У цьому випадку причиною крадіжки є самотність дитини у колі однолітків, її невміння будувати з ними приятні, дружні відносини. Це особливо буває властиво дітям, яких дитячий колектив відторгає через фізичні або інші недоліки: повнота, маленький зрост, заїкання. У подібних випадках потрібно, перш за все, допомогти дитині завести друзів, навчити її обходитися у відносинах з ровесниками без підкупу, підвищити власну самооцінку і зміцнити впевненість, що вона може бути цікавою сама по собі.

Дитячі крадіжки часто бувають через гостре бажання володіти якоюсь дрібницею. Таке бажання може підігратися рекламою (маркетинговими акціями під гаслом “Збери все”). Такі спонтанні крадіжки – важливий життєвий досвід, досвід спокуси, проступку, сорому, каяття. Це не тільки надзвичайна подія, але і можливість для розвитку дитини, важливий щабель у формуванні її совісті. Чи використовує вона цей шанс – багато в чому залежить від батьків або вихователя.

Нарешті, дитина може красти від безвиході: якщо у неї вимагають гроші шляхом погроз, або вона страждає наркозалежністю. Завдання вихователя – побудувати такі відносини з дитиною, щоб у подібних ситуаціях вона могла звернутися за допомогою до дорослих, а не приховувала від них тяжкість свого становища.

Виховання прийомних дітей, дітей-вихованців має особливості:

1. Проблемна поведінка прийомної дитини, дитини-вихованця підштовхує батьків до її сприйняття через соціальні стереотипи: якщо про рідну дитину ми подумаємо “вона кра-ла”, – то про дитину з неблагополучної сім’ї можемо подумати “вона – злодій”. Подібні стереотипи відображаються на нашому баченні ситуації і поведінці, завдаючи шкоди стосункам з дитиною.
2. Ми можемо не знати всю історію прийомних дітей, дітей-вихованців. Тому слід бути вдвічі обережнішими і тактовними.

Література:

1. Ослон В.Н. Приемная семья – кризисы первого года / В.Н. Ослон. – Пермь, 2000. – С. 245 – 246.
2. Ослон В.Н. Замещающая профессиональная семья как одна из моделей решения проблемы сиротства в России / В.Н. Ослон, А.Б. Холмогорова // *Вопр. психол.* – 2001. – №3. – С. 79 – 90.
3. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья / В.Н. Ослон. – М.: Генезис, 2006. – 368 с.
4. Бевз Г. Приймні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку / Г. Бевз). – К.: Главник, 2006. – 112 с.
5. Замещающая семья. Методическое пособие / Ж.А. Захарова, И.И. Осипова; Под ред. Э.А. Манукян, к.с.н. – М.: Полиграфсервис, 2005. – 112 с.
6. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эсмо, 2005. – 992 с.
7. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с.
8. Минухин С. Техники семейной терапии / С. Минухин, Ч. Фишман. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1998. – 304 с.
9. Бурлачук Л.Ф. Основы психотерапии / Л.Ф. Бурлачук, И.А. Грабская, А.С. Кочарян. – К.: Ника-Центр, 1999. – С. 135-161.
10. Рудестам К. Групповая психотерапия / К. Рудестам. – СПб.: ЗАО “Издательство “Питер”, 1999. – 384 с.
11. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений / Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд-во Эсмо, 2000. – 512 с.
12. Эйдемиллер Э.Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, И.В. Добряков, И.М. Никольска. – СПб.: Питер, 2003. – 336 с.

Гришко А.А.
Руда О.В.

Тема 3.5. Специфіка виховання прийомних дітей, дітей-вихованців у неповних сім'ях

Мета: ознайомити прийомних батьків, батьків-вихователів з особливостями виховання та формування ефективних моделей взаємодії з прийомними дітьми, дітьми-вихованцями у неповних сім'ях.

Завдання:

- надати учасникам інформацію про особливості виховання дітей у неповних сім'ях;
- проаналізувати вплив міжстатевих відмінностей батьків та прийомних дітей, дітей-вихованців на формування й становлення особистості останніх;
- сприяти визначенню прийомними батьками, батьками-вихователями власної позиції по відношенню до прийомної дитини, дитини-вихованця;
- надати допомогу прийомним батькам, батькам-вихователям у пошуку ресурсів для виконання ролей батька чи матері.

Головні ідеї:

- на розвиток особистості дитини впливають багато факторів. Один з основних – клімат у родині, атмосфера сімейних відносин, якими дихає дитина;
- мати цілком може мати адекватну, приймаючу установку стосовно чоловіків і бути досить зрілою, щоб не створювати в дітей негативного уявлення про них. Вона може допомогти дитині встановити добрі й близькі відносини з дорослими чоловіками, яких вона знає й поважає;
- мати відіграє значну роль у формуванні здатності до емоційної прив'язаності та розвитку соціального інтересу дитини. Для дівчинки вона є зразком до статево-рольової ідентифікації – засвоєння моделей поведінки жінки, дружини, матері; для хлопчика – праобразом його майбутньої дружини, створює модель рольової взаємодії в сім'ї;
- батько оптимізує когнітивний та соціально-практичний розвиток дітей, становлення їхньої емоційної незалежності. Для синів батько виступає зразком статево-рольової ідентифікації, ідеалом чоловічої мужності та поведінки, сприяє розвитку жіночності дочок.

Загальна тривалість: 2 год. 25 хв.

План проведення:

№ п/п	Назва вправи	Форма проведення	Час	Необхідні матеріали
1.	“Мати/батько”	Індивідуальна робота, обговорення у колі	45 хв.	Аркуші А4, ручки, Додаток 3.5.1.
2.	“Я – Сонце”	Індивідуальна робота, обговорення	30 хв.	Аркуші А4, ручки, олівці, маркери
3.	Особливості виховання прийомних дітей, дітей-вихованців у неповних сім'ях	Вправа	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 3.5.2.
4.	Функції батька та матері в сім'ї	Вправа	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Індивідуальна робота, обговорення у колі “Мати/батько”

Мета: дати можливість учасникам визначити власну позицію щодо прийомної дитини, дитини-вихованця.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 3.5.1., аркуші А4, ручки.

Хід проведення:

Тренер роздає учасникам аркуші А4 зі списком незавершених речень, які викладені у Додатку 3.5.1.

Протягом 10 хв. учасники мають поміркувати й завершити ряд цих речень, які відображатимуть уявлення і установки батьків щодо прийомної дитини, дитини-вихованця.

Далі кожен учасник зачитує свої речення та пояснює, чому закінчив їх саме так. Тренер звертає увагу групи на те, що поки учасник надає результати своєї роботи та пояснення до них, решта учасників не має права його перебивати, ставити питання, критикувати і так далі.

Після індивідуальних презентацій відбувається обговорення у колі.

Запитання для обговорення:

1. Чи важко Вам було завершити речення? Якщо так, з чим це пов'язано?
2. Які саме речення було завершити найскладніше?
3. Чи здивували Вас власні відповіді?
4. Що Ви відчували, коли зачитували свої завершені речення перед усією групою?
5. Чи виникло у Вас бажання по іншому закінчити речення після того, як Ви їх зачитали?
6. Які висновки Ви зробили для себе по закінченню даної вправи?

До уваги тренера!

Тренерові слід чітко скоординувати роботу у групі для того, щоб орієнтувати кожного учасника на глибокий індивідуальний аналіз своїх взаємин з дитиною. У зв'язку з цим кожен учасник має представити результати виконаної вправи та дати свої пояснення.

Крім того, враховуючи проблемний характер вправи, тренеріві слід проявити толерантне ставлення до кожного члена групи, незважаючи на його відповіді, та створити у групі атмосферу позитивного сприйняття учасниками відповідей інших, наголошуючи на індивідуальності кожного.

➔ 2. Індивідуальна робота, обговорення “Я – Сонце”

Мета: розширити сфери усвідомлення учасниками особливостей свого впливу на дитину.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, ручки, олівці, маркери.

Хід проведення:

Тренер роздає учасникам аркуші А4, олівці та просить намалювати посередині листа сонце з променями. Кількість променів кожен визначає самостійно. До центру сонця вноситься тема для самостійного аналізу: “Я – мати/батько. Що я можу дати своїй дитині/дітям?” Кожен промінь сонця, таким чином, стає містом для відповіді на зазначене питання.

Наприкінці вправи тренер запрошує всіх у коло для обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Чи важко було виконати дану вправу? Якщо так, з чим це пов'язано?
2. Наскільки Ви були щирі у своїх відповідях?
3. Ваші відповіді були стереотипні (“тепло”, “любов”, “турботу”) або розгорнені, з урахуванням особливостей Ваших взаємин з дітьми?
4. Який конкретний образ матері/батька у Вас склався?
5. Як цей образ може впливати на дитину?
6. Що саме отримує дитина? Що для неї корисно, що ні?
7. Що б Вам хотілося змінити у своєму малюнку?

До уваги тренера!

Тренерові слід створити спокійну робочу атмосферу, де кожен учасник зможе сконцентруватися на аналізі заданої теми.

У процесі групового обговорення тренерові необхідно підвести кожного учасника до розуміння того, який саме образ матері/батька у нього вийшов – особливості характеру, взаємин з дитиною; функціональне навантаження ролі матері/батька; який життєвий досвід (позитивний, негативний), знання, установки, традиції й тому подібне передаються дітям.

➔ 3. Вправа “Особливості виховання прийомних дітей, дітей-вихованців у неповних сім'ях”

Мета: ознайомити учасників з особливостями взаємодії прийомних батьків, батьків-вихователів з прийомними дітьми, дітьми-вихованцями у неповних сім'ях та стимулювати їх на конструктивний аналіз життєдіяльності власної родини.

Час: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 3.5.2.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Інформаційне повідомлення (10 хв.):

Тренер надає інформацію учасникам щодо потенційних проблем неповної сім'ї (складності адаптації прийомних дітей, дітей-вихованців; порушення структури сімейних ролей, родинних підсистем – “батьківської”, “дитячої” тощо).

Необхідно звернути увагу учасників на незбалансованість сімейної структури та ролевих позицій, що перешкоджають виконанню основних функцій сім'ї і, як наслідок, негативно позначаються на адаптації прийомних дітей, дітей-вихованців.

Батьки для дітей є моделлю мужності або жіночності, зразком взаємовідносин між людьми різної статі. Коректна статево-рольова поведінка батьків багато у чому визначає формування адекватної статево-рольової поведінки дитини. Відношення матері/батька до протилежної статі закріплюється у свідомості дитини і, згодом, формує подібні моделі поведінки з представниками протилежної статі.

При підготовці інформаційного повідомлення можна використовувати інформацію, запропоновану у Додатку 3.5.2.

Під час обговорення тренерів варто зробити наголос, що надана інформація може сприяти тому, що кожен з учасників може подивитися на свою сімейну ситуацію під іншим кутом, намітити проблемні моменти, сформулювати питання, які необхідно розкрити у рамках тренінгу. Стимулюючи учасників до обговорення, тренерів також слід зробити акцент на тому, що є спільного у сімейній ситуації учасників, та що їх відрізняє.

■ 2-ий етап – Робота в групах (20 хв.):

Тренер об'єднує учасників у 4 малі групи та пропонує кожній визначити особливості виховання прийомних дітей, дітей-вихованців самотніми особами, зокрема:

- **Перша група** визначає “Особливості виховання дівчат матер’ю”.
- **Друга група** – “Особливості виховання хлопчиків матер’ю”.
- **Третя група** – “Особливості виховання дівчат батьком”.
- **Четверта група** – “Особливості виховання хлопчиків батьком”.

На виконання завдання виділяється 10 хв. Потім відбувається презентація результатів роботи малих груп та обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Які Ви можете підкреслити відмінності у вихованні хлопчиків та дівчат одним із батьків?
2. Які норми та правила сприятимуть забезпеченню ефективного виховання дітей у неповних сім'ях?
3. Які дії прийомних батьків, батьків-вихователів мають бути забезпечені задля ефективного виховання прийомних дітей, дітей-вихованців у неповних сім'ях?

➔ 4. Вправа “Функції батька та матері в сім'ї”

Мета: визначити функції батька і матері, можливі ресурси залучення родини та громади до виконання функцій відсутнього батька чи матері.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Дискусія (10 хв.):

Тренер звертається до учасників із запитанням:

- Які функції батька та матері Ви можете визначити?

Відповіді тренер записує у дві колонки, з однієї сторони “МАТИ”, з іншої “БАТЬКО”.

■ 2-ий етап – Робота в групах (20 хв.):

Тренер об'єднує учасників у 2 групи. Одній групі дається завдання визначити, кого можна залучити до виконання функції матері, іншій малій групі – функції батька.

Для виконання завдання необхідно скористатися аркушем альбому для фліпчарту, на якому під час попередньо проведеної дискусії, учасники виписали функції батька і матері.

На виконання завдання виділяється 10 хв.

Потім відбувається презентація результатів роботи малих груп та обговорення.

До уваги тренера!

Тренер має ще раз звернути увагу учасників на те, що для формування у дітей розуміння важливості сім'ї, як важливого соціального інституту та цілісної особистості дитини, є важливими функції матері і батька.

Запитання для обговорення:

1. *Які враження викликала у Вас ця вправа?*
2. *Чи змінилась у Вас думка щодо розподілу функцій у сім'ї?*
3. *Чи задумались Ви над залученням інших осіб до життя Вашої сім'ї?*

Додаток 3.5.1.

➔ Список незавершених речень до вправи "Я мати/батько".

- Мені подобається бути матір'ю/батьком, тому що...
- Я пишаюся тим, що я мати/батько прийомної дитини, тому що...
- Своїй дитині я можу дати...
- Мені важко бути матір'ю/батьком, тому що...
- Мені не подобається у моїй дитині...
- Я заздрю дітям, тому що...
- Добре бути дитиною, тому що...
- Погано бути прийомною дитиною, тому що...

➔ Виховання дитини у неповній сім'ї

Існують найсуперечніші думки про сім'ї, де вихованням дитини займається одна мати (батько не живе з сім'єю). Одні вважають, що це завжди погано, інші стверджують, що для дитини абсолютно байдуже, хто її виховує, треті доводять, що неповна сім'я має навіть певну перевагу перед повною сім'єю, і, як приклад, посилаються на безліч прекрасних людей, що виростили без батька. Кожна з цих взаємовиключних точок зору може бути і підтримана, і заперечена іншими прикладами, які дає нам життя, якби...

Як розібратися у всіх цих суперечливих поглядах? По-перше, ніколи не потрібно на підставі одиничного випадку або досвіду однієї, окремо взятої сім'ї, робити мало не глобальні узагальнення. По-друге, навіть ґрунтуючися на вдалому досвіді тієї або іншої вдалої неповної сім'ї, не слід перетворювати її на еталон і спрощено тлумачити можливості виховання.

Нагадаємо ще раз, що дитина – це не механічна іграшка, не примха і не чийсь каприз, а людина, яка виникає з союзу двох людей (що люблять або не люблять – інша розмова, для нас зараз важливо підкреслити ту думку, що дитина зароджується тільки від союзу двох людей). Таким чином, вже на біологічному рівні дитина потребує як матері, так і батька.

Проте, ми підємо проти істини, якщо скажемо, що будь-яка повна сім'я – ідеальне середовище для нормального розвитку і виховання дитини. Це потрібна, та не єдина умова. Повна сім'я, сама по собі, зрозуміло, не гарантує щастя й успіху у вихованні дитини, вона лише створює передумови для успіху, а не забезпечує цей успіх. Не будемо вводити в оману ні наших читачів, ні себе: від передумов до реальних успіхів у житті – величезна відстань. Отже, ми можемо тепер зробити висновки: те, що дитину виховує одна тільки мати, ще не означає, що виховання її приречене на провал, або що розвиток дитини піде по невірному шляху. Просто ми хочемо, щоб читачі правильно нас зрозуміли: виховання в умовах неповної сім'ї стає куди складнішою справою і приховує у собі труднощі, з якими рано чи пізно доведеться зіткнутися кожній самотній мамі.

Література:

1. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эсмо, 2005. – 992 с.
2. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с.
3. Психологічна допомога сім'ї: Посібник / За ред. З.І. Кісарчук. – К., 1998. – 182 с.
4. Минухин С. Техники семейной терапии / С. Минухин, Ч. Фишман. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1998. – 304 с.
5. Ослон В.Н. Приемная семья – кризисы первого года / В.Н. Ослон. – Пермь, 2000. – С. 245-246.
6. Замещающая семья. Методическое пособие / Ж.А. Захарова, И.И. Осипова; Под ред. Э.А. Манукян, к.с.н. – М.: Полиграфсервис, 2005. – 112 с.
7. Оклендер В. Окна в мир ребенка / В. Оклендер. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1997. – 336 с.
8. Шнейдер Л.Б. Личностная и гендерная идентичность: теория и методы диагностики / Л.Б. Шнейдер. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. – 128 с.
9. Исаев Д.М. Психогигиена пола у детей / Д.М. Исаев, В.Е. Каган. – Л.: Медицина, 1986. – 336 с.
10. Каган В.Е. Половая идентичность детей и подростков в норме и патологии: Автореф. дис. на соискание ученой степени доктора медицинских наук: 19.00.04; 14.00.18 / В.Е. Каган. – Л., 1991. – 33 с.

Тема 3.6. Дитячий колектив, динаміка розвитку

Мета: ознайомити учасників з основами побудови та розвитку дитячого колективу, групи, надати шляхи оптимізації для успішної взаємодії.

Завдання:

- визначити поняття “дитячий колектив” та “група”;
- ознайомити учасників з динамікою розвитку групи;
- розглянути ролі учасників у групі;
- виробити способи для ефективної комунікації в групі.

Головні ідеї:

- всі діти, які виховуються у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, будуть взаємовідносини у дитячих колективах;
- дитячий колектив є необхідною умовою для самоствердження і реалізації особистості;
- кожен член групи знає свою роль, бере участь у прийнятті рішень, що посилює його відповідальність за свої дії та вчинки.

Загальна тривалість: 2 год. 45 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
1.	Дитячий колектив, група	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту із занотованими визначеннями “дитячий колектив”, “група”
2.	Правила групової взаємодії	Робота в групах, обговорення у колі	25 хв.	Аркуші А4, аркуші альбому для фліпчарту, ручки, маркери
3.	Ефективна комунікація	Вправа	40 хв.	Аркуші А4, аркуші альбому для фліпчарту, ручки, маркери, Додаток 3.6.1.
4.	Ефективна взаємодія в групі	Робота в групах, обговорення у колі	20 хв.	Аркуші А4, аркуші альбому для фліпчарту, ручки, маркери
5.	Ролі в групі	Інформаційне повідомлення	20 хв.	Аркуші А4, аркуші альбому для фліпчарту, Додатки 3.6.2., 3.6.3.
6.	Розвиток групи	Інформаційне повідомлення	20 хв.	Додаток 3.6.4., аркуші А4 або аркуші альбому для фліпчарту
7.	Командна взаємодія	Робота в групах	25 хв.	Аркуші А4, скріпки, скотч

Глосарій до теми:

Дитячий колектив – це об'єднання дітей на основі спільної корисної діяльності (наприклад, навчання громадської діяльності, спорту, туризму).

Група – сукупність людей об'єднана спільними інтересами, діяльністю, поглядами, спільними рисами тощо.

Синергія – це сумуючий ефект, який полягає у тому, що при взаємодії двох або більше факторів, їх дія суттєво переважає ефект кожного окремого компонента у вигляді простої їх суми.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Інформаційне повідомлення “Дитячий колектив, група”

Мета: ознайомити учасників з поняттями “дитячий колектив”, “група” та його основними характеристиками.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту із занотованими визначеннями “дитячий колектив”, “група”.

Хід проведення:

На початку інформаційного повідомлення тренер має наголосити на тому, що багато прийомних батьків виховують 4 і більше дітей (оскільки поряд з біологічними та прийомними дітьми можуть виховуватись діти, над якими встановлено опіку), що стосується батьків-вихователів, то всім добре відомо, що у дитячому будинку сімейного типу може виховуватись від 5 до 10 дітей. Це є своєрідними дитячими групами, і дуже важливо для батьків знати про всі етапи їх розвитку, вміти розподіляти ролі та створювати ефективне виховне середовище.

Тренер ознайомлює учасників з поняттями “дитячий колектив”, “група”, їх основними ознаками та характеристиками:

Дитячий колектив – це об’єднання дітей на основі спільної корисної діяльності (наприклад, навчання, громадська діяльність, спорт).

Найважливіші ознаки, властиві будь-якому колективу — єдність мети, певна організація спільної діяльності — характерні також і для дитячого колективу і відрізняють його від дружньої компанії. Характерною відмінністю дитячого колективу від дорослого є вікові особливості, і тому колектив перебуває під керівництвом педагогів або прийомних батьків, батьків-вихователів, і тоді колектив стає виховним і функціонує за встановленими правилами задля досягнення визначеної мети.

Дитячий колектив є необхідною умовою для самоствердження і реалізації особистості. Йому притаманні такі характеристики:

- 1. Наявність загальної мети. Для того, щоб бути колективом, вони повинні мати свої наміри і цілі. За відсутності мети колектив розпадеться.*
- 2. Взаємозалежність. Коли є загальна мета, люди об’єднуються для взаємопідтримки і допомоги у її досягненні. Кожен робить свій внесок, впливаючий на весь колектив, а відсутність такого вкладу шкодить всій групі.*
- 3. Міжособистісний контакт. Спілкування і контакт дуже важливі для існування колективу. Всі члени колективу можуть спілкуватися один з одним, маючи прямий контакт. Всі члени колективу мають рівні можливості для спілкування між собою.*
- 4. Почуття приналежності. Кожен вважає себе членом колективу, відчуває свою приналежність до нього і розуміє свій вклад у спільну справу.*
- 5. Взаємне ототожнювання. Норми і правила колективу сприяють йому і посилюють.*
- 6. Позитивні взаємовідносини. Успішний колектив піклується про особисті і групові досягнення. Вони працюють разом для досягнення мети, очікують вкладу один одного. Успіхи одних спонукають бути успішними інших.*

Завдання прийомних батьків, батьків-вихователів полягає в тому, щоб сприяти створенню в дитячому колективі умов для успішної адаптації, індивідуалізації й інтеграції у нього кожної дитини.

Що стосується групи, то це – сукупність людей (дітей), об'єднана спільними інтересами, діяльністю, поглядами, спільними рисами тощо.

Групу від колективу відрізняє наявність **загальної відповідальності та довіри**.

Кожен член групи знає свою роль, бере участь у прийнятті рішень, відчуває свою відповідальність за свої дії та вчинки.

Довіра є, на думку багатьох дослідників, умовою успішного функціонування дитячої групи. По-перше, довірливі відносини між членами групи дозволяють економити багато людських та часових ресурсів. По-друге, це дає почуття стабільності і “впевненості у завтрашньому дні”. По-третє, в основі довіри лежить чесність та сумлінність.

Довірливі відносини формуються як зі сторони дітей, так і дорослих. Але довіра дорослого, на відміну від довіри до дорослого, є не необхідною умовою для формування групи. Також важливо для успішного функціонування дитячої групи наявність лідера та визначення ролей інших учасників. [2;5]

➔ 2. Робота в групах, обговорення у колі “Правила групової взаємодії”

Мета: визначити правила для успішної взаємодії в дитячій групі.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, ручки, маркери, аркуші альбому для фліпчарту.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у декілька малих груп, завданням для яких буде визначити правила, що сприятимуть успішній командній роботі.

Після закінчення роботи в групах відбувається презентація напрацювань, які тренер фіксує на аркуші альбому для фліпчарту.

До уваги тренера!

Правилами успішної командної взаємодії можуть бути:

- чітко слідувати правилам;
- всі члени команди долучені до проблем/потреб кожного;
- поважати кожного члена;
- знаходити консенсус у складних питаннях;
- поважати думку кожного учасника;
- проявляти терпимість;
- наслідувати цінності команди;
- вчасно інформувати про проблему;
- творчо підходити до вирішення проблеми.

Запитання для обговорення:

1. Чи складним було завдання?
2. Звідки Ви брали правила, які потім презентували?
3. Чи втілюєте Ви ці правила у життя? В яких ситуаціях?

➔ 3. Вправа “Ефективна комунікація”

Мета: підкреслити важливість комунікації для ефективної взаємодії в дитячій групі.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, аркуші альбому для фліпчарту, ручки, маркери, Додаток 3.6.1.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Робота в парах (25 хв.):

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в пари. Після того, як пари визначилися, вони розсаджуються по кімнаті спиною один до одного. Пари між собою визначають, хто буде “А” і “Б”. Кожному видається по три аркуші А4.

Завданням для пар є представити один одному зображення фігур на своєму малюнку за допомогою пояснень та запитань. Фігури, що розміщують учасники на своїх малюнках, тренер зображує на фліпчарті згідно з Додатком 3.6.1.

Вправа виконується наступним чином:

1. Тренер пропонує учасникам “А” зобразити на аркуші А4 у довільному порядку фігури, так як їм буде зручно. Після цього учасник “А” має розповісти учаснику “Б” план розміщення фігур на малюнку. Учасник “Б” не має права підглядати, а може спілкуватися лише за допомогою питань. Наприклад, “У якому кутку знаходиться сонце?”, “Розмір квадрата більший ніж 2 см?” тощо.
2. Учасник “Б” і учасник “А” міняються ролями. Тобто, учасник “Б” малює фігури і детально передає таким же чином, з поясненнями, учаснику “А”. Учасник “А” може задавати уточнюючі питання.
3. Після того, як всі фігури перенесено, учасники можуть подивитися на результати своєї роботи і обговорити наскільки співпали їх малюнки, яким чином відбувалася їх комунікація, чи все було зрозумілим.

На виконання вправи тренер виділяє 10-15 хв.

Учасники в парах обговорюють результати роботи, тренер пропонує всім повернутися в коло і поділитися враженнями від роботи.

Запитання для обговорення:

1. Чи важко було виконувати завдання?
2. Що Вас дратувало або навпаки веселило у роботі?
3. Яку роль було краще виконувати?
4. Які Ви зробили висновки?

■ 2-ий етап – Мозковий шторм (15 хв.):

Тренер просить учасників подумати і визначити, які засоби сприятимуть ефективній комунікації в групі. Варіанти відповідей занотовуються на аркуші альбому для фліпчарту.

Коли список буде, на думку учасників та тренера, вичерпним, на наступному етапі варто проаналізувати, які засоби вже використовуються прийомними батьками, батьками-вихователями, які доцільно застосовувати.

До уваги тренера!

Засобами комунікації в групі можуть бути наступні:

- інструктаж;
- дослідження;
- обмін інформацією між усіма членами групи (наради);
- індивідуальні бесіди;
- прийняття рішень.

Запитання для обговорення:

1. Чи важко було виконати завдання?
2. Чи використовуєте наведені засоби у своєму житті?
3. При яких ситуаціях краще використовувати наведені засоби комунікації?

До уваги тренера!

В кінці вправи необхідно звернути увагу учасників на важливість організації ефективної комунікації в будь-якій дитячій групі.

➔ 4. Робота в групах, обговорення у колі “Ефективна взаємодія в групі”

Мета: визначити критерії ефективної взаємодії в дитячій групі.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, аркуші альбому для фліпчарту, ручки, маркери.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у декілька малих груп та просить кожну з них визначити критерії ефективної взаємодії групи. На виконання завдання тренер відводить 10 хв.

Після закінчення роботи відбувається презентація, під час якої тренер фіксує відповіді на фліпчарті. Потім тренер разом з учасниками обговорюють напрацювання.

До уваги тренера!

Критерії ефективної групової взаємодії є наступні:

- відкрита та неформальна атмосфера;
- задачі кожного зрозумілі та приймаються;
- члени групи прислухаються до думки один одного;
- в обговоренні принципів питань приймають участь всі члени групи;
- при обговоренні принципів питань заохочуються як виказані ідеї, так і проявлені почуття;
- конфлікти і розбіжності між членами групи центруються навколо ідеї, а не особистості;
- група добре усвідомлює свої дії;
- рішення ґрунтуються на погодженні, а не голосуванні більшості;
- інше.

Тренер акцентує увагу, що при таких умовах взаємодії, група не тільки успішно функціонує, але й задовольняє особистісні та міжособистісні потреби. Тон взаємодії в дитячій групі багато в чому задають батьки. Вони можуть встановити правила її функціонування, які зручні для них, визначити межі дозволених, приймати чи відхилити досвід кожної дитини і особистісні характеристики.

Тренер може запропонувати учасникам поділитися своїм досвідом організації ефективної взаємодії в групі.

➔ 5. Інформаційне повідомлення “Ролі в групі”

Мета: презентувати інформацію про ролі кожного учасника в групі.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, аркуші А4, Додатки 3.6.2., 3.6.3.

Хід проведення:

Тренер робить повідомлення згідно з Додатком 3.6.2. Заздалегідь таблицю, викладену в Додатку 3.6.2. можна підготувати та роздати учасникам або зобразити її на аркуші альбому для фліпчарту.

Потім тренер презентує завчасно підготовлений, згідно Додатку 3.6.3. малюнок на аркуші альбому для фліпчарту, на якому визначено місце кожного учасника групи відповідно до тієї ролі, яку він відіграє.

Запитання для обговорення:

1. Чи є такий розподіл ролей у Вашій дитячій групі?
2. Наскільки представлений розподіл ролей у групі співвідноситься з розподілом у Вашій дитячій групі?
3. Які є особливості розподілу ролей у Вашій дитячій групі?
4. Що сприяло розподілу ролей у Вашій дитячій групі? Що заважало?

➔ 6. Інформаційне повідомлення “Розвиток групи”

Мета: ознайомити учасників з динамікою розвитку групи.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 3.6.4., аркуші А4 або аркуші альбому для фліпчарту.

Хід проведення:

На початку тренер звертає увагу учасників на підготовлений, згідно додатку 3.6.4. малюнок, де схематично зображено динаміку розвитку групи. Такі малюнки можна завчасно підготувати на аркушах А4 та роздати кожному учаснику.

Потім тренер робить коментар:

Як правило, в процесі існування будь-якої групи має відбутися декілька важливих етапів її розвитку. Можна виділити основні стадії: знайомство, конфронтація, стійка робота, розпад. Як і люди, групи мають свій життєвий цикл. Група переживає різні стадії розвитку, перш ніж повністю розкриє свій потенціал.

1. **Початок роботи групи.** Це, так звана, стадія народження групи: процес планується і розробляється, проводиться збір інформації про учасників, відбувається перша зустріч, уточнюються цілі групи, обговорюються форми взаємодії. На цій стадії більшість учасників відчуває цікавість, невпевненість і деяку сором'язливість. Кожен сподівається бути прийнятим і знайти місце в спільноті.

2. **Знайомство один з одним.** Це “раннє дитинство” групи: учасники ближче знайомляться один з одним, виявляють спільних знайомих або спільне хобі, помічають схожість і відмінності в життєвих цілях, цінностях, надіях і побоюваннях, в життєвому досвіді. Група встановлює правила, відбувається розподіл ролей і завдань. Відносини всередині групи стають більш дружніми, учасники – більш терпимими, поступово виникає довіра і відчуття впевненості.
3. **Початок роботи.** Цю стадію можна порівняти з “початковою школою”. Група починає працювати над своїми цілями, розподіляти завдання і приймати на себе обов’язки. Учасники готові робити свій внесок в життя групи і активно працювати. У той же час, група навчається поводитися з “перешкодами”: учасники реагують на поведінку дорослих й інших членів групи. Обговорюють темп роботи (для когось він занадто повільний, для інших – надто швидкий). Часто ці реакції виражаються в сторонніх розмовах чи обговоренні, яке відбувається за межами групового простору.
4. **Період конфронтації.** Цей період можна порівняти з “підлітковим віком” групи. Сильніше виявляються відмінності між учасниками, виникають конфлікти, які опрацьовуються або ігноруються; ясніше “вимальовуються” особистості окремих людей, формуються альянси і підгрупи. На цій стадії групові цілі і способи дії перевіряються і деколи визначаються по-новому. Деякі члени групи відчують себе роздратованими, пригніченими, недооціненими чи обділеними увагою. Інші, навпаки, задоволені своїм місцем в групі і відчують, що можуть діяти вільно. І завжди є хтось, хто роздумує, чи варто йому продовжувати роботу.
5. **Розвиток синергії.** Коли група навчається успішному поводженню з “перешкодами” і конфліктами, вона досягає стадії зрілості, так званого “дорослого віку”. Учасники, в основному, ідентифікуються з цілями групи і виявляють, що спільна робота настільки ж важлива, як і особистість кожного з усіма її сильними і слабкими сторонами. Члени групи стають більш толерантними, терпимими до чужих слабкостей і недоліків, більшою мірою відповідальними за власну поведінку. Вони більше не вважають, що “винен” ведучий або інші. Група готова визнавати успіхи, приймати відмінності і вирішувати конфлікти. Обговорюються заходи, розробляються тимчасові плани і обговорюється можливість їх реалізації в майбутньому. Учасники відчують себе компетентними, живими і згуртованими.
6. **“Розквіт”.** На цій стадії ми бачимо ефективну команду з творчою атмосферою, тісними міжгруповими зв’язками, самоуправлінням, доброзичливими взаємовідносинами. Члени команди знають слабкості і сильні сторони один одного та використовують це з користю. [2]

Учасникам при демонстрації етапів розвитку групи необхідно наголосити про кризові моменти. Тобто, при переході з однієї стадії до іншої група переживає кризу. Подальший розвиток чи зупинка на певному етапі залежить від успішності учасників. Не всі групи досягають п’ятої стадії – стадії синергії. Вони можуть застрягти на стадії конфліктів або перейти до “відступу”. У цьому випадку вони просто задовольняються тим, що група не стала командою, і справжньої співпраці не було. В таких випадках важливо дати групі достатньо часу для виконання завдань кожної стадії розвитку.

До уваги тренера!

Для більшого розуміння учасниками презентованого матеріалу тренеру доцільно пов’язувати інформацію з дитячими групами, які формуються в прийомних сім’ях, дитячих будинках сімейного типу.

➔ 8. Робота в групах “Командна взаємодія”

Мета: дати можливість батькам усвідомити важливість конструктивного спілкування з дітьми для досягнення бажаних результатів.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, скріпки, скотч.

Хід проведення:

Тренер просить учасників об'єднатися в декілька малих груп. Кожному учаснику тренер має визначити роль у виконанні завдання – побудови вежі. Ролі у “будівничій команді” такі: прораб – керує будівництвом, саботер – заважає своїми діями та ідеями у досягненні мети, та всі інші є робочими, які виконують безпосередньо роботу. Кожний учасник має витягнути папірець зі своєю роллю і приступити до виконання завдання. Необхідно попередити учасників, що вони не повинні один одному називати свої ролі.

Кожній малій групі видаються матеріали для виконання вправи – чотири аркуші А4, скріпки та скотч. Завдання для всіх груп однакове: з паперу та скріпок необхідно зробити вежу. Скотч використовується тільки для кріплення вежі до поверхні (стіл, підлога). Переможе та мала група, у якої вежа буде найвища та найміцніша.

До уваги тренера!

При виконанні завдання учасники поведуться кожен згідно свої ролі. Але виникає багато негативних емоцій та почуттів до інших, оскільки вони не знають їхньої ролі. Часто звинувачують один одного, провокують, критикують. Учасники проживають яскравий та корисний досвід командної взаємодії.

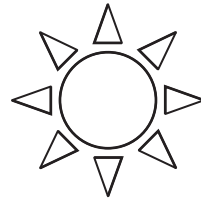
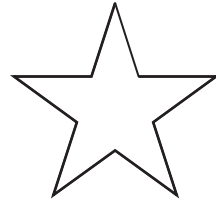
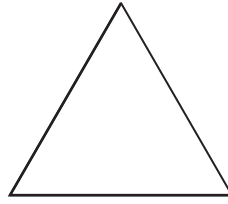
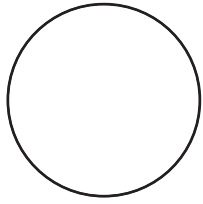
В кінці вправи тренер акцентує увагу учасників на тому, що **всі вони знаходилися в рівній позиції, і саботер знаходився у кожному з них!**

Важливо зазначити, що такі ситуації можуть виникати і в організації командної взаємодії. Необхідно надавати можливість саботеру, роль якого в реальному житті може виконувати хтось з дітей, ефективно реалізувати себе.

Запитання для обговорення:

1. Як Вам працювалося?
2. Чи задоволені Ви результатами від виконаної роботи?
3. Які почуття у Вас виникли?

Додаток 3.6.1.

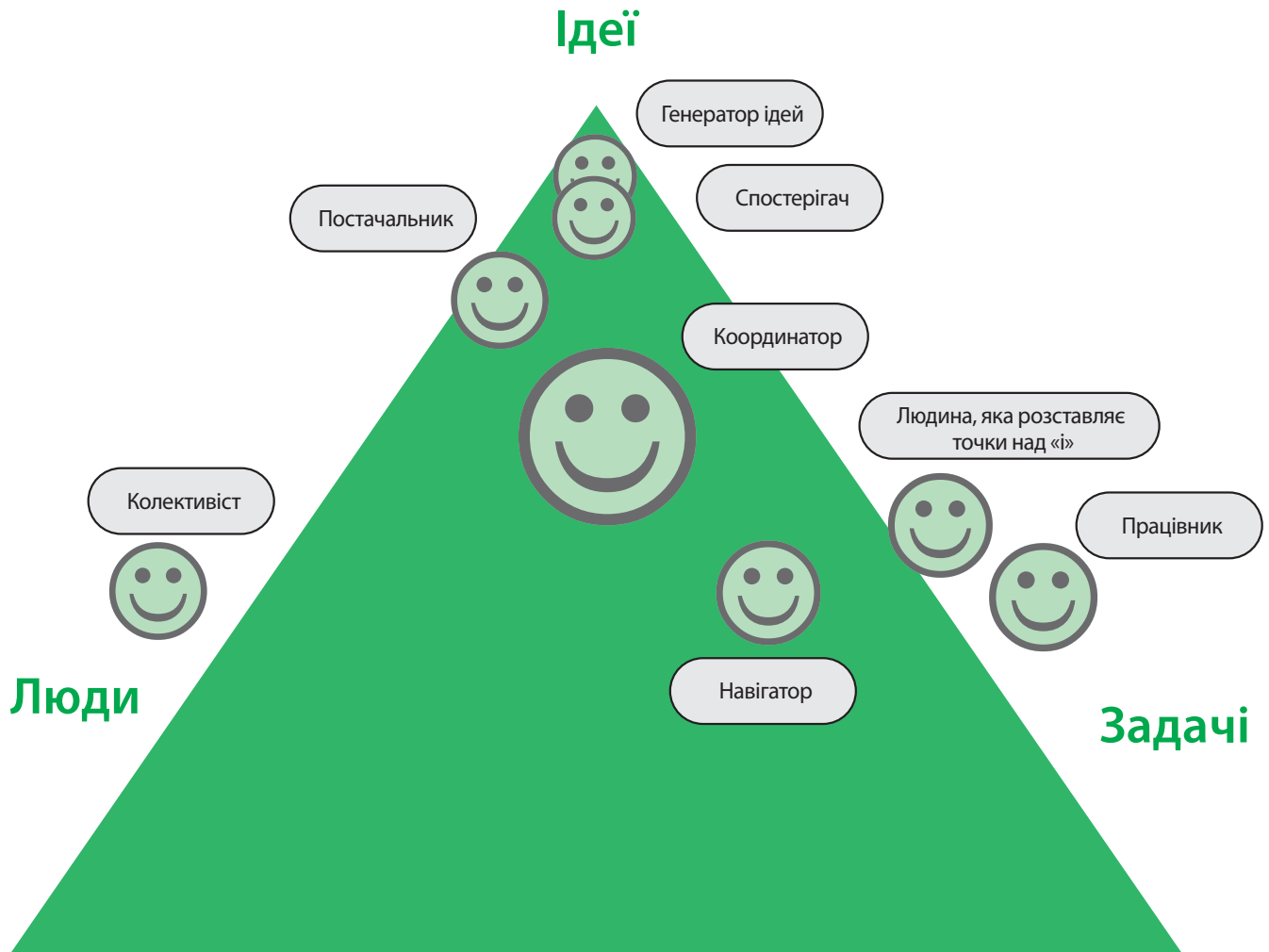
Додаток 3.6.2.

➔ **Характеристики ролей [3]**

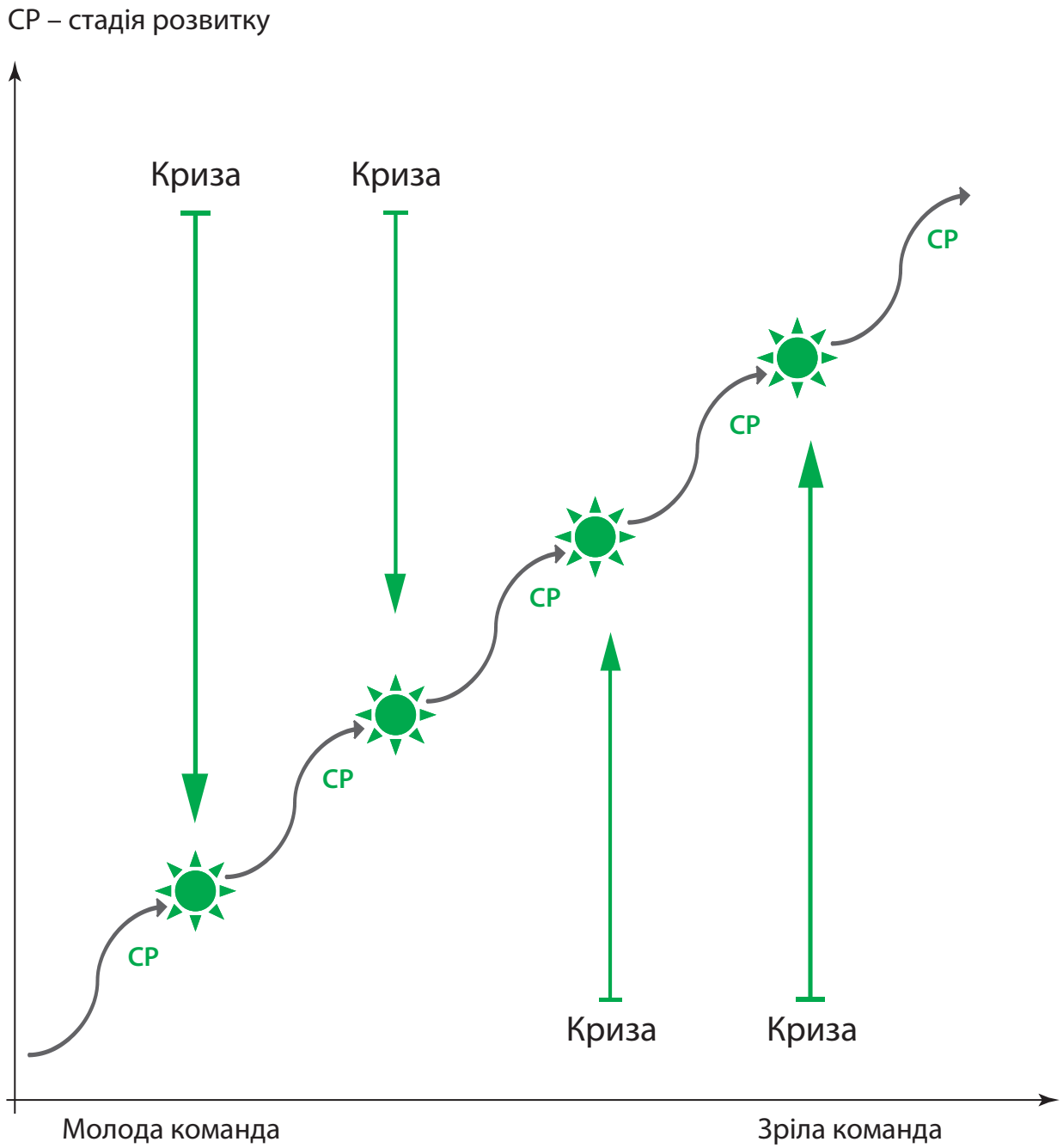
Роль	Характеристики особистості	Внесок в роботу команди	Слабкі сторони
Голова / координатор	Зрілий, впевнений у собі, довірливий.	Роз'яснює цілі та визначає пріоритети. Мотивує інших.	Не дуже інтелігентний, особа не дуже творча.
Навігатор / формувач	Дуже сильна особистість. Комунікбельний, динамічний.	Може працювати у режимі високої емоційної напруги, долати перешкоди для досягнення мети.	Легко провокувати.
Генератор ідей / мислитель	Розумний. Розвинена уява. Неординарний.	Пропонує оригінальні ідеї. Вирішує складні питання.	Слабко контролює і погано управляє звичайними членами команди.
Спостерігач / оцінювач	Завжди вірно оцінює обставини. Інтелігентний. Беземоційний. Об'єктивний.	Розглядає варіанти. Аналізує. Намагається побачити результат.	Не вистачає здібностей надихати весь колектив.
Працівник / виконавець	Консервативний. Дисциплінований. Надійний.	Організує все що треба. Перевтілює в життя ідеї і плани.	Не гнучкий. Повільно реагує на можливості.
Постачальник / розвідник	Екстраверт. Ентузіаст. Цікавий. Комунікбельний.	Вивчає нові можливості. Розвиває контакти. Співрозмовник.	Втрачає інтерес, коли згасає ентузіазм.
Колективіст / миротворець	Орієнтований на суспільство. М'який, злагідний, сприйнятливий.	Слухає. Будує, згладжує конфлікти. Спілкується з важкими людьми.	Губиться в складних ситуаціях.
Людина, яка розставляє точки над "і"	Свідомий. Неспокійний.	Шукає помилки, недоробки. Концентрується і орієнтує інших на встановлені терміни.	Має тенденцію марно турбуватися. Не любить делегувати повноваження.

Додаток 3.6.3.

➔ Розподіл ролей у групі

➔ Динаміка розвитку команди

Література:

1. Адизес И. Управление изменениями. – М., 2007.
2. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе. – М.: Просвещение, 1989. – 224 с.
3. Белбин Р.М. Команда менеджеров. Секреты успехов и причины неудач. – М. 2003.
4. Макаренко А.С. О воспитании. – М., 1990.
5. Матеріали тренінгу МЦРЛ Л. Джонстон, Р. Джонстон “Підготовка вихователів, батьків-вихователів: Розуміння поведінки та керування нею”.
6. Назаренко Г.І., Філіппова Н.О. Створення позитивного психоемоційного клімату в шкільному колективі: Методичний посібник для вчителів, психологів, керівників навчальних закладів. – Харків: ХОНМІБО, 2008. – 176 с.
7. Науково-методичні проблеми формування оптимального педагогічного клімату в шкільному колективі: Монографія / Т.О. Грабовська, В.С. Демчик, Т.І. Шевченко, О.С. Слісаренко, Є.С. Спіцин, С. Ставскі. – К.: МАУП, 1999. – 134 с.
8. Сухомлинский В.А. Мудрая власть коллектива. – М., 1983.
9. Фіцула М.М. Педагогіка. Навчальний посібник для студ. вищих пед. закладів освіти. – К.: Академія, 2000. – 542 с.

Тема 3.7. Міжособистісні стосунки між чоловіком та дружиною

Мета: актуалізувати важливість подружніх стосунків та надати інформацію щодо попередження та подолання конфліктів між чоловіком та дружиною.

Завдання:

- сприяти у формуванні системи цінностей подружжя;
- інформувати учасників щодо попередження, запобігання конфліктів між чоловіком та дружиною, шляхи їх вирішення.

Головні ідеї:

- основа взаємин у сім'ї та запорука гармонійного виховання дітей – це стосунки між чоловіком і дружиною.

Загальна тривалість: 2 год.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
1.	“Він + Вона” в системі цінностей”	Вправа	30 хв.	Аркуші А4 із зображенням незаповненого кола життєвих цінностей, зошити (аркуші) для запису, ручки, Додаток 3.7.1., 3.7.2.
2.	“Портрет коханого/коханої”	Вправа	10 хв.	Аркуші А4, ручки, олівці, фломастери
3.	Конфлікти між подружжям, шляхи вирішення	Робота в групах	35 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
4.	Попередження та шляхи вирішення конфліктів між подружжям	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Зошити (аркуші) для запису, ручки, Додаток 3.7.3.
5.	“Подружжя: минуле, теперішнє та майбутнє”	Вправа	30 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, папір А4, фарби, олівці, маркери

Глосарій до теми:

Шлюб – історично обумовлена, регульована суспільством форма відносин між жінкою та чоловіком, що встановлює їхні права та обов'язки по відношенню один до одного і до дітей.

Сім'я – це історично-конкретна система взаємин між подружжям, між батьками та дітьми, це мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними або батьківськими відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність у якій обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення.

Подружні стосунки – це спосіб організації життя подружньої пари, те, яким чином у ній розподілені ролі і обов'язки. Головне завдання подружньої пари полягає в тому, щоб встановити прийнятний для обох стиль спільного проживання, досягти взаємно комфортного рівня близькості.

Конфлікт – це таке відношення між суб'єктами соціальної взаємодії, що характеризується їх протиставленням на основі протилежно спрямованих мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) чи суджень (думок, поглядів, оцінок і т. д.).

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Вправа “Він + Вона” в системі цінностей”

Мета: довести учасникам важливість пари (чоловіка та дружини) в системі життєвих цінностей людини.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4 із зображенням незаповненого кола життєвих цінностей, зошити (аркуші) для запису, ручки, Додатки 3.7.1., 3.7.2.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Індивідуальна робота (10 хв.):

Тренер роздає групі підготовлені аркуші А4 із незаповненим колом життєвих цінностей та пропонує учасникам розподілити по колу (Додаток 3.7.1.), починаючи із центра, наступні життєві цінності людини:

- він + вона (пара);
- “домашнє вогнище”;
- діти;
- батьки, родичі, батьківщина;
- діяльність, робота;
- друзі, захоплення.

На виконання завдання тренер відводить 5 хв. Потім пропонує бажаним поділитись із групою своїми записами, пояснюючи свої відповіді.

■ 2-ий етап – Інформаційне повідомлення (5 – 10 хв.):

Після відповідей учасників тренер пропонує ознайомитись із варіантом адаптивного розподілу цінностей, який пропонує відомий сучасний психолог Анатолій Некрасов, та надає відповідні коментарі (згідно з матеріалами Додатку 3.7.2.).

До уваги тренера!

Анатолій Некрасов – відомий російський дослідник, психолог, філософ, член Спідки письменників, провідний фахівець у галузі сімейних і міжособистісних відносин. Автор 18 книг з психології особистості, стосунків чоловіка і жінки, постійно веде просвітницьку, консультаційну, педагогічну діяльність. У 2005 році під його керівництвом був створений Фонд розвитку людини "Новий образ", в 40 містах Росії реалізується програма "Щаслива сім'я".

3-й етап – Обговорення у колі (10 – 15 хв.):

Тренер пропонує порівняти свої записи із запропонованим варіантом Анатолія Некрасова, поділитись своїм враженням та відповісти на запитання: які варіанти відповідей співпадають, а які – ні? Чому?

Тренер акцентує увагу на тому, що любов до себе та до своєї половинки – основа системи життєвих цінностей людини, збереження та зміцнення подружніх стосунків є запорукою формування міцної сім'ї та гармонійного виховання дітей.

До уваги тренера!

При обговоренні можуть висловити думку не всі учасники, а за бажанням. Вони можуть бути досить різними. Тренер бере до уваги різне бачення, оскільки цінності та їх пріоритетність не змінюються швидко, а головна мета даної справи – наштовхнути учасників на роздуми.

Система цінностей, запропонована А. Некрасовим, може викликати певні суперечки, особливо серед релігійних людей, оскільки вони на перше місце можуть ставити Бога та любов до нього. Слід наголосити, що на думку автора, Бог у даній системі цінностей – у кожному колі, скрізь: і в самій людині, і в тих, хто поруч з ним, і в їхніх дітях, і в батьках, і в справах, і в усьому, що оточує людину.

➔ 2. Вправа “Портрет коханого/коханої”

Мета: нагадати учасникам про найкращі почуття між подружжям – кохання!

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, ручки, олівці, фломастери.

Хід проведення:

Тренер пропонує зобразити портрет свого (своєї) коханого (коханої) через опис, можна додати малюнок, при цьому вказати (або зобразити символічно):

- риси характеру, за які люблять свою половину;
- які спогади є найприємнішими;
- яким (якою) бачить у майбутньому.

За бажанням, учасники можуть прочитати свої описи (продемонструвати та прокоментувати малюнки) перед групою.

Після завершення тренер наголошує, що треба повсякчас пробуджувати, підтримувати своє кохання через приємні спогади, слова, вчинки – це зміцнює подружні стосунки.

Запитання для обговорення:

1. Як Ви вважаєте, для чого ми виконували дану вправу?

➔ 3. Робота в групах

“Конфлікти між подружжям, шляхи вирішення”

Мета: визначити, які конфлікти виникають у сім'ях учасників між подружжям, та як вони їх вирішують.

Час проведення: 35 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Робота в групах (25 хв.):

Тренер починає зі слів, що життя подружжя складається не тільки із приємних моментів, а й із непорозумінь, сварок, конфліктів. Потім об'єднує учасників у декілька малих груп та дає завдання: обговорити, спираючись на власний досвід, та записати на аркушах альбому для фліпчарту відповіді на запитання:

- *З яких причин найчастіше виникають конфлікти в сім'ях?*

На роботу у групах відводить 10 хв., на презентації груп – по 3-5 хв.

■ 2-ий етап – Мозковий штурм (10 хв.):

З огляду на названі учасниками причини конфліктів тренер просить їх подумати та назвати основні шляхи запобігання виникненню конфліктів, а також записує відповіді учасників на аркуші фліпчарту. Після цього тренер ініціює обговорення в групі.

Запитання для обговорення:

1. *Чи всі непорозуміння треба вирішувати через сварки?*
2. *Як можна уникнути сварки, конфліктів?*
3. *Якщо конфлікт відбувся, то як його подолати?*

➔ 4. Інформаційне повідомлення

“Попередження та шляхи вирішення конфліктів між подружжям”

Мета: розглянути шляхи попередження та вирішення конфліктних ситуацій.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: зошити (аркуші) для запису, ручки, Додаток 3.7.3.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам інформаційне повідомлення щодо попередження та шляхів вирішення конфліктних ситуацій (Додаток 3.7.3.).

До уваги тренера!

Слід розрізняти подружні конфлікти та сімейні. Подружні конфлікти стосуються безпосередньо дружини і чоловіка: їхніх потреб (у тому числі сексуальних), особистісних якостей, відчуття гідності, довіри, рівня спілкування, емоційності, гнучкості та рішучості при виникненні складних життєвих ситуацій. До сімейних конфліктів відносимо всі, що пов'язані із вихованням дітей, веденням спільного домашнього господарства, побуту, матеріального забезпечення.

Сімейні конфлікти у широкому розумінні можуть включати в себе і конфлікти між подружжям.

Запитання для обговорення:

1. Користуючись власним досвідом, назвіть основні шляхи вирішення конфліктів?
2. Які із запропонованих шляхів є найбільш дієвими на Ваш погляд?

➔ 5. Вправа “Подружжя: минуле, теперішнє та майбутнє”

Мета: через емоційне сприйняття довести важливість збереження гарних подружніх стосунків

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, аркуші А4, фарби, олівці, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує кожному учаснику намалювати малюнок на тему: “*Моє подружжя: минуле, теперішнє та майбутнє*”. За бажанням, подружні пари можуть намалювати спільний малюнок.

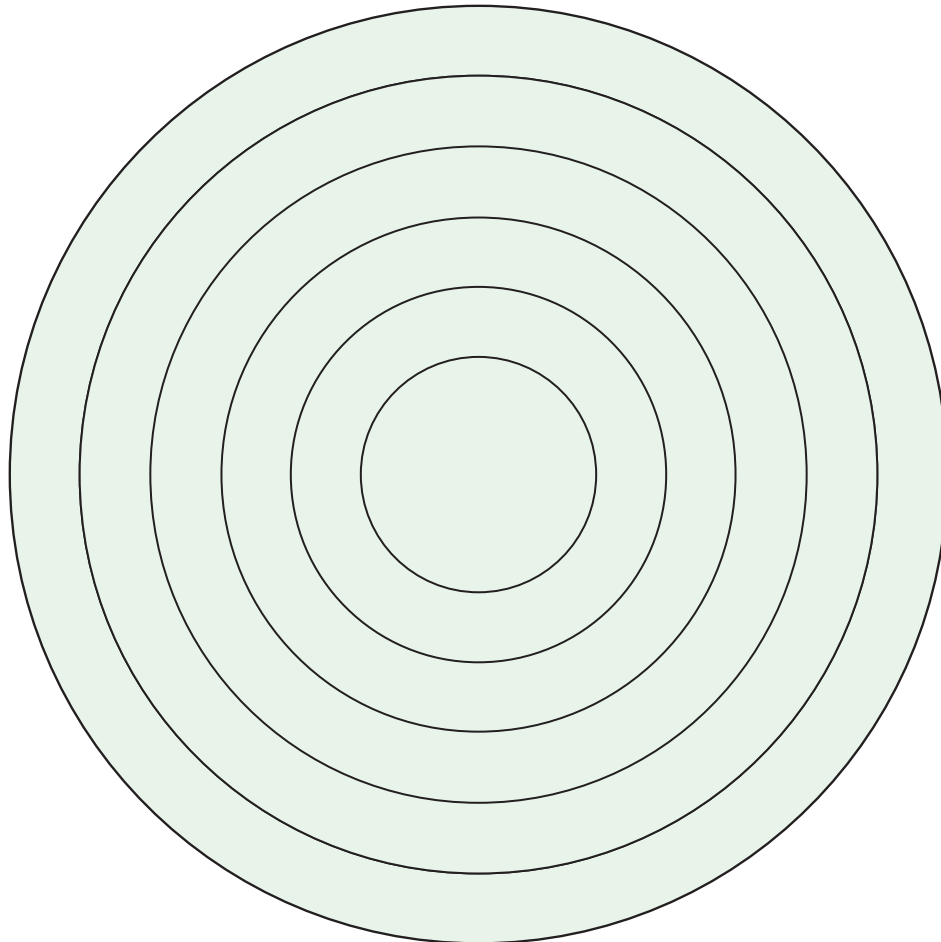
Після виконання завдання учасники за бажанням презентують свої роботи.

Запитання для обговорення:

1. Які Ви відчували емоції під час виконання завдання?
2. Що найскладніше було зобразити: минуле, теперішнє чи майбутнє?
3. Які висновки можете зробити після виконання вправи?
4. Які побажання маєте для свого подружжя?

Додаток 3.7.1.

→ Життєві цінності людини:

- Він + Вона (пара);
- “домашнє вогнище”;
- діти;
- батьки, родичі, батьківщина;
- діяльність, робота;
- друзі, захоплення.

Додаток 3.7.2.

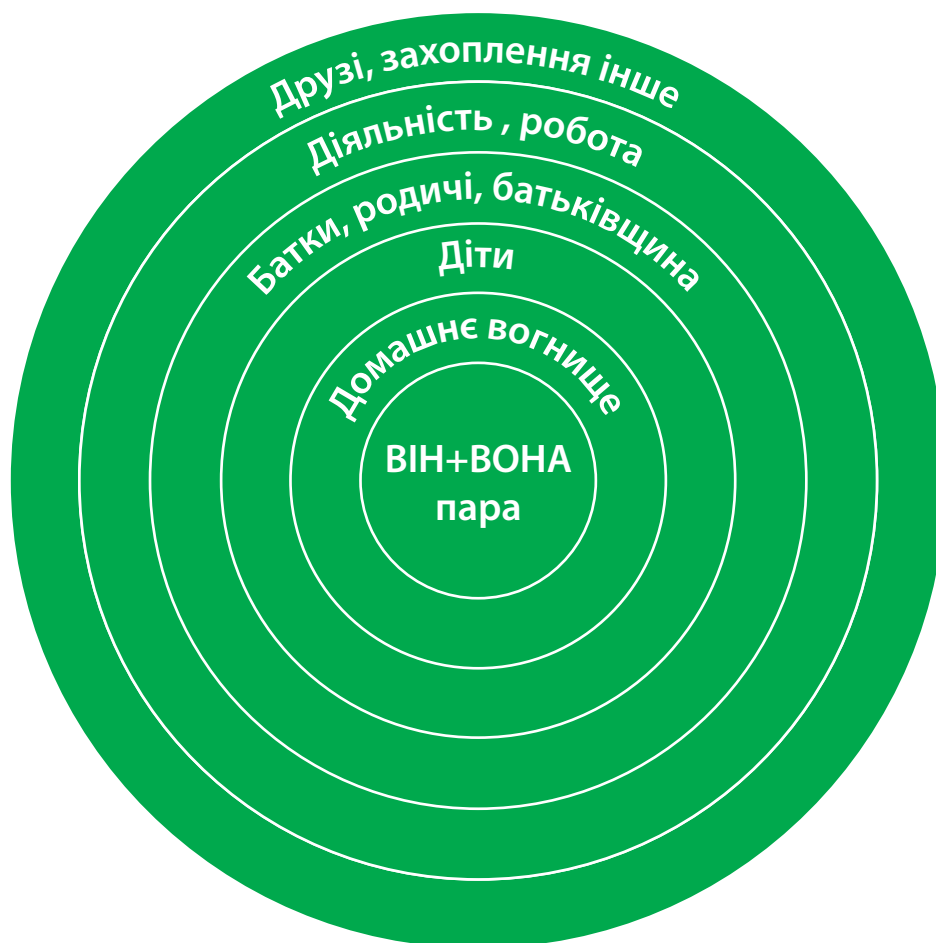
➔ Система цінностей за Анатолієм Некрасовим

“На сьогоднішньому рівні свідомості мета взаємодії чоловіка та жінки полягає в тому, щоб створити цілісність, радість та щастя!”
А. Некрасов

Мало хто замислюється про систему життєвих цінностей, адже це питання з питань. Найчастіше ми навіть не уявляємо, наскільки людині важливо зрозуміти, що є для неї головним. Саме система цінностей визначає, куди спрямувати зусилля, що поставити на головне місце в кожен момент часу, який шлях обрати на життєвому перехресті, тощо.

Порушення системи цінностей створює найбільші труднощі в житті людини. Якщо життєві цінності встановлено неправильно, то людина має безліч проблем, які виникають на рівному місці. І, дійсно, досить людині вибудувати свою систему цінностей, зробити її більш правильною, тобто, відповідною життєвій істині, в житті починають відбуватися дивні зміни на краще.

Досвід психологічної практики та дослідження сімейних пар А. Некрасовим дозволили йому систематизувати цінності людини у наступному вигляді:

Коментарі Анатолія Некрасова до системи цінностей:

1. У центр, на початок усього, помістіть **СЕБЕ!** Любячи і поважаючи себе, Ви проектуєте свій стан зовні, починаєте формувати ту ієрархію цінностей, яка дозволить досягти в житті повної своєї реалізації.

Ми розглядаємо систему цінностей дорослої людини, тому перше коло любові виявиться неповним, якщо в ньому не буде місця для коханої людини. Адже, дорослий рано чи пізно захоче створити пару, мати поряд кохану. Поки такої людини немає, Ви залиште місце для неї, маючи на увазі, що в подальшому тут буде **ВІН (ВОНА)**. Не заповнюйте це місце нічим і ніким! Ні дітьми, ні роботою, ні дисертацією, ні грошима, ні батьками, ні подругами, ні улюбленими тваринами.

Це винятково важливо, щоб місце поряд з Вами було вільним, тоді сюди може хтось прийти. **Таким чином, це перше коло любові включає СЕБЕ, а згодом і ПАРУ (ВІН + ВОНА).**

Коли чоловік з дружиною поєднуються в любові, відбувається народження сонця, яке випромінює світло і тепло, в якому чудово почуваються діти-планети. Якщо ж батьки не люблять себе, і між ними не має кохання, то вони світять тьмяно і не дають достатньо тепла. Якщо хтось з них активно претендує на першість у сім'ї, не поважає свою половину, то виникає ексцентризм, що приводить до розпаду світила (пари), до порушення орбіт планет (дітей).

2. Другим колом є той простір, який створює цю пару. Це той комплекс психологічних, соціальних та економічних відносин, які створюють сім'ю. Це і житло, і все необхідне для спільного життя, це, так зване, "сімейне гніздечко", "домашнє вогнище"...

Спочатку необхідно вибудувати стосунки між чоловіком і жінкою, створити пару. В іншому випадку, сім'я, як матеріальний простір, може бути створена, але добрі, люблячі відносини у цій сім'ї, так і не будуть збудовані, і наслідки можуть бути найнепередбачуваними.

Коли питання створення матеріальної бази є наріжним каменем, то сім'я може замкнутися у своєму маленькому світі й отримати відповідні проблеми через відокремленості від світу.

3. Тепер ми прийшли до третього кола любові – до дітей. Якщо діти ростуть у родині, де любов розподіляється правильно, то там створюються оптимальні умови для виховання і формування їх щасливої долі. Таким чином, батьки передають щастя і любов своїм дітям. У цьому випадку, їм є що передати! І діти спочатку засвоюють справжній світогляд з природною системою цінностей, вони будують свої відносини зі Світом більш гармонійно.

4. На четвертому місці знаходиться **любов до батьків, до свого коріння**. Без коріння, без цієї любові людина існує як перекотиполе. Тому для реалізації, для гармонійного розвитку людини – дуже важливі родові зв'язки. До них відносяться не тільки взаємини з батьками, а й з усіма родичами. Це дуже важливо – не втратити відносини з родом своїм! У такому випадку людина стоїть на землі міцно, як дерево з потужним корінням.

У це ж коло входить і **любов до батьківщини**. Поняття батьківщини об'ємне: це місце, де народився, де виростало дерево роду, де провів дитинство, природа рідного краю, країна...

5. На п'ятому місці в ієрархії любові перебуває творча реалізація людини в соціумі, простіше кажучи, – **її діяльність, робота**. А що ми бачимо в реальності? Більшість людей цій сфері життя віддають значно більше не тільки часу і сил, але й любові. Досить часто робота виходить на перший план. У такому випадку людина може досягти великих результатів, але при цьому може втратити здоров'я, сім'ю, дітей і навіть життя. Є навіть такий вислів: "Згорів на роботі" – це якраз про таких людей.

6. На шостому місці знаходиться все інше: **друзі, хобі, громадські та інші інтереси.**

Проаналізуйте свою систему життєвих цінностей, обговоріть з близькими, перший час як можна частіше згадуйте її, нехай вона відкладеться у свідомості. Таким чином, вона буде поступово формувати більш істинний світогляд і перетворювати життя. Запропонована ієрархія цінностей є працюючою системою, що дозволяє найбільш ефективно вирішити багато життєвих питань. Але вона не єдина, і кожна людина має право вибору. Спробуйте різні варіанти, набувайте досвіду і створіть свій простір любові, те, що Ви бажаєте. Можливо, Ваш творчий пошук знайде ще більш ефективне рішення. [6]

➔ Попередження та шляхи вирішення конфліктів між подружжям

Як відомо, шлюб укладається для взаємного задоволення найрізноманітніших потреб. Часткове і повне незадоволення тих чи інших потреб одного або обох членів подружжя веде до сварок, а потім – і до хронічних конфліктів, руйнуючи стійкість шлюбу.

Конфлікт – це такі стосунки між суб'єктами соціальної взаємодії, що характеризується їх протиставленням на основі протилежно спрямованих мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань), чи суджень (думок, поглядів, оцінок і т. і.).

На ґрунті незадоволених потреб кожного із подружжя психолог В.А. Сисенко розрізняє **причини виникнення конфліктів**:

1. Незадоволення потреб у цінності та значущості свого “Я”, порушення почуття гідності з боку іншого партнера, його зневажливе, неповажне ставлення, образи, необґрунтована критика.
2. Незадоволення сексуальних потреб одного або обох членів подружжя. Вони можуть мати різну основу: знижена сексуальність одного з подружжя, розбіжність циклів і ритмів виникнення сексуального бажання; безграмотність подружжя у статевих питаннях психогігієни шлюбного життя; чоловіча імпотенція або жіноча фригідність; різні хвороби подружжя, сильне хронічне фізичне навантаження і нервова перевтома одного з подружжя і т. д.
3. Незадоволення потреби одного або обох членів подружжя у позитивних емоціях; відсутність ласки, турботи, уваги і розуміння. Психологічне відчуження подружжя.
4. Фінансові розбіжності, що виникають на основі перебільшених потреб одного з подружжя. Питання взаємного бюджету, утримання сім'ї, вкладу кожного з партнерів в матеріальне забезпечення сім'ї.
5. Незадоволення потреб подружжя в благоустрої домашнього вогнища, а також у витратах на особисті потреби кожного з подружжя.
6. Незадоволення потреб у взаємодопомозі, взаємопідтримці, у кооперації і співпраці, а також питання, пов'язані з розподілом праці в сім'ї, веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми.
7. Незадоволення різних потреб та інтересів у проведенні відпочинку та дозвілля, різних хобі.

Щоб попередити конфлікти, слід задовольняти свою потребу в позитивних емоційних почуттях. Отже, шлюб стабільний лише в тому випадку, коли подружнє спілкування несе в собі позитивний емоційний заряд, коли жоден з подружжя не відчуває почуття відчуження і психологічної самотності. Для кожної людини в спільному житті повинен бути досягнутий певний мінімально необхідний рівень задоволення потреб, у протилежному випадку виникає дискомфорт, формуються і закріплюються негативні емоції і почуття.

Щоб запобігти конфліктам, конфліктолог В.І. Андреев пропонує наступні правила:

1. Не прагніть домінувати попри що.
2. Будьте принциповими, але не боріться заради принципів.
3. Пам'ятайте, що прямолінійність – це добре, але не завжди.
4. Критикуйте, але не критиканствуйте!
5. Частіше посміхайтесь! Посмішка мало коштує, але дорого цінується.

6. Традиції гарні, але до певної межі.
7. Говорити правду теж треба вміти.
8. Будьте незалежними, але не занадто самовпевненими.
9. Не перетворюйте наполегливість у настирливість.
10. Не чекайте справедливості до себе, якщо ви самі несправедливі.
11. Не переоцінюйте свої здібності та можливості.
12. Не проявляйте ініціативу там, де її не потребують.
13. Проявляйте доброзичливість.
14. Проявляйте витримку і спокій у будь-якій ситуації.

➔ Як поводитися у сімейній сварці? Декілька порад:

При наростанні конфлікту між подружжям дуже важливо визначити переважаючий мотив непорозуміння. У разі, якщо ініціатором “з’ясування відносин” є Ви, дотримання наступних правил дозволить вирішити конфліктну ситуацію, не доводячи до скандалу:

- Не згадуйте минулі помилки. Під час вирішення сімейних проблем намагайтеся зосередитися на даному конкретному випадку, не виходячи за його межі.
- Не зловживайте докорами. Засновуйте розмову не на звинуваченнях партнера, а на власному переживанні його вчинку.
- Чітко формулюйте претензії. Не “закидайте вудку” занадто далеко, Ваш партнер повинен чітко розуміти, про що йде мова.
- Не посилайтеся на думку інших людей. Крім того, що це Вас анітрохи не прикрасить, звернення до сторонніх авторитетів може істотно знизити рівень довіри.
- Уникайте узагальнень. Ваша претензія в жодному випадку не повинна містити слів “завжди” й “ніколи”.

У випадку, якщо Ви є “мішенню” претензій і докорів з боку незадоволеного чоловіка (дружини), вирішення суперечки можливо більшою мірою залежить від Вас. У цьому випадку постарайтеся:

- Не підвищувати голос. Говорити спокійно, рівним тоном, можна додати легкі нотки співпереживання.
- Не ігнорувати зауваження. Уважно вислухайте претензію, зробивши паузу, подумайте і тільки після цього відповідайте.
- Говоріть по суті. Не впадайте в просторікування, це не вирішує проблеми, але може нашкодити.
- Не тікайте від обвинувачення. Якщо партнер йде від теми докору, спробуйте повернути його до неї, питання має бути раз і назавжди вичерпане.

У будь-якому випадку, при виникненні конфлікту не забувайте, що відносини належить з’ясовувати з Вашою другою половиною, людиною, яку Ви свідомо вибрали в супутники життя. Це зайвий привід задуматися не про свої “образи” у ході перепалки, а про збереження сімейного вогнища. [3, 5, 10, 11]

Література:

1. Бевз Г.М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри. Монографія. – К.: Видавничий Дім “Слово”, 2010. – 352 с.
2. Бевз Г.М. Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку). – К.: Главник, 2006. – 112 с.
3. Буртова Е.В. Конфликтология. Учеб.пособие. – М.: РГИУ, 2002, 578 с.
4. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка: Навчально-методичний посібник в 2-х кн.. – К.: Міленіум, 2005. – 286 с.
5. Емельнов С.И. Практикум по конфликтологии. 2-е издание, перераб. и дополн. – СПб.: Питер, 2004. – 400 с.
6. Некрасов А. Материнская любовь. – Серия: Мир во мне. – М.: Издательство: Амрита-Русь, 2008. – 320 с.
7. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья. – М.: Генезис, 2006. – 368 с.
8. Психология социальной работы / О.Н. Александрова, О.Н. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др.; Под общей ред. М.А. Гулиной. – СПб.: Питер, 2002. – 352 с.
9. Психологічна допомога сім'ї: Посібник / За ред. З.І. Кісарчук. – К., 1998. – 182 с.
10. Райгородский Д.Я. Психология семьи: Учебное пособие для факультетов психологии, социологии и журналистики. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2007. – 752 с.
11. Сысоенко В. А. Супружеские конфликты. 2-е издание, перераб. и дополн. – М.: “Мысль”, 1989. – 176 с.
12. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб: Питер, 1999. – 656 с.

Онищенко І.М.

Тема 3.8. Підготовка прийомної дитини, дитини-вихованця до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу

Мета: визначення ролі прийомних батьків, батьків-вихователів у підготовці дитини до самостійного життя в умовах прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу.

Завдання:

- надати інформацію про способи мінімізації рівня стресу, якому піддається дитина під час виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу;
- визначити особливості підготовки дитини до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Головні ідеї:

- дитина має абсолютне право проживати у рідній сім'ї;
- підготовка дитини до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу – шлях до успішної адаптації дитини в новому сімейному середовищі;
- ефективна підготовка дитини до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу сприяє стабільному мікроклімату родини, в якій вона виховується, забезпечує зниження рівня стресу всіх її членів.

Загальна тривалість: 2 год. 20 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Необхідні матеріали
1.	Переміщення	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
2.	“Ураган”	Індивідуальна робота, обговорення у колі	25 хв.	Аркуші А4, ручки
3.	“Валіза”	Робота в групах	25 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
4.	Підготовка дитини	Інформаційне повідомлення	20 хв.	Додатки 3.8.1., 3.8.2.
5.	Як підготувати дитину до змін	Робота в групах	25 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 3.8.3.
6.	“Як сказати дитині про..”	Рольова гра	30 хв.	-

Глосарій до теми:

Самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей та місця серед інших людей; цінність, що приписується самій собі чи окремим своїм якостям.

Індивідуальність – своєрідність психіки та особистості індивіда, його неповторності; проявляється в рисах темпераменту, характеру, в специфіці інтересів, якостей психічних процесів та інтелекту, потреб і здібностей індивіда.

Планування – дії, пов'язані з постановкою цілей і задач у майбутньому.

Стабільність – це фіксований чи встановлений людиною стан її комфорту. Формують стабільність наступні фактори: внутрішній стан людини (“Я”), відносини з близькими людьми (“Я і пара, сім'я”), відносини з оточенням (“Я і робота”, “Я і соціум”).

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Мозковий штурм “Переміщення”

Мета: розглянути причини виходу прийомної дитини, дитини-вихованця з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: блокнот для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам обговорити причини виходу прийомної дитини, дитини-вихованця з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Учасники пропонують свої варіанти відповідей, тренер записує їх на аркуші альбому для фліпчарту.

До уваги тренера!

Причини виходу (переміщення) прийомної дитини, дитини-вихованця з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу можуть бути наступними:

- усиновлення;
- встановлення опіки/піклування;
- повернення в біологічну сім'ю;
- переведення з однієї прийомної сім'ї в іншу;
- переміщення до іншої установи/закладу;
- вихід у самостійне життя.

➔ 2. Вправа “Ураган”

Мета: допомогти учасникам усвідомити важливість підготовки дитини до нових умов проживання.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, ручки.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам уявити, що їх раптово перемістили у зовсім невідоме місце, причому це трапилося не за їх власним бажанням (наприклад, стихійне лихо – ураган), і вони не були до цього готові. Тренер пропонує протягом 10 хв. на аркушах А4 написати у стовпчик свої переживання стосовно такого “уявного переміщення”.

До уваги тренера!

У залежності від сприйняття групи можна використати два варіанти проведення вправи – дати завдання або прочитати текст для полегшення роботи. Текст може виглядати наступним чином:

“Ви прокинулися вранці, в гарному настрої, з посмішкою на обличчі. Ліниво потягнулися і посміхнулися дню, сонечку за вікном, співу пташок, аромату весняних квітів. Ви встали з ліжка, прийняли ранковий душ, обрали найгарніше й найулюбленіше своє вбрання. Одяглися, причепурилися.

Вийшовши з кімнати, Ви відчули приємний аромат. Так це Ваш сніданок! На сніданок Вам подали улюблену страву. Ви насолоджуєтесь смаком страви...

Поснідавши, ви вийшли за поріг будинку. Вас радісно зустрічає сонечко, дерева, квіти, ... вітаються перехожі. Ви йдете знайомими доріжками до парку, розглядаєте все навкруги. Аж раптом зашелестіло листя, піднявся пил – настиг шалений вітер. Вам обдуває обличчя, одяг втягся до тіла, відчуття – неприємні, інколи до болю, йти стає важко... Вітер набирає і набирає сили, Ви хапаєтесь за гілля кущів, намагаючись знайти укриття... І раптом Вас підіймає у повітря разом з листям і гіллям й несе... Несе по повітрю якийсь час і приземляє на землю... Отямившись, Ви дивитесь навкруги і розумієте, що місце Вам не знайоме, Ви тут вперше...”

Після цього учасникам пропонується обговорити дану вправу в колі по черзі та за бажанням.

Запитання для обговорення:

1. Чи легко було виконати завдання?
2. Що Ви відчували при цьому?
3. Які переживання у Вас виникли у зв'язку з переміщенням?
4. Чи виникали якісь труднощі і з чим вони пов'язані?
5. Чи були поряд люди, до яких можна звернутися за порадою?

До уваги тренера!

При виконанні даної вправи слід налаштувати учасників на серйозне виконання завдання, попросити їх відповідально поставитись до відповідей на запитання.

Підведіть учасників до думки, що їх почуття схожі на почуття прийомних дітей, дітей-вихованців.

Підсумовуючи, тренер наголошує:

Отже, планування і стабільність є важливою частиною нашого життя. Це те, чим наповнений кожен день нашого життя – ми ставимо мету і досягаємо її. Якщо щось хочемо зробити у нашому житті – ми плануємо це заздалегідь. Є обставини, які не залежать від нас, але, на щастя, їх менше у нашому житті. Все відбувається завдяки нашій діяльності або бездіяльності.

І тому роль прийомних батьків, батьків-вихователів полягає у сприянні формування у дітей почуття стабільності та впевненості у завтрашньому дні, а також впевненості у власних силах.

Додатково тренер може зазначити:

Стабільність кожної людини загалом складають налагодженні зв'язки зовнішнього та внутрішнього світу. І необхідною умовою є збалансованість та позитивність різних факторів, що

формують стабільність: емоційна сфера, позитивні почуття, стан здоров'я, взаємостосунки, звички та вподобання, надійне оточення, міцні сімейні стосунки - це забезпечує приналежність людини до минулого та дає поштовх розвитку у майбутнє.

➔ 3. Робота в групах “Валіза”

Мета: визначити важливість своєчасного отримання інформації для забезпечення підготовки прийомної дитини, дитини-вихованця до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

На початку вправи тренер коротко наголошує на значенні сім'ї, близьких людей у житті кожного, акцентує на тому, яким чином впливають на зростання та розвиток дитини, яка опинилась без батьків, прийомні батьки, батьки-вихователі.

Після цього тренер оголошує запитання:

- *Що дають прийомні батьки, батьки-вихователі дитині?*
- *З чим виходить дитина з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу? З яким “багажем”?*
- *Що може дарувати їй впевненість у житті?”* (запитання можна заздалегідь підготувати на аркуші блокноту для фліпчарту).

Далі учасники об'єднуються у декілька малих груп, кожна з яких складає свою “валізу”.

На виконання завдання дається 5 хв. Потім відбувається презентація та загальне обговорення отриманих результатів.

До уваги тренера!

Варто виділити основні функції, які можуть виконувати прийомні батьки та батьки-вихователі:

- формування нових знань та навичок для самостійного життя;
- формування відчуття впевненості у завтрашньому дні;
- підтримка ідентичності дитини з її рідною сім'єю, культурним та соціальним середовищем;
- формування у дитини самооцінки та віри у власні сили;
- створення підтримуючого оточення;
- інше.

Важливо акцентувати увагу учасників, що прийомні діти, діти-вихованці мають заповнювати свою “валізу” на різних етапах перебування у прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу. З кожним роком вона має зростати. Головне, що “валіза” має бути достатньою, щоб дитина мала почуття стабільності та впевненості у власних силах.

При обговоренні даної вправи також слід враховувати різний вік дітей, для яких прийомним батькам, батькам-вихователям, необхідно збирати “валізу”. Оскільки вихід прийомної дитини, дитини-вихованця з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу може відбуватися за різних обставин та у різному віці.

➔ 4. Інформаційне повідомлення “Підготовка дитини”

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників щодо підготовки прийомної дитини, дитини-вихованця до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: Додатки 3.8.1., 3.8.2.

Хід проведення:

Тренер інформує учасників про особливості підготовки дитини до переміщення, враховуючи особливості дітей різного віку. Повідомлення подається з урахуванням Додатку 3.8.1.

Тренер разом з учасниками має обговорити інформацію про основні стратегії підготовки дитини до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Потім тренер подає інформацію щодо підготовки дитини до виходу з урахуванням віку (Додаток 3.8.2.).

Інформацію можна подати у вигляді роздаткових матеріалів та провести обговорення.

До уваги тренера!

Необхідно наголосити про важливість залучення при переміщенні дитини соціального працівника, оскільки прийомні батьки, батьки-вихователі можуть самостійно не висвітлити ряд важливих моментів. Ідеальний варіант, коли соціальний працівник і в подальшому хоча б протягом певного часу мав можливість підтримувати контакти з дитиною в період адаптації у нових умовах.

При підготовці дитини до виходу необхідно:

- рахуватися з її думкою та бажаннями;
- надавати дитині правдиву інформацію в доступному вигляді;
- пам'ятати про життєвий досвід дитини;
- дати можливість дитині виразити свої почуття, висловитися.

➔ 5. Робота в групах “Як підготувати дитину до змін”

Мета: сприяти підготовці прийомних батьків, батьків-вихователів до розмови з дитиною на тему переміщення.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: блокнот для фліпчарту, маркери, Додаток 3.8.3.

Хід проведення: робота в групах.

Тренер об'єднує учасників у декілька малих груп та пропонує їм виробити форми/методи, за допомогою яких можна підготувати дитину до нових умов проживання. Напрацювання необхідно записати на аркуші альбому для фліпчарту.

Учасники мають врахувати отриману у попередній вправі інформацію.

Після закінчення роботи в малих групах відбувається презентація.

До уваги тренера!

Методами підготовки дитини до переміщення можуть бути:

- складання книги життя/літопису;
- прийоми активного слухання;
- бесіда з дитиною про її життєвий шлях;
- розповіді історій, схожих на пережиту дитиною;
- інше.

При проведенні цієї вправи необхідно використовувати Додаток 3.8.3.

➔ 6. Рольова гра “Як сказати дитині про...”

Мета: сприяти підготовці батьків до розмови з дитиною на тему переміщення.

Час проведення: 30 хв.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам об'єднатися у декілька малих груп (максимум – по 5 осіб у кожній) і протягом 10 хв. підготуватися до рольової гри. Сюжет рольової гри є довільним, але зміст полягає у повідомленні дитині дорослими про зміни в її житті, що стосуються проживання в новому місці. Учасники мають самостійно визначити й розподілити ролі у групі – дитина, мама, тато, соціальний працівник та ін. Всі учасники мають бути задіяні. Підготовані сюжети представляють іншим учасникам тренінгу.

Коли одна група презентує свої напрацювання, інші учасники спостерігають, фіксують позитивні моменти, а також рекомендації щодо удосконалення повідомлення дитини про зміни.

Після презентацій всіх груп учасники висловлюють свої думки про побачене й почуте.

До уваги тренера!

Можна заздалегідь підготувати ситуації підготовки дитини до переміщення та роздати їх малих групам для рольової гри.

Запитання для обговорення:

1. Як Ви відчували себе у ролі тих, хто повідомляє інформацію дитині? Що відчували ті, хто грав роль дітей?
2. Чи можна було уникнути труднощів, що виникали у ході (якщо виникали)?
3. Які висновки ми можемо зробити?

Додаток 3.8.1.

➔ Загальна стратегія підготовки прийомної дитини, дитини-вихованця до виходу з прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу

(як для фахівців, так і для прийомних батьків, батьків-вихователів)

- переміщення необхідно добре планувати для мінімізації стресу і травм для дитини;
- мінімізувати рівень стресу, якому піддається дитина (надати дитині інформацію про нові умови проживання, сім'ю, залучити її до процесу планування змін);
- покращити здібності дитини справлятися з стресом;
- допомогти батькам, членам сімей і дітям реалістично сприймати причини виходу;
- забезпечити підтримку та необхідну допомогу після виходу.

Підготовка осіб, в сім'ю яких планується влаштувати дитину, представників закладів освіти, охорони здоров'я

Повинна бути надана повна інформація про дитину (юридичного змісту, соціальна історія дитини, особливості, характер, харчування, догляд за собою, інтереси, страхи, тривоги, інше). Якщо надано детальну інформацію про дитину, то у неї більше можливостей зберегти стабільність у житті та скоротити час стресу. Необхідно уважно визначати якого змісту і яку інформацію давати різним представникам, особам.

Підготовка дитини

- соціальний працівник, прийомні батьки, батьки-вихователі можуть зменшити почуття тривоги у дитини і зменшити рівень стресу, надавши інформацію, яка стосується необхідності переміщення, і ознайомити дитину з усіма аспектами нового місця проживання;
- необхідно зробити оцінку сильних сторін і потреб дитини. Цю інформацію необхідно передати за місцем подальшого влаштування дитини;
- дозволити дитині взяти значимі для неї речі (іграшки);
- обговорити подальші можливості підтримки контактів дитини з її оточенням (прийомними батьками, батьками-вихователями, членами прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу тощо).

Процес переміщення

Зміни вносити дозовано від меншого до більшого.

Відвідання перед переїздом (оглянути будинок, територію).

Витримувати розклад зустрічей та візитів.

Дати можливість дитині говорити на тему переміщення.

Найголовніша роль дорослих причасних до переміщення – розвивати підтримуючі, турботливі відносини!

Додаток 3.8.2.

➔ Підготовка дитини до переміщення в інше місце проживання: рекомендації для батьків, соціальних працівників та осіб, причетних до переміщення дитини

(з використанням матеріалів сайту “К Новой семье”)

ДИТИНСТВО (0-24 місяців)

- Впевнитися, що нові умови проживання дитини і батьки/дорослі готові прийняти дитину;
- Перед тим, як перемістити дитину у інші умови, їй треба дати можливість звикнути до нової сім'ї через декілька візитів, бажано в присутності одного з прийомних батьків/батьків-вихователів;
- Прийомні батьки/батьки-вихователі повинні розповісти дитині доступною мовою про переїзд, нових батьків.
- Фотографії, відео та аудіозаписи можуть бути використані для ознайомлення дитини з обличчями і голосами нових батьків/дорослих.
- Необхідно встановити частоту контактів дорослими.

ДОШКІЛЬНИЙ ВІК (від 2 до 5 років)

- Прийомні батьки/батьки-вихователі та соціальний працівник повинні пояснити кожен крок у процесі переїзду на доступній для дитини мові (пріоритетною є ігрова форма пояснення);
- Дитині необхідно забезпечити безпеку та підтримку від оточуючих її людей;
- Дитині можна запропонувати речі, які вона може взяти з собою.

ШКІЛЬНИЙ ВІК (від 6 до 10 років)

- З дитиною необхідно поговорити на тему переїзду і запитати, що вона думає з цього приводу;
- Прийомні батьки/батьки-вихователі та соціальний працівник повинні роз'яснити дитині причини переїзду;
- Прийомні батьки/батьки-вихователі та соціальний працівник повинні впевнитися, що інформація про нове місце проживання зрозуміла дитині;
- Прийомні батьки/батьки-вихователі та соціальний працівник повинні брати до уваги емоційний стан дитини.

МОЛОДШИЙ ПІДЛІТКОВИЙ ВІК (від 10 до 12 років)

- Причини переїзду повинні бути повністю роз'яснені, включаючи всі обставини та проблеми, що призвели до даної ситуації. Дитину треба спонукати задавати питання і проявляти свої почуття;
- Дитині необхідно надати право прийняття рішень щодо питання переміщення;
- Прийомні батьки/батьки-вихователі та соціальний працівник повинні перед першим відвіданням нового місця проживання або перед першим знайомством з новою сім'єю у деталях розповісти про нове місце та нову сім'ю;
- Дитина може відчувати недовіру. Необхідно запевнити її, що їй, наприклад, не потрібно обирати між прийомними батьками і опікунами/усиновлювачами.

ПІДЛІТКОВИЙ ВІК (13-17 років)

- Підготовка полягає у поясненні причин переїзду, детальній розповіді про нове місце проживання, спільному вбудовуванні планів на майбутнє;
- Місце переміщення повинно бути представлено як “безпечне місце”. Це деякою мірою допоможе згладити можливі сумніви та страхи.
- Дитина цього віку має максимально приймати участь у прийнятті рішень, пов’язаних з переїздом.
- Прийомні батьки/батьки-вихователі та соціальний працівник повинні роз’яснити перспективи переїзду і надати інформацію про відчуття при переміщенні та тотому, як можна з ними впоратися конструктивним шляхом.

Додаток 3.8.3.

➔ Як підготувати дитину до змін

Книга життя дитини/Літопис

Це унікальний інструмент, що допомагає зрозуміти дитині значні події у минулому, розібратися з почуттями відносно цих подій і стати активним учасником планування свого майбутнього.

Книга життя – це папка з файлами чи альбом, що містить інформацію про дитину. Вона може включати фотографії, малюнки, аплікації, квитки, листівки тощо. Окрім цього, вона має містити важливу інформацію про дитину:

- біологічні батьки/родичі;
- місце походження дитини;
- заклади, де перебувала дитина;
- місця відпочинку;
- описова інформація про дитину (здоров'я, характер, звички, особливості);
- уподобання та ін.

Прийоми активного слухання

Активне слухання дозволяє точніше розуміти психологічний стан, почуття, думки співрозмовника за допомогою особливих засобів участі в бесідах, які мають на увазі, що припускають активне вираження власних переживань і міркувань.

Прийоми активного слухання:

- уточнення;
- переказ (перефразування);
- розвиток думки розповідача;
- повідомлення про сприйняття себе;
- зауваження в ході бесіди;
- висновки.

Бесіда з дитиною про її життєвий шлях

В залежності від рівня довіри та цінності відносин батьки/соціальний працівник можуть поговорити в дружній обстановці з дитиною про її життєву історію, унікальний досвід. При цьому можуть використовувати книжки, фільми, спогади з минулого. Можна скласти календар переїзду, карту взаємовідносин.

Розповідь історій схожих на життєву історію дитини

Казки та історії є ефективним засобом спілкування з дітьми. Вони допомагають дитині розповісти про те, що їй близько, демонструючи різні варіанти вирішення проблеми.

Можна використовувати добре відомі історії чи казки, а можна скласти індивідуальні для дитини чи разом з нею. В основу казки має бути покладена аналогічна історія як і у дитини. В такому разі це допоможе дитині справитися зі страхами та вирішити деякі проблеми. Казку та історії також можна програвати чи малювати.

Література:

1. Fahlberg V.A Child's Journey Through Placement – London: BAAF, 1995.
2. Иванова Н.П., Заводилкина О.В., Бобылева И.А. Возрастные стандарты социализации детей-сирот. – М.: Дом, 1999. – 60с.
3. Красницкая Г.С. и др. Вы решили усыновить ребенка. – М: Дрофа, 2001.
4. Мудрик А.В. Социализация и “смутное время”. – М., 1991.
5. Новые приемные родители. Первый опыт. – Санкт-Петербург: Родительский мост, ТАС IS. – 1999.
6. Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі / Українська версія програми ПРАЙД. Книга восьма. – К. 2008.
7. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Дети без семьи. – М.: Педагогика, 1990.
8. Семья Г.В. Выпускник. Справочное пособие к постинтернатной адаптации выпускников учреждений интернатного типа. – М.: СИМС. – 96 с.
9. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб: Ленато, АСТ, Фонд “Университетская книга”, 1996. – 592 с.

Катаєва О.С.

Тема 3.9. Попередження емоційного вигорання

Мета: попередження та подолання синдрому емоційного вигорання прийомних батьків та батьків-вихователів.

Завдання:

- розглянути поняття “емоційне вигорання”, стадії, симптоми, фактори, які впливають на виникнення даного синдрому;
- визначити методи профілактики та запобігання емоційного вигорання, а також ресурси, необхідні для цього.

Головні ідеї:

- емоційне вигорання негативно впливає не лише на фізичний та психічний стан самих батьків, а й на виховання дітей.

Загальна тривалість: 2 год. 40 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Розгляд поняття “емоційне вигорання” (1 год. 30 хв.)				
1.	Поняття “емоційне вигорання”	Мозковий штурм	10 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
2.	Три стадії синдрому вигорання	Інформаційне повідомлення	10 хв.	Зошити (аркуші) для запису, ручки, Додаток 3.9.1.
3.	Симптоми синдрому емоційного вигорання	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Зошити (аркуші) для запису, ручки
4.	Фактори впливу на розвиток емоційного вигорання	Робота в групах	35 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 3.9.3.
5.	“Реальне та бажане ”	Вправа	20 хв.	Аркуші А4, ручки
Сесія II. Профілактика та подолання емоційного вигорання (1 год. 10 хв.)				
6.	“Спрага”	Вправа	5 хв.	Разові стакани (3 шт.), вода, стілець або стіл
7.	Попередження вигорання	Робота в групах	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додатки 3.9.4. та 3.9.5.
8.	“Я хочу! Я можу! Я буду!”	Вправа на зворотний зв'язок	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери

Глосарій до теми:

Емоційне вигорання – це синдром, який розвивається під впливом стресових ситуацій і призводить до інтелектуальної, душевної і фізичної перевтоми та виснаження.

Емоційна виснаженість – відчуття спустошеності і втоми, викликане власною роботою.

Стрес – це стан напруження, який виникає як реакція організму людини на дії сильного подразника, екстремальної ситуації.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Розгляд поняття “емоційне вигорання”

➔ 1. Мозковий штурм “Поняття “емоційне вигорання”

Мета: розглянути загальне поняття “емоційного вигорання” як наслідок впливу стресових ситуацій.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер звертається до учасників із запитанням:

- Чи чули вони такий вислів: “Згорів на роботі”? – Що це може означати?

Під час обговорення учасники висловлюють різні думки: “Занадто багато працював і виснажився”, “Перевтома”, “Не може працювати як раніше”, “З’являється відраза до роботи” тощо.

Тренер говорить, що всі вислови “згорання” (вигорання) стосуються, перш за все, емоційного стану людини та надає коротку інформацію про виникнення терміну “емоційне вигорання”:

Вперше використав термін “емоційне вигорання” як розлад невідомої природи американський психолог Дж. Фрейденбер в 70-х роках ХХ століття. Першочергово це стосувалось працівників кризового центру, але вже з 80-х роках минулого століття поняття застосовувалось до всіх спеціалістів, які працюють в інтенсивній взаємодії з людьми. На сьогодні до такої категорії відносять і батьків, які взяли на виховання у свою сім’ю прийомних дітей та дітей-вихованців. Отже:

Емоційне вигорання – це синдром, який розвивається під впливом стресових ситуацій і призводить до інтелектуальної, душевної і фізичної перевтоми та виснаження.

Тренер звертається до учасників із проханням назвати декілька причин, які, на їх думку, можуть призвести до виникнення цього синдрому у тих, хто знаходиться в інтенсивній взаємодії з іншими людьми. Всі відповіді тренер записує на аркуші альбому для фліпчарту. Як правило, під час висловлювань батьки починають вживати інший термін – “стрес”. Якщо цього не відбувається, то тренер сам пропонує звернути увагу щодо впливу стресів на емоційний стан людини. Адже стреси (стресові ситуації) призводять до виснаження та втрати працездатності.

Запитання для обговорення:

1. Що спільного і в чому різниця між поняттями “емоційне вигорання” та “стрес”?
2. Як можна охарактеризувати людину, яка має емоційне вигорання?
3. Користуючись своїм життєвим досвідом, наведіть приклади ситуацій, які можуть призвести до емоційного виснаження.

➔ 2. Інформаційне повідомлення “Три стадії синдрому вигорання”

Мета: ознайомити учасників із основними стадіями синдрому вигорання.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: зошити (аркуші) для запису, ручки, Додаток 3.9.1.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам інформацію щодо стадій емоційного вигорання (Додаток 3.9.1.).

Запитання для обговорення:

1. Як можна використовувати отриману інформацію?

➔ 3. Інформаційне повідомлення “Симптоми синдрому емоційного вигорання”

Мета: ознайомити та визначити симптоми емоційного вигорання у прийомних батьків, батьків-вихователів.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: зошити (аркуші) для запису, ручки.

Хід проведення:

Тренер презентує учасникам інформацію щодо симптомів емоційного вигорання (Додаток 3.9.2.).

Після поданої інформації тренер наголошує:

При перших проявах симптомів слід звернути увагу на свій емоційний стан та рівень виснаження, адже це може призвести до порушення здоров'я, діяльності, сімейного мікроклімату. У будь-якому випадку слід порадитись із соціальним працівником, який супроводжує сім'ю, та звернутись до фахівця.

До уваги тренера!

Можна запропонувати батькам пройти тест на визначення наявності у них ознак вигорання. Один з варіантів тесту подано у Робочих матеріалах до “Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу” / Авторський колектив: Г.М. Ластіонова (керівник), Т.Ф. Алексеєнко, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, В.С. Петрович, О.В.Руда, А.М. Шеламкова / За заг. ред. Лактіонової Г.М. – К.: Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008. – 286 с. Інший варіант знаходиться у відповідному розділі на електронному носії, що додається до даного посібника.

Варто бути обережним з такого роду діагностики та уважним щодо результатів, які отримають батьки. Адже, якщо у когось буде діагностовано даний синдром на певній зі стадій – необхідно чітко визначити, що Ви можете запропонувати (порекомендувати) учаснику для подолання вигорання та негативних його наслідків.

➔ 4. Робота у групах “Фактори впливу на розвиток емоційного вигорання”

Мета: з’ясувати, які фактори впливають на розвиток емоційного вигорання

Час проведення: 35 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 3.9.3.

Хід проведення:

■ 1 етап: Дискусія (10 хв.):

Тренер задає питання учасникам:

- *Яка робота буде виконана краще: та, від якої отримуєте задоволення, чи та, яку виконуйте неохоче? Що Вам вдається краще: те, що робите з бажанням, чи те, що через силу?*
- *Що може ускладнювати виконання функцій прийомних батьків, батьків-вихователів і виснажувати при виконанні обов’язків?*

Після дискусії тренер робить висновки, що у разі, якщо ми не отримуємо задоволення від своєї роботи, то це може призвести до швидшого виснаження. Тому, слід звернути увагу на фактори, які впливають на емоційний стан під час виконання своїх функцій прийомних батьків, батьків-вихователів.

■ 2 етап: Робота в групах (25 хв.):

Тренер об’єднує учасників у 3 малі групи (в залежності від кількості учасників, можна збільшити і кількість груп) та дає завдання: зазначити фактори, які, на їх думку, призводять до емоційного вигорання/виснаження. Групи отримують 15 хв. для виконання завдання, після чого презентують свої відповіді.

Узагальнюючи інформацію, тренер виділяє із названих групами факторів індивідуальні та організаційні, після чого знайомить учасників з матеріалами Додатку 3.9.3.

Запитання для обговорення:

1. *Як можна використовувати отриману інформацію?*
2. *Що необхідно робити для того, щоб попередити розвиток емоційного вигорання?*

➔ 5. Вправа “Реальне та бажане”

Мета: показати батькам сфери, які впливають на їх емоційне виснаження та визначити ресурси профілактики вигорання.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, ручки.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам на аркушах А4 у верхній частині накреслити два кола (коло А – “Реальне” та коло – Б “Бажане”). Далі просить учасників визначити та занотувати у нижній частині аркушу основні складові їх щоденного життя:

- а) щоденні обов’язки, заняття, які пов’язані безпосередньо з роботою (дорога до місця роботи і додому, вирішення різноманітних виробничих питань до і після роботи тощо);
- б) вільний час, який проводиться спільно з усією сім’єю (сімейне дозвілля);

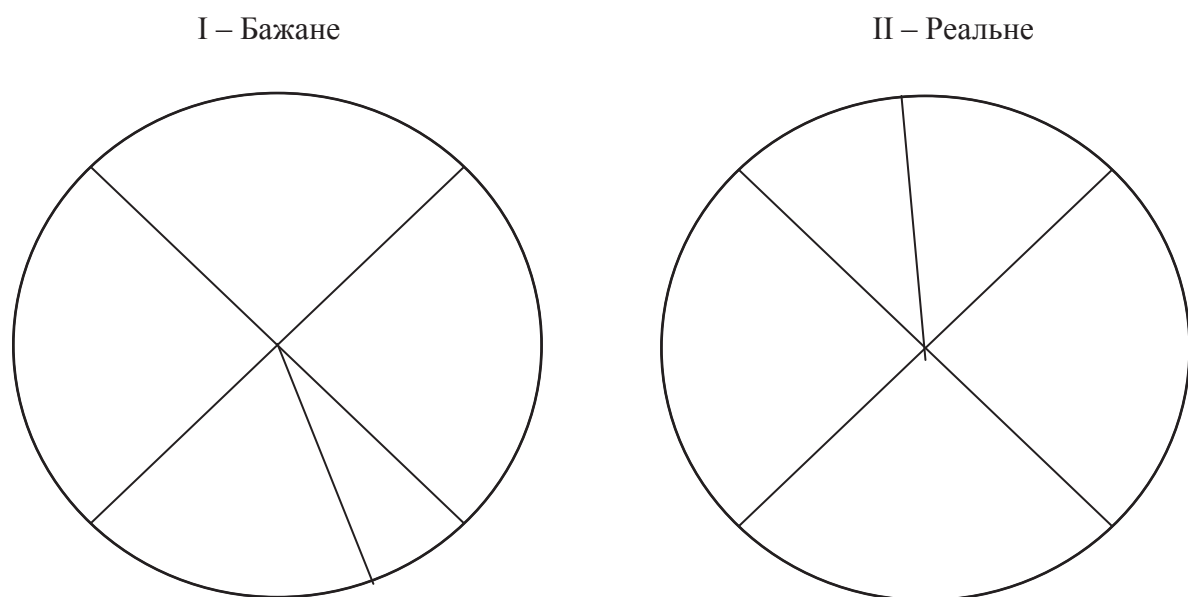
- в) справи, які приносять задоволення;
- г) щоденні обов'язки, необхідні для домашньої праці і самообслуговування (особиста гігієна, їжа, сон, інше);
- г) зустрічі з друзями;
- д) час проведений спільно з чоловіком/дружиною наодинці;
- д) час, який учасники присвячують дітям;
- е) інше.

Далі тренер пропонує учасникам визначити, скільки часу займає кожна складова у процентному співвідношенні, якщо прийняти за загальну суму – 100%.

Після того, як учасники розподілили час, тренер просить їх поділити коло А на стільки сегментів, скільки складових свого щоденного життя вони визначили (орієнтовно дотримуючись процентного співвідношення).

По закінченню роботи, тренер пропонує учасникам розподілити коло Б, яке символізуватиме їх прагнення до щоденного проведення часу – тобто здійснити певний перерозподіл, який би у результаті їх задовольняв якнайкраще (мал. 1).

Малюнок 1.

Тренер просить учасників порівняти “бажане” та “реальне”. Як правило, в “реальному” набагато менше часу приділяється бажанням батьків. Наприклад: поспати, провести час тільки із чоловіком (дружиною), відпочити та інше. Саме ці дії можуть нести в собі профілактику вигорання.

Окрім того, з метою профілактики вигорання слід враховувати індивідуальні та організаційні фактори та співвідносити їх із навантаженням батьків.

До уваги тренера!

Тематику можна доповнювати чи змінювати відповідно до категорії аудиторії, з якою працюєте.

Слід проговорити з батьками, що необхідно зробити, щоб знайти більше часу на реалізацію своїх бажань.

Запитання для обговорення:

1. Порівнявши “Бажане” з “Реальним”, подумайте, що Вам заважає виділити більше часу на свої бажання?
2. Хто може допомогти реалізувати Ваші бажання хоча б на 60% – 70%?
3. До чого може призвести повне ігнорування своїх бажань?

II. Профілактика та запобігання емоційного вигорання

➔ 6. Вправа “Спрага”

Мета: наочно продемонструвати необхідність мати власний ресурс для профілактики вигорання.

Час проведення: 7 хв.

Необхідні матеріали: 3 разові стакани, вода, стілець або стіл.

Хід проведення:

Тренер ставить посеред кімнати 3 стакани: перший – повністю наповнений водою, другий – наповнений водою наполовину, третій – пустий. Тренер звертається до будь-якого учасника у групі, говорячи, що він дуже хоче пити, та просить дати йому води. Як правило, спочатку тренеру запропонують випити із повного стакана. Випивши воду, тренер запитує, чи хтось з присутніх також відчуває спрагу і пропонує випити зі стакана, наповненого наполовину. Після чого тренер запитує:

- *Якщо в нашій групі знайдеться людина, яка теж хоче пити, що вона буде робити з порожнім стаканом?*

Як правило, учасники дадуть відповідь, що той, хто хоче пити, шукатиме воду, аби наповнити стакан.

На наступному етапі тренер акцентує увагу на тому, що для того, щоб вгамувати спрагу, потрібен ресурс (з французької – *ressource*, дослівно означає “допоміжний засіб”) – вода. Прийомні батьки та батьки-вихователі зможуть бути ефективними лише тоді, коли вони самі будуть сповнені ресурсів, у першу чергу, емоційних. Спустошення не може сприяти адекватній допомозі та загалом – взаємодії з соціумом.

До уваги тренера!

Після прохання тренера дати попити, учасники, як правило, можуть використати 2 варіанти: принести повний стакан або ж – наповнений наполовину. Це не відіграє принципового значення. У випадку, коли учасник з певних міркувань принесе одразу пустий стакан, то слід задати запитання: “Чому саме цей стакан?”, “Чи зможу я таким чином вгамувати спрагу?” Як правило, учасники говорять, що напиться можна тільки із повного стакана або напівповного, тільки не з пустого.

➔ 7. Робота в групах “Попередження вигорання”

Мета: користуючись досвідом учасників, визначити методи, які допоможуть попередити чи запобігти емоційному вигоранню.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: блокнот для фліпчарту або ватман, маркери, Додатки 3.9.4. та 3.9.5.

Хід проведення:

■ 1 етап – Обговорення у колі (10 хв.):

Тренер пропонує скористатись досвідом самих учасників та просить їх назвати, які методи вони використовують для подолання та попередження стресів та емоційного вигорання загалом. Усі відповіді тренер записує на аркушах альбому для фліпчарту.

Підсумовуючи, тренер зазначає, що важливо не лише знати шляхи виходу із стресових ситуацій, а й уміти скористатись ними, слід використовувати ті методи, які можуть бути дієвими для конкретної особистості, адже всі люди різні за своїм характером, темпераментом та емоційною врівноваженістю.

■ 2 етап – Робота в групах (35 хв.):

Тренер наголошує, що під час попередньої вправи зі стаканчиками учасники наочно переконалися у тому, що для надання допомоги іншим та для того, щоб перебувати у гармонії з самим собою та оточуючим світом, важливо мати відповідні ресурси:

У випадку із соціальною та біологічною життєдіяльністю до ресурсів входять технічні, грошові засоби, природні та соціальні цінності, запаси, можливості, джерела доходів. Щодо людських ресурсів, то, зазвичай, говорять про людський потенціал в соціумі, організації та інше. Для подолання життєвих проблем, стресових ситуацій людина також може використовувати ряд ресурсів: особистісних (її знання, уміння, навички, цінності, психологічний стан тощо), організаційні, тобто управління своєю життєдіяльністю, а також – матеріальні.

Тренер об'єднує учасників у 3 малі групи та просить напрацювати якомога більше різновидів ресурсів відповідно до трьох вищезазначених категорій:

Перша група напрацьовує особистісні ресурси (які знання, уміння та навички, психологічні характеристики та якості треба мати, щоб успішно долати стреси, попереджувати вигорання).

Друга група працює з організаційними ресурсами (які дії у процесі організації власної життєдіяльності можуть допомогти у попередженні стресу та вигорання).

Третя група визначає, які матеріальні ресурси необхідні для попередження стресу та вигорання.

Групи отримують 15 хв. для роботи, після чого презентують свої напрацювання.

Тренер, підсумовуючи роботу груп, презентує інформацію, подану у Додатках 3.9.4. та 3.9.5.

Підсумовуючи, тренер може зазначити:

Існує ще багато різних способів і прийомів для подолання стресових ситуацій. Можна придумати свій власний антистресовий прийом, який буде ефективним саме для кожного учасника окремо і, можливо, для всієї сім'ї.

Але слід пам'ятати, що стрес іноді є необхідним явищем у житті людини. Він допомагає пристосуватися до нових умов, впливає на працездатність і творчість. Стрес вчить нас долати перешкоди на життєвому шляху, мобілізувати свої сили і набувати впевненості в собі. Водночас стрес, якщо він діє довго, може стати руйнівним для людини, від нього потерпають найслабші органи. Тож слід прислухатися до слів відомого дослідника стресу М. Сельє: "... має значення не те, що з вами відбувається, а те, як Ви це сприймаєте".

До уваги тренера!

Під час переліку методів запобігання стресових ситуацій та вигорання зверніть увагу на вислови, які можуть стосуватись паління, вживання алкоголю та на інші неадекватні варіанти. Слід зосередити увагу батьків саме на тих методах, які не шкодитимуть здоров'ю.

Для прийомних батьків, батьків-вихователів слід зазначити, що емоційним ресурсом може бути і соціальний працівник. У випадку появи перших симптомів емоційного вигорання слід звернутись до фахівців за допомогою чи порадою.

Запитання для обговорення:

1. *Які запропоновані рекомендації щодо профілактики стресів та вигорання Ви можете використати у своєму житті?*
2. *Які ресурси на даний момент є для Вас більш доступними?*
3. *Що допомагає Вам запобігти стресовим ситуаціям?*
4. *Чи можете Ви знайти власні ресурси для профілактики та подолання емоційного вигорання? Які саме?*

→ Три стадії синдрому вигорання

Емоційне вигорання – поступовий процес, тому можна говорити про його стадії.

Перша стадія. Всі ознаки та симптоми проявляються в легкій формі через турботу про себе, наприклад, шляхом організації частих перерв у роботі. Для батьків – це може бути бажання частіше бути наодинці. В залежності від характеру діяльності сили нервово-психологічних навантажень і особистісних характеристик батьків, перша стадія може формуватися протягом трьох-п'яти років, і на неї мало хто звертає увагу.

Отже, на даному етапі емоційного вигорання у прийомних батьків, батьків-вихователів спостерігаються: невиконання своїх обіцянок перед дитиною; порушення емоційного контакту з дитиною; з'являється враження, що дитину слухають, але не чують; роздратування та інші.

Друга стадія. Спостерігається зниження інтересу до виконання своїх обов'язків; зменшення потреби у спілкуванні (як з дітьми, так і з іншими близькими): “не хочеться нікого бачити”; швидке виснаження та втома; прогресування апатії; підвищена дратівливість, людина “заводиться”, як кажуть, з півоберта, хоч раніше подібного вона за собою не помічала. Спостерігається поява стійких соматичних симптомів (немає сил, енергії, особливо, в кінці тижня, головні болі вечорами, “мертвий сон, без сновидінь”, збільшення кількості простудних захворювань, загострюються хронічні захворювання). Симптоми проявляються регулярніше, мають затяжний характер і важко піддаються корекції. Людина може почувати себе виснаженою після гарного сну.

Для прийомних батьків, батьків-вихователів на цьому етапі можуть бути властивими періоди роздратування та гніву на дітей навіть через дрібниці. Відчуття, що день ніколи не закінчиться.

Час формування даної стадії, в середньому, від п'яти до п'ятнадцяти років.

Третя стадія. Ознаки і симптоми третьої стадії вигорання є хронічними. Можуть розвиватися фізичні і психологічні проблеми типу виразок і депресій. Людина може почати сумніватись в цінності своєї роботи, професії та самого життя. Характерна повна втрата інтересу до дітей, до сім'ї і життя взагалі. Емоційна байдужість, відчуття постійної відсутності сил – характерні ознаки для цього періоду. Спостерігаються порушення пам'яті і уваги, порушення сну, особистісні зміни. Людина прагне до усамітнення. На цій стадії приємнішими є контакти з тваринами і природою, ніж з людьми.

Стадія може формуватися від десяти до двадцяти років.

Слід звернути увагу, що стадії вигорання залежать від рівня навантаження. Так, батьки-вихователі можуть швидше відчути емоційне виснаження, ніж прийомні батьки. Окрім того, велике значення має рівень емпатійності батьків та їх “включення” у всі проблеми та негаразди дітей (батьки начебто самі проживають життя дитини, як то кажуть “віддають усю свою душу”). [3]

Додаток 3.9.3.

→ Індивідуальні фактори емоційного вигорання

Вік. Результати досліджень показують, що найбільш чутливими до вигорання є молоді люди (19–25 р.), які при зіткненні з реальною дійсністю, що не відповідає їх очікуванню, отримують емоційний шок, та люди більш старшого віку (40–50 р.). Досить часто можна спостерігати як у чоловіків, так і у жінок професійне вигорання у віці 30 років. Це можна пояснити кризою 30 років, яку називають “проблемою сенсу життя”. Слід зауважити, що батьки віком від 45–50 років будуть швидше втомлюватись, ніж 35-річні.

Стать. Чоловіки більш схильні до деперсоналізації (негативне ставлення до клієнтів), а жінки до емоційного виснаження. Чоловіки виявилися більш чутливими до впливу таких стресових ситуацій, які вимагали від них демонстрації суто чоловічих якостей (сили, відваги). Жінки виявилися більш чутливими до стресових ситуацій, які вимагали від них співпереживання, виховних умінь, покори.

Таким чином, серед прийомних батьків, батьків-вихователів жінки швидше виснажуються емоційно.

Сімейний стан. Існують дослідження, що свідчать про взаємозв’язок етапу сімейного життя і вигорання. Більш висока схильність до вигорання є у неодружених осіб (особливо, чоловіків).

Особистісні характеристики. Швидко “вигорають” батьки, що мають інтровертований характер. Існує взаємозв’язок між вигоранням і такими особливостями особистості, як тривожність, емоційна чутливість, нейротизм і екстраверсія. Доведено існування зв’язку між вигоранням і агресивністю, тривожністю, натомість, почуття групової єдності попереджує вигорання.

Рівень освіти. Існує зв’язок між рівнем освіти і вигоранням. Приводом до цього можуть бути перебільшені вимоги людей з більш високим рівнем освіти, неможливість реалізації.

Особистий досвід. Має значення життєвий та виховний досвід прийомних батьків, батьків-вихователів: жінка, яка не має власних дітей, в 30 років витрачає більше енергії на виховання дітей, більше переживає ніж жінка в 30 років, яка має власних дітей.

→ Організаційні фактори

Мабуть, один з найважливіших факторів, розглянутих у контексті вигорання, – це соціально-психологічні взаємини із контролюючими та супроводжуючими структурами. Особливістю діяльності прийомних батьків, батьків-вихователів є участь у реалізації державної політики щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у сім’ї. Тож прийомні батьки та батьки-вихователі перебувають під увагою державних структур, у першу чергу, служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді. Таким чином, відіграють велике значення стосунки між працівниками цих структур та батьками. Батьки можуть бути незадоволені частими візитами державних представників (службовців). Це можна зрозуміти, бо порушується сімейна атмосфера. До того ж, часто при відвідуваннях працівники самі намагаються повчати і дітей, і батьків, що не є доцільним і коректним (особливо, якщо службовці роблять зауваження батькам при дітях). Тож слід обговорити процес співпраці із державними структурами та узгодити відвідування (окрім тих, які відповідно до законодавчих актів можуть бути непередбачуваними).

Умови праці. Практично всі дослідження свідчать про те, що підвищені навантаження в діяльності, понаднормова праця стимулюють розвиток вигорання. У прийомних сім’ях та дитячих будинках сімейного типу діяльність цілодобова. У даному випадку попереджує вигорання покращення умов праці (наприклад, наявність необхідної побутової техніки, засобів пересування тощо), а також активний та різноплановий відпочинок як у сімейному колі, так і батьків наодинці.

Зміст праці. Дана група факторів містить у собі кількісні і якісні аспекти. У першу чергу, це стосується кількості дітей у сім'ї, адже виховуючи одну-дві дитини батьки витрачають значно менше енергії, ніж виховуючи п'ять-десять. Має значення і стан здоров'я (фізичного та психічного) прийомних дітей, дітей-вихованців, адже для підтримки дітей, які мають особливості, витрачається більше енергії. Окрім того, важливою є якісна підготовка батьків до виховання дітей, володіння ними необхідними знаннями, вміннями та навичками для оптимізації процесу виховання, вірного перерозподілу обов'язків всередині родини тощо.

Прийняття рішень. Важливий фактор, що взаємодіє з вигоранням – ступінь самостійності і незалежності у своїй діяльності прийомних батьків, батьків-вихователів, можливість приймати важливі рішення. Відчуття значимості, інформованості і прийняття відповідальних рішень значно призупиняє розвиток вигорання.

Батьки, приймаючи вагомі рішення щодо дітей, повинні радитись із контролюючими та супроводжуючими органами. Через певні причини, батьки не можуть приймати ряд рішень самостійно (забезпечення житлом дітей, відпочинок за кордоном, переїзд тощо). Отже, важливою є ефективна взаємодія з відповідними структурами, а також розуміння з їх боку, що вони мають відігравати не стільки контролюючу функцію, скільки підтримуючу, допоміжну.

Стимулювання. Ця проблема розглядається дослідниками в аспекті винагороди батьків за їхню працю (матеріальної і моральної) у вигляді як схвалення з боку адміністрації, так і наявності підтримки з боку дітей, інших біологічних родичів. Практично всі дослідники відзначають, що недостатня винагорода (грошова і моральна) чи її відсутність сприяють виникненню вигорання. Є дослідження, які показують, що додаткова винагорода за виконання визначеної роботи підвищує почуття професійної ефективності. При цьому, як правило, важливою є не стільки кількість винагороди, скільки її наявність та справедливість. [2, 3]

Додаток 3.9.2.

➔ Симптоми синдрому емоційного вигорання

Симптоми умовно можна поділити на три основні групи: психофізичні, соціально-психологічні і поведінкові.

■ До психофізичних симптомів:

- почуття постійної, неминучої втоми не тільки по вечорах, але і зранку, відразу ж після сну (симптом хронічної втоми);
- відчуття емоційного і фізичного виснаження;
- загальна слабкість, зниження активності і енергії, погіршення біохімії крові і гормональних показників;
- часті безпричинні головні болі, постійні розлади шлунково-кишкового тракту;
- різкі втрата чи збільшення ваги;
- повне чи часткове безсоння (швидке засинання і відсутність сну рано вранці, починаючи з 4 год., або ж навпаки, нездатність заснути до 2-3 год. ночі і “важке” пробудження вранці);
- помітне зниження зовнішньої і внутрішньої сенсорної чутливості: погіршення зору, слуху, нюху і дотику, втрата внутрішніх, тілесних відчуттів.

■ До соціально-психологічних симптомів:

- байдужність, нудьга, пасивність і депресія (знижений емоційний тонус, почуття пригніченості);
- підвищена дратівливість на незначні, дрібні події – часті нервові “зриви” (вибухи невмотивованого гніву чи відмова від спілкування, “відхід у себе”);
- постійне переживання негативних емоцій, для яких у зовнішній ситуації причин немає (почуття провини, невпевненості, образи, підозри, сорому);
- почуття неусвідомленого занепокоєння і підвищеної тривожності (відчуття, що “щось не так як треба”);
- почуття гіпервідповідальності і постійний страх, що щось “не вийде” чи з чимось не вдасться впоратися;
- загальна негативна установка на життєві і професійні перспективи (типу “Як не намагайся, все одно нічого не вийде”).

■ До поведінкових симптомів:

- відчуття, що робота стає все важчою і важчою, а виконувати її – все складніше і складніше;
- відчуття, що все марно, зневіра, зниження ентузіазму;
- встановлення дистанції між батьками та дітьми, підвищення неадекватної критичності;
- зловживання алкоголем, різке зростання викурених за день цигарок, вживання наркотиків. [3]

➔ Рекомендації профілактики стресу та вигорання

1. Не ставитись до себе як до жертви обставин – це знижує адаптаційні можливості організму.
2. Відпрацьовувати в собі певний життєрадісний настрій, позитивне ставлення до навколишнього світу, приймати ситуацію якомога позитивніше, якою б вона не була.
3. Не відкладати надовго важливі справи, інакше стрес “незавершеної справи” буде спустошувати ваш ресурс.
4. Формувати філософське ставлення до життя та соціуму: “Я можу не приймати суспільство, в якому живу, але не борюся із ним, а вчусь реалізовувати свої життєві програми та потенціал в тих умовах, в яких живу”.
5. Турбуватись про свій настрій з позитивної позиції, навчитись отримувати задоволення та знаходити плюси від зробленої роботи та пройденого дня.
6. Якщо не можна змінити ситуацію, то треба змінити своє ставлення до неї.
7. Сприймати негативні ситуації як такі, які чомусь Вас вчать: “Отже, які висновки я можу зробити? Як не допустити подібного у майбутньому?”.

Додаток 3.9.5.

➔ Ресурси (допоміжні засоби) подолання стресів та емоційного вигорання [2]

■ Особистісні (як ті, що стосуються особистості батьків, їх якостей):

- активна мотивація подолання стресів, ставлення до стресів як до можливості набути особистісного досвіду і можливість особистісного зростання;
- самоповага, самооцінка, особистісна значимість, самодостатність;
- активна життєва установка: чим активніше ставлення до життя, тим більша психологічна стійкість в стресових ситуаціях;
- комунікабельність та готовність до конструктивного обговорення. Не варто замикатися у собі, групи взаємопідтримки є важливим джерелом попередження вигорання.
- позитивне і практичне бачення ситуацій;
- емоціонально-вольові якості, такі як рішучість, цілеспрямованість, витримка, наполегливість та інші;
- “економність” у прояві емоцій;

В.В. Бойко виділяє спеціальні техніки економного витрачання енергетичних ресурсів: “Любов до ближнього”: терпляче і співчутливе ставлення до інших; “Прощення”: готовність простити іншим їх помилки; “Співчуття”: співпереживання тим, хто чимось обділений, має проблеми; “Зменшення значимості проблеми”: уміння поглянути на обставини із іншої позиції, “на відстані”.

- фізичні ресурси (стан здоров’я та ставлення до нього як до цінності).

Важливе значення у подоланні вигорання та стресу несуть фізичні вправи, зарядка, адекватні фізичні навантаження. Варто вживати більше вітамінів, особливо груп А, Е, Б.

■ Інструментальні або організаційні ресурси:

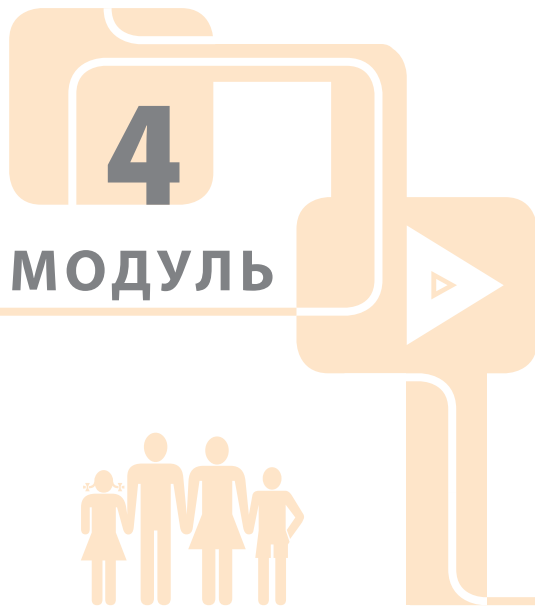
- контроль ситуації, вміння адекватно реагувати на конфліктні ситуації, на негативні дії людей;
- використання успішних методів чи способів досягнення бажаних результатів (майстерність у цьому);
- адаптація до умов, що змінюються;
- планування своєї діяльності: важливо покроково розписувати свій день та виконувати завдання по мірі їх важливості, не забувати планувати не лише справи, а й відпочинок.

■ Матеріальні ресурси, пов’язані з:

- адекватним рівнем матеріального доходу та матеріальних умов, які дозволяють відновити фізіологічні потреби, забезпечити належні умови життєдіяльності;
- безпекою життя;
- стабільністю оплати праці.

Література:

1. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика: Учеб. пособие. – М., 2001.
2. Водоп'янова Н., Старченкова Е. Синдром вигорання: СПб.: “Пітер”, 2008. – 336 с.
3. Емоційне вигорання. – Упоряд.: В. Дудяк – К.: Главник, 2007. – 128 с., (Серія “Психол. Інструментарій”).
4. Золотарева Т.Ф., Минигалиева М.Р. Основы психологической самопомощи социального работника: Учеб. пособие. – М., 2001.
5. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья. – М.: Генезис, 2006. – 368 с.
6. Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу” / Авт. кол.: Г.М. Лактіонова (керівник), Т.Ф. Алексеєнко, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, В.С. Петрович, О.В. Руда, А.М. Шеламкова / За заг. ред. Лактіонової Г.М. – К.: Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008. – 286 с.

Формування життєвої компетентності прийомної дитини, дитини-вихованця та підготовка до самотійного життя

➔ Загальні рекомендації для тренера до проведення модуля

Підлітковий вік є специфічним та досить складним періодом розвитку особистості як для самої дитини, так і для найближчих дорослих. Дуже важливо з розумінням ставитися до змін, які відбуваються з дитиною, та до психологічних феноменів і поведінкових реакцій, якими ці зміни супроводжуються. Слід пам'ятати, що спадковість відіграє досить невелику роль у становленні особистості підлітка – найважливішими для його розвитку є: вікові психофізіологічні особливості, попередній досвід та специфіка формування ідентичності, характер виховного впливу з раннього дитинства.

Даний модуль охоплює різні аспекти життєдіяльності підлітка і сім'ї, в якій він виховується. Змістове наповнення модуля спрямоване на те, щоб сприяти підвищенню соціальної компетентності та набуттю життєво необхідних навичок у дітей, які виховуються в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу, шляхом надання відповідних знань та вмінь прийомним батькам та батькам-вихователям.

Основні завдання модуля:

- підвищення компетентності прийомних батьків та батьків-вихователів у сфері налагодження ефективної та конструктивної комунікації з прийомними дітьми підліткового віку;
- формування у прийомних батьків та батьків-вихователів навичок запобігання асоціальної поведінці підлітків на основі розуміння ними витоків та причин її виникнення;
- сприяння розвитку в дітей життєвих (психосоціальних) навичок (прийняття рішень, розв'язання побутових та соціальних проблем, побудови міжособистісних стосунків,

планування майбутнього, економічна компетентність тощо) шляхом навчання прийомних батьків та батьків-вихователів відповідним методикам та технікам;

- сприяння ефективному трудовому самовизначенню вихованців шляхом підвищення компетентності прийомних батьків та батьків-вихователів у сфері професійної орієнтації.

По закінченню роботи в межах даного модуля прийомні батьки та батьки-вихователі мають усвідомити, що підлітковий вік – це період розвитку та закріплення соціальних навичок, формування ідентичності. Тренер має постійно підкреслювати важливість формування в дитини позитивних соціальних цілей, вмінь та форм поведінки. Слід наголошувати, що попередити негативні прояви поведінки підлітка простіше, ніж виправити їх, і тому необхідно постійно підвищувати та вдосконалювати обізнаність у підлітковій психології.

Необхідно також доносити до прийомних батьків та батьків-вихователів розуміння того, що сексуальна поведінка підлітків є закономірним і природним наслідком статевого дозрівання. Таким чином, головним завданням сім'ї є не заборонити її взагалі, а попередити її відхилення та негативні форми.

Одне з найважливіших завдань підліткового та юнацького віку – це професійне самовизначення, і дорослі мають допомогти дитині обрати майбутній шлях. Цій проблематиці присвячена окрема тема, в якій надано, зокрема, тест професійного самовизначення, а також корисні посилання на інформаційні сайти, присвячені профорієнтації.

У модулі використані матеріали, які застосовуються в інших частинах тренінгу та інших посібниках, а саме:

- вправи, присвячені супроводу становлення ідентичності в підлітка (в межах теми 4.1 “Особливості виховання підлітка”), взяті з теми 2.6 “Процес формування ідентичності у дитини”;
- вправи, присвячені профілактиці ризикованої поведінки підлітків (в межах теми 4.2) базуються на матеріалах посібника *Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки: метод. посібників для спеціалістів, які працюють з бездоглядними та безпритульними дітьми та підлітками / За ред. Т.В. Журавель; авт. кол. Т.В. Журавель, Т.Л. Лях, О.М. Нікітіна. – К., 2010. – 168 с.*;
- окремі вправи, спрямовані на підвищення обізнаності батьків з питань сексуальної поведінки підлітків (в межах теми 4.3), взяті з теми 2.7 “Сексуальність людини та її складові”;
- вправи щодо правових аспектів небезпечної сексуальної поведінки (тема 4.3) базуються на матеріалах теми 1.3. (вправа “Юридична відповідальність за вчинення правопорушень та завдання шкоди дитиною певного віку”) та теми 1.4. (“Юридична відповідальність за вчинення дій, що становлять насильство над дитиною в сім'ї чи поза нею”);
- окремі вправи щодо формування відповідальності підлітка за власне життя (тема 4.3) наводяться за матеріалами посібника *Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу / Авт. кол. Г.М. Лактіонова, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, О.В. Руда, А.М. Шеламкова. – К., 2007.*

Зважаючи на мету тієї чи іншої вправи, тренер на свій розсуд може вирішувати, який логічний варіант подання теми він обере, які вправи використає, виходячи із потреб учасників, скільки часу буде відведено на кожну вправу.

Тема 4.1. Особливості виховання підлітка

Мета: підвищити компетентність батьків-вихователів та прийомних батьків у сфері налагодження ефективної та конструктивної комунікації з підлітками.

Завдання:

- надати учасникам основні відомості щодо нормативних психофізіологічних та психологічних особливостей підліткового віку;
- сприяти усвідомленню учасниками особливостей становлення ідентичності в прийомних дітей та дітей-вихованців;
- допомогти учасникам опанувати упередження та побоювання щодо дітей та сприяти пом'якшенню процесу відділення дитини від родини;
- відпрацювати навички побудови конструктивного родинного спілкування з підлітками з урахуванням їх особливостей;
- надати інформацію щодо юридично-правових аспектів життєдіяльності підлітка.

Головні ідеї:

- підлітковий вік – це кризовий період розвитку особистості, і дорослі мають з розумінням ставитися до поведінки дитини, адже вона зумовлена психофізіологічними причинами;
- розвиток нервової системи та психіки підлітка, як правило, не встигає за фізичним розвитком (зріст, вага, поява статевих ознак), тому підліток при зовнішності дорослого залишається по суті дитиною, яка потребує уваги, турботи та розуміння;
- зміни, що відбуваються з дитиною протягом пубертатного періоду, є щонайменше значними, і підліток дуже тяжко їх переживає, хоча і намагається це приховати за маскою цинізму та грубощів;
- спадковість має незначний вплив на особливості поведінки підлітка, але ідентичність прийомних дітей має свою специфіку, яку слід враховувати;
- підліток має знати свої права, обов'язки та межі юридичної відповідальності за протиправні вчинки;
- важливо досягти порозуміння з підлітком, а не придушити прояви його/її дорослішання, адже це має велике значення для його/її дорослого життя.

Загальна тривалість: 5 год. 45 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Психологічні особливості підліткового віку (2 год. 30 хв.)				
1.	Міфи та упередження щодо підліткового віку	Обговорення у колі	45 хв.	2 картки А4 з написами "Правда" та "Неправда"
2.	Підлітковий вік як криза.	Інформаційне повідомлення	45 хв.	Додаток 4.1.1.
3.	Типова поведінка підлітків	Мозковий штурм, робота в групах	60 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія II. Особливості формування ідентичності у підлітків (1 год. 45 хв.)				
4.	Поняття ідентичності та її значення у нашому житті	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
5.	Відчуття дитиною себе на основі її минулого	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
6.	Роль прийомних батьків та батьків-вихователів у формуванні ідентичності дитини	Робота в групах Обговорення	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
7.	Методики роботи з дітьми по формуванню та розвитку їх ідентичності	Інформаційне повідомлення	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
8.	Особливості ідентичності прийомної дитини	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія III. Юридично-правові аспекти: малоліття та неповноліття (1 год. 30 хв.)				
9.	Юридично-правові аспекти: малоліття та неповноліття	Інформаційне повідомлення, відповіді на запитання	45 хв.	Додатки до тем 1.2, 1.3, 1.4.
10.	Підлітки: встановлення контакту	Робота в групах ("карта знань")	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери

Глосарій до теми:

Пубертатний період – період статевого дозрівання, підлітковий вік.

Реакція емансипації – притаманна підліткам демонстрація власної незалежності, перш за все, від дорослих. Реакція емансипації виявляється в демонстративному бажанні звільнитися від впливу і контролю батьків, вчителів та старших взагалі, в ігноруванні та відкритому спростуванні прийнятих у сім'ї цінностей і порядків (як правило, без будь-яких пропозицій щодо їх покращання з боку підлітка).

Реакція групування – притаманне підліткам прагнення до об'єднання з однолітками, бажання зайняти належне місце в певній групі підлітків.

Самосвідомість – рефлексорна (відображувана) свідомість, за допомогою якої особа усвідомлює себе у власних діях і станах; самоусвідомлення.

Свідомість – вища форма відображення дійсності, властива лише людям і пов'язана з їх психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем власної поведінки і діяльності та передбачуванням результатів останньої.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Психологічні особливості підліткового віку

➔ 1. Обговорення у колі “Міфи та упередження щодо підліткового віку”

Мета: визначити та обговорити упередження щодо особливостей підліткового віку.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: 2 картки А4 з написами “Правда” та “Неправда”.

Хід проведення:

Тренер починає вправу з коментаря:

Далеко не всі з нас мають чітке уявлення щодо підлітків та їх особливостей. Часто люди формують свої уявлення, спираючись на думки знайомих, чутки та упередження. Буває, що нам здається, нібито наші рідні діти дуже змінилися і більше не люблять нас, а у прийомних “прокинулася погана спадковість”. Ми не можемо дати їм ради, оскільки відчуваємо нестачу знань та інформації, щоб разом із дитиною пережити цей складний період дорослішання, становлення її самостійності. Ми можемо відчувати роздратованість, нездатність вплинути на ситуацію, страх та інші негативні почуття. Давайте разом згадаємо, що ми знаємо про підлітків, та розберемося, що ж відбувається насправді.

Після цього коментаря тренер розміщує у двох кутах кімнати таблички “Правда” і “Неправда” та по одному зачитує поширені твердження стосовно підлітків. Після кожного твердження учасники мають вирішити, чи згодні вони з ним, чи ні, зайняти відповідні позиції у кімнаті, обговорити свої позиції з групою однодумців та презентувати думку опонентам.

- Всі підлітки стають некерованими (*Неправда*).
- Чим пізніше дитина отримає повну інформацію щодо сексуальних стосунків, тим краще (*Неправда*).
- Агресія підлітків – це тимчасове явище, з часом вона мине (*Правда*).
- Підлітки поводяться зухвало через те, що вони просто не поважають батьків та інших дорослих (*Неправда*).
- Підлітки залучаються до асоціальних груп тому, що їм не вистачає визнання в інших місцях, у т.ч. в сім’ї (*Правда*).
- Група підлітків напідпитку більш небезпечна, ніж така ж група дорослих (*Правда*).
- Чим жорсткіше контролюєш підлітків, тим краще для них (*Неправда*).
- Багато дітей і дорослих плутають прояви любові та насильства (*Правда*).

- Сексуальне виховання дівчат – це більш складне завдання, ніж сексуальне виховання хлопців (*Неправда*).
- Якщо не давати підліткам гроші, то це утримує їх від цигарок та алкоголю (*Неправда*).

Протягом вправи тренер коментує слова учасників.

Запитання для обговорення:

1. Наскільки правдиві наведені твердження?
2. Чим вони небезпечні?
3. Звідки у суспільстві виникають такі уявлення щодо дітей?
4. Наскільки вони поширені?
5. Чи змінив хтось з учасників свій погляд? Чому?
6. Що дозволило його змінити?

До уваги тренера!

Необхідно наголосити, що у ході тренінгу група буде повертатись до подібних тверджень і намагатиметься знайти найбільш доцільну і правильну відповідь на них.

➔ 2. Інформаційне повідомлення “Підлітковий вік як криза”

Мета: надати інформацію щодо психологічних особливостей підліткового віку, зокрема, кризи цього вікового періоду.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 4.1.1.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію щодо особливостей підліткового віку відповідно до Додатку 4.1.1. Для кращого сприйняття учасниками інформації на основі додатку варто підготувати мультимедійну презентацію.

Запитання для обговорення:

1. Якою є провідна діяльність у підлітковому віці?
2. Як це впливає на зміни в поведінці дитини? На змінення стосунків в сім'ї? В школі?
3. Яким чином це слід враховувати при здійсненні виховних впливів?
4. В чому полягає основна мета підліткового віку?
5. В чому полягають особливі складності проходження підліткового віку? Чим вони обумовлені?
6. Які основні ризики притаманні підлітковому віку?

До уваги тренера!

Відповідно до розкладу та зважаючи на значний обсяг інформації, повідомлення розділене на дві частини. В першій частині тренер зупиняється на загальних відомостях щодо підліткового віку: вікові межі, провідна діяльність, роль ровесників у житті підлітка, відмінності між старшим та молодшим підлітковим віком. У другій частині тренер більш детально зупиняється на нормативних особливостях підліткового віку:

- реакція групування;
- реакція емансипації;
- акцентуація характеру;
- підліткова агресія та демонстративна грубість;
- демонстрація зверхності та неповаги до авторитету дорослих;
- надмірна сором'язливість, занурення в себе;
- схильність до ризикованих вчинків та експериментів;
- зниження шкільної успішності;
- залучення до субкультури;
- підвищена увага до питань сексу та сексуальності тощо.

Тренер підкреслює, що описані форми поведінки властиві всім підліткам, вони є типовими для даного віку. Тренер акцентує увагу, що завдання батьків полягає в тому, щоб забезпечити дітей від можливих негативних наслідків їх поведінки, оскільки оминати її майже неможливо.

➔ 3. Мозковий штурм, робота в групах “Типова поведінка підлітків”

Мета: визначити та обговорити найтипівші прояви поведінки підлітків, які виховуються в родинних учасників.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер просить учасників шляхом мозкового штурму назвати, якими, на їх погляд, є типові форми поведінки підлітків (як позитивні, так і негативні), та в яких діях чи вчинках вони безпосередньо виявляються. На цей етап відводиться 10 хвилин.

Всі названі учасниками форми поведінки тренер записує на аркуші альбому для фліпчарту, формуючи таким чином їх перелік.

Після цього починається другий етап вправи.

Учасники об'єднуються в 4 групи, і кожна група протягом 20 хвилин визначає на фліпчарті наступне:

Група 1 – причини, що призводять до такої поведінки;

Група 2 – мета, якої хочуть досягти підлітки такою поведінкою;

Група 3 – позитивні сторони поведінки підлітків;

Група 4 – ризики, властиві поведінці підлітків.

Після закінчення групової роботи учасники повертаються в коло, обговорюють напрацювання, а тренер дає коментарі.

Запитання для обговорення:

1. Якими є основні особливості підліткового віку?
2. В чому полягають причини їх виникнення?
3. Навіщо підлітки поведуться таким чином? Для чого це їм потрібно?
4. Як їм допомагає така їх поведінка? Що вони набувають?
5. В чому полягає ризикованість підліткової поведінки?
6. Як поведінка підлітків дозволяє їм самовизначитися?
7. Як це треба враховувати при вихованні підлітка?

До уваги тренера!

Тренер має фокусуватися на віковій обумовленості визначених форм поведінки, а також на їх ресурсній значущості для подальшого розвитку дитини. Крім того, тренер має підкреслювати низьку значущість спадковості у поведінці підлітків.

Сесія II.

Особливості формування ідентичності у підлітків

➔ 4. Інформаційне повідомлення “Поняття ідентичності та її значення у нашому житті”

Тренер робить інформаційне повідомлення, спираючись на матеріали вправи “Поняття ідентичності та її значення у нашому житті” (тема 2.6).

➔ 5. Мозковий штурм “Відчуття дитиною себе на основі її минулого”

Див. тему 2.6, вправа “Відчуття дитиною себе на основі її минулого”

➔ 6. Робота в групах “Роль прийомних батьків та батьків-вихователів у формуванні ідентичності дитини”

Див. тему 2.6, вправа “Роль батьків у формуванні ідентичності дитини”

➔ 7. Інформаційне повідомлення “Методики роботи з дітьми по формуванню та розвитку їх ідентичності”

Див. тему 2.6, вправа “Методики роботи з дітьми по формуванню та розвитку їх ідентичності”

➔ 8. Мозковий штурм

“Особливості ідентичності прийомної дитини”

Мета: узагальнити знання щодо становлення ідентичності прийомних дітей та їх вплив на виховний процес у прийомній сім’ї та ДБСТ.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує, щоб учасники на підставі опрацьованої інформації, назвали специфічні особливості ідентичності прийомних дітей та дітей-вихованців, які він записує на аркуші альбому для фліпчарту. Після чого тренер ініціює обговорення щодо впливу визначених особливостей на розвиток дитини в умовах прийомної сім’ї/дитячого будинку сімейного типу.

Запитання для обговорення:

1. У чому полягає специфіка становлення ідентичності прийомних дітей?
2. Як вона впливає на проходження ними підліткового віку?
3. На що мають зважати прийомні батьки та батьки-вихователі?

До уваги тренера!

Тренер має фокусуватися на позитивних сторонах особливостей ідентичності прийомних дітей та можливостях опори на них у виховному процесі. Тренер підкреслює соціальну зумовленість процесів протікання підліткового віку у біологічних дітей, прийомних дітей та дітей-вихованців.

Сесія III.

Юридично-правові аспекти: малоліття та неповноліття

➔ 9. Інформаційне повідомлення “Юридично-правові аспекти: малоліття та неповноліття”

Мета: надати учасникам інформацію щодо обсягу прав і обов’язків та меж відповідальності підлітків.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: додатки до тем 1.2., 1.3., 1.4.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію щодо юридично-правових аспектів малоліття та неповноліття, спираючись на матеріали до тем 1.2., 1.3., 1.4.

➔ 10. Карта знань “Підлітки: встановлення контакту”

Мета: узагальнити отриману інформацію та визначити шляхи конструктивної взаємодії з підлітками.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників у 3 групи і дає наступне завдання:

Дуже часто нам здається, що підлітки – це діти, в яких вселилися якісь прибульці з інших планет, з якими ми не маємо спільної мови. Сьогодні ми багато обговорювали їх особливості, і зараз Вам треба залишити схематичну інструкцію для тих батьків і вихователів, яким ще тільки доведеться зустрітися з цими “прибульцями”. У цій інструкції Ви маєте зобразити те, що вважаєте найбільш важливим. Інструкція може виглядати як мапа недавно відкритої території чи зоряного неба або як план-схема якоїсь будівлі, або як будь-який малюнок. Головне, щоб з неї було зрозуміло, які саме особливості підлітків слід враховувати для встановлення з ними успішного контакту”.

Групи протягом 20 хвилин створюють графічні свої інструкції, після чого презентують їх.

Запитання для обговорення:

1. Що зображено на Вашій схемі?
2. Які особливості підлітків Ви врахували і чому?
3. На що мають звернути увагу інші прийомні батьки та батьки-вихователі?

Додаток 4.1.1.

Психологія підлітка

Підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до юності, від незрілості до зрілості. Він охоплює період від 11-12 до 14-16 років, і його ще називають важким, критичним. Така оцінка зумовлена багатьма якісними змінами, які нерідко пов'язані з докорінним “ламанням” попередніх позицій, інтересів і стосунків дитини. Відбуваються вони за порівняно короткий час, здебільшого бувають несподіваними і надають процесові розвитку стрибкоподібного характеру.

Якісні зміни в фізичному, розумовому, моральному, соціальному та духовному розвитку особистості породжують новий рівень самосвідомості підлітка, потреби у самоствердженні, рівноправному і довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими.

Саме на цей вік припадають кардинальні зміни в організмі дитини, розгортається процес статевого дозрівання.

Нервова система підлітка не готова витримати сильні, тривалі подразники, часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження, що проявляється в дратівливості, агресивності, нестійкості та бурхливості емоційних проявів, надмірній замкненості тощо.

Суть кризи перехідного віку полягає у повній перебудові системи й стосунків дитини і середовища. Психологічний зміст підліткової кризи пов'язаний з виникненням почуття дорослості, розвитком самосвідомості, ставлення до себе як до зрілої особистості, до своїх нових можливостей і здібностей. Загалом, особливості проявів і перебігу підліткового періоду залежать від конкретних обставин життя і розвитку підлітка, його позиції у світі дорослих. У підлітковому віці виникає специфічний комплекс потреб, пов'язаних із прагненням знайти своє місце у групі ровесників, вийти за межі школи та приєднатися до життя і діяльності дорослих.

Соціальна ситуація розвитку підлітка особливо залежить від сім'ї, стосунків з батьками. Якщо ці стосунки враховують його потреби і можливості, вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі у навчанні і спілкуванні, активно набуває соціальний досвід, утверджується в групі ровесників та інших соціальних групах.

Основним чинником розвитку підлітка є його власна соціальна активність, спрямована на засвоєння важливих для нього зразків поведінки і цінностей, на побудову стосунків з дорослими, ровесниками.

Підліток прагне діяти та виглядати як дорослий, мати його права і можливості, тому його розвиток супроводжується постійним рівнянням на дорослого. В той же час підліток починає критичніше оцінювати слова і вчинки дорослих, аналізувати їх поведінку, стосунки, соціальну позицію. Стосунки з дорослими супроводжуються конфліктами, проявами грубості, впертості, пов'язаними, як правило, з прагненням до самостійності, яке дорослі не сприймають і не підтримують. Підлітки хочуть, щоб з їхніми думками, бажаннями та настроями рахувалися, не терплять недовіри, байдужості, насмішок, нотацій, особливо в присутності друзів.

Вимоги підлітка до дорослого є суперечливими. З одного боку, він прагне самостійності, протестує проти опіки, контролю, недовіри, а з іншого – сподівається на допомогу і підтримку дорослого в складній ситуації, хоча не завжди відверто зізнається в цьому.

Підлітки багато чого довіряють дорослим, якщо відчують прихильність з їх боку, байдужість дорослих вони сприймають боляче. Відсутність взаємної довіри не лише ображає, а й завдає значної шкоди розвитку їх особистості.

Спілкування підлітка з ровесниками. Характерною особливістю підлітка є посилене прагнення до спілкування з ровесниками і трохи старшими за себе. Він прагне заслужити повагу і визнання ровесників, мати в них авторитет, навіть якщо це пов'язано з антисоціальними вчинками. *Особливо це характерно для підлітків, які зазнають образ та нападів з боку батьків, для яких компанія ровесників стає єдиним місцем, де вони можуть отримати підтримку та схвалення, проявити*

свої здібності та людські якості. Крім того, асоціальні компанії характеризуються утворенням своєрідного “братства”, вони мають свій кодекс честі, певні ритуали, привабливі для підлітків, які знаходять в них заміну сімейного середовища. До того ж входження до такої компанії, як правило, не є простим, сам факт приналежності до неї підвищує самооцінку підлітка, підкріплює його почуття дорослості та його соціальний статус.

Дружба підлітків ґрунтується на спільних інтересах та вподобаннях. Вони однаково проводять час, читають однакові книги, слухають однакову музику, надають перевагу подібному одягу та манері поведінки. Своїх друзів підлітки вважають найрозумнішими, найвеселішими, найкращими, а наслідуючи їх, творять себе, виховують у собі потрібні якості.

Важливе значення для підлітка має оцінка друзями його особистісних якостей, знань і вмінь, здібностей і можливостей. У товаришів він знаходить співчуття, адекватне сприйняття своїх радощів і негараздів, які дорослим часто здаються незначущими.

Групі підлітків-ровесників характерні непостійність, змінюваність стосунків та інтересів. Зміна симпатій, авторитетів, посилення і послаблення впливу однолітків у групі є свідченням постійного внутрішнього осмислення і переосмислення вчинків і стосунків друзів.

Поряд із спілкуванням важливим видом діяльності підлітка залишається навчання. Він віддає перевагу тим видам навчальної діяльності, які, за його переконанням, роблять його дорослим у власних очах та в очах значущих інших. В той же час, у більшості підлітків, як правило, знижується інтерес до навчання. Здебільшого це спричинено тим, що навчальна діяльність досить часто не дає змоги задовольнити найактуальнішу для підлітка потребу в самоствердженні. Водночас, у багатьох учнів з'являється стійке прагнення до розумової роботи, оволодіння новими знаннями та вміннями, усвідомлений інтерес до певних навчальних предметів і галузей науки, техніки, мистецтва, спорту.

Новоутворення підліткового віку. Підлітковий вік характеризується такими специфічними новоутвореннями, як почуття дорослості, потреба у самоствердженні.

Розвиток дорослості є процесом становлення готовності дитини до життя в суспільстві. Він передбачає засвоєння суспільних вимог до особистості, діяльності, стосунків і поведінки дорослих.

Спостерігаючи значні зрушення у своєму фізичному та статевому розвитку, відчуваючи свої можливості, підліток починає усвідомлювати, що він уже не дитина. У нього виникає специфічне ставлення до себе, він заперечує свою належність до дітей, прагне бути і вважатися дорослим.

Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій сприйнятливості до засвоєння цінностей, норм, способів поведінки, які існують у світі дорослих. Він усіляко намагається реалізувати свою потребу в утвердженні позиції дорослої людини, але відсутність психічних можливостей заважає досягненню цієї мети. *Це є однією з основних суперечностей віку, розв'язання якої стимулює подальший психічний розвиток.*

Підліток намагається долучитися до життя і діяльності дорослих шляхом наслідування. Спершу він переймає те, що доступніше для нього: зовнішній вигляд і манеру поведінки.

З прагненням підлітка швидше стати дорослим пов'язана провідна для нього потреба в самостійності і незалежності. Його здатності самостійно регулювати свою поведінку сприяє досягнутий рівень психічного та особистісного розвитку. Підліток краще розуміє себе, може аналізувати власні вчинки, хоч йому ще важко передбачати їх наслідки. Його поведінка вже не така імпульсивна, як у молодшого школяра, він краще володіє собою. Підліток ставить перед собою вищі цілі, формує перші життєві плани, ідеали, набуває моральних переконань. Потреба в самостійності реалізується у намаганні діяти без сторонньої допомоги й опіки, в здатності приймати рішення і відстоювати власні погляди, в умінні досягати поставленої мети.

Водночас у підлітків посилюється негативізм щодо будь-яких вимог дорослих, намагання будь-що демонструвати свою незалежність. Тому інколи за відсутності вільного вибору підлітки швидше поводитимуться зухвало, ніж дозволять змусити себе до активності.

Постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Його потреба в самоствердженні настільки сильна, що задля визнання ровесниками підліток готовий поступитися своїми поглядами та переконаннями, здійснювати вчинки всупереч моральним настановам та соціальним нормам.

Форми самоствердження підлітка можуть бути різноманітними. Найпростіша з них полягає у зовнішньому наслідуванні дорослих, їх шкідливих звичок, особливостей поведінки (паління, вживання алкоголю, наркотиків, надмірне використання косметики, екстравагантний одяг, нецензурна лексика). Позитивними формами самоствердження підлітків є заняття спортом, спроби наукової діяльності, праця, виконання суспільно корисних справ.

Самоствердження молодших і старших підлітків має різну спрямованість. Для молодших провідною є потреба в гідному становищі у групі, а старший підліток виявляє прагнення ствердитись у власних очах.

Формування ставлення підлітка до себе, як особистості, долає два етапи, які відповідають молодшому і старшому періодам підліткового віку. На першому етапі відбувається усвідомлення своєї відмінності від ровесників, утвердження своєї належності до світу дорослих. Йому властиві некритичне наслідування зовнішніх манер дорослих, відчутна залежність від групи ровесників. На другому етапі підліток починає усвідомлювати власну унікальність. Знижується його залежність від групи однолітків, і якщо вони змушують підлітка чинити всупереч його уявленням про себе, він може не погодитися з ними, відстояти свою думку. Старшого підлітка характеризують підвищена увага до внутрішнього світу інших людей, до самоаналізу, поява здатності до самовиховання.

Особливе значення у розвитку самосвідомості підлітка має формування власного образу фізичного Я – уявлення про свій тілесний образ, порівняння та оцінювання себе з точки зору еталона “чоловічості” або “жіночості”. Хвилювання щодо власної зовнішності є чи не найважливішим у самосвідомості підлітка. Воно пов’язане з тим, що ознаки дорослості найяскравіше виявляються у зміні тілесного вигляду, і тому підліток приділяє значну (іноді надмірну) увагу зовнішності. Надмірна увага до образу фізичного Я у самосвідомості підлітка є тимчасовим, однак природним, нормальним, суб’єктивно значущим явищем.

У мотиваційній сфері і поведінці підлітка загалом простежуються два протилежні прагнення – до незалежності у всіх сферах життя (особливо у стосунках з батьками) і до підпорядкування інтересам групи ровесників, наслідування зовнішнього вигляду, інтересів тощо, спільного підкорення моді.

Далеко не рідкісною є неадекватна самооцінка підлітків, яка проявляється в переоцінці або недооцінці своїх можливостей. Наприклад, завищена самооцінка блокує почуття невдоволеності собою, провини за негідний вчинок, докори сумління за безвідповідальну поведінку. Свідченням заниженої самооцінки є незадоволення собою, нездатність поставити перед собою більш високі вимоги, оскільки бракує впевненості у своїх можливостях. Це гальмує розвиток відповідальності, бо такі діти не виявляють активності, ухиляються від виконання завдань, обов’язків, доручень.

Активний психічний розвиток підлітка зумовлює суттєві зміни спонукальної сфери його особистості: підліток починає орієнтуватися на цілі, які він бачить за межами свого сьогодення. Якщо усі переживання, інтереси, прагнення підлітка зосереджені на проблемах тільки шкільного життя, то це свідчить про певні порушення, викривлення розвитку особистості, неготовність до переходу на новий віковий етап.

На цьому життєвому етапі починає формуватися світогляд як основний мотив і регулятор поведінки. Однак світогляд ще не є стійким і цілісним, він може радикально змінюватися під впливом особистих невдач, зовнішніх чинників, нерідко негативних.

Іntenсивний розвиток свідомості підлітків, який виявляється у формуванні особистісної рефлексії, самооцінки, критичності, виникнення потреби в новій інформації, особливо соціально-психологічної, нерідко породжують сумніви у набутому досвіді, і за такої ситуації особливо цінними

є допомога, спрямована на формування світогляду підлітка як основи його *переконань* – усвідомлених потреб, які спонукають діяти відповідно до ціннісних орієнтацій.

На підлітковий вік припадає активний пізнавальний розвиток особистості: триває розвиток мислення (перш за все абстрактного), пам'яті, формується світогляд, розширюються межі уяви, діапазон суджень тощо. Ці чинники суттєво впливають на зміст думок підлітка, його здатність до моральних суджень.

Порівняно з молодшими школярами, підлітки мають ширший набір сценаріїв і схем, які можуть використати для вирішення проблеми. Вони вже можуть розглядати ситуації, які суперечать реальності, а тому їх захопленнями часто стають комп'ютерні ігри фантастичного змісту, читання та перегляд фантастики, окультизм та езотеричні практики. Підлітки прагнуть будь-яким способом змінити стан свідомості – від медитації (приведення психіки у стан глибокої зосередженості) до вживання наркотиків. Крім того, підлітковий вік часто характеризується схильністю до нібито безпідставної брехні, в основі якої лежить бажання “сховати” свій внутрішній світ від дорослих.

Важливою ознакою розвитку мислення підлітка є небажання все приймати на віру. Підлітки виявляють широкі пізнавальні інтереси, пов'язані з прагненням усе самостійно перевірити, особисто впевнитися в істинності знань, думок, але на верхній межі цього вікового періоду таке бажання дещо згасає, з'являється більше довіри до досвіду інших, яка ґрунтується на раціональному ставленні до джерел інформації.

В той же час, нерідко підлітки відчувають труднощі в процесі мислення, недостатню розвиненість таких розумових операцій, як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення; засвоєння ними понять (в тому числі, моральних) виявляється неглибоким, поверховим. Зосередженість на деталях, дрібних фактах заважає виокремити головне і зробити необхідні узагальнення. Іноді підліткам не вистачає критичності в оцінюванні власної розумової діяльності, наприклад, у них рідко виникають сумніви щодо якості виконаної ними роботи, неохоче сприймаються пропозиції обміркувати власні дії.

Цю особливість слід враховувати при побудові спілкування з підлітком – не слід зневажати ним, демонструвати сумніви в його (її) здібностях, докоряти, адже результатом може стати вибух негативізму (підліток радше зробить погано собі, ніж погодиться з “принизливим” поводженням з боку дорослого).

У пубертатний період відбуваються важливі процеси, пов'язані з перебудовою пам'яті. Активно починає розвиватися здатність до опосередкованого запам'ятовування через використання логічних операцій, уповільнюється розвиток механічної пам'яті. Змінюється залежність між пам'яттю і мисленням: процес запам'ятовування зводиться до встановлення логічних зв'язків між елементами інформації, яку необхідно запам'ятати, а пригадування полягає у відтворенні матеріалу за цими зв'язками.

У 12–14 років в дітей зростає *обсяг уваги*, тобто збільшується кількість об'єктів, на яких вони можуть зосереджуватися одночасно. Підлітки вже здатні змусити себе бути уважними навіть при виконанні нецікавих завдань, їх увагу привертають об'єкти, задані як наочно, так і уявно.

Мовленнєвий розвиток підлітків пов'язаний з поєднанням і взаємопроникненням мислення та мовлення. В цьому віці розширюється їх словниковий запас, удосконалюються навички оперування словом, що відкриває їм шлях до словесної творчості, багатьох вона зацікавлює.

Нерідко можна спостерігати таке явище, як власна мова підлітків, яка прямо чи опосередковано відображає їх переживання та нерідко трансформується в захоплення жаргонною та нецензурною лексикою, супроводжується лексичною недбалістю, навіть зневажливістю до культури мови, схильністю до вживання оригінальних, на їх погляд, словосполучень. Такі експерименти є закономірним явищем, породженим особливостями розвитку підлітків. З часом схильність до мовленевих спрощень та жаргонізмів, як правило, минає.

Отже, підлітковий період є важливим етапом психічного та особистісного розвитку. За несприятливих соціально-психологічних умов виникають труднощі у розвитку особистості, зокрема формування акцентуацій характеру. Знання дорослими (батьками, педагогами) вікових та індивідуальних особливостей підлітків дає їм змогу ефективно керувати психічним та особистісним розвитком дітей, попереджувати й долати труднощі і проблеми.

Психологія ранньої юності

Протягом юнацького віку (від 15-16 до 20 років) особистість досягає високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує ментальний досвід, уперше масштабно роздивляється свій внутрішній світ, свою індивідуальність, формує цілісний Я-образ, самовизначається у життєвих і професійних планах, осмислено спрямовує свій погляд у майбутнє, що свідчить про перехід її до етапу дорослості. В межах даної теми буде розглянуто лише період ранньої юності (від 15-16 до 17-18 років), оскільки саме межа у 18 років визначає кінець дитинства з точки зору чинного законодавства.

Протягом ранньої юності особистість виходить на рубіж відносної зрілості, у цей період завершуються бурхливий ріст і розвиток її організму, а також первинна соціалізація, на яку впливають умови та перебіг психічного й особистісного розвитку. Виокремлюють такі типи соціалізації:

- соціалізація, яка супроводжується серйозними проблемами в поведінці, конфліктними ситуаціями, труднощами у засвоєнні соціальних ролей тощо;
- плавна, розмірена соціалізація. За такого її перебігу юна особистість включається в доросле життя порівняно легко, не завдаючи клопоту дорослим;
- соціалізація, яка характеризується швидкими, стрибкоподібними змінами, що ефективно контролюються особистістю. Таким юнакам і дівчатам властивий високий рівень самоконтролю, самодисципліни.

Особливості цих типів соціалізації по-різному виявляються у життєдіяльності хлопців і дівчат. Як правило, дівчата випереджають у соціальному розвитку хлопців, глибше й ефективніше засвоюють соціальні ролі, покладають на себе відповідальність за своє життя.

Соціальна ситуація розвитку в старшому шкільному віці зумовлена необхідністю особистісного і професійного самовизначення, вибору життєвого шляху. Психологічним центром стає вибір професії, внаслідок чого у них формується своєрідна внутрішня позиція, зумовлена зорієнтованістю у майбутнє, сприйняттям теперішнього крізь призму цієї основної спрямованості особистості. На цьому віковому етапі відбувається формування механізму цілетворення, основними проявами якого є наявність у людини певного задуму, плану життя, життєвої мети, проекту цілі, загального досвіду свого буття.

Соціальна позиція юнаків і дівчат зорієнтована на здобуття статусу самостійної дорослої людини. У зв'язку з цим старшокласники виявляють підвищений інтерес до способу життя дорослих, що сприяє їх життєвому і професійному самовизначенню. Розширюється коло їх дружнього спілкування з однолітками за одночасного підвищення, порівняно з підлітками, вибіркової особистісних контактів і уподобань.

Центральним новоутворенням раннього юнацького віку є особистісне самовизначення, що постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості.

Особистісне самовизначення є процесом свідомого визначення суб'єктом своєї сутності та місця у системі суспільних відносин, що виявляється в активному ставленні людини до себе та навколишньої дійсності. Воно означає формування у хлопців і дівчат стійких та усвідомлених переконань; оволодіння нормами поведінки, принципами, ідеалами; вироблення умінь спостерігати та осмислювати явища навколишнього життя, розуміти себе. Обумовлюється воно не стільки системою засвоєних знань, скільки готовністю до прийняття рішень, самостійних і відповідальних дій у нових ситуаціях.

Крім самовизначення, важливими новоутвореннями раннього юнацького віку є відкриття внутрішнього Я, світогляду. Старший школяр починає сприймати свої переживання, емоції не як реакцію на зовнішній вплив, а як стан свого внутрішнього Я, усвідомлює власну неповторність. Важливою ознакою самосвідомості особистості у ранній юності є *самоповага* – узагальнене ставлення людини до себе, міра прийняття чи неприйняття себе як особистості, яка виявляється у задоволенні собою, почутті власної гідності, позитивному ставленні до себе, узгодженні свого Я-реального з Я-ідеальним. Позитивне ставлення до себе свідчить про високу самоповагу; незадоволеність собою, негативна оцінка своєї особистості – про низьку.

У ранньому юнацькому віці інтенсивно формується *світогляд*, який включає в себе *соціальну орієнтацію особистості* – усвідомлення належності до соціальної спільноти (національної, професійної, вікової), вибір майбутнього соціального статусу і шляхів його досягнення. Формування світогляду є результатом та умовою усвідомлення старшокласником себе як особистості з відповідною системою ставлень до всього, що його оточує, та до себе.

На цьому етапі свідомим, цілеспрямованим процесом стає засвоєння етичних знань, формування стійких принципів поведінки, які є основою моральних переконань. Якщо підліток легко змінює свої погляди щодо власної поведінки та інших людей, його думка часто піддається впливу випадкових обставин, то старшокласник рідше використовує чужі судження.

Особистісний розвиток у ранній юності особливо залежить від стосунків з дорослими, які доповнюють спілкування з однолітками. Звернення до дорослих зумовлене переконаністю юнаків, що проблеми життєвого самовизначення неможливо розв'язати у спілкуванні з ровесниками, оскільки їх соціальний досвід ще недостатній для цього.

В зрілій юності завершуються процеси біологічного дозрівання, однією з найважливіших потреб особистості стає інтелектуальний розвиток, посилюється емоційна стабільність, у міжособистісних стосунках важливого значення набуває спілкування з ровесниками, особливо з представниками протилежної статі, тривають саморозвиток і самовдосконалення.

Нормативно-правові документи (Електронний ресурс). – Режим доступу:

<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>:

1. Кодекс законів про працю України.
2. Кодекс про адміністративні правопорушення.
3. Сімейний кодекс України.

Література:

1. Бевз Г.М., Пеша І.В. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога. – К., 2001
2. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: – К., 1996.
3. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія та педагогіка. – Тернопіль, 2004.
4. Горбунова Л.М., Богачов С.В., Іванчук І.Ф. Цивільні права малолітніх і неповнолітніх та їх цивільно-правова відповідальність. – К.: Поліграф-Експрес, 2008. – 48 с.
5. Грейс К. Психология развития. – СПб: Питер, 2008.
6. Дякович М.М. Сімейне право України. – К.: Правова єдність, 2009. – 480 с.
7. Замещающая семья. Методическое пособие / Ж.А.Захарова, И.И.Осипова; Под ред. Э.А.Манукян, к.с.н. – М.: Полиграфсервис, 2005. – 112 с.
8. Запрошуємо до діалогу: посіб. для підлітків 11-14 рр. / ред. М. Зубченко. – К.: Богдана, 2003. – 127 с.
9. Кле М. Психология подростка. Психосексуальное развитие. [Електронний документ] – М.: Педагогика, 1991. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Article/kle_psih.php.
10. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А.Сластенина. – М., 1999.
11. Семейное право Украины / Харитонов Е.О., Харитонов Е.В., Гончаренко В.А. и др. – Х.: Одиссей, 2007. – 232 с.
12. Строган А.Ю. Права і свободи дитини у сучасній правовій державі: порівняльний аналіз національних і міжнародних нормативно-правових актів // Держава і право – 2008. – № 40. – с. 49-56.
13. Фіцула М.М. Правове виховання учнів: Навч.-метод. посібник / Інститут змісту і методів навчання. – К., 1997.
14. Шипицина Л.М. Психология детей-сирот: Учебное пособие. – СПб., 2005.

Кочемировська О.О.,
Журавель Т.В.

Тема 4.2. Профілактика негативної поведінки підлітка

Мета: сформувати в прийомних батьків та батьків-вихователів навички запобігання асоціальної поведінці підлітків на основі розуміння ними витоків та причин її виникнення.

Завдання:

- визначити поняття нормативної та такої, що відхиляється, поведінки підлітка (девіантної, асоціальної, делінквентної, антисоціальної, адиктивної тощо) та виявити чинники, які сприяють виникненню поведінкових відхилень;
- з'ясувати значення поняття “здоров’я” та визначити чинники, що впливають на нього;
- обговорити проблематику профілактики асоціальної поведінки та формування залежностей в підлітків.

Головні ідеї:

- ризикована поведінка підлітків часто є способом визначити межі дозволеного експериментальним шляхом і не є проявом “поганої” спадковості;
- переважна більшість підлітків вчиняють недозволені, ризиковані або навіть антисоціальні вчинки, особливо, якщо вони не мають змістовного дозвілля;
- профілактика ризикованої поведінки є важливим напрямом виховання;
- попередження ризикованої поведінки можливе, якщо підліток бере на себе відповідальність за свої вчинки, але й батькі довіряють йому/їй та готові надати йому/їй певну свободу дій.

Загальна тривалість: 6 год. 45 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Особливості ризикованої поведінки підлітків (1 год. 20 хв.)				
1.	Види ризикованої поведінки	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
2.	Акцентуація характеру у підлітків	Інформаційне повідомлення	20 хв.	Додаток 4.2.1.
3.	Чинники небезпечної поведінки	Робота в групах	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія II. Попередження ризикованої поведінки підлітків (2 год. 15 хв.)				
4.	“Тому, що було нудно”	Вправа	20 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації, будь-який складний для сприйняття текст або схема, не пов'язані з темою
5.	Чим зайняти вільний час	Обговорення у колі	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
6.	Скеруємо дозвілля підлітків	Робота в групах	50 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
7.	Визначення правил поведінки	Робота в групах	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія III. Використання мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки (2 год.)				
8.	Функції мультфільмів	Обговорення у колі	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
9.	Каталог мультфільмів	Робота в групах	50 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, набори карток (прикладу у тексті вправи)
10.	Анкета	Обговорення у парах, обговорення у колі	10 хв.	Додаток 4.2.2. за кількістю учасників групи
11.	Розробка рекомендацій	Робота в групах	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія IV. Використання мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки (1 год. 10 хв.)				
12.	“Коли дівчинка дорослішає”	Перегляд мультфільму, обговорення у колі	25 хв.	Обладнання для перегляду мультфільму, мультфільм “Коли дівчинка дорослішає” (розміщений у електронних додатках до теми 4.2.)
13.	Використання серії мультфільмів “Невигадані історії”	Робота в групах	45 хв.	Обладнання для перегляду мультфільму, мультфільми серії “Невигадані історії”, копії посібника “Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки” для роботи груп (мультфільм та посібник розміщено у електронних додатках до теми 4.2.).

Глосарій до теми:

Адиктивна (залежна) поведінка – поведінка, що відхиляється від норми, з прагненням до відходу від реальності за допомогою прийому психоактивних засобів або надмірною фіксацією на визначених видах діяльності. До адиктивної поведінки відносяться: алкоголізм, наркоманія, тютюнова залежність, інші види хімічних залежностей, ігроманія (гемблінг), адреналінова залежність (необорний потяг до ризику та екстремальних захоплень) та ін.

Акцентуація характеру – загострений, перебільшений розвиток окремих рис характеру поряд із пригніченням інших, який призводить до погіршення соціальної взаємодії (з оточуючими людьми та суспільним середовищем). Акцентуація зумовлює вибіркочку стійкість людини до певних типів життєвих негараздів при підвищеній чутливості до інших, що призводить до частих однотипних конфліктів або нервових зривів. Акцентуації характеру притаманні підлітковому віку, вони є плинними, і з роками можуть суттєво згладитися, наблизитися до норми.

Асоціальна поведінка – поведінка, що суперечить суспільним нормам і принципам, що виступає у формі аморальних або протиправних дій.

Девіантна поведінка – поведінка, що відхиляється, тобто поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, внаслідок чого відбувається порушення цих норм. Девіантна поведінка може нести як негативний (порушення суспільних норм, схильність до злочинів тощо), так і позитивний (геніальність, видатні творчі здібності тощо) потенціал.

Делінквентна (антисоціальна) поведінка – поведінка, що відхиляється, з чітко вираженою антигромадською спрямованістю, що здобуває, у крайніх своїх проявах, кримінально-карний характер. Вона може виражатися у формі правопорушень, у вигляді дій чи бездіяльності, що тягнуть за собою карну чи цивільну відповідальність.

Психопатія – хворобливе викривлення характеру (при збереженні інтелекту), внаслідок якого різко порушуються стосунки з оточуючими. Особа з психопатією відрізняється одноманітністю та негнучкістю поведінкових реакцій, які не залежать від соціального середовища та не враховують особливості ситуації. Частіше за все психопатія формується в несприятливих соціальних умовах, при значних помилках виховання, отже вихованці інтернатів знаходяться в зоні ризику і потребують значної уваги для профілактики розвитку психопатії.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Особливості ризикованої поведінки підлітків

➔ 1. Мозковий штурм “Види ризикованої поведінки”

Мета: визначити перелік та ієрархію неприйнятних форм поведінки підлітка з точки зору їх небезпечності для суспільства та самої дитини.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам перерахувати види та форми ризикованої поведінки підлітків, згрупувати їх (наприклад: шкідливі звички: тютюнопаління, наркоманія тощо; асоціальна поведінка: крадіжки, агресивні дії, залучення до “поганої” компанії та ін.) та створити їх ієрархію (від найбільш небезпечних до найменш небезпечних, на думку учасників).

Запитання для обговорення:

1. Які є види, прояви негативної, ризикованої поведінки підлітків?
2. У які групи їх можна об'єднати?
3. Які є найбільш небезпечними для підлітка? Для суспільства?
4. Які є найменш небезпечними для підлітка? Для суспільства?
5. Які непокоять Вас найбільше? Чому?

До уваги тренера!

Тренер підкреслює, що часто дорослі звертають увагу на ті форми поведінки підлітка, які є нормою для цього віку, а поза увагою залишаються дійсно серйозні та небезпечні форми поведінки. Тренер підкреслює необхідність розмежувати ті форми поведінки, що дратують дорослих та ті, що дійсно відносяться до ризикованих та антисоціальних.

Тренер нагадує нормативні особливості підліткового віку (реакція групування; реакція емансипації; підліткова агресія та демонстративна грубість; демонстрація зверхності та неповаги до авторитету дорослих; надмірна сором'язливість, занурення в себе; схильність до ризикованих вчинків та експериментів; зниження шкільної успішності; залучення до субкультури; підвищена увага до питань сексу та сексуальності; прояви акцентуованої поведінки тощо). Тренер підкреслює, що описані форми поведінки є типовими для даного віку. Тренер акцентує увагу, що завдання батьків полягає в тому, щоб убезпечити дітей від можливих негативних наслідків їх поведінки, оскільки оминати її майже неможливо.

Водночас, тренер привертає увагу учасників до необхідності уважно слідкувати за тим, коли дитина:

- неодноразово вживає алкоголь чи постійно палить;
- має неадекватні фізіологічні реакції: чи то весь час сміється, чи надмірно загальмована, в неї постійно розширені або звужені зіниці;
- часто приносить додому дорогі речі, мотивуючи тим, що їх їй подарували або дали на певний час;
- пропускає школу без поважних причин;
- весь час грає в комп'ютерні ігри;
- бродяжить;
- категорично відмовляється розповідати про своїх друзів;
- з дому постійно зникають гроші або речі тощо.

➔ 2. Інформаційне повідомлення “Акцентуації характеру в підлітків”

Мета: надати інформацію щодо поняття “акцентуації характеру”.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 4.2.1.

Хід проведення:

Тренер коротко надає інформацію щодо акцентуацій характеру як чинника, що впливає на особливості поведінки підлітка, на основі Додатку 4.2.1.

Запитання для обговорення:

1. *Що таке акцентуація характеру та які види акцентуацій характеру існують?*
2. *В чому причини виникнення акцентуацій та який прогноз щодо їх усунення?*
3. *Для чого потрібна ця інформація?*

До уваги тренера!

Тренер наголошує на плинності, скороминучості акцентуацій, а також на тому, що вони являють собою вікову норму розвитку дитини незалежно від того, в якому середовищі вона виховувалася. Додатково слід підкреслити, що акцентуації є соціальним надбанням, і дуже слабко пов'язані зі спадковістю; вони можуть розвинути в будь-якої дитини в залежності від типу її нервової системи та особливостей виховання.

➔ 3. Робота в групах “Чинники небезпечної поведінки: позитивні та негативні впливи”

Мета: визначити чинники, що сприяють або протидіють виникненню небезпечної поведінки.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у 6 груп та пропонує кожній групі визначити позитивний та негативний вплив відповідних чинників у житті дитини:

Група 1 – сам підліток (його попередній досвід, риси характеру тощо);

Група 2 – біологічна сім'я підлітка;

Група 3 – прийомна сім'я/ДБСТ, де зараз знаходиться підліток;

Група 4 – школа;

Група 5 – однолітки (друзі, значущі ровесники тощо)

Група 6 – сторонні дорослі, суспільство загалом (в т. ч. ЗМІ, Інтернет тощо).

Кожна група має намалювати або у схематичній формі зобразити, як саме визначені нею чинники впливають на формування поведінки підлітка.

На виконання групової роботи є 20 хвилин, після чого групи презентують власні напрацювання та відбувається групове обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Які позитивні та негативні чинники були визначені?
2. Як можна застосувати позитивні чинники впливу?
3. Як можна обмежити вплив негативних?
4. В чому полягає роль прийомних батьків та батьків-вихователів?

До уваги тренера!

Тренер наполягає на необхідності визначити не лише негативний, а й – обов'язково – позитивний вплив тих чи інших чинників. Якщо цього не може зробити мала група, це питання адресується всьому загалу учасників. Визначення позитивних впливів дозволяє сфокусувати увагу на тому, що поведінка підлітків є такою, що піддається скеруванню, і вони можуть бути вчинені різними шляхами, які й обговорюються в групі.

Сесія II. Попередження ризикованої поведінки підлітків

➔ 4. Вправа “Тому, що було нудно”

Мета: сприяти у здобутті учасниками емоційного досвіду переживання стану, що передує розвитку небезпечної поведінки в підлітків.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди презентації, будь-який складний для сприйняття текст або схема, не пов’язані з темою.

Хід проведення:

Тренер транслює на екран заздалегідь підготовлений текст чи схему так, щоб їх не можна було роздивитися (або дуже дрібні букви, або розпливчасте зображення) та починає займатися своїми справами або тихо та нерозбірливо коментує зображене на екрані. Тренер не реагує на прохання групи зробити зображення розбірливішим, говорити голосніше тощо. Тренер поводить таким чином протягом 7–10 хвилин, так щоб учасники виснажилися і теж почали займатися своїми справами: спілкуватися між собою, розмовляти по телефону, виходити тощо.

Коли невдоволення учасників стає непереборним, тренер припиняє свої дії і запитує аудиторію, чому вона шумить, відволікається тощо. Тренер також питає в учасників щодо тих почуттів, які в них виникли протягом попередніх хвилин, та записує всі відповіді на фліпчарті. Коли група висловиться, тренер підводить аудиторію до думки, що приблизно такі ж почуття (але значно сильніші) виникають в підлітків, які не можуть зайняти свій вільний час корисними справами, і що саме це часто стає причиною розвитку в них небезпечної поведінки.

Запитання для обговорення:

1. Чому Ви почали займатися своїми справами та порушувати правила роботи групи?
2. Що Ви відчували?
3. Що спричинило появу таких почуттів?
4. Що могло попередити виникнення таких почуттів та Ваше виключення з роботи?
5. Що відчувають підлітки?
6. Чи є це причиною виникнення в них небажаних форм поведінки? Чому?
7. Яким чином можна подолати їх нудьгу?

До уваги тренера!

Тренер має провести чітку аналогію між почуттями учасників та почуттями підлітків у аналогічній ситуації.

➔ 5. Мозковий штурм “Чим зайняти вільний час”

Мета: окреслити перелік ідей залучення підлітків до конструктивної діяльності.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам назвати позитивні способи, якими можна зайняти вільний час підлітків, викликавши в них інтерес, та записує перелік на аркуші фліпчарту.

Запитання для обговорення:

1. Як і чим можна зайняти підлітків, щоб вони не починали нудьгувати?
2. Що їх приваблює?

До уваги тренера!

Тренер має налаштувати групу на позитивну роботу і не підтримувати висловлення на кшталт: “Та хто ж це буде робити?”, “В наших умовах це неможливо”, “У нас немає ніяких можливостей” тощо. Навпаки, просить подумати, що залежить від кожного з нас для того, щоб втілити задуми у життя.

➔ 6. Робота в групах “Скеруємо дозвілля підлітків”

Мета: розробити “банк ідей” щодо організації дозвілля підлітків як способу попередження їх небезпечної поведінки.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників у чотири групи, і кожна з груп готує презентацію на тему “Як сприяти позитивній самоорганізації підлітків”. Кожна презентація має містити:

- мету створення групи підлітків;
- спрямування групи (математичний гурток, біг вранці, малювання, підготовка вистави тощо);
- необхідні матеріали та база, на якій створюватиметься група;
- план роботи (або підготовки заходу);
- роль дорослих.

Запитання для обговорення:

1. Яким чином можна залучити підлітків до конструктивної діяльності?
2. Як можна створити групу за інтересами?
3. Яким може бути змістовне наповнення діяльності групи?
4. В чому користь та перевага групи, що працює за принципом самоорганізації?
5. Які якості та навички вона виробляє в підлітків?

До уваги тренера!

Тренер має підкреслити, що організація підліткової групи – гарний спосіб:

- по-перше, попередити беззмістовне дозвілля підлітків та їх готовність до негативної поведінки;
- по-друге, підвищити статус підлітка у колі однолітків та знизити його потребу у самоствердженні в будь-який спосіб (у тому числі, і соціально неприйнятний).

Тренер також наголошує на тому, що задля організації дозвілля підлітків дорослі можуть об'єднатися між собою.

Тренер має налаштувати групу на позитивний лад та не підтримувати настрої на кшталт: “Це дуже важко, майже неможливо”, “Їм нічого не потрібно” тощо.

➔ 7. Робота в групах “Визначення правил поведінки”

Мета: відпрацювати навички розроблення правил групи (прийомної сім'ї/ДБСТ, підліткової групи) з метою профілактики ризикованої поведінки підлітків.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер ініціює дискусію на тему важливості правил, їх призначення.

На наступному етапі роботи тренер об'єднує учасників у 4 групи. Кожна група отримує завдання розробити правила прийомної сім'ї (2 групи) чи ДБСТ (2 групи). Після запропонованої роботи кожна група презентує свої напрацювання, а тренер ініціює дискусію.

Запитання для обговорення:

1. *Навіщо потрібні правила роботи тренінгової групи?*
2. *Якими принципами ми керувалися при розробці правил роботи нашої групи?*
3. *Яка була процедура затвердження правил? Чому це важливо?*
4. *Чи можна провести паралель між тими правилами, які розробляла наша група на початку тренінгу, і правилами прийомної сім'ї/ДБСТ?*
5. *Навіщо потрібні правила в сім'ї/ДБСТ?*
6. *Чому до розробки правил мають бути залучені підлітки? Як це попередить їх негативну поведінку?*
7. *Якими повинні бути ефективні правила?*
8. *Як можна найповніше врахувати думку дітей при складанні правил?*
9. *Як досягти загальної підтримки правил?*
10. *Якими можуть бути наслідки недотримання правил?*

До уваги тренера!

До початку обговорення у групах важливо ідентифікувати структурні компоненти правил, наприклад:

- права та обов'язки дітей;
- права та обов'язки прийомних батьків та батьків-вихователів;
- правила спілкування дорослих та дітей в сім'ї/ДБСТ;
- правила спілкування між дітьми;
- правила поведінки поза межами сім'ї/ДБСТ;
- процедура прийняття рішень;
- процедура розв'язання конфліктів;
- санкції за недотримання правил.

Орієнтовні принципи, яким повинні відповідати правила:

- лаконічність (за виконанням небагатьох правил простіше слідкувати);
- реалістичність виконання;
- чіткі критерії виконання чи невиконання;
- загальна доступність (всі мають долучитися до розробки правил);
- відповідність базовим принципам прав людини і прав дитини.

Також необхідно зазначити, що абсолютно всі члени прийомної сім'ї та ДБСТ мають підписати правила. Тренер звертає увагу групи на те, що правила поширюються і на прийомних батьків та батьків-вихователів.

Сесія III.

Використання мультфільмів
у профілактиці ризикованої поведінки

➔ 8. Обговорення у колі "Функції мультфільмів"

Мета: визначити функції мультиплікаційних фільмів.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер запитує у учасників:

- *А чи любите Ви дивитися мультфільми? Чи люблять мультфільми Ваші діти?*
- *Чому і діти, і дорослі, як правило, люблять мультфільми?*

Відповіді учасників на останнє запитання тренер записує на аркуші фліпчарту. Може вийти наступний список:

...тому що мультфільми:

- *веселі;*
- *несуть позитив;*

- кольорові, яскраві;
- мають цікавих персонажів;
- презентують реальні і фантастичні історії водночас;
- це жива казка ...тощо.

Вислухавши та занотувавши відповіді учасників, тренер резюмує:

Отже, для дорослих, як правило, мультфільми, це спосіб відпочити емоційно та розслабитися, зануритися у фантастичний світ тощо.

Для дітей мультфільми – це жива реальність, а персонажі мультфільмів – реальні істоти, які вчать дітей добру (а іноді, на жаль, і злу). Дитина, яка дивиться мультфільм, вірить в реальність того, що відбувається по інший бік екрану, вона засвоює те, що пропонує їй мультфільм: починаючи від інформації, закінчуючи манерами поведінки та стратегіями вибудовування відносин, які пропагують головні персонажі.

Відповідно, можна виділити наступні **функції мультфільмів**:

- рекреативна;
- розважальна;
- пізнавальна;
- розвиваюча;
- виховна;
- діагностична.

На наступному етапі тренер підкреслює пізнавальну та виховну функції та зазначає, що дуже важливо, аби мультфільми, які дивиться дитина, окрім перших двох функцій, слугували прийомним батькам та батькам-вихователям у її розвитку та вихованні.

Запитання для обговорення:

1. Чи всі мультфільми дають дітям позитив, формують важливі базові цінності, виховують добро, розвивають?
2. Які мультфільми впливають на дітей негативно?
3. Які мультфільми, на Вашу думку, мають найбільший виховний потенціал?

➔ 9. Робота в групах “Каталог мультфільмів”

Мета: розробити каталог мультфільмів які мають виховний, розвиваючий та пізнавальний потенціал.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, набори карток (приклад у тексті, вправи).

Хід проведення:

Тренер повідомляє учасникам, що на наступному етапі вони спробують створити каталог так званих “корисних” мультфільмів, які мають виховний потенціал та можуть використовуватись саме з виховною та пізнавальною метою.

Тренер об’єднує учасників у декілька груп по п’ять осіб та видає групам заготовані набори карток (по 6 карток), на яких зафіксовані виховні завдання, які можуть бути вирішені через мультфільми. Картки, які отримують різні групи, можуть повторюватись.

Учасникам необхідно для вирішення кожного з завдань підібрати по 2–3 (можна більше) приклади мультиплікаційних фільмів.

Для того, щоб записати назви цих мультфільмів, учасники отримують 18 чистих карток формату А5 (з розрахунку по 3 картки на кожне виховне завдання).

Групам дається 15 хв. для виконання завдання.

Після того, як час вийшов, групи презентують свої напрацювання з місця, а тренер прикріплює картки, які напрацювали групи, у межах таблиці, яка має бути заздалегідь підготовлена ним на аркуші фліпчарту. У разі, якщо приклади мультфільмів, які запропонували групи, повторюються, картки з однаковими назвами кріпляться одна на одну.

Таблиця

Виховне завдання, зафіксовані на картках (приклади)	Приклади мультфільмів (може бути по декілька на кожне запропоноване завдання)
Розвиток працелюбства, поваги до праці інших	
Виховання навичок самообслуговування та гігієни	
Формування здорового способу життя	
Виховання обачності, зокрема, у спілкуванні з незнайомцями	
Цінність дружби, взаємодопомоги, толерантності у ставленні один до одного	
Пізнання оточуючого світу, розвиток любові до тварин	
Виховання поваги до батьків, інших дорослих	
Формування цінності знань та навчання	
...свій варіант...	

Після того, як всі групи презентували свої напрацювання, відбувається обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Де і як можна використовувати розроблений нами каталог?
2. З дітьми якого віку можна використовувати розглянуті мультфільми?

➔ 10. Обговорення у парах, обговорення у колі “Анкета”

Мета: визначити, наскільки учасниками використовується виховний потенціал мультфільмів.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: анкета, представлена у додатку за кількістю учасників групи.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам об'єднатися у пари та взяти інтерв'ю один у одного на основі анкети “Оцінка використання виховного впливу мультфільмів”, яку отримують всі у колі.

Учасникам дається 5 хвилин на те, щоб обговорити запитання анкети у парах, після чого відбувається загальне обговорення:

Запитання для обговорення:

1. З огляду на обговорені Вами запитання, як Ви вважаєте, наскільки використовується виховний потенціал мультфільмів?
2. На які думки наштовхнули Вас запитання, запропоновані у анкеті?
3. Від чого ще, окрім самого змісту мультфільму, залежить, чи буде він мати виховний та розвиваючий вплив? Чим можна підсилити перегляд (“Що після ...?”)?

➔ 11. Робота в групах “Розробка рекомендацій”

Мета: розробити рекомендації з метою підвищення використання виховного потенціалу мультфільмів.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників у групи та пропонує розробити рекомендації, які мають враховувати батьки для організації перегляду мультфільмів дитиною з користю для її розвитку та з виховною метою.

Тренер просить учасників звернути увагу на три етапи, які варто відобразити у рекомендаціях:

- підготовка до перегляду;
- власне – перегляд;
- “Що після?”

Групи отримують 20 хв. на розробку рекомендацій, і після того, як час вийде, презентують свої напрацювання, доповнюючи одна одну.

На наступному етапі тренер ознайомлює учасників з матеріалами інформаційного повідомлення, на основі статті “Як з користю дивитися мультфільми”, що подана у *електронних додатках до теми 4.2.*

Сесія IV. Використання мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки (продовження)

➔ 12. Перегляд мультфільму, обговорення у колі “Коли дівчинка дорослішає”

Мета: розглянути особливості пізнавальних мультфільмів для підлітків.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: обладнання для перегляду мультфільму, мультфільм “Коли дівчинка дорослішає” (розміщений у електронних додатках до теми 4.2.).

Хід проведення:

Тренер починає вправу з перегляду мультиплікаційного фільму (першої його частини) “Коли дівчинка дорослішає”.

Після перегляду учасниками даного мультфільму тренер запитує у учасників:

- *Про що мультфільм?*
- *Що специфічного у цьому мультфільмі?*
- *Які основні функції такого мультфільму?*
- *Як Ви вважаєте, чи полегшить мультфільм виклад дітям такого складного матеріалу як статеві та репродуктивна система, фізіологія? Чи легко буде сприйматись так інформація?*

Після невеликого обговорення тренер наголошує:

Мультфільми, як ми вже обговорювали раніше, цікаві не лише дітям, а й дорослим. Із задоволенням мультфільми дивляться і підлітки, і молоді люди. Звичайно, ці мультфільми можуть відрізнятися за сюжетом від тих, які люблять малюки, однак сама мультиплікація завжди приваблює.

Наступний блок нашої роботи буде присвячений саме використанню мультфільмів у роботі з підлітками щодо попередження ризикованої (у першу чергу, щодо здоров'я) поведінки.

Запитання для обговорення:

1. Чим має вирізнятися мультфільм, що буде цікавий підліткам?

До уваги тренера!

Варто наголосити, що мультиплікаційний фільм “Коли дівчинка дорослішає”, створено компанією “Гедеон Ріхтер” і остання його частина, четверта, має на меті рекламу гормональних контрацептивів, тому переглядати її підліткам самостійно не варто.

➔ 13. Робота в групах

“Використання серії мультфільмів “Невигадані історії”

Мета: розглянути алгоритм використання мультфільмів із серії “Невигадані історії”.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: обладнання для перегляду мультфільму, мультфільми серії “Невигадані історії”, копії посібника “Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки” для роботи груп (мультфільм та посібник розміщено у електронних додатках до теми 4.2.).

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Відеоперегляд (15 хв.):

Тренер пропонує учасникам обрати для обговорення одну з проблем, пов'язаних із ризикованою поведінкою підлітків: наркотики, втеча з дому, досвід насильства, ризикована щодо здоров'я поведінка на вулиці, тиск однолітків, ризик інфікування на ВІЛ та тестування.

Коли тема обрана, тренер пропонує учасникам переглянути один з мультфільмів на відповідну тематику із серії “Невигадані історії” (мультфільми розроблені Міжнародною організацією “СНІД Фонд Схід – Захід” (AFEW)).

2-ий етап – Робота в групах (15 хв.):

Тренер об'єднує учасників у групи по 5 осіб та пропонує групам ознайомитись з варіантами проведення невеликих занять на основі переглянутого мультиплікаційного фільму, для чого роздає їм копії відповідної частини посібника “Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки” (розміщений у *електронних додатках* до теми 4.2.).

Після того, як групи опрацюють запропонований матеріал, відбувається обговорення у колі.

Запитання для обговорення:

1. Яким чином можна застосувати опрацьований матеріал у житті прийомної сім'ї/ДБСТ?
2. Хто може виступати у ролі невеликого заняття з переглядом мультиплікаційного фільму?

До уваги тренера!

Тренер має підвести учасників до думки, що ведучим заняття з використанням мультфільмів можуть бути не лише батьки, а й старші діти у сім'ї. Саме вони можуть провести заняття з молодшими підлітками або ж навіть і зі своїми однолітками, говорячи з ними “однією мовою”. Саме інформація, подана за методом “рівний-рівному”, буде сприйматися якнайкраще. Однак роль батьків – сприяти у підготовці до проведення дитиною такого заняття.

Додаток 4.2.1.

➔ Акцентуації характеру

Особливої уваги потребують також підлітки з акцентуаціями характеру – індивідуальними рисами особистості, які за сильної вираженості, несприятливих умов можуть набувати патологічного характеру, руйнувати цілісну її структуру.

Акцентуація характеру (лат. *accentus* – наголос) – надмірне вираження окремих рис характеру та їх поєднань, яке є крайнім варіантом норми і межує із психопатією.

Не всі акцентуовані підлітки є педагогічно занедбаними; багато з підлітків “переростають” акцентуації, хоча в деяких по мірі дорослішання вони закріплюються та сягають рівня психопатії. Розрізняють гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий типи акцентуацій характеру (типологія А. Личка).

Гіпертимний тип. Його основною ознакою є постійно піднесений настрій, який лише зрідка змінюється спалахами агресії. Вона, к правило, викликана намаганням різко придушити бажання і наміри підлітка, підкорити його своїй волі. Діти з гіпертимною акцентуацією характеру контактні, комунікабельні, жваво жестикулюють, ініціативні, часто прагнуть бути лідерами, у них яскраво виражені організаторські здібності, оптимістична налаштованість. В умовах жорсткої дисципліни, монотонної діяльності, вимушеної самотності вони можуть вступати у конфлікти.

Нормальному розвитку характеру підлітків з гіпертимною акцентуацією можуть зашкодити як відсутність нагляду (властива їм жадоба пригод і вражень може призвести до небажаних наслідків), так і жорсткий контроль, проти якого вони бурхливо протестують. Такі діти цінують доброзичливе, шанобливе ставлення, можуть бути активними лідерами у підліткових групах.

Гіпертимний тип входить в п’ятірку найбільш “ризикованих” з точки зору протиправної поведінки. Асоціальна поведінка гіпертимів зумовлена не стільки вираженими антисоціальними настановами, скільки легковажністю, гіперактивністю та схильністю до ризику.

Циклоїдний тип найчастіше спостерігається у старшому підлітковому і ранньому юнацькому віці. Його особливістю є періодичне (від кількох тижнів до кількох місяців) коливання настрою і життєвого тону. У період піднесення настрою циклоїдним дітям властиві ознаки гіпертимного типу, а під час спаду настрою підлітки стають мовчазними, песимістичними. На зауваження і докори дорослих можуть відреагувати роздратуванням, грубістю і гнівом, ще більше при цьому засмучуючись. Підлітки з такою акцентуацією характеру надто вразливі до кардинального руйнування життєвого стереотипу (зміни місця проживання і навчання, втрати друзів і близьких).

Серйозні невдачі та дорікання оточуючих можуть поглибити їх депресивний стан або викликати гостру афективну реакцію з можливими спробами суїциду. Оптимальною позицією щодо підлітка, який перебуває в депресивному стані, є ненав’язлива турбота й увага. В цей період необхідно, наскільки можливо, знизити вимоги до підлітка, забезпечити теплі стосунки із значущою для нього людиною (батьками, друзями).

Лабільний тип акцентуації характеру підлітків. Характеризується він мінливістю настрою, який передусім залежить від зовнішньої ситуації. Певною мірою ця риса притаманна всім підліткам, тому свідченням акцентуації лабільного типу є надто різка зміна настрою за незначного для цього приводу (непривітний погляд випадкового співрозмовника, ненавмисне сказане кимось неприємне слово, навіть звичайний жарт, комплімент). У таких підлітків спостерігається то абсолютно оптимістична, то вкрай песимістична налаштованість на майбутнє, свої перспективи. Такі підлітки не здатні до цілеспрямованих вольових зусиль, вони кидають будь-яку справу, як тільки стикаються з мінімальними труднощами.

Часті зміни настрою поєднуються зі значною глибиною їх переживань. Від настрою залежать самопочуття, апетит, працездатність, бажання побути або на самоті, або в галасливій компанії.

На тлі поганого настрою можливі конфлікти з однолітками та дорослими, короточасні афективні спалахи, після згасання яких настає швидке каяття та пошук шляхів примирення.

Лабільні підлітки відзначаються поверховістю інтересів, орієнтацією на зовнішні стимули, похвали тощо. Їх моральні настанови не є глибокими та стійкими, тому вони легко приєднуються до компаній, схильних до правопорушень, пияцтва, наркотиків. В той же час, лабільні підлітки не здатні на серйозні правопорушення чи злочини через страх перед покаранням. Лабільні підлітки часто прив'язані до рідних і друзів, надзвичайно чутливі до доброти, підтримки. Іноді достатньо короточасної, довірливої, підбадьорливої розмови, щоб підняти їм настрій. Турботу до себе вони сприймають із вдячністю.

Астено-невротичний тип. Основними ознаками цього типу є підвищена фізична та психічна втомлюваність, дратівливість, схильність до іпохондрії (хворобливого стану, який характеризується надмірною увагою до свого здоров'я). Особливо втомлюється підліток під час розумової роботи, і ця ослабленість породжує підвищену збудливість, заважає орієнтуватись в ситуації. Афективні спалахи в поведінці спричинені наростанням роздратованості у моменти втоми. Зірвавшись, астено-невротик швидко втрачає сили. Знаючи про схильність астено-невротика до підвищеної збудливості, інші особи можуть провокувати його на подібні реакції, тому суворо карати або лягати дитину з астено-невротичною акцентуацією не можна.

Сенситивний тип. Особи, які належать до цього типу, надзвичайно вразливі, боязливі, у них різко виражене почуття власної неповноцінності. Публічні місця (зокрема школа чи інтернатний заклад) лякають їх великою кількістю людей, шумом, але, звикнувши до них і навіть страждаючи від деяких учнів, вони, однак, з небажанням переходять в інший клас чи учбовий заклад, змінюють місце проживання. Вчаться такі підлітки, як правило, старанно, але соромляться відповідати перед учнями класу, бояться запнутися, викликати сміх, показатися вискочками чи надто зразковими дітьми.

Рівень контактності сенситивних підлітків нижчий середнього. Вони надають перевагу вузькому колу друзів, рідко конфліктують, займають пасивну позицію, образи тримають у собі. Для них характерні співчутливість, радість за чужі успіхи, почуття обов'язку, сумлінність, високі моральні та етичні вимоги до себе та оточення.

В той же час, почуття власної неповноцінності у сенситивних підлітків зумовлює особливо виражену реакцію гіперкомпенсації. Тому вони шукають самоствердження саме там, де відчувають свою слабкість: дівчата намагаються показати свою веселість, комунікабельність і розкутість, хлопці поводяться зухвало, розв'язано й зарозуміло, прагнуть продемонструвати свою енергію та волю. Через це сенситивні підлітки можуть опинитися в неблагополучній компанії, хоча для них нестерпні ситуації, в яких вони є об'єктом насмішок, підозр у негативних вчинках, несправедливих звинувачень. Це може спровокувати їх гостру афективну реакцію або депресію, підштовхнути до конфлікту.

Психастенічний тип. Підлітки цього типу є нерішучими, схильними до роздумів, самоаналізу, тривожної підозрілості. У них легко виникають нав'язливі страхи, думки та уявлення. Необхідність самостійного вибору може спровокувати тривалі й нестерпні їх вагання. Нерішучість часто спричинює гіперкомпенсацію, формами якої можуть бути раптова самовпевненість, безапеляційність в судженнях, поспішні дії в ситуаціях, які вимагають розважливості і обережності. Невдачі, що трапляються внаслідок таких дій, тільки посилюють нерішучість і сумніви.

Шизоїдний тип. Суттєвими ознаками таких підлітків є замкненість, відстороненість від навколишнього світу, нездатність чи небажання встановлювати контакти з людьми, знижена потреба у спілкуванні. В таких підлітків часто поєднуються суперечливі риси: холодність і надмірна чутливість, упертість і податливість, настороженість і легковірність, апатична бездіяльність і наполеглива цілеспрямованість, надмірна прив'язаність і невмотивована антипатія, раціональні судження та нелогічні вчинки, багатство внутрішнього світу та обмеженість його зовнішніх проявів.

Такі діти бурхливо реагують на некоректні спроби проникнути у їх внутрішній світ. Відгородженість від зовнішнього світу ускладнює соціалізацію таких підлітків, зокрема корекцію

моральних настанов, які можуть не відповідати суспільним нормам. Самозанурення підсилюється, якщо в процесі виховання дитини вдаються до надмірного контролю й опіки, суворих покарань. Щоб зблизитись із такими підлітками, слід продемонструвати щире зацікавлення їх захопленнями, справами та особистістю.

Збудливий (епілептоїдний) тип акцентуації. Підлітки цього типу часто мають поганий настрій, вони здебільшого похмурі, роздратовані, озлоблені, навіть агресивні. Їх інтелектуальна сфера, як правило, інертна (невправна, млява). Занижена мотивація до навчальної діяльності часто поєднується з високими претензіями щодо оцінок, а невміння будувати стосунки з оточуючими – з вимогами щодо приязні та поваги. Такі підлітки легко вдаються до насильства (в т.ч., фізичного та сексуального), відзначаються високою емоційною заражуваністю, довгим періодом заспокоєння, мстливістю. Епілептоїди схильні до тиранії, вони прагнуть бути лідерами у групі, вдаючись до прямого тиску на оточуючих. Цей тип є одним з найбільш небезпечених з точки зору неправомірної поведінки.

Демонстративний (истероїдний) тип акцентуації. Таким підліткам властиві егоцентризм, безмежне прагнення уваги, потреба домогтися визнання, виділитися за будь-яких умов. За розвиненого інтелекту рівень успішності таких дітей переважно середній; але невдачі пояснюються впливом зовнішніх обставин. Вони здатні на безглузді та зухвалі вчинки, аби привернути до себе увагу. Цей тип акцентуації може бути наслідком як потурання батьків всім примхам дитини, так і повної байдужості до її потреб (демонстративність стає свого роду відповіддю на відсутність уваги з боку значущих дорослих).

Конформний тип. Для конформних підлітків характерна передусім слабкість волі, а їх соціальна поведінка більше залежить від впливу оточення, ніж від них самих. Такі підлітки уникають приймати самостійні рішення; вони повністю орієнтуються на думки оточення. Їх точка зору є нестійкою, легко змінюється під зовнішнім тиском; їх головна мета – не втратити приналежність до певної групи – і визначає особливості поведінки таких дітей.

Виникнення акцентуацій характеру є наслідком впливу спадкових, психологічних і соціальних чинників, серед яких найважливішими є:

1. **Умови виховання.** Розвиток певної акцентуації часто стає наслідком безконтрольності або, навпаки, домінуючої надопіки дорослих, жорстких стосунків, надмірності вимог і очікувань щодо дитини, дефіциту спілкування з підлітком та ін.
2. **Перешкоди в діяльності.** Деякі ознаки акцентуацій проявляються, коли підлітки вимушені долати перешкоди в діяльності, спрямованій на задоволення особисто значущих потреб. Авторитарний стиль спілкування, домінування методів примусу є недопустимими, оскільки можуть спровокувати конфліктні ситуації, найрізноманітніші форми *дезадаптивної поведінки підлітків*.
3. **Когнітивна криза.** Розширення взаємодії підлітка з оточуючими значно випереджає його психологічну компетентність, отже виникають психологічні зриви.
4. **Дисгармонійність Я-образу.** Неадекватні та суперечливі уявлення про себе, неадекватні самооцінка і рівень домагань, комплекс неповноцінності.
5. **Несформованість спонукальної сфери.** Відсутність стійких інтересів і цілей, невміння задовольняти свої потреби тощо.
6. **Спадкові ознаки.** Тип нервової системи, захворювання нервової системи, фізичні вади, спадкові та хронічні хвороби.

Додаток 4.2.2.

➔ Анкета для батьків

“Оцінка використання виховного потенціалу мультфільмів”

1. З ким діти найчастіше дивляться мультфільми:

- а) самі;
- б) зі своїми однолітками, друзями;
- в) з дорослими (батьками/вихователями).

2. Які мультфільми люблять дивитись діти більше:

- а) вітчизняні (радянські, російські, українські);
- б) закордонні.

3. З якою метою найчастіше дітям організують перегляд мультфільмів:

- а) зайняти вільний час;
- б) розважити, повеселити, поліпшити настрій;
- в) розвинути у дитини доброту, співпереживання, бажання допомогти, позитивні життєві цінності.

4. Наскільки ретельно дорослі обирають для дітей мультфільм для перегляду:

- а) ретельно обирають та планують перегляд заздалегідь;
- б) обирають ті мультфільми, які є популярними серед дітей на даний час;
- в) не обирають, включають те, що йде по телевізору.

5. Чи часто дорослі влаштовують обговорення після того, як дитина подивилася мультиплікаційний фільм:

- а) часто;
- б) періодично;
- в) вкрай рідко;
- г) ні, переважно не влаштовують взагалі.

6. Чи часто дорослі влаштовують програвання, інсценізації епізодів для закріплення інформації або певних умінь після того, як дитина подивилася мультиплікаційний фільм:

- а) часто;
- б) періодично;
- в) вкрай рідко;
- г) ні, переважно не влаштовують взагалі.

7. Чи дорослі разом з дітьми створюють мультиплікаційні фільми самотужки?

- а) так, вважаю, що це поширена практика;
- б) так, чув/чула про таке, але думаю, що використовується рідко;
- в) ні, навіть не чув/чула про таке.

Література:

1. Андрощук, Н. Основи здоров'я і фізична культура (теоретичні відомості) / Н. Андрощук, М. Андрощук. – Т. : Підруч. і посіб., 2006. – 160 с.
2. Бевз Г.М., Пеша І.В. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога. – К., 2001.
3. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Питер, 2001. – 352 с.
4. Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки: метод. посібників для спеціалістів, які працюють з бездоглядними та безпритульними дітьми та підлітками / За ред. Т.В. Журавель; авт. кол. Т.В. Журавель, Т.Л. Лях, О.М. Нікітіна. – К., 2010. – 168 с.
5. Грейс К. Психология развития. – СПб: Питер, 2008.
6. Запрошуємо до діалогу: посіб. для підлітків 11-14 рр. / ред. М. Зубченко. – К.: Богдана, 2003. – 127 с.
7. Кле М. Психология подростка. Психосексуальное развитие. [Електронний документ] – М.: Педагогика, 1991. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Article/kle_psih.php.
8. Особливості сімейної ситуації девіантних підлітків [Електронний документ] // Профілактика поширення наркозалежності серед молоді: Навчально-методичний посібник / Під ред. В.В. Бурлаки. – Київ: Герб, 2008. – 224 с. – Режим доступу: <http://www.psychiatry.ua/books/youth/paper6.htm#521>
9. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / Журавель Т.В., Кочемировська О.О., Ясеновська М.Е. / Заг. ред. Безпалько О.В. , К.: ТОВ “К.І.С.”, 2010. – 242 с.
10. Реана А.А. Психология подростка. Трудный возраст от 11 до 18 лет. – СПб: Прайм-Еврознак, 2006. – 479 с.
11. Фіцула М.М. Правове виховання учнів: Навч.-метод. посібник / Інститут змісту і методів навчання. – К., 1997.
12. Шипицина Л.М. Психология детей-сирот: Учебное пособие. – СПб., 2005.

Кочемировська О.О.

Тема 4.3. Формування життєвої компетентності дитини: розвиток навичок та вмінь

Мета: сприяти розвитку в прийомних дітей та дітей-вихованців життєвих (психосоціальних) навичок (прийняття рішень, розв'язання побутових та соціальних проблем, побудова міжособистісних стосунків, планування майбутнього, економічна компетентність тощо) шляхом навчання прийомних батьків та батьків-вихователів відповідним методикам та технікам.

Завдання:

- надати учасникам знання та відпрацювати навички щодо формування життєвої компетентності у підлітків;
- надати відомості щодо соціально-правових аспектів успішної соціалізації підлітка;
- сформувати адекватне та неупереджене уявлення щодо становлення та форм існування підліткової сексуальності як важливого етапу дорослішання дитини.

Головні ідеї:

- життєва компетентність має багато складових, як суб'єктивних, так і об'єктивних;
- сформувати життєву компетентність означає допомогти дитині стати щасливою, самодостатньою та самостійною;
- одна зі складових відчуття життєвої успішності – розвиток сексуальності без забобонів і упереджень та подолання негативного життєвого досвіду;
- важливий елемент життєвої компетентності – успішна правова соціалізація підлітка, розуміння ним меж дозволеного.

Загальна тривалість: 8 год. 15 хв.

План проведення:

№	Назва справи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Сутність життєвої компетентності (2 год. 20 хв.)				
1.	Поняття життєвої компетентності	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, опитувальник оцінки життєвої компетентності
2.	"Лінія життя"	Обговорення у колі, індивідуальна робота, робота в групах	120 хв.	Аркуші паперу А3 по кількості учасників, кольорові олівці (або фломастери), лінійки, стікери (4 кольори), кольоровий папір, клей, аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія II. Формування життєвої компетентності (2 год.)				
3.	Мета-план розвитку життєвої компетентності	Робота в групах	60 хв.	Групові малюнки лінії життя, маркери, стікери 4-х кольорів, аркуші альбому для фліпчарту, перелік життєвих компетенцій
4.	Формування компетентності: вплив попереднього досвіду	Робота в групах	60 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
Сесія III. Формування життєвої компетентності, продовження (1 год. 30 хв.)				
5.	Життєво важливі рішення	Обговорення у колі	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
6.	Передаємо відповідальність дитині за її власне життя	Індивідуальна робота	30 хв.	Аркуші паперу А4 по кількості учасників
7.	"Самоконтроль"	Робота в групах	45 хв.	Аркуші альбому для фліп-чарту, маркери, картки з питаннями (наведені у частині "Хід справи")
Сесія IV. Формування життєвої компетентності, продовження (2 год. 25 хв.)				
8.	"Плануємо майбутнє"	Робота в групах	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
9.	"Девіз мого життя"	Індивідуальна робота	15 хв.	Блокноти учасників, ручки
10.	"Прохання до себе"	Індивідуальна робота	15 хв.	Блокноти учасників, ручки
11.	"Заохочення"	Індивідуальна робота	30 хв.	Блокноти учасників, ручки
12.	Правові аспекти небезпечної сексуальної поведінки	Робота в групах, обговорення	30 хв.	Матеріали до теми 1.3. (вправа "Юридична відповідальність за вчинення правопорушень та завдання шкоди дитиною певного віку" та до теми 1.4. "Юридична відповідальність за вчинення дій, що становлять насильство над дитиною в сім'ї чи поза нею")

Глосарій до теми:

Життєві навички – це здатність до адаптивної та позитивної поведінки, що надає можливість ефективно вирішувати проблеми та долати повсякденні труднощі. Життєві навички можна розглядати як групу психосоціальних компетенцій та навичок міжособистісного спілкування, що допомагають людям ухвалювати обґрунтовані рішення, розв’язувати проблеми, критично та творчо мислити, ефективно будувати соціальні контакти та здорові стосунки, співчувати, продуктивно організовувати своє життя, вести здоровий спосіб життя.

Життєва компетентність – широке поняття, що включає компетентність у різних сферах людської діяльності, базується на наявності знань, умінь та відповідного практичного досвіду в успішному вирішенні різноманітних проблем життєвого характеру. Життєва компетентність власлива зрілій, творчій особистості, котра вміє орієнтуватися на власний розсуд, усвідомлює свої прагнення, розширює власні можливості, може успішно адаптуватися в сучасному світі та бути щасливою у повсякденному житті.

Здоров’я – це стан повного фізичного, духовного і соціально-психологічного благополуччя, а не тільки відсутність хвороб чи фізичних недоліків (визначення Всесвітньої Організації Охорони Здоров’я).

Статева ідентифікація дитини – ототожнення дитиною себе з певною статтю. В залежності від того, наскільки позитивно дитина буде ставитися до своєї статті, багато в чому залежатиме її майбутнє особисте щастя, здатність любити, подобатися, отримувати і дарувати задоволення.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Сутність життєвої компетентності

➔ 1. Інформаційне повідомлення “Поняття життєвої компетентності”

Мета: визначити поняття життєвої компетентності.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, опитувальник оцінки життєвої компетентності.

Хід проведення:

Тренер нагадує учасникам поняття “компетентності прийомних батьків/батьків-вихователів”, його значення у захисті та соціалізації дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування.

Тренер пропонує учасникам відповісти на запитання анкети та оцінити власну життєву компетентність.

Запитання для обговорення:

1. *Що таке життєва компетентність?*
2. *Який головний зміст цього поняття?*

До уваги тренера!

Для підготовки повідомлення слід скористатися матеріалами “Компетентність прийомних батьків/батьків-вихователів” (за Петрочко Ж. Компетентність прийомних батьків/батьків-вихователів. Додатки // Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків – вихователів дитячих будинків сімейного типу / Авт. кол. Г.М. Лактіонова, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, О.В. Руда, А.М. Шеламкова. – К., 2007. – с. 20).

Анкета оцінки життєвої компетентності батьків знаходиться у вищевказаному посібнику на с. 188.

Важливо, аби учасники згадали, що компетентність – це не просто одна з основних пріоритетних соціальних якостей особистості, це знання, уміння і навички, певний життєвий досвід, який дає людині здатність приймати рішення й нести відповідальність за їх реалізацію у різних галузях своєї життєдіяльності. У формуванні життєвої компетентності особистості важливу роль відіграє почуття гідності, впевненість у собі, уміння брати на себе відповідальність за прийняті рішення, будувати конструктивні взаємини з оточенням. Життєво компетентна особа завжди має позитивний досвід самореалізації, саморозвитку, адаптована у сучасному світі та готова до самостійного життя. Життєва компетентність та самоповага є запорукою поваги до інших.

Тренер підкреслює зв'язок між життєвою компетентністю батьків та їх здатністю передати сімейні та соціальні цінності дитини, не порушуючи її гідність. Саме життєва компетентність батьків, на яку можуть орієнтуватися прийомні діти та діти-вихованці, є підґрунтям для корекції порушень їх соціалізації, виховання в них самоповаги та поваги до оточуючих. Тренер пропонує батькам поміркувати над тим, в які моменти вони можуть зірватися, виявити неповагу до інших, або, навпаки, залякнутися та не знати, як вийти із незручної ситуації. Тренер підкреслює, що, як правило, це саме моменти невпевненості, страху, тобто власної некомпетентності, які ми хочемо приховати, але від яких можуть постраждати оточуючі.

Додатково тренер презентує учасникам опитувальник оцінки життєвої компетентності, який можна застосувати вдома. Батьки, за результатами відповідей на запитання тесту, зможуть не лише оцінити свій рівень життєвої компетентності, а й запропонувати цей невеликий опитувальник дітям, аби дізнатися, на що слід звернути особливу увагу.

➔ 2. Обговорення у колі, індивідуальна робота, робота в групах “Лінія життя”

Мета: визначити основні складові життєвої компетентності дитини на кожному віковому етапі та розглянути можливі проблеми та шляхи їх вирішення у формуванні життєвої компетентності дитини.

Час проведення: 120 хвилин

Необхідні матеріали: аркуші паперу А3 по кількості учасників, кольорові олівці (або фломастери), лінійки, стікери 4-х кольорів, кольоровий папір, клей, аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Всі учасники отримують по чистому аркушу паперу формату А3. Крім того, тренер пропонує їм для використання кілька комплектів кольорових олівців, фломастерів, лінійки, стікери, кольоровий папір, клей.

Вправа складається з трьох етапів.

■ 1-ий етап – Обговорення у колі (15 хв.):

Тренер звертає увагу учасників на те, що сформувати життєву компетентність означає навчитися не лише тому, як долати життєві проблеми та труднощі, а перш за все, як бути щасливою у самотійному житті. Тренер просить учасників висловити своє бачення щодо змісту поняття “життєва компетентність дитини”. Відповіді учасників тренер фіксує на аркуші альбому для фліпчарту.

■ 2-ий етап – Індивідуальна робота (30 хв.):

На початку цього етапу тренер дає наступну інструкцію:

Перед Вами чистий аркуш паперу. Ми пропонуємо Вам зобразити на цьому аркуші лінію життя людини з моменту її появи на світ. Зараз поставте на аркуші крапку, яка буде символізувати цей момент. А тепер Вам треба буде провести від цієї миті лінію життя і зробити це так: позначити на цій лінії 1 рік, 3 роки, 5 років, 7 років, 10 років, 14 років, 18 років, і далі кожні сім років – 25, 32, 39 тощо. Визначте момент, в якому Ви знаходитеся зараз. А тепер погляньте на визначені Вами вміння життєвої компетентності,

а також на названі групою життєві цілі та спробуйте розташувати їх на намальованій Вами лінії життя. Подумайте, яким чином можна досягти цих цілей? Які ресурси мають бути в людини для цього? Які ресурси є у Вас, що з них може допомогти у досягненні цілей? Що можна взяти з теперішнього часу, минулого та з майбутнього? Чого не вистачає для досягнення цілей? Що слід залучити як ресурс?

Після отримання інструкції учасники малюють на аркушах А3 власні лінії життя, використовуючи олівці, кольоровий папір, маркери, фломастери тощо.

■ 3-ій етап – Робота в групах (30 хв.):

На даному етапі, після того, як учасники закінчили свої малюнки, тренер об'єднує їх у 4-5 малих групи (у залежності від кількості учасників). Цей етап триває 30 хвилин. Учасники в групах діляться своїми напрацюваннями, обговорюють індивідуальні лінії життя, а також на аркуші фліпчарту створюють групову лінію життя.

Після того, як роботу в малих групах закінчено, кожна група презентує свою лінію життя. Відбувається обговорення у колі.

Запитання для обговорення:

1. Для чого ця вправа?
2. Що вона дає? Які, на ваш погляд, найважливіші етапи життєвого шляху?
3. Які складності можуть виникати при його проходженні?
4. Які ресурси мають бути в людини для цього?
5. Що слід залучити як ресурс?
6. Чи складно було виконувати вправу?
7. Що було найскладнішим?
8. Як вдалося подолати ці складності?

До уваги тренера!

У ході першого групового обговорення важливо, щоб учасники згадували про такі складові формування життєвої компетентності (знання, уміння, навички):

- планування витрат, розпорядження грошима;
- вирішення побутових проблем за місцем проживання (досвід володіння побутовою технікою, приготування їжі тощо) та за межами місця проживання (придбання товарів в магазинах, користування сферою обслуговування, організація власного дозвілля);
- наявність сформованих життєво важливих навичок та вмій подбати про себе (відповідно до віку);
- здатність самостійно приймати рішення та нести відповідальність за них, здатність бути відповідальним за власне життя;
- вміння адаптуватися, виживати, пристосовуватися, аналізувати та виходити зі скрутних ситуацій, бути досвідченим, обізнаним;
- вміння досягати успіху, щастя, добробуту, самореалізації.

Аналізуючи відповіді учасників, тренер зазначає, що поняття життєвої компетентності є досить широким та посідає вагомe місце у формуванні життєвої компетентності дітей, особливо, якщо враховувати віковий аспект та наявні знання та навички дитини. Важливо також підкреслити розмаїття життєвих шляхів, унікальність та неповторність лінії життя кожної людини. В той же час існують і певні загальні закономірності, важливі для творення власної долі, щасливого та успішного становлення, самореалізації, гармонійного розвитку.

Тренер звертає увагу учасників також на хід обговорення: у процесі створення групових ліній життя були і суперечки, і складнощі, але кожна група змогла їх подолати. Аналогічним чином відбувається при визначенні життєвого шляху дитини, підлітка, коли виникає необхідність узгоджувати її бачення та погляди дорослих.

Наприкінці тренер може запропонувати зробити вернісаж ліній життя – всі бажаючі можуть розташувати на стінах власні малюнки та порівняти їх з життєвими шляхами інших учасників.

Сесія II.

Формування життєвої компетентності

➔ 3. Робота в групах

“Мета-план розвитку життєвої компетентності”

Мета: сприяти підвищенню реалістичності очікувань щодо вмінь та навичок підлітка та побудувати план дій щодо розвитку життєвої компетентності дитини на підставі оцінки наявних ресурсів.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: групові малюнки лінії життя, перелік життєвих компетенцій, названих учасниками; маркери, аркуші альбому для фліпчарту, стікери різних кольорів.

Хід проведення:

Тренер заздалегідь малює на аркуші фліпчарту таблицю мета-план, демонструє її учасникам та роз’яснює її зміст.

<p>Реальність Наявний стан речей, чинний рівень розвитку в підлітків тих чи інших навичок та вмінь, що стосуються самостійного життя (червоний колір маркеру / яскраво-червоні стікери)</p>	<p>Майбутнє Ідеальний стан речей, які навички мають бути сформовані в підлітка (юнака) для успішного самостійного життя (зелений колір маркеру / зелені стікери)</p>
<p>Завади Які причини призводять до того, що реальний стан речей відрізняється від ідеального? (чорний колір маркеру / жовті стікери)</p>	<p>Потенціал Яким чином, за допомогою яких ресурсів (сім’я, громада, зусилля батьків, характеристики підлітка, матеріальні станки тощо) можна досягти ідеального стану? (синій колір маркеру / блакитні стікери)</p>

Тренер об’єднує учасників у 4 групи і дає кожній групі 4 набори стікерів різних кольорів (або чотири різнокольорові маркери). Кожна група обирає для опрацювання по одній з названих у вправі “Лінія життя” навичок з числа тих, що на думку прийомних-батьків та батьків-вихователів сформовані у підлітків недостатньо.

Кожна група опрацьовує власну тему за схемою мета-плану наступним чином: кожна клітинка заповнюється відповідним кольором маркеру (реальність – червоний; майбутнє – зелений; завади – чорний; потенціал – синій) або стікерами зазначених кольорів, причому на одному стікері записується одне твердження.

Група визначає наявну проблему (наприклад, невчасне виконання завдань) та розділяє її на окремі складові: невірний розрахунок часу на дорогу до школи і додому; дитина легко відволікається від запланованих справ тощо. Після чого група визначається з ідеальним станом кожної складової, обговорює завади, які не дають ситуації змінитися, а також ресурси, за допомогою яких проблема все ж таки може бути розв'язана.

Групи опрацьовують проблеми протягом 20 хвилин, після чого повертаються до загального кола, презентують свої мета-плани та обговорюють їх.

Запитання для обговорення:

1. Як можна покращити життєві навички прийомних дітей/дітей вихованців? За рахунок чого?
2. Що заважає? Як можна подолати завади?
3. У чому полягає роль батьків? Яким чином ми, батьки, можемо допомогти дитині?
4. Що важливо сформуванню у дитини цього віку, аби допомогти їй бути щасливою у житті?
5. Що ми, батьки, маємо знати, уміти для цього (власні ресурси)?
6. Які є ресурси оточення, громади для допомоги дитині.

До уваги тренера!

Тренер зазначає, що мета-план є гарним способом не лише узагальнити наявну інформацію, а й можливістю розробити план дій щодо розв'язання тієї чи іншої проблеми. Мета-план визначається високою наочністю, до його розроблення можуть бути залучені і підлітки, тим самим вже розпочавши роботу з постановки життєвих цілей та підвищення власної життєвої компетентності.

Тренер демонструє також спосіб аналізу мети-плану “по колу” від реальності через завади до ресурсів і майбутнього, підкреслюючи, що таким шляхом можна побачити та оцінити абсолютну реалістичність досягнення тієї чи іншої мети.

➔ 4. Робота в групах “Формування компетентності: вплив попереднього досвіду”

Мета: узагальнити інформацію щодо вікових особливостей процесу формування життєвої компетентності.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує розглянути процес формування життєвої компетентності детальніше та відповідно до вікових особливостей і об'єднує учасників у 5 груп відповідно до періодизації вікового розвитку дитини:

1-ша група – 0-1 рік;

2-га група – 1-3 роки;

3-тя група – 4-6 років;

4-та група – 7-11 років;

5-та група – 12-18 років.

Кожна група отримує аркуш із заздалегідь заготовленою таблицею, яку тренер пропонує учасникам протягом 15-20 хвилин заповнити під час спільного обговорення, спираючись на групові малюнки лінії життя.

Життєві цілі на різних вікових етапах?	Чи досягнуті вони вчасно?	Вплив досягнення/недосягнення цілі на наявний стан дитини		За допомогою чого можна підкріпити позитивний вплив	За допомогою чого можна послабити негативний вплив
		позитив	негатив		

Після заповнення таблиць, групи презентують свої напрацювання. Тренер разом з іншими групами доповнює та підсумовує інформацію.

Запитання для обговорення:

1. Яким чином попередній досвід дитини впливає на чинний стан речей?
2. В чому негативні прояви попереднього досвіду?
3. В чому позитивний вплив?
4. Що дозволяє зрозуміти ця вправа?

До уваги тренера!

Тренер має підкреслити, що оцінювати те, як формується життєва компетентність дитини, необхідно з огляду на її попередній досвід та ті навички, які в неї вже сформовані. Часто батьки оцінюють ситуацію лише “тут і зараз”, але важливо не забувати, що прийомні діти та діти-вихованці мають особливий досвід, іноді прогалини у становленні тих чи інших навичок, і доки вони не будуть сформовані (хоча б частково), буде досить складно вимагати від дитини, щоб вона просувалася далі, поводитися відповідально тощо.

Тренер нагадує, що випускники інтернатних закладів не мають належного рівня життєвої компетенції, не готові до життя в суспільстві. Вони мають неточні знання щодо запобігання небезпечних ситуацій, в них викривлено особистісний розвиток: часто вони агресивні, емоційно нестійкі, імпульсивні, егоцентричні; у них не розвинена звичка до самоаналізу, низький рівень самоповаги. Як правило, ці діти не вміють приймати рішення, планувати свої дії та нести за них відповідальність. Досвід життя у системі із надсупорою регламентацією режиму виключає можливість формування у цих дітей навичок впевненої поведінки та компетентного розв’язання конфліктів.

Така ситуація пояснюється тим, що пересічна особистість формується під впливом різних соціальних інститутів – сім’ї, школи, сусідів, ровесників на вулиці тощо. Діти, які виховуються поза сім’єю, виключені із більшості цих зв’язків, але ж саме їх різноманітність дозволяє дитині оволодіти різними комунікативними вміннями, адаптуватися до життя в суспільстві.

Отже, завдання прийомної сім’ї чи дитячого будинку сімейного типу відновити ці зв’язки або допомогти дитині їх належним чином сформувати, спираючись на її ресурси та долаючи проблеми.

Сесія III.

Формування життєвої компетентності (продовження)

➔ 5. Обговорення у колі “Життєво важливі рішення”

Мета: усвідомити життєво важливі рішення, які ми приймаємо протягом життя, їх важливість для нашої подальшої долі, розуміння необхідності формування у дитини здатності приймати рішення у її житті, брати на себе відповідальність за їх прийняття.

Вправа описана в: Руда О. Формування життєвої компетентності дитини та підготовка її до самостійного життя // Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків – вихователів дитячих будинків сімейного типу / Авт. кол. Г.М. Лактіонова, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, О.В. Руда, А.М. Шеламкова. – К., 2007. – с. 183.

➔ 6. Індивідуальна робота “Передаємо відповідальність дитині за її власне життя”

Мета: допомогти батькам навчити дитину самостійно керувати своїм життям.

Вправа описана в: Руда О. Формування життєвої компетентності дитини та підготовка її до самостійного життя // Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків – вихователів дитячих будинків сімейного типу / Авт. кол. Г.М. Лактіонова, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, О.В. Руда, А.М. Шеламкова. – К., 2007. – с.184.

➔ 7. Робота в групах “Самоконтроль”

Мета: визначити критерії оцінювання успішності власної діяльності як складової мотивації до навчальної та пізнавальної активності

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, набір карток формату А5 з питаннями (наведені у частині “Хід проведення”).

Хід проведення:

Учасники тренінгу протягом 5–7 хвилин методом мозкового штурму пропонують кілька короткотермінових або віддалених, але конкретних цілей, яких, на їх думку, мають досягти прийомні діти. Якщо цілі надто загальні, розпливчасті (“стати хорошою людиною”, “досягти успіху в житті” тощо), тренер пропонує сформулювати їх дещо конкретніше, уточнити, що мається на увазі. Тренер підкреслює, що нечітка постановка цілей призводить до неможливості оцінити, чи досягнуті вони, чи ні, адже досить важко визначити критерії “хорошості людини” або “успіху” як такого.

Учасники об’єднуються в чотири групи. Тренер дає групам для обговорення одну з цілей (бажано найближчу), що були названі в колі, та просить розробити критерії щодо її досягнення. Час виконання – 25 хвилин.

Тренер пропонує учасникам самостійно визначити план просування до мети та спосіб, в який можна оцінити рівень її досягнення та ефективність просування до неї, та відтворити його на

фліпчарті у вигляді таблиці або малюнка, або переліку. Форма подачі матеріалу не є важливою, головне, щоб учасники відповіли на наступні запитання (їх перелік надається кожному учаснику):

- *Яка мета ставиться перед дитиною?*
- *Чому її досягнення є важливим для дорослих?*
- *Чому її досягнення є важливим для самої дитини? Як їй це пояснити?*
- *За який термін має бути досягнута мета?*
- *За якими критеріями можна оцінити успішність досягнення мети?*
- *Які завдання треба вирішити, щоб мета була досягнута?*
- *За якими критеріями можна оцінити успішність розв'язання кожного із завдань?*
- *Який може бути план досягнення мети?*
- *Що робити, якщо мета не буде досягнута у заплановані терміни?*

Після закінчення роботи групи презентують свої напрацювання в загальному колі, відбувається обговорення.

Запитання для обговорення:

1. *Чому важливо визначати конкретні та реалістичні цілі?*
2. *Яким чином можна скоригувати план їх досягнення?*
3. *Які основні критерії досягнення були виділені?*
4. *Як часто буде фіксуватися результат?*
5. *Чому важливо “розкласти” загальні та віддалені цілі на близькі?*
6. *Яку роль це відіграє в стимулюванні пізнавальної активності дитини?*

До уваги тренера!

Перед початком вправи тренер підкреслює важливість визначення адекватних показників успіху тієї чи іншої діяльності, оскільки для того, щоб відслідковувати свої досягнення, необхідно знайти критерії, за якими можна побачити навіть незначні просування до мети. Наприклад, у спорті чи в танцях це легко помітити – покращення форми, обсягу м'язів, підвищення швидкості, засвоєння нових рухів тощо. Але як бути при вивченні, наприклад, іноземної мови? Критерієм може бути кількість вивчених слів, відсоток розуміння тексту при читанні, сприйманні на слух і т.ін.

Оцінювати досягнення дитини слід постійно, на кожному етапі, але важливо визначити правильний термін. Так, кожен день – це надто часто, адже зміни можуть бути не дуже помітними, а кожен місяць – надто рідко, оскільки саме наочні результати зусиль приносять задоволення, надихають на успіх, вдосконалюючи діяльність. А ось оцінюючи власні успіхи щотижня, можна в такий спосіб стимулювати отримання якісного результату й мати повну картину просування до мети.

Сесія IV. Формування життєвої компетентності (продовження)

➔ 8. Робота в малих групах “Плануємо майбутнє”

Вправа описана в: Руда О. Формування життєвої компетентності дитини та підготовка її до самостійного життя // Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків – вихователів дитячих будинків сімейного типу / Авт. кол. Г.М. Лактіонова, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, О.В. Руда, А.М. Шеламкова. – К., 2007. – с. 186.

➔ 9. Індивідуальна робота “Девіз мого життя”

Мета: познайомити учасників з методикою формулювання життєвих цілей, яку вони зможуть застосувати при вихованні дитини.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: блокноти учасників, ручки.

Хід проведення:

Тренер зазначає, що у кожної людини є певні погляди, принципи, яких вона прагне дотримуватися все життя. Тренер просить учасників уявити, що всі вони – люди, які прагнуть досягти значних успіхів, та пропонує придумати девіз, що стимулював би та давав їм натхнення для досягнення життєвих цілей. Девіз повинен подобатися, налаштовувати на наполегливу працю. Учасники мають підібрати декілька варіантів своїх життєвих девізів, щоб потім вдосконалити їх та обрати найкращий.

Запитання для обговорення:

1. Для чого була ця вправа?
2. Яким чином девіз впливає на формулювання життєвих цілей та як він може мотивувати людину?
3. Чи можете девіз змінюватися і за яких обставин?
4. Як цю вправу можна застосувати в прийомній сім'ї/ДБСТ?

До уваги тренера!

Тренер зазначає, що девіз – це не обов'язково одне речення (хоча бажано, щоб він був короткий та ємний). Це може бути цитата, символічний малюнок або колаж. Крім того, до девізу можна написати невеличку розповідь, пов'язану з ним, у якій висловити свої ставлення й почуття. Крім того, тренер підкреслює, що час від часу (скажімо, раз на рік) девізи мають переглядатися, адже життя не стоїть на місці, і життєві цілі можуть трансформуватися.

Тренер також пропонує учасникам, щоб кожен з членів сім'ї (ДБСТ) розробив свій девіз та розмістив його у загальнодоступному місці, де збирається вся родина.

➔ 10. Індивідуальна робота “Прохання до себе”

Мета: познайомити учасників з методикою самомотивації та формування ввічливості, яку вони зможуть застосувати при вихованні дитини.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: блокноти, ручки.

Хід проведення:

Тренер дає учасникам наступну інструкцію:

Згадайте якесь завдання, яке Ви чомусь не можете або не хочете виконувати. Як налаштувати себе на нього? Є різні варіанти, як спонукати самих себе до діяльності, і ось один з них. Напишіть на аркуші паперу лист-прохання до себе та переконайте себе в необхідності виконати це завдання. Використовуйте лагідні слова, заохочення, стимулюйте себе перспективним результатом.

Учасники протягом 10–15 хвилин виконують поставлене завдання, після чого в колі відбувається обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Для чого ця вправа? Що вона дозволяє розвинути?
2. В який спосіб Ви себе переконували? Які слова застосовували?
3. Як цю вправу можна застосувати вдома?
4. Як за допомогою цієї вправи можна пояснити дитині, що з іншими слід поводитися ввічливо?

До уваги тренера!

Тренер спонукає учасників визначити, яка форма прохання є для них найзручнішою, а також підкреслює неефективність загроз або обіцянок невдачі як способу мотивування себе до тієї чи іншої діяльності.

Крім того, тренер звертає увагу учасників на те, що ця вправа дозволяє навчити дитину не лише самомотивації, а й базовим навичкам ввічливого та чемного спілкування. Дитина, звертаючись до себе за допомогою лагідних слів, наочно бачить ефективність такого способу спілкування. Отже, цей досвід має бути перенесений і на спілкування з іншими.

➔ 11. Індивідуальна робота “Заохочення”

Мета: познайомити учасників з методикою розвитку базових етичних уявлень, яку вони зможуть застосувати при вихованні дитини.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: блокноти, ручки.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам виконати наступне завдання:

- записати 5 позитивних рис їх характеру, які сприяли б успіху в діяльності;
- записати 5 їх позитивних рис, що допомагають їм у спілкуванні з іншими людьми;
- описати їх успіхи в минулому та їх вплив на подальше життя.

Після закінчення індивідуальної роботи (10 хвилин), кожен учасник презентує в групі свій опис, а група підтримує та заохочує “доповідача”. Наприкінці учасники по колу роблять комплімент (висловлюють побажання) своєму сусіду чи сусідці.

Запитання для обговорення:

1. Чи знаєте Ви свої позитивні риси, переваги, які можуть забезпечити Вам успіх у житті?
2. Чи завжди Ви підтримуєте себе чи інших?
3. Чи вмієте Ви підтримувати?
4. Для чого важлива ця вправа? Яким чином вона дозволяє сформувати етичні уявлення в дитини?

До уваги тренера!

Тренер нагадує, що учасники, працюючи над завданням, мають пригадати, як вони підтримують та підбадьорюють інших (але це не повинні бути фрази заспокоювання), як хвалять себе.

Тренер підкреслює важливість підбадьорення дитини, в тому числі для того, щоб сформувати в неї необхідний словниковий запас, вирази, за допомогою яких вона зможе підбадьорити себе та інших.

Тренер зазначає, що вміння підтримувати себе та інших є проявом почуття власної гідності, а вона, у свою чергу, є визначальною складовою етичної поведінки людини: людина, яка поважає себе, ставиться до інших з повагою та розумінням. Тренер пропонує учасникам до самостійного ознайомлення Додаток 4.3.3., підкреслюючи, що учасники вже змогли на своєму досвіді переконалися у важливості самопідтримки та самоповаги. Тренер наголошує на тому, що учасники можуть застосовувати попередні вправи в своїй виховній діяльності.

На цьому етапі варто розглянути питання формування підліткової сексуальності та статевих виховання у разі, якщо вони не розглядалися з даною групою учасників раніше (Тема 2.7.1. модуля II).

➔ 12. Обговорення у колі “Правові аспекти небезпечної статевої поведінки”

Мета: надати інформацію щодо правових наслідків небезпечної статевої поведінки підлітків та щодо них; сформулювати уявлення про необхідність ознайомлення підлітків з відповідною інформацією.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: маркери, аркуші альбому для фліпчарту, *Інформаційні матеріали до вправи 6* (Правові аспекти небезпечної статевої поведінки) надано в додатках до теми 1.3. (вправа “Юридична відповідальність за вчинення правопорушень та завдання шкоди дитиною певного віку”) та до теми 1.4. (“Юридична відповідальність за вчинення дій, що становлять насильство над дитиною в сім’ї чи поза нею”).

Хід проведення:

Тренер проводить керовану дискусію у колі щодо наслідків небезпечної статевої поведінки та необхідності попередити про них підлітків. Тренер просить учасників назвати види небезпечної статевої поведінки підлітків та щодо підлітків і записує їх на фліпчарті (у лівій і правій частині аркушу відповідно). Учасники обговорюють, які з записаних видів поведінки передбачають санкції з боку закону (якщо названі не всі, тренер доповнює).

Запитання для обговорення:

1. Які існують форми небезпечної статевої поведінки підлітків?
2. Які є форми небезпечної статевої поведінки щодо підлітків?
3. Чи вони однакові? Якщо ні, то в чому різниця?
4. Які з них є такими, що підлягають покаранню з боку закону?
5. Чому важливо, щоб підліток знав про них?

До уваги тренера!

Тренер за необхідності доповнює перелік форм небезпечної статевої поведінки, названих учасниками.

Тренер звертає увагу учасників на матеріали, які містяться у додатках до теми 1.3. (вправа “Юридична відповідальність за вчинення правопорушень та завдання шкоди дитиною певного віку”), та до теми 1.4. (“Юридична відповідальність за вчинення дій, що становлять насильство над дитиною в сім’ї чи поза нею”), і зазначає, що їх прийомні батьки та батьки-вихователі можуть використати для бесіди з дитиною.

Література:

1. Айви А.Е. Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники: практическое руководство / А.Е. Айви, М.Б. Айви, Л. Саймэн-Даунинг. – М.: Психотерапевтический колледж, 2000. – 487 с.
2. Понтон Линн. Сексуальная жизнь подростков: Открытие тайного мира взрослеющих мальчиков и девочек / Линн Понтон; [Пер. с англ. Э. Касимова]. – М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2001. – 269; [1] с.
3. Алешина Ю. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю. Алешина. – 2-е изд. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2004. – 208 с.
4. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: – К., 1996.
5. Говорун Т.В. Соціалізація статі та сексуальності. – Тернопіль, 2001.
6. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія та педагогіка. – Тернопіль, 2004.
7. Грейс К. Психология развития – СПб: Питер, 2008.
8. Замещающая семья. Методическое пособие / Ж.А. Захарова, И.И. Осипова; Под ред. Э.А. Манукян, к.с.н. – М.: Полиграфсервис, 2005. – 112 с.
9. Запрошуємо до діалогу: посіб. для підлітків 11-14 рр. / ред. М. Зубченко. – К.: Богдана, 2003. – 127 с.
10. Кле М. Психология подростка. Психосексуальное развитие. [Електронний документ] – М.: Педагогика, 1991. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Article/kle_psih.php.
11. Петрович Ж.В., Денисюк О.М., Безпалько О.М., Вайнола Р.Х., Дума Л.П. Вчимся жити самостійно: Навч.-метод. посіб. для роботи з учнями випускних класів інтернатних закладів. – К., 2002.
12. Сексуальне виховання підлітків та молоді зі зниженим інтелектом / Н. Бастун, С. Лукомська. – К.: Держсоцслужба, 2007. – 80 с. – <http://www.dcssm.gov.ua/download.php?c5c74fda2fa747327fa6e611f8004016&target=1>.
13. Тренинг жизненных навыков для подростков с трудностями социальной адаптации / Науч. ред. А.Ф. Шатура – СПб.: Издательство “Речь”, 2005. – 176 с.
14. Формування життєвих навичок у випускників шкіл-інтернатів (Методичний посібник). Методичний посібник для практичних психологів, соціальних педагогів / Уп.: Гордійчук С.Ф., Дьомкіна В.В., Лунченко Н.В., Міненко Т.О., Москаленко О.Л., Собченко О.А / Заг. ред. В.Г. Панок. – Донецьк: Вебер, 2009. – 161 с.

Тема 4.4. Професійне самовизначення та допомога у виборі професійного шляху

Мета: сприяти ефективному трудовому самовизначенню вихованців шляхом підвищення компетентності прийомних батьків та батьків-вихователів у сфері професійної орієнтації.

Завдання:

- надати учасникам базові знання щодо проблеми професійного вибору та професійної орієнтації;
- обговорити питання майбутніх перспектив, вибору професії, розвитку особистісних якостей, важливих для майбутньої професійної діяльності дитини-вихованця;
- ознайомити учасників з особливостями ринку праці України та можливостями пошуку робочого місця.

Головні ідеї:

- професійне самовизначення є важливим етапом розвитку особистості в підлітковому та юнацькому віці;
- важливим елементом життєвої успішності є вірна профорієнтація та правильний вибір професійного шляху;
- вибір професії має враховувати психофізичні особливості особи, її здібності, схильності та інтереси;
- професійний вибір, який спирається на зовнішні ознаки та не враховує особистісних характеристик, як правило, виявляється хибним;
- сім'я та сімейні цінності мають велике значення для професійного самовизначення підлітків.

Загальна тривалість: 4 год.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Чинники здійснення професійного вибору (1 год. 25 хв.)				
1.	“Моя професія”	Робота в парах	30 хв.	–
2.	“Вивчаємо професії”	Індивідуальна робота	30 хв.	Таблички з переліком професій по кількості учасників, ручки
3.	Чинники професійного вибору	Мозковий штурм	25 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 4.4.1.
Сесія II. Специфіка та алгоритм здійснення професійного вибору (1 год. 15 хв.)				
4.	“Хочу – можу – треба”	Вправа	15 хв.	Анкета (Додаток 4.4.2.)
5.	“Вивчаємо здібності”	Вправа	30 хв.	Тест професійного самовизначення (Додаток 4.4.3.), папір, ручки
6.	Типологія професій	Інформаційне повідомлення	30 хв.	Додаток 4.4.4.
Сесія III. Специфіка та алгоритм здійснення професійного вибору, продовження (1 год. 20 хв.)				
7.	“Створюємо карту професій”	Робота в групах	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
8.	Алгоритм визначення професії	Робота в групах	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери

Глосарій до теми:

Задатки – вроджені, зумовлені іноді генетичними чинниками або умовами вагітності матері, можливості розвитку більшості анатомічних, фізіологічних та деяких психічних рис людини.

Здібності (загальні та спеціальні) – індивідуально стійкі властивості людини, що визначають її успіхи в різних видах діяльності. **Здібності** – це потенційні можливості, що виявляються в діяльності, яка не може існувати без них. Важливим чинником розвитку здібностей є стійкі інтереси до вивчення змісту якоїсь галузі людської діяльності.

Професіограма – повний опис особливостей певної професії, що розкриває зміст професійної праці, а також вимог, які вона ставить перед людиною. Професіограма складається на основі аналізу змісту професійної діяльності і містить у собі загальну характеристику професії і вимоги, що професія ставить до людини.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Чинники здійснення професійного вибору

➔ 1. Робота в парах “Моя професія”

Мета: привернути увагу до проблеми професійного вибору;

Час проведення: 30 хв.

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників у пари, які протягом 10 хвилин обговорюють наступні питання:

- *моя професія, і чому саме вона була обрана;*
- *якими професійними якостями я володію;*
- *професія моєї мрії, і чому саме така;*
- *які якості могли б допомогти зайнятися омріяною справою.*

Після обговорення в парах учасники повертаються в коло і представляють один одного таким чином: “Мені сьогодні пощастило познайомитися з людиною цікавої професії (назвати омріяну професію співрозмовника/співрозмовниці), яка колись займалася (назвати реальну професію). Мій новий друг (моя нова подруга) має такі професійні якості (назвати ті, що були названі), але хоче опанувати ще й такі (назвати ті, що могли б допомогти зайнятися омріяною справою). Вважаю, що в неї / в нього все вийде”. Кожна презентація супроводжується аплодисментами.

Запитання для обговорення:

1. *Чому саме була обрана та чи інша професія?*
2. *Якою є професія Вашої мрії?*
3. *Чому саме вона?*
4. *Що б могло допомогти зайнятися омріяною справою?*
5. *Що потрібно в оточуючому світі? У внутрішньому стані?*

До уваги тренера!

Тренер має підкреслити, що в цій вправі розглядаються не тільки об’єктивні життєві обставини, а й внутрішні, суб’єктивні уподобання та прагнення. Важливо також, щоб учасники визначили чинники, на підставі яких вони обирали ту чи іншу професію – як реальну, так і ідеальну.

➔ 2. Індивідуальна робота “Вивчаємо професії”

Мета: відпрацювати навички самостійної профорієнтації та надати учасникам приклад методики профорієнтації для подальшого застосування.

Необхідні матеріали: таблички з переліком професій за кількістю учасників, ручки.

Час проведення: 30 хв.

Хід проведення:

Тренер раздає учасникам підготовлені ним таблички із заздалегідь внесеним в них переліком із 10 професій (переліки можуть бути однакові, а можуть бути різні).

Зразок таблички

(варіанти заповнення наводяться для прикладу, другий і третій стовпчик заповнюють самі учасники. У першому стовпчику учасники можуть, за бажанням, намалювати символ чи знаряддя праці відповідної професії)

Професія	Чим займається	Де можна працевлаштуватися	Рівень готовності	З/п
Водій	керує автотранспортними засобами	таксопарк; автобусний парк; хлібозавод...		
Вчитель	навчає та виховує дітей	школа; дитсадок; гурток ...		
Програміст		
...				

Тренер пропонує учасникам заповнити табличку, підкресливши професії, які, на їх думку, мають найбільший попит на ринку праці їх регіону (тобто ті, за якими найпростіше працевлаштуватися).

Крім того, учасники позначають професії, за якими вони хотіли б чи готові були б працювати, та вказують, чи можуть вони прямо зараз розпочати працювати за тією чи іншою професією, чи достатньо в них для цього освіти, досвіду, особистісних якостей тощо. Якщо ні, то записують, що потрібно зробити, щоб почати працювати за цією професією.

В останньому стовпчику учасники вказують орієнтовну, на їх думку, заробітну плату цих працівників.

Запитання для обговорення:

1. Для чого потрібна ця вправа?
2. Що вона дозволяє визначити?
3. Як її можна застосувати вдома?

До уваги тренера!

Вправу можна запропонувати виконувати у парах для підвищення активності учасників.

Тренер зазначає, що вправа наведена як приклад профорієнтаційної методики, яка дозволяє підвищити як рівень обізнаності щодо теми, так і реально оцінити власні ресурси. Тренер підказує учасникам, що перший стовпчик підлітки можуть заповнювати самостійно, але в ньому має бути не менше 9 професій. Крім того, виконання цієї вправи може зайняти більше, ніж 15 хвилин.

➔ 3. Мозковий штурм “Чинники професійного вибору”

Мета: визначити та узагальнити основні чинники професійного вибору.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 4.4.1.

Хід проведення:

На підставі попередніх вправ учасники пропонують перелік чинників, важливих для професійного вибору. Тренер їх записує на аркуші фліпчарту та коментує, користуючись Додатком 4.4.1.

Запитання для обговорення:

1. *Які підстави є важливими для вибору професії?*
2. *Чому саме вони?*
3. *Які зовнішні чинники впливають на професійний вибір?*
4. *Які індивідуальні чинники впливають на професійний вибір?*

До уваги тренера!

Тренер підкреслює, що є люди, які можуть оволодіти трудовими навичками в короткі терміни, вони швидко досягають професійної майстерності. В інших “входження у професію” затягується, особа втрачає цікавість до професії та переходить до іншого виду діяльності, а іноді досить довго не може визначитися. Саме тому важливо, щоб дитина вже з підліткового віку досить точно визначилася зі своїми професійними уподобаннями, які б виникли у неї з огляду на її здібності, схильності, тип нервової системи, рівень працездатності тощо. Підліток має чітко розуміти, якими знаннями, вміннями, навичками він вже володіє для того, щоб зайнятися омріяною справою, а які ще необхідно у собі розвинути. Допомогти йому у цьому можуть дорослі, скерувавши його на життєвому шляху.

Сесія II.

Специфіка та алгоритм здійснення професійного вибору

➔ 4. Вправа “Хочу – можу – треба”

Мета: надати учасникам приклад методики профорієнтації для подальшого застосування.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: анкета (Додаток 4.4.2.).

Хід проведення:

Тренер знайомить учасників з анкетною, що розміщена у Додатку 4.4.2. та розповідає, як нею користуватися:

Анкета складається з трьох блоків, які треба заповнити. У першому – діти мають написати, яку саме роботу вони хочуть отримати (бажання), у другому – яку роботу вони можуть виконувати (яка відповідає їхнім здібностям, нахилам). У третьому блоці необхідно записати, яка робота зараз є на ринку праці в місцевості, де вони планують працювати (не менше 10 найпоширеніших вакансій).

Скоріш за все, підлітки легко впораються із заповненням першого блоку, але тут варто опуститися на землю: їх бажання слід співставити з реальним життям. Також слід позбутися бажань (якщо вони є), пов'язаних із кримінальним і злочинним способом життя, із діяльністю, що може зашкодити людям.

Якщо підліток не зможе заповнити другий блок (наприклад, він не знає своїх здібностей і нахилів), то це підстава замислитися на цим питанням, визначитися зі своїми вміннями, навичками та здібностями.

Заповнення третього блоку – це найскладніше завдання. Щоб його виконати, можливо, треба буде звернутися до друзів, знайомих, або навіть до центру зайнятості, де допоможуть Вам з'ясувати, які професії потрібні сьогодні.

Після того, як анкета буде заповнена, треба співставити відповіді першого, другого і третього блоків та виявити ті, які згадуються у всіх трьох колонках. Саме ця робота найкраще відповідає бажанням, здібностям і є доступною для підлітка, а отже, саме на пошук такої роботи треба сконцентрувати зусилля.

Однак, варто мати на увазі: робота, популярна сьогодні, може виявитися незатребуваною, тому оцінку слід робити з огляду на кількість часу, необхідного для навчання професії.

Запитання для обговорення:

1. Для чого потрібна ця вправа?
2. Як вона допомагає дитині зробити відповідальний вибір?
3. Як вона залучає підлітка до профорієнтації?
4. В чому користь анкети?

До уваги тренера!

Тренер наголошує на тому, що існують так звані правила вибору професії:

- обираючи професію, необхідно вивчити, чи необхідна вона на ринку праці;
- необхідно вивчити свої інтереси, нахили, здібності, фізичні можливості;
- досконало вивчити обрану професію, ознайомитися з професіограмою, дізнатися про умови праці, медичні показання та протипоказання;
- співставити свої можливості з вимогами обраної професії, а також розробити запасний варіант професійного вибору;
- обравши професію, проявіть стійкість у оволодінні нею.

➔ 5. Вправа “Вивчаємо здібності”

Мета: навчитися користуватися тестом професійного самовизначення.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: тест професійного самовизначення (Додаток 4.4.3.), папір, ручки.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам індивідуально визначити власні якості та тип професії, до якої вони здібні. Тренер дає інструкцію, і учасники самостійно проходять і обробляють тест. Після виконання вправи проводиться обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Як проходити тест професійного самовизначення?
2. Як обробляти результати?
3. Для чого цей тест, і що він дозволяє визначити?

До уваги тренера!

Тренер звертає увагу учасників, що цей тест розрахований на старшокласників, але для більш детального визначення типу професії можна звернутися до фахівців центру зайнятості. Крім того, можна скористатися матеріалами з мережі Інтернет, які представлені в Додатку 4.4.5.

➔ 6. Інформаційне повідомлення “Типологія професій”

Мета: роз’яснити основні поняття профорієнтації та детальніше розкрити сутність різних типів професій.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 4.4.4.

Хід проведення:

Тренер надає інформацію щодо типології професій, яка представлена у Додатку 4.4.4.

Запитання для обговорення:

1. Які типи професій існують?
2. За якими принципами будується класифікація?
3. Чому важливо їх враховувати?

До уваги тренера!

Тренер має показати, що немає “поганих” чи “хороших” професій – всі вони залежать від професійних здібностей людини. Тренер має підкреслити важливість врахування здібностей для успішного професійного вибору.

Сесія III.

Специфіка та алгоритм здійснення професійного вибору (продовження)

➔ 7. Робота в групах “Створюємо карту професій”

Мета: закріпити знання щодо типів професійних спрямувань.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об’єднує учасників у 5 груп відповідно до типів професійного спрямування (природа, техніка, людина, знак, образ). Кожна група протягом 10 хвилин складає каталог професій свого типу, а також називає загальні якості, якими має володіти працівник зазначених професій. Після закінчення роботи кожна група презентує свої напрацювання.

Запитання для обговорення:

1. Які професії відповідають тому чи іншому типу?
2. Чому Ви так вважаєте?
3. Чи є професії, які належать до кількох типів? Які саме?
4. За якими ознаками Ви це виявили?
5. Які характеристики мають бути у професіонала того чи іншого типу? Чому?

➔ 8. Робота в групах “Алгоритм визначення професії”

Мета: навчити учасників уникати помилок при здійсненні профорієнтації дітей шляхом визначення та аналізу суб’єктивних та об’єктивних чинників, що впливають на вибір майбутньої професії.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер готує три аркуші альбому для фліпчарту:

1. Можливі помилки при визначенні професії.
2. Суб'єктивні чинники, які мають бути обов'язково враховані при виборі професії.
3. Об'єктивні (зовнішні) чинники, які мають бути обов'язково враховані при виборі професії.

Тренер об'єднує учасників у 3 групи. Перша група отримує для опрацювання аркуш 1, друга – аркуш 2, третя – аркуш 3, а також по одному маркеру (маркери мають бути різних кольорів). Протягом 5 хвилин кожна група записує власні міркування відповідно до теми, представлені на аркуші, після чого передає папір по колу і продовжує роботу відповідно до отриманої теми.

Тренер має слідкувати за часом, щоб групи одночасно передавали аркуші одна одній.

Після закінчення роботи на кожному аркуші виписані напрацювання кожної групи за темами, тренер керує загальним обговоренням.

Запитання для обговорення:

1. Які чинники обов'язково мають бути враховані при виборі професії?
2. Які є другорядними?
3. Які помилки можливі при визначенні професії?
4. Як їх уникнути або виправити?

До уваги тренера!

Вправа дає можливість підсумувати всю інформацію, отриману протягом заняття.

Типові помилки при виборі професії, які варто обговорити з групою:

- відсутність самостійності дитини у виборі, ухвалення рішення на вимогу батьків або за рекомендацією оточуючих;
- обрання професії за компанію з друзями або суто з матеріальних міркувань;
- зневага до “непрестижних”, хоча й затребуваних на ринку праці професій, захоплення лише зовнішньою стороною професії;
- невміння співставити свої здібності та можливості в обраній професії;
- перенесення ставлення до навчального предмета на професію, пов'язану із цим навчальним предметом;
- перенесення ставлення до конкретної людини, що є представником цієї професії, на саму професію.

Однак, при обговоренні слід фокусуватися не стільки на самих помилках, скільки на шляхах їх уникнення та на тому, які чинники мають бути враховані для успішного вибору професії.

Додаток 4.4.1.

➔ Психологічні основи професійного самовизначення

Виникнення професійного самовизначення охоплює старший шкільний вік і складається з таких етапів:

- **первинний вибір професії**, для якого характерні розпливчасті мрії про світ професій, ситуативні уявлення про внутрішні ресурси, необхідні для певних професій, нестійкість намірів. Цей етап властивий учням молодшого шкільного віку, коли ще не виникає питань про зміст професії, умови роботи. Іноді на цій стадії затримуються і підлітки;
- **професійне самовизначення** (старший шкільний вік), коли формуються професійні наміри і первісне орієнтування в різних сферах праці;
- **професійне навчання** як освоєння обраної професії здійснюється після одержання шкільної освіти;
- **професійна адаптація** характеризується формуванням індивідуального стилю діяльності і включенням у систему виробничих і соціальних відносин;
- **самореалізація в праці** (часткова або повна) пов'язана з виконанням або невиконанням очікувань, що пов'язані з професійним зростанням.

Отже, професійне самовизначення – це процес, що пронизує весь життєвий і професійний шлях людини від виникнення професійних намірів до виходу з трудової діяльності. Піком цього процесу, переломним моментом є акт вибору професії, який зазвичай збігається із закінченням школи.

➔ Існує вісім основних чинників, що визначають професійний вибір:

1. Позиція старших, родини.
2. Позиція однолітків.
3. Позиція шкільного педагогічного колективу.
4. Особисті професійні і життєві плани.
5. Здібності як психологічні механізми, необхідні для успіху у визначеному виді діяльності, та їх прояви. Можна виділити три типи професій у зв'язку з визначенням вимог, пред'явлених до працівника:
 - професії, де кожна здорова людина може досягти суспільно прийнятної ефективності діяльності;
 - професії, у яких далеко не кожна людина може домогтися потрібної ефективності;
 - професії, що за своєю сутністю висувають специфічні вимоги до індивідуальних особливостей людини та вимагають абсолютної професійної придатності.
6. Домагання щодо суспільного визнання.
7. Інформованість про ті або інші професійні діяльності.
8. Схильності, інтереси (пізнавальний, професійний інтерес до професії).

Крім того, можна виокремити такі суб'єктивні чинники вибору професії, як темперамент та характер.

➔ Види професійного відбору

Дуже важливо вже на ранніх етапах визначити рівень професійної приданості підлітка до конкретного виду діяльності через всебічне вивчення його особистості, тобто визначення рівня відповідності фізичних та психофізіологічних якостей людини професійним вимогам. Якщо зазначені якості не досягають певного рівня вимог, то відбувається перевантаження нервової системи, яке призводить до професійної незадоволеності, знижує можливість самореалізації, погіршує статус людини на ринку праці та погіршує її життя (і не лише трудове).

Умовно розрізняють такі види професійного відбору: медичний, соціально-психологічний; освітній та психофізіологічний.

Медичний відбір пов'язаний із визначенням відповідності стану здоров'я дитини тим вимогам, які вимагає та чи інша професія (так дальтонізм унеможливує отримання спеціальності лікаря, а серцеві захворювання – льотчика тощо).

Освітній відбір ставить вимоги до напряму та рівня професійної підготовки, необхідних для роботи за тією чи іншою професією (так ремонт автомобілів потребує навчання на рівні професійно-технічного закладу, а конструювання автотехніки – вищої фахової освіти).

Соціально-психологічний відбір проводиться, як правило, безпосередньо при прийнятті на роботу для того, щоб визначитися, наскільки особа зможе знайти спільну мову з колективом (крім того, своєрідною формою соціально-психологічного відбору можна вважати пошук професії за її соціальними характеристиками – статусність, престижність, передбачуваність, ризикованість тощо).

Особливе місце посідає **психофізіологічний відбір**, який дозволяє виявити наскільки сукупність таких характеристик, як тип нервової системи, особливості психіки, розвитку, будови організму людини, відповідає потребам того чи іншого типу професій.

➔ Психофізіологічні особливості і вибір професії

Особливості темпераменту не можна розглядати у відриві від професії. Не кожен тип темпераменту придатний для будь-якої роботи. Є професії, для яких не підходять люди з певними якостями темпераменту. Так, наприклад, для професії оператора пульта керування електростанції протипоказана слабкість нервових процесів, властива меланхоліку.

Кожна людина має певні психофізіологічні якості, отже можна говорити про те, що вона за своїми природними властивостями більш чи менш підготовлена до успішного оволодіння певним фахом або групою спеціальностей. Однією із важливих психофізіологічних характеристик є тип нервової системи. І.П. Павлов виділив три основні властивості нервової системи: силу, врівноваженість та рухливість збуджувального та гальмівного процесів, а також два типи нервової системи (сильний та слабкий).

Зазначені властивості є професійно важливими характеристиками. Наприклад, **люди з сильним типом нервової системи (НС)** можуть виконувати складну, відповідальну роботу, бути готовими до екстрених непередбачуваних подій, зберігати витримку.

Людина з сильною НС найчастіше бадьора, впевнена в собі, не відчуває напруги у навчанні, і вражає легкістю, з якою вона засвоює значний за обсягом матеріал. Вона сповнена енергії, невтомна, постійно готова до діяльності. Вона майже не буває стомленою, млявою, розслабленою. Включаючись у роботу, вона майже не відчуває труднощів; їй байдуже до додаткового навантаження, переходу до незнайомої нової діяльності. У багатьох професіях це необхідно для забезпечення безаварійної роботи всієї системи “людина-машина”.

Як показують дослідження, правильність дій в екстремальній ситуації залежить не стільки від стажу і досвіду роботи, скільки від сили НС. Тільки особи з сильною нервовою системою в нестандартній, складній ситуації (аварії, вибухи, пожежі, стихійні лиха) здатні правильно оцінити обстановку, зберегти витримку, самовладання, знайти оптимальне рішення для нормалізації надзвичайного становища.

У той же час сила НС зворотно пропорційна її чутливості. Так, **людям зі слабким типом** прищеплена мала витривалість НС, яка компенсується такими позитивними якостями, як висока слухова, зорова та інша чутливість (і це дає перевагу при оволодінні професіями, де потрібна висока точність, розвинутий глазомір, здатність працювати з дрібними деталями).

Особи із слабкою НС мають власні переваги. Вони орієнтовані на високу точність, ретельність виконання роботи, на суворіший контроль за якістю виконання, набагато краще, продуктивніше і з меншими втратами справляються з одноманітною монотонною роботою. Їм підходять роботи, які вимагають високої точності, ретельності, чіткого дотримання заданого алгоритму (ювелір, зубний технік, складальник мікросхем, програміст). З високою чутливістю слабкої НС, пов'язано і те, що в музичних, художніх професіях виявляється багато людей з НС цього типу.

При цьому, людям зі слабким типом НС не рекомендується вибирати професії, в яких можливе виникнення аварійних, екстремальних, небезпечних для життя ситуацій.

Отже, при виборі професії обов'язково повинна враховуватися властивість сили/слабкості НС.

У переважній більшості професій врахування природних особливостей необхідне не для відбору, а для вироблення оптимального індивідуального стилю діяльності, який дозволяє максимально використати природні дані і компенсувати недоліки. Раціональне використання праці людини є не лише важливим чинником розвитку виробництва, а й суттєвою умовою формування в особистості задоволеності життям, відчуття власної успішності та, взагалі, позитивного настрою.

Додаток 4.4.2.

➔ Анкета до справи “Хочу – можу – треба”

1. Робота, яку Ви хочете отримати (Ваші бажання):

- 1) Режим роботи _____
- 2) Транспортна доступність _____
- 3) Розмір заробітної плати _____
- 4) Інші вимоги _____
- 5) Професії (спеціальності) _____

2. Робота, яку Ви можете виконувати (яка відповідає вашим здібностям, нахилам):

- 1) _____ 2) _____ 3) _____ 4) _____

3. Робота, яку можна реально знайти в тій місцевості, у якій Ви плануєте працювати (найпоширеніші вакансії). Укажіть не менше 10 професій.

- 1) _____ 2) _____ 3) _____ 4) _____ 5) _____
- 6) _____ 7) _____ 8) _____ 9) _____ 10) _____ ...

Додаток 4.4.3.

➔ Тест професійного самовизначення

Якщо б Вам довелося обирати тільки з двох можливих, то якій би Ви надали перевагу? У кожній з 20-ти пар запропонованих видів діяльності оберіть тільки один вид (а або б), знайдіть ділянку у бланку відповідей з відповідним номером (наприклад: ба, 10б) і поряд поставте знак “+”. Аркуш для відповідей містить 5 колонок. Кожна колонка відповідає певному типові професії, і у ній проставлені номери з опитувальника, які належать до певного типу.

	А	Б
1.	Доглядати за тваринами	Обслуговувати машини, прилади (стежити, регулювати)
2.	Допомагати хворим	Складати таблиці, схеми, програми для обчислювальних машин
3.	Стежити за якістю книжкових ілюстрацій, художніх листівок, плакатів, грамплатівок	Стежити за станом, розвитком рослин
4.	Обробляти матеріали (дерево, тканину, метал, пластмасу й т.д.)	Доводити товари до споживача, рекламувати, продавати
5.	Обговорювати зміст науково-популярних книг, статей (п'єси, концерти й т.д.)	Обговорювати художні книги
6.	Вирощувати молодняк (тварин якої-небудь породи)	Тренувати товаришів (або молодших) у виконанні яких-небудь дій (трудових, навчальних, спортивних)
7.	Копіювати малюнки, зображення (або налагоджувати музичні інструменти)	Керувати будь-яким вантажним засобом - підйомним краном, трактором, тепловозом і ін.
8.	Повідомляти, роз'яснювати людям потрібні їм відомості (у довідковому бюро, на екскурсії й т.д.)	Оформляти виставки, вітрини (або брати участь у підготовці п'єс, концертів)
9.	Ремонтувати речі, вироби (одяг, техніку), житло	Шукати й виправляти помилки в текстах, таблицях, малюнках
10.	Лікувати тварин	Виконувати обчислення, розрахунки
11.	Виводити нові сорти рослин	Конструювати, проектувати нові види промислових виробів (машини, одяг, будинки т.п.)
12.	Розбирати суперечки, сварки між людьми (переконувати, роз'яснювати, карати, заохочувати)	Розбиратися в кресленнях, схемах (перевіряти, уточнювати, упорядковувати)
13.	Спостерігати, вивчати роботу кружків художньої самодіяльності	Спостерігати, вивчати життя мікробів
14.	Обслуговувати, налагоджувати медичні прилади, апарати	Надавати людям медичну допомогу при пораненнях, забитих місцях
15.	Художньо описувати, зображувати події, що спостерігаються або уявляються	Складати точні описи, звіти про спостережувані явища, події, виміряні об'єкти й т.п.
16.	Робити лабораторні аналізи в лікарні	Приймати, оглядати хворих, розмовляти з ними, призначати лікування
17.	Фарбувати або розписувати стіни приміщень, поверхню виробів	Здійснювати монтаж або зборку машин, приладів
18.	Організовувати культпоходи однолітків або молодших хлопців у театри, музеї; організовувати екскурсії, туристичні походи й т.п.	Грати на сцені, брати участь у концертах
19.	Виготовляти по кресленнях деталі, вироби (машини, одяг), будувати будинки	Займатися кресленням, копіювати креслення, карти
20.	Вести боротьбу із хворобами рослин, шкідниками лісу, саду	Працювати на клавішних машинах (друкарській машинці, телетайпі, складальній машині)

Аркуш відповідей:

1 Людина- природа"	2 Людина- техніка	3 Людина- людина	4 Людина- знак	5 Людина- художній образ
1а	1б	2а	2б	3а
3б	4а	4б	5а	5б
6а		6б		7а
	7б	8а		8б
	9а		9б	
10а			10а	
11а	11б	12а	12б	13а
13б	14а	14б	15а	15б
16а		16б		17а
	17б	18а		18б
	19а		19б	
20а			20б	

Обробка результатів:

За кожен знак “+” ставиться 1 бал. Бали кожної колонки підсумовуються, а їхня кількість ви-
значає схильність до тієї чи іншої професії.

Додаток 4.4.4.

➔ Типологія професій

Відомо, що існує понад 40 тисяч професій і спеціальностей. Як розібратися в них, щоб обрати найкраще для себе й не помилитися у виборі? Для цього варто скористатися системою розподілу професій за предметом праці, розробленою академіком Є.О. Клімовим. Він визначив п'ять типів професій.

1. “Людина–природа” – провідним предметом праці є рослини, тварини або мікроорганізми.
2. “Людина–техніка” – головним предметом праці є технічна система, матеріали, об’єкти.
3. “Людина–людина” – головним предметом праці виступають люди, групи, колективи, спільності людей.
4. “Людина–знакова система” – головним предметом праці є умовні знаки, цифри, коди, натуральні й штучні мови.
5. “Людина–художній образ” – головним предметом праці стають художні образи, умови їх побудови.

Кожний тип професії ставить перед людиною різноманітні вимоги.

1. “Людина–природа” – професії, які так чи інакше пов’язані із світом природи. Представники цього типу професій мають справу з рослинними і тваринними організмами, мікроорганізмами й умовами їхнього існування.

Це професії, пов’язані з сільським господарством, харчовою промисловістю, медициною і науковими дослідженнями в галузі біології, географії, геології тощо. Прикладами професій типу “людина-природа” можуть слугувати: ветеринар, насіннезнавець, зоотехнік, агроном, кінолог, лаборант хіміко-бактеріологічного аналізу, генетик тощо.

Наведені приклади поділу не означають, що праця людини спрямована лише на змінення природи. Рослинники, наприклад, працюють у колективі, використовують різноманітну техніку, займаються питаннями економічної оцінки своєї праці. Але здебільшого головний предмет уваги і турбот рослинників – рослини та їх середовище існування.

З іншого боку, лікар або психолог постійно спілкується з людьми, але він не може стати справжнім професіоналом без серйозної природничої підготовки, без цікавості саме до “природних” основ людського буття – анатомії, фізіології тощо.

При виборі професії типу “людина-природа” важливо ставитися до світу природи як до майстерні, а не як до місця відпочинку.

Особливість біологічних об’єктів полягає в тому, що вони складні, мінливі, нестандартні. І рослини, і тварини, і мікроорганізми живуть, ростуть, розвиваються, а також хворіють, гинуть. Працівник має не просто багато знати про живі організми, але передбачати можливі зміни в них, які часом незворотні. Від людини потребується ініціатива та самостійність, дбайливість і далекоглядність. Психологічні вимоги професій типу “людина-природа” до людини: розвинута уява, наочно-образне мислення, гарна зорова пам’ять, спостережливість, здатність передбачати й оцінювати мінливі природні фактори; оскільки результати діяльності виявляються після досить тривалого часу, фахівець повинен мати терпіння, наполегливість, готовність працювати поза колективами, іноді у важких погодних умовах, бруді тощо

2. “Людина–техніка” – професії цього типу нерозривно пов’язані із технічними об’єктами (машинами, механізмами), матеріалами, видами енергії, а також їх властивостями. Приклади професій: столяр, металург, інженер-механік, електромонтажник, радіомеханік, будівельник, складальник комп’ютерів, фахівець з телекомунікацій, водій, конструктор машин та механізмів тощо.

Серед професій типу “людина–техніка” можна виділити: 1) професії із добування, обробки ґрунтів, гірських порід; 2) професії з обробки і використання неметалічних промислових матеріалів, виробів, напівфабрикатів; 3) професії з виробництва і обробки металу, механічного складання, монтажу машин, приладів; 4) професії з ремонту, наладки, обслуговування технологічних машин, установок, транспортних засобів; 5) професії з монтажу, ремонту будівель, споруд, конструкцій; 6) професії зі складання, монтажу електрообладнання, приладів, апаратів; 7) професії з ремонту, наладки, обслуговування електрообладнання, приладів, апаратів; 8) професії, пов’язані із застосуванням підйомних, транспортних засобів, керування ними; 9) професії із переробки продуктів сільського господарства.

Від працівника вимагається точність, визначеність дій. Оскільки технічні об’єкти практично завжди створюються самою людиною, у світі техніки є особливо широкі можливості для новаторства, вигадки, технічної творчості. Разом з творчим підходом до справи в області техніки від людини вимагається висока виконавча дисципліна. Психологічні вимоги професій “людина-техніка” до людини: гарна координація рухів; точне зорове, слухове, вібраційне і кінестетичне сприйняття; розвинуте технічне і творче мислення й уява; уміння переключати і концентрувати увага; спостережливість.

3. “Людина–людина” – професії, які головним чином пов’язані з людьми, будуються на спілкуванні з ними та допомозі їм. Предметом інтересу, обслуговування, розпізнавання, перетворення тут є соціальні системи, співтовариства, групи населення, люди різного віку. Приклади професій: лікар, учитель, психолог, екскурсовод, перукар, менеджер, керівник колективу тощо. Серед цього типу професій можна виділити: 1) професії, пов’язані з навчанням і вихованням людей, організацією дитячих колективів; 2) професії, пов’язані з управлінням виробництвом, керівництвом людьми, колективами; 3) професії, пов’язані з побутовим, торговим обслуговуванням; 4) професії, пов’язані з інформаційним обслуговуванням; 5) професії, пов’язані з інформаційно-художнім обслуговуванням людей та керівництвом художніми колективами; 6) професії, пов’язані з медичним обслуговуванням.

Для успішної роботи за професіями цього типу потрібно навчитися встановлювати і підтримувати контакти з людьми, розуміти людей, розбиратися у їх рисах, а також опанувати знання у відповідній області виробництва, науки, мистецтва. Дуже важливими в роботі типу “людина-людина” є вміння зберігати гарний настрій у процесі роботи з людьми; наявність стійкої потреби в спілкуванні; здатність розуміти наміри, помисли, настрої людей; уміння швидко розбиратися у взаєминах людей та знаходити спільну мову з різними людьми. Психологічні вимоги професій цього типу до людини: прагнення до спілкування; уміння легко вступати в контакт із незнайомими людьми; стійке гарне самопочуття при роботі з людьми; доброзичливість, чуйність; витримка; уміння стримувати емоції; здатність аналізувати поведінку навколишніх і свої власне, розуміти наміри і настрої інших людей, здатність розбиратися у взаєминах людей, уміння налагоджувати розбіжності між ними, організувати їхню взаємодію; здатність думкою ставити себе на місце іншої людини, уміння слухати, враховувати думку іншої людини; здатність володіти мовою, мімікою, жестами; розвинута мова, здатність знаходити загальну мову з різними людьми; уміння переконувати людей; акуратність, пунктуальність, зібраність; знання психології людей.

4. “Людина–знак (знакова система)” – професії, які головним чином пов’язані із постійним застосуванням умовних знаків, цифр, кодів, природних чи штучних мов. Серед професій можна назвати: математик, перекладач, кресляр, інженер, топограф, секретар-друкарка, програміст, криптограф, розробник систем захисту інформації, статистик тощо. Серед професій типу “людина–знакова система” є: 1) професії, пов’язані з оформленням документів, діловодством, аналізом текстів чи їх перетворенням, перекодуванням; 2) професії, предметом праці в яких є числа, кількісні співвідношення; 3) професії, пов’язані з обробкою інформації у вигляді системи умовних знаків, схематичних зображень об’єктів.

Щоб успішно працювати за професією типу “людина-знак”, потрібні здібності подумки занурюватися у світ, здавалося б, сухих цифр, літер та позначок, відволікатися від предметних властивостей довколишнього світу і зосереджуватися на інформації, яку несуть у собі ті чи інші знаки. При обробці інформації у вигляді умовних знаків виникають завдання контролю, перевірки, обліку, обробки відомостей, а також створення нових знаків, знакових систем. Психологічні вимоги професій “людин-знакова система” до людини: гарна оперативна і механічна пам’ять; здатність до тривалої концентрації уваги на відверненому (знаковому) матеріалі; гарний розподіл і переключення уваги; точність сприйняття, уміння бачити те, що коштує за умовними знаками; посидючість, терпіння; логічне мислення

5. “Людина–художній образ” – діяльність, в основі якої лежать способи створення та передачі художніх образів. Серед професій можна назвати: актор, режисер, художник, музикант, дизайнер, різьбяр по каменю, письменник. Професії типу “людина-художній образ” включають: 1) професії, пов’язані з образотворчою діяльністю; 2) професії, пов’язані з музичною діяльністю; 3) професії, пов’язані з літературно-художньою діяльністю; 4) професії, пов’язані з акторсько-сценічною діяльністю.

Одна з особливостей професій типу “людина-художній образ” полягає в тому, що значна частина трудових витрат залишається прихованою від стороннього спостерігача. Більше того, нерідко докладаються спеціальні зусилля для створення ефекту легкості, невимушеності кінцевого результату праці. Психологічні вимоги професій цього типу до людини: художні здібності; розвинуте зорове сприйняття; спостережливість, зорова пам’ять; наочно-образне мислення; творча уява; знання психологічних законів емоційного впливу на людей.

Важливо додати, що порівняно мало професій відносяться лише до одного типу (таких, наприклад, як лісник, програміст або художник). Так, спеціальність лікаря вимагає поєднання навичок “людина-природа” та “людина-людина”, архітектор – “людина-техніка”, “людина-знак” та “людина-художній образ”; журналіст – “людина-людина” та “людина-знак” тощо. Отже, важливо визначити не лише провідний тип професії, притаманний особі, а й супутній, який допоможе якнайкраще розвинути та розкрити навички та здібності конкретного фахівця.

➔ Корисні посилання на допомогу батькам та підліткам:**Опис професій та професіограми:**

<http://azps.ru/porientation/indexpg.html>

<http://prof.osvita.org.ua/uk/portrait/index.html>

Психофізіологія в профорієнтації:

<http://azps.ru/porientation/psihofiz.html>

Профорієнтаційні тести:

<http://azps.ru/tests/indexpf.html>

<http://prof.osvita.org.ua/uk/determine/testing/7/index.html>

<http://prof.osvita.org.ua/uk/determine/testing/6/index.html>

<http://kariera.in.ua/ua/dovidka/howto/test/holland/>

Методика визначення темпераменту:

<http://prof.osvita.org.ua/uk/determine/testing/1/index.html>

Поради щодо вибору професії та пошуку роботи:

<http://kariera.in.ua/ua/>

Література:

1. Афанасьева Н.В. Профорієнтаційний тренінг для старшокласників “Твій вибор” / под ред. Н.В. Афанасьєвой. – СПб.: Речь, 2007. – 366 с.
2. Как правильно выбрать профессию: методики, тесты, рекомендации – Донецьк: ТОВ ПКФ “БАО – 2006 – 800 с. <http://prof.osvita.org.ua/ru/methods/articles/4.html>.
3. Культура життєвого самовизначення. Частина II. Середня школа. Метод. посіб. / За ред. І.Д. Зверєвої – К., 2003.
4. Культура життєвого самовизначення. Частина III. Старша школа. Метод. посіб. / За ред. І.Д. Зверєвої. – К., 2004.
5. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина. – М., 1999.
6. Петрович Ж.В., Денисюк О.М., Безпалько О.М., Вайнола Р.Х., Дума Л.П. Вчимося жити самостійно: Навч.-метод. посіб. для роботи з учнями випускних класів інтернатних закладів. – К., 2002.
7. Профессиограммы (Електронний ресурс) – Режим доступу: <http://azps.ru/porientation/indexpg.html>.
8. Професія. Кар’єра. Успіх.: Метод. посіб: Автори-упоряд.: Лях Т.Л., Малієнко Ю.М., Троценко Н.Є., Цюман Т.П., Шеламкова А.М.; за аг. ред.. Т.П. Цюман. – К.: Основа-Принт, 2010 – 132 с.
9. Профорієнтація – зроби свідомий вибір [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://prof.osvita.org.ua/uk/about/index.html>.
10. Пряжникова Е.Ю. Пряжников Н.С. Профорієнтація: учебное пособие для вузов. М.: Академия, 2006. – 495 с.

Підтримка зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця з рідними: важливість для дитини, проблеми та шляхи вирішення

➔ Загальні рекомендації для тренера до проведення модуля

Сприйняття даного модуля прийомними батьками та батьками-вихователями є досить специфічним з огляду на їх різні переконання щодо необхідності підтримки зв'язків прийомних дітей, дітей-вихованців з їхніми біологічними родинами. При викладенні модулю варто орієнтуватися на потреби та особистий досвід як прийомних батьків, батьків-вихователів, так і на особливості та потреби прийомних дітей, дітей-вихованців.

При підготовці до проведення даного модулю тренеру доцільно пригадати реакції прийомних батьків, батьків-вихователів під час проходження навчання з підготовки до виховання дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування.

Також за допомогою попереднього опитування, анкетування прийомних батьків, батьків-вихователів і спеціаліста центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, який здійснює соціальне супроводження, необхідно зібрати інформацію про потреби, рівень досвіду батьків у відновленні чи підтримці зв'язків прийомних дітей, дітей-вихованців з біологічною родиною.

Така інформація допоможе тренеру краще спланувати логічну схему подання даної теми, адже запропонований варіант є орієнтовним і може модифікуватися залежно від завдань, які тренер ставить перед собою.

Якщо більшість прийомних батьків та батьків-вихователів не підтримують зв'язків з біологічними родинами дітей, воліють не володіти інформацією і вважають цей аспект минулого дитини досить травматичним, **ОСНОВНИМИ ЗАВДАННЯМИ** даного заняття має стати:

- сприяння усвідомленню учасниками важливості і значущості підтримки зв'язків дитини з рідними для неї людьми;
- сприяння розумінню учасниками почуттів дітей, чиє сімейне життя було зруйноване, а зв'язок з сім'єю та її історія втрачені;
- формування переконання учасників у тому, що роль прийомних батьків та батьків-вихователів полягає у допомозі дітям у збереженні та переосмисленні спогадів про їхню сім'ю, родину і власне життя (так зване “примирення” з минулим);

- розвиток готовності до формування у дитини сприятливого, адекватного ставлення до своєї біологічної родини, визначення можливих шляхів встановлення чи відновлення родинних зв'язків прийомних дітей, дітей-вихованців.
- Якщо ж у прийомних батьків, батьків-вихователів є сформоване переконання щодо важливості для дитини підтримки зв'язків з її родиною, вони мають не лише поодинокі відомості про родичів, батьків дитини, говорять з дитиною про її родину, мають певні досягнення у налагодженні, підтримці стосунків з біологічною родиною дитини, позитивному вирішенню проблем, то **основними завданнями** даного заняття мають стати:
 - сприяння учасникам у розумінні необхідності переосмислення дитиною її минулого, важливості та необхідності налагодження стосунків з біологічною родиною дитини;
 - зміцнення позиції прийомних батьків, батьків-вихователів стосовно їхньої ролі у налагодженні, відновленні, підтримці стосунків дитини з її родиною, визначення особливостей роботи з дитиною в разі, якщо встановлення, підтримка зв'язків з біологічною родиною є не можливою;
 - ініціювання обміну досвідом щодо шляхів встановлення або відновлення родинних зв'язків прийомних дітей, дітей-вихованців, форм роботи та способів організації спілкування;
 - демонстрація успішних прикладів роботи з біологічною родиною дитини, реінтеграції прийомних дітей, дітей-вихованців у біологічну родину.

Окремі вправи на усвідомлення прийомними батьками, батьками-вихователями важливості і значущості підтримки зв'язків дитини з її рідними, які доцільно додатково використовувати, представлені у темі 4.3. “Налагодження стосунків з біологічною родиною: проблеми, шляхи вирішення” (*Робочих матеріалах до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу*) / Автори: Г.М. Лактіонова (керівник), Т.Ф. Алексєєнко, Т.В. Бондаренко, О.А. Калібаба, А.В. Калініна, Л.Ф. Клопова, В.М. Книш, Ж.В. Петрочко, В.С. Петрович, О.В. Руда, А.М. Шеламкова / За заг. ред. Лактіонової Г.М., – Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008 р.).

Зважаючи на загальну мету модулю, а також потреби учасників, тренер на свій розсуд може вирішувати, який логічний варіант подання теми він обере, які вправи використає, скільки часу буде відведено кожній вправі.

У разі, якщо більшість учасників складають батьки, які мають значний досвід у налагодженні чи підтримці родинних зв'язків прийомних дітей, дітей-вихованців, мають позитивний досвід налагодження стосунків із біологічними родинами дітей, логіка подання матеріалу може нагадувати так звану групу взаємодопомоги/взаємопідтримки і відбуватися за класичними канонами. Це дасть змогу прийомним батькам та батькам-вихователям, використовуючи власний досвід та успішні приклади спілкування з біологічною родиною дитини, обговорити актуальні проблеми та допомогти один одному в їх вирішенні, встановленні або відновленні та підтримці зв'язків із біологічною родиною прийомної дитини, дитини-вихованця.

Окрім того, варто пам'ятати, що підґрунтям роботи з біологічною родиною дитини є концепція “сильних сторін та позитивного підсилення потенціалу біологічної сім'ї”. На цьому доцільно будувати виклад основного матеріалу за обома темами (*опис цієї концепції, вправа, що розкриває її основний зміст, представлено у “Робочих матеріалах до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу” / За заг. ред. Лактіонової Г.М., – Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008 р. с. 230–232*). У разі потреби, тренер не лише звертає увагу на її зміст і роль, але й додатково працює з учасниками над її практичним застосуванням у роботі з біологічною родиною.

Тема 5.1. Роль біологічної родини у житті дитини

Мета: сприяти усвідомленню прийомними батьками, батьками-вихователям значення біологічної родини у житті прийомної дитини, дитини-вихованця.

Завдання:

- підвищити обізнаність прийомних батьків, батьків-вихователів про шляхи пошуку інформації про біологічну родину прийомних дітей, дітей-вихованців;
- визначити роль прийомних батьків, батьків-вихователів у процесі відновлення, налагодження, підтримки стосунків прийомної дитини, дитини-вихованця з її біологічною родиною;
- сформувати навички у прийомних батьків, батьків-вихователів проведення розмов з прийомною дитиною, дитиною-вихованцем про її минуле, біологічну родину;
- сформувати переконання у прийомних батьків, батьків-вихователів щодо важливості підтримки стосунків прийомної дитини, дитини-вихованця з її біологічною родиною.

Головні ідеї:

- для дитини, чиє життя в біологічній сім'ї було зруйновано, а зв'язок з минулим (сімейною історією) втрачений, дуже важливим є почуття приналежності до свого роду (тобто зв'язок з її біологічною родиною);
- пам'ять дитини про її біологічних батьків в жодному випадку не зменшує її любові до прийомних батьків, батьків-вихователів;
- роль прийомних батьків, батьків-вихователів – допомогати дітям у дослідженні власного минулого, збереженні і переосмисленні спогадів про біологічну родину і власне життя;
- спираючись на “сильні сторони” дитини та її біологічну родину, прийомні батьки та батьки-вихователі зможуть не лише допомогти у відновленні або посиленні виховного потенціалу біологічної родини, але й поглибити її емоційний зв'язок з дитиною, сприяти формуванню позитивної самооцінки та почуття власної гідності.

Загальна тривалість: 3 год.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
1.	Генеологічне дерево	Вправа	30 хв.	Аркуші А4 та ручки для кожного учасника, аркуш альбому для фліпчарту зі зразком генеологічного дерева
2.	Важливість родини для кожної дитини	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуш альбому для фліпчарту, маркери
3.	Що приховують таємниці	Дискусія	15 хв.	Аркуш альбому для фліпчарту з визначеним переліком запитань для обговорення
4.	Міфи і реальність щодо поінформованості дитини про її біологічну сім'ю	Конфронтація	25 хв.	Таблички з написами "міф", "реальність"
5.	Шляхи пошуку інформації про минуле дитини	Робота в групах, обговорення у колі	30 хв.	Аркуш альбому для фліпчарту, маркери для визначеної кількості груп, два маркери (червоного та зеленого кольору)
6.	Аналіз причин виникнення кризи у біологічній сім'ї	Інформаційне повідомлення	10 хв.	-
7.	Говоримо з дитиною про її минуле	Рольова гра	40 хв.	Картки з описом ситуацій, Додаток 5.1.1.
8.	Про що необхідно пам'ятати в розмові з дитиною про її минуле	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуш альбому для фліпчарту, маркери

Глосарій до теми:

Біологічна родина – прямі родичі прийомної дитини (мати, батько, бабуся, дідусь, інші родичі та члени сім'ї).

Реінтеграція – процес повернення прийомної дитини, дитини-вихованця до її біологічної родини, процес возз'єднання дитини з її біологічною родиною.

Прихильність – потреба у стійких позитивних відносинах з найближчим оточенням, прагнення до тісного емоційного контакту з іншою людиною та намагання його зберегти. Прихильність до матері або іншого значимого дорослого – необхідна умова для нормального психічного розвитку дитини, формування її особистості.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Вправа “Генеологічне дерево”

Мета: довести учасникам важливість почуття приналежності до свого роду та надання допомоги дітям, чиє сімейне життя було зруйновано, а зв'язок з минулим (сімейною історією) втрачений, у збереженні та переосмисленні спогадів про свою сім'ю.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4 та ручки для кожного учасника, аркуш альбому для фліп-чарту зі зразком генеологічного дерева.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Вправа (10 хв.):

Тренер пропонує учасникам пригадати, чи колись вони малювали власний родовід, генеологічне або родове дерево. Для цього він демонструє їм зразок генеологічного дерева (це може бути як генеологічне дерево тренера, так і когось іншого).

Пригадавши разом із учасниками основні принципи зображення генеологічного дерева, тренер роздає учасникам чисті аркуші А4 і пропонує зобразити свій “родовід” (кожен учасник малює свою сім'ю) наступним чином:

1. чоловіки позначаються квадратами, жінки – кружечками;
2. рівні поколінь розміщуються горизонтально (так сам учасник, його брати, сестри розміщуються на одному рівні, батьки і їх брати, і сестри (тітки і дядьки) – наступний рівень (вище), бабусі і дідусі – наступний рівень (вище) і т.д.;
3. в кожен умовний знак вписується ім'я людини, яка там зображена;
4. “підніматися” вгору на новий рівень можна доти, доки учасник пам'ятає ім'я хоча б одного предка цього рівня;
5. на кожному рівні вписуються усі родичі, про існування яких відомо, навіть якщо їх уже немає в живих, чи учасники їх ніколи не бачили, проте мають хоча б якусь інформацію про них;

На виконання завдання тренер відводить 10 хв.

■ 2-ий етап – Обговорення у колі (10 хв.):

Після виконання завдання тренер пропонує учасникам поглянути на свої зображення та в колі по черзі або за бажанням відповісти на такі запитання:

- *Що відчували, коли малювали своє генеологічне дерево?*
- *Що відчуваєте зараз, коли завершили малювати?*
- *Чи сподобалося Вам своє намальоване генеологічне дерево?*
- *Чи має генеологічне дерево для Вас значення і яке саме?*

■ 3-ий етап – Вправа (10 хв.):

Після висловлювань учасників тренер просить їх зігнути лист із зображенням свого генеологічного дерева, загладивши згин рукою, таким чином, щоб з однієї сторони на зовнішній (видимій) частині листа залишилися рівні “дерева” з поколіннями до самих учасників, на іншій – самі учасники. Потім тренер пропонує розірвати листок по лінії згину і викинути куди-небудь в сторону ту частину “дерева”, на якій були усі рівні поколінь, що передували учаснику.

До уваги тренера!

Якщо Ви бачите, що учасники в нерішучості, одразу ж запитайте, чи готові вони це зробити.

Запитання для обговорення:

1. *Що Ви відчували, коли було запропоновано розірвати листок і викинути усі покоління, що передували?*
2. *Чи був хтось, хто одразу ж погодився розірвати листок? Чи були такі, яких обурила ця пропозиція?*
3. *Чи усі Ваші предки були “хорошими людьми”, чи є такі люди у родині, про кого зберігаються не досить хороші спогади, однак їх неможливо викреслити з родового дерева?*
4. *Чи відоме Вам поняття “внутрішньо-сімейна справа”, суть якого – конфіденційність і нерозголошення частини приватної інформації?*
5. *Чи можуть діти-сироти чи діти, позбавлені батьківського піклування, відчувати щось схоже? (відсутність будь-якої або частини інформації, травматичні спогади, відірваність, самотність і самотність тощо).*
6. *Чому діти, які втратили батьківське піклування, втрачають зв’язок із сімейною історією і відчують себе дезорганізованими, самотніми, але не втрачають бажання потім відновити повну інформацію про себе та свою родину?*

➔ 2. Мозковий штурм “Важливість родини для кожної дитини”

Мета: проаналізувати важливість для прийомної дитини, дитини-вихованця відновлення та підтримання зв’язків з біологічною родиною.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер визначає разом із учасниками та занотовує на аркуші альбому для фліпчарту відповіді на запитання:

Чому для дитини важливе відновлення й підтримування стосунків з біологічною родиною?

До уваги тренера!

Важливо занотовувати на аркуші альбому для фліпчарту всі відповіді учасників. В залежності від того, як пройшла перша вправа, та переконань і досвіду самих учасників у питанні підтримування стосунків дитини з її родиною. Репліки та коментарі учасників можуть бути як позитивними, так і негативними. Останнє свідчить про те, що учасники не приймають та заперечують минуле дитини через ряд причин.

Тренеру при “неконструктивних” коментарях важливо повертати їх до відчуттів та переживань дитини і висловлювати припущення з її позиції.

Важливо зауважити – не зважаючи на те, що діти, які виховуються в прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, втратили з тих чи інших причин своє сімейне оточення, це не означає, що їх родини перестають бути важливими для них.

Варто також акцентувати увагу учасників на тому, який має вплив біологічна сім'я на самооцінку, індивідуальність та ідентичність дитини.

Кожна людина протягом усього свого життя дає відповіді на три найважливіших запитання: “Хто я?”, “Звідки я?”, “Що зі мною буде?”. Маючи “минуле”, людина може жити “теперішнім” та будувати своє “майбутнє”.

➔ 3. Дискусія “Що приховують таємниці”

Мета: допомогти розвіяти помилкові уявлення про те, що іноді для блага дитини необхідно зберігати таємниці, приховувати правду або прикрашати дійсність про її минуле, інформацію про її біологічну родину.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту з визначеним переліком запитань для обговорення.

Хід проведення:

Тренер просить учасників пригадати, чи доводилося їм дізнатися про якусь “сімейну таємницю”, яка безпосередньо їх стосувалася. Потім тренер задає запитання учасникам:

- *Що Ви відчували, коли дізналися “про сімейну таємницю”?*
- *Якою була Ваша перша реакція?*
- *В чому, на Вашу думку, є різниця між поняттями “зберігати конфіденційність” і “берегти таємниці”?*
- *Якими є наслідки розкриття таємниць?*

Тренер звертає увагу учасників на основні причини, чому виникають та існують сімейні таємниці, зокрема щоб:

- *утримувати контроль та владу над своїм або чийось життям, людьми, з якими спілкуємося;*
- *відчувати себе захищеним або захистити інших;*
- *приховати почуття провини або сорому, яке змушує нас відчувати себе неповноцінними або безпомічними;*
- *представити себе у більш вигідному становищі, зберегти свій імідж і репутацію.*

До уваги тренера!

Тренеру варто акцентувати увагу на емоціях, які викликають слова “сімейні таємниці”, особливо негативних, таких, як тривожні спогади, важкі думки, неприємні відчуття тощо. Це допоможе учасникам краще зрозуміти, чому минуле в житті прийомної дитини, дитини-вихованця не повинно бути за завісою таємничості.

Учасники мають усвідомити руйнівну силу таємниць, наслідки приховування правди, а саме:

- таємниці викривляють дійсність;
- таємниці підривають довіру і руйнують близькість;
- таємниці роз'єднують людей (утворюються два табори: “ті, хто знають правду” і “ті, хто не знають, або від кого її приховують”);
- таємниці породжують притворство та фантазії;
- таємниці породжують відчуття страху, невідомості, пустоти, тривоги...;
- таємниці породжують відчуття сорому, покинутості, непотрібності.

Використовуючи власний досвід учасників, тренер може детально обговорити, як кожен із наслідків може вплинути на життя сім'ї, яка виховує прийомну дитину, дитину-вихованця.

➔ 4. Конфронтація “Міфи і реальність щодо поінформованості дитини про її біологічну сім'ю”

Мета: обговорити існуючі міфи та реальні факти щодо поінформованості прийомної дитини, дитини-вихованця про історії її життя, її біологічну сім'ю.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: таблички з надписами “міф”, “реальність”.

Хід проведення:

Тренер заздалегідь розміщує на стіні дві таблички (на одній написано “міф”, на іншій “реальність”). Необхідно переконатися, що є достатньо місця, аби учасники могли підійти до кожної таблички. Далі тренер пояснює, що він буде читати вголос ряд тверджень, і кожен учасник має вирішити, чи він згоден з твердженням, чи ні. Згідно зі своїм рішенням, учасники підходять до таблички, напис на якій відповідає їх вибору.

Тренер наголошує, що запропоновані твердження будуть стосуватись ситуацій поінформованості дитини про історії її життя, пояснення причин виникнення кризи у біологічній сім'ї.

Потім тренер зачитує кожне твердження з переліку, наведеного нижче, та пропонує учасникам обрати ту позицію, яку вони відстоюють відносно даної ситуації, при цьому лаконічно обґрунтувавши свою точку зору. Після кожного твердження відбувається загальне обговорення.

Перелік тверджень для обговорення:

- дитина не буде розриватися між любов'ю до біологічних батьків і прийомних, якщо вона менше знатиме про своє минуле. Щоб дитина менше згадувала та думала про свою біологічну родину, можна придумати якусь “невинну” брехню.

До уваги тренера!

Дана ситуація є суцільним міфом. У дійсності, чим більше батьки намагаються втримати дітей, тим більше вони їх втрачають – це один із парадоксів виховання. Прийомним батькам, батькам-вихователям варто пам'ятати, що любов дитини до біологічних батьків ніякою мірою не зменшує її любові до них самих. Коли дорослі розуміють, приймають і підтримують почуття дитини до своєї біологічної сім'ї, це лише сприяє формуванню прихильності до прийомних батьків, батьків-вихователів.

При цьому вони не ув'язуються у абсолютно безрезультатний спір про те, хто для дитини є “важливішим”. Своєю чесністю, своєю готовністю зрозуміти дитину, вони дають їй “дозвіл” відчувати до них щиру любов і вдячність.

За цим помилковим уявленням стоїть страх дорослих втратити любов і відданість дитини.

- *дитині не можна говорити про те, що її біологічні батьки зловживали алкоголем чи наркотиками, сиділи в тюрмі або страждали на психічні захворювання і т.і. Дитина буде погано думати про себе через те, що у її біологічній сім'ї були такі серйозні проблеми. Через цю причину можна приховувати чи викривляти інформацію про її минуле, замовчувати існуючі факти.*

До уваги тренера!

В даній ситуації є досить багато аспектів. Дійсно, якщо дитині говорити погані речі про її біологічну сім'ю, це може відобразитися на її самооцінці, адже ця інформація є частиною ідентичності. Дійсність: якщо дитина взагалі позбавляється підтримки прийомних батьків, батьків-вихователів у дослідженні свого минулого, вона вимушена будувати свій образ і образ своєї нової родини, спираючись виключно на неправильні свідчення і свою уяву. Те, що дитина собі уявляє, не маючи можливості обговорити це з “розуміючим” дорослим, може вплинути гірше, ніж сама гірка правда. Більше того, саме судження прийомних батьків, батьків-вихователів про причини, що призвели до втрати біологічної сім'ї, можуть виявитися головною причиною зниження самооцінки дитини. Прийомні батьки, батьки-вихователі можуть навчитися представляти навіть дуже неприємні факти в об'єктивній манері без упередженого ставлення, демонструючи дитині свою любов і підтримуючи її у дослідженні свого минулого.

- *дитина “занадто мала”, щоб зрозуміти що таке проституція, психічні захворювання, злочин тощо.*

До уваги тренера!

У кожному віці минуле дитини має бути пояснено “зрозумілою” для неї мовою. Окрім того, дитина може сприймати історію свого минулого поетапно. В три роки дитині можна дати досить просту відповідь. По мірі дорослішання дитини і розвитку у неї здатності до розуміння більш складних речей, можна давати поступово іншу інформацію, поки вона не буде знати усю правду. За цим помилковим уявленням стоїть страх прийомних батьків, батьків-вихователів розповісти правду дитині у неподходящий момент, до того, як вона буде в змозі правильно її зрозуміти. Так трапляється, що досить часто батьки приховують правду або замовчують її, оскільки в їх розумінні дитина завжди буде “занадто малою”.

- *якщо дитина знатиме страшну правду про своїх біологічних батьків, вона може піти потім по їх стопам.*

До уваги тренера!

Особливо прийомні батьки, батьки-вихователі бояться повторення дитиною долі своїх біологічних батьків у підлітковому віці. Більшість прийомних батьків, батьків-вихователів скидають це на погану спадковість, гени тощо, забуваючи, що гени обумовлюють в людині багато речей: колір очей, волосся, риси характеру, схильність до певних захворювань тощо, але гени не впливають на моральний вибір дитини або людини.

Також в процесі самоідентифікації всі без винятку підлітки “приміряють” на себе різні види індивідуальності і експериментують з різноманітними способами утвердження своєї незалежності, намагаючись при цьому якомога менше походити на своїх батьків. Прийомна дитина, дитина-вихованець може обрати прикладом для наслідування своїх біологічних батьків (або образ, що склався в уяві, якщо дитина не володіє правдивою інформацією), особливо, якщо у дитини є якісь проблеми у стосунках з прийомними батьками, батьками-вихователями. Проблеми часто поглиблюються тоді, коли прийомні батьки, батьки-вихователі, які зіткнулися з вчинками, що нагадують про дисфункційну поведінку біологічних батьків дитини, починають неадекватно реагувати на поведінкові експерименти дитини.

- *можна зламати життя дитини, якщо не знайти “правильні” слова, щоб розповісти дитині про її минуле.*

До уваги тренера!

Травматичне минуле дитини потребує від прийомних батьків, батьків-вихователів не просто володіння детальною інформацією, а вміння відповідно до віку, потреб дитини говорити з нею про її біологічну родину спокійно, без упередженого ставлення, з використанням “позитивної” лексики. В особливо складних випадках прийомним батькам, батькам-вихователям варто звернутися за допомогою до спеціалістів. На відміну від відкритого спілкування будь-які спроби зберегти таємницю майже завжди несуть в собі ті небезпеки, про які говорилося раніше.

До уваги тренера!

Можна підготувати та запропонувати учасникам інші твердження.

Підсумовуючи дискусію, тренеру варто зауважити, що кожна людина має право знати про своє походження. Прийомні батьки, батьки-вихователі повинні бути готовими до того, що дитина задаватиме запитання про своє минуле та своїх біологічних батьків, родину, буде переживати до них ті чи інші почуття. І питання, і почуття дитини заслуговують на повагу з боку дорослих та їх чесність. Помилковими тактиками поведінки прийомних батьків, батьків-вихователів є повне приховування правди про минуле дитини, напівправа замість усієї правди або втеча від важких розмов з дитиною.

➔ 5. Робота в групах, обговорення у колі “Шляхи пошуку інформації про минуле дитини”

Мета: визначити шляхи пошуку інформації про минуле дитини, основні джерела отримання інформації.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери для визначеної кількості груп, два маркери (червоного та зеленого кольору).

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Робота в групах (10 хв.):

Тренер об'єднує учасників у малі групи, кількість яких залежить від кількості учасників.

Малі групи протягом 7 хв. мають обговорити та визначити наступне:

Яка інформація про минуле прийомної дитини, дитини-вихованця, її біологічну родину є дуже важливою та необхідною, для розмови прийомних батьків, батьків-вихователів з дитиною?

Тренеру потрібно наголосити учасникам на необхідності визначення конкретної інформації.

■ 2-ий етап – Обговорення у колі (20 хв.):

Після завершення роботи в малих групах тренер пропонує кожній по черзі представити свої напрацювання. При цьому відповіді не повинні повторюватися (кожна наступна мала група додає те, що не було названо попередніми).

Під час представлень тренер на аркуші альбому для фліпчарту (який поділений навпіл вертикально) у першій колонці занотовує список представленої інформації.

Далі, коли список буде вичерпним, тренер просить учасників визначити, якою інформацією вони володіють на даний момент, а якою ні.

Навпроти інформації, яка є в повному обсязі в учасників, ставиться позначка маркером зеленого кольору. У випадку відсутності або володінні неповністю тією чи іншою інформацією – позначка робиться червоним кольором.

До уваги тренера!

Важливо, аби тренер орієнтував учасників на глибокий аналіз повноти інформації, яку вони знають про минуле дитини, її біологічну сім'ю, причини, що спричинили кризу у родині, вилучення дитини.

Після того, як потрібна інформація проаналізована, тренер просить учасників зазначити, яким чином і де її можна отримати, фіксуючи відповіді у спеціально підготованій таблиці:

Таблиця

Яка інформація про минуле прийомної дитини, її біологічну родину є дуже важливою, потрібною для того, щоб я був готовим говорити з дитиною?	Де саме, яким чином і хто мені може допомогти в отриманні необхідної інформації (шляхи пошуку та джерела)?

До уваги тренера!

Важливо, щоб учасниками були названі наступні джерела інформації та шляхи пошуку:

- **спеціальні інструментарії роботи з дитиною, які досліджують її життєвий простір** (таблиця втрат, генограма, екокарта, Літопис (книга) життя тощо, які прийомні батьки, батьки-вихователі можуть самостійно або з допомогою соціального працівника використати у роботі з дитиною. (Дані інструментарії описані у методичному посібнику *“Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі: Посібник для тренера / За заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2006”* та опрацьовуються ще під час проходження прийомними батьками та батьками-вихователями навчання у якості кандидатів на створення прийомної сім’ї, дитячого будинку сімейного типу за українською версією програми ПРАЙД).

У разі зацікавлення та потреби батьків у додатковому розгляді інструментаріїв дослідження життєвого простору дитини опис вправ можна знайти у вищевказаному посібнику;

- **спілкування з іншими людьми, які володіють інформацією про минуле дитини** (члени біологічної родини дитини, біологічні батьки, громада села, сільський голова, медичні працівники, вихователі, вчителі, тренери, технічний персонал тощо, інші значимі і важливі люди для дитини);
- **відповідні державні структури, які опікуються долею дитини та сім’ї** (органи РАЦС, центри соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді; служби у справах дітей, заклади охорони здоров’я: пологовий будинок, лікарня тощо, інші державні заклади, де перебувала дитина до моменту влаштування у прийомну сім’ю, дитячий будинок сімейного типу (інтернатні заклади, центри реабілітації, інші освітні установи: школа, дитячий садочок тощо), фахові спеціалісти даних установ, які можуть володіти потрібною інформацією;
- **аналіз офіційних документів** (особова справа дитини, медична картка, матеріали судових архівів тощо).

➔ 6. Інформаційне повідомлення “Аналіз інформації про причини кризи у біологічній сім’ї”

Мета: акцентувати увагу на необхідності детального аналізу причин кризи у біологічній сім’ї прийомної дитини, дитини-вихованця.

Час проведення: 10 хв.

Хід проведення:

Тренер робить інформаційне повідомлення про важливість детального аналізу причин кризи у біологічній родині прийомної дитини, дитини-вихованця.

Важливо звернути увагу учасників на наступне:

- *одним із головних завдань прийомних батьків, батьків-вихователів є допомога дитині у переживанні травматичного минулого, в тому числі пов’язаного з її перебуванням у біологічній родині;*

- *недостатньо зібрати лише сухі факти та документальні підтвердження. Для того, щоб говорити з дитиною про її минуле, зможти дати відповіді на запитання, що її хвилюватимуть, необхідно не тільки володіти інформацією, а й розуміти та уміти її трактувати для дитини. Для цього потрібно ретельно дослідити причини кризи у біологічній родині, яка призвела до вилучення дитини та розміщення її у сімейні форми виховання;*
- *в аналізі та трактуванні замість негативних оцінок та осуджень біологічних батьків варто опиратись лише на факти. Слід пам'ятати, що біологічні батьки дитини, напевне, не були такими увесь час;*
- *пошук інформації про минуле дитини та аналіз причин кризи у біологічній сім'ї допоможуть відшукати так звані "сильні сторони", на які можуть опиратися прийомні батьки, батьки-вихователі. Це можуть бути позитивні моменти з минулого, переживання, відчуття, спогади дитини, а також важливі для неї люди з родинного оточення, з якими також можна відновити або підтримувати стосунки;*
- *пошук інформації про минуле дитини та аналіз причин кризи у біологічній родині допоможе зрозуміти проблеми, що пов'язані з формуванням прив'язаності (негативна/невротична прив'язаність, амбівалентна прив'язаність, уникаюча прив'язаність, дезорганізована прив'язаність), ідентичності тощо.*

До уваги тренера!

Дані питання піднімаються у темах 2.5, 2.6 модуля 2. У разі, якщо дані теми не були розглянуті, можна дещо більше зупинитися на розгляді даних аспектів, використовуючи матеріали, викладені у зазначених темах.

➔ 7. Рольова гра "Говоримо з дитиною про її минуле"

Мета: розглянути можливі шляхи та способи розмови з дитиною про її минуле, біологічну родину.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: картки з описом ситуацій, Додаток 5.1.1.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Робота в групах (15 хв.):

Тренер пропонує учасникам об'єднатися у малі групи. Для кращого опрацювання проблемних питань ведення розмови з дитиною про її минуле можна запропонувати учасникам розповісти історію когось одного зі своїх дітей, максимально пригадуючи інформацію про біологічну родину та причини, що спричинили кризу.

Потім в малих групах протягом 10 хв. необхідно обговорити та змодельовати можливі варіанти розмови з прийомною дитиною, дитиною-вихованцем про її минуле та її біологічну родину.

До уваги тренера!

У разі відсутності можливості або бажання в учасників працювати над історіями власних прийомних дітей, дітей-вихованців, тренер може запропонувати для розгляду підготовлені заздалегідь на картках ситуації, згідно з Додатком 5.1.1.

2-ий етап – Рольова гра (25 хв.):

Після того, як учасники в малих групах обговорили ситуації і можливі дії прийомних батьків, батьків-вихователів, тренер пропонує програти ситуації розмови з дитиною про її минуле в ролях.

В кожній групі необхідно обрати виконавців ролей дійових осіб. Якщо вони будуть при програванні ситуацій вдаватися до обговорення та аналізу, тренеру варто запропонувати їм продемонструвати, як вони це робитимуть з дитиною. Після програвання ситуацій необхідно “зняти” ролі та обговорити їх у загальній групі.

Запитання для обговорення:

1. *Що Ви відчували при програванні даних ситуацій (запитання необхідно задавати виходячи з того, яку роль виконував конкретний учасник)?*
2. *Якою може бути реакція дитини на розмову з прийомними батьками, батьками-вихователями?*
3. *Які наслідки можуть мати дані ситуації для дитини?*
4. *Які варіанти розвитку ситуацій, подій можна спрогнозувати, та що у цьому випадку мають робити прийомні батьки, батьки-вихователі?*

До уваги тренера!

“Зняття” ролей та обговорення варто проводити після кожної ситуації, що програвалася. Важливо, аби під час даної вправи учасники змогли попрацювати над моделюванням різних варіантів розмови з дитиною про її минуле. Особливу увагу варто приділити ситуаціям, де прийомні батьки, батьки-вихователі можуть зіткнутися з труднощами розмови про травматичне минуле (насильство, яке пережила дитина; аморальна поведінка батьків (проституція); зловживання алкоголем, наркотиками, психічні хвороби; перебування в місцях позбавлення волі тощо).

➔ 8. Мозковий штурм “Про що необхідно пам’ятати в розмові з дитиною про її минуле”?

Мета: обговорити основні аспекти, які слід пам’ятати прийомним батькам, батькам-вихователям у розмові з дитиною про її минуле.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуш альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Підсумовуючи розгляд попередньої вправи, тренер разом з учасниками напрацьовують пам’ятку для прийомних батьків, батьків-вихователів:

“Про що слід пам’ятати прийомним батькам, батькам-вихователям у розмові з дитиною про її минуле та біологічну родину”.

До уваги тренера!

У розмові з дитиною про її минуле та біологічну родину:

1. Необхідно максимально враховувати вік дитини і поступово (поетапно) пояснювати їй причини кризи у біологічній родині, по мірі дорослішання допомагати у “примиренні” дитини з її минулим.
2. Інформація про минуле дитини, яка є травматичною і викликає страх у прийомних батьків, батьків-вихователів щодо розмови про неї, є важливою для дитини у розумінні обставин, що відбувалися, та дозволяє заповнити прогалини у заплутаній історії. Частіше за все, ця страшна правда відома дітям і зберігається у їх пам'яті як калейдоскоп притуплених образів і подій. Завдання прийомних батьків, батьків-вихователів не просто підтвердити або спростувати цю правду, а допомогти дитині усвідомити, прийняти та пережити її.
3. Потрібно представляти факти такими, які вони є насправді. Прийомні батьки, батьки-вихователі не можуть змінити минуле дитини. Не потрібно приховувати його або прикрашати, бо роблячи так, дорослі фактично полегшують життя лише собі. Пояснення також не мають виправдовувати поведінку біологічних батьків.
4. Розповідаючи дитині про її минуле, дорослі повинні сприймати цей процес як спілкування і пошук взаєморозуміння, а не просто переказ певних фактів.
5. Важливо не забувати про те, що у дитини уже є певні спогади.
6. Якщо дитина може говорити, варто попросити її саму розповісти про те, що з нею відбувалося. Іноді слова дитини можуть налякати, а тому не варто замінювати їх на більш “прийнятні”, оскільки “грубі” слова пов'язані з почуттями дитини. Прийомні батьки, батьки-вихователі мають забезпечити таке безпечне середовище, де дитина зможе відкритися і довіритися.
7. Важливо дати дитині зрозуміти, що вона не винна у тому що відбулося.
8. Прийомним батькам, батькам-вихователям не варто залишатися із проблемами, пов'язаними з минулим дитини, наодинці, у певних ситуаціях варто звернутися по допомогу до фахового спеціаліста, зокрема психолога, психіатра тощо.

Додаток 5.1.1.

➔ **Опис ситуацій****Ситуація № 1.**

Сашко, 11 років. В прийомній сім'ї перебуває уже близько 4 років. Прийомні батьки взяли його із дитячого будинку, коли йому виповнилося 7 років. Батьки хлопчика були позбавлені батьківських прав. В дитячий будинок був влаштований у 3-річному віці. Короткі відомості з офіційних документів свідчать про те, що, окрім Сашка, у його батьків було ще четверо дітей. Дві старших сестри на момент влаштування хлопчика у прийомну сім'ю були уже повнолітніми, повернулися після закінчення інтернатного закладу у село, де проживали разом з батьком-інвалідом у старому будинку. Одна дитина померла від зараження коростою на момент вилучення дітей з сім'ї. Ще одна сестра Юлія наразі виховується у спеціалізованій школі-інтернаті для розумово-відсталих дітей. Мати хлопчика на даний момент веде бродячий спосіб життя, хворіє на шизофренію. Батько хлопчика два місяці тому помер. Оскільки Сашко був вилучений з родини ще зовсім малям, у дитячому будинку його ніхто не провідував, він майже зовсім не пам'ятає ні сестер, ні батька. В перші місяці перебування у прийомній сім'ї хлопчик дуже фантазував про своє попереднє місце проживання (говорив, що вдома росли пальми, розповідав про великий будинок, у якому жив), всіляко заперечував факт перебування у дитячому будинку. Нещодавно біологічна мати Сашка без попередження з'явилася у школі, де навчався хлопчик, разом з своїм новим співмешканцем.

Ситуація № 2.

Василь, 8 років. В прийомній сім'ї виховується близько 2 років. Влаштований у прийомну сім'ю у віці 6 років із дитячого будинку. Батько хлопчика працював таксистом, продавав наркотики, був убитий. Мати хлопчика, колишня вихованка інтернатного закладу, почала після цього сильно пиячити. Її поведінка з кожним днем ставала все непередбачуванішою, вона влаштовувала п'яні дебоші, гулянки в квартирі. За борги було відрізано світло, воду і газ. Василько та ще два його старші брати страждали від голоду та холоду. Старші хлопці для того, аби мати щось поїсти, збирали картон на базарі, здавали пляшки, просили милостиню або обкрадали сусідські підвали. Іноді, заробивши невеличкі гроші, вони купували мамі невелику пляшку горілки, аби вона не кричала та не біла їх.

Діти були вилучені з сім'ї, старших хлопчиків помістили в інтернат, Василька – у дитячий будинок. Йому саме виповнилося чотири роки. Хлопчик добре пам'ятає ситуацію, коли його забирали з сім'ї. Він несамовито кричав, а потім близько року взагалі не міг говорити.

Мати через певний час була позбавлена батьківських прав, наразі бродяжить, іноді може з'являтися у їх квартирі. Брати Василька, на момент його влаштування у прийомну сім'ю, навчалися у випускних класах інтернату, відмовилися від влаштування у родину. Прийомна сім'я мешкає у цьому ж місті. Окрім цього, до Василя у дитячий будинок іноді приходили його двоюрідна бабуся та хрещена мама.

Ситуація № 3.

Ігор, 13 років, Ірина – 9 років – виховуються у прийомній сім'ї більше 6 років. На момент їх влаштування прийомним батькам про біологічну сім'ю дітей було відомо досить мало, зокрема те, що мати дітей – померла, батько – був засуджений та перебував в ув'язненні. Ще на етапі адаптації прийомні батьки зіткнулися з тим, що Ігор поводив себе досить дивно, йому часто снилися страшні сни, які він не міг пригадати і розповісти, окрім того, коли цього ніхто не помічав, він міг нав'язливо повторювати фрази, типу “Отак, от візьму сокирчину, та як дам по голові...”. Це налякало прийомних батьків і змусило їх звернутися за допомогою до психолога. У роботі з дитиною стало зрозуміло, що хлопчик був свідком того, як його біологічний батько, вбив матір.

Ситуація № 4.

Христинка, 6 років. В дитячому будинку сімейного типу виховується практично з народження. Була підкинута релігійній громаді у віці декількох тижнів. Біля неї не було нічого знайдено, окрім декількох дитячих речей, у які вона була замотана, та записка із іменем дівчинки. Певний час Христинка знаходилася у будинку дитини, потім була влаштована у дитячий будинок сімейного типу. Про її походження нічого не вдалося дізнатися. У дитячому будинку сімейного типу виховується ще восьмеро дітей, у яких є біологічні батьки, родичі, з якими вони підтримують зв'язки. Останнім часом дівчинка дуже переймається питаннями про своїх батьків, родину, особливо, коли до інших дітей приходять батьки.

Література:

1. Бетси Кифер. Как рассказать правду усыновленному или приемному ребенку. Как помочь ребенку осознать свое прошлое / Бетси Кифер и Джейн И. Скуллер – К.: “Феникс”, 2009. – 270 с.
2. Лангмайер Й., Матейчик З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага: Авице-нум, 1994.
3. Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі: Посібник для тренера / За заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2006.
4. Программно-методическое обеспечение опытно-экспериментальной работы по развитию семейных форм устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей и предложений для органов опеки и попечительства по развитию служб по устройству детей на воспитание в семью. (Методическое пособие в четырех книгах). Книга 4. Процесс работы служб по устройству детей на воспитание в семью. Пособие и тренинг подготовки семей. – М.: 2004. – 384 с.
5. Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу” / За заг. ред. Лактіонової Г.М. – К.: Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008.
6. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Нав.-метод. Комплекс / За заг. ред. Г.М. Лактіонової, Ж.В. Петрочко. – К., 2006.
7. Томаш Полковскі. Метод індивідуальних планів роботи з дитиною та родиною в умовах опікунсько-виховної установи. Розширена версія. – Варшава, 2006.
8. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи: Книга для педагогов и родителей. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 272 с.
9. Шипицина Л.М. Психология детей-сирот: Учебное пособие. – СПб., 2005.

Електронні ресурси:

<http://www.fostercare.ru/>;
<http://www.innewfamily.narod.ru/>;
<http://www.familiesforchildren.org.ua/>;
<http://www.ccf.org.ua/>;
<http://www.hopeandhomees.org.ua/>;
<http://www.everychild.org.ua/>.

Тема 5.2.

Проблеми та шляхи вирішення встановлення чи відновлення зв'язків з біологічною родиною прийомної дитини, дитини-вихованця

Мета: сприяти усвідомленню прийомними батьками, батьками-вихователями основних проблем та шляхів встановлення, відновлення або підтримування родинних зв'язків прийомних дітей, дітей-вихованців.

Завдання:

- інформувати прийомних батьків, батьків-вихователів про нормативно-правові засади підтримування стосунків прийомної дитини, дитини-вихованця з її біологічною сім'єю;
- визначити основні проблеми у процесі встановлення, відновлення або підтримування родинних зв'язків прийомних дітей, дітей-вихованців та шляхи їх вирішення;
- ознайомити прийомних батьків, батьків-вихователів з основними формами роботи та способами організації спілкування прийомної дитини, дитини-вихованця з її біологічною сім'єю;
- забезпечити обмін досвідом прийомних батьків, батьків-вихователів у налагодженні зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця з її біологічною родиною.

Головні ідеї:

- прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу є тимчасовими формами влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, а обов'язок прийомних батьків, батьків-вихователів, за можливості, розвивати стосунки з біологічною родиною, щоб допомогти дитині їх відновити, сформувати та підтримувати;
- робота з біологічною родиною прийомної дитини, дитини-вихованця повинна здійснюватися за активної участі як прийомних батьків, батьків-вихователів, так і відповідних спеціалістів та служб. Кращого результату можна досягти, залучивши до цього процесу і саму біологічну родину дитини.

Загальна тривалість: 2 год. 20 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
1.	Юридичне підґрунтя підтримування зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця з біологічною родиною	Інформаційне повідомлення	10 хв.	Нормативно-правові акти, що визначають основні засади підтримування зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця з біологічною родиною
2.	Шляхи встановлення чи відновлення родинних зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця	Мозковий штурм	10 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
3.	Сприяння збереженню родинних зв'язків	Вправа	40 хв.	Картка з описом ситуації, Додаток 5.2.1., Додаток 5.2.2.
4.	Роль служб у процесі збереження родинних зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця	Інформаційне повідомлення	10 хв.	Додаток 5.2.3.
5.	Спілкування з біологічною родиною дитини: проблеми, шляхи вирішення	Робота в групах	25 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
6.	Якщо спілкування з біологічною родиною неможливе...	Мозковий штурм	10 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

➔ 1. Інформаційне повідомлення “Юридичне підґрунтя підтримування зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця з біологічною родиною”

Мета: розглянути нормативно-правову базу, що регламентує важливість підтримування стосунків прийомної дитини, дитини-вихованця з біологічною родиною.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: перелік нормативно-правових актів, що визначають основні засади підтримування зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця з біологічною родиною.

Хід проведення:

Тренер разом з учасниками пригадує нормативно-правові акти, що визначають основні засади підтримування стосунків прийомної дитини, дитини-вихованця з її біологічною родиною.

Основний акцент має бути зроблений на тому, що прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу є тимчасовими формами влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, а обов'язок прийомних батьків, батьків-вихователів, за можливості, розвивати стосунки з біологічною родиною, щоб допомогти дитині їх відновити, підтримувати або сформувати.

До уваги тренера!

Основні нормативно-правові документи, в яких зазначено про важливість родини для дитини:

- Конвенція ООН “Про права дитини”;
- Закон України “Про охорону дитинства” (ст.14, 15, 24);
- Закон України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування”;
- Сімейний Кодекс України (ст. 19, ст.з 164 по 171, ст.256-3, ст. 256-7);
- Постанови Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 №564 “Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу”, від 26.04.2002 №565 “Про затвердження Положення про прийомну сім'ю”.

При підготовці до даної теми тренеру варто також скористатися матеріалами, викладеними у темі 1.3 модуля 1.

➔ 2. Мозковий штурм “Шляхи встановлення чи відновлення родинних зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця”

Мета: визначити шляхи встановлення (відновлення) родинних зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер інформує учасників про основні етапи роботи з біологічною родиною дитини.

До уваги тренера!

Основні етапи роботи з біологічною родиною дитини детально описані у *Робочих матеріалах до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу* / За заг. ред. Лактіонової Г.М., – Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008 р. (с. 229-230).

За умови проходження учасниками навчання за *Програмою підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу* тренер не інформує учасників про основні етапи, а разом з ними може їх пригадати.

Потім тренер просить учасників подумати та назвати шляхи допомоги прийомній дитині, дитині-вихованцю у встановленні (відновленні) родинних зв'язків на різних етапах. Якщо серед учасників є прийомні батьки, батьки-вихователі, які мають досвід у даному питанні, тренеру варто звернутися до їх досвіду. Відповіді учасників тренер записує на аркуші фліпчарту.

До уваги тренера!

Серед можливих шляхів відновлення, підтримування родинних стосунків можуть бути названі наступні:

- збір документів, зустріч з членами родини;
- розмова з дитиною про її біологічну родину, минуле;
- відвідування біологічної родини за місцем проживання;
- написання листів до родичів, привітання, планування телефонних дзвінків тощо;
- влаштування відвідування дитиною своєї громади (школи, храму тощо);
- вшанування місць поховання родичів;
- допомога у підтримці періодичних контактів біологічних родичів та дитини;
- збереження фото біологічних родичів;
- повага до особистих речей дитини, які залишилися у неї з минулого, в тому числі, які надані дитині її родиною;
- укладання договору з біологічною сім'єю (особливо, якщо біологічна сім'я дитини перебуває під соціальним супроводом центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді);
- участь біологічних родичів у прийнятті рішень стосовно прийомної дитини, дитини-вихованця тощо.

➔ 3. Вправа “Сприяння збереженню родинних зв'язків”

Мета: продемонструвати значення для прийомної дитини, дитини-вихованця збереження та підтримування родинних зв'язків з біологічною сім'єю.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: картка з описом ситуації, Додаток 5.2.1., Додаток 5.2.2.

Хід проведення:

■ 1-ий етап – Рольова гра (20 хв.):

Тренер зачитує учасникам таку ситуацію:

Катерині 11 років. Вона вже три роки живе в дитячому будинку сімейного типу. Дівчина має досить сильну прив'язаність до біологічної матері. Її мати – молода, на вигляд приваблива жінка, але вона зловживає алкоголем і має досить “вільні” стосунки з чоловіками. Для дівчинки мати – ідеал. Потрапивши в родину, Катя намагається подружитися з батьками-вихователями, виконує усі правила та вимоги родини. Однак іноді дівчинка буває вульгарною, вживає нецензурну лексику, абсолютно не цікавиться навчанням.

У Каті призначена зустріч з мамою. Виявилось, що мати не може прийти, так як сильно випила. Батьки-вихователі пояснюють дівчині, що зустріч доведеться перенести, Катя дуже засмучується, грубить батькам і каже, що вона все одно поїде до мами.

Потім тренер пропонує учасникам розіграти цю ситуацію та допомагає їм вибрати для себе ролі дійових осіб: дитини, батьків-вихователів, біологічної матері дитини.

Після визначення дійових осіб тренер просить їх розіграти цю ситуацію “за п'ять хвилин до подій, що описані”. Кожен з них має розказати про себе, виходячи зі своєї ролі, наприклад: “Я Катя, мені 11 років, я симпатична, весела...”. Далі тренер запускає дію.

В процесі рольової гри тренер запитує у тих учасників, які грають роль батьків-вихователів: “Що будете робити, якими будуть Ваші дії?”.

Для того, аби все не звелося до простого обговорення, тренер має постійно орієнтувати учасників, аби вони показали, продемонстрували те, що вважають за потрібне. По мірі розгортання ситуації потрібно постійно запитувати у учасників про те, що наразі відбувається, і що вони відчувають.

Час від часу тренер має пропонувати учасникам помінятися ролями і повторити останні репліки і дії один одного: батьки-вихователі можуть “побувати у шкурі” дитини і почути, як звучать для неї їх слова. Після обміну ролями учасники мають також висловити свої почуття.

Тренеру варто також при розігруванні ситуації, запитувати про почуття та емоції, які викликає біологічна мати у дитини, батьків-вихователів.

Після завершення програвання ситуації тренер дякує учасникам за участь, “знімає” з них ролі та пропонує обговорення у колі.

До уваги тренера!

Якщо учасники рольової гри йдуть по шляху найменшого супротиву і схиляються до того, щоб швидко і легко домовитися з дитиною, тренеру варто її заохочувати до більш проблемної поведінки, ненав'язливо підказуючи фрази, репліки, вчинки, які можуть бути найбільш вірогідними у даній ситуації.

Якщо учасники, які грають роль батьків-вихователів, відчують сильні труднощі, тренер може запропонувати іншим учасникам спробувати себе у цій ролі.

Тим учасникам, які проявляють особливо негативні почуття по відношенню до біологічної матері Каті, тренеру необхідно обов'язково дати побути у її ролі і після цього запитати про їх відчуття.

Дана вправа може супроводжуватися досить сильними емоціями, і тренер має бути готовим справлятися з ними. Особливу увагу необхідно звернути на деролінг та переконатися у тому, що всі учасники вийшли зі своїх ролей та зняли емоційну напругу.

■ 2-ий етап – Обговорення у колі (20 хв.):

Тренер пропонує учасникам замислитися над наступними поняттями: *“Прихильність у житті дитини, її роль у формуванні особистості; прихильність і ідентичність; роль любові до біологічної сім'ї в повноцінному розвитку дитини; значення збереження та підтримування зв'язків з біологічною родиною”*.

У ході обговорення тренер запитує у учасників:

- *Які почуття викликала у них ця ситуація? Яке їх відношення до Каті та її біологічної матері?*

Звертає увагу на те, як легко і непомітно для самих себе можна перенести ставлення до біологічних батьків дитини на неї саму. Одного лише факту, що дівчинка любить “таку” маму, може бути достатньо, щоб почувати неприязнь до дитини.

Тренер звертається до тих учасників, які побували у ролі біологічної матері Каті, із запитанням:

- *Що Ви відчували в цій ролі, і як змінилося після цього Ваше сприйняття ситуації?*

З таким самим запитанням тренер звертається до тих учасників, які грали роль Каті.

Необхідно обговорити з учасниками прояви ревності зі сторони батьків-вихователів до біологічної матері, звертаючись із запитанням:

- *Що повинна почувати в цій ситуації дитина?*

Можна зобразити усе це у вигляді скульптури, коли дитину розривають на дві частини – прихильність до біологічної сім'ї і ревності батьків-вихователів.

Можна нагадати учасникам притчу про Соломона, текст якої представлено у Додатку 5.2.1.

Підсумовуючи, тренер звертає увагу учасників на те, що прихильність – найважливіша складова людської ідентичності, і нею важко поступитися, не перестаючи бути самим собою.

Можна запитати в учасників:

- *Як, на їх думку, може почуватися дитина, якій пропонують викреслити дорогих для неї людей із свого серця і пам'яті?*
- *Що б вони думали про якогось свого знайомого, який зрадив людину, яку любив, відмовився від неї? Чи хотіли б вони з цим знайомим мати тривалі близькі стосунки?*
- *Чи вважають вони, що якщо дитина відмовиться від контактів зі своєю родиною, вона стане щасливішою і кращою?*

Варто пояснити учасникам, що здатність любити і зберігати вірність – одні з найважливіших якостей людської особистості, передумови можливості існування в майбутньому міцних і щасливих стосунків. Дитина, яка здатна любити навіть “таку” маму, практично нічого не отримує

взамін, зможе любити і батьків-вихователів, а в майбутньому і членів своєї власної сім'ї. Дитина, у якої сформовані міцна прихильність і ідентичність, має набагато більше шансів вирости доброю і щасливою людиною, ніж дитина, у якої така прихильність не сформована. Ось чому такими важливими, перш за все, для самої дитини, є збереження і підтримування зв'язків з біологічною родиною.

До уваги тренера!

У ході обговорення тренер може скористатися матеріалами, викладеними у Додатку 5.2.2.

➔ 4. Інформаційне повідомлення “Роль служб у процесі збереження родинних зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця”

Мета: акцентувати увагу учасників на ролі відповідних служб у процесі збереження та підтримання родинних зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: Додаток 5.2.3.

Хід проведення:

Посилаючись на нормативно-правові акти, які розглядалися у вправі 1 теми 5.2., та використовуючи інформаційні матеріали, викладені у Додатку 5.2.3., тренер звертає увагу учасників на роль центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей, правоохоронних органів, судів у процесі встановлення чи відновлення родинних зв'язків прийомної дитини, дитини-вихованця.

Варто зауважити, що робота з біологічною родиною прийомної дитини, дитини-вихованця може проводитись за участі спеціаліста центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, який здійснює соціальне супроводження, та спеціаліста служби у справах дітей, який володіє певною інформацією про дитину, причини її сирітства.

До уваги тренера!

Особливу увагу необхідно акцентувати на ролі спеціаліста центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо:

- визначення реінтеграційних можливостей біологічної сім'ї;
- пошуку, збору та узагальнення інформації про дитину та її біологічну родину;
- підготовки дитини до зустрічей з біологічними батьками;
- підготовки біологічних батьків, родичів до зустрічі з дитиною;
- організації контактів (посередництво під час їх проведення, спостереження за поведінкою батьків і дитини, аналіз динаміки розвитку стосунків тощо).

➔ 5. Робота в групах “Спілкування з біологічною родиною дитини: проблеми, шляхи вирішення”

Мета: проаналізувати основні способи підтримування контактів із біологічною родиною дитини, основні проблеми, шляхи їх вирішення.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

На початку проведення вправи тренер об'єднує учасників у 2 малі групи. Кожна група отримує аркуш альбому для фліпчарту, маркери. Аркуш альбому для фліпчарту ділиться на дві колонки. У першій колонці зазначається: *які основні труднощі та проблеми виникають під час підтримування зв'язків з біологічною родиною дитини*. У другій колонці: *шляхи їх вирішення*.

Перша мала група має обговорити та занотувати труднощі та проблеми, які виникають безпосередньо у прийомних дітей, та шляхи їх вирішення; друга мала група – труднощі та проблеми, які виникають у дорослих, та шляхи їх вирішення. На виконання завдання тренер виділяє 10 хв. Важливо попросити учасників, аби вони максимально використали власний досвід.

Після того, як учасники завершать роботу, тренер просить їх представити свої напрацювання.

➔ 6. Мозковий штурм “Якщо спілкування з біологічною родиною неможливе...”

Мета: визначити випадки, коли підтримування зв'язків з біологічною родиною дитини неможливе.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер разом з учасниками методом мозкового штурму визначає випадки, коли підтримувати зв'язки з біологічною родиною дитини, неможливо. У ході обговорення необхідно розглянути не лише причини, що не дозволяють контактувати з біологічною сім'єю, але й те, яким чином мають діяти прийомні батьки, батьки-вихователі у цих випадках. Запропоновані відповіді занотовуються на аркуші альбому для фліпчарту.

До уваги тренера!

Варто звернути увагу учасників на те, що основна роль прийомних батьків, батьків-вихователів полягає не просто у тому, щоб пояснити дитині, чому так відбувається, але й допомогти зрозуміти, прийняти і пережити болісні емоції і почуття. Окрім тих випадків, коли батьків у дитини взагалі немає (померли, визнані безвісти відсутніми або невідомі), є ситуації, коли дитина категорично відмовляється не тільки контактувати, але й згадувати про біологічних батьків, родичів через травматичний досвід. В даних ситуаціях не варто поспішати встановлювати контакт, оскільки дитина ще не готова. Для початку дитина може поспілкуватися з батьками заочно, наприклад, по телефону. Поступово, допомагаючи дитині у “примиренні з її минулим”, варто працювати над розвитком та підтримкою стосунків з її біологічною родиною.

Додаток 5.2.1.

➔ Текст притчі

Дві жінки в одній кімнаті спали в ложах зі своїми дітьми. Одна жінка під час сну заспала (придушила) свою дитину і підкинула її іншій жінці, а чужу дитину забрала до себе. Коли вранці друга жінка прокинулася, то побачила, що дитина, яка лежала коло неї, мертва. Придивившись добре до дитини, зрозуміла, що дитина не її. Почали вони сильно сваритися з цього приводу, звинувачувати одна одну. Аби вирішити спір, прийшли вони з дитиною до царя Соломона.

Кожна жінка намагалася довести, що це її дитина. Так вони продовжували сваритися, кричати, поки Цар Соломон не наказав покликати слуг і сказав: “Розрубайте дитину навпіл, одну частину віддайте одній жінці, другу – іншій”.

Почувши це, перша жінка зраділа і сказала: “Правильно, нехай же не дістається ця дитина нікому!”, а друга зі, сльозами на очах, кинулася в ноги царю Соломону, благаючи: “Не робіть цього, прошу, не вбивайте дитину, нехай залишається з цією жінкою!”

Цар одразу ж наказав своїм підданим: “Віддайте дитину другій жінці, вона її справжня мати”.

Додаток 5.2.2.

➔ Чому біологічна родина є важливою для дитини? [1]

Дітям, які виховуються в прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу дуже важливо підтримувати контакти з біологічною родиною. Це пояснюється наступними причинами:

1. Процес розлуки з сім'єю викликає у дітей багато болючих емоцій (злість, почуття провини, смуток, фрустрація і т.ін.). Контакти з біологічними батьками допомагають їм виражати деякі з цих почуттів. Якщо дитина не підготовлена до контактів з біологічною родиною, деякий час до зустрічі з біологічними батьками, під час і після неї вона може виглядати засмученою, розгубленою, наляканою. Звичайно, що попередня робота повина проводитися і з біологічними батьками. При підготовлених і запланованих контактах вдається захистити дитину від негативного впливу біологічних батьків, травм та болісних переживань, які дитина відчуває після таких зустрічей.
2. Якщо дітям дозволяється підтримувати контакти з біологічною сім'єю і висловлювати свої емоції та переживання, то вірогідність того, що вони "перенесуть" ці почуття на своїх прийомних батьків, батьків-вихователів, буде меншою. Дітям легше буде налагодити з прийомними батьками, батьками-вихователями позитивні взаємовідносини. Сформована прихильність до них допоможе їм в подальшому встановлювати хороші стосунки з іншими.
3. Регулярні контакти з біологічними батьками, по-перше, дозволяють дитині побачити, що її батьки також піклуються про неї. Окрім того, дитина розуміє, що усі і дорослі (біологічні батьки і прийомні), і соціальний працівник заодно бажають їй лише найкращого. По-друге, дитина може побачити, як багато її батьки роблять для того, щоб повернути її додому. Регулярні зустрічі дітей з їх біологічними батьками – один з явних індикаторів можливості возз'єднання сім'ї. І діти, певним чином, це відчувають. Якщо біологічні батьки не з'являються на зустрічах, дитині легше зрозуміти відсутність у них можливостей піклуватися про неї.
4. Контакти допомагають і біологічним батькам. Так само, як дитина може фантазувати про "ідеальних" батьків, так і батьки можуть забувати, наскільки це не просто в дійсності виховувати дітей. Регулярні контакти з дитиною допомагають їм оцінювати власні реінтеграційні можливості і підтримувати інтерес (мотивацію) до виконання батьківських функцій і роз'єднання сім'ї.
5. Контакти між дітьми і біологічними батьками допомагають і прийомним батькам, батькам-вихователям. Ці контакти утримують їх від надмірної прив'язаності до дитини, оскільки вони переконуються, що дитина і батьки потрібні один одному. Познайомившись з біологічними батьками, прийомні батьки, батьки-вихователі можуть краще зрозуміти поведінку дитини.
6. Контакти з біологічною родиною дитини допомагають також соціальному працівникові. Оскільки зустрічі дитини з її біологічними батьками – головний індикатор можливості возз'єднання сім'ї, саме вони слугують соціальному працівникові головним інструментом оцінки:
 - ступеня відповідальності батьків;
 - якості відносин між батьками та дитиною;
 - кількості батьківських навичок, якими володіють біологічні батьки.
7. Один з найголовніших аргументів на користь зустрічей полягає у тому, що регулярні контакти допомагають усім дорослим – біологічним батькам, прийомним батькам, батькам-вихователям, соціальному працівникові – працювати в партнерстві з метою забезпечення стабільності сімейного середовища для дитини.

➔ Організація контактів і зустрічей дитини з її біологічною родиною

Згідно з законодавством України батькам, які обмежені в батьківських правах в судовому порядку, можуть бути дозволені контакти з дитиною, якщо це не завдає шкоди безпосередньо дитині. Контакти батьків з дитиною дозволяються органом опіки та піклування, за згоди опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів чи адміністрації закладу, в якому знаходиться дитина.

Співпраця з біологічною родиною особливо необхідна, якщо існує можливість повернення дитини в сім'ю. В ході здійснення соціального супроводження прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу можна застосовувати практику укладання договору про контакти дитини з її біологічними батьками, родичами. Така практика існує у Великобританії. Участь у складанні договору, окрім соціального працівника, можуть брати прийомні батьки, батьки-вихователі, члени біологічної родини дитини, сама дитина, якщо її вік дозволяє висловлювати власну думку.

В даному договорі повинна міститися наступна інформація:

- хто приймає участь у складанні договору;
- мета контактів / зустрічей (наприклад: зібрати інформацію про дитину, її минуле; створення літопису життя; подолання негативних та болісних емоцій, які переживає дитина; розвиток прив'язаності; побудова стосунків; допомога батькам у розвитку навичок спілкування з дитиною тощо);
- частота контактів (коли і як вони будуть відбуватися), їх місце (на "нейтральній" території (кафе, парк тощо), в приміщенні центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і т.д.), форма проведення (особисті зустрічі, телефонні розмови, листування, вітальні листівки, фото-, відеоматеріали);
- з ким проводяться зустрічі (батьками, родичами, братами, сестрами, друзями, сусідами, іншими близькими для дитини людьми);
- організація контакту (додаткові засоби, в чийй присутності, рівень спостереження);
- обставини, при яких подальші контакти неможливі (батьки завдають дитині моральної чи фізичної шкоди під час зустрічей, приходять у нетверезому стані тощо);
- інші умови і підписи сторін.

Те, як розвиваються контакти, можна регулярно обговорювати з батьками, з'ясовувати думку дитини і при необхідності вносити зміни у договір. Укладання такого роду договору дисциплінує усіх учасників.

Моніторинг візитів (зустрічей, контактів, відвідувань). Соціальний працівник обов'язково повинен вести спостереження за поведінкою дорослого і дитини під час цих візитів. На що варто звертати увагу? По-перше, на взаємодію дитини і дорослого. Якщо батьки дозволяють собі випадки по відношенню до дитини (критикують, смикають, підвищують голос, негативно відгукуються або налаштовують дитину проти прийомних батьків, батьків-вихователів), в таких випадках це варто присікти і порадити застосувати інший стиль поведінки. Якщо дорослий поводить себе агресивно, кричить або погрожує дитині, таку зустріч слід негайно припинити і взагалі поставити питання про відмову в контактах з дитиною.

Але навіть, якщо батьки поведуть себе спокійно, слід звертати увагу на характер їх взаємодії з дитиною.

Показниками негативної прив'язаності є:

- дорослий говорить за дитину замість того, щоб говорити з дитиною;
- не проявляє достатньої уваги до потреб дитини;
- нездатний керувати поведінкою дитини;
- постійно смикає дитину;
- дорослий проявляє неочікувані зміни настрою і нездатність керувати власною поведінкою;
- дорослому притаманна явна злість при вербальному контакті з дитиною;
- дитина має схильність до зміни емоційного фону настрою в присутності даної людини.

Позитивна взаємодія виражається у тому, що дорослий:

- проявляє інтерес до всього, що робить дитина, заохочує її;
- застосовує дружні невербальні жести (посмішка, тембр і інтонація голосу, уважність тощо);
- грається з дитиною, повторює її жести і слова, імітує звуки, що свідчить про позитивну динаміку в підтримуванні зв'язків.

Такі контакти варто заохочувати, адже у таких випадках є надія на можливість повернення дитини до її біологічної родини.

В залежності від того, з ким відбуваються зустрічі, вони можуть бути контрольованими і звичайними. Звичайні зустрічі – це контакти з тими людьми, які не можуть завдати дитині шкоди, які не чинили над нею насильства або жорстокого поводження. При таких зустрічах дитину можна іноді залишити наодинці з відвідувачем.

Контрольовані зустрічі проводяться у випадках, коли є необхідним збір додаткової інформації для складання довготермінових планів щодо дитини; коли необхідно допомогти у налагодженні контакту і взаємодії між батьками (іншими членами родини) і дитиною, для визначення динаміки розвитку стосунків тощо.

Враження від контактів, спостереження соціальний працівник має обов'язково фіксувати. Окрім того, після кожної зустрічі слід обов'язково поспілкуватися з дитиною чи поспостерігати за нею, її емоційним станом: виснажена дитина, засмучена, тривожна після під час візиту чи навпаки спокійна і врівноважена.

Інформація, зібрана під час контактів, може бути використана для прийняття правильних рішень, що стосуються подальшої долі дитини і її сім'ї.

Література:

1. Бетси Кифер. Как рассказать правду усыновленному или приемному ребенку. Как помочь ребенку осознать свое прошлое / Бетси Кифер и Джейн И. Скуллер – К.: “Феникс”, 2009. – 270 с., ил.
2. Боулби Джон. Создание и разрушение эмоциональных связей / Пер. с англ. В.В. Старовойтова – 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2006. – 232 с.
3. Довбня С.В., Морозова Т.В. В поисках решения: Материалы к фильмам “Дорога домой” и “Джон”. – 2-е изд. испр. и доп. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского Института раннего вмешательства. – 80 с.
4. Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу “Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі” / За заг. ред. Т.Ф. Алексєєнко. – К.: 2006.
5. Net Littner “Значение кровных родителей для ребенка, воспитывающегося в патронатной семье” (“The Importance of the natural Parents to the Child in Placement”), под редакцией P.F. Sinanogly и N. Mlucchio. Нью-Йорк, Американская лига детского благосостояния, 1981.
6. Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі: Посібник для тренера / За заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2006.
7. Программно-методическое обеспечение опытно-экспериментальной работы по развитию семейных форм устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей и предложений для органов опеки и попечительства по развитию служб по устройству детей на воспитание в семью. (Методическое пособие в четырех книгах). Книга 4. Процесс работы служб по устройству детей на воспитание в семью. Пособие и тренинг подготовки семей. – М.: 2004. – 384с.
8. Робочі матеріали до Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу” / За заг. ред. Лактіонової Г.М., – Український Фонд “Благополуччя дітей”, 2008 р.
9. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Нав.-метод. Комплекс / За заг. ред. Г.М. Лактіонової, Ж.В. Петрочко. – К., 2006.
10. Томаш Полковскі. Метод індивідуальних планів роботи з дитиною та родиною в умовах опікунсько-виховної установи. Розширена версія. Варшава. 2006 р.

Електронні ресурси:

- [http://www.fostercare.ru/;](http://www.fostercare.ru/)
- [http://www.innewfamily.narod.ru/;](http://www.innewfamily.narod.ru/)
- [http://www.familiesforchildren.org.ua/;](http://www.familiesforchildren.org.ua/)
- [http://www.ccf.org.ua/;](http://www.ccf.org.ua/)
- [http://www.hopeandhomees.org.ua/;](http://www.hopeandhomees.org.ua/)
- [http://www.everychild.org.ua/.](http://www.everychild.org.ua/)

Прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу у соціумі

➔ Загальні рекомендації для тренера до проведення модуля

Прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу є важливим елементом соціальної системи. Вони відчують вплив та знаходяться в постійній складній взаємодії з неформальними елементами суспільних відносин (сусіди, інші сім'ї, ЗМІ тощо) та формалізованими інституціями (служби, установи, заклади та ін.).

Хоча прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, потребують особливої уваги з боку суспільства та держави, вони не мають займати утриманську позицію. Важливою є їх активна участь у житті громади, та створення прийомними батьками, батьками-вихователями позитивного прикладу для прийомних дітей, дітей-вихованців.

З метою забезпечення ефективного функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу всі їх члени мають чітко знати свої права та обов'язки, а також межі компетенції різних органів, служб, установ і закладів, які працюють в сфері надання їм соціальних послуг, створення умов для їх функціонування.

Слід пам'ятати, що партнерська взаємодія прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу з різними органами, службами, установами і закладами є одним з показників успішності їх функціонування.

Основними завданнями модуля є:

- сформувати у прийомних батьків, батьків-вихователів навички самостійного та усвідомленого забезпечення ефективної життєдіяльності сім'ї шляхом використання можливостей місцевої громади та із застосуванням юридичних норм;
- сприяти збереженню та розвитку виховного потенціалу прийомної сім'ї шляхом покращення соціально-психологічної складової її життєдіяльності;
- підвищити ефективність та покращити рівень соціальної взаємодії прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу із місцевою громадою.

Даний модуль саме спрямований на підвищення ефективності та забезпечення належного рівня соціальної взаємодії прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу із місцевою громадою.

З метою розширення юридичної компетенції прийомних батьків та батьків вихователів тренер може звернутися до матеріалів теми 1.3. *“Державна політика щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу в механізмі захисту прав дитини”* та визначити ті, які застосовуватимуться при розгляді відповідних розділів теми 6.1.

Кочемировська О.О.

Тема 6.1. Соціальна мережа сім'ї

Мета: сформувати в учасників навички самостійного та усвідомленого забезпечення нормальної життєдіяльності сім'ї шляхом використання можливостей місцевої громади (соціальної мережі) та із застосуванням юридичних норм, що врегульовують права та обов'язки сім'ї і держави.

Завдання:

- підвищити рівень юридичної компетенції прийомних батьків, батьків-вихователів у сфері забезпечення життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу;
- опрацювати юридично-правові аспекти життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу та навчитися розв'язанню проблемних ситуацій із застосуванням юридичних засобів втручання;
- сприяти обміну досвідом між учасниками тренінгу щодо взаємодії родини із соціальним оточенням (сусіди, родичі, представники різних служб, установ, організацій);
- опанувати можливості та схеми взаємодії прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу з відповідними місцевими органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, правоохоронними та судовими органами, комунальними установами, неурядовими організаціями тощо.

Головні ідеї:

- прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу мають володіти обсягом інформації щодо власних прав та вміти їх захищати у взаємодії з державними органами та службами;
- прийомні батьки та батьки-вихователі мають знати можливості та схеми налагодження ефективної взаємодії з місцевою громадою та її інституціями;
- прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу мають усвідомити необхідність реалізації власної активної позиції у взаємодії з державою.

Загальна тривалість: 4 год. 40 хв.

План проведення:

№	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Юридично-правові аспекти життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу (2 год. 15 хв.)				
1.	Правовий статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	Інформаційне повідомлення	30 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації, додатки до теми 1.3.
2.	Розгляд практичних ситуацій щодо взаємних прав і обов'язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють)	Робота в групах	75 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, додатки до теми 1.3.
3.	Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: відповідальність прийомних батьків та батьків-вихователів	Інформаційне повідомлення	30 хв.	Мультимедійне обладнання, слайди презентації, додатки до теми 1.3.
Сесія II. Взаємодія прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу з місцевою громадою та її інституціями, неурядовими організаціями (2 год. 25 хв.)				
4.	"Сім'я на карті"	Робота в групах	40 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
5.	"Коло установ"	Мозковий штурм, робота в групах	60 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, мультимедійне обладнання, слайди презентації, електронні додатки до теми 1.2.
6.	Налагодження співпраці з державними та неурядовими організаціями	Робота в групах	45 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I. Юридично-правові аспекти життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу

- ➔ **1. Інформаційне повідомлення “Правовий статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”**
за матеріалами вправи 1 “Правовий статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, теми 1.3 та додатки до неї, у т.ч. – електронні.

Час проведення: 30 хв.

- ➔ **2. Робота в групах “Розгляд практичних ситуацій щодо взаємних прав і обов’язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють)”**
проводиться відповідно до вправи 2 “Розгляд практичних ситуацій щодо взаємних прав і обов’язків дітей та батьків (осіб, які їх замінюють)”, теми 1.3.

Час проведення: 75 хв.

- ➔ **3. Інформаційне повідомлення “Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: відповідальність прийомних батьків та батьків-вихователів”**
надається за матеріалами вправи 5 “Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: відповідальність прийомних батьків та батьків-вихователів” теми 1.3.

Час проведення: 30 хв.

Сесія II.

Взаємодія прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу з місцевою громадою та її інституціями, неурядовими організаціями

- ➔ **4. Робота в групах “Сім'я на карті”**

Мета: визначити коло суб'єктів, які входять до формальної та неформальної мережі контактів прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, та розкрити їх роль.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у 5 малих групах та пропонує кожній протягом 20 хв. намалювати своєрідну карту – географічну, зоряну, план помешкання тощо – яка б презентувала місце прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу у соціумі. На карті мають бути позначені всі (за можливості) особи та організації, з якими доводиться офіційно та неофіційно спілкуватися сім'ї. Необхідно визначити їх роль (вони допомагають, чи заважають, займають нейтральну позицію).

Після того, як групи намалюють свої карти, відбувається презентація та обговорення у колі.

Запитання для обговорення:

1. *Що чи хто зображений на Ваших картах?*
2. *Де місце сім'ї?*
3. *Чому саме там?*
4. *Хто найбільш заважає?*
5. *Хто допомагає? Чому так?*
6. *У різних груп карти відрізняються – в чому причина?*
7. *Як би могла виглядати ідеальна карта?*

До уваги тренера

Слід фокусуватися на тих особах чи інституціях, що допомагають сім'ї намагатися обговорити досвід тих сімей, які налагодили співпрацю з оточенням. Підбиваючи підсумок вправи, тренер підкреслює важливість як неформальних, так і формальних зв'язків сім'ї.

➔ 5. Мозковий штурм, робота в групах "Коло установ"

проводиться відповідно до вправи 3 "Органи та установи, на які покладається забезпечення та захист прав дитини" теми 1.2 та електронного додатку до неї.

Час проведення: 60 хв.

До уваги тренера!

Протягом вправи тренер не коментує пропозиції учасників, а робить це наприкінці, узагальнюючи весь представлений список та позначаючи ті установи, які безпосередньо взаємодіють з прийомними сім'ями, дитячими будинками сімейного типу.

Запитання для обговорення:

1. *Які державні органи та установи причетні до системи роботи з прийомними сім'ями та дитячими будинками сімейного типу?*
2. *Чи всі названі?*
3. *Чи всі названі вірно?*

➔ 6. Робота в групах “Удосконалення співпраці з державними та неурядовими організаціями”

Мета: запропонувати та обговорити можливості покращення співпраці з державними та неурядовими організаціями.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у 4 малі групи та пропонує кожній протягом 20 хв. створити план дій щодо посилення взаємодії з вибраними державними та неурядовими організаціями.

Після того, як групи розроблять свої плани, вони виносять їх на обговорення у колі.

До уваги тренера!

Для проведення цієї вправи необхідно скористатися переліком установ, служб, органів, визначеними учасниками в ході попередньої вправи “Коло установ”.

Завдання до цієї вправи можна сформулювати по-різному, зокрема:

1. Розподілити між групами установи щодо яких вони мають створити план. Потім кожна група презентує план дій щодо посилення взаємодії з вибраними державними та неурядовими організаціями.
2. Кожна група робить план з усіма установами, потім відбувається презентація по черзі. В ході презентації кожна наступна група називає те, що не передбачила у своєму плані попередня, щоб не повторюватись.

Запитання для обговорення:

1. *З якими установами Ви плануєте налагоджувати/посилювати співпрацю в першу чергу? Чому? Яким чином?*
2. *В чому сильні сторони запропонованих планів? В чому їх ризики?*
3. *Якими ідеями можуть скористатися присутні?*

До уваги тренера

Тренер підкреслює важливість створення таких планів з точки зору оцінки, розуміння та використання наявних ресурсів прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, а також для обміну досвідом і налагодження мережі взаємопідтримки учасників тренінгу.

Нормативно-правові документи (Електронний ресурс). – Режим доступу:
<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>:

1. Кримінальний кодекс України.
2. Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”.
3. Закон України від 26 квітні 2001 р. № 2402-III “Про охорону дитинства”.
4. Закон України від 01 липня 2010 р. № 2394-VI “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа”.
5. Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей”.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565 “Про затвердження Положення про прийомну сім'ю”.
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 564 “Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу”.
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 року № 502 “Про затвердження Положення про кримінальну міліцію у справах дітей”.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 “Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини”.
10. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25 вересня 2009 р. № 3385 “Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і служб у справах дітей у процесі встановлення опіки, піклування, створення та забезпечення діяльності прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу”.
11. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 23 вересня 2009 р. № 3357 “Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу”.

Література:

1. Брутман В.І. Раннє соціальне сирітство як комплексна медико-соціально-педагогічна проблема. – М.: АСОПР, 1994. – 182 с.
2. Картер Р. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт). – К.: Логос, 2005. – 88 с.
3. Комарова Н.М., Пеша І.В. Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2006. – 92 с.
4. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.
5. Соціальний супровід сімей, які опинились в складних життєвих обставинах: Метод. посіб. / І.Д. Зверєва, В.О. Кузьмінський, Ж.В. Петрочко та ін. – К.: ДЦСССДМ, 2006. – 84 с.
6. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод. комплекс / За заг. ред. Г.М. Лактіонової, Ж.В. Петрочко. – К., 2006.

Гришко А.А.
Кочемировська О.О.
Руда О.В.

Тема 6.2. Підтримка життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу – збереження та розвиток виховного потенціалу

Мета: сприяти формуванню навичок у прийомних батьків, батьків-вихователів щодо забезпечення належних умов функціонування прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Завдання:

- проаналізувати особливості взаємодії членів прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу та їх вплив на функціонування сімейної системи;
- сприяти формуванню у прийомних батьків, батьків-вихователів навичок індивідуального й спільного розв'язання сімейних проблем;
- ознайомити прийомних батьків, батьків-вихователів з технологіями підтримки життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу;
- проаналізувати особливості взаємодії прийомних батьків, батьків-вихователів із спеціалістом центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на різних етапах функціонування прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу;
- сприяти розумінню важливості участі прийомних батьків, батьків-вихователів у проведенні оцінки потреб дитини, складанні та реалізації плану соціального супроводження;
- продемонструвати, що лише у партнерстві можливо ефективно забезпечувати потреби дитини.

Головні ідеї:

- прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу відзначаються специфікою взаємодії членів сімейної системи, яку вони мають усвідомити та прийняти задля гармонійного розв'язання проблем і конфліктів різного характеру;
- партнерство та робота в команді – головна умова та запорука успішного функціонування прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу;
- активна позиція дорослих щодо підтримки життєдіяльності родини сприяє позитивному особистісному зростанню всіх дітей, які в ній виховуються;
- володіння достатньо повною інформацією про прийомну дитину, дитину-вихованця є обов'язковою умовою при заповненні Оцінки потреб дитини та розробки на її основі планів соціального супроводження. Це можливо лише за допомогою та у партнерстві з прийомними батьками та батьками-вихователями;

- метою соціального супроводження є створення належних умов для забезпечення індивідуальних потреб кожної прийомної дитини та дитини-вихованця у розвитку та вихованні.

Загальна тривалість: 4 год. 10 хв.

План проведення:

№ п/п	Назва вправи	Форма проведення	Час	Матеріали
Сесія I. Особливості життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу та взаємодія їх членів (2 год. 45 хв.)				
1.	"Уявлення про власну родину"	Обговорення у колі	15 хв.	–
2.	"Таємні відчуття й очікування"	Обговорення у колі	25 хв.	–
3.	"Моє сприйняття прийомного батьківства"	Вправа	20 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери
4.	"Історія життя сім'ї"	Індивідуальна робота, обговорення у колі	30 хв.	Аркуші А4, ручки, маркери
5.	"Сім'я зсередини та ззовні"	Індивідуальна робота, обговорення у колі	30 хв.	Аркуші А4, ручки, маркери
4.	"Батьки чи професіонали..."	Дискусія	15 хв.	Таблички з написами "Батьки", "Професіонали", два стільці
5.	Аналіз проблемних питань щодо підтримки життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу	Інформаційне повідомлення, обговорення у колі	15 хв.	Блокноти для записів, ручки
6.	Робота в команді. Основні учасники прийомного виховання, їх ролі та функції	Мозковий штурм	15 хв.	Аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 6.2.1.
Сесія II. Соціальне супроводження прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу (1 год. 25 хв.)				
7.	Соціальне супроводження прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу	Інформаційне повідомлення	15 хв.	Наказ Мінсім'ямолодьспорту від 23.09.2009 №3357 "Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу"
8.	"Дерево сімейних цінностей"	Індивідуальна робота, обговорення у колі	30 хв.	Списки цінностей по кількості учасників, додаток 6.2.2., ручки, аркуші А4, маркери
9.	Розподіл відповідальності	Робота в групах	25 хв.	Таблички з написами "Соціальний працівник", "Прийомні батьки/батьки-вихователі", "Інші спеціалісти", набори карток із ситуаціями (по кількості груп), Додаток 6.2.3.
10.	"Партнерство"	Вправа	15 хв.	2 хустинки для зав'язування очей, 2 пляшки з водою, 2 стакани

Глосарій до теми:

Соціальне супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу – робота, що передбачає здійснення фахівцем (або групою фахівців) центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді заходів, спрямованих на забезпечення належних умов функціонування прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, зокрема надання соціальних послуг (*відповідно до Порядку здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, затвердженого наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 23.09.2009 № 3357*).

Оцінка – дії зі збору, обробки, систематизації, аналізу, узагальнення та порівняння даних за певними стандартами, моделями.

Потреби – нужда в чому-небудь, що необхідне для підтримки життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішній пробуджувач активності особистості.

Потреби дитини – відображення об'єктивної нужди (нестатку) особистості дитини в певних умовах, які забезпечують її повноцінне життя і розвиток.

Оцінка потреб – процес збору, узагальнення та аналізу соціальними працівниками інформації щодо стану та життєвих обставин об'єкта соціальних послуг з метою визначення видів та обсягів послуг, їх впливу на процес подолання складних життєвих обставин (*відповідно до Закону України “Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю”*).

Традиція – культурні норми та цінності, які люди приймають через їх минулу корисність, звички, які можуть бути передані іншим поколінням.

Цінності – те, що людина особливо цінує у житті, чому вона додає особливий, позитивний життєвий сенс.

ХІД ПРОВЕДЕННЯ

Сесія I.

Особливості життєдіяльності прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу та взаємодія їх членів

➔ 1. Обговорення у колі “Уявлення про власну родину”

Мета: виявити особливості сприйняття прийомними батьками, батьками-вихователями власної прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Час проведення: 15 хв.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам закрити очі, розслабитися, увійти кожному в свій внутрішній простір:

Уявіть собі, що Ви йдете по вулиці..., підходите до свого будинку..., піднімаєтеся по сходах..., відкриваєте двері своїм ключем... Ви проходите до кімнати... Озирніться уважно, що ви бачите..., хто в ній знаходиться?.. Відчуйте ситуацію, настрій Вашого будинку, Ваших домочадців....

Далі кожен учасник по колу розповідає про те, що він бачив.

Запитання для обговорення:

1. Що й кого Вам вдалося побачити у процесі виконання вправи?
2. Ваша сім'я радісно зустрічає Вас, або кожен зайнятий своєю справою?
3. Які відчуття наповнили Вас при вході у власний будинок?
4. Чи виник якийсь дискомфорт під час виконання вправи? Якщо так, з чим це може бути пов'язано?

До уваги тренера

Перш ніж почати основну частину вправи, тренер повинен допомогти учасникам розслабитися. Інструкція подається у повільному темпі, щоб учасники мали можливість уявляти образи, які намагається активувати тренер.

При аналізі виконання вправи тренерові необхідно орієнтувати групу на глибокий індивідуальний аналіз своїх уявлень щодо родини. Необхідно, щоб у обговоренні взяв участь кожен учасник. При цьому, наприкінці обговорення кожен повинен мати узагальнений образ своєї сім'ї та особливостей взаємовідносин у ній.

➔ 2. Обговорення у колі "Таємні відчуття й очікування"

Мета: виявлення дійсних відчуттів й очікувань щодо членів своєї сім'ї.

Час проведення: 25 хв.

Хід проведення:

На початку вправи тренер говорить учасникам про те, що всі члени сім'ї, як правило, переживають сильні почуття один до одного. Проте значна частина відчуттів й очікувань по відношенню до членів сім'ї залишається невираженою. Найчастіше це пов'язано з тим, що ми побоюємося спровокувати конфліктну ситуацію у сім'ї. Наприклад, хтось може побоюватися, що прояв сильної симпатії до одного з членів сім'ї викличе у іншого/інших ревності. Або ж на сім'ю негативно вплине ситуативний прояв негативних відчуттів, наприклад, гніву, образи тощо. З іншого боку, кожен може припускати, що й інші члени сім'ї можуть переживати по відношенню до нас суперечливі почуття й очікування. Після цього тренер просить учасників по колу спробувати сформулювати ті невисловлені відчуття й очікування, які вони переживають по відношенню до членів своєї сім'ї.

Запитання до обговорення:

1. Чи змогли Ви у колі відкрити все, що раніше залишалося невисловленим? Якщо ні, з чим це пов'язано?
2. Проаналізуйте причини Ваших побоювань щодо відкритого прояву своїх відчуттів й очікувань у сім'ї?
3. Неможливість висловитися є Вашою особистісною проблемою, чи це пов'язано з особливостями особистості деяких членів сім'ї?
4. Що Ви переживали, висловлюючи свої відчуття, й очікування у колі?
5. Що Ви відчували до інших учасників, які відкривалися групі?
6. З якими відчуттями й висновками Ви завершили виконання даної вправи?

До уваги тренера

Тренер повинен звернути увагу учасників на те, що у разі, коли таємні відчуття, побоювання, очікування не можуть бути висловлені, члени сім'ї або дистанціюються один від одного, або потрапляють у передконфліктну ситуацію, що не сприяє гармонійному функціонуванню сім'ї. Тренер зазначає, що ця вправа допомагає висловити учасникам те, що у них накопичилося, і провести чітку межу між своїми та чужими відчуттями. При цьому важливо, щоб висловився кожен учасник групи.

➔ 3. Вправа "Моє сприйняття прийомного батьківства"

Мета: активізувати усвідомлення прийомними батьками, батьками-вихователями їх ролі у житті дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам написати відповіді на запитання, які завчасно записані на аркуші альбому для фліпчарту.

Запитання є наступними:

- Що я кажу чужим людям про прийомне батьківство?
- Що я кажу про прийомне батьківство близьким та рідним?
- Що я кажу про прийомне батьківство прийомній дитині?
- Що я кажу про прийомне батьківство сам собі?
- Що я не кажу про прийомне батьківство, навіть самому собі?

Запитання для обговорення:

1. Чи легко було виконати завдання?
2. Чи виникали якісь труднощі, і з чим вони пов'язані?
3. Що Ви відчували, коли давали відповіді на запитання? Як Ви відчуваєте себе в статусі прийомного батьківства?
4. Який досвід Ви отримали під час цієї вправи?

До уваги тренера!

У результаті обговорення тренер повинен зробити акценти на наступних позиціях:

- усвідомленні прийомними батьками, батьками-вихователями мотивації прийомного батьківства; з'ясувати потреби, які задовольняються громадянами у прийомному батьківстві;
- значенні почуттів, які пов'язані із прийомним батьківством;
- осмисленні ролі прийомного батьківства; розумінні того, ким вони є один для одного: прийомні батьки – прийомна дитина.

➔ 4. Дискусія “Батьки чи професіонали...”

Мета: допомогти учасникам зрозуміти власну роль у прийомному вихованні, можливості, які надає позиція батьків чи професіоналів.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: таблички з написами “Батьки”, “Професіонали”, два стільці.

Хід проведення:

Тренер розміщує у аудиторії на відстані декілька кроків один від одного два стільці. На один він кладе табличку з написом “Батьки”, на іншу – “Професіонали”.

Тренер пояснює групі, що серед усіх інших форм сімейного виховання прийомне виховання вирізняється тим, що прийомні батьки, батьки-вихователі виступають не лише у ролі батьків, а й мають бути свого роду професіоналами, яким держава довірила турботу про дитину, яка втратила батьківське піклування.

Далі тренер пропонує учасникам стати так, щоб їх місцезнаходження по відношенню до стільців виражало позицію, яка є їм найближчою (батьків чи професіоналів). Можна стати поряд з одним із стільців чи рівно між ними, або ближче до одного чи іншого.

Тренер просить тих, хто стоїть найближче до позиції “Батьки”, сказати, чому вони вибрали цю позицію, які переваги вона надає для виховання дитини. При необхідності слід задавати уточнюючі запитання.

Теж саме необхідно зробити щодо тих, хто стоїть найближче до позиції “Професіонали”.

Потім тренер пропонує прихильникам крайніх позицій помінятися місцями і спробувати побачити певні переваги протилежної позиції. Необхідно за допомогою запитань, допомогти учасникам висловити власні аргументи та переконання.

Потім тренер дає можливість висловитися тим, хто зайняв позицію посередині (між двома стільцями), звертаючись із запитаннями:

- Чому учасники вибрали саме цю позицію?
- Які можливості тієї і іншої позиції вони б хотіли використовувати, яких крайнощів уникнути?"

Наприкінці дискусії тренер дякує учасникам та пропонує обговорити враження від вправи.

До уваги тренера!

Доцільно звернути увагу учасників у ході обговорення на те, що у дітей, які втрачали батьківське піклування, є потреба як у люблячих батьках, так і професіоналах, які володіють знаннями, уміннями і навиками для забезпечення потреб дитини у повноцінному розвитку і вихованні.

Обговоріть з групою недоліки крайнощів у виборі позицій.

“Батьки” відчувають більш сильні почуття, емоції, але досить часто втрачають контроль над собою, можуть вдарити, закричати, образити, оскільки ставляться до дитини, як до “своєї”. Вони часто морально втомлюються, тому що вважають неприпустимою саму думку “відпочити від дитини”.

“Професіонали” відчувають себе “на роботі”, і якщо це ототожнення є досить сильним, то дорослий може бути недостатньо емоційно теплим і спонтанним у спілкуванні з дитиною, і не дати можливості дитині отримати досвід у якості “повноцінного члена сім’ї” (оскільки може дати дитині зрозуміти, що вона тут тимчасово, і після виходу її з сім’ї будь-які родинні зв’язки не мають шансів на подальше існування).

Варто наголосити на тому, що в прийомному вихованні конфронтація “Батьки” – “Професіонали” – не є припустимою, а радше розумним поєднанням двох позицій. У досить багатьох аспектах стосовно виховання і розвитку прийомних дітей, дітей-вихованців батьки мають бути професіоналами, постійно вдосконалювати власні знання, уміння і навика, розширювати сфери власної компетентності.

➔ 5. Інформаційне повідомлення, обговорення у колі “Аналіз проблемних питань щодо підтримки життєдіяльності прийомної сім’ї, дитячого будинку сімейного типу”

Мета: стимулювати учасників групи до критичного аналізу життєдіяльності власної родини, збереження її виховного потенціалу.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: блокноти для записів, ручки.

Хід проведення:

Тренер надає інформаційне повідомлення, спираючись на *матеріали теми 3.1.*

Тренерові слід привернути увагу слухачів стосовно того, що сім'я – це природна група, у якій з часом виникають стереотипи взаємодії. Вони, у свою чергу, створюють структуру сім'ї, яка визначає як загальне її функціонування, так і поведінку, взаємодію її окремих членів. Життєздатна структура необхідна для виконання головних завдань сім'ї – підтримка індивідуальності й одночасно створення відчуття належності до цілого.

Тренер акцентує увагу слухачів на тому, що на життєдіяльність будь-якої сімейної системи можуть впливати соціальні процеси-стресори. Мова йде як про національні й етнічні суперечності, економічні й культурні кризи, так і про конфліктні взаємини з сусідами, родичами, фахівцями різних служб, органів, установ тощо. У зв'язку з цим тренерові слід зазначити важливість сімейних правил, цінностей, традицій щодо збереження життєстійкості родини, подолання вигорання у прийомних батьків та батьків-вихователів.

Необхідно пояснити слухачам важливість конструктивної взаємодії з представниками соціальних служб, які можуть надати велику підтримку батькам у вирішенні проблемних питань на різних етапах функціонування прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу.

Під час обговорення тренерові варто зробити наголос, що надана інформація може сприяти тому, що кожен з учасників може подивитися на свою сімейну ситуацію під іншим кутом, намітити проблемні зони, які вимагають корекції, сформулювати питання, які можливо розкрити у рамках тренінгу.

До уваги тренера!

Додатково можна зауважити на необхідності організації груп взаємопідтримки прийомних батьків, батьків-вихователів.

Участь у групах взаємопідтримки є як одним із засобів запобігання синдрому вигорання через можливість отримання емоційної підтримки, спілкування, можливості попросити у групи поради при вирішенні складних питань, так і досвідом групової роботи, що сприяє підвищенню рівня психологічної та особистісної зрілості батьків, тобто розвитку їх особистості у цілому.

Запитання для обговорення:

1. Що допомагає Вам підтримувати життєздатність Вашої сім'ї?
2. Чи доводилося Вам переживати ситуації соціальних упереджень щодо Вашої родини? Як Ви їх долали?
3. Чи необхідна Вам додаткова допомога?
4. Наскільки важлива для Вашої сім'ї допомога соціальних служб? На яких етапах функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу їх роль є особливо важливою?

➔ 6. Мозковий штурм "Робота в команді. Основні учасники прийомного виховання, їх ролі та функції"

Мета: розглянути основні принципи командної роботи та партнерської взаємодії. Визначити основних учасників прийомного виховання, їх основні функції та ролі.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркери, Додаток 6.2.1.

Хід проведення:

Тренер наголошує учасникам на тому, що партнерство і робота в команді – одна із головних характеристик прийомного виховання. Необхідно підкреслити, що партнерства не досить легко досягнути, для цього необхідно чіткі і взаємоприйнятні цілі, а також узгодженість дій для досягнення цих цілей. Ретельне планування дій та заходів усіх учасників має гарантувати успішність усього процесу.

Потім тренер малює у центрі аркуша для фліпчарту сім'ю, дитину та пропонує визначити основних учасників прийомного виховання (фактично членів команди), їх основні функції, ролі, місце і значення. Відповіді тренер занотовує на аркуші альбому для фліпчарту. Необхідно звернути особливу увагу на роль та місце працівника центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, який здійснює соціальне супроводження. Зазначити, що між усіма партнерами існують свої відносини, наприклад, між прийомними батьками, батьками-вихователями і соціальним працівником, дитиною і біологічними батьками тощо. Щоб партнерство було ефективним, необхідні чіткі і взаємоприйнятні цілі, а також згода відносно того, хто буде приймати рішення, яким чином діяти для досягнення цих цілей тощо. Ця згода досягається у плані соціального супроводження, який складається на основі оцінки потреб дитини.

Тренеру доцільно звернути увагу групи на те, що кожен із учасників залучений одночасно у декілька двосторонніх відносин (можна зобразити їх за допомогою стрілок на плакаті або рук учасників скульптури). Наприклад, дитина прямо пов'язана з прийомними батьками і соціальним працівником, через соціального працівника вона може бути пов'язана з біологічними батьками, родичами і т.д.). Це, у свою чергу, може спричинити певні розбіжності, узгодити які можливо знову ж таки ретельно та спільно плануючи увесь процес соціального супроводження – від моменту влаштування дитини до її виходу із родини.

Підсумовуючи вправу, варто наголосити на важливості активної участі прийомних батьків, батьків-вихователів у командній роботі.

До уваги тренера!

Інший варіант виконання даної вправи можливий у вигляді “скульптури”, коли роль кожного члена команди виконуватимуть самі учасники. Для цього потрібно буде значно більше часу.

У разі проведення даної вправи у вигляді “скульптури”, запропонуйте кожному учаснику вибрати для себе ролі, місце у сім'ї. Попросіть їх розповісти про своє місце, функції, значення у системі прийомного виховання. Запитайте учасників про їх відчуття, обговоріть їх у групі. Після завершення вправи проведіть деролінг і подякуйте учасникам.

До уваги тренера!

Уміння працювати в команді, працювати на спільний результат – досить важливе. Тому що команда – це група однодумців, які разом працюють на досягнення спільної мети. Доповнюючи один одного, члени команди створюють єдиний збалансований “механізм”, в якому кожен займається тим, що вміє робити найкраще, а недоліки навичок компенсуються колегіальними зусиллями. Для емоційного підсилення та розуміння принципів командної роботи можна пригадати учасникам байку Крилова “Лебідь, рак і щука”. Байка наведена у Додатку 6.2.1.

Сесія II.

Соціальне супроводження прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу

➔ 7. Інформаційне повідомлення “Соціальне супроводження прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу”

Мета: сприяти розумінню особливостей процесу соціального супроводження, важливості активної участі прийомних батьків, батьків-вихователів у проведенні оцінки потреб дитини, складанню та реалізації плану соціального супроводження.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 23.09.2009 № 3357 “Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу”.

Хід проведення:

Тренер робить інформаційне повідомлення про Порядок здійснення соціального супроводження прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу.

Необхідно звернути увагу на сутність процесу соціального супроводження прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, його мету та завдання, процедуру.

Тренер має підвести учасників до розуміння, що:

- *метою соціального супроводження є створення належних умов для забезпечення потреб кожної прийомної дитини та дитини-вихованця у розвитку та вихованні;*
- *володіння якомога повнішою інформацією про прийомну дитину, дитину-вихованця є обов'язковою умовою при заповненні Оцінки потреб дитини та розробки на її основі планів соціального супроводження сім'ї. Це можливо лише з допомогою та у партнерстві з прийомними батьками та батьками-вихователями;*
- *лише у партнерстві та за умов спланованої командної роботи можливо ефективно задовольняти потреби дитини.*

До уваги тренера!

Необхідно доступною мовою прокоментувати основні облікові документи, які заповнюються в ході соціального супроводження, їх зміст та значення.

Слід підкреслити роль та значення активної участі прийомних батьків, батьків-вихователів у проведенні оцінки потреб дитини, складання, та реалізації плану соціального супроводження.

➔ 8. Індивідуальна робота, обговорення у колі “Дерево сімейних цінностей”

Мета: проаналізувати сімейні цінності та їх вплив на функціонування сім'ї, емоційний стан учасників та виховний вплив родини.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали: списки цінностей по кількості учасників, Додаток 6.2.2., ручки, аркуші А4, маркери.

Хід проведення:

На першому етапі виконання вправи тренер дає учасникам таку інструкцію:

Вам пропонується список цінностей, які люди, як правило, вважають важливими для життя сім'ї. Вивчіть його уважно і, якщо це необхідно, доповніть власними цінностями.

Потім тренер пропонує зі списку цінностей скласти шкалу пріоритетів: визначити, які цінності є базовими, які менш значущими, а які взагалі знаходяться на периферії. Для цього тренер просить на аркуші паперу намалювати “Дерево сімейних цінностей” так, щоб корінням дерева стали базові, найбільш принципові цінності, стовбур склали менш важливі, а гілки – ті цінності, які не дуже важливі для учасників.

Тренер може запропонувати учасникам доповнити малюнок своїми цінностями, які не передбачені у Додатку 6.2.2.

Запитання для обговорення:

1. Які висновки Ви зробили після закінчення своєї роботи над “Деревом сімейних цінностей”?
2. Подумайте, як би виглядало дерево, якби його зобразили інші члени Вашої сім'ї?
3. Чи відрізняються цінності, доповнені Вами до загального списку, з цінностями інших учасників? З чим це пов'язано?

➔ 9. Робота в групах “Розподіл відповідальності”

Мета: розглянути особливості взаємодії прийомних батьків, батьків-вихователів з учасниками прийомного виховання на різних етапах функціонування сім'ї та з урахуванням сімейних цінностей.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали: таблички з написами “Соціальний працівник”, “Прийомні батьки/батьки-вихователі”, “Інші спеціалісти”, набори карток із ситуаціями (по кількості груп), Додаток 6.2.3.

Хід проведення:

Тренер об'єднує учасників у декілька груп і дає кожній групі набір карток із переліком ситуацій, викладених у Додатку 6.2.3.

До уваги тренера!

У разі потреби перелік ситуацій може бути доповнений іншими.

Кожній групі тренер видає по три таблички з написами: “Соціальний працівник”, “Прийомні батьки/батьки-вихователі”, “Інші спеціалісти” та пропонує учасникам протягом 10 хв. ознайомитися із ситуаціями і визначити, у яких вони можуть справитися з труднощами самостійно, у яких – мають звернутися до соціального працівника, в яких – потребуватимуть допомоги інших спеціалістів.

У табличку “Інші” учасники можуть помістити ситуації, стосовно яких не можуть досягти порозуміння (згоди). Варто також запропонувати учасникам подумати над тим, які саме спеціалісти потрібні їм і яка саме допомога.

Після завершення роботи в групах тренер просить учасників по черзі зачитувати картки, які вони розмістили на одну із трьох табличок, наводячи аргументи.

Тренер коментує висловлювання учасників, наголошуючи на тому, що вони зобов'язані терміново звернутися по допомогу до спеціалістів **у всіх випадках, які ставлять під загрозу життя і здоров'я дитини**. Також прийомні батьки, батьки-вихователі зобов'язані повідомляти соціальному працівникові про зміни, які відбуваються з дитиною, і про всі значні зміни, які відбуваються в житті сім'ї.

Необхідно окремо обговорити ситуації, які віднесли до таблички “Інші спеціалісти”, та ситуації, по яким учасники в групах не змогли дійти згоди. Тренер має наголосити, що в тих випадках, коли прийомні батьки, батьки-вихователі не знають як вчинити, тобто не можуть вирішити проблему самостійно і не наважуються звернутися до спеціалістів, їм слід зв'язатися обов'язково з соціальним працівником.

До уваги тренера!

Необхідно наголосити, що існують випадки, коли терміново необхідно звертатися до фахівців, зокрема:

- до лікаря – при травмах, екстреній та плановій госпіталізації, а також коли Ви підозрюєте, що дитина вживає алкоголь, наркотики. Повідомити лікаря необхідно про виявлені захворювання (гострі і хронічні), загострення хронічних захворювань, призначення іншими спеціалістами курсів лікування, алергічні реакції, профілактичні щеплення тощо.
- до соціального працівника – коли дитина побилася, потрапила в міліцію, її виключають зі школи, або є ряд інших серйозних проблем у стосунках з однолітками, вчителями, поведінці (крадіжки, бійки тощо). А також у випадках, коли прийомні батьки чи батьки-вихователі терміново їдуть кудись, важко хворі, при втраті основних юридичних документів на дитину. Також необхідно повідомити соціального працівника про контакти з біологічними родичами, батьками, зміну місця проживання на певний час, зміну телефону. Про всі випадки та проблемні ситуації, що тривожать прийомних батьків, батьків-вихователів, але вони не наважуються або побоюються розповісти про них іншим спеціалістам.

➔ 10. Вправа “Партнерство”

Мета: продемонструвати, що лише у партнерстві та співпраці можливо ефективно задовольняти потреби дитини.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: 2 хустинки для зав'язування очей, 2 пляшки з водою, 2 стакани.

Хід проведення:

Тренеру необхідно обрати для виконання даної вправи чотири добровольця та попросити їх об'єднатися у дві пари. Одному учаснику в кожній парі зав'язуються очі, іншому – необхідно зціпити руки за спиною і не розтискати до кінця вправи.

Потім тренер обирає ще одного бажуючого і оголошує, що це дитина, потребу якої необхідно задовольнити, а саме – принести їй води.

Тренер ставить в різних місцях кімнати пляшки з водою і стаканчики. Завдання кожної пари – знайти пляшку, відкрити її, налити стакан води і принести “дитині”. Хто зробить це швидше і якісніше, той і переможе.

Запитання для обговорення:

1. Яким чином учасники могли виконати успішно завдання? Чи змогли б вони це зробити без співпраці і партнерства?
2. Чи зміг би кожен учасник самотійно задовольнити потребу дитини?
3. Хто із членів пари був більше схожий на прийомних батьків, батьків-вихователів, а хто на соціального працівника?

Підсумовуючи тренер зазначає:

Батьки мають можливість більш реально щось зробити для дитини, але їм часто буває складно побачити ситуацію об'єктивно, без емоцій, бракує відповідних знань, умінь і навичок, вони потребують допомоги фахівців. І навпаки: соціальний працівник, або інші фахівці часто добре усе помічають, бачать, розуміють, але мало що можуть зробити самі без допомоги та співпраці з батьками. Він може лише радити і допомагати прийомним батькам, батькам-вихователям.

Тренер має відмітити, що іноді буває і навпаки:

Спеціаліст, який має повноваження, але погано розуміє ситуацію і не відчуває стан та потреби дитини. В цьому випадку роль “зрячого” повинні виконати батьки і навести переконливі аргументи в інтересах дитини. В будь-якому випадку, лише у партнерстві та співпраці можливо ефективно забезпечувати потреби дитини.

Додаток 6.2.1.

Иван Андреевич Крылов

Лебедь, Щука и Рак

*Когда в товарищах согласья нет,
На лад их дело не пойдет,
И выйдет из него не дело, только мука.*

*Однажды Лебедь, Рак, да Щука
Везти с поклажей воз взялись,
И вместе трое все в него впряглись;
Из кожи лезут вон, а возу все нет ходу!
Поклажа бы для них казалась и легка:
Да Лебедь рвется в облака,
Рак пятится назад, а Щука тянет в воду.
Кто виноват из них, кто прав, – судить не нам;
Да только воз и ныне там.*

→ Список цінностей

1. Взаємна пошана.
2. Любов.
3. Відданість.
4. Добре здоров'я.
5. Збереження самостійності та автономії членів сім'ї.
6. Матеріальне благополуччя.
7. Національна монолітність.
8. Дисципліна та чіткість.
9. Виконання всіма членами сім'ї своїх обов'язків.
10. Спільне проведення вільного часу.
11. Наявність хороших та добрих друзів.
12. Повага оточуючих.
13. Максимально повне використання своїх можливостей та здібностей.
14. Можливість творчої діяльності.
15. Співпраця.
16. Незаперечний авторитет батьків.
17. Довіра.
18. Взаємодопомога.
19. Внутрішня гармонія.

Додаток 6.2.3.

➔ Перелік ситуацій

- Дитина хворіє на хронічні захворювання
- Дитина раптово захворіла
- Дитина систематично не робить уроки і прогулює школу
- Дитина виглядає випившою
- Дитина скаржиться на кошмарні сновидіння
- Дитина увесь час плаче
- Дитина скандалить
- Дитина бреше
- Дитина вчинила крадіжку
- Дитині важко зосередитися на уроках
- Дитина Вас втомлює
- Дитина не хоче навчатися
- Дитина говорить, що не хоче у Вас жити
- Дитина не прийшла додому ночувати
- Дитина вживає нецензурну лексику, вульгарно себе поводить
- Дитина хоче розшукати та зустрітися зі своїми біологічними батьками
- Дитина втікає від вас
- Дитина потрапила в міліцію
- Дитина хоче кинути курити
- Дитина грубіянить
- Дитина поламала усе вдома
- Дитина загубила окуляри
- Дитина не хоче позбуватися шкідливих звичок (куріння, вживання алкоголю)
- Дитина б'ється
- Ви хочете перевести дитину в іншу школу
- Дитина жаліється на те, що однокласники дражнять її “інтернатовською”
- Ви хочете записати та водити дитину у гурток чи секцію
- Ви хочете переїхати у інше місце
- Ви хочете поїхати у відпустку
- Ви їдете у тривале відрядження
- Ви виходите заміж
- До Вас у будинок повертається жити хтось із членів сім'ї, родичів
- До Вас на рік приїхали далекі родичі
- Ви збираєтеся здавати житло
- Ви хочете зробити дитині дорогоцінний подарунок
- Дитина завалила сесію в ВУЗі
- Дитина завагітніла

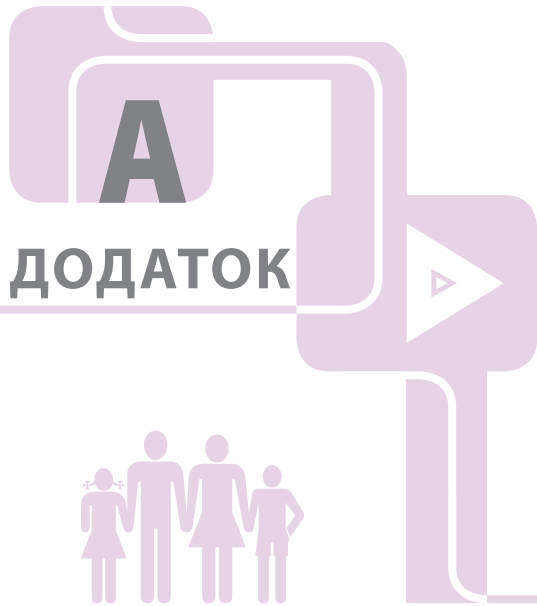
Нормативно-правові документи [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>:

1. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25 вересня 2009 р. № 3385 “Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і служб у справах дітей у процесі встановлення опіки, піклування, створення та забезпечення діяльності прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу”.
2. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 23 вересня 2009 р. № 3357 “Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу”.

Література:

1. Захарченко В. Здорова сім'я: тренінги для батьків [Електронний документ]. – К., 2006. – Режим доступу: <http://osvita.ua/home/upbring/292>
2. Золотарева Т.Ф., Минигалиева М.Р. Основы психологической самопомощи социального работника: Учеб. пособие. – М., 2001.
3. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: Навч.-метод. Комплекс [Електронний документ] / Автор.-упоряд.: О.В. Безпалько, І.Д. Зверева, З.П. Кияниця, В.О. Кузьмінський та інші. / За заг. ред.: І.Д. Зверевої, Ж.В. Петрович. – К.: Фенікс, 2007. – 528 с. – Режим доступу: http://www.everychild.org.ua/upload/library/pdf/iss_book.pdf.
4. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 992 с.
5. Минухин С. Техники семейной терапии / С. Минухин, Ч. Фишман. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1998. – 304 с.
6. Оцінка потреб дитини та її сім'ї [Електронний документ] / За заг. ред. І.Д. Зверевої. Авт.: І.Д. Зверева, З.П. Кияниця, В.О. Кузьмінський, Ж.В. Петрович, І. Саммон. – К.: Держсоцслужба, 2007. – 144 с. – Режим доступу: http://www.everychild.org.ua/upload/library/pdf/Child_Needs_Assesment.pdf
7. Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі: Посібник для тренера / За заг.ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2006.
8. Программно-методическое обеспечение опытно-экспериментальной работы по развитию семейных форм устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей и предложений для органов опеки и попечительства по развитию служб по устройству детей на воспитание в семью. (Методическое пособие в четырех книгах). Книга 4. Процесс работы служб по устройству детей на воспитание в семью. Пособие и тренинг подготовки семей. – М.: 2004. – 384 с.
9. Психологічна допомога сім'ї: Посібник / За ред. З.І. Кісарчук. – К., 1998. – 182 с.
10. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.
11. Соціальна робота: [навчальний посібник] / [Андрущенко В.П., Бех В.П., Лукашевич М.П., Мигович І.І., Михальченко М.І. та інші.] / – Книга II. – К.: ДЦССМ, 2002. – 400 с.
12. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод. Комплекс / За заг. ред. Г.М. Лактіонової, Ж.В. Петрович. – К., 2006.
13. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод. комплекс / Г.М. Лактіонова, Ж.В. Петрович, А.В. Калініна та інші.: За заг. ред. Г.М. Лактіонової, Ж.В. Петрович. – К.: Науковий світ, 2006. – 270 с.

14. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини та підвищення потенціалу громади: Метод. матеріали до тренінгу / Упоряд.: І.В. Братусь та ін.; За заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2004. – 86 с.
15. Фопель К. Психологические группы: рабочие материалы для ведущего / К. Фопель. – М.: Генезис, 2004. – 256 с.
16. Что такое группа самопомощи? [Електронний документ] . – Берлин, 2010. – Режим доступу: <http://www.sekis-berlin.de/Vvedenie.514.0.html>.
17. Шахрай В.М. Технології соціальної роботи. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури. – 2006. – 464 с.

Вступні вправи, вправи на знайомство

➔ Вступ

Мета: привітання учасників, отримання зворотного зв'язку за результатами попереднього заняття.

Час проведення: 5 хв.

Необхідні матеріали: підготовлений плакат із занотованими назвою, метою та основними завданнями тренінгу.

Хід проведення:

Тренер вітає учасників тренінгу.

На початку заняття важливо отримати зворотний зв'язок за результатами попереднього заняття. Для цього тренер просить учасників пригадати та поділитися тим, що було для них особливо важливим чи цікавим із минулого заняття. Після завершення зворотного зв'язку тренер за допомогою заздалегідь підготовленого плакату коротко знайомить учасників із назвою, метою та завданнями теми, що розглядається.

➔ Обговорення у колі "Вітання"

Мета: створення позитивної робочої атмосфери у групі.

Час: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші з програмою тренінгу за кількості учасників.

Хід проведення:

Кожен учасник групи по колу вітає усіх, дає оцінку своєму настрою за шкалою від 1-го до 10-ти, описує свої очікування від майбутнього дня роботи. Після чого тренер роздає програму роботи і пропонує учасникам внести свої корективи, якщо виникає така необхідність.

➔ Обговорення у колі “Схожі і різні”

Мета: мобілізація енергії у групі, налагодження позитивної атмосфери, розвиток здібностей до взаєморозуміння, емпатії.

Час: 30 хв.

Необхідні матеріали: аркуші А4, ручки.

Хід проведення:

Кожен учасник отримує папір і ручку. На аркуші він пише 2 імені: тієї людини з групи, яка, як йому здається, схожа на нього більше всього, і того, хто абсолютно на нього не схожий – по темпераменту, установкам, поведінці і характеру. Потім кожен повідомляє імена двох людей, яких він обрав, і стисло розповідає, чому він це зробив. У завершальному обговоренні всі учасники можуть прокоментувати подію, за допомогою додаткових питань для обговорення з групою.

Запитання для обговорення:

1. *Наскільки правильно кожен сприймає себе і тих, хто оточує?*
2. *Наскільки високий ступінь справжньої схожості й відмінності, та наскільки великий ступінь проекції (коли ми переносимо враження про себе на іншу людину)?*
3. *Чи мають обрані люди якесь символічне значення? Можливо, вони викликають спогади про відносини у сім'ї, з конкретними людьми з близького оточення?*
4. *Як відчували себе обрані учасники? Чи був вибір, на їх думку, адекватний?*

До уваги тренера!

Тренерові слід зазначити, що співвідношення схожості й відмінності між людьми рідко буває ідеальним, і тому дуже важливо, щоб члени групи могли вільно говорити на цю тему. Лише тоді між учасниками створюватиметься атмосфера толерантності – одного з найважливіших чинників для спільної ефективної роботи. Крім того, тренер повинен звернути увагу учасників на те, що дана вправа розвиває нашу здібність до прийняття існуючих розрізень між людьми. Особливо важливим це стає у взаєминах із дітьми.

➔ Вправа “Віддзеркалення”

Мета: знайомство учасників тренінгу, створення робочої атмосфери.

Час: 25 хв.

Необхідні матеріали: бейджі за кількістю учасників, враховуючи тренера, маркери.

Хід проведення:

Кожен учасник групи повинен представитися двома різними способами:

1. учасник представляється, називаючи себе і надаючи ту інформацію про себе й свою сім'ю, яку вважає за потрібну;
2. учасник представляє себе від імені своєї прийомної дитини, дитини-вихованці, тобто так, як дитина змогла б презентувати його іншим людям, надаючи коротку інформацію про особистість своєї матері/батька, сім'ю.

По закінченні вправи тренер пропонує кожному написати на бейджах своє ім'я (або як учасник бажає, щоб його називали протягом тренінгу).

Запитання для обговорення:

1. Що Ви відчували, коли презентували себе іншим учасникам групи?
2. Чи складно було представити себе від імені своєї прийомної дитини чи дитини-вихованця? Якщо так, чому?
3. Чи відрізняються Ваші уявлення про себе від уявлень Вашої дитини? З чим це пов'язано?
4. Які відчуття Ви хотіли викликати у інших відносно себе та своєї родини?
5. Яка була Ваша реакція на те, як представляли себе інші учасники тренінгу?

До уваги тренера!

Тренер звертає увагу учасників на те, що навіть при першому поверхневому знайомстві, коли ми представляємо себе та свою родину іншим людям, ми можемо несподівано розкрити певні проблемні зони, дати вихід своїм страхам і побоюванням, побачити шляхи поліпшення взаємин у власних родинях. Таким чином, дана вправа не тільки дає можливість познайомитися з іншими учасниками тренінгу, але й стимулює нас до самоаналізу, виявленню своїх "підводних каменів" у взаємодії з іншими членами сім'ї.

➔ Вправа "Публічне інтерв'ю"

Мета: знайомство учасників тренінгу, створення робочої атмосфери.

Час: 25 хв.

Необхідні матеріали: аркуші, ручки, бейджі за кількістю учасників, враховуючи тренера, маркери.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам провести публічне інтерв'ю. Для цього всім учасникам необхідно об'єднатися у пари (інтерв'юєр та той, з ким проводять інтерв'ю). Пари формуються за власним бажанням, але краще, щоб це були люди, які погано знають один одного. При цьому кожен *сам* заздалегідь складає список питань, на які він готовий відповісти.

Таким чином, на першому етапі тренер просить всіх учасників записати питання для інтерв'ю, відповіді на які вони повинні відобразити:

- а) особистість учасника (ім'я, рід діяльності, місце мешкання, основні риси характеру та інше);
- б) особливості взаємовідносин у сім'ї, з дітьми, з іншими людьми, які оточують його.

На другому етапі партнери передають один одному списки питань і, власне, починається інтерв'ю, спочатку з одним учасником, потім партнери міняються ролями. Пари по черзі запрошуються у середину кола так, щоб всі могли почути питання й відповіді. Інтерв'юєр має право ставити питання у будь-якому порядку, крім того, він може додати й свої власні питання. Але той, хто дає інтерв'ю, не зобов'язаний на них відповідати, якщо немає бажання.

По закінченні вправи тренер пропонує кожному написати на бейджах своє ім'я (або як учасник бажає, щоб його називали протягом тренінгу).

Запитання для обговорення:

1. Чи важко Вам було на місці того, хто інтерв'юється? Якщо так, чому?
2. Чи залежав Ваш стан від інтерв'юєра?

3. Як Ви реагували на додаткові питання від інтерв'юєра?
4. Які були Ваші відчуття у позиції інтерв'юєра?
5. Яку інформацію, та які емоційні реакції Ви хотіли отримати від того, у кого брали інтерв'ю?
6. Які Ваші загальні враження від групи?

До уваги тренера!

Тренер звертає увагу на те, що під час роботи кожен учасник повинен виявляти толерантне ставлення до свого партнера, зберігаючи атмосферу позитивного ставлення членів групи один до одного. Зазначається, що основне завдання вправи, – це допомогти іншому розкритися та ближче познайомитися один з одним.

➔ Вправа “Я тебе відчуваю”

Мета: знайомство учасників тренінгу, створення атмосфери довіри.

Час: 20 хв.

Необхідні матеріали: бейджі за кількістю учасників, враховуючи тренера, маркери.

Хід проведення:

Група утворює два кола – внутрішнє та зовнішнє так, щоб учасники стояли обличчям один до одного. Кожній парі відводиться 1-2 хвилини, протягом яких партнери повинні представитися один одному та розповісти про себе те, що вони вважають за потрібне. При цьому, партнери повинні триматися за руки. Потім обидва кола починають рухатися у протилежних напрямках. Так, напроти один одного виявляються нові учасники. Таким чином всі мають можливість відчувати один одного, познайомитися й отримати деяку інформацію про інших членів групи.

Запитання для обговорення:

1. Що Ви відчували, коли презентували себе іншим учасникам групи?
2. Чи була інформація про себе однаковою для різних учасників, якщо ні – з чим це на Вашу думку пов'язано?
3. Чи залежало сказане Вами про себе від відчуттів, які Ви отримували від рук партнера?
4. Яке відчуття Ви хотіли викликати у інших про себе? Пошану? Симпатію? Цікавість? Щось інше?
5. Яка була Ваша реакція на те, як презентували себе Ваші партнери?

Вправи на завершення

➔ Підведення підсумків

Мета: отримати зворотний зв'язок від учасників щодо заданої теми та зробити підсумок проведеної роботи.

Час проведення: 15 хв.

Хід проведення:

Учасники по черзі висловлюються щодо практичної значущості отриманої інформації для взаємодії з дитиною/дітьми у прийомній сім'ї або ДБСТ, відповідаючи на наступні запитання:

- *Що сьогодні я дізнався нового, цікавого, важливого?*
- *Чи було щось зайве у даній темі?*
- *З якими почуттями я завершую це заняття?*
- *Що з отриманої інформації я буду застосовувати у роботі з дитиною?*

До уваги тренера!

Тренер може підготувати плакат із запитанням: “Що з отриманої інформації я буду застосовувати у роботі з дитиною?”

➔ Обговорення у колі “Продовжуємо речення”

Мета: проаналізувати результати роботи на занятті.

Час: 20 хв.

Хід проведення:

Тренер пропонує обговорити результати роботи на занятті. При цьому, кожен учасник по колу (або за бажанням) висловлює свої думки, відчуття щодо виконання конкретних вправ, отриманої інформації протягом дня та продовжує два за вибором незакінчених речення, перелік яких тренером заздалегідь зафіксовано на аркуші фліпчарту:

- *Я радий сьогодні з того, що ...*
- *Я пишаюся тим, що ...*
- *Я знаю, що ...*
- *Я вірю, що ...*
- *Я ще довго буду обмірковувати те, ...*

➔ Вправа “Портфель, м’ясорубка, посмішка”

Мета: отримання зворотного зв'язку від учасників, підведення підсумків тренінгу.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали: аркуші альбому для фліпчарту, маркер, стікери 3-х кольорів для кожного учасника.

Хід проведення:

Тренер відповідає на всі запитання стосовно теми тренінгу, які ще залишилися в учасників, та проводить рефлексію, щоб отримати зворотний зв'язок від учасників.

Тренер презентує аркуш фліпчарту, на якому зображено три символи: портфель, м'ясорубку та усміхнене обличчя – ☺. До кожного символу тренер кріпить стікер відповідного кольору і просить учасників, подумавши пару хвилин, записати на кожному стікері, які заздалегідь роздані учасникам, наступне:

- *портфель* – які знання з тренінгу Ви берете до власного “життєвого багажу”;
- *м'ясорубка* – над чим ще необхідно подумати, обміркувати;
- *усміхнене обличчя* – ☺ – які теми були особливо важливими особисто для себе, як для особистості.

Усі учасники наклеюють свої стікери на відповідні малюнки. Кожен учасник сам озвучує свої відповіді (за бажанням). Тренер коротко підсумовує проведений тренінг, озвучує презентовані теми та дякує за спільну роботу.

➔ Завершення підведення підсумків. Зворотний зв'язок.

Мета: підведення підсумків та отримання зворотного зв'язку.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали: блокнот для фліпчарту, маркери.

Хід проведення:

Тренер підводить підсумки пройденого матеріалу, ґрунтуючись на основних висновках. Потім пропонує учасникам по колу продовжити речення:

1. Я хочу...
2. Я можу...
3. Я буду...

Руханки

➔ Руханка “Побажання”

Мета: створення сприятливої атмосфери у групі, позитивного прийняття учасниками один одного.

Час: 10 хв.

Хід проведення:

Всі учасники групи вільно рухаються по кімнаті. За сигналом “Стоп” вони зупиняються і встають перед тим учасником, який виявився найближчим та висловлюють один одному побажання на майбутнє.

➔ Руханка “Настрій”

Мета: створення сприятливої атмосфери у групі, позитивного прийняття учасниками один одного.

Час: 15 хв.

Хід проведення:

Тренер пропонує по черзі кожному учасникові прийняти таку позу, яка б відобразила його теперішній настрій. Далі вся група повинна по сигналу тренера повторити цю позу.

Запитання для обговорення:

1. Чи важко Вам було виразити свій настрій невербально?
2. Що Ви відчували, коли вся група прийняла Вашу позу та настрої?
3. Чи легко Вам було приймати позу і настрої інших членів групи? Поясніть Вашу відповідь.
4. Чи був хтось у групі, хто викликав у Вас сильні відчуття в процесі руханки? Що це були за відчуття? З чим їх виникнення пов'язане?
5. Які нові відчуття виникли у Вас в процесі виконання руханки?

➔ Руханка “Трійка”

Мета: мобілізація енергії у групі, розвиток навичок кооперації, роботи у команді.

Час: 15 хв.

Хід проведення:

Всі учасники об'єднуються у трійки. Їхнє завдання без попередньої домовленості показати одночасно стільки пальців, щоб у сумі вийшло число, яке назвав тренер, наприклад “сім”. Так, члени трійок встають у кутки уявленого трикутника та уважно дивляться один на одного. Один з них починає лічити: “Один, два, три!” – на “Три!” кожен показує стільки пальців правої руки, скільки вважає за потрібне, щоб у сумі з іншими вийшло задане “сім”. Гра продовжується, поки три гравця разом спонтанно не складуть сім пальців. Яка команда складає раніше – та й стає переможцем.

➔ Руханка “Аплодисменти по колу”

Мета: завершення роботи групи.

Час: 5 хв.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам групи поаплодувати один одному за хорошу роботу. Він починає плескати у долоні, дивлячись на одного учасника й поволі наближається до нього. Далі цей учасник вибирає з групи наступного, якому він вже аплодує разом з тренером. Третій вибирає четвертого і так далі. Останньому учасникові аплодує вже вся група.

➔ Вправа “Чудово, що ти тут”

Мета: створення атмосфери прийняття учасниками один одного, позитивне завершення заняття.

Час: 20 хв.

Хід проведення:

Група утворює два кола – внутрішній й зовнішній так, щоб учасники стояли обличчям один до одного. Кожній парі дається дві хвилини на те, щоб партнери поділилися своїми враженнями один про одного.

Учасники повинні відзначити ті позитивні якості, досягнення, які вони відмітили один у одного протягом першого дня спільної роботи, розповісти про свої очікування щодо майбутньої зустрічі і тому подібне.

Після цього обидва кола починають рухатися у протилежних напрямках – напроти один одного опиняються нові учасники. Таким чином, усі матимуть можливість виявити свої враження кожному членові групи.

Запитання для обговорення:

1. Які відчуття виникали під час вправи?
2. Чи легко було охарактеризувати партнерів з хорошого боку?
3. Що відчували, коли говорили про Вас?
4. Чи виникла загальна довіра до групи?

До уваги тренера!

Тренерові слід спонукати учасників при виконанні вправи висловлюватися змістовно, чесно і бути максимально відкритими по відношенню один до одного. Тренер повинний зробити наголос на тому, що коли ми дозволяємо собі бути більш відкритими, то й отримуємо більше інформації про себе. А позитивне відношення учасників один до одного сприяє й позитивнішому ухваленню себе, формуванню внутрішньої стійкості особистості, довіри до себе.

➔ Вправа “Посмішка по колу”

Мета: актуалізувати в учасників значення посмішки у житті, створити атмосферу гарного настрою.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали: не потрібно.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам по черзі повернутися до свого сусіда праворуч, посміхнутися йому та “взяти” посмішку в долоні і обережно “передати” її і т.д. Кожен передає свою посмішку. Тренер розпочинає вправу з себе.

Після цього учасникам пропонується обговорити дану вправу в колі по черзі або за бажанням.

Відомості про авторів:

Бондаренко Тетяна Василівна – психолог Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, аспірант кафедри загальної та практичної психології УМО НАПН України.

Гришко Алла Анатоліївна – психолог; старший викладач кафедри психології Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського “ХАІ”.

Журавель Тетяна Василівна – координатор проектів, тренер Всеукраїнського громадського центру “Волонтер”; викладач кафедри соціальної педагогіки і корекційної освіти Інституту психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка.

Зверєва Ірина Дмитрівна – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України.

Катаєва Олена Степанівна – психолог; регіональний тренер, член групи національних тренерів з підготовки потенційних опікунів, кандидатів у прийомні батьки, батьки-вихователі та спеціалістів ЦСССДМ щодо супроводу прийомних сімей, ДБСТ, м. Полтава.

Кашпур Юрій Михайлович – кандидат психологічних наук, викладач кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; соціальний педагог Центру допомоги дітям “Місто щасливих дітей”.

Кочемировська Олена Олексіївна – кандидат психологічних наук, завідувачка сектору проблем трудових відносин та людського потенціалу відділу соціальної політики Національного інституту стратегічних досліджень, експерт з питань протидії насильству в сім'ї та жорсткому поводженню з дітьми.

Лоріашвілі Любов Семенівна – головний спеціаліст відділу соціального інспектування та соціальної роботи з сім'ями Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Михайленко Ірина Володимирівна – юрист, молодший науковий співробітник Національної академії правових наук України.

Оніщенко Інна Миколаївна – соціальний педагог, залучений тренер Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Остролуцька Лариса Іванівна, головний спеціаліст відділу соціального інспектування та соціальної роботи з сім'ями Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, майстер соціальної роботи.

Пилипас Юлія Віталіївна – начальник управління соціальної роботи Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді.

Руда Олена Віталіївна – начальник відділу методичного забезпечення соціальної роботи Хмельницького обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Удовенко Юлія Миколаївна – кандидат психологічних наук; заступник начальника відділу опіки, піклування, усиновлення та інших форм виховання Служби у справах дітей КМДА; доцент кафедри психології Університету економіки та права “КРОК”.

Христова Ганна Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент Національного Університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”; головний науковий співробітник Національної академії правових наук України.

